

9(47925)

U-28

2 1 4 0 2 U 3 0 0
U 2 4 0 2 8

030.050.01

005000000000

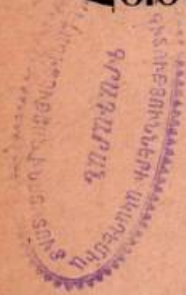
9 (2)
4-11

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ



ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ



Ս.ԿՈՆՏԵՆՅԱՆ
X-VI գգ. մ. թ. ա.

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

855

«Հայաստան» հրատարակչություն
Երևան 1972

Nicolas Adontz
HISTOIRE D'ARMÉNIE

Les origines, du X^e siècle au VI^e (a. J. C.)
Paris 1946

Ֆրանսերենից թարգմանեց Վ. Պ. ՍԵՂԵՍՅԱՆԸ

Խմբագիր՝ Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

1—6—3

НИКОГАЙОС АДОНЦ
ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Истоки. X—VI вв. до н. э.

Происхождение армян

Статья

(На армянском языке)
Издательство «Айгтан»

Ереван—1972

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

(Ռընե Գրուսեի)

Ինձ համար մեծ պատիվ և միևնույն ժամանակ ցավալի պարտականություն է՝ ներկայացնել պրոֆեսոր Ադոնցի գործի հետմահու հրատարակությունը և վերհիշել հանգուցյալի ազդեցիկ անձնավորությունը: Պատերազմից քիչ առաջ առիթ ունեցա նրան հանդիպելու Բրյուսելում, որտեղ նա անմիջապես գրավել էր առաջնակարգ տեղ: Մենք ուշադրությամբ լսում էինք նրան, երբ նա այնքան աշխուժորեն և երիտասարդական եռանդով խոսում ու վիճում էր մեզ ոգևորող պատմական և հնագիտական մեծ խնդիրների շուրջ: Այն ժամանակ իմ մտքից չէր կարող անցնել, որ մենք վերջին անգամն ենք իրար հանդիպում: Գիտության ծարավով և իր երկրի նկատմամբ տածած բուռն սիրով տոգորված՝ տաղանդավոր գիտնականը, 1896—1920 թվականներին, բազմաթիվ գիտական հրատարակություններով Ռուսաստանում փայլուն հեղինակություն ստեղծեց իր համար: Ապա նա իր աշխատանքային երկրորդ կյանքն սկսեց Փարիզում, Լոնդոնում և Բրյուսելում, ֆրանսերեն լեզվով հրատարակելով հիանալի գործեր, որոնք պատիվ են բերում մեր մասնագիտական այնպիսի հանդեսների, ինչպիսիք են «Revue de l'Orient chrétien», «Revue des Etudes Arméniennes», «Byzantion» և այլն: Այստեղ էլ Ն. Ադոնցը ամբողջ հասակով մեկ հանդես էր գալիս այնպես, ինչպես նախ՝ Էջմիածնում, ապա՝ Ս. Պետերբուրգի համալսարանում, որպես ի ծնե լեզվաբան, հմուտ գիտնական, որը տիրապետում էր սանսկրիտից ու պահլավերենից սկսած մինչև սեպագիրը, բյուզանդական հունարենից մինչև ժամանակակից պարսկերենը: Նա միաժամանակ հնագետ, պատմաբան և բանասեր էր, ուստի և նրա ամենափոքր ծանոթագրությունն իսկ գիտական նշանակություն ունի: Ափսո՛ս, սակայն, որ վստահելի մեթոդի վրա հիմնված գիտելիքների այդ բազմապատկությունը նա չհասցրեց գործադրել իր ամբողջական գործը՝ հայոց քննական պատմությունը մեզ տալու համար: Ն. Ադոնցը, ավելի քան որևէ մեկը, ձեռնհաս էր այդ անելու: Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ ասել, և մենք դրանում բոլորովին չենք կասկածում, որ նա արդեն շարադրել էր Հայաստանի՝ մեր ցանկացած քրն-

նական պատմությունը, անընդհատ մեկը մյուսի ետևից լույս տեսած իր գիտական ուսումնասիրություններում, որոնց մեջ նորանոր տվյալներով լուսաբանվում էին հայ ժողովրդի պատմության ամենամթին կետերը: Այդպիսով նա քայլ առ քայլ դնում էր Հայաստանի պատմության հիմքերը: Կյանքի վերջին տարիներին նյութերի մշակումը արդեն բավական էր ջնքի կառուցումն սկսելու համար: Ահա այդ ժամանակ էր, որ նա ձեռնարկեց իրագործելու իր աշխատանքի ամենագովարին մասը, որն այսօր ներկայացնում ենք ընթերցողին. դա է՝ Հայաստանի հին պատմությունը մինչև VI դարը մեր թվականությունից առաջ:

Այդպիսի մի գործ կարող էր գուցե գալ միայն ուրարտագիտական, ասորագիտական և իրանագիտական հետազոտությունների վերջին հայտնաբերումների օգնությամբ: Ադոնցը միանգամայն վաստակավոր ուրարտագետ, ասորագետ և իրանագետ էր: Սույն աշխատության ընթերցումը ցույց կտա այն առաջընթացը, որ տեղի է ունեցել շնորհիվ հռչակավոր հայ գիտնականի կատարած՝ «Վանի թագավորության» վավերագրերի մեկնաբանության: Լեհման-Հաուպտից մինչև Ադոնց ձեռք բերված նվաճումները մեծ են: Բացի դրանից, լեզվաբան և հնագետ Ն. Ադոնցը այստեղ նախընտրել է պատմագիտությունը, իսկ այս վերջինին նա տիրապետում էր ամենաբարձր դիրքերից: Առաջին անգամ, վերջապես, մեր ձեռքի տակ ունենք Նաիրիի և Ուրարտուի քննական ու լրիվ մի պատմություն, որն սպառիչ կերպով ընդգրկում է բոլոր սկզբնաղբյուրները: Այդ տեսակետից Ադոնցի գիրքը Կուգադիպում է միննույն՝ 1944 թ. լույս տեսած նույն կարգի մի այլ աշխատության, որը պատկանում է մեկ ուրիշ արևելագետի՝ Լուի Դըլապորտի գրչին և վերաբերում է Էլամի, Սուգայի քաղաքակրթության պատմությանը: Սուլան, սակայն, ոչնչացել է, իսկ հին Ուրարտուն, որքան էլ Կարմանայի թվա, միջոտ ապրում է: Ադոնցը հմտորեն հաստատեց նախահայկական և հայկյան Հայաստանների շարունակական կապը: Հայաստանի վանգվածը բարձր բերդի նման կանգնած է միջագետյան դաշտից վերև, որպես բաստիոն Իրանի և Անատոլիայի սարահարթների միջև: Սա կոչված էր դառնալու մի մեծ ժողովրդի ամրոց և ինքնատիպ քաղաքակրթության օրրան, որը ջերմեռանդ կերպով պաշտպանվելու է իր քաջարի բնակիչների կողմից: Ադոնցը հետևում է այդ ժողովրդին նրա առաջին բաղկացուցիչ մասերի ծագումից և պատմությունից սկսած: Դա խուրրի ցեղն է՝ ասիական մի ցեղ, որի լեզուն, օտարամուտ արիական տարրերից մեկուսացնելուց հետո, միավորվում է կովկասյան լեզուների խմբի մեջ: Ադոնցը խեթական վավերագրերի հիման վրա տարապատում է խուրրիական տարրերը հայ-անատոլիական սահմանագծի անվանացանկում, մեր թվարկությունից առաջ XV—XIV դարերում: Նուսցը վերաբերում է խուրրիներին հարապատ այն ժողովուրդ-

ներին, որոնք ըստ ասորական բնագրերի XIII—XI դարերում գրավում էին հին հայկական լեռնաշխարհը, Նաիրի ժողովուրդների անվան տակ: Հետագա ժամանակներում այստեղ ուժեղ էին ֆեոդալական հակումները, որոնք իշխանության մասնատմամբ և հայկական լեռնաշխարհի բնական հատվածայնության շնորհիվ շատ հաճախ խոչընդոտել են հայոց պատմությունը. այսպես, օրինակ, պատմական Հայաստանում՝ Մամիկոնյան և Բագրատունյան ժամանակաշրջաններում: Բայց ահա, դեռևս Քրիստոսի ծննդից առաջ IX դարում, Նաիրյան իշխանությունների մեջ ուժեղ ձեռքտուն առաջացավ մի միություն կազմելու, և Արպաշկունի ու Բիայնայի՝ մեր Մելապկերտի ու Վանի շուրջը կազմվեց Ուրարտուն: Դեռ ավելին. Ուրարտուի առաջին թագավորը, որի անունը հասել է մեզ, հենց այն Արամեն է, որը դարերի անջրպետի և ցեղերի միջով կարողացել է դառնալ հայ ազգի հերոսական էպոսիմը:

Թեպետ խոսքն առայժմ ապագա հայերից վանապանվող մի ցեղի մասին է (դրանք հին Նաիրիի ժողովուրդներն էին, հետևաբար և խուրրիներին նմանվող մի, հավանաբար, կովկասյան ազգաբնակչություն), համենայն դեպս Ադոնցը համարձակորեն հաստատեց, որ Ուրարտուն իր ամրոցը պատմությամբ հանդիսանում է Հայաստանի նախատիպը: Ինչպես որ հայերը դարերով դիմադրեցին իսլամի ճնշմանը, նույնպես և Ուրարտուի թագավորները դիմադրեցին Աշուրի սեմական պետությունների հարձակմանը: Նրանք Աշուրի դեմ միավորեցին հայկական լեռնաշխարհի մնացած մասի, այսինքն՝ Կարսի, Անիի և Սևանա լճի շրջանների, համասեռ ժողովուրդներին: Այդ տեսակետից նրանք Հայաստանի պատմական գոյության առաջին ստեղծողներն են, կամ թերևս ավելի նախընտրելի է ասել, որ դրանք առաջին պատմական ժողովուրդներն են, որ ենթարկվել են Հայաստանի աշխարհագրության կողմից թելադրված միավորման սկզբունքին: Ուրարտուն, մասամբ միջագետյան օջախից վերցված տարրերով, մասամբ էլ ի բնե ունեցած ընդունակությունների շնորհիվ, ստեղծեց իր երկրին հարմարեցված քաղաքակրթություն: Ուրարտուի թողած արձանագրությունները, ոռոգման աշխատանքները, գյուղատնտեսությունը ցույց են տալիս նրա մեծությունն ու հզորությունը: Նրա թագավորները հիմնեցին քաղաքներ, որոնք հազարամյակների ընթացքում նույն անուններով անփոփոխ հարատևեցին, իսկ Ուրարտուի կործանումից հետո ժառանգություն մնացին ծնվող Հայաստանին:

Այստեղ մենք շոշափում ենք Ադոնցի աշխատության ամենահետաքրքրական մասերից մեկը, որտեղ նա, սեպածև բնագրերը ձեռքին, մեզ ցույց է տալիս, որ հայկական դասական քաղաքակրթությունը գալիս է ուրարտականից և ամբողջապես սուլվում է այդ քաղաքակրթության մեջ ճիշտ այնպես, ինչպես որ այսօր մեզ ծանոթ հունական տեղանունների

և «հեղինակյան քաղաքակրթության» բառերի մի մասը հանդիսանում է հին էգեացիներից ժառանգած ավանդ: Էգեական քաղաքակրթությունը իրականում չի մահացել: Միկենեի միջնորդությամբ և դորիա-ասիական միջնադարին հակառակ, դա է դասական հեղինականության սկիզբը: Ուրարտուն Հայաստանի համար խաղացել է ոչ նվազ դեր, քան մինոյական կրետեն՝ Հունաստանի համար: Չնայած թրակա-փոյուգիական ներգաղթի հետևանքով տեղի ունեցած անխուսափելի բախմանը, Ուրարտուի և Հայաստանի միջև ընկած է հաջորդականության իրական կապը: Ադոնցը ի դեմս հին ուրարտացիների իրավամբ ողջունում է հայ ժողովրդի մի մասի նախահայրերին, այդպես, հեղինակյան կամ շատինական ցեղերը, չնայած իրենց լեզվաբանական ու պատմական հնդեվրոպական շրջանակներին, մտաւոր արյունակից են էգեական և էտրուսկյան ցեղերին: Ահա թե ինչու համեմատությունն այստեղ չպետք է կանգ առնի, որովհետև գոյություն ունեն քիչ հնդեվրոպական ժողովուրդներ, նույնիսկ նրանցից ամենահայտնիները, որոնք իրենց հասունությամբ պարտական չլինեն նախնական մշակութային տարրի առկայությանը: Օրինակ, գիտե՞նք արդյոք մենք, թե Գալլիայում կենտական խավը, որը մեկ նոտ համեմատաբար ուշ շրջանին է առնչվում, մեգալիթյան քաղաքակրթությանը ժամանակակից որքան հնագույն ցեղեր է կանել: Գիտե՞նք, թե Իրանում մեդապարսիկները որքան են պարտական Սուպայի նախնական ցեղերին և քաղաքակրթությանը: Հնդկաստանում նույնպես հնդկական կոմպլեքսը պարտական է ոչ միայն Ինդոսի նախաարիական քաղաքակրթությանը, այլ նաև դրավիդյան հանճարին: Այս բոլոր դեպքերում հնդեվրոպական հանճարը հին քաղաքակրթության ժառանգությունը վերանորոգել է, նրա վրա ավելացնելով իր սեփականը, բայց ինքն էլ է փոփոխվել այդ քաղաքակրթության միջոցով:

Ադոնցի տեսությունը, այսպիսով, տալիս է հայ ժողովրդին իր հնդեվրոպական ավնվական տիտղոսների հետ մեկտեղ դեռ ավելի հին տիտղոսներ: Նա ցույց է տալիս, որ այս ժողովուրդը, եթե կարելի է այդպես ասել, ավելի հին է, քան ինքը: Հնդեվրոպական է, անշուշտ, իր ցեղային պատկանելությամբ և լեզվով, բայց առնչվում է նաև, իր բնօրրանում գտած մշակութով, այն հասարակա քաղաքակրթությանը, հին ժողովուրդներին, որոնց Առաջավոր Ասիան գուցե պարտական է իր ամենափայլուն պարզացմամբ, մի մշակութ, որը նախամիտանական և նախախեթական շրջանների միջոցով հասնում է մ.թ.ա. XVII դարից դեռ ավելի վաղ ժամանակները:

Ադոնցը ցույց է տալիս, որ ուրարտական պետությունը, երբ այնքան փառավոր պատմությունից հետո անհետացավ քարտեպից, արդեն կատարել էր իր առաքելությունը՝ փրկելով հայկական միջնաբերդը Միջագետքից

խուժող ասպատակություններից: Ո՛չ Աշուրը, ոչ էլ Բաբելոնը, որոնք առժամանակ վավթել էին հին աշխարհի մնացած մասը, չկարողացան գերության ենթարկել ապագա Հայաստանը: Ուրարտուն ջանք իսկույն հանձնեց հնդեվրոպական երիտասարդ այն ազգին, որը նրանից ստացավ նույն առաքելության պարտականությունը:

Մի քանի հուպիչ էջերով, որոնց մեջ գիտնականը գրիչը վիջում է հայրենասերին, Ադոնցը ցույց է տալիս այդօրինակ ժառանգության ողբերգական մեծությունը: Հետևենք նրա ընթացքին: Հայկական ամրոցը, ինչպես ուրարտական բաստիոնն էր՝ կայաշարվի: Անկասկած, նա կհարմարվի աքեմենյան գերիշխանությանը, որը, նախ, ինչպես Անաբապիան է վկայում, կհարգի նրա ինքնավարությունը: Նա նույնիսկ կխուսափի մակեդոնական հաղթանակի փոխ դառնալուց, և դրանից հետո հեղինակյան անիշխանության շնորհիվ է, որ հին Հայաստանը կհասնի իր ընդարձակման գագաթնակետին, և դա կլինի Տիգրան թագավորի օրոք: Սա մի չճանաչված մեծ իշխող է, որը շատ ավելի մեծ արժանիքներ ունի, քան նրա ժամանակակից Միհրդատը, որով հիացել է պատմությունը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «ինքնասպանության մղեց իր պետությանը», մինչդեռ Տիգրանը իր ժողովրդի ապրելու իրավունքն ապահովեց հավիտենականության համար:

Տիգրան Մեծի առջև ծառայած էր մի էական խնդիր՝ ընտրություն կայացնել Արևելքի և Արևմուտքի՝ Հռոմի և Պարթևների միջև: Նա, հանաձայնելով Պոմպեոսի հետ, ընտրեց Արևմուտքը: Սա մի վճռական ընտրություն էր, որովհետև դա էր լինելու ամբողջ հայ ազգի ուղին հետագա ժամանակներում: Բայց որքան տառապանքների գնով էր լինելու դա, — նկատում է Ադոնցը: Մեր բարեկամն այդ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրած ամենափայլուն բյուզանդագետներից մեկն էր, ուստի և հենց նա կարողացավ ճշգրիտ ու անկողմնակալ հորվածներով ցույց տալ, թե Բյուզանդիան ինչեր է պարտական Հայաստանին, սկսած «մակեդոնական» մեծ հարստությունից, որը ծերացած պետության առջև բացեց X դարի վարմանայի վերածննդի դռները: Ադոնցը մեկ ցույց է տալիս նաև, թե Բյուզանդիան որքան վատ վարձատրեց Հայաստանին՝ նրա մուծած ավանդի դիմաց: Որպես ապացույց, ես ուզում եմ հիշատակել Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող փայլուն թեպը (դիսերտացիան), որով Ադոնցը ներկայացնում է Արևելքի կայսրության սիստեմատիկ ջանքերը՝ ապավզացնելու Հայաստանի այն մասը, որը նրան էր հանձնվել թողոթյան բաժանումից հետո: Բյուզանդիան էր, որ սելջուկյան ներխուժման դեմ Մեծ Հայքի պաշտպանությունը անձամբ իր ձեռքն առնելու պատրվակի տակ XI դարում վերջ տվեց Բագրատունյաց և Արծրունյաց ժողովուն պետություններին, կարճ ասած, վերջ տվեց հայ-

կական անկախությանը, որպեսզի դրանից անմիջապես հետո թուրքերին լքի այս երկիրը: Կարելի՞ է ասել, որ Արևմուտքը՝ սկսած խաչակիրներից մինչև XX դար, ծանր պատասխանատվություն չի կրում մի ժողովրդի նկատմամբ, որին պարբերաբար մղել է արկածախնդրությունների, վտանգի պահին լքելու համար:

Այսպիսի ծրագրից հետո որքան ամսոսալի է, որ, անգուց ճակատագրի երեսից, Ադոնցի սկսած Հայաստանի մեծ պատմությունը կանգ է առնում առաջին իսկ գլուխներում: Ափսոսանքն ավելի ցավալի է դառնում, մանավանդ, այն պատճառով, որ այդ գլուխների հաջողությունը մեկ կատարյալ է թվում: Այնուամենայնիվ, մենք անչափ ուրախ ենք, որ այսպիսով մեր ձեռքի տակ ունենք ըստ ամենայնի մի կատարյալ գործ հայոց պատմության այն մասի վերաբերյալ, որը մինչև հիմա ջատ քչերին էր մատչելի, եթե ոչ բոլորովին անծանոթ: Դա հռչակավոր գիտնականի կողմից մի փառավոր նվեր է իր հայրենակիցներին, քանի որ Ադոնցը նրանց վերագրվածն է մոտավորապես տասը դար: Սա Ադոնցի՝ մահվան ժամին ընծայած արքայական պարգևն է իր երկրին, որի պատմությունը նա կրկնապատկում է:

Գ Լ ո խ ա ո ա ջ ի ն

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

Նախապատմական շրջանն ընդգրկում է դարբնությանը նախորդող ժամանակը և իր տվյալները հայթայթում է հնագիտական ու մարդաբանական նյութից:

Հայաստանի նախապատմական անցյալը դեռևս բավարար չափով լուսաբանված չէ: Նրա հետազոտությունն սկսվել է, բայց հետևողական կանոնավորություններ չի ընթացել: Հողն իր ընդգրկումը դեռևս շատ անակրնկալներ է թաքցնում: Այդ բնագավառում կատարված սակավաթիվ աշխատանքները այնուհանդերձ թույլ են տալիս որոշ գաղափար կազմելու երկրի հեռավոր անցյալի մասին:

Առաջին պեղումները ձեռնարկվել են 1876 թվականին մի քանի ռուս հնագետների կողմից: Սրանք Դիլիջանի մոտ, Ռեդկին-լազեր վայրում հայտնաբերեցին 75 դամբարաններից բաղկացած մի մեծ գերեզմանատուն¹:

Ավելի սխտեմատիկ հետազոտությունների պատիվը պատկանում է ժ. դը Մորգանին: Ալավերդու և Ախթալայի շրջակայքում, Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի հատվածում նա պեղեց ավելի քան 576 դամբարան²:

Ապա գերմանացի ճարտարապետ Վ. Բելքը, Գետաբակի մոտ, Գանձակ—էլիզավետպոլից ոչ հեռու պեղեց մոտավորապես 300 դամբարան³:

¹ Արդյունքները հրատարակվեցին Ֆրիդրիխ Բայերի Contribution à l'archéologie du Caucase, précédée d'une introduction biographique par E. Chantre (Lyon, 1882) խորագիրը կրող աշխատության մեջ: Friedrich Bayern, Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien, herausgegeben mit einem Vorwort, versehen von Rud. Virchow, «Zeitschrift für Ethnologie», 1885, Berlin.

² J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase. Etude archéologiques et historiques, tome premier. Les premiers âges dans l'Arménie russe.

³ Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte, 1894.

Շատ շանցած, 1892 թվականին, Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության կողմից գործուղված Ա. Իվանովսկին պեղեց բազմաթիվ գերեզմանոցներ և հայտնաբերեց 91 դամբարան Գետաբակում, Կալաքենդում, Առաջածորում, Վանքում և այլ վայրերում¹:

Գր Մորգանից հետո, անշուշտ, ամենակարևոր պեղումները պատկանում են Հայկական ազգագրական ընկերության նախագահ Ե. Լալայանին, որը հայտնաբերեց 500-ից ավելի դամբարաններ²:

Թուրքահայաստանում ուսումնասիրված է ընդամենը մեկ գերեզմանաթումբ Վանա բերդի մոտ, Շամիրամալթիում³: Այսպիսով, Հայաստանի մեծ մասը դեռևս չի հետազոտված:

Նախապատմական երկու առաջին դարաշրջաններից՝ պալեոլիթ և նեոլիթ, առաջինը գոյություն չի ունեցել Հայաստանում և ոչ էլ Իրանում, իսկ երկրորդը, եթե դա իսկապես գոյություն է ունեցել, երկար չի տևել: Այդպես է կարծում Ժ. դր Մորգանը, որը նեոլիթի դարաշրջանից հայտնաբերել է գեթ մի քանի առանձին առարկաներ, իսկ պալեոլիթյան ժամանակաշրջանի արտադրանքի և ոչ մի հետք չի գտել: Նրա կարծիքով, Հայաստանը սառցե դարում անմարդաբնակ է եղել:

Դրանից հետո, 1925 թվականին, Ջանգու գետի ափին, գործարան կառուցելու հետ կապված հողային աշխատանքների ժամանակ, վեց մետր խորություն վրա գտնվեց մարդու մի կմախք, դիմացը մի կաձքար: Հնագետները, տեղում քննելով կմախքը, գտան, որ դա պալեոլիթյան տիպ է⁴: Եթե այդ կարծիքը վերջնականապես հաստատվի, դր Մորգանի վարկածը կխախտվի⁵:

Գալով նեոլիթի շրջանին, Մորգանից հետո կատարված կարևոր հայտնաբերումները հաստատում են նրա անվիճելի գոյությունը Հայաստանում: 1913 թվականին էջմիածնի մոտ գտնվող Շրեշ-բլրի հետազոտությունը և 1927 թվականին Երևանից 15 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող էլար գյուղի զանազան վայրերում կատարված պեղումները շատ արդյունավետ եղան: Այստեղ պեղվեց հարուստ շարժական գույք ունեցող մոտա-

վորապես հարյուր դամբարան: Այդ գերեզմանները արտաքինից նման են մեծ մասամբ բուրաձև, 30—150 սանտիմետր բարձրություն ունեցող փոքր հողակույտերի, որոնք հողի շերտերի և քարերի տակ թաքցնում են առանձին շիրիմներ, հաճախ ծածկված սալաքարերով: Այնտեղ, 150 սանտիմետր խորություն վրա տարածվող մոխրաշերտերում գտնվել են նեոլիթյան շրջանին պատկանող քարե առարկաներ:

Հայտնաբերվել են նաև հուղարկավորության համար նախատեսված սափորներ, որոնք վկայում են դիակիզման կիրառության մասին: Մարդկային ոսկորների կույտերի մեջ երբեմն պատահում են նաև անասունների ոսկորներ:

Էլարում պեղումների ժամանակ գտնվեց մոխրով լի մի ժայռափոր ստորերկրյա քարե սարկոֆագ, որը պարունակում էր բազալտե մի մուրճ, ձիու մեկ ատամ և խեցու կտորտանք:

Շիրիմներում գտնված շարժական գույքի մեջ կային զանազան սկուտեղներ և մեկ փոքրիկ գնդակ, որոնք թերևս մաս են կազմել վուշ մանող գործիքի — ապացույց այն բանի, որ մանածագործությունը և հագուստների արտադրությունը հայտնի են եղել երկրի նեոլիթյան բնակիչներին:

Մեզալիթյան կառուցումները, որոնք այնքան բնորոշ են նեոլիթի դարաշրջանին, Հայաստանում ամենուրեք առատ են՝ դումենների, մենհիրների, կրոմլեխների և կիկլոպյան պարիսպների ձևով: Այս տեսակետից Արագած (թուրքերի կողմից աղավաղված՝ Ալագոզ) լեռան շրջակայքը ներկայացնում է հնագիտական մի բնական թանգարան, այնքան հարուստ է նա նախապատմական կոթողներով: Քասաղ գետի ափին տարածված հին Արագածոտն գավառը ամբողջապես ծածկված է մեզալիթյան հետքերով: Քասաղ գետն սկիզբ է առնում Արագած լեռից և թափվում Արաքս գետը: Օշական, Փարպի, Կոշ, Ամբերդ, Աղց գյուղերի շրջակայքում կան բազմաթիվ կիլոմետրեր տարածվող դաշտեր, որոնցով մեկ ցրված են հարյուրավոր դումեններ, կրոմլեխներ, մենհիրներ: Օշականի մոտ գտնվող մի քարքարոտ վայրում կան բազմաթիվ դումեններ: Փարպի գյուղի և Ամբերդի հյուսիսում գոյություն ունեն կրոմլեխների դաշտեր: Շամիրամում պահպանված են մեծ քանակությամբ մենհիրներ: Վերջերս գրանցվեցին մեզալիթյան ավելի քան քսան խմբեր: Նմանօրինակ հուշարձաններով հարուստ են նաև երկրի մյուս մասերը: Միսիանի շրջանի Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ, ինչպես նաև Շուշիից ոչ հեռու, Քաշալակ լեռան վրա, դրանք հաճախ են հանդիպում:

Մեզալիթյան դաշտերում, ավելի բարձր տեղասանների վրա նկատվել են խոշոր վեմերից բաղկացած կառույցներ: Դրանք կազմված են բարձունքից իջնող բազմաթիվ՝ մեկը մյուսն ընդգրկող շրջանաձև պարիսպներից: Հայտնաբերվել է այս տիպի տասներկու կառույց, որոնցից ամեն-

¹ Материалы по археологии Кавказа, 1911.

² Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931:

³ L. W. King, The prehistoric cemetery at Shamiram-alti near Van in Armenia, «Proceedings of the Society of the Biblical Archaeology», XXXIV (1912), էջ 198 և շար.:

⁴ Նույն՝ 1925 թ. Պաղեստինում, Տիբերիադի լճի մոտ հայտնաբերվեց նեանդերթալյան մարդու դիմագծերով մի դանդ: «Revue biblique», 1925, էջ 583 և շար., Adolf Lods, Is-raël, էջ 46:

⁵ Ա. Քալաքար, Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք» հանդես, նո. 5 և 6: Խ. Սամուելյան, Քարե դարը:

նալավ պահպանվածը գտնվում է Կոշի և Աղալնատան միջև: Այդ կառույց-
ների նպատակը հայտնի չէ: Թվում է, թե նրանց մի մասը եղել են բերդեր,
մասնավանդ այնպիսիները, որոնք մի քանի շարքանի են, մյուսները,
հավանաբար, շրջապատել են սրբավայրերը:

Վերոհիշյալ կառույցներին առեղծվածային բնույթ են տալիս այն պա-
տերը, որոնք սկսվում են արտաքին պարիսպներից և իջնում մինչև դաշտա-
վայր: Սրանք կառուցված են միջին շափսերի հասարակ քարերից և ունեն
մի քանի հարյուր մետր երկարություն: Նման պատերը երբեմն խաշաձե-
վում են և շրջափակում առանձին հատվածներ, որոնք, հավանաբար, որ-
պես բնակարաններ են ծառայել: Հետագա ավելի մանրամասն հետազո-
տությունները կճշգրտեն դրանց նպատակը¹:

Արաքս գետը թափվող Արփայի ակունքների վրա ընկած Գայլակլա
գյուղի մոտ հայտնաբերված պարիսպը պատկանում է, ըստ երևույթին,
նեոլիթյան տիպի հուշարձաններին: Այդ պարսպի շրջակայքում կան բո-
լորաձև սենյակներ, որոնց պատերը կառուցված են մանր քարերով, իսկ
տանիքը՝ մեծ սալերով: Տանիքում թողնված անցքը լուսամուտի տեղ է
ծառայել: Ենթադրվում է, որ սենյակները հատկացված են եղել բնակու-
թյան համար: Այնտեղ գտնվել են՝ մեկ քարի մուրճ, օբսիդաքարե երկու
սղոց և մեկ դանակ՝ նույնպես օբսիդաքարից: Շրջակայքում կան շատ հո-
ղակույտեր, որոնցից մի քանիսը պեղված են, բայց երկու մետր խորու թյան
վրա գտնված է միայն մոխիր:

Քարե դարը ներկայացված է զրեթե բացառապես այն կոթողներով,
որոնք պահպանվել են հողի մակերեսի վրա: Հետագա պեղումները ի հայտ
կբերեն այնպիսիները, որոնք թաքնված են հողի ընդերքում:

Կատարված պեղումները հայտնաբերել են բազմաթիվ այնպիսի դամ-
բարաններ, որոնք համարյա բոլորը պատկանում են մետաղի դարին, որը
հաջորդեց հղված քարի, կամ նեոլիթի, դարին: Նրանց թիվը հասնում է
1700-ի: Հայտնաբերված է մեծ քանակությամբ շարժական գույք: Դամ-
բարանների հասակին վերաբերող ժամանակագրական հարցը քննելուց
առաջ անհրաժեշտ է տալ նրանց պարունակության հակիրճ ամփոփումը:

¹ Երևանում 1923 թվականից սկսած գոյություն ունի Հայկական հնագիտական ընկե-
րություն, որը բազմաթիվ գիտական արշավախմբեր է կազմակերպել վերոհիշյալ հին Արա-
գածոտնի շրջանում: Մեզալիթյան հայտնագործություններ արվեցին հենց այդ արշավների
ժամանակ: Արշավախմբի գործունեության արդյունքները ամփոփել է Երևանի պետական
համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Քալանթարը վերոհիշյալ աշխատությունում՝ Քարե դա-
րը Հայաստանում, ՎՊՊ, №5 (1925):

² Թերթրյանը այդ մասին մի լավ և լիակատար հաշվետվություն է ներկայացրել՝ «Re-
vue des Etudes Arméniennes», VII, պրակ 2, 1927:

Պեղված գերեզմաններն իրենց կառուցվածքով միևնույն ոճի են: Բը-
նորոշ ձևը ներկայացնում է մի տեսակ արկղ, որին որպես կողմեր են ծա-
ռայում չորս մեծ սալաքարեր և որպես ծածկոց՝ մեկ կամ երկու լայն քար:
Տարբերությունը արկղերի շափսերի և մասնավանդ այն վարպետության
մեջ է, որով քարերն ընտրված և դասավորված են: Փաստորեն դամբարան-
ները վերարտադրում են դոլմենների ձևերը: Այդ իսկ պատճառով գերեզ-
մանները որքան ավելի են նմանվում ու մոտենում դոլմեններին, այնքան
ավելի հին են:

Որմնաքարերով պարսպված և սալաքարերով ծածկված կամ պարզա-
պես որմնաքարերով կամարակապված դամբարանները պետք է դիտել
որպես ամենանոր դամբարաններ:

Դիակը գերեզման է դրվել կողքի վրա կամ, ավելի հաճախ, վերին մա-
սով: Կան շիրիմներ, որտեղ դիակները տեղավորված են կարասների մեջ,
ինչպես դագաղներում: Երբեմն գործածված են երկու միակցված կարաս-
ներ: Մեռածի մարմինը տեղավորել են մեկում, իսկ ոտքերը՝ մյուսում:¹
Դիակները դրված են նստած կամ պղզած վիճակում:

Դամբարաններում եղած իրերն են՝ զենքեր, գործիքներ, զարդեր և
բրուտեղենի կտորտանք: Զենքերի խումբը բաղկացած էր սրերից, նիզակ-
ներից, կացիններից, աղեղներից և նետասլաքներից: Ավելի շատ են դա-
շույնները, քան սրերը: Այսպես, գերեզմանոցների մի խմբում գտնվել է
76 դաշույն և միայն յոթ սուր: Այս դաշույններից 69-ը պղնձից են, իսկ յո-
թը՝ երկաթից: Առաջինները երկու տեսակի են՝ մեկի շեղքն ու կոթը մի
կտոր են կազմում, մյուսը տարբեր կտորներից է: Երկաթե զենքերը՝ դա-
շույնները թե սրերը, պատկանում են վերջին տեսակին:

Բրոնզե և երկաթե սլաքները միևնույն ձևի են. նրանց տերևանման շեղ-
քի միջնագիծը ցցուն է և անցքի միջոցով ամրացվում էր փայտե կոթին:
Կացինները շատ հազվագյուտ են պատահում: Նրանցից գտնվել է մեկ հատ
բրոնզից, իսկ հինգը՝ երկաթից, որոնցից չորսն ունեն կոթառ և հատու
սայր, իսկ մեկը՝ կոթառ և սուր սայր: Դժվար է ասել, ա՞յդ կացինները ծա-
ռայել են որպես զենք, թե պարզապես գործիքներ են եղել:

Պեղված գերեզմանոցներում աղեղներ չկան: Սակայն պատկերազարդ
գոտիները, որոնց մասին խոսվելու է ավելի ուշ, բավական որոշակի գա-
ղափար են տալիս անտարակույս գործածություն մեջ եղած աղեղների ձևի
մասին: Սրանք բաղկացած են եղել երեք կեռ մասից, որը ուշագրավ է:

Նետասլաքները բավական բազմազան են: Նրանք օբսիդաքարից, բը-

¹ Դամբարանի այս ինքնատիպ ձևը հայտնի է եղել Պալեստինում: Այնտեղ գտնվել են
երեսաների կմախքներ, պարփակված մեկ կամ երկու հակադիր սափորներում, մուտքի դի-
մաց: (A. Lods, Jsraël, p. 130.)

րոնզից և երկաթից են: Մի մասն ունի փայտի մեջ ամրացվող պոչեր, մյուսները՝ կոնաձև անցքեր: Նրանցից մի քանիսը եռանկյունաձև են, ատամնավոր և ոչ-ատամնավոր: Մետաղե սլաքները քարե սլաքների ձևն ունեն:

Պետք է նշել նաև քարե կամ բրոնզե մի քանի գուրդերի գլխիկներ, ինչպես նաև ատամնավոր մի մատանի, որ կոփամարտի գործիք է եղել:

Կմախքների ոտքերի տակ գտնվել են 3—4 սանտիմետր տրամաշափի բրոնզե փոքր օղակներ, որոնց դիրը մնում է անհայտ. ենթադրելի է, որ դրանք կազմել են լասոյի մեկ մասը¹:

Գործիքների խումբը բազկացած է բրոնզե և երկաթե ուղիղ կամ կոր դանակներից, որոնք ունեն ոսկորե, փայտե, մետաղե բառակուսի կամ կլոր կոթեր, բրոնզե կամ ոսկյա սանրերից՝ զարդարված բրոնզե օղակներով, և մեկ կամ երկու անցքով սրելու քարերից, որոնք երբեմն ունեն բրոնզե օղակ: Կանանց դամբարաններում կան բրոնզե, երկաթե և ոսկորե կարճ ու երկար ասեղներ, ինչպես և մազեր պոկելու ունելիներ: Գրանցված են նաև երկու բրոնզե մանդաղ և երեք եղան (մեկը հայտնաբերվել է Մորգանի կողմից, երկուսը՝ Լալայանի), որոնց դերն անհայտ է:

Ձարդերի դուլքամատյանում հիշատակվում են ականջօղեր, մազերի օղեր, մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, գոտիներ, ճարմանդներ, գնդասեղներ, մեղալիոններ, շղթայիկներ, կախոցներ և այլն:

Ականջօղերը կազմված են միմիայն բրոնզե օղակներից, հազվադեպ՝ արծաթյա, երբեմն՝ թելի վրա շարված մեկ կամ բազմաթիվ սարդիոնի կամ ապակու ուլունքներով: Որոշ դամբարաններում հայտնաբերված փոքրիկ ուլունքները հավանաբար գործածվել են որպես զինգեր, որոնք թելով կապում էին ականջներից: Կան զինգեր, որոնք ուլունքների փոխարեն երկու ծակած ոսկոր են կրում: Կան նաև այնպիսի զինգեր, որոնք կազմված են օղակաձև ոլորված բրոնզե լարից, որի ծայրը վերջանում է սլարուրաձև՝ օղակի մեջտեղում:

Մանյակները կազմված են սարդիոնի, ապակու և ձենապակու ուլունքներից: Որոշ մանյակներ կվարցից, ազաթից և կարմիր սարդիոնից են: Մի քանի մանյակների մեջ կարմիր սարդիոնից ուլունքները թելով մեջընդմեջ կապված են կապարե փոքրիկ ուլունքների հետ, իսկ կապարե կախոցները մեղալիոնների դեր են խաղում: Մանյակներն ընդհանրապես կազմված են 40—80 ուլունքներից: Պատահում են նաև մանյակներ՝ լայն օղակներով, որոնց ծայրերը կորացված են: Ապակյա ու սարդիոնի խոշոր ուլունքները, ինչպես նաև նոճու ճյուղի կեղևները կարծես ծառայել են պարանոցից կախելու համար:

Հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ ապարանջաններ, որոնք պատրաստված են միևնույն նյութից, ինչ որ զինգերը, այսինքն՝ բրոնզից, երկաթից, արծաթից, կապարից և բազմազան ուլունքներից: Տափակ կամ կլոր այս զարդերը մարդիկ կրում էին թևերի, բազուկների և ոտքերի վրա: Մեծ մասն էլ պարզապես թեթև հղկված հարթ օղակներ են և գործածվել են որպես զարդ և որպես դրամ: Որպես զարդ գործածվածներն ունեն նախշեր և զանազան ուռուցիկ զարդարանքներ: Օղակների ծայրերը երբեմն վերջանում են օձի գլխի կերպարանքով:

Մատանիները, որ ավելի հազվադեպ են, քան ապարանջանները, նույնպես սովորական օղակներ են՝ վրան փաթաթված լարով կամ պատված բրոնզե շերտով, առանց որևէ քարի: Գրանցից գտնվել են կանանց, տղամարդկանց և նույնիսկ երեխաների գերեզմաններում:

Գոտիները նման են բրոնզե շեղբերի, որոնց եզրերը ծածկված են երկրաչափական զարդերով, իսկ միջին մասը քանդակապատ է: Շեղբը երբեմն այնքան լայն է, որ նրա վրա որսի տեսարաններ են պատկերված: Հատուկ ուշադրության են արժանի գոտիներից երկուսը: Մեկը ներկայացնում է անասունի գլխով մի մարդու, որը կանգնած է երկու ձիով լծված կառքի վրա, իսկ դիմացը պատկերված է այծյամների հոտը հետապնդող մի նետածիգ: Մյուսի վրա պատկերված է թռչունի գլխով մի աղեղնավոր, որը կանգնած է երկու ձիերի ետևում, իսկ ձիերի վերևում թռչում է մի բզեզ, դիմացը՝ նետ և երկրորդ աղեղնավորը: Արդյո՞ք սա դիցաբանական մի տեսարան չէ:

Ֆիբուլաները բրոնզե լարից կազմված և ասեղով ամրացված աղեղի նման են: Վերջինը որոշ նմուշներում աղեղի հետ միասին կազմում է մի կտոր: Հետաքրքիր է նշել, որ գտնվել է մի մեծ ֆիբուլա, որը նման է Հայաստանում մինչև օրս էլ գործածվող այն ֆիբուլաներին, որոնցով անասուններին ախոռում կապում են մսուրին:

Գնդասեղները բազմաթիվ են և բազմազան: Նրանց կոթերի վրա բացված են անցքեր: Տարբերությունը գլխի ձևի մեջ է: Կան այնպիսիները, որոնց գլուխները բավականաչափ ընդգծված չեն, մյուսներինը կոնաձև են կամ պրիզմայաձև: Կան նաև բավական հաստ և ծանր գլխիկներով գնդասեղներ: Մի քանիսի գլխիկները թռչունի կերպարանք ունեն: Հաճախ զրնգասեղներն ունեն կախոցներ և բրոնզե զանազան զարդարանքներ, օրինակ՝ բրոնզե փոքրիկ միածույլ զլաններ կամ գնդասեղից շղթայիկներով կախված զանգակներ:

Կան նաև մեծ քանակությամբ կոճակներ, որոնք գործածվել են ոչ միայն հագուստները կոճակելու համար, այլ նաև ծառայել որպես հագուստների և գոտիների զարդարանք: Որոշ դամբարաններում հայտնաբերվել են 200-ից ավելի կոճակներ: Ձևով կոճակները կլոր են, կիսագնդաձև, շեղանկյուն, ծակ-ծիթապտղաձև և այլն:

¹ Ե. Լալայան, Նշվ. աշխատ., էջ 168:

Խեցեղեւնը կազմում է դամբարանային գույքի մի ստվար մասը. կան դամբարաններ, որոնցից հանվել է մինչև քսան անոթ: Միայն Լալայանի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է 672 կտոր բրուտեղեն, չհաշված փորելու և փոխադրութեան ընթացքում ջարդվածները: Ըստ պատրաստման եղանակի բրուտեղենը բաժանվում է երկու տեսակի՝ ձեռքով և դուր-գով պատրաստվածների:

Առաջին տեսակի նմուշները խմորի և ձևի առումով պարզունակ են: Կժերն ունեն կանթեր, իսկ անոթները, որ բազմաթիվ են՝ տափակ հատակ: Կաթսաները տարբեր ձևի են, նրանցից մի քանիսն ունեն ոտքեր: Ձեռքով պատրաստված ոչ մի բրուտեղեն զարդարանք չունի:

Դուրգի օգնութեամբ պատրաստված ամանեղենը շատ ավելի գեղեցիկ ձև ունի և նուրբ կավից է: Զրի կամ գինու համար գործածված կժերն ու անոթները տարբեր տրամաչափի են. ստորին մասում գեղաձև և թեթևակի կոնաձև են, վիզը՝ կարճ, հատակը՝ տափակ:

Ճաշ եփելու համար նախատեսված կաթսաները կամ անոթները բավական լայն են և գրեթե գնդաձև: Սրանք ունեն երկու կանթ, բերանը սեղմված, վերին մասը ծածկված է հորիզոնական գծերով: Ամենափոքրերն ունեն միայն մեկ կանթ: Կան այնպիսիները, որ կանթ չունեն: Գրանցից մեկը հետաքրքրական ձև ունի՝ այն իրենից ներկայացնում է թաթերի վրա նստած մի շորքոտանու: Գավաթները զանազան ձևի են՝ ըստ կավազործի ճաշակի: Մի քանիսը նման են բաժակների, իսկ մյուսները՝ երկար կանթով գլանաձև լայն սկահակի: Կա եղջերուի գլխի տեսք ունեցող կանթի մի նրմուշ:

Պնակները կոպիտ են, քամիչները նույնպես: Ավելի խնամքով պատրաստված ամանների եզրերը զարդարված են փորագրութեամբ: Փոքր ու խորունկ պնակները գործածվել են ճրագի փոխարեն, որպիսիք դեռևս մեր օրերում կիրառվում են հայկական գյուղերում:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հիշարժան ևս մի քանի առարկաներ՝ բրոնզե հայելիներ, սանձի առանձին կտորներ (ձիերի ոսկորների մեջ), մի սալակ և բազմաթիվ կամեր¹: Կամը մի տախտակ է, որի վրա շարված են սրածայր քարեր կամ երկաթե առամներ՝ հասկերը ճզմելու համար: Սա էլ այժմ գործածութեան մեջ է Հայաստանում:

Դամբարաններից հանել են նաև բրոնզ կտորեղենի մնացորդներ: Երկաթյա զենքերի ժանգի վրա գրողմված որոշ կտորների հետքեր թույլ են տալիս ենթադրելու կանեփի կամ վուշի հյուսվածքի գործածութեամբ այդ ժամանակներում: Թելերի հաստութեան ու նրբութեան տեսակետից կտորները այլազան են: Գտնվել են նաև պարանների, ժապավենների և կաշ-

վե փոկերի մնացորդներ: Բրոնզե գոտիների վրայի պատկերները ցույց են տալիս, որ հազուատները կարվում էին ոչ թե մեկ, այլ բազմատեսակ կտորներից:

Այս հակիրճ ակնարկը թույլ է տալիս որոշ շահով գաղափար կազմելու երկրի մշակույթի մասին: Նախքան վերջինիս բնութագրումը, անդրադառնանք պեղման ենթարկված դամբարանների ժամանակագրութեան հարցին:

Ժ. դը Մորգանը փորձեց դրանք բաժանել չորս կարգի և ամենահինը վերագրեց երրորդ հազարամյակին (մ. թ. ա.): Նրա կարծիքով, պղինձն ու երկաթը հայտնաբերվել են Հայաստանում, և հենց այստեղ է ծնունդ առել երկաթի արդյունաբերութունը, մ. թ. ա. քսաներորդ դարից առաջ: Ավելի վաղ ժամանակներում երկիրն ապրել է բրոնզե դարը: Սակայն բրոնզի արդյունաբերութունը Հայաստանում դեռևս չկար: Բրոնզը հանդիսանալով պղնձի և անագի խառնուրդ, կարող էր հնարվել միայն անագ ունեցող երկրում: Հայաստանում և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում այս մետաղը գոյութուն չունի: Անագ հայթայթելու համար պետք էր մինչև Չինաստան գնալ: Ժ. դը Մորգանը Չինաստանն ընդունում է որպես բրոնզի հայրենիք: Այնտեղից է Հայաստան հասել բրոնզի հետ ծանոթութունը: Բրոնզե դարը Հայաստանում երկար չի տևել և իր տեղը զիջել է երկաթե դարին: Ֆրանսիացի գիտնականը այս մետաղի գյուտի պատիվը վերագրում է Հայաստանին: Նա գտնում է, որ Միջագետքը հանքեր չունի. ուստի և երկաթը ներմուծում էր Հայաստանից: Ո՛չ Ասորեստանը, ո՛չ Եգիպտոսը չէին կարող երկաթ հայթայթել, քանի որ նրանք նույնպես չունեն այդ մետաղը:

Պեղումները հաստատել են երկաթի գոյութունը Քաղզեայում՝ ակկադյան դարաշրջանում, Սարգոն I-ի և Նարամսինի օրով: Հետևաբար, Հայաստանն այդ դարաշրջանից առաջ արդեն երկաթ ուներ: Այս հանգամանքը նրան թույլ է տալիս բրոնզե դարը, որ երկաթե դարից առաջ է, ետ մղել դեպի երրորդ հազարամյակը:

Ժ. դը Մորգանը մոռացել է, որ անագի հանքերը նախնիներին ծանոթ էին Չինաստանից ավելի մոտ շրջաններում, հատկապես Պարսկաստանի արևելյան նահանգ Գրանգիանում¹: Անագ կար նաև Ինդոսի կողմերում, և այդ հանքը նշանավոր էր իր բարձր որակով²: Այդ հանքերը հաջողութեամբ կարող էին իրենց արտադրանքը մատակարարել Քաղզեային և էլամին՝ բրոնզ ստանալու համար: Անագը նույն անունն ունի հայերենում՝ անագ, ասուրերենում՝ anaku, հնդկերենում՝ naga: Նույնութունը բացա-

¹ Strab., XV, 2, 10. γίνεταί δε παρ'αὐτοῖς καοίτερος:

² Աշխարհացոյց Հայոց, հրատ. Սուրբիի, էջ 39:

¹ Կամ, τριβόλον — քորեն ծեծելու, կալսելու գործիք:

տրրվում է, անշուշտ, փոխառութեամբ, բայց ո՞ր ուղղութեամբ: Դա մնում է անհայտ¹: Հայկական լեռնաշխարհը շատ քիչ է հետազոտված, հետևաբար դժվար է եզրակացնել, թե այդ երկրում անագի հանքեր չկան: Մորզանը ինքը նշում է, թե մի օր կարող են հայտնաբերվել հազարավոր տարիներ ի վեր մոռացված հանքեր²:

Մի կողմ թողնելով մետաղագործության ժազման բարդ ու համարյա անլուծելի խնդիրը, մեր նպատակն է հաստատել, որ Միջագետքում և էգեականում քաղաքակրթությունը զուգադիպել է բրոնզե դարին, այսինքն՝ այդ քաղաքակրթությունը հիմնվել է բրոնզի արդյունաբերության վրա: Էգեական աշխարհում բրոնզե դարն սկսվել է երրորդ հազարամյակում մեր թվականությունից առաջ: Քաղաքայում պղինձը երևան է գալիս առաջին սպտմական դինաստիայի օրով, մոտ 2500 թ.³: Բրոնզը նույնպես հայտնի է՝ սաղավարտները, կացինները, նիզակների ծայրերը և այլ զենքեր, բոլորը բրոնզից, սովորական էին: Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքի բերմամբ, չէր կարող մեկուսացած մնալ Միջագետքի մշակույթից: Նարամսինը Պիր Հուսեյնում՝ Ամիդի մոտ գտնվող մի գուղում, թողել է մի քարակոթող⁴: Ասուրական արշավանքները դեպի Հայաստան արդյո՞ք նպատակ չունեին, ի միջի այլոց, ձեռք բերելու անհրաժեշտ մետաղը:

Ամենուրեք բրոնզե դարին հաջորդել է երկաթե դարը: Երկաթի ճանաչումը և նրա գործածությունը հետզհետե տարածվեց մինչև այն պահը, երբ այն մարդկության առջև բացեց առաջադիմություն մի նոր դարաշրջան: Միջագետքին վաղուց էր հայտնի երկաթը: Էգեացիները երկաթը գործածում էին սկսած հենց երկրորդ հազարամյակից մ. թ. ա.: Սակայն երկաթի արդյունաբերությունը Միջագետքում և էգեականում դուրս մղեց բրոնզի արդյունաբերությունը երկրորդ հազարամյակի կեսերին:

¹ Anaku սեպագիր արձանագրությունների մեջ նշանակում է կապար: Արեխե հայերեն բառը իրականում փոխառություն է, նշանակում է կապար. բայց արդի պարսկերենում նրա համադրը arziz-ը ունի անագի իմաստ: Գրաբար հայերենով կապար է, որը հիշեցնում է շումերերեն Ku-Babbar, արծաթ: Ասորերեն՝ awāra, կապար: Եթե հաշվի առնվի շումերերենը, կարելի է եզրակացնել, որ այդ բառը բաղկացած է kub և abbar-ից, իսկ ասորերենը պահպանել է միայն վերջին տարրը:

² J. de Morgan, Mission, I, էջ 35, հմմտ. L'Humanité préhistorique, էջ 125.

³ King, նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴ Նարամսինը ապրել է Կյուրոսի (555—532) ժամանակակից Նարոնիդից 3200 տարի առաջ, ինչպես որ այդ հաշվել է Նարոնիդի (Նարունաիդ) գրագիրը: Քինգը (History of Sumer and Akkad, 1910, էջ 61) այս թվականը գտնում է շափազանցված և առաջարկում 2600 թ.: Ըստ Լեհման-Հաուպտի (Zwei Hauptprobleme der Babylonischen Geschichte, էջ 172 և շար.), Նարոնիդի գրագիրը սխալվել է՝ գրելով 3200 փոխանակ 2200-ի:

Պետք է որ այդպես եղած լինի նաև Հայաստանում: Պեղման ենթարկված գերեզմանոցների մեծ մասում հայտնաբերվել է բրոնզե և երկաթե գուլք: Դա ապացուցում է, որ նրանք պատկանում են բրոնզե դարի վերջին կամ երկաթե դարի սկզբին: Որոշ շիրիմներում կան պղպած կմախքներ, բրոնզե առարկաներով օժտված և, միևնույն ժամանակ, այլ կմախքներ՝ պտուկած, կողքին՝ երկաթե զենքեր: Ակնհայտ է, որ վերջին կմախքները դամբարան են դրվել հետագա դարաշրջանում: Այն բավական հազվագյուտ դամբարանները, որոնց գուլքը բաղկացած է բացառապես բրոնզից, անշուշտ ավելի հին են:

Տրոյայի ավերակներում երկաթի հանքեր չեն գտնվել: Թիզլաթպալասարը (1117—1080) իր ավարի մեջ երկաթ չի հիշատակում: Նա մեծ ավար է ձեռք բերել Միջագետքի հյուսիսային մասում, Հայաստանի սահմանների մոտ կատարած արշավանքներում¹: Սակայն Աշուրնասիրպալը (884—859) հաստատում է, որ ինքը Ձավան երկրից, Ամիդայի շրջանից բերել է, հարուստ ավարի հետ մեկտեղ, 300 բիլտու երկաթ՝ parzillu²: Ձանաղան անոթներից բաղկացած ավարի առարկաները բոլորը պատրաստված էին siparru բրոնզից (կամ պղնձից): Թիզլաթպալասարը բրոնզե (կամ պղնձե) aqqulat ere կացիներ է գործածել՝ Կաշիարի (Մասիոն) լեռներում ճանապարհ բանալու համար, մինչդեռ Աշուրնասիրպալը իր տրամադրություն տակ ուներ ոչ միայն բրոնզե կացիներ, այլև երկաթե փոքր կացիներ, kalabate parzilli³:

Կարելի է ասել, որ երկաթե դարը մ. թ. ա. XII դարից հետո է եղել: Երկաթե դարի դամբարանները Հայաստանում բաժանվում են երկու խումբի՝ ըստ գտնված իրերի երկրաչափական և կամ բնական ոճի: Մարդկանց և անասունների պատկերներ կրող բրոնզե գոտիները համարվում են բնական ոճի առաջին փորձերը: Որոշ նմանություն են գտել այդ գոտիների և Հալլատայան կոչված արվեստի միջև: Դա սկիզբ է առել մ. թ. ա. IX դարում, մի հանգամանք, որն իրավունք է տալիս գոտիները վերագրելու ուրարտական դարաշրջանին, որն սկսվում է IX դարից: Ուրարտուի թա-

¹ Budge and King, Annals of Kings of Assyria, էջ 41 և 43:

² Նույն տեղում, էջ 238 և 347 և այլն: Ավարի ցուցակում կան 2 բիլտու kaspu, 2 բիլտու hurasu, 100 բիլտու anaku, 200 բիլտու siparru, 300 բիլտու parazillu, 1000 դիկար siparru, 200 կապի siparru և այլն: Նշված մետաղներն են՝ kaspu արծաթ, hurasu ոսկի, anaku անագ կամ կապար, siparru պղնձ, parzillu երկաթ: Eru մետաղը այս ցուցակում չկա. զուցն դա նշանակում է պղինձ, իսկ siparru-ն՝ բրոնզ: Անգլերեն թարգմանությունը երկուսի համար երբեմն պղինձ, երբեմն բրոնզ է ցույց տալիս: Ժ. դը Մորզանը Ժ. Մընանի թարգմանությունը համաձայն siparru-ն (պղինձ) ընդունել է երկաթի տեղ, և սա ազդել է նրա եզրակացությունների վրա (Missions, I, էջ 201):

³ Նույն տեղում, էջ 39, 230, 331:

գավորներ Ռուսա II-ի (680—645) և Ռուսա III-ի (605—585) բրոնզե վահանները բնական ոճի հրաշալի նմուշներ են: Դրանցից դանդիկ են նաև Օսեթիայում և Քալիշում, որն առիթ է հանդիսացել, թեպետև իզուր, ենթադրելու օսերի՝ VII դ. դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին¹: Ավելի հավանական կլիներ հիշատակել կիմմերների և սկյութների ներխուժումը միևնույն դարում: Սկյութների մի մասը տեղաբաշխվեց Հայաստանում, Շակաշենի շրջանում²: Հետաքրքիր է, որ գեղաբանդակ գոտիները հայտնաբերված են հենց Գանձակի (Նլիզավետպոլի) շրջակայքում, որը գրեթե համապատասխանում է նախկին Շակաշենին:

Երկաթե դարով արդեն սկսվում է պատմական դարաշրջանը: Թիգլաթ-պալասարի դարաշրջանի բազմաթիվ փոքր պետություններ վերջ է վերջո միացան և IX—VII դարերում կազմեցին Ուրարտուի պետությունը: Մինչև այժմ չի հայտնաբերված ոչ մի դամբարան, որը պատկաներ հաջորդ դարաշրջանին՝ մինչև քրիստոնեության սկզբնավորման ժամանակները: Գուցե թաղման սովորությունը վերացել էր իրանական մազդեիզմի ազդեցության հետևանքով: Պեղված դամբարանների մեծ մասը վերաբերում է բրոնզե դարին: Դրանք ներկայացնում են տվյալ ժամանակաշրջանի երկրի մշակույթը՝ իր բնորոշ գծերով: Քանի որ դամբարանը համարվում էր անդրշիրիմյան կյանքի բնակարան, ուստի նրանով կարելի է գաղափար կազմել բնակելի տան մասին, որի պատճենն էր, անշուշտ, դամբարանը: Վերջինը ցույց է տալիս, որ տները ժամանակին կառուցվում էին առանց շաղախի, իրար վրա շարված խոշոր քարերով: Կային նաև ստորերկրյա տներ: Ընտանեկան գույքը բաղկացած էր մանավանդ խեցեղեն անոթներից: Պեղված բազմաթիվ սենյակներ ցուցադրում են բրուտեղենի հարստությունը և նրա ձևի ու գույնի զանազանությունը: Դրանցից կան ամեն մեծություն՝ գդալներից սկսած մինչև հսկա կարասները, և ամեն գույնի՝ սև, կարմիր, գորշ-կանաչավուն:

Հագուստները կարճ էին, պնդված դորձազարդ գոտիով, արձակ տաբատներ և առնպաններ:

Թանկարժեք քարերն ու զարդարանքները հարգի էին և՛ կանանց, և՛ տղամարդկանց մոտ: Մի դամբարանում մեռած կնոջ մարմինը ծանրաբեռնված էր ամեն տեսակ զարդերով՝ ականջի կլոր գինգեր, պարանոցին երկու մանյակ, բրոնզե դոտի՝ երկու կախոցներով, մեկը՝ զանգակի ձևով, մյուսը՝ կարասի տեսքով, ձախ ձեռքի վրա՝ ութ տափակ ու կլոր ապարանջան, մատներին՝ երեսուն մատանի, երկու ապարանջան էլ զարդարում էին ոտքերը: Միևնույն դամբարանում հայտնաբերվել է մի դաշույն, որը

¹ Morgan, Missions, I, էջ 204:

² Strab., XI, 8, 4.

ցույց է տալիս մեռյալի արտոնյալ անձնավորություն՝ գուցե իշխանուհի լինելը:

Սիրված զարդեր էին զանազան նյութերի հատիկները և ուլունքները: Բրոնզե հայելիները, գնդասեղները և զանազան կախազարդերը կազմում էին կնոջ արդուզարդի անհրաժեշտ մասը: Վարսակալը (դիագեմ) բրոնզե լայն երիզով, որը գնալով նեղանում էր դեպի ծայրերը, հասարակ գլխարկ չէր, այլ ավելի շուտ վերապահված էր բարձր դիրքի տեր անձանց:

Ձենքերի առատությունը բացատրվում է տվյալ դարաշրջանի երկրի բնակչության մարտական ու պատերազմական բնույթով: Որսորդությունը, մանավանդ՝ բազեով, անտեսված չէր:

Տրիբուլանները մատնանշում են երկրագործության առկայությունը: Ընտանի կենդանիների՝ ձիերի, եզների, կովերի, ոչխարների, խոզերի, այծերի, գոմեշների և թռչունների ոսկորները անասնաբուծության զարգացումը ցույց տվող փաստեր են:

Մետաղագործությունը հասել էր զարգացման որոշ աստիճանի: Բրոնզը, պղինձը, կապարը, արծաթը և երկաթը հայտնի էին: Ոսկին հազվագյուտ էր: Գիտեին հալելու, կռանելու, ձգելու և դարբնելու արվեստը:

Քաղաքական ու սոցիալական կյանքին վերաբերող որևէ տվյալ իսպառ բացակայում է: Հավանաբար, բնակչությունը բաժանված էր ցեղերի և տոհմերի: Կարելի է ենթադրել ցեղերի դաշնակցություն կամ խմբավորում: Այդ երկիրը Թիգլաթպալասարի դեմ հանեց մի կռալիցիա՝ բաղկացած 60 արքայիկներից, որոնք հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ ուժը չէ որ ներկայացնում էին:

Անհատական դամբարանի տարածումը ցույց է տալիս, որ ցեղային կարգերը արդեն կազմալուծվել էին՝ տեղի տալով ընտանիքին: Շարժական գույքի առկայությունը դամբարանում իր հերթին ապացույց է այն փաստի, որ ըստ գոյություն ունեցող հավատալիքների՝ հանգուցյալը շարունակում է ապրել իր դամբարանում: Կարծում էին, որ թաղվածը ենթակա է քաղցի ու ծարավի: Շիրիմը չէին փակում: Բավարարվում էին միայն մուտքը դժվարամատուց դարձնելով՝ վայրի անասուններից ու գողերից պաշտպանելու համար: Եթե պեղումների շրջանում հայտնաբերված քարե ձկնակերպ՝ մեծ հուշարձանները պատկանում են խնդրո առարկա դարաշրջանին, ապա դա կարող է որոշ հիշատակություն լինել այն պաշտամունքի մասին, որ ընդունված էր երկրում վաղ ժամանակներում:

¹ Նախընտրելի է այս հուշարձանները կոչել ձուկն, քան վիշապ: Փղշտացիների daggon, dag և ձուկն բառերի մեջ հավանաբար կապ գոյություն ունի:

Ավելացնենք, որ վերջերս Գառնիի շրջանի ժայռերի ու Քալինի շրջակայքում գտնվող քարանձավի պատերի վրա, ինչպես և այլ վայրերում հայտնաբերվել են գրություն կամ առեղծվածային նշանների մեկ կամ նույնիսկ երկու համակարգ: Ենթադրվում է, որ այդ գրությունները պատկանում են ուրարտական պետությունից ավելի վաղ դարաշրջանի¹:

Պեղումների ժամանակ գտնված ամենաթանկագին հայտնաբերումներից են մարդկային գանգերը, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է որոշ լույս սփռել երկրի բնակիչների ցեղային պատկանելության վրա:

1887—1888 թթ. պեղումների ընթացքում գտնվեցին մեկ տասնյակ գանգեր: 1893 թ. հայտնաբերվեց յոթ արական և երկու իգական գանգ, 1906 թ.՝ տասներեք գանգ, 1908 թ.՝ երեսուներկու, որոնցից քսանչորսը տղամարդկանց և տասներեքը՝ կանանց: Դժբախտաբար, ոսկորներն այն աստիճան էին փտել, որ չէր կարելի նրանց դիպչել առանց փոշի դարձնելու: Ավագոտ հողում մնացածները ավելի լավ էին պահպանվել:

Մարդաբանությունը ձգտում է մարդկային ցեղերը բնորոշել և դասակարգել ըստ գլուխների ձևի: Նրա գլխավոր չափանիշը գանգային հատկանիշն է: Այսպես, նկատի է առնվում գլխի լայնության հարաբերությունը նրա երկարությանը, կամ երկու տրամաշափերի համեմատությունը: Երկարությունը 100 ընդունելով, լայնությունը կարտահայտվի 100-ի կոտորակով: Քանի գլուխը լայն է, այնքան գանգային հատկանիշն աճում է: Եթե այդ հատկանիշն անցնում է 80-ից, ուրեմն կարճագլուխ է, եթե 75-ից ցածր է, ուրեմն երկարագլուխ է: 75-ի և 80-ի միջև եղած հատկանիշը բնորոշում է միջակագլուխներին:

1908 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 37 գանգերը մասնագետներից մեկի մանրագնին ուսումնասիրության առարկա դարձան²: Եզրակացությունը եղավ այն, որ այդ գանգերը շեշտված երկարագլուխ են: Արական գանգերի գանգային հատկանիշը հավասար է 72,7-ի, իսկ կանացիներինը՝ 76,3-ի: Դիմային հատկանիշը 54,4 և 52,2 է, որը գանգերը կապում է լեպտոպրոսոպ խմբին: Ըստ ընդային հատկանիշի՝ 43,5 և 47 լեպտոոհինյան են, իսկ ակնախորշի 83,5-ը ավելի շուտ խոսում է միկրոսեմի օգտին:

Այս բոլորը բնորոշ են երկարագլխության համար և ապացուցում են, որ Հայաստանի բնակիչները տվյալ դարաշրջանում կազմում էին երկարածև գանգ ունեցող ռասա:

¹ Հայտնագործումը հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթում, 1926 թ. դեկտեմբերի 19-ին և 1927 թ. հունվարի 4-ին. տե՛ս հաշվետվությունը «Revue des Etudes Arméniennes» հանդեսում, հ. VII, պրակ 2 (=1927), էջ 291:

² Бунак, «Русский антропологический журнал», 1929 թ., պրակ 3—4. տե՛ս լալայան, նշ. աշխ., էջ 219:

Իտալացի մարդաբան Սերջին ապացուցել է, որ Միջերկրականի ավազանը նախապես գրավվել է երկարագլուխ ռասայի կողմից, որը կոչվում է homo mediterraneus: Ընդհակառակն, Փոքր Ասիան բնակեցված է եղել, ըստ նույն գիտնականի, կարճագլուխ ռասայի կողմից¹:

Անգլիացի Ռիպլին համաձայն չէ Սերջիի տեսության հետ: Ըստ նրան՝ Փոքր Ասիայի ամենահին էթնիկական խավը նույնպես պատկանել է երկարագլուխ տիպին և ներկայացնում էր նույն միջերկրածովյան ռասայի ճյուղը: Դա վերաբերում է ամբողջ Եվրոպային²:

Եթե այդ կարծիքը հաստատվի, կարելի է ընդունել, որ Հայաստանի երկարագլուխները նույն միջերկրածովյան ռասայի մասն են կազմել: Երկարագլուխների տիրապետությունը համընկնում է բրոնզե դարին, մինչդեռ հետագա դարը, որ հայտնի է երկաթի արդյունաբերությամբ, դիտվում է որպես կարճագլուխ ռասայի քաղաքակրթության ժամանակ, որին են պատկանում նաև Նաիրիի և Ուրարտուի բնակիչները:

¹ Sergi, Europa, l'origine dei populi europei, Turin, 1908.

² W. Ripley, The races of Europe, էջ 448:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԱՐԵՎԵԼԻՔԻ ՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐԸ

Մեր գիտելիքների ներկա սահմաններում միջազգային քաղաքակրթութիւնի դարը հազիվ մտնում է մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի շեմերը: Պատմութիւն լույսը դեռ չի թափանցել 3000 թ. առաջ մարդկութիւնի վրա տիրող խավարը:

Ամենաճին քաղաքակրթութիւնը, որը կոչվում է շումերա-ակկադական, ընդգրկում է երրորդ հազարամյակն ամբողջապէս: Այն ստեղծողները շումերներն ու ակկադական սեմիտներն էին, որոնք չէին լքելու հին աշխարհի քաղաքական ու մշակութային գերիշխանութիւնը հազար տարի շարունակ, 3000-ից մինչև 2000 թթ. մ.թ. ա., որքան էլ բախտի փոփոխութիւնները լուրջ լինեին:

Երկրորդ հազարամյակի սկզբում հանդես են գալիս էթնիկական նոր տարրեր, որոնք տեղաշարժում են քաղաքական տիրապետութիւն կենտրոնը:

Ի՞նչ վիճակում էր Հայաստանը շումերա-ակկադական դարաշրջանում: Արդյոք կազմում էր քաղաքակիրթ աշխարհի մի մասը և ինչպե՞ս էր կոչվում այն հեռավոր անցյալում: Հիմնականում բացարձակապէս ոչինչ հայտնի չէ: Այդ ուղղութիւնը տվյալներ չկան: Ամիդի (Դիարբեքիը) մոտ, Պիր-Հուսեյն գյուղում հայտնաբերվել է ակկադացի Սարգոնի մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Նարամսինի քարակոթողը, բայց դա գտնվում է միայն հայկական լեռնաշխարհի փեշին¹: Որոշ վավերագրեր հիշատակում են Տուգրիշ կոչված մի երկիր, որ վերջերս ցանկացան նույնացնել Հայաստանի հետ: Աշշուրցի Սարգոնը (1880—1948) որ տարբեր է ակկադացի Սար-

գոնից (2633—2579), իր արձանագրութիւններից մեկում նշում է, թե ինքը նվաճել է այն երկրները, որոնք տարածվում են «Ստորին ծովից մինչև Արևամուտի ծովը», և ճանապարհների ցանցով ծածկել այդ երկրները:

Նշված երկրներն են՝ Աշշուր, Ակկադ, Ամուրրի, Անզան, էլամտու, Մարխաշի, Լուլլուբի, Տուգրիշ, Շուբարտու: Դրանք բոլորը ծանոթ են, բացի Տուգրիշից: Այդ երկիրը Հայաստանում տեղավորելը չէր համապատասխանի բնագրի իմաստին, ըստ որի՝ թվարկված բոլոր ինը երկրները տեղավորված են Ստորին ծովի, այսինքն՝ Պարսկական ծոցի և Արևմտյան ծովի՝ Միջերկրականի միջև: Սույն արձանագրութիւնը թույլ է տալիս Տուգրիշը փնտրել միայն կա՛մ էլամի սահմանների լեռներում, կա՛մ պետութիւն արևմուտքում՝ Ամանոսի շրջանում²:

Համմուրաբին (1955—1913) Տուգրիշը Գուտիումի և Շուբարտուի հետ միասին դասում է յոթ լեռնային երկրների թվում³: Շամշի-Ադադ Կ-ը (1879—1847) ճանաչում է Տուգրիշի բազմաթիվ թագավորների: Նա ասում է, որ «Տուգրիշի թագավորներից և Վերին երկրի թագավորներից հարկ է ըստացել իր Աշշուր քաղաքում»: Ընդունված է կարծել, թե Վերին երկիր կոչվածն այն երկիրն է, որ խեթական տեքստերում նույն անունն ունի և գրտնրվում է Փոքր Հայքում. այստեղից էլ միտք է ծագել Տուգրիշը նույնացնել Մեծ Հայքի հետ: Սակայն շատ կասկածելի է, որ Շամշի-Ադադ Կ-ը իր գործն ու զենքը հասցրած լինի այնքան հեռու գտնվող Փոքր Հայքը: Վերին երկիր այստեղ միայն կարող է նշանակել Տուգրիշի մերձակա շրջանը՝ էլամի կամ Ամանոսի հյուսիսում⁴:

¹ Այդ վավերագիրը պարունակող սալիկը պատկանում է աշշուրցի Շարրուկին-Սարգոնին: Այն դեռևս հրատարակված չէ, բայց է. Ֆորներն օգտագործել է Ասորեստանի պատմութիւնի վերաբերյալ իր վավերագրական հոդվածում (Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 239—243): Այդ սալիկի իրենից ներկայացնում է Սարգոնի պետութիւնի երկրների մի ցանկ, որտեղ ցույց է տրվում յուրաքանչյուր երկրի ճանապարհների երկարութիւնը՝ ribit-ներով. ribit հոգ. beru-ի «կրկնակի ժամ», մի շափ է, մոտավորապէս 10 կլմ. 600 մ. (ավելի ճիշտ՝ 692 մ., ըստ Թյուրո-Դանթենի՝ «Revue d'Assyriologie», XVIII, էջ 133): Այսպիսով, 1) Աշշուր՝ 120 ռիբիտ=1275 կմ., 2) Ակկադ՝ 180 ռ. = 1903 կմ., 3) Անզան՝ 90 ռ. = 952 կմ., 4) էլամ՝ 90 ռ. = 952 կմ., 5) Մարխաշի՝ 40 ռ. = 425 կմ., 6) Լուլլուբի՝ 90 ռ. = 925 կմ., 7) Տուգրիշ՝ 60 ռ. = 638 կմ., 8) Շուբարտու՝ 120 ռ. = 1275 կմ.: Սույն տվյալների իրական արժեքը շփոթ է շափազանցել՝ երեք երկրներ ունեն 120 ռ., երեք ուրիշներ՝ 90 ռ., մեկը՝ 180 (2x90), Տուգրիշը՝ 60 ռ. (120-ի կեսը), Մարխաշին՝ 40 ռ. (գուցէ 30 ռ., այդ դեպքում ամենուրեք 30-ի բազմապատիկը կունենանք): Այս կարգի տվյալները չեն կալող օգտակար ծառայութիւն մատուցել: E. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Königen, էջ 24, իրավունք ունի Տուգրիշը տեղավորելու էլամի մոտակա լեռներում:

² E. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Königen, էջ 243:

³ Նույն տեղում, էջ 245:

⁴ է. Ֆորները նույնացնում է երկու Վերին երկրները, մինչդեռ Պ. Հաուսլը՝ Akkadische und Sumerische Keilschrifttexte, էջ 41, կարծում է, թե ասորեստանցիների Վերին երկիրը նույնն է, ինչ որ էլամը:

¹ Քարակոթողի գոյութիւնը դեռևս անպարտաւոր չէ, թե Նարամսինը երկիրը նվաճել է մինչև Ամիդ: Հնարավոր է, որ ակկադացի թագավորը քարակոթողը կանգնեցրել է մի արշավանքի ժամանակ, ինչպէս Քիզլաթպալասար Կ-ը հայկական հողի վրա՝ Մելազկերտի (Մանազկերտ) մոտ, թողել է իր հաղթական արշավանքի հիշատակը Նաիրիի թագավորների դեմ, առանց կարենալու ամբողջ երկիրը գրավել: Գուցէ քարակոթողը որպէս ավար բերվել է Բարսիլոնից, որտեղ նախապէս կանգնեցվել էր. հմտ. Hall, The ancient history of the Near East, էջ 186, ժան. 2:

Աշշուրցի Սարգոնի նույն արձանագրութեան մեջ, ուր խոսվում է ինը երկրների մասին, թվարկվում են նաև Աշշուրի նահանգները, որոնք վեցն են՝ Զուպրիյան Մարի, Ռապիգում, Տիգրիսի կամ Աշշուրի մարզը բառիս նեղ իմաստով, Առափիսա մինչև Լուբդի, Լուլլուբի և «Սիմեսիյան» Արմանի: Առափիսան Քերկուկի մարզն է, Լուլլուբին՝ Սուլեյմանիեի, իսկ Սիմեսիյան Արմանի նահանգը գտնվում է Լուլլուբիի և Առափիսայի հարավում, հետևաբար՝ Խանեկիի մարզում:

Արմանին ոչ մի կայ շունի Հայաստանի անվան հետ. պետք է խուսափել նման փորձերից: Ուշագրութուն դարձնենք Զուպրիի վրա, որը հետագայում երևան կգա Սուպրի անվան տակ՝ Հայաստանին սահմանամերձ մի մարզ ցույց տալու համար: Լուբդին Ասարիադոնի օրով (681—689) նույնպես կգառնա Արզանենի մի շրջանի անունը: Սիմեսին այն կիրճի անունն է, որով անցավ Սալմանասար III-ի տուրտանը, երբ Գիլգամեից վերագառնում էր մայրաքաղաք՝ Պարսուայի և Նամրիի վրայով: Սիմեսիի կիրճը գտնվում է Խանեկիի մարզից հյուսիս: էթնիկական կամ աշխարհագրական տերմինների այս շարժումը գեպի հյուսիս, ինչպես՝ Սուպրին, Լուբդին, Սիմեսին, արժանի է հատուկ ուշադրության: Բայց նույնիսկ այս երևույթի լույսի ներքո Արմանին չի կարող համապատասխանել Հայաստանին, որովհետև Արմանին «Խալման»-ի մեկ ուրիշ ձևն է:

Արմանի անունով մի ուրիշ երկիր հայտնի է ակկադացի Սարգոնի պետության արևմտյան սահմանների մոտ: Գոյություն ունի Նարամսինի դեմ տանջոթ թագավորների դաշնակցության վերաբերյալ մի վավերագիր: Նարամսինը ակկադացի Սարգոնի երրորդ հետնորդն էր, ապրել է մոտավորապես 2550 թվականին: Դաշնակիցների ցուցակը պահպանված է, և մենք այն բերում ենք տողատակի ժաննթության մեջ¹:

Այստեղից երևում է, որ հինգերորդ դաշնակիցը Խաթթի երկրի մի թագավոր է, իսկ տասնմեկերորդը՝ Արմանի երկրի թագավոր Մադակինան է: Դժվար է ցույց տալ երկրի ճշգրիտ տեղը, պետք է այն փնտրել Սիրիայի (Ասորիքի) հյուսիսում: Շատ հնարավոր է, որ այդ Արմանին լինի Խալմանի (Հալեպի) մեկ ուրիշ ձևը, այնպես, ինչպես Սիմեսիի Արմանին Խալմանի

¹ Կոալիցիայի կազմը՝ 1) Անմախլա՝ Գուգուսուայի կամ Գուսուայի թագավոր, 2) Ռակկիի թագավոր Բուանա, 3) Լապանիլա՝ Ուլլիվիի թագավոր, 4) ... Նապալա ...-ի թագավոր, 5) Պամրա՝ Խաթթիի թագավոր, 6) Զիպանի՝ Կաննչի թագավոր, 7) Ռուր... (Պուրուշխանդայից), 8) Հուվարուվա՝ Ամուրուի թագավոր, 9) Քիսանկի՝ Պարասիի թագավոր, 10), 11) Մադակինա՝ Արմանիի թագավոր, 12) Կիպպու՝ եղևինների թագավոր, Ամանուս, 13) Քասսի՝ ...-ի թագավոր, 14) Ուր-խարակ՝ Լարակի թագավոր, 15) Ուր-բանդա՝ Նիկկիի թագավոր, 16) Իլլուշխուայի՝ Քուրկիի թագավոր, 17) Քիսրինկի՝ Կուրասուրայի թագավոր: E. Forrer, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, II, էջ 2: Sayce, JRAS, 1928, էջ 206: Hrozny, «Archiv Orientalni», I, № 1.

ձևն է: Սակայն թվում է, թե ավելի իրավաչափ է այն նույնացնել Հերմոնի հետ, որը բիրտիական անուն է¹:

Փաստորեն մենք կատարյալ մթության մեջ ենք Հայաստանի՝ շումերա-ակկադական դարաշրջանի անվան ու ճակատագրի կապակցությամբ²:

Հիշենք, որ հայերենը պահպանել է մի քանի այնպիսի բառեր, որոնց գոյությունը այդ դարաշրջանի վավերագրերում հաստատված է: Փոքր Ասիայում, այդ միևնույն ժամանակաշրջանում, կար առևտրականներից (թամկար) բաղկացած սեմական մի գաղութ: Դժգոհ լինելով Պուրուշխանդա քաղաքի բնիկ իշխան Նուր-Դագանից՝ նրանք պատվիրակների (sukallu) միջոցով խնդրում են ակկադացի Սարգոնին (2633—2579) միջամտել: Խնդրանքն ընդունվում է. ակկադացի թագավորն արշավանքի է դուրս գալիս, հասնում Պուրուշխանդա քաղաքը, գրավում այն և խելքի բերում հարստահարիչ Նուր-Դագանին: Սարգոնն առիթից օգտվում է և իր երկիրն է տեղափոխում մի քանի տեսակ բույսեր, պտղատու ծառեր և սովորական ծառեր, ներառյալ bashuru, tittu, saluru, sirdu³: Դրանք հայերենում պահպանված բառեր են՝ խնձոր, բուր, սալոր կամ շլոր, սիրդ ստոթի: Սա շատ կարևոր մի իրողություն է, որը նույն բնույթի ուրիշ բառային նյութերի հետ միասին մի տեսակ ջահ կծառայի՝ Հայաստանի նախահայկական ժողովուրդների ցեղային պատկանելության վրա լույս սփռելու համար:

Երկրորդ հազարամյակը նշանավոր է դառնում էթնիկական նոր տարրերի գերիշխանությամբ: Խեթերը ասպարեզ են դուրս գալիս Փոքր Ասիայում, իսկ խուրրիները՝ Հյուսիսային (Վերին) Միջագետքում կամ Շուրբարտուում, ինչպես որ այն կոչում են ասուրա-բաբելացիները. վերջապես՝ կասսիտները ներխուժում են Հարավային (Ստորին) Միջագետք կամ Բաբելոն: Առանձնապես անհրաժեշտ է նշել, որ այս ժողովուրդների հետ միասին պատմության աղջամուղջից դուրս է գալիս հնդեվրոպական մի ցեղ,

¹ E. Dhorm, «Revue Biblique», 1929, էջ 132, նաև նույն հեղինակի L'Evolution religieuse d'Israël, I. La religion des Hébreux nomades, էջ 170: Հիշենք, որ Արման-Ակարսալի կոչված մի բնակավայր նշված է Ադադ-Նիրարի I-ի գաշնագրում (1336-1305), որ նա կնքից Բաբելոնի թագավորի դեմ վարած հաղթական պատերազմից հետո: Ըստ այս դաշնագրի՝ երկու երկրների սահմանն անցնում էր Պիլասկի-Արման-Ակարսալի-Լուլումն (Լուլլուբի) գծով: L. W. King, The Annals of the Kings of Assyria, էջ XXXII.

² E. Weidner, Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, 1922, Boghazköi-Studien-ի մեջ տեքստը վերծանված և թարգմանված է: E. Dhorm, «Revue Biblique», 33, 1924, էջ 5—22, ֆրանսերեն թարգմանություն, մեկնաբանությամբ և Դրլապորտի՝ Les Hittites, էջ 38 և շար., L'Evolution de l'humanité գրքում:

³ N. Adonz, Emprunts de haute époque en arménien, «Revue des Etudes indo-Européennes», t. I, 1938, պրկ. 2—4, էջ 457—467:

որպեսզի աշխարհին ցույց տա իր կազմակերպչական հանճարի առաջին ապացույցը: Իհարկե, սա չի նշանակում, թե խեթերը, խուրրիները և կասսիտները բոլորը հնդեվրոպական ցեղեր են: Պետք է խոստովանել, որ մենք դեռևս ոչինչ չգիտենք այս ժողովուրդների ծագման մասին: Հավաստիացնում են, որ վերոհիշյալ ժողովուրդների բարձր խավը՝ դեկավարող դասակարգը, բաղկացած էր հնդեվրոպական տարրերից, որոնք որպես խմոր են ծառայել քաղաքական մեծ շարժում սկսելու համար: Կարելի է պատկերացնել այն բուռն հետաքրքրությունը, որ ներկայացնում է այս իրողությունը ապագա Հայաստանի պատմության համար՝ մի հարևան երկիր, որ խոսում է հնդեվրոպական լեզվով: Խեթական ու խուրրիական տիրապետությունը տևեց մինչև 1200 թվականը (մ. թ. ա.), անց կործանվեց իսկական հնդեվրոպացիների ներխուժման հարվածների տակ, հանձինս փոշուղիացիների, որոնց մասն էին կազմում հայերը:

Ինչ է հայտնի մեզ Հայաստանի մասին 2000—1200 թվականների ընթացքում: Նախքան Հայաստանի ճակատագրին անդրադառնալը, անհրաժեշտ է պարզել նույն ժամանակաշրջանի դեպքերի շրջանակը՝ խեթերի և խուրրիների պատմության սահմաններում:

Նարամսինի դեմ խմբված դաշնակիցների շարքում վերը մենք նշեցինք ոմն Պամբայի՝ Խաթթիի թագավորին: Սա ամենահին հիշատակումն է Խաթթիի՝ Փոքր Ասիայի փոքր պետություններից մեկի, որի հետ Կանեշի (Կեսարիայի մոտ) սեմական վաճառականներն առևտրական հարաբերություններ ունեին: Ավելի ուշ, աշուրցի Սարգոնի օրով (1980—1948), ուրեմն՝ երկրորդ հազարամյակի սկզբին, երևան են գալիս ասիական փոքր պետություններ, որոնք պայքար են մղում հնդեվրոպակալ ծագում ունեցող տարրերի դեմ: Ո՛րտեղից և ե՛րբ են եկել սրանք, հայտնի չէ: Թվում է, թե նրանք այդ տեղերում բնակվել են ոչ շատ ժամանակ առաջ: Նրանք բաղամբանակ չեն եղել, բայց ունեին լավ զինված հեծելազոր (մինչ այդ ձին անծանոթ էր այս երկրում): Նոր եկողները զավթում են իշխանությունը և նույնիսկ իրենց լեզուն պարտադրում տեղական ժողովրդին: Այսպիսով, խեթերը հնդեվրոպականնում են՝ դառնում նեո-խեթեր: Ընդունված է դրանց կոչել խեթեր, և որպեսզի զանազանեն հին, կամ իսկական, խեթերից, վերջիններիս անվանում են պրոտո-խեթեր:

Փոքր Ասիայի քաղաքական զարգացումը ներկայացնում է գրեթե նույն պատկերը, ինչ որ տեղի է ունեցել Բաբելոնում: Հնդեվրոպական տարրերը խեթական միջավայրում խաղալու էին նույն դերը, ինչ որ սեմիտները կաստրեցին շումերների նկատմամբ: Այնպես, ինչպես սեմիտները միավորեցին շումերների քաղաք-պետությունները՝ միապետական կարգեր ըստեղծելու համար, նույնն էլ անելու էին հնդեվրոպացիները ասիական փոքր իշխանությունների նկատմամբ և հիմնելու էին մի հզոր միապետություն:

Մեզ ծանոթ ամենահին խեթական թագավորը՝ Կուշարի արքա Pitbanu-ն է¹: Նա էր, որ երկիրը քաղաքականապես միավորեց: Նրա որդին ու հաջորդը՝ Անիտտան, աշուրցի Սարգոնի ժամանակակիցը, պատմում է, որ իր հայրը պատերազմ է մղել Նեսայի թագավորի դեմ² և նրան որպես ռազմագերի բերել է իր նստավայրը: Նույն Անիտտան կովել է չորս թագավորների դեմ՝ Hattus-ի թագավոր Piuista-ի, Huzziia-ի թագավոր Zalpuwa-ի, Purushanda-ի թագավորի և Salatiwara-ի թագավորի դեմ: Այս բոլոր երկրներն ու քաղաքները ծանոթ են ըստ Կանեշի ցուցակի, ակկադացի Սարգոնի դարաշրջանում: Անիտտան նրանց հպատակեցնում և ընդունում է մեծ թագավորի տիտղոս³:

Անիտտային հաջորդեց Թուդխալիյա I-ը, իսկ սա դահը հանձնեց իր որդի Պուսարմային: Վերջինիս որդին ու հաջորդը՝ Լաբարնան, աչքի է ընկնում որպես մեծ պատերազմող, նա գրավեց շատ քաղաքներ, ինչպես Wilusa, Hupisna, Tuwanuwa, Nenašša, Landa, Zallara, Purshanda, Lusna: Այս քաղաքների տեղերը հայտնի չեն, բացի Թուվանուվայից, որ դասական հեղինակները նույնացնում են Թիանայի հետ: Երկրի միավորումը Լաբարնայի հովանու ներքո գրեթե ավարտվեց: Դրա համար էլ ավանդությունը նրան է շնորհում խեթական պետության իսկական հիմնադրի պատիվը:

Լաբարնայի որդին՝ Խաթթուսին արդեն մտածում է իր երկիրն ընդարձակել՝ առաջանալով դեպի Սիրիայի (Ասորիքի) ժովափը: Նա շարժվում է դեպի Խալպա (Հալպա), բայց չի կարողանում այն գրավել և, ըստ երեվուլթին, այդ արշավանքում էլ սպանվում է:

Մուրսիլ I-ը լուծում է իր հոր վրեժը՝ գրավելով Խալպան, ժողովրդին տեղահանելով և իր երկրում բնակեցնելով: Նա իրեն զգում էր բավական ուժեղ և համարձակ՝ արշավանք ձեռնարկելու Բաբելոնի դեմ. «Խաթթիի մարդը արշավեց Ակկադի դեմ», ասում է նրա մասին բաբելոնյան ժամանակագրությունը⁴:

Մուրսիլը ստիպված է լինում դուրս գալ նաև ընդդեմ խուրրիների, հավանաբար, Բաբելոնի դեմ կայտարած արշավանքի ընթացքում: Նշենք,

¹ Կանեշի սալիկների վրա հիշատակվող Կուսասուրան հավանաբար նույն Կուշարն է, մի անուն, որ պահպանված է Գարսաուրիտիս և Գուրսաուրա-Արիսկախ տեղանուններում՝ Քատտայից (Թուրքոյու) դեպի հարավ-արևելք ընկած մի կետում:

² Նեսան Նյուսան է, Գլիզոր Նյուսացու հայրենիքը:

³ Անիտտայի տեքստը թարգմանված է Հրոզնու կողմից, «Archiv Orientalni» I (1929), էջ 273—299:

⁴ Ընդհանրապես այդ արշավանքը վերագրում են 1306 թ., բայց Goetze-ը, Hethiter, Churriter and Assyrer, էջ 53, որը կարճ ժամանակագրության կողմնակից է, առաջարկում է 1758 թվականը:

որ դա խուրրինների առաջին հիշատակությունն է: Խեթական թագավորը սպանվում է իր Խարափսիի քրոջ ամուսնու՝ Խաուտիլի կողմից, որը գահ է բարձրանում: Նա շարունակում է պատերազմը Միրիայում և բախվում խուրրինների հետ: Հյուսիսում նա հարձակվում է Կասկա լեռնային ցեղերի (կամ գասգաների) վրա, որոնք այստեղ առաջին անգամն են երևան գալիս, բայց այնուհետև չեն դադարելու իրենց ավերիչ ասպատակություններիով խոռոչել Խաթթուլի երկրի հանդիսաբար: Խաուտիլին կռվի է բռնվում նաև Շուգգա անունով մի թագուհու հետ: Նրա մահից հետո իր որդին ու հաջորդը սպանվում է բռնակալ Զիդանտայի կողմից: Սակայն վերջինս էլ իր հերթին սպանվում է իր որդու՝ Ամմունայի կողմից, որին հաջորդում է սրա որդին՝ Խուզգիյան: Քելեպինուն՝ Խուզգիյայի եղբայրային քրոջ ամուսինը, սպանում է Խուզգիյային և հափշտակում իշխանությունը: Փելեպինուն է հեղինակը այն տեքստի, որը մեզ իրազեկ է դարձնում նախորդ թագավորների գործունեությունը մասին²: Նա իշխեց մինչև 1650 թվականը, որից հետո խեթական թագավորների մասին գրեթե երկու դար շարունակ այլևս ոչինչ չի լսվում: Խեթական պետությունը վերանում է կամ վերածվում է դավառական իշխանության: Սակայն 15-րդ դարի առաջին քառորդին երևան է գալիս Փուլխայիյա II-ը, որը 1475 թ. հիմնում է երկրորդ պետությունը, որը գոյատևում է մինչև 1200 թվականը (մ. թ. ա.): Խեթների քաղաքական կյանքի երկու դարաշրջանները տարբերելու համար առաջինը կոչում են Հին թագավորություն՝ հիմնված Պիտանայի կողմից, իսկ երկրորդը՝ Նոր թագավորություն: Հին թագավորությունը սակայն մոտ 2000-ից մինչև 1650 թվականը, իսկ նորը՝ 1470-ից մինչև 1200 թվականը: Խեթական պետության թուլացումը 1650—1475 թվականներին զուգահեռվում է հիքսոսների մուսյլ դարաշրջանի հետ և անշուշտ հետևանք է նրանց ավերիչ ասպատակությունների: Այս խորհրդավոր ժողովուրդների ծագումը դեռ մնում է վարկածների ոլորտում: Հարցի քննարկումը տանում է դեպի խուրրինները, որպես ասիական ազգի, որը, սակայն, ղեկավարվում է հնդեվրոպական առաջնորդների կողմից: Գնալով ավելի հաստատվող այս կարծիքի համաձայն, խուրրինների կողմից Հյուսիսային Միջագետքի գրավումը, հիքսոսների արշավանքը Եգիպտոս և կասսիտների բնակվելը Բաբելոնում սերտ կերպով կապված են միմյանց հետ, որպես միևնույն երևույթի, այն է՝ արևելյան ճյուղի հնդեվրոպացիների Միջագետք ներխուժման, իսկ քիչ հետո արևմտյան ճյուղի հնդեվրոպացիների խեթների մեջ ներթափանցման, արդյունքներ:

Զավթիչները խուրրիններին կազմակերպում են այնպես, ինչպես իրենց արևմտյան եղբայրներն էին արել խեթների նկատմամբ: Նրանք կործանում են Աշուրի թագավորությունը և տեղ դառնում Միջագետքին՝ Ամասից սկսած մինչև Զագրոս լեռնաշղթան: Նրանք ետ են մղում հյուսիսային Միրիայի խեթերին և ստիպում նրանց ներփակվել Հալիսի ոլորտում: Դարձյալ նրանք են, որ հրահրում են հիքսոսների շարժումը և մղում նրանց դեպի Եգիպտոս: Երբ փարավոնները թոթափեցին հիքսոսների լուծը, նրանք իրենց զենքն ուղղեցին Միրիայի դեմ և պատերազմ սկսեցին Միտաննիի թագավորների հետ: Նրանց կարծիքով, հիքսոսների պատճառով աղետը գալիս էր այդ կողմից և պետք էր այն ոչնչացնել իր բնում, որպեսզի նման դեպքերն այլևս չկրկնվեն: Եգիպտացիները խուրրիններին համարում էին Եգիպտոսի վրա բարբարոսական ասպատակության դրդիչներ, իսկ միտաննացիները հանդիսանում էին խուրրիական ժողովրդի մի ճյուղը: Սա գալիս է հաստատելու այն տեսությունը, որի համաձայն խուրրինները մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի առաջին կեսում պատմական կարևոր գործոն էին հանդիսանում վերին (Հյուսիսային) Միջագետքում: Համենայն դեպս, հիքսոսների խառն դարաշրջանն ավարտվելուց հետո խուրրինները համախմբում են իրենց ուժերը, ստեղծում մի հզոր պետություն վերին Միջագետքի սրտում, կենտրոն ունենալով Խաուան (Օսրոնես) մարզը: Դա Միտաննի պետությունն է: Եգիպտոսում իշխում է 18-րդ հարստությունը, իսկ Բաբելոնում՝ կասսիտների հարստությունը: 1473 թվականին, Կարգամիշի դեմ թուլումես III-ի արշավանքի ժամանակ, Խաթթուլի թագավորը նրան նվերներ է ուղարկում: Խեթական նոր պետությունը, ասպարեզ գալով, պահանջում է հյուսիսային Միրիայի իր վաղեմի տիրապետությունները: Սա արգեն պատերազմի նշան էր ընդդեմ Միտաննիի: Վերջինս, որ միևնույն ժամանակ դիմադրվում էր փարավոնների հարձակումներին, շուտով ըմբռնեց, որ Խաթթուլի սպառնալիքն ավելի իրական և ավելի վտանգավոր է, քան Եգիպտոսին: Այդ ժամանակից սկսած Միտաննի անհրաժեշտ է համարում ապահովել փարավոնների բարեկամությունը, որպես նեցուկ խեթների դեմ: Միտաննիի թագավոր Արտաբաման (1430—1405) իր աղջկան կնություն է տալիս թուլումես IV-ին (1420—1411): Խեթները Միտաննիից խլում են Միրիայում նրա ունեցած տիրապետությունները: Արտաբամանի թոռը՝ թուրաուտան, իր Թադուխեպա աղջկան ամուսնացնում է Ամենոֆիս III-ի (1412—1376) հետ: Սակայն Եգիպտոսի հետ ունեցած դաշինքը չի փրկում Միտաննիին: Վերջինիս բախտից՝ Ասորեստանն այդ ժամանակ դուրս է գալիս միտաննական գերիշխանությունից և ծառանում նրա դեմ: Խեթների և ասորեստանցիների միջև երկու կողմից սեղմված Միտաննի

¹ King, Chronicles concerning early Babylonian Kings, հատ. II, 1907.
² Boghazköi-Studien, F. Hrozny, Hethitische Keilschrift-Texte aus Boghazköi, № IV, Eine Inschrift des Königs Telibinus, der älteste hethitische Texte, էջ 90—129.

հետզհետե հյուժվում է և 1300 թվականի մոտերը վերջնականապես անհետանում, իր ժառանգությունը թողնելով Ասորեստանին:

Այժմ արդեն առաջնություն համար մենամարտ է սկսվում հինավուրց երկու մրցակիցների՝ Նաթթիի և Աշշուրի միջև: Սակայն ավելի լուրջ իրադարձություններ գալիս են փոխելու պատմության ընթացքը և վերջ տալու Նաթթիի և Աշշուրի մրցակցությունը: Թրակա-փոյուզիական ասպատակությունը՝ հնդեվրոպական ցեղերի մի նոր հորձանք, կուլ է տալիս խեթական պետությունը մոտավորապես 1200 թվականին և որոշ ժամանակ կանեցնում Ասորեստանի վերելքը, մինչև որ սա իր տեղը կգրավեր նոր կազմված պետությունների շարքում, տասներորդ դարից սկսած:

Մեր նյայտակից դուրս է նույնիսկ համառոտ հետևելու խեթերի, խուրրիների և ասորեստանցիների միջև տեղի ունեցած պայքարի իրադարձություններին, առավել ևս՝ ցույց տալու Բարելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությունը այդ պայքարում: Մեզ հետաքրքրողը Հայաստանի դրություններն է այդ շրջանում, 2000-1200 թվականներին (մ. թ. ա.):

Ո՛չ խեթական առաջին թագավորության ժամանակ (2000—1850), ոչ էլ խուրրիական առաջին դարաշրջանում (1800-1500) մենք ոչ մի տեղեկություն կունենք Հայաստանի մասին: Սակայն խուրրիական դարաշրջանը, այսուհանդերձ, հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ ըստ մի քանի հեղինակավոր անձանց կարծիքի՝ հայկական լեռնաշխարհը համարվում է խուրրիների օրրանը, կամ ավելի շուտ՝ բնակավայրը, նախքան նրանց այնտեղից Միջագետք իջնելու: Կարծում են նաև, որ Ուրարտուի պետությունը իրենից ներկայացնում է խուրրիական ժողովրդի վերջին ձիգերը իր ազգային օջախը պահպանելու համար:

Գալով խեթական երկրորդ պետությանը և Միտաննիի ժամանակաշրջանին, սեպագիր արձանագրությունները շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի արևմտյան մասի՝ Արզանենի, Սոֆենի (Մոփք) և Եփրատ գետի վերին հոսանքի՝ Բարձր Հայքի մասին: Այդ մարզերը, տեղավորված լինելով երկու մրցակից աշխարհների՝ խեթերի և խուրրիների միջև, որոշակի դեր են խաղացել իրենց անկախությունը հարևան պետությունների փառասիրական ձգտումներից պաշտպանելիս: Այդ մարզերից մեկը կրում է Հայասա պարտադրող անունը, որի մեջ ցանկացել են տեսնել հայերի ազգային անունը՝ հայ: Այս տեսակետից Հայասան վիթխարի հետաքրքրություն է ներկայացնում և ստիպում է մեզ հատուկ ուշադրություն ցուցաբերել նրա պատմությանը, նախքան Հայասայի և հայի միջև եղած հարաբերության հարցին անդրադառնալը: Ընթերցողների կողմնորոշումը հեշտացնելու համար օգտակար կլինեն այստեղ բերել խեթական թագավորների երկրորդ պետության (1475—1200) և Միտաննիի արքայացանկերը.

Խեթական թագավորներ¹

1. Թուղխալիյա II (1475)
2. Նաթթուսիլ II
3. Թուղխալիյա III (1410—1390)
4. Սուպիլիուլիումա (1380—1346)²
5. Մուրսիլ II (1345—1320)
6. Մուվասալի (1293)
7. Ուրիսի-Թեշուպ (1293—1286)
8. Նաթթուսիլ III, 6-րդի եղբայրը
9. Թուղխալիյա IV
10. Արնուվանդա
11. Թուղխալիյա V (1200)

Միտաննիի թագավորներ

1. Պարաշատտա (1500)
 2. Սաուշատար (1455—1430)
 3. Արտաթամա (1430—1405)
 4. Սուտարնա (1387—1367)
 5. Թուշրատտա
 6. Մաթթիվազա
- Ասորեստանի թագավորներ
1. Աշշուրուրալիյա (1362—1337)
 2. Ազադնիրարի (1336—1305)
 3. Սալմանասար I (1304—1243)
 4. Թուկուլթի-Նինուրտա I

2. ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայասա, Իշուվա և Ալշի

Հայասա երկիրը պատմաբան է հանդես գալիս XIV դարի սկզբում մեր թվականությունից առաջ, Թուղխալիյա III-ի թագավորության օրով (1410—1390) և պատերազմ վարում այդ թագավորի ու նրա հաջորդների դեմ՝ իր անկախության համար: Այդ ընդհարումների պատմությունը արձանագրված է Սուպիլիուլիումայի Տաբեգուբյում մեջ, շարադրված իր որդու և հաջորդի՝ Մուրսիլ II-ի կողմից, ինչպես նաև հենց իր՝ Մուրսիլ II-ի Տաբեգուբյան մեջ: Շատ կարևոր պատմական տեղեկություններ կան նաև Սուպիլիուլիումայի և միտաննական թագավոր Մաթթիվազայի միջև կնքված պայմանագրում և նույն թագավորի ու Հայասայի թագավոր Հուկկանայի միջև կնքված դաշնագրում:

Սուլյն վավերագրերը թույլ են տալիս ուրվագծելու Հայասայի և նրա հարևան Ալշիի պատմությունը³:

¹ Խեթական ինչպես և խուրրիական անունների տառադարձությունը պայմանական է: Ոմանք նախընտրում են հենց բաղաձայններով արտասանել՝ Գուղխալիյա, Գուշրատտա և այլն. ուրիշներ կարծում են, որ այդ մարդիկ չէին գանազանում հնչել և խուլ հնչյունները թյուր-Գանժենի կարծիքը («Syria», 1936 թ.) համոզիչ չէ. pi-ն կարող է նաև հանդիլ wi-ի (ինչպես, օրինակ, հայերենում է) և -wi գիրը չի պահանջում -bi արտասանություն:

² Կավենյակի համաձայն (RHA, 1936), Սուպիլիուլիուման թագավորել է 1280—1260 թթ., իսկ նրա հաջորդը՝ 1260—1220 թթ.:

³ Սուպիլիուլիումայի արձանագրությունները հրատարակվել են Ֆորերի կողմից՝ E. Forrer, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, «Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft», էջ 42, 1926: Տառադարձված տեքստը վերադրված է Կավենյակի կողմից՝ Ֆրանսերեն թարգմանությունը: E. Cavaignac, Les Annales de Sub-

Սուպպիլուլիումայի տարեգրութիւնը սկզբում պակասավոր է: Բայց այնտեղ պարզորոշ կերպով կարդացվում է Հայասա անունը: Ապա խոսվում է կասկա ժողովրդի մասին, որը նոր էր գրավել Սամուխա քաղաքը: Այնուհետև արձանագրութիւնը շարունակում է. «Սամուխայից հայրս մեկնեց»: Քանի որ խոսողը Սուրսիլն է, ապա ուրեմն, նրա հայրը Սուպպիլուլիուման է: Քիչ անց ասվում է «Պապս ողջ և առողջ էր». դա արդեն Քուզխալիյանն է: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Քուզխալիյանն իր որդուն՝ Սուպպիլուլիումայի հետ զինվորական արշավանք էր ձեռնարկել Հայասայի և կասկաների դեմ: Դա առաջին մեղ հայտնի արշավանքն է:

Կասկաներին ետ մղելուց հետո Քուզխալիյան վերին երկրից ցած է իջնում, որպեսզի արշավի ընդդեմ Մասայի մարդկանց, որոնք նեղում էին Կամմալան: Տարեգրութիւնը շարունակում է. «Մինչդեռ պապս Կամմալայումն էր, իսկ հայրս գտնվում էր նրա հրամանատարութեան տակ, թըշնամի Կասկան դեմք վերցրեց» և ավերակի վերածեց խաթի երկիրը: Ասպատակողները կասկաների հետևյալ երկու քաղաքներից էին՝ Գաղնա-րիյայից և Գազգապասից: Քուզխալիյան Մասայից վերադարձավ, հարձակվեց զավթիչների վրա և նրանց փախուստի մատնեց:

«Պապս այնտեղից մեկնելուց հետո դնաց Հայասա, իսկ հայրս նրա հետ էր: Երբ պապս հասավ Հայասա երկիրը, Կարաննիսի, Հայասայի թագավորի (դե՛մ)... Կումմախա նահատամարտի համար»... շարունակութիւնը չկա:

Սա երկրորդ արշավանքն է, որ Քուզխալիյան կատարում է իր որդուն՝ Սուպպիլուլիումայի հետ միասին ընդդեմ Հայասայի, որի թագավոր Կարաննիսը գիմարութիւն է ցույց տալիս Կումմախա քաղաքում:

biluliuma, Strasbourg. 1931: Միայն թարգմանութիւնը տե՛ս «Revue des Etudes Anciennes», 1930, էջ 229 և շար.:

Սուրսիլի արձանագրութիւնները հրատարակված են և թարգմանված գերմաներեն Ա. Գյոտցի կողմից: A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 38. Band, 1933, տե՛ս նաև F. Hrozni, Die ersten zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš II, Hethitische Keilschrift-Texte aus Boghazköi, 1919, էջ 158—223:

Սուպպիլուլիումայի պայմանագիրը Մաթթիվազա թագավորի հետ՝ ակկադերեն լեզվով, հրատարակված է գերմաներեն թարգմանությամբ հանդերձ: E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, Boghaz köi-Studien, herausgegeben von Otto Weber, 8 Heft, 1923: Նույն թագավորի պայմանագիրը Հուկկանայի հետ խեթերեն՝ տառադարձված և թարգմանված, տե՛ս J. Friedrich, Staatsverträge des Hethitischen Reiches, «Mitteilungen d. Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesell.», 34. Band, 1930:

Ուսումնասիրութիւններ՝ E. Forrer, Hayasa-Azzi, Caucasia, 9, 1931; E. Cavagnac, Le premier royaume d'Arménie, «Revue Hittite et Asiatique», 17, 1934; նույնի Subbiluliuma et son temps, Paris, 1932:

Կարաննիս թագավորի անունը հիշեցնում է Կարանիտիսը (Քեոդոսիոպոլիս քաղաքի նահանգը), հայերեն՝ Կարին (Կարեն), իսկ Կումմախան ավելի ստույգ կերպով կարելի է նույնացնել Կամախա քաղաքի հետ՝ Եփրատի ափին, Գարանաղի գավառում:

Այս վերջին կետը որոշում է Հայասայի աշխարհագրական դիրքը Վերին Եփրատի հովտում: Կամախի հյուսիսում Հայասան սահմանակից էր Կասկա երկրին, որը տարածվում էր մինչև Հալիսի գետաբերանը: Դրա համար էլ խեթական տիրակալների պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ Հայասան հիշատակվում է Կասկայի հետ միասին:

Հայասա անունը կարդացվում է նաև մեկ այլ հատվածում, հետևյալ բառերի հետ հարակցված՝ «Քուզխալիյան, պապս... Գանթուղղիլի»: Խոսքըն այստեղ անշուշտ վերաբերում է Հայասայի դեմ ուղղված արշավանքին, որ ձեռնարկեց նույն Քուզխալիյան, Գանթուղղիլի օգնութեամբ, որը ոչ թե իր որդին է, այլ զորավարը: Նա հիշատակված է Սուրսիլի ժամանակագրութեան մեջ որպես նրա զորավարներից մեկը, որը գործում է նուխաստի դեմ, Սուրսիլի թագավորութեան 7-րդ տարում:

Սուպպիլուլիումայի ժամանակագրութիւնն այլևս չի անդրադառնում Հայասային: Սակայն Հուկկանայի հետ կնքած պայմանագրում Սուպպիլուլիուման հիշատակում է մի քանի շատ հետաքրքիր իրադարձութիւններ, որոնք նույնպես վերաբերում են իր հորը՝ Քուզխալիյա թագավորին: Դաշնագիրը գրված է առաջին դեմքով, և դա Սուպպիլուլիուման է, որ խոսում է դիմելով Հուկկանային: Նրան հիշեցնում է իր ցուցաբերած լավ ընդունելութիւնը, այն պատիվը, որ մատուցել է նրան, համարելով պարզ, բայց բաշ մարդ, և իր քրոջը կնութեան տալով նրան: Ահա թե ինչու Հուկկանան Սուպպիլուլիումա Արև-արքայից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից բացի չպետք է ճանաչի ոչ ոքի, երբ նրանք իշխանութեան զուլխ կանգնեն: Հուկկանան պետք է նրանց պաշտպանի բռնապետների դեմ: Սուպպիլուլիուման դրա փոխարեն խոստանում է նույն ձևով վարվել Հուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ: Նրանց որդիները միմյանց հետ կապված են միևնույն փոխադարձ պարտավորութեամբ: Սուպպիլուլիուման վկայակոչում է հազար աստվածներ, որոնք հսկում են դաշնագրի ճշգրիտ կատարմանը, որպեսզի պատժեն նրանց, ովքեր կխախտեն իրենց երդումը և կհրաժարվեն ստանձնած պարտավորութիւններից: Աստվածները վկա են նաև զինվորական համաձայնութիւն ցույց տալ միմյանց՝ թշնամիների դեմ. նրանք պարտավոր են նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրութիւնների դեպքում:

Ապա Սուպպիլուլիուման հետաքրքրական հրահանգ է տալիս Հուկկանային, իր քրոջ հետ նրա ամուսնութեան կապակցութեամբ: Ասում է նրան հետևյալը. «Քույրս, որ քեզ կնուծեան եմ տվել, նույնպես ունի քույրեր և կիսա-քույրեր, իսկ դրանք, քո ամուսնութեան հետևանքով, մերձեցել են քեզ: Այսպես ուրեմն, խաթիբի երկրում օրենք գոյություն ունի, ըստ որի չի կարելի իր քույրերին ու զարմուհիներին դիպչել, դա անթույլատրելի է: Խաթիբում նման արարք թույլ տվողը չի ապրի, նա կմեռնի:

«Քանի որ ձեր երկիրը քիչ զարգացած է, ապա դուք սովոր եք ապրել ձեր քույրերի և զարմուհիների հետ: Խաթիբում դա արգելված է: Երբ մի օր քո կնոջ քույրը, կիսա-քույրը կամ զարմուհին քո մոտ հյուր գա, նրանց առաջարկիր խմելիք և ուտելիք: Խմեցե՛ք, կերե՛ք, լավ ժամանակ անցկացրե՛ք: Սակայն նրանցից ոչ մեկին մի դիպչիր: Անթույլատրելի է, դա մահացու մեղք է: Ինքնաբերաբար չփորձես, իսկ եթե որևէ մեկը քեզ դրդի այդ բանը կատարելու, մի լսիր նրան, դրանից խուսափիր: Թո՛ղ դա երդումով քեզ համար արգելված լինի:

«Ջգուշացիր նաև պալատի կանանցից: Պալատի ինչ կնոջ մասին էլ լինի՝ ազատ կամ ստրուկ, մի՛ մոտենար նրան, մի՛ խոսիր նրա հետ: Կինի գա քո ծառան կամ սպասուհին, նրան մի՛ մոտենար, զգուշացի՛ր: Երբ անցնում է պալատական մի կին, շեղվիր նրա ճանապարհից: Պալատական կնոջ հետևյալ գեպքը թող դաս լինի քեզ համար:

«Ո՞վ էր Մարիյան և ինչո՞ւ նա մեռավ: Արդյոք նա պալատական ստրուկուհու չէ՞ր հանդիպել, չէ՞ր նայել նրան: Այսպես, հայրս՝ Արևը, պատուհանից նկատել էր և նրան բարկություն մտնել՝ «Ինչո՞ւ նայեցիր այդ կնոջը»: Եվ այդ սխալի համար Մարիյան մահվան ճարակ դարձավ:

«Մահվան պատճառ դարձած այս դեպքը արժանի է, որ դու զգուշանաս: «Երբ Հայասա վերադառնաս, մի՛ դիպչիր քո եղբայրների կանանց և քո քույրերին: Խաթիբում դա անթույլատրելի է: Եթե պալատ վերադառնաս, արգելված բան մի՛ անիր: Նաև նոր կին չառնես Ազգի երկրից, եթե արդեն մեկն ունես, թող նա լինի քո հարճը, բայց նրան մի դարձնիր քո կինը:

«Վերջորու քո աղջիկը, որ կնուծեան էիր տվել Մարիյային, և տուր նրա եղբորը: Խաթիբից Հայասա տարագրված մարդկանց ետ ուղարկիր. վերականգնի՛ր նաև խաթիբի սահմանները: Իսկ այն մարդը, որ տարագրված թաքցնում է և ետ չի տալիս, բարկացած ասա նրան. «Ինչո՞ւ նրանց ետ չես տալիս»:

Արձանագրության շարունակությունը փշացել է և ընթեռնելի է միայն կեսը: Այստեղ խոսքն ուղղված է Հայասայի մարդկանց և մի ոմն Մարիյայի: Նրանք պարտավոր են Սուպպիլուլիումայի առաջին իսկ կանչին օգնության հասնել նրան իրենց հետևակ զորքերով ու մարտակառքերով: Եթե մերժեն

և անցնեն հակառակորդի կողմը, ովքեր էլ որ լինեն, իրենց տված երդումը կկործանի նրանց բոլորին, իրենց կանանցով, երեխաներով, տներով ու մարդկանցով:

«Եթե դուք, Հայասայի մարդիկ, ապագայում ինձ բարեկամաբար պաշտպանեք, ես նույնպես ձեզ կպաշտպանեմ, ո՞վ Հայասայի մարդիկ, Մարիային և նրա մերձավորներին՝ Հայասայի մարդկանց միջև: Ես կպաշտպանեմ նաև Հայասա երկիրը: Եթե դուք լավ վարվեք ու պաշտպանեք Արևին և խաթիբի մարդկանց, ես՝ Արևս, նույնպես ձեզ կպաշտպանեմ: Բայց եթե ինձ վնաս պատճառեք, ես՝ Արևս, նույնպես կվնասեմ ձեզ և ես՝ Արևս, ազատ կլինեմ իմ երդումից աստվածների առջև:

«Ուրեմն, լսեցեք այս խոսքերը, որ թելադրում եմ ձեզ երդման ներքո. եթե դուք, Հայասայի մարդիկ և Մարիյա, չկատարեք իմ պատվերները, թո՛ղ այս երդումը ոչնչացնի ձեզ բոլորիդ՝ ձեր կանանց, ձեր զավակներին, ձեր եղբայրներին, ձեր քույրերին, ձեր ընտանիքներին, ձեր տներին, ձեր դաշտերի (ձեր քաղաքների), ձեր խաղողի այգիներին, ձեր անասատների, ձեր խոշոր ու մանր անասունների, ձեր ամբողջ ունեցվածքի հետ միասին, իսկ դուք սև հողի երեսից ջնջվեք: Ես ոչ մի վնաս չեմ պատճառելու Հայասայի մարդկանց, Մարիյային և Հայասա երկրին»¹:

Արձանագրության բնագիրը այս վիճակում, դժբախտաբար, շատ կետերում մեզ տարակուսանքի մեջ է թողնում: Կարանխիսի, Մարիյայի և Հուկկանայի՝ այս երեք անձերի միջև ի՞նչ հարաբերություններ գոյություն ունեն և ո՞վ է վերջին Մարիյան: Մարիյան Թուղխալիյայի կողմից դատապարտվել է մահվան: Արդյոք նա Կարանխիսի հաջորդն էր: Ի՞նչ առիթով էր նա գտնվում խաթիբի պալատում: Եթե նա զավակ չուներ, համենայն դեպս ունեի եղբայր, որը Սուպպիլուլիումայի հրամանով պետք է կնուծեան առներ Հուկկանայի դատերը, Մարիյայի կնոջը: Մարիյան զոհ դարձավ քաղաքականության հետ կապ չունեցող մի անխոհեմության, և սպասելի էր, որ գահ կբարձրանա նրա որդին կամ գոնե եղբայրը, մինչդեռ իշխանության լույս կանգնեց աները՝ Հուկկանան:

Ենթադրվում է, թե Մարիյայի դաժան մահը Հայասա երկրում առաջ էր բերել խռովություններ և դրա հետևանքով խեթական թագավորը միջամտել էր, որպեսզի հեռացվի օրինավոր ժառանգը հօգուտ Հուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ գուցե եղել է խաթիբի կողմնակիցը:

Սակայն ինչպե՞ս բացատրել այն զարմանալի իրողությունը, որ Հուկկանայի հետ կնքած պայմանագրում խեթական թագավորը պայմանագրի վերջում դիմում է մի ոմն Մարիյայի: Նրա անունից դատելով, պետք է որ նա պատկաներ այն Մարիյայի ընտանիքին, որը մահվան էր դատա-

¹ J. Friedrich, ն. աշխ., էջ 107—136:

պարտվել խեթական պալատում: Այդ դեպքում հնարավոր չէ հասկանալ այն նախապատմությունը, որ Սուպպիլուլիուման տալիս է Հուկկանային, ընդդեմ իշխող ընտանիքի մի անդամի, որպիսին է Մարիյան, և հանկարծ այն աստիճան լավ հարաբերության մեջ է լինում վերջինիս հետ, որ պայմանագիր է կնքում նրա հետ:

Սա բարդ խնդիր է: Հարց է ծագում, թե արձանագրության վերջին մասը արդյո՞ք Հուկկանայի հետ կնքած պայմանագրի ամբողջությանն է վերաբերում, թե՞ հատվածն է Մարիյայի հետ կնքած մի ուրիշ դաշնագրի և այս Մարիյան էլ Թուրխալիայի կողմից մահվան դատապարտված Մարիյան է: Հուկկանայի դաշնագրի մեզ հասած տեքստը բնագիրը չէ, այլ բնագրից հետագայում կատարված շատ աղճատված մի ընդօրինակություն, ինչպես որ խոստովանում է ընդօրինակողը¹:

Գալով փաստաթղթի իրավական բնույթին, որը մեզ համար շատ կարևոր է, դա պայմանագիր է դաշնակցի և ոչ թե ավատառուի, ինչպես որ ոմանք իզուր կարծում են: Հակառակ Սուպպիլուլիումայի վերամբարձ տոնին և մի քիչ պաշտոնական շեշտին, իրականում նա Հուկկանայի հետ վարվում է ինչպես հավասարը հավասարի հետ: Պայմանագրում չկա ոչինչ, որ խոսեր խեթական թագավորի գերազասության օգտին: Ոչ մի կետ ներքան չի վերապահում որևէ նախապատմություն կամ առավելություն, ամեն ինչ փոխադարձ է՝ բարեկամություն, ռազմական աջակցություն, թշնամանքից հրաժարում, երգման հավատարմություն, պայմանագրին հավատարմություն. սրանք են պայմանագրի էական կետերը: Հուկկանային՝ որպես ավատառուի, պարտադրված հարկի կամ այլ պարտավորությունների մասին ոչ մի խոսք չկա: Չկա ոչինչ, որ ասացուցեր, թե Հայասան ճնշվել և խաթիթի քմահաճույթին ենթակա է դարձել: Ընդհակառակն, Սուպպիլուլիուման չի թաքցնում, որ Հայասան դեռ պահում է այն հողերը, որ գրավել էր խաթիթից և որ Հուկկանայի երկրում կային նաև տարագիր խեթեր: Դաշնագրի մի կետը Հուկկանային պարտավորեցրնում է տարագիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված մարզերից:

Իրականում խեթական պետությանը շահողվեց զինամթափ անել ո՛չ Հայասան և ոչ էլ իր գրացի կասկանների երկիրը: Սուպպիլուլիումայի որդին՝ Մուրսիլը, գահ բարձրանալով իր եղբոր՝ Արնուվանդայի կարճատև թագավորությունից հետո, ստիպված եղավ նորից կովի բռնվել վերոհիշյալ երկու երկրների հետ: Հայասայի և կասկանների դեմ ռազմական պատրաստությունների պատմությունը մեզ հաղորդում է նույն Մուրսիլը իր ժամանակագրության մեջ²:

Մուրսիլի թագավորության առաջին վեց տարիները կլանված են եղել պատերազմներով Կասկա երկրի դեմ՝ խաթիթի հյուսիսում և Արզավայի դեմ՝ հարավում: Մեր թեմայից դուրս է մանրամասնությունների վրա կանգ առնելը: Միայն նշենք ռազմադաշտի գլխավոր կետերը: Կասկաները զավթեցին Թուրմիտտայի սահմանակից երկիրը, Հալիլա և Գուդդուկա քաղաքները: Մուրսիլի կողմից սանձահարվեցին խռովություն հարուցող խառնակիչները:

Թագավորը գնում է դեպի Իշխուպիտտա երկիրը: Թիպիա մարզը՝ Կարխաիդդուվա քաղաքի հետ միասին, Ասխարպաիա լեռնային երկիրը, Քարիկաիմա երկիրը, Կամամա և Զիխարիյա մարզերը հերթով ապստամբել էին, բայց խեթական թագավորը նրանց հարկադրեց հպատակվել:

Կասկաները գրավել էին Ասխարպաիան և կտրել էին Պալայի հետ հաջորդակցման ուղին: Մուրսիլը հաղթում է նրանց և վերադառնում Զիլուլիա՝ հանգստանալու: Թիպիայի դեպքը ավելի լուրջ է: Ժամանակագրությունից երևում է, որ կասկանների քաղաքները մեկ մարդու իշխանության տակ չէին գտնվում: Դա նշանակում է, որ շնայած նրանք դեռևս ընդհանուր քաղաքական կազմակերպություն չունեին, բայց առկա էին բավական շատ ցեղեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին առաջնորդը: Մի ոմն Պիխխունիյայի հաջողվեց Թիպիա մարզում համախմբել տոհմերը և նրանց կազմակերպել «թագավորական ձևով», ինչպես ասում է մեր վավերագիրը: Պիխխունիյան ավերածություններ գործեց մինչ Զագզիսա քաղաքը և նույնիսկ գրավեց Իշխիլեայի երկիրը: Մուրսիլը դուրս եկավ նրա դեմ, ջախջախեց նրան և ստիպեց հպատակվել: Թիպիան կործանելուց հետո Մուրսիլն իր զենքերն ուղղեց Ազգիի թագավոր Աննիայի դեմ: Դա իր թագավորության յոթերորդ տարին էր:

Խեթերն իրենց առաջին պետության ժամանակից ճանաչում էին կասկանների ցեղերին: Նրանք իրենց հաճախակի հարձակումներով անհանգրստացնում էին վերին երկիրը, այսինքն խաթիթի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան մասերը: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ կասկանների երկիրը զբաղեցնում էր Սև ծովի ափի երկարությամբ ձգվող լեռնային շերտանը, Փոքր Հայքում սկիզբ առնող Լիկոս և Հալիս գետերի ակունքների և

ինչպես որ նշված է ժամանակագրության վերջում: Գիտնականներն այս խմբագրությունը կոչում են Տասնամյա ժամանակագրություն: Մյուս՝ ավելի մանրամասն խմբագրությունն ընդգրկում է բոլոր այն արշավանքների պատմությունը, որ վարել են Մուրսիլը և իր գործակալները գրեթե ամբողջ թագավորության ընթացքում: Այդ խմբագրությունը կոչվում է Լիվ ժամանակագրություն: Առաջին խմբագրության մեջ չկան 7-րդ տարվա մի մասը, ամբողջ 8-րդ և մասամբ իններորդ տարվա սալիկները: Երկրորդ խմբագրությունը նույնպես լրիվ չէ սկզբում, և 12-րդ տարվան հետևող տարիների իրադարձությունները պատկանում են 19—27-րդ կամ, ինչպես ոմանք կարծում են, 16—24-րդ տարիներին:

¹ J. Friedrich, ն. աշխ., էջ 105. E. Forrer, ZDMG, NF, I, էջ 181:

² Մուրսիլի ժամանակագրությունը ժանոթ է երկու խմբագրությամբ: Մեկն նդգրկում է այս թագավորի վարած արշավանքները իր թագավորության առաջին տասը տարիներում,

վերջինիս գետաբերանի միջև: Մեր հիշատակելիք վայրերը հնարավոր չէ տեղադրել: Նրանցից մի քանիսը հայտնի են Կապադովկիայի ու ասուրական գաղութների ժամանակներից ի վեր: Դրանք են՝ Թուրխուամիտ, Թուխպիա, որոնք գտնվում էին Յոզգատի և Մերիֆոնի մարզի ասուրական քարավանների առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդ քաղաքները նույնանուն են խեթերի Թուրմիտա և Թիպիա քաղաքների հետ: Կապադովկիական սալիկներում հիշատակված է նաև Թավիննա քաղաքը, որի անունը հիշեցնում է բյուզանդացիների մի ամրոց, Τηβέννα, ուր Գրիգոր Տարոնացին 1103 թվականին բանտարկեց Տրապիզոնի հրաժարական տված գուբաին: Մուրսիլը, Պալան հպատակեցնելուց հետո, վերադարձի ճանապարհին կանգ առավ Զիուլիայում: Դա հիշեցնում է Զելան, այսօրվա Զիլեն, ու նաև Պալալես (գուցե Պալալեա) կայանը Ամասիայի մոտ, ըստ Պետիեգեոյան ֆաբլեզի¹:

Ինչ էլ որ լինի, կասկանքի հարևանությունը Փոքր Հայքին կասկածից գուրտ է: Այնտեղ կասկանքի երկիրը սահմանակից էր Հայաստանին: Ահա թե ինչու Մուրսիլը, հենց որ վերջացրեց գործը կասկանքի վտանգավոր առաջնորդ Պիսիսոնիայի հետ, դարձավ Ազգիի կամ Հայասայի Աննիյա թագավորի դեմ: Այս երկու տերմինները (Ազգի, Հայասա) հոմանիշ են և մեջբերված գործածվում են Մուրսիլի ժամանակագրության մեջ՝ նույն տերիտորիայի իմաստով: Սուպպիլուլիուման, ինչպես վերևում ասացինք, Հայասայի իշխան Հուկիանային զգուշացնում էր Ազգիից, այսինքն՝ Հայասայից, կին շտանել:

Մուրսիլը գրում է Աննիյային, որ իր հոր Միտաննի երկրում եղած ժամանակ նա հարձակվել էր Դանկուլա քաղաքի վրա և Հայասա էր տարել գերիներ, խոշոր ու մանր անասուններ և որ արդեն ժամանակն է բոլորը վերադարձնել: Ազգիի թագավորը նրան պատասխանում է, որ ինքը բուլբոլին տրամադիր չէ նրան հանձնելու տարագերներին:

Մուրսիլը նորից է գրում Աննիյային. «Ես հասել և բանակել եմ քո երկրի մուտքի մոտ: Ես հարձակվեցի քո երկրի վրա, շտարա բնակիչներին և ոչ էլ խոշոր ու մանր անասուններին: Սակայն դու կռվել ուզեցիր ինձ հետ, Արևիս հետ, և դու եկար հարձակվեցիր Դանկուլայի վրա և այն ամայացրիր»:

Քանի որ Աննիյան էլ իր կողմից սպառնում է նրան, Մուրսիլն սկսում է թշնամական գործողությունները: Նա շարժվում և կանգ է առնում Ազգիի սահմանի մոտ՝ Ուրա բերդի դիմաց, որը գտնվում էր վերասույց ժայ-

ռի վրա: Արձանագրության շարունակությունը գոյություն չունի, և Ուրայի բախտը մնում է անհայտ:

Իր թագավորության հաջորդ՝ ութերորդ տարում Մուրսիլը նորից արշավեց Աննիյայի դեմ: Նրան նույն պատգամն ուղարկեց խեթական տարագիր բնակիչների վերաբերյալ: Աննիյան խոստացավ կատարել նրա պահանջը: Խեթական թագավորը, առանց կռվի բռնվելու, վերադարձավ Կուամանիի խեթա աստվածուհու տունը տոնելու համար:

Աննիյան իր խոստումը չկատարեց, Մուրսիլն իններորդ տարում նրան երրորդ անգամ գրեց, բայց արդյունք չստացավ: Աննիյան ուզում էր գերիների փոխանակում կատարել և հրաժարվում էր վերադարձնել խեթերին, քանի դեռ չէր ստացել իր սեփական հպատակ տարագիրներին:

Մուրսիլը մեկնեց Կիզզուվատնա, իր պետության հարավը, իսկ Աննիյան օգտվեց այդ առիթից՝ հարձակում սկսելու համար: Նա մուտք գործեց Վերին երկիրը, ավերեց Իշտիտինա մարզը և պաշարեց Կանաուվարա քաղաքը: Այդ ժամանակ Մուրսիլի զորքերն ու մարտակառքերը՝ մեծ տակառապետ Նուվանդայի հրամանատարությունից, տակ, բանակել էին Վերին երկրում. թագավորը գրեց Նուվանդային. «Ահա հայասայան թշնամին Վերին երկրի վրայով ներթափանցել է մինչև Իշտիտինա, կողոպտել է այն և պաշարել Կանաուվարա քաղաքը: Օգնություն տար զորքերին ու մարտակառքերը, գնա Կանաուվարա և այնտեղից վտարիք թշնամուն»: Նուվանդան շտապ օգնության հասավ պաշարված քաղաքին, բայց այն պահին, երբ ուզում էր ճակատամարտն սկսել, իշխանները նրան հարցրին, թե արդյոք թռչունների թռիչքի և անասունների աղիքների նշանով գուշակություններն ապահովում են հաղթանակը: Մեծ տակառապետն այդ մասին տեղեկացրեց Կիզզուվատնայում գտնվող թագավորին: Մուրսիլը պատգամներ պահանջեց և նանա-լու-իշ իշխանի միջոցով նպաստավոր պատասխանն ուղարկեց զորապետին: Թագավորը գտնվում էր Կարգամիշի ճանապարհին, երբ վերոհիշյալ իշխանը նրան բարի լուր բերեց այն մասին, թե Նուվանդան հարձակվել էր հայասայան թշնամու վրա և պարտության մատնել նրա բանակը, որը բաղկացած էր տասը հազար մարդուց և յոթ հարյուր մարտակառքերի վարորդներից:

Մեծ տակառապետն անշուշտ չափազանցել էր իր հաջողությունները: Հաջորդ դեպքերն ապացուցեցին, որ Ազգիի ուժերը չափազանցված չէին: Մուրսիլ թագավորը պատրաստվում է անձամբ գնալ պայքարը շարունակելու թշնամու դեմ: Հենց որ նա կարգի բերեց Կարգամիշի զորքերը, վերադարձավ Կիզզուվատնա: Այնտեղից, գնաց Թեգարամմա¹: Բանակի

¹ Gavaignac, RHA, 1936, էջ 173, փնտրում է Պալան խաթրուա մայրաքաղաքի արևմուտքում, Պափլագոնիայի ուղղությամբ:

¹ Լիվ ժամանակագրության համաձայն, թագավոր Կարգամիշից պետք է եկած լիներ ուղղակի Թեգարամմա, սակայն Տառնայա ժամանակագրությունը ցույց է տալիս, որ

հրամանատար Նուվանդան իր զորքերով նույնպես եկավ Քեզարամմա: Թագավորը ցանկանում էր արշավանքի դուրս գալ Հայաստի դեմ, բայց քանի որ տարին վերջանում էր, սպաները խորհուրդ չտվին: Մուրսիլը մեկնեց Խառանա, բանակը հետևեց նրան: Իյախրիսսա քաղաքը և Պիզգաինարիեսսա մարզը ըմբոստացել էին և հրաժարվում էին զորք տրամադրել նրան: Մուրսիլն իսկույն դեմ դուրս եկավ և գիշերով հարձակվեց Պիզգաինարիեսսայի վրա, քարուքանդ արեց այն, իսկ հաջորդ օրը հասավ Իյախրիսսա քաղաքը և նրան նույն բախտին արժանացրեց:

Մյուս օրը Մուրսիլը հարձակվեց Թապտինա քաղաքի վրա. ճանապարհին նա բոցերի ճարակ դարձրեց Թաուկուվա քաղաքը: Թապտինա, Հուրշամա և Պիկուրդի քաղաքները շտապեցին հայտնել իրենց հպատակութունը, պարտավորություն ստանձնելով զորք տրամադրել: Հաջորդ օրը թագավորը կողոպտեց Խախիսիյա և Կանտիսիսա քաղաքները, ապա Խաթթուշայում գտնվող Հակախասա քաղաքի վրայով ճանապարհ ընկավ դեպի Անկուվա՝ այս քաղաքում ձմեռելու համար:

Տասնամյա ժամանակագրության մեջ չեն նշված այն քաղաքների անունները, որ Մուրսիլը հպատակեցրեց Պիզգաինարիեսսայից հետո: Այնտեղ ասված է, որ Մուրսիլը գրավեց Իյախրիսսա քաղաքը, ապա Պիզգաինարիեսսա քաղաքը, հետո հարձակվեց կասկաների քաղաքների վրա, հաղթեց նրանց և, Պիզգաինարիեսսա քաղաքը հրդեհելուց հետո, ավարով բռնված վերադարձավ Խաթթուշա:

Այսպիսով, կասկաների քաղաքներ ասելով, Լրիվ ժամանակագրության մեջ պետք է հասկանալ հետևյալ քաղաքները. Թապտինա, Հուրշամա, Պիկուրդի, Խախիսիյա և Կանտիսիսա: Դա մեզ թույլ է տալիս գծել Մուրսիլի անցած ճանապարհը և ըստ այնմ կողմնորոշվել պատերազմի դաշտի սահմանների վերաբերյալ: Մուրսիլը մեկնել է Քեզարամմայից, որտեղից գնացել է Խառանա: Անհնարին է ենթադրել, որ դա Միջագետքի Խառանն է, ինչպես որ կարծում են ոմանք: Իրականում Մուրսիլը Կարգամիշից ուղևորվելու էր Քեզարամմա: Կարիք կա՞ր Կարգամիշի մարզը վերադառնալու համար այդքան երկար ճանապարհ անցնել և նույնիսկ գրնալ ավելի հեռու՝ Խառան: Մուրսիլը Քեզարամմա էր եկել Հայաստի դեմ արշավելու համար, իսկ այս երկիրը շատ հեռու էր միջագետքյան Խառանից: Բոլորը համաձայն են Քեզարամման Մելիտենեի արևմուտքում տեղադրելու և Գաուրաինայի (արդի Գորունի) հետ նույնացնելու հարցում: Մեր Խառանան պետք է փնտրել Քեզարամմայի մոտերքում, Հայաստի ուղ-

ղությամբ: Եվ մեզ ոչինչ չի խանգարում այն գտնելու ի դեմս Պաղոմենոսի և բարեխոնացիների հիշատակած Արանեի՝ Մելիտենեն Սեբաստիային միացնող ճանապարհի վրա գտնվող կայաններից մեկի¹:

Իր երթը շարունակելով, խեթական թագավորը մոտենում է Կասկայի սահմանին, այնտեղ մի քանի քաղաք ավերակի վերածում, ապա դառնում է արևմուտք, դեպի Խաթթուշա մայրաքաղաքը: Բնական կլիման տրվելով կասկայան քաղաքները որոնել Հալիսի ակունքի մոտերքը՝ Սեբաստիայից արևմուտք: Այդ քաղաքներից մեկը՝ Խառանան, կարելի է նույնացնել Խառանայի հետ, բյուզանդական Χαρσιανου-ի հետ, որը գտնվում է Հալիսի ափին, Սեբաստիայի մոտ:

Մուրսիլը վերջապես հասնում է իր մայրաքաղաքը, հետևելով, անտարակույս, Սեբաստիայից Խաթթուշա-Պտերիա (Յոզգաթի մոտ) տանող ճանապարհին, վերադառնալու համար Անկուվա, որը գտնվում է արդի Ալիշահի մոտ՝ Յոզգաթ—Կեսարիա ճանապարհի վրա:

Այսպիսով, Մուրսիլ թագավորը, չկտրվելով Քեզարամմայի և Սեբաստիայի մարզի միջև և Սեբաստիայի ու Պտերիա-Յոզգաթի միջև եղած հաղորդակցության մեծ ճանապարհներից, գինվորական շրջագալութուն կատարեց իր տերութան արևելյան մասերում: Հաղորդակցման այդ ուղիները, անշուշտ, գոյություն ունեին հին դարերից ի վեր, և Մուրսիլը շրջագալութան ժամանակ բոլորովին էլ չի դիպչում Հայաստի հողին: Անհրաժեշտ էր կարգ ու կանոն հաստատել իր սահմանամերձ քաղաքներում, որոնց բնակիչներն ըմբոստացել էին և գուցե դաշնակցել Ազդիի հետ նրա նորերս կատարած ներխուժման ժամանակ:

Իր թագավորության հաջորդ տասներորդ տարին Մուրսիլը նորից դուրս եկավ Ազդի երկրի դեմ: Առաջին արշավանքը տեղի էր ունեցել նրա թագավորության յոթերորդ տարում, որի ընթացքում նա գրավել էր Ուրա բերդը: Մուրսիլն իր զորքերն ու մարտակառքերը միավորեց Ինգալավա քաղաքում: Ազդի բնակիչները, հիշելով նրա անցյալ հաղթանակը, ինչպես նաև մեծ տակառապետ Նուվանդայի հաղթանակը, չհամարձակվեցին օրը-ցերեկով շփվել նրա հետ և որոշեցին նրան հանկարծակի բերել դիշերով: Մուրսիլն իմանալով նրանց նպատակը՝ ձեռք առավ անհրաժեշտ միջոցները և ուղևորվեց դեպի Արիպշա քաղաքը՝ «քաղաք ծովի մեջ տեղում»: Նրա բնակիչները քաշվել էին լեռները, և քաղաքը պահպանում էր միայն կայազորը: Մուրսիլը խորտակեց նրանց դիմադրությունը, գրավեց վայրը և «Իրիվ զրկեց նրան իր գինվորներից»:

Մյուս օրը թագավորը մեկնեց՝ Գուկկամմա քաղաքի դեմ կռվելու: Այդ

Նա Կիզզուվատնայից 1 ոչ թե Քեզարամմայից էր մտադրվել գնալ Հայաստ կամ Ազդի երկրի դեմ: Եթե առաջին վավերագրում Կիզզուվատնա անունը պարզապես մոտացված չէ, ապա պետք է ենթադրել, որ Քեզա. ամման Կիզզուվատնայի մի կեսն է:

¹ Ptol., V, 6, 18, էջ 882. Theoph. Cont., էջ 374. Н. Адонц, Армение в эпоху Юстиниана, էջ 74 և 82:

քաղաքի բնակիչները, Արիպշայի ճակատագրից սարսափահար, հանձնեցին քաղաքը և պարտավորվեցին զորքեր տրամադրել: Մուրսիլը խնայեց քաղաքը և միայն երեք հազար մարդ տարավ իր մայրաքաղաքը՝ իր բանակում ծառայելու համար:

Խեթական հաջողությունների լուրն առնելով, Ազգիի ժողովուրդը, որ ապավինած էր ամրացված տեղերին և վերասլաց ժայռերին, վհատվեց: Երկրի ավատական իշխաններն եկան հաղթողի մոտ և գութ հայցեցին նրանից, հանձն առնելով կանոնավոր կերպով զորք տրամադրել նրան: Խոստացան նաև վերադարձնել իրենց մոտ գտնվող տարագիրներին: Մուրսիլը գրանով բավարարվեց, պահանջեց երգումով հաստատել իրենց խոստումը, ապա վերադարձավ իր մայրաքաղաքը, «առանց, սակայն, կառգ ու կանոն ստեղծելու Ազգիի երկրում»: Այս պիտի պարտավորեցներ նրան մեկ անգամ ևս արշավելու Ազգիի դեմ:

Իր թագավորության հետևյալ՝ տասնմեկերորդ տարում Մուրսիլը կրկին զնաց այնտեղ: Բնակիչները, նրա գալու լուրն առնելուն պես, որպես պատվիրակ ուղարկեցին Մութթի(ս) անունով մեկին, որը ծագումով Խալիմանա քաղաքից էր¹, սա գիմավորեց թագավորին և ասաց, «Մեր տե՛ր, դու մեզ արդեն քնաջնջել ես, այլևս մեզ մոտ մի գա, մեզ քո հպատակներ համարիր, տե՛րս: Մենք պատրաստ ենք կանոնավոր կերպով քեզ տրամադրել զորք և մարտակառքերի մարտիկներ: Մեզ մոտ եկած տարագիրները նույնպես կվերադարձնենք»: Մուրսիլը համաձայնվեց, ընդունեց տարագիրներին և վերադարձավ իր երկիրը՝ Անկուվայում ձմեռելու նպատակով:

Մուրսիլի անհաջողությունն ակնհայտ է, նրան չի հաջողվում «կարգի բերել» Ազգի երկիրը, որն իր օձիքն ազատում է սովորական դատարկ խոստումներով: Խեթական թագավորի ջանքերի միակ իրական արդյունքն եղավ գերիների ազատումը: Դրան նա ցանկացավ ավելացնել հետևյալ երեք քաղաքների հպատակությունը՝ Ինգալավա, Արիպշա և Դուկկամմա: Ի՞նչ կարևորություն ունենին այս քաղաքները:

Ենթադրվում է, որ Ինգալավան՝ դա Ինգիլան է, հայկական Անդեղտունը, արդի Իզիլը, իսկ Դուկկամման՝ Դատվանը, Վանա լճի ափին²: Սակայն Ազգի երկիրը չէր տարածվում մինչև Ինգիլա մարզը, ևս առավել՝ մինչև Դատվան:

Խեթական արձանագրությունները պարզորոշ կերպով տարբերում են Ազգի երկիրը Իշուվա և Ալշի երկրներից: Վերջինները տեղավորված էին Արսանիասի (Արածանիի) ձախ ափին՝ Խարբերդի մարզում:

Ինգիլա հասնելու համար պետք էր անցնել Իշուվայի վրայով: Մուրսիլը նույնիսկ չի ասում, թե անցել է Եփրատ գետը, ինչպես որ այդ ասում էր նրա հայրը՝ Իշուվայի վրայով դեպի Միտաննի կատարած իր հաղթական արշավանքի ժամանակ: Դուկկամման Դատվանի, ինչպես նաև Ինգալավան Ինգիլի հետ նույնացնելը հավանաբար բխում է երրորդ Արիպշա կետի դիրքից («ժովի մեջտեղը»): Դա թույլ է տալիս մտածել Վանա լճի մասին: Սակայն Մուրսիլու լիցուման, իր հզորությունը գագաթնակետին հասնելով հանդերձ, առաջացավ միայն մինչև Տիգրիսի ակունքը: Քիչ հավանական է, որ նրա որդին, որ շատ ավելի նվազ նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում, հասած լինի մինչև Վանա լիճը:

Մուրսիլի պատմածն այն տպավորություն է թողնում, թե թշնամու առաջապահ ջոկատների դեմ նրա վարած պատերազմական գործողությունները ավելի շուտ ցուցադրական բնույթ ունեին: Նրա ձեռք բերած աննշան հաջողությունները նույնպես ապացուցում են, որ լուրջ արշավանքների մասին խոսք լինել չի կարող: Այն քաղաքները, որ խեթական թագավորը ձգտում էր նվաճել, գտնվում էին Եփրատի արևմտյան ափին: Ազգի երկիրը կոթնած է Դերսիմ լեռան, Կումմախա-Կամախ քաղաքի հարավում, որը խեթական արշավանքների դեմ բնական բաստիոն էր համարվում, այնպես, ինչպես այն հետագայում նույն ծառայությունն էր մատուցելու պավլիկյաններին՝ Բյուզանդիայի դեմ մղված պայքարում: Հետևաբար, բնական է Ինգալավան, Արիպշան և Դուկկամման փնտրել դեպի Կումմախա տանող ուղիների վրա: Անկուվայից մեկնելով, Մուրսիլը պետք է հետևեր կա՛մ Սերաստիա—Կամախ կամ Կազանա—Արանայից Կամախ ուղղությունը:

Այդ շրջանում, որ Փոքր Հայքն է, Պտղոմեոսը թվարկում է բազմաթիվ կայանների անունները, որոնց թվում նաև Դագնա, որը կարելի է մոտեցրնել Դուկկամմային²:

¹ Goetze, ն. աշխ., էջ 132. A-ri-ip-sa-aš S[AGA]B.BA.

² Դուկկամման չի կարելի նույնացնել Դատվանի հետ: Նախ՝ Դատվան նշանակում է Դատի քաղաք, Դատ-ավան: Դատը հատուկ անուն է, որը կրում էր IV դարում Աշտիանների (Հաշտեանք) հարևան գավառի մի իշխան: Այդ անունը գտնում ենք Դատարեն անվան մեջ, որը կրում էր Բզնունի մի իշխան, Դատվանի շրջանում (Փալստոս, III, 9): Դագնեվանան կամ Դոգնեվանան հոմեոսական ճանապարհացույցի կայաններից մեկն է, որ միացնում է Տիգրանակերտը Իսուվրոյին՝ Տիգրանակերտ 30, Զանգերիտ 20, Կիմիզ 22, Դյուզանաս 27, Պատանսանա 26, Վաստաունա 32, Մելիյա 26, Դագնեվանա 15, Չրեգեանա 15, Իսուվրո: Conrad Müller, Itineraria Romana, 1916.

¹ Այս անունը հիշեցնում է Դալքիսոս տեղամասը Սոֆենեում (Մոֆթ) և Բասիլիոսի հայրենիքը: Վերջինս հեղինակն է այն աշխարհագրական աշխատության, որը Գեյցերը հրատարակեց Գեորգիոս Կիպրացու անունով՝ Georgii Cyprî, Descriptio Orbis Romani, էջ 49:

² Այս նույնացման հեղինակը է. Ֆորերն է՝ Reallexikon der Assyriologie, I, 88, հոդված Alzi: E. Cavaignac, Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, պրակ 17:

«Մովի մեջտեղը գտնվող քաղաքը», հավանաբար, Եփրատի ջրերից գոյացած ճահճների մեջ գտնվող մի բերդ էր: Դեռ այսօր Եփրատի և Նաբեիի միացման կետում գոյություն ունի թուրքական կայան, այնպես որ մեզ հետաքրքրող մարզը Դենիզլու հուշող անունն է կրում¹:

Հաջորդ դարում խեթական վավերագրերը լուռ են մնում Ազգիի և Հայասայի վերաբերյալ: Դա հավանաբար հետևանք է այն հանգամանքի, որ խեթական տիրակալների ուշադրությունը կենտրոնացած էր Միջագետ-րի և Ասորիքի վրա, ուր մեկ կողմից՝ Ասորեստանը և մյուս կողմից՝ Եգիպտոսը մաքառում էին համաշխարհային քաղաքականություն մեջ խեթերի նախկին գերը ստանձնելու համար:

Խեթական պետության կործանման նախօրյակին Ազգի երկիրը նորից հրապարակ է գալիս Թուրխալիա IV-ի օրով (1260—1230), Նա նշվում է կասկանքների և Լուկկայի հետ, որպես թշնամի երկր: և խեթական թագավորը զգուշական միջոցներ է ձեռք առնում նրանց հարձակման դեմ²:

Հայասա-Ազգիի պատմությունը ամփոփվում է այսպես. դա մի թագավորություն էր, որը տեղավորված էր Եփրատի վերին հոսանքի ափին, Դերսիմի գանգավածի շուրջը: Նա անկախ էր, բայց գտնվում էր խաթիլի քաղաքական ազդեցության տակ, սակայն սրա հնազանդ վասալը չէր: Այդ պետությունը երևան է գալիս և անհետանում համարյա խեթական պետության հետ միաժամանակ: Նրա թագավորներից միայն չորսն են հայտնի՝ Կարաննի, Մարիյա, Հուկկանա և Աննիյա: Նա ուներ իր սեփական պանթեոնը: Պաճպանվել է մի աղճատված ցուցակ, որը մաս էր կազմում, գուցե, Սուլպիլուլիումայի հետ կնքված դաշնագրի և որը մեզ պատկերացում է տալիս պանթեոնի մասին: Այստեղ կարելի է կարգալ խեթական աստվածների հետ մեկտեղ Հայասա-Ազգիի աստվածների անունները.

1) ^dU gur Հայասա երկրից

2) ^dIstar Pa-a-ad-te-u քաղաքից Padteu

3) ^d...a-nu-uš La-ḫi-ir-ḫi-la քաղաքից Laḫirḫila

4) ^dZag-ga... քաղաքից (անունը փշաջած է)

5) ^dU(=Tešup) Ar-ni-ia քաղաքից Arniia

6) ^dTa-a-ru-mu-uš Kam(uḫa) քաղաքից Kamuḫa

7) ^dU(=Tešup) Pa-ah-ḫu-u-te-ia քաղաքից Paḫyuteia

8) ^dTe-ri-id-ti-tu-u-ni-i(š) Ta-ma-ad-ta քաղաքից Tamadta

9) ^dU-na-ga-aš-ta-aš Ga-zu-u քաղաքից Gazú

10) ^dU(=Tešup) Ar-ḫi-ta քաղաքից Arḫita

11) ^dBa-al-ta-ik Du-uk-ka-am-ma-na քաղաքից Dukkamma

12) ^dU-na-ag-ga-aš-tu-aš Bar-ra-ia քաղաքից Barraia

¹ Դենիզ—«ծով», դենիզլու—«ճահճ»:

² Forrer, Hayasa-Azzi, էջ 22:

13) ^d...ḫu-ḫu-uš Ga-aš-mi-ia-ḫa քաղաքից Gašmiaḫa

14) ^dSi-il-li... քաղաքից (անունը փշաջած է)

Նշված քաղաքներն անծանոթ են՝ բացի Կամուխայից, որը նույնանում է Կամախի հետ: Ասենք, անունների ընթերցումը՝ թե՛ աստվածների, թե՛ քաղաքների, հուսալի չի թվում: Պետք է սպասել ավելի լրիվ և լավ պահպանված օրինակի հայտնաբերմանը: Նշենք, որ կա նաև մի քաղաքի անուն, որը կոչվում է Թեի-Հայասա:

Ինչպես նշեցինք, Հայասա անունը հարուցում է հատուկ նշանակություն ունեցող էթնիկական հարցեր: Բայց նախքան դրանց անդրադառնալը, անհրաժեշտ է հետևել հարևան այն փոքր պետությունների պատմությանը, որոնք, կարծես, Հայասայի հետ համերաշխ և գուցե նույնիսկ համատարր էին:

Իշուվա և Ալշի

Իշուվա թագավորությունը գտնվում էր Հայասայի հարավում, ստորին Արասնիսի հովտում և զբաղեցնում Եփրատի ու Խարպուտի միջև ընկած երկրամասը:

Երկու մեծ հարևանների՝ Խաթիի և Միտաննիի միջև ընկած այս փոքրիկ պետության դրությունը չափազանց նուրբ էր: Իր երկու փառասեր հարևանների զավթողական ձգտումներից փրկվելու համար անհրաժեշտ էր վարել ճարպիկ քաղաքականություն, բայց և այնպես իրեն չհաջողվեց խուսափել նրանց հետ զինված բախում ունենալուց:

Խաթիի հետ առաջին բախումը տեղի ունեցավ Թուրխալիյա III-ի օրով (1410—1380), թերևս Միտաննիի թագավոր Թուրատտայի զրգմամբ: Համենայն դեպս այդպես է կարծում Թուրխալիյայի որդին ու հաջորդը՝ Սուլպիլուլիուման: Թուրատտայի որդի Մաթթիվազայի հետ կնքած պայմանագրի առաջաբանում Սուլպիլուլիուման երկու պետությունների միջև ծագած թշնամության հիմքն է համարում Թուրատտայի մեքենայությունները, որ նա սարքել էր Իշուվա երկրում՝ զրգուելով սրան Խաթիի դեմ: Ահա թե ինչ է պատմում նա. «Հորս թագավորության ժամանակ Իշուվա երկիրն ապստամբեց: Խաթիի երկրի մարդիկ անցան Իշուվա երկիրը: Դրանք էին՝ Դուրտալիսսայի մարդիկ, Արավաննայի մարդիկ, Զազգիսա երկիրը, Կալամասմա երկիրը, Թիմնա երկիրը, Խալիվա լեռնային երկիրը, Կարնա երկիրը, Թուրմիտտայի մարդիկ, Ալխա երկիրը, Խուրմա երկիրը, Խարնա լեռնային երկիրը, Թեգարամա երկրի կեսը, Թեպուրգիլի մարդիկ, Խազգայի մարդիկ, Արմատանա երկրի մարդիկ, այս բոլոր երկրներն ապստամբեցին իմ հոր թագավորության ժամանակ»¹:

¹ E. M. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, «Boghazköi-Studien», 8.

Դա նշանակում է, որ Իշուվա երկրում ծագած ըմբոստութիւնը տարածվել էր Եփրատի շրջաններից մյուս կողմը, այսինքն՝ արևմտյան ափը: Քվարկված երկրները գտնվում էին Եփրատի և Գորունի (Քեզարամմա) միջև: Թուրխալիան փորձել էր ճնշել ապստամբութիւնը, բայց խոռվարարները լքել էին իրենց բնակավայրերը, անցել Եփրատն ու ապաստան գտել Իշուվա երկրում:

Միտաննիի թագավորը ոչ միայն Իշուվայում էր գործում խաթիի դեմ, այլև խոռվութիւններ հարուցում Միւրխալի հյուսիսում, հաստակապես Նուխաշշի կողմած թագավորութեան մեջ, Հալեպից հարավ:

Սուպպիլուլիուման որոշեց վերջ դնել Միտաննիի մեքենայութիւններին: Լսենք, թե ինչ է պատմում նա այս առթիւ. «Ես, Արև Սուպպիլուլիումաս, մեծ թագավորը, խաթիի երկրի թագավորը, հերոսը, Քեշուպի սիրելին, ճանապարհ բնկա և անցա Եփրատը, որպեսզի վերջ դնեմ Թուշրատտայի փառասիրական ձգտումներին. ես հասա Իշուվա երկիրը:

«Ես նորից նվաճեցի Իշուվա երկիրը: Փախստականներին վերադարձրի իրենց տները: Այն մարդիկ և այն երկրները, որ իմ հոր ժամանակ անցել էին Իշուվա երկրին, այսինքն՝ Գուտայիսայի մարդիկ, Արվանայի մարդիկ, Զագգիսա երկիրը, Քեզարամմա¹ երկիրը, Քիմմինա երկիրը, խալիվա լեռնային երկիրը, Կարնա լեռնային երկիրը, Թուրմիտտայի մարդիկ, Ալիսա երկիրը, Նուրմա երկիրը, խարրանա լեռնային երկիրը, Քեզարամմա երկրի կեսը, Քեպուրդիայի մարդիկ, խազգայի մարդիկ, Արմատանայի մարդիկ, այդ մարդկանց, այդ երկրները հպատակեցրի և նրանց նորից ուղարկեցի խաթիի երկիրը: Նվաճածս երկրներին ազատութիւն տվի, և նրանց բնակիչները մնացին իրենց տեղերում: Այն մարդիկ, որոնց ազատութիւն տվի, վերադարձան իրենց հայրենակիցների մոտ: Խաթիի երկիրը գրավեց իր տեղերը»²:

Ինչպես երևում է, «մարդիկ և երկրներ» արտահայտութիւնը վերաբերում է այն նույն բնակչությանը, որը հարել էր Իշուվայի հեղափոխական շարժմանը՝ խաթիի տիրապետութեան դեմ: Սուպպիլուլիուման հպատակեցնում է Իշուվային, բայց չի պատժում տեղահանութեամբ՝ «նրա բնակիչները մնացին իրենց տեղերում»: Նա բավարարվում է թվար-

¹ Վերոհիշյալ թվարկութեան մեջ Քեզարամման հիշատակված է Կալամասմայի փոխարեն: «Կալամասմա» ընթերցումը նախընտրելի է, քանի որ Քեզարամման նշված է շարունակութեան մեջ:

² Ոմանք այս նախադասութիւնը հասկանում են որպես թե՛ խաթիի գրավեց նրանց տեղը, այսինքն թե՛ խեթական բնակիչները գնացին Իշուվա՝ այնտեղից մեկնած մարդկանց տեղը զբաղեցնելու համար: Դա ճիշտ չէ: Եթե ցանկութիւնը լինելի խեթերին տեղափոխել նվաճած երկիրը, այդ դեպքում խաթիի հպատակ փախստականները չէին վերադարձվի իրենց երկրները:

կած երկրների փախստականներին իրենց հայրենիքը վերադարձնելով: «Ես ազատագրեցի» փախստականներին արտահայտութիւնը արդոք չի՞ հուշում, որ այսպես կոչված փախստականները, գոնե մասամբ, Իշուվայի կողմից տարագրված բնակիչներն էին:

Խեթական թագավորը կարգ ու կանոն հաստատեց և ճանապարհը շարունակեց դեպի Նուխաշշի երկիրը: Նա հասավ Ալշի երկիրը, գրավեց Կուտմար բերդը և նվիրեց Ալշիի թագավոր Անթարատիին:

Ալշին նույն այն ժողովուրդն է, որը կոչվում է Ալզի և որի երկիրն է Անգիտուն, Անգիտենեն, որը գտնվում էր Իշուվայի մոտ, խարպուտից արևելք, մինչև Զիբենեհ-սուի ակունքները: Կուտմար բերդը պետք է որ նրա սահմանների մոտ լիներ¹:

Սուպպիլուլիուման, Ալշիի բարեկամութիւնը ապահովելուց հետո, շարունակեց իր ճանապարհը և Սուտա բերդի վրայով հասավ Վաշշուգանի՝ Թուշրատտայի մայրաքաղաքը: Ապա անցավ Եփրատը, տիրեց խալպա (Հալեպ) երկրին և մտավ Նուխաշշի երկիրը:

Նուխաշշիի թագավոր Սարբուպշան Սուպպիլուլիումայի պաշտպանութիւնն էր հայցել Միտաննիի թագավոր Թուշրատտայի դեմ: Վերջինս շրջամարձակվեց Սուպպիլուլիումայի դեմ դուրս գալ: Առանց կռիւի Նուխաշշին խլվեց Միտաննիի գերիշխանութիւնից հօգուտ խաթիի: Այս հարցում մեզ հետաքրքրում է Սուպպիլուլիումայի կնքած պայմանագիրը Սարբուպշանի հաջորդ Քեատի թագավորի հետ, ուր նա ակնարկում է Իշուվայի իրադարձութիւնները: Այդ պայմանագրում Սուպպիլուլիուման ասում է. «Իշուվա երկիրն ապստամբել էր խաթիի դեմ. ես գնացի Իշուվա երկիրը... (պակասում է) և նրան հպատակեցրի: Ապա գնացի Միտաննի՝ Սարբուպշանի օգնութեան: Երբ հասա Կաշիարի լեռնային շրջանը... (պակասում է), Ալշի երկրի թագավոր Անթարատին...»²:

Տեքստը պակասավոր է, չի կարելի հաստատապես պնդել, թե նրանից հետևում է, որ Ալշիի թագավորին հանձնված բերդը գտնվում էր Կաշիարի լեռներում: Եթե իսկապես տեքստի իմաստը դա է, ուրեմն պետք է ընդունել, որ Ալշի թագավորութիւնն այդ ժամանակ տարածված էր մինչև Կաշիարիի շրջանը:

Վերադառնանք Իշուվային: Այն հիշատակված է Սուպպիլուլիումայի թոռան՝ Մուվատալլիի և Կիզվատնա երկրի թագավոր Սունասուրայի միջև կնքված պայմանագրում:

¹ E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, էջ 89, Կուտմարը նույնացնում է Կուտմար գյուղի հետ՝ Հանիից 18 կմ հեռավորութեան վրա: Provinzenteilung-ում, էջ 20, նա իզուր է շանում նույնացնել այն Քուտմարն կամ Քլիմար, Χλωμαρων-ի հետ:

² E. Weidner, Politische Dokumente, էջ 59:

Մուվատալլիի ժամանակ (1320—1305) Իշուվան նորից ոտքի ելավ Խաթթիի դեմ: Քաղաքներն Իշուվա մտավ և ապստամբությունը ձնշեց: «Իշուվայի մարդիկ», այսինքն՝ խռովարարները, փախան Խուրրի երկիրը: Մուվատալլին պահանջեց փախստականներին հանձնել, բայց մերժում ստացավ: Ըստ երևույթին, Կիզվատան նույնպես անջատվել էր Խաթթիից և հարել Խուրրի երկրին: Մուվատալլին ասում է, թե ապստամբ քաղաքների բնակիչները իր պապի՝ Սուպպիլուլիումայի ժամանակ փախել էին Խուրրի երկիրը և հաստատվել այնտեղ, բայց հետագայում նրանք վերագարձան Խաթթի երկիրը: Նրանց անասուններ էին տվել: Չնայած այդ հոգատարությունը, նրանք նորից ապստամբեցին իր թագավորության ժամանակ:

Գա մի ակնարկություն է, որ Մուվատալլին անում է վերևում հիշված իրադարձությունների մասին: Կիզվատնա անվան ներքո նա ցույց է տալիս այն երկրների և քաղաքների ամբողջությունը, սր Սուպպիլուլիուման թվարկում է Մաթթիվազայի հետ կնքած պայմանագրում:

Այսպիսով, Կիզվատնայի տեղի այնքան վիճելի հարցը իր լուծումը կարող է ստանալ Կիլիկյան Քիանայի (և ոչ թե Պոնտական Քիանայի) օգտին: Կիզվատնան ընդգրկում էր Քարալը (Կաթառնիա), Քեզարաման և Մելիտենեի նահանգը:

Կիզվատնայի դավաճանությունը վարակեց նաև Իշուվային, իսկ Իշուվայում ծագած շարժումները համապատասխանաբար հաղորդվում էին նփրատից այն կողմ գտնվող շրջանին՝ Կիզվատնային: Հնարավոր չէ որ շեղ, թե այս քաղաքական միասնությունն արդյոք ներշնչված էր ցեղակցությամբ, թե Խաթթիի դեմ սխալաբանությամբ: Համենայն դեպս, ապստամբների որոշ քաղաքների անունները՝ Չաղդիսա և Ալիսա, հանդիպում են Ուրարտուում՝ Շաղդիսա և Ալիսու ձևերով:

Իշուվան և Ալշին միջանկյալ պետություններ էին Խաթթիի և Միտաննիի միջև: Սակայն նրանք նախ նտրում էին Միտաննիին և նրան էին համակրում: Խաթթիի և Միտաննիի Բոցակցությունը այս երկու փոքրիկ պետություններում՝ քաղաքական քաղցրության առումով, մեղմանում է այն պահին, երբ վերածնվող Ասորեստանն ասպարեզ է դուրս գալիս ի վերնաս Միտաննիի: Միտաննիի անկումն սկսվեց Քուրբատտայի մահից հետո: Նա սպանվեց իր որդի Մաթթիվազայի ձեռքով, բայց զահը հափշտակեց նրա հորեղբայրը՝ Արտաթաման: Մաթթիվազան ստիպված դիմում է Խաթթիի պաշտպանությանը, մինչդեռ հափշտակողին և նրա որդի Շուլթարնային նեցուկ էր դարձել Ասորեստանը:

Նման պարագայում Ալշին խոհեմություն համարեց հայացքը դարձնել դեպի Ասորեստան, և այդ քաղաքականությամբ նրան հաջողվեց իր սահմաններն ընդարձակել ի հաշիվ Միտաննիի:

Իշուվայի բախտը նույնպես բերեց: Խաթթիի և Ասորեստանի միջև Միտաննիի հողերում բռնկված պայքարն ստեղծեց նպաստավոր պայմաններ Իշուվայի համար: Խաթթին միջամտեց Մաթթիվազայի հարցում և նրան վերականգնեց հայրական զահի վրա: Նա նպաստեց Իշուվային և ի հակակշիռ Ալշիի ու Ասորեստանի դաշնակցության, ընդարձակեց նրա տիրուրդի և այն դրեց Արիշարմա թագավորի իշխանության տակ: Իշուվան այդ բարյացակամությամբ պարտական էր խեթական թագավոր Մուվատալլիի եղբորը՝ Խաթթուսիին: Խաթթուսիի որդին՝ Քուրբատտայ IV-ը (1260—1230), «միացրեց Ուզաշտայի մեծ երկիրը և Իշուվա երկիրը և դարձրեց մի տուն»¹:

Այսպիսով, Իշուվա և Ալշի թագավորությունները Հայասա թագավորության հետ միասին ներկայանում են որպես Հայաստանում հայտնի առաջին քաղաքական կազմավորումներ: Մոտ 1400 թվականին երևան եկած այդ երեք թագավորությունները երկու հարյուրամյակ քաղաքական կյանք ունեցան և անհետացան մոտ 1200 թվականին, Խաթթի մեծ պետության հետ միասին՝ փոլոգիացիների ներխուժման փոթորկի բռնում:

Պետք է նշել նաև երկու ժողովուրդներ՝ Շուբարի և Մուզրի, որոնք հայտնի են դառնում հիշյալ ժողովուրդների հետ նույն դարաշրջանում: Ասորեստանի թագավոր Ադադնիրարին (1336—1305) հաստատում է, որ իր հայր Աշշուբուրալիաը առաջինը եղավ, որ «Մուզրի երկիրը հպատակ դարձրեց՝ Շուբարի ընդարձակ երկրի ուժերը խորտակեց»²: Նույն թագավորը գրավել է Շուբարին, հատկապես Շուբի, Նաբուլա, Ուշշական քաղաքները ու Կաշիարիի մարզը³, Շուբին՝ գաբյուզանդական հեղինակների Իզաուրան է, այսօրվա Շուբը, որը գտնվում է Տուր-Աբդինի շրջակայքում: Աշշուբանին կամ Վաշշուբանին՝ Միտաննիի մայրաքաղաքը, կարծես բյուզանդական Բիբա(ս)ն է (Բեթվաշե-ի⁴), այսօրվա Թեյ-Բեշը, Թեյ-Արմենի մոտ:

Նաբուլան իր անունը պահպանել է մինչև մեր օրերը՝ այժմ կոչվում է Նիբլե: Այս տեղեկություններով որոշվում է Շուբարիի տեղը:

Ադադնիրարիի որդին ու հաջորդը՝ Սալմանասար I-ը, պետք է որ շատ արշավանքներ կազմակերպած լինի Շուբարիի դեմ և հպատակեցրած լինի Մուզրի երկիրը Աշշուբին⁴:

¹ E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 267:

² E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner, Die Inschriften der Altassyrischen Könige, XX, 1, տող 31—32, էջ 63—65:

³ Նույն տեղում, էջ 59—61:

⁴ Նույն տեղում, էջ 117—119:

Նրա հաջորդ Թուկուլթի-Նինուրտան (1243—1221) վերսկսեց թշնամանքն այդ երկու երկրների դեմ և տեղահանեց Մուզրիի բնակչությանը¹: Նա ձգտում էր գրավել (կամ արգեն գրավել էր) հետևյալ երկրները. Բաբելի, Կուտամուխի, Բուշշե, Մուամե, Ալզի, Մադանի, Նիխանի, Ալայա, Թեղիմզի, Պուրուլումգի: Նշենք, որ Ալզին նույն Ալշին է²:

Շուբարին չի կարող Շուպրիից տարբեր լինել: Շուբարի տերմինը սկզբում վերաբերում էր ամբողջ Միջագետքին: Ադադնիրարին այն կցում է Կաշիարիի շրջանին: Ավելի ուշ Շուբարին, Շուպրիա ձևով, նշանակում է միայն Արզանենի շրջանը:

Մուզրին անունն էր Ասորեստանի հյուսիսային մի շրջանի, որտեղ Մասուրի քրդական տոհմը պահպանել է նրա հիշատակը: Այս տերմինը ազդեցվում է Մուզուրի կամ Մ(ու) նձուրի հետ, որը մի գավառ է Գերսիմի լեռների ստորոտին և որտեղ գտնվում է Արսանիասի (Արածանիի) վտակ Մուզուր գետի ակունքը:

3. ՆԱԻՐԻ ՊԵՏՈՐՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ)

Մի աղետ տակնուվրա արեց քաղաքակիրթ աշխարհը և փոխեց պատմության ընթացքը: Մեծ հաթթին սոսկայի հարված ստացավ և մոտավորապես 1200 թվականին կործանվեց: Հայասա թագավորությունը և մի քանի ուրիշներ, որոնք սերտորեն կապված էին խեթական աշխարհի հետ՝ նույնպես անհետացան: Հաջորդ դարաշրջանում Հայաստանը երևան է գալիս Նաիրի նոր անվան տակ:

Հեղաշրջումը տեղի ունեցավ փոյուզիացիների ներխուժման հետևանքով, Բաբելոնի բերումով, խեթական պետությունը, որը ծնունդ էր առել երկրորդ հազարամյակի սկզբում, հնդեյրոպական առաջին ներխուժման փոթորիկում, նույն հազարամյակի վերջում անհետացավ հնդեյրոպական երկրորդ ներխուժման ժամանակ: Ներխուժողները փոյուզիացիներն էին:

Նրանք եկան Թրակիայից, նեղուցների մյուս կողմից և այնտեղից դուրս էին մղվել, թերևս, դորիացիների Հելլադա ներգաղթի հետևանքով: Բալկանները և էգեյան աշխարհը մոտավորապես 1400—1200 թվականներին ավերակվում էին հյուսիսից եկած երկու ժողովուրդների՝ արեացիների և դորիացիների ներխուժման հետևանքով: Եգիպտական վավերագրերը սոսկումով են խոսում այդ ժողովուրդների կատարած ավերածությունների մասին: Դրանց կոչում են «ծովի ժողովուրդներ»: 1294 թվա-

կանին, հաթթի և Եգիպտոսի միջև բռնկված Կադեշի ճակատամարտում, խեթական բանակի շարքերում էին գտնվում նաև հետևյալ ժողովուրդների ռազմիկները. Պադասա, Մասա, Դարդանուի, Իլիունա, Կիրկիշա, Լուկիի, Դանաունա, այսինքն՝ պետասացիներ, միսիացիներ, դարդանացիներ, Իլիոնի մարդիկ, գերգիսացիներ, լիկիացիներ և դանայացիներ:

Մեկ դար հետո, 1195 թվականին, Եգիպտոսի վրա են հարձակվում լիբիացիները և նրանց նոր գաղնակիցները՝ Պուլեշտի, Թիակարի, Շակալշա, Դանաունա, Վաշաշա, այսինքն՝ փղշտացիք, թեկրացիները, սագալացիները (Պիսիդիա), դանայացիները, ուասիացիները (քաղաք Կարիսյում):

Էթնիկական այս շարժման ընթացքում է, որ հրապարակ են իջնում փոյուզիացիները և մտնում պատմության մեջ: Հավանական է, որ նրանք Թրակիայում հաստատվել էին արեական դարաշրջանում: Այնտեղից նրանք անցնում են Փոքր Ասիա դորիական ներխուժման ժամանակ:

Փոյուզիացիները հարձակվում են խեթական պետության վրա և հիմնահատակ կործանում: հաթթուշ մայրաքաղաքը զրավվում ու քարուքանդ է արվում, իսկ նրա արխիվները 1200 թվականից առճավես լուծվում են մատնվում:

Մեծ պետության հանկարծակի անկումը բացատրվում է մասամբ այն իրողություններով, որ նա զգալիորեն թուլացել էր Եգիպտոսի հովտում իր ունեցած հարուստ տիրապետությունները Ասորեստանին դիմադրող հետևանքով:

Փոյուզիական արիքները մոլեգնում են Ասորեստանի սահմանների վրա: Զանազան ժողովուրդներ, նրանց թվում նաև մի քանիսը հաթթիի նախկին հպատակներից, դուրս են մղվում իրենց բնակավայրերից, նույնպես նետվում են դեպի Ասորեստան՝ նոր հայրենիք փնտրելու համար:

Ասորեստանի ապահովությունը վտանգի տակ էր: Բարբարոս ցեղերը տարածվում են պետության հյուսիսային մասերում, լեռնային մի ընդարձակ ժապավենի վրա, որը ձգվում է Եգիպտոսից մինչև Զաբ: Տեղական բնակչությունը գրգռվում, զայրանում, հուզվում է: Մեկը մյուսի հետևից բռնկվում են խռովություններ, անշուշտ՝ նորեկների ազդեցության ներքո:

Ասորեստանը կարող էր դրուկյան տերը դառնալ, եթե թիկունքում չունենար մի ահավոր թշնամի: Արամեական բեդվիները, որոնք թափառում էին սիրիա-արարական անապատներում, նույնպես հորդում են դեպի ասորական պետությունը: Նրանք ներխուժեցին Դամասկոսից մինչև Ամիգ և Ամանոսից մինչև Խառան ընկած շրջանները:

Այդ արգավանդ հողերի կորուստով Ասորեստանը զրկվում է իր բարգավաճման աղբյուրից: Երկու ճակատներում մղած պայքարը կլանում է նրա ուժերը: Նրա փայլը հետզհետե աղոտանում է: Նա շարունակում է իր

¹ Reallexikon der Assyriologie, 1, էջ 89:

² Նույն տեղում, էջ 89:

անփառունակ գոյութիւնը մինչև այն պահը, երբ նորից վերականգնվում է նպաստավոր պայմաններում՝ IX դարի շեմին:

Այդպիսով, էթնիկական տեղաշարժերի հետևանքով քաղաքական աշխարհը կորցրեց իր հավասարակշռութիւնը և այնուհետև պետք եղավ երեք դար, որպեսզի նոր կարգ ստեղծվի:

Այդ խռովահույզ փոխանցման շրջանում մի պահ հատկապես ուշագրութիւն է գրավում Քիզլաթպալասարի թագավորութիւնը (1117—1080):

Նրա բերանով է, որ մենք տեղեկանում ենք այդ դարաշրջանի խոնիրադրութիւնը: Նրա թողած ժամանակագրութիւնները մեզ ծանոթացնում են փառագիտացիների ներխուժման հետևանքով Ասորեստանի սահմանների վրա ստեղծված վիճակին: Մի շարք ժողովուրդներ եկան ու շարվեցին լեռներում, Ասորեստանի վերևում, պատրաստ հանդուգն գործողութիւնների: Փոքր պետութիւնների մի ցանց ծածկում է Հայկական լեռնաշխարհը: Քիզլաթպալասարը գովելի խնամքով պահպանել է այդ բոլոր ժողովուրդների և պետութիւնների անունները: Նա մեզ հաշիվ է տալիս դիմվորական իր այն միջոցառումների մասին, որոնց նա դիմել է ներխուժողների ճանապարհը փակելու և նրանց շարժումներով անհանգստացած լեռնային ժողովուրդը խողաղեցնելու համար: Նա իր ղեկնքն ուղղեց նաև Հայկական լեռնաշխարհի դեմ:

Պայքարը, որ Քիզլաթպալասարը ձեռնարկում է Ասորեստանի և Հայաստանի լեռնային գոտու ամբողջ տարածութիւնը, ծանր հեռանկարներով մի գործ էր: Այդ պայքարը Ասորեստանին ներգրավելու էր մաքառման մեջ մեկ ուրիշ պետութիւն հետ, որ պիտի կազմակերպվեր Հայաստանում և որոշելու էր նրանց քաղաքական հարաբերութիւնները իրենց ամբողջ պատմութիւն ընթացքում:

Հետաքրքիր է ուսումնասիրել Քիզլաթպալասարի՝ լեռնցիների դեմ վարած պայքարի իրադարձութիւնները այն ձևով, ինչպես որ ինքն է պատմում: Այդ պատմութիւնն ընդգրկում է նրա թագավորութիւն անաշին հինգ տարիները՝ 1117—1112 թ.՝:

Հենց Քիզլաթպալասարի գահակալութիւն տարին քսան հազար մուշկեր, հինգ թագավորների առաջնորդութիւնը, իջնում են լեռներից և գրքավում Կուսմուխի երկիրը: Նրանք արդեն հիսուն տարուց ի վեր ներխու-

¹ Այդ հինգ տարիների պատմութիւնն ընդգրկող Պրիզման գտնվում է Բրիտանական թանգարանում: Այն հրատարակել է H. Winckler-ը, Keilinschriftliche Bibliothek, I, ed. E. Schrader, էջ 16—47, 1889թ.: Նոր հրատ. A. E. W. Budge and L. W. King, Annals of the Kings of Assyria, 1902, էջ 27—108; D. Luckenbill, Historical records of Assyria, I, 1926.

ծել էին Ալզի և Պուրուլումզի երկրները, որոնք Ասորեստանին հարկատու էին:

Ասորեստանի թագավորն անցնում է Կաշիարի լեռները, հարձակվում մուշկերի վրա Կուսմուխի երկրում և վեց հազար հոգի գերի է վերցնում:

Եթե հաշվելու լինենք Քիզլաթպալասարի գահակալութիւնն սկսած 1117 թվականից և հիսուն տարի ետ գնանք, մուշկերի գալու թվականը կլինի մոտավորապես 1170 թ.: Մուշկի անվան տակ հասկացվում են փոյուղիացիները: Հետևաբար, մուշկերը փոյուղիացիների առաջապահներն են, որոնք մոտավորապես 1200 թ. կործանեցին խեթական երկիրը և նետվեցին դեպի Ասորեստան: Ալզին Անզիի մի այլ ձևն է, էթնիկական մի տերմին, որտեղից և Անզիտու, Անզիտենե աշխարհագրական տերմինը: Պուրուլումզին անշուշտ պատկանում է նույն ժողովուրդին: Կուսմուխի վայրը ճշգրտվում է Շերիշա քաղաքով, որը հին հեղինակների Սարիսյան է և Արևմտյան Տիգրիսի ու Կաշիարի լեռան միջև գտնվող այսօրվա Շերիշը, ժամանակակից Տուր-Արդինը: Մուշկերը, եսթթի երկրից գալով, Մելիտենեի կողմից ներխուժեցին Անզիտենե և առաջացան մինչև Կաշիարի լեռների փեշերը:

Մի բուռ մուշկերի քաջարի դիմադրութիւնը Ասորեստանի հզոր թագավորին՝ քաջալերեց նրա լծի տակ գտնվող հարևան ցեղերին ու ժողովուրդներին: Առաջինը գլուխ բարձրացրեց Կուսմուխին, նա, որին ներխուժողների դեմ պաշտպանել էր Քիզլաթպալասարը, ըստ երևույթին, առանց երախտազիտութիւն որևէ զգացում ներշնչելու: Նրան օգնութիւն է հասնում իր գրացի Բաբխին:

Ասորեստանի թագավորը մեկը մյուսի հետևից հաղթում է բոլորին, գերի է վերցնում Կուսմուխի թագավոր Կալի-Քեշուրի որդի Կիլի-Քեշուրին, որին կոչում էին նաև Շարրուպի: Բաբխի թագավոր Շատտուխի որդի Շադի-Քեշուրը նույնպես ընկնում է նրա ձեռքը: Վերջինս ապրում էր Ուրրախինա քաղաքում¹:

¹ Պրիզմա, I, 62, II, 84:

Կուսմուխին շղեպը է շփոթել Կուսմուխի հետ: Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 17, նկատել է, որ Աշուրնասիրիպալի արձանագրութիւններում Կուզ-մուխի կամ Կուտ-մուխի երկիրը տարբեր է (Sarsar, I, 74 և II, 87 = Budge and King, էջ 279 և 326) Կուսմուխի-ից (III, 96, էջ 375 և այլն): Վերջինս Կոսմագենն է, որը հիշատակված է մուշկերի հետ և գտնվում է Կաշիարի և Տիգրիսի միջև: A. Ungnad, Babylonisch-assyrisches Keilschriftlesebuch, № 64, խնդրո առարկա առաջին նշանը արտահայտված է Kad-ով (ուրմն՝ Կազ-մուխի), մինչդեռ Ֆորերը կարդում է Կուզ-մու-խի: Մենք նախընտրում ենք Կուտ-մուխի: Իրականում Կուզմուխի և Կուսմուխի միևնույն անվան երկու ձևերն են, որոնք, գուցե, ծառայել են միևնույն ժողովուրդի երկու հատվածները գանազանելու համար:

Այս պատմութեան մեջ պետք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք. եթե Ալզին նույն Հայաստանի ժողովուրդ Ազգին չէ, այնուհանդերձ նա Պուրուլումզիի հետ միասին պատկանում է նույն ցեղին, ինչ որ Ազգին: Կուտմուխին Կուտմուխի ձևով հիշեցնում է Հայաստանի մայրաքաղաք Կուտմուխան կամ Կամուխան և ընդհանուր ծագում է ենթադրել տալիս: Համենայն դեպս, -ի վերջածանցով կազմված անունները, ինչպես՝ Կուտմուխի, Բաբ-խի, Շատուտ-խի, Ուրրա-խինա, բարձրանում են դեպի Հայկական լեռնաշխարհը, ուր այս վերջածանցը հաստատուն հիմք ունի Ուրարտուի լեզվում: Դա կարող է նշանակել, որ Ալզիի, Պուրուլումզիի, Կուտմուխիի և Բաբխիի մարդիկ, որոնք ապրում էին Անդիտենում և Մեծ Մոփքում (վերջինս դեռ հայ Արշակունիների օրոք տարածվում էր Տիգրիսի մյուս կողմը, մինչև Բնաբեղ), իջել էին Հայկական լեռնաշխարհից կամ գեթ ազգակցական կապեր ունեին նրա ժողովուրդների հետ:

Մուշկերի կամ փուլուզիացիների հիշատակումը մի այլ նշանակալից փաստ է՝ հայերի փուլուզիական ծագման մասին հայտնի ավանդութեան կապակցութեամբ: Հայկական տարրի մասնակի թափանցումը ապագա Հայաստանի սահմանները սկսվում է, ուրեմն, 1170 թվականից:

Հաջորդ տարին, 1116 թ., Թիգլաթպալասարը գործ ունեցավ Շուրարի երկրի հետ: Այնուեղ ապստամբություն էր բռնկվել: Խուլուլությունն սկսվել էր Ալզի և Պուրուլումզի երկրներից, որոնք հրաժարվում էին հարկ վճարել: Չորս հազար «կասկի և ուրումի՝ Խաթթի երկրի զինվորներ» եկել տեղավորվել էին Շուրարիում: Ըստ երևույթին, նոր եկողներն էին հրահրել խուլուլությունը, այնպես, ինչպես Մուշկին դրդել էր Կուտմուխիին, որը դեռևս չէր խաղաղվել: Ասորեստանի թագավորը մտավ այդ երկրները և վերականգնեց կարգ ու կանոնը:

Շուրարին այն երկիրն է, որ հետագայում երևան եկավ Շուպրիա անունով, որն ընդգրկում էր Բումե կամ Օպպումու և Կուլլիմերի քաղաքների շրջանը: Դա Արզանենեն է՝ հին Հայաստանի նահանգներից մեկը, Սոֆենի (Մոփքի) արևելքում:

Ասպատակող կասկերը և ուրումիները կամ, ըստ զուգահեռ մի տեքստի՝ ուրումիներն ու արեշլինները, որոնք որակված են որպես Խաթթիի ռազմիկներ, Խաթթի երկրից եկած ցեղերից էին: Կասկերը մեզ շատ հայտնի պոնտական ժողովուրդ են, որը հաճախ ավերում էր Խաթթիի տերիտորիան: Կասկերը, ուրումիները և արեշլինները, անշուշտ, փուլուզիական ասպատակության զոհերն էին: Իրենց բնակավայրից դուրս մղված լինելու հետևանքով նրանք ստիպված են եղել նոր հայրենիք փնտրել և առաջ են շարժվել մինչև Շուրարի: Այդ խուլուլությունները ճնշվեցին:

Ովքե՞ր են փախստականները: Նրանց ծագման մասին անստուգանքի մեջ գտնվելով հանդերձ, շատ հանդուգն չէր լինի նրանց համարել դասա-

կան հեղինակների Colchi, Apsili և Am(p)reutae իբերական կամ վրացական ընտանիքին պատկանող ժողովուրդների նախնիներ: Այդ խնդրին մենք նորից կանդրադառնանք ուրիշ հարակից հարցերի կապակցությամբ:

1115 թվականին Թիգլաթպալասարը մեկնում է Խարիայի (ավելի շուտ՝ Խուրրիա) լեռներում գտնվող Բաբխի ժողովուրդի դեմ կովկուս, «որտեղ (ասուրական) ոչ մի թագավոր երբեք ոտք չէր դրել»: Նա անցնում է Իդնի և Ախա լեռների միջև գտնվող ճանապարհով, Ազու լեռան վրա հարձակվում է Բաբխիի մարդկանց վրա և խուճապի է մատնում նրանց: Ավերում է լեռների ստորոտին փոյած Խարիա երկրի 25 գյուղեր, որոնցից են՝ Ախա, Շուիրա, Իդնի, Շեզու, Շելզու, Արզանիբիու, Ուրուսա և Անիտու:

Խարիան կարծես Բաբխի ժողովուրդի երկիրն է կամ երկրի մեկ մասը¹: Այդ դեպքում պետք է այն տեղադրել Թեյ-Յաֆանի մոտ, Բոհոտանում: Այդ երկիրը չէր ապստամբել և ոչ էլ գտնվում էր Ասորեստանի տիրապետության տակ: Այնուհանդերձ, նա շխուսափեց հարվածից այն ռազմատենչ թագավորի, որը համակված էր աշխարհակալական տենչով և հաղթանակներ էր որոնում: Նրա համար իրական կամ հնարովի անկարգությունները միայն պատրվակներ էին իր փառասիրութեանը հագուրդ տալու համար:

Նա օգտվեց Իշուվա և Դարիա երկրների միջև ծագած ներքին երկպառակությունից ու նրանց հարկատու դարձրեց: Իշուվան՝ դա Իշուվան է, Եփրատի ոլորանում, Ալզիի արևելքում: Դարիան հայտնի չէ, պետք է որ լինի Իշուլայի մոտ:

Նույն տարին Թիգլաթպալասարը գնում է Սուզի երկրի վրա, «որը գտնվում էր Խարիսի երկրում» և որը չէր ճանաչում Ասորեստանի իշխանությունը: Նա մաքառում է Խիմմեի, Լուխեի, Արիդիի, Ալամունի և Բաբխիի ամբողջ զանգվածի դեմ: Խիրիխի լեռան վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում Թիգլաթպալասարը ջախջախում է բոլորին և գերի վերցնում այդ երկրների 25 աստվածներին:

Թվարկված շրջանները գտնվում էին Սուզի երկրում, իսկ վերջինս Խաբխի երկրի մի մասն էր կազմում²: Բաբխիի հիշատակումն ապացուցում է,

¹ Բաբխին ճիշտ ընթերցումն է այն անվան, որ առաջ կարդացվում էր Կուրխի: Ֆորբերը (Reallexikon, I, էջ 328) տվել է այդ ընթերցումը և ճանաչել այդ անունը Թեյ-Յաֆանի մեջ, որը գտնվում է երկու Տիգրիսների միաստանման վայրում (Hartmann, Bohtan, էջ 66):

² Եթե Խարիան որևէ անշուշտություն ունի Խար-րա-նիա քաղաքի հետ, որ նշված է Սալմանասար III-ի կողմից՝ Գիլգանի և Մանայի հետ միասին (Տարեգր., 181), ինչպես նաև Ասոր-խաղզոնի աղթքում (Մ 35), Անիսիուս քաղաքի հետ՝ Խուրուշկիայի մոտ (Knudtzon, Assyrische Gebete, էջ 130), ապա պետք է կարծել, որ Խարիան գտնվում էր Բաբխիի և Խուրուշկիայի միջև: Այդ դեպքում, եթե ճիշտ ընթերցումն է Խուրիա, ինչպես առաջարկում է Ֆորբերը, ապա կարելի է կարգալ նաև Խարրանիա, Խուրրանիա:

որ Խաբխին հեռու չէր: Այսօր նաև Զարի տեղական անունն էր: Այս-տեղից պետք է եղ ակացնել, որ Խաբխին իր ստորաբաժանումներով գրտ-նրվում էր Բոհտանի և Զարի միջև, Բարխի մոտերքում:

Թիգլաթպալասարը նույնպես ռազմական գործողություններ է ծավա-լում Փոքր Զարի մարզում: Երկու անգամ անցնում է գետը և հպատակե-ցընում է Միլլիշ, Աղաուշ, Շարաուշ, Ամաուշ, Մուրատաուշ և Սարան-դաուշ երկրները՝ Արումա լեռան վրա տարած հաղթանակից հետո: Այդ երկրները տեղավորված էին Սուլեյմանիեի մարզում, իսկ նրանց ժողո-վուրդները կազմում էին առանձին խմբավորում և, անուններից դատելով, տարբերվում էին ասորեստանցիներից, ինչպես նաև ուրիշ լեռնական-ներից:

Այսպիսով Ասորեստանի թագավորը նախ իր բանակը վարժեցնում է լեռնային ընդ-րձակ գոտում, որը տարածվում է Եփրատի ոլորանից մին-չև Փոքր Զար, ապա որոշում է արկածներ որոնել Հայկական լեռնաշխար-հում:

1114 թվականին Թիգլաթպալասարը մազլեցեց հայկական Տավրոսը և տասնվեց մեծամեծ լեռների միջով, անանց ճանապարհների դժվարու-թյունները հաղթահարելուց հետո, անցավ Եփրատ գետը¹, այսինքն՝ Արսանիասը, հայկական Արածանին: Նա ստիպված է լինում լեռներում կարել տալ ուրումի կոչված ծառերը և կամուրջներ պատրաստել իր գոր-քերի առաջխաղացման համար:

Նա մտնում է Նախրի: Այս անունը առաջին անգամն է երևան գալիս Հայաստանը ցույց տալու համար: Նախրիի 23 թագավորներ հավաքում են իրենց զորքերն ու մարտակառքերը և գալիս դիմադրելու Ասորեստանի թագավորին: Այս 23 թագավորների երկրները թվարկված են այսպես.

- | | | |
|--------------|------------------|----------------|
| 1. Թումմե | 9. Ասուրգինի | 17. Աղահիի |
| 2. Թուևուրե | 10. Կուլիբարդինի | 18. Կիրինի |
| 3. Թուալի | 11. Շինիրինի | 19. Ալբայա |
| 4. Կինդարի | 12. Խիմուա | 20. Ուգինա |
| 5. Ուզուլա | 13. Պախերի | 21. Նագարիա |
| 6. Ուզամունի | 14. Ուիրամ | 22. Աբարսիունի |
| 7. Անդիարե | 15. Շաւուրիա | 23. Դայաննի |
| 8. Պիլակինի | 16. Արաննի | |

¹ Այդ լեռները հիշատակված են իրենց անուններով. էլամա, Ամադանա, էլիսիշ, Շերա-բելի, Քարրունա, Քորկախուլի, Կիսրա, Քարթանարե, էլուլա, Խաշտարաե, Շախիշարա-Ուրբերա, Միլլիդարունի, Շուխանգի, Նուրենաշե, Շեշե: Դժբախտաբար, այս լեռներից ոչ մեկը հնարավոր չէ որոշել:

Շարվում են ճակատամարտ սկսելու համար: Թիգլա պալասարը հարձակվում է Նախրիի թագավորների վրա «իր սուկալի զենք ըի կատա-ղությամբ», ջախջախում է նրանց «լայնատարած» ուժերը: «Նրանց սպան-ված ռազմիկների մարմինները որպես հարդ ցրում է լեռների բարձունք-ների վրա, իրենց քաղաքներից հեռու»:

Հաղթական թագավորը ավար է վերցնում 120 մարտակառք և հետա-պընդում Նախրիի 60 թագավորներին ու նրանց օգնության եկողներին մինչև Վերին ծովը: Գրավում է նրանց քաղաքները, տանում նրանց ունեց-վածքը, քանդում ու կրակի ճարակ է դարձնում երկիրը: «Ձիերի մեծ երամ-ները, — ասում է նա, — մեծ թվով արագաշարժ ջորիներ, անասուններ քերի նրանց արոտատեղերից. իմ ձեռքն ընկան Նախրի երկրի բոլոր թա-գավորները, ես նրանց ներեցի և կյանքը շնորհեցի: Կալանավորված և կապ-ված էին, ես նրանց ազատ արձակեցի իմ տեր Շամաշի դիմաց և երդվել տվի, որ մեծարեն ինձ այսուհետև և ընդմիշտ: Նրանց թագածառանգներին պահեցի որպես պատանդներ: Հարկ պարտադրեցի՝ 120 ձի, 2000 գուլթա անասուն, ապա ուղարկեցի նրանց իրենց տները: Գերեցի Դայաննի երկ-րի թագավոր Սիննիին, իր հպատակութունը հայտարարած չլինելու պատճառով, կապած բերի Աշշուր քաղաքը: Ներեցի նրան, որպեսզի ապրի և ինձ մեծարի, ապա ուղարկեցի իր երկիրը: Նախրի ընդարձակ երկրները, — եզրափակում է Ասորեստանի թագավորը, — գրավեցի լայնությամբ ու երկարությամբ և նրանց ստիպեցի իմ ոտքերն ընկնելու»:

Այս արշավանքի ընթացքում, հավանական է վերադարձի ճանապար-հին, գրավել է «Նանիգալբատում գտնվող Միլլիդիա» (Մեխտենե) քաղաքը և պարտադրել վճարելու տարեկան հարկ մեկ իմմե abaru-ի չափով:

Ասորեստանի թագավորի արշավանքը Հայաստան այժմյան հեղինակ-ների կողմից մեկնաբանվել է այնպես, թե նա հասել է մինչև Սև ծովը և նույնիսկ՝ Կասպից ծովը: Տեքստը, սակայն, այդպիսի չափազանցության տեղիք չի տալիս: Իրականութունը շատ ավելի համեստ է:

Ասորական բանակի ուղղութունը՝ Եփրատ-Արսանիասը անցնելուց հետո, ճշգրտվում է Թիգլաթպալասարի մի արձանագրությամբ, որ հայտ-նաբերվել է Յոնջալուում, Մելազկերտից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այստեղ գրված է. «Թիգլաթպալասար, աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, շորս երկրամասերի թագավոր, Նախրի երկրների նվաճող՝ Թումմեից մինչև Դայաննի, Խաբխից մինչև մեծ ծով ընկած երկրների նվաճող»¹:

¹ Lehmann-Haupt, Sitzungsberichte d. Preus. Akad. d. Wissenschaft., 1900, էջ 626. նույնպես Armenien einst und jetzt, 1, էջ 433, II, 1, էջ 115:

Այս արձանագրության տվյալներով վերականգնվում է Թումմե անվան ճիշտ ընթացու-մը. նախապես կարողում էին Նիմմե:

Վճռական ճակատամարտը, հավանաբար, տեղի է ունեցել արձանագրության շրջակա վայրերում: Հետևաբար, Արսանիասն անցնելուց հետո Քիզլաթպալասարը դառնում է դեպի արևելք և ներկայումս Պալուից Մելազկերտ տանող ճանապարհով հասնում Յոնջալուի դաշտը:

Որ նաիրիի 23 երկրները տեղավորված էին ցույց տրված ճանապարհի հյուսիսում, դա ակներև է, բայց ի՞նչ հեռավորության վրա, դա արդեն վիճելի է: Բարեբախտաբար, հնարավորություն կա 23 երկրներից մի քանիսն ստույգ կերպով տեղադրելու: Թունուբե՝ մեր ցուցակի երկրորդ երկիրը, նշված է Սալմանասար III-ի կողմից, որը հետևել է Քիզլաթպալասար I-ի անցած ճանապարհին, ինչպես կրտսեսները հետագայում: Նա ասում է, որ «մտել է Թունիբու-նի երկրի լեռնանցքը», որպեսզի գնա ավերի Ուրարտուն: Այդ լեռնանցքը Ինզիտիի, Անզիտենի լեռնանցքն է, Բիրկալենի մոտ գտնվող հայկական Տավրոսի պարանոցներից մեկը: Այսօր նա կոչվում է Գյոկ-դերե, «Կապույտ հովիտ (կամ լեռնանցք)»։ սա Պալուից արևմուտք գտնվող մի փոքրիկ գավառ է, որ բաղկացած է 40 գյուղերից: Դա հենց Սալմանասարի Թունիբունին և Քիզլաթպալասարի Թունուբեն է՝ Արսանիասի վրա մի փոքրիկ երկիր, ուղիղ լեռնանցքի ելքի դիմաց: Թունուբեն, կամ ավելի շուտ՝ Թունիբին, վերաբերում է Թունիբունիին, ինչպես Արզաշկուն՝ Արզաշկունին կամ Թուշխան՝ Թուշխանին. -և՛-ն այստեղ ուրարտական բնորոշ վերջածանց է:

Ուզուլա, որ մեր ցուցակում հինգերորդ անունն է, դեռ այսօր էլ գործածվում է: Սա Պալուի և Պաղիսի միջև գտնվող քրդական Իսուլ գյուղն է: Այս անունն է կրում նաև քրդական այն տոհմը, որ ապրում է նրա շրջակայքում¹: Ուզուլան, ուրեմն, Թունուբեի հարևանն էր: Matu «երկիր» որոշիչը, որով Ասորեստանի թագավորները պատիվ են անում Թունուբեին և Ուզուլային, չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ առաջարկված նույնացումներին: Ասորեստանցիները միտումնավոր կերպով իրերը խոշորացնում էին, որպեսզի իրենք էլ խոշորանան: Այն, ինչ alu «քաղաք» են կոչում, հաճախ գյուղ է, իսկ matu «երկիր»-ը վերաբերում է մեկ քաղաքի տերիտորիային:

Հոռմեական հին ճանապարհացույցներին ի միջի այլոց հայտնի էր մի ուղի, որին վերագրված են հետևյալ կայանները. Իսումբո 17, Նասարի 24, Անտերա 24, Սորուտ 27, Կալիսայի 39, Ռաուգոնիա²: Առաջին կայանը՝ Իսումբոն, կամ ավելի շուտ՝ Սումբոն, ձայնավոր սկզբնատառը միայն հայերենի նախդիրը լինելով, այլ բան չէ, քան Ապահոնի գավառի Մումբ

(Իսումբ) գյուղը, Մելազկերտի (Մանազկերտ) շրջանում: Մումբումն էր, որ 998 թ. տեղի ունեցավ քրիստոնյա իշխանների և մուսուլմանների միջև մղված ճակատամարտը³:

Վերջին կայանը, որի Ռաուգոնիա անունը Բագաուոնիայի աղավաղումն է, նույն հայկական Բագավանն է, Բագրևանդ² գավառի կենտրոնը: Բագավանն այժմ կոչվում է Սուրբ-Օհան, ըստ այն սրբավայրի, որ հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը Հովհաննես Նախակարապետի անունով: Թուրքերը սրբավայրը կոչում են Ուշ-բիլիսե:

Այս միջանկյալ կայանները գտնվում են Մելազկերտի և Ուշ-բիլիսեի միջև: Նրանցից երեքը՝ Նասաբին, Անտերան, Սորուան, գտնվում են Նաիրիի 23 երկրների ցուցակում: Դրանք են՝ Նազաբիա, Անդիաբե, Շարուբիա: Վերջինը գուցե Շորեր գյուղն է, Ալադաղի զառիվայրի վրա, Զիլան գետի ակունքի մոտ: Նույնիսկ շորերոգ կայանը՝ Կատիսպին (կարգալ Օրտիսպի), կհամապատասխաներ հայերեն Օրդասպու-ին, Ուշ-բիլիսեից ոչ հեռու³:

Տասնմեկերորդ անունը՝ Շինիբիրնի, հիշեցնում է Շինիբրան, որը գտնվում է Բալուի (Պալուի) հյուսիսում: Ցուցակի նախավերջին երկիրը՝ Աբարսիունին, թերևս չի կարելի զանազանել Աբասիսից, որը ուրարտական մի բնակավայր է, դարձյալ Մելազկերտի մոտ: Այն հիշատակված է Խոտանլուի (Յոնջալուի մոտ) արձանագրության մեջ (ստորև՝ № 50) որպես այն կետերից մեկը, որոնց համար ջրմուղ էր կառուցվել⁴:

Այսպիսով, ցուցակի 23 երկրներից վեցը տեղադրվում են Մելազկերտի և Ուշ-բիլիսեի միջև ընկած տարածության վրա: Ավելացնենք նաև Թումմեն՝ ճակատամարտի թատերաբեմը, Յոնջալուի դաշտում, եթե մասնագետները չհամաձայնվեն այն նույնացնել Իսումբո=Մումբի հետ:

Այս նույնացումները մեզ պատկերացում են տալիս նմանապես, թե ինչ էր ներկայացնում նաիրյան մի պետություն: Դա մի մանր պետություն էր, որի տերիտորիան ավելի պակաս էր, քան հայ մեծ Ֆեոդալների տիրույթները: Համարյա ստույգ է, որ 23 պետությունները շարված էին այն ճանապարհի երկու կողմերում, որտեղից անցել էր ասորեստանյան բանակը, Եփրատի անցումից սկսած, Պալուի մոտով, որի վերևում տարած-

¹ Նաթանյան տեղեկագիր (Topographie de Palou, Xarberd, Ćarsanjak, Ćapatjur et Erzinka), հայերեն, 1787, էջ 97 և 98:

² Itineraria Romana, ed. Konrad Müller, 1916, էջ 63:

¹ Ասոզիկ, Պատմություն, III, գլ. 41:

² Markwart, Die Entstellung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 23:

³ Սեբոս, Պատմություն, էջ 108, ասում է, որ արաբները Տարոնից գնալով անցան Բերկերի, Օրդասպու և Կոզուխ (Բազադետի հովիտ)՝ Այրարատ մտնելու համար: Սրբագրումն է՛լ ավելի թեթև կլիներ Կաթիսպի կարգալու դեպքում՝ Արճեշի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող մի գյուղ (Маевский, նշվ. աշխ. Приложение, էջ 24):

⁴ Anonyme de Ravenne, II, էջ 75՝ Սիմբրա, Ֆլերա, Մոզուսա, Բուլա, Արսամոսատա: Markwart, Südarmenien, էջ 263, իրավամբ կարգում է Սինբրա, Բուլա (=Բալու): Ptol., V, 6, 19, էջ 883:

վում էր Գայաննի երկիրը, մինչև թուման, որը արշավանքի ծայրագույն կետն էր հանդիսանում: Նշանակում է, որ նրանք գրավում էին Արսանիասի ավազանը, Վանա լճի և Բագրևանդ գավառի միջև եղած տարածությունը, խմբված լինելով, մանավանդ, Բինգյուլ-դադի և Ալա-դադի լեռնաստանի շուրջն ընկած տարածության վրա¹:

Թիզլաթպալասարը թողել է մի արձանագրություն Բիրկալեյն գետնուղիում (թուման), որտեղ ասում է, որ գրավել է ամեն ինչ, սկսած Ամուրբու երկրի մեծ ժողից մինչև Նաիրիի ծովը և երեք անգամ եկել է Նաիրի երկրները²: Դրանից եզրակացրել են, թե Ասորեստանի թագավորը երեք արշավանք է կատարել Նաիրի երկրները դեմ: Սակայն տեքստն այդ եզրակացություն հանգելու հնարավորություն չի տալիս: Թիզլաթպալասարը միայն ասում է, որ երեք անգամ հասել է Տիգրիսի ակունքը, այսինքն՝ արձանագրության վայրը, ուրիշ ոչինչ: Նա այդ երկրամասը վերագրում է Նաիրիին այնպես, ինչպես ավելի ուշ հայերն են անում, ասելով, թե Տիգրիսի ակունքները գտնվում են Հաշտեանք՝ Աստիանենե գավառում: Ասորեստանի թագավորը Եփրատ-Արսանիասն անցել է միայն մեկ անգամ, և դա եղել է 1114 թվականին:

Հաշոդ տարին, 1113 թվականին, ասորեստանական բանակը պատերազմ է մղում արամեական ախլամու ցեղերի դեմ: Դրա վրա կանգ առնելը մեր նյութին չի վերաբերում: 1112 թվականին Թիզլաթպալասարը սլաոնրազմական գործողություններ է կատարում Մուզրի և Կումանի երկրը-

¹ Մենք չենք կարող ընդունել այն ծավալը, որ Զորերը, Reallexikon, I, էջ 281, տալիս է Նաիրիի արշավանքին: Նա ասորեստանցիներին գրավել է տալիս ամբողջ Հայաստանը և ամբողջ Ադրբեյջանը, Սև ծովի և Կասպից ծովի միջև ընկած ամբողջ տարածությունը: Այդ դրույթը հաստատելու համար նա կատարում է տարբերակ նույնացումներ: Անդիաբեն, 23 երկրներից մեկը, դառնում է Անդաֆ, Պախտերին, Նաիրյան մի այլ երկիր, դառնում է Փայտակարան, Թումանն՝ Թում, որը Վանից 68 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կորուրի ակունքին, Սատվանիսի մոտ գտնվող մի գյուղ է:

Սակայն Անդաֆը հայերեն աճձավ բառն է, իսկ Փայտակարանը՝ իրանական Պարաշտականը: Գալով Կուլիբարդիին, և թե նույնիսկ այն նմանեցվի Կուլարգենին, վերջին տերմինը ուրարտական Կատարգանին է, և չի կարելի ասել, որ այդ անունը կրող ցեղը արդեն Թիզլաթպալասարի ժամանակ ապրում էր Կուլարգենի գավառում՝ հայկական Կղարջում:

Թում կամ ավելի շուտ՝ Թուն գյուղը, ինչպես ներկայումս արտասանվում է (B. T. Маевский, Военно-статистическое описание Ванского и Витлисского вилаетов, 1904, Отдел приложений, էջ 49), չի կարելի նմանեցնել Թումանին հենց այն բանի համար, որ Ասորեստանի թագավորը Վանա լիճը չի շրջանցել, այլ վերադարձել է նույն նախապարտով, որով եկել էր Թուման և իր վերադարձին հպատակեցրել Մելիտենե քաղաքը: Չկա մի նշան, որից երևար, թե նա շրջանցել է լիճը՝ իր մայրաքաղաքը գնալու համար:

² Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 49; Budge and King, The Annals, էջ 127, ծան. 1:

ները դեմ: Նա անցնում է Էլամունի, Թալա և Խարուսա լեռներով, հաղթում է Մուզրիին և երկիրը կրակի ու արյան ճարակ դարձնում:

Կումանին օգնություն է հասնում իր հարևան Մուզրիին, բայց պարտություն է կրում: Քսան հազարի չափ նոր ուժեր օգնության են գալիս: Ասորեստանցին հարձակվում է նրանց վրա և փախուստի մատնում: Նրանց հետապնդում է մինչև Խանուսա լեռը՝ Մուզրիի սահմանագլուխը: Խանուսայի բերդը, ինչպես նաև թագավորական քաղաք Կիրսունան գրավվում են: Կումանիի թագավորը սարսափահար եղած՝ հաղթական թագավորից գութ է հայցում և «ընկնում նրա ոտքերը»:

Կումանին և Մուզրին (կամ Մուծրին) երկու թագավորություններ են: Կիրսունան Կումանիի մայրաքաղաքն է: Զախոյից տասը կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ներկա Գիֆշե գյուղը, Արևելյան Խաբուրի ափին, պահպանել է Կիրսունա անունը, որը ծանոթ է նաև Կիրսու հորջորջմամբ: Դա ճշտում է Կումանիի տեղը Խաբուրի հովտում, Զեբել-Աբիադ լեռան փեշերին:

Մուզրին գտնվում էր Կումանիի հարավում, Դեհոկի շրջանում, ուր Մուծրի կոչված քրդական ցեղը պահպանել է նրա անունը:

Կումանեցիներն այն միևնույն ժողովուրդն են, որ երևան է գալիս Ասարխադոնի օրով Կումա անվան տակ, ուրեմն առանց -նի վերջավորության, ինչպես Կիրշու՝ Կիրշունիի փոխարեն, կամ Թուշխա՝ Թուշխանիի փոխարեն:

Մուզրի ժողովրդին չի կարելի բաժանել այն ժողովրդից, որն իր հիշատակը թողել է Մ(ու)զուր հայկական գավառի անվան մեջ, որը գտնվում է Դերսիմի շրջակայքում: Ավելի նվազ վստահություն կարելի է նամանություն ենթադրել Կումանիի և պոնտական նշանավոր Կումանայի միջև:

Համենայն դեպս, երկու ժողովուրդները՝ Կումանին և Մուզրին, սեմական աշխարհին չեն պատկանում, ավելի շուտ, ինչպես մյուս լեռնցիները, կապված են Հայաստանի բնակչության հետ:

Այդպիսին էին Թիզլաթպալասարի ռազմական գործողությունները: Հարց է ծագում, թե որո՞նք էին ստացված իրական արդյունքները:

Իր արձանագրության ներածականում, որտեղ նա իբեմ վերագրում է մեծաղոյրդ տիտղոսներ, նա հայտարարում է, որ մեծ աստվածներն են հրամայել ընդարձակել իր երկիրը, և ինքը գրավել է «երկրներ, լեռներ, քաղաքներ, գերել է իշխանների՝ Աշշուրի թշնամիների», որ 60 թագավորների դեմ է կռվել և նրանց երկրները միացրել է իր երկրին:

Մի այլ տեղում նա հաստատում է, որ միայն Նաիրիում հպատակեցրել է 60 թագավորների: Ավելի զարմանալի է, որ արձանագրության վերջում, իր սխրագործություններն ամփոփելիս, գրաված երկրների թիվը վերածում է 42-ի:

Թիզլաթպալասարի ասելով, նաիրյան թագավորներն ապրում էին «Վերին ծովը» ասիերին, և հաղթանակից հետո նրանց հետապնդում է մինչև «Վերին ծովը»: 42 երկրները տարածվում էին լեռնային մարզում՝ ըսկրած Փոքր-Ջաբի այն կողմից մինչև Եփրատի այն կողմը, մինչև Խաթթի երկիրը և «Արևմուտքի վերին ծովը»:

Այստեղ ակնարկվում է, կարծես թե, Սև ծովը: Եթե իսկապես դա է իմաստը, ապա շափաղանցություն է և հերքվում է Խոտանլուի արձանագրությունը, որն ասորեստանցիներին հասցեագրված չլինելով, ավելի արժանահավատ է: Այստեղ նվաճումների տարածությունը սահմանված է երկու զուգահեռ գծերով՝ «Քումմեից Դայանին», այսինքն՝ Մելազկերտից Պալու և «Խաթթիից» մինչև մեծ «ծով», այսինքն՝ Ջաբի մարզից դեպի Միջերկրական ծովը:

Միևնույն թագավորի մի ուրիշ արձանագրության պահպանված կրտորում՝ Նաիրիի թագավորներն այլևս 60 չեն, այլ միայն 30, որոնց քթերին նա օղակ անցկացրեց «ինչպես ցուլերի» և տարավ Աշշուր: Դրանք հավանաբար Նաիրիի 23, Մուշկիի 5, Կուտմուխիի և Ուրրախինայի 2 թագավորներն են:

Ասորեստանի թագավորն իր աշխարհակալության վերաբերյալ ասածների մեջ շատ է շափաղանցում: Չափազանցելու նրա ճաշակն արտահայտվում է նաև այլուր: Այսպես, նա ուզում է հավատացնել, թե երբ Խառանում, իր սխրագործություններից հետո, անձնատուր է լինում որսորդության հաճույքին, իբր թե մեկը մյուսի հետևից սպանել է չորս վայրի ցուլ, տասը հզոր արու փիղ և կենդանի բռնել է չորսին, ոտնատակ է արել 120 առյուծ, իսկ մարտակառքով՝ 800 առյուծ: Բացի դրանից, նա կոտորել է դաշտերի բոլոր անասուններին և երկնքի բոլոր թռչուններին²:

Սնապարծ առաջնորդը շարաշահում է թագավորական խոսքին ցուցաբերվող վստահությունը: Եթե նրա աշխարհակալության պատմությունը գնահատելու լինենք իր որսի պատմության շափանիշով, հիասթափությունը մեծ կլինի: Համենայն դեպս, նրա հաջողությունները վաղանցուկ էին՝ օրվա հաղթանակ առանց վաղվա շարունակություն:

28 արշավանք կատարել, ինչպես Թիզլաթպալասարն է կատարել արամեացիների դեմ, նշանակում է հանդիպել համառ թշնամու, որի հար-

ձակումներն ստիպված է եղել ետ մղել: Ապստամբությունները հյուսիսում, որոնք անցնում էին մի մարզից մյուսը, նույնպես ապացուցում են, որ հարձակմանը դիմագրավելու խնդիր է եղել:

Թիզլաթպալասարն իրականում գտնվում էր լեռնային ցեղերի և անապատի բեղվիների կրկնակի ճշման դեմ պաշտպանվողի վիճակում: Նա հաջողություններ գրավում էր, «թուլլ չի տվել թշնամուն, — ինչպես ինքրն է ասում, — ոտք դնել Ասորեստանի հողի վրա»¹: Նա նույնիսկ հարձակման է անցել և ավերել ու կողոպտել է թշնամական տերիտորիան, Հայկական լեռնաշխարհից թագավորներ է դերեվարել՝ մայրաքաղաքի փողոցներում իր ուժը ցուցադրելու համար, բայց այդ բոլորը երկար չէր տևել: Հենց որ արշավանքից վերադառնում էր, ապստամբները նորից էին գրավում իրենց դիրքերը: Նրա հաջողությունները երկարատև չէին: Իր թագավորության առաջին հինգ կամ տասը տարիներին իրեն վերագրած փառավոր հաղթանակների մասին այլևս չի խոսելու թագավորության մնացած ժամանակում, համարյա քսանհինգ տարի, որովհետև տերիտորիալ ամեն տեսակի եկամուտները արդեն իսպառ վերացել էին: Ադադ-նիրարին (911—890) արամեացիներից խլում է Նիսիբիսի մարզը, որը գտնվում էր Կաշիարիի փեշերին, և ի միջի այլոց նա նկատել է տալիս, որ այդ մարզը Թիզլաթպալասարից ի վեր կորած է եղել: Եթե Թիզլաթպալասարը չի կարողացել պահել, մասնավանդ, Ասորեստանին այնքան մոտ մարզը, ինչպե՞ս կարող էր իր ձեռքում պահել այնքան հեռավոր երկրներ: Բացահայտ է, որ Ասորեստանը բոլորը կորցրել էր: Արամեացիները ներխուժել էին Միջագետքից սկսած մինչև Ամիգ և Նիսիբիս ընկած տարածությունները, ներառյալ Խառանի դաշտը, որտեղ Թիզլաթպալասարը զբաղված էր որսորդությամբ: Ասորեստանի և Հայաստանի միջև ընկած լեռնային գոտին ազատվում է ասուրական ազդեցությունից և զբաղեցված է մնում հետևյալ ժողովուրդների կողմից. Իշուա, Դարիա, Ալզի, Պուրուլումդի, Շուպրիա, Կասկի, Մուշկի, Ուրումի, Աբեշլի, Խարիա, Բաբխի, Խաթթի, Կումանի, Մուզրի: Ասորեստանի առաջին փորձը՝ երկիրը ընդարձակելու ուղղությամբ, ձախողության մատնվեց: Նա ստիպված է լինում ետ քաշվել և փակվել շատ սեղմ սահմաններում: Դրան հետևում է անկայունության ու տագնապի շրջանը: Մեկ տասնյակ թագավորներ նստում են Թիզլաթպալասարի գահին, բայց չեն կարողանում նույնիսկ մի քանի հիշատակելի էջ ավելացնել Ասորեստանի պատմության վրա: Վավերագրերի ազդատությունը այդ շրջանում դրա լավագույն ապացույցն է, որովհետև հաջող պատերազմների արձագանքներով է, որ առատանում են ասուրական արձանագրությունները: Իր նախկին ուժից զրկված, Ասորեստանը

¹ Դա իր թագավորության առաջին տասը տարիների պատմությունն է, որից միայն մի քանի հատվածներ են հայտնի, հրատարակված Բյուդջի և Քինգի կողմից, ն. աշխ., էջ 109—126: Մեկում կարգում են Մուշկի, Ուրումի, Աբեշլի և Ալզի անունները, մյուսում 4000 ուրումիի և արեշլիի մասին է խոսվում: Դա ոչ թե Նաիրիի դեմ երկրորդ արշավանքի հաջվետությունն է, այլ հակիրճ պատմությունը 1114 թ. արշավանքի, հակառակ մի քանի գիտնականների կարծիքին:

² Պրիզմա, VI, 61—84:

¹ Պրիզմա, VI, 53—54:

լուսկայաց կյանք է վարում մինչև X դարի վերջը, որպեսզի նորից հանդես գա և բաց անի իր պատմութեան ամենափայլուն էջը:

Այդ ամբողջ մթին փուլի ժամանակ ոչինչ չի լսվում լեոնային ժողովուրդների մասին. Ասորեստանն ի վիճակի չէ նրանց ազատութունը փորձութեան ենթարկելու: Այլևս Հայաստան չեն վերադառնում ասորեստանցիները: Սակայն այդ շրջանում է, որ առաջին անգամ արտասանվում է Ուրուարտի անունը, նույն ինքն Ուրարտուն: Իսկ սա ազդարարում է եզակիորեն փայլուն մի դարաշրջանի սկիզբը Հայկական լեոնաշխարհի համար:

Պ Լ Ո Ւ Ս Ե Բ Ե Ր Ե Ղ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ըստ ասուրական աղբյուրների)

Հենց այն ժամանակ, երբ Ասորեստանը ոտքի է կանգնում և կրկին ըսկըսում է բարձրանալ դեպի մեծ պետութեան մակարգակը, մեկ ուրիշ պետութուն ասպարեղ է իջնում Հայկական լեոնաշխարհում: Դա Ուրարտու պետութունն է:

Թիզլաթպալասարի ժամանակից հետո տեղի ունեցած զարգացումը փոխակերպել էր Նաիրի երկրների սոցիալական ու քաղաքական դեմքը: Այդ զարգացման ընթացքը մեղ հայտնի չէ տվյալների բացարձակ պակասութեան պատճառով: Երևում է միայն տեղի ունեցած իրողութեան արդյունքը: Նաիրի բազմաթիվ պետութուններ անհետացել կամ ավելի շուտ՝ միաձուլվել են, կազմելով մեկ քաղաքական մարմին: Նոր պետութեան կենտրոնը այն նույն գաշտն է, որտեղ Նաիրիի 23 թագավորները հաղթվեցին Թիզլաթպալասարի կողմից 1114 թվականին: Արդյոք այս աղետը չէ՞, որ առաջին անգամ նրանց դրոշմը կենտրոնացնելու երկրի ցրված ուժերը:

Ուրարտուի հիշատակումը սկսվում է Ասորեստանի Աշուրբեղկալա (1077—1060) թագավորի ժամանակից «Ուրուարտի» ձևով: Որոշ վարանումներից հետո հանձին Ուրուարտիի ճանաչեցին «Ուրարտու»-ի ավելի հին ձևը: Աշուրբեղկալան Ուրուարտին գետեղում է Արևելյան Տիգրիսի շրջանում: Նա ասում է, որ իր թագավորութեան առաջին տարին գրավել է Ուրուարտին և Մաշգունը, իսկ երրորդ տարին՝ Ուրուարտին, Մաշգունը և Խիրուան:

Սալմանասար II-ը (1028—1017) նույնպես պատերազմ է մղում Ուրուարտիի դեմ և հպատակեցնում է նրա հետևյալ ութ շրջանները՝ Խիմմե, Ուատկուն, Մաշգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիհիլպախրի և Ջինգուն: Նա հրկիզում է 51 գյուղ, «երեք օրում նվաճում է ամբողջ Ուրուարտի երկիրը»: Ապա հարձակվում է Բաբիլի վրա և արյուն հոսեցնում բազմաթիվ քաղաքներում՝ «Ուրուարտի երկրից սկսած մինչև Կուտմուխի»¹:

¹ Forrer, Reallexikon, I, էջ 207, 208. E. Ebeling, B. Meissner, L. Weidner, և շ. աշխ., էջ 113:

Այդ վայրերից Խիմմեն ու Լուխան մեզ հայտնի են Թիզլաթպալասարի արձանագրութիւնից, որտեղ նրանք տեղադրվում են Խարխիում, մինչդեռ այստեղ կապվում են Ուրուատրիի հետ: Վերջինը պետք է որ սահմանակից եղած լինի մեկ կողմից՝ Խարխիի, մյուս կողմից՝ Բարխիի հետ: Նըշանակում է, որ նա գտնվում էր Բոհտանում, համարյա Արևելյան Խարուրի ակունքների վրա:

Սալմանասար III-ի (859—824) ժամանակից սկսած Ուրարտուն երկվան է գալիս որպես Հայաստանի անուն: Սակայն դրանից չի հետևում, թե այդ անունը գալիս է նույն ժամանակաշրջանից: Բոհտանից չէ նույնպես, որ նա անցել է դեպի Հայկական լեռնաշխարհը: Շատ դժվար է բացատրել, թե ինչպես կարող էր քաղաքական անցյալ շունեցող մի շրջան իր անունը տալ մի մեծ երկրի: Շատ ավելի հավանական է, որ Բոհտանը Ուրուատրի-Ուրարտու անվան համար պարտական է Հայաստանին, լինելով հայկական Ուրարտուի նահանգ: Անշուշտ այդ միևնույն պատճառով է, որ Բավիթանի հյուսիսում գտնվող շրջանը նույնպես կոչվում էր Ուրարտու Սեննաքերիբի օրով (705—681): Որ Ուրարտուի հավանութիւնները շատ հեռու էին գնում, դա բոլորովին գաղտնիք չէ, ինչպես կտեսնենք հետագայում:

Նույն բախտն էր վիճակված նաև Նաիրի անվանը: Հայկական լեռնաշխարհում իր անունը դիջելով Ուրարտուին, նա այս լեռնաշխարհի երկու կողմերում իրեն է պահում երկու շրջաններ՝ Ամիդի շրջանը մինչև Անդիտենն և Խուրուշկիա երկիրը Զարի հովտում և նույնիսկ Պաղղիրայի շրջանը Մուսասիրի հարավում: Այդ շրջանները Նաիրի անունը վերագրում են իրենց այն պատճառով, որ երբեմն կազմել են Նաիրիի մասը, երբ վերջինն ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Համանման աստիճանական անկում է պարում հետագայում «Ուրարտուն» պետութիւն փլուզումից հետո նա կառչում է Արաքսի հովտում Հայաստանի Այրարատ նահանգին:

Պետք է նկատի ունենալ, և մենք դրան կանդրադառնանք հետագայում, որ Նաիրի, Ուրուատրի անուններն ազգակցական կապ ունեն Խուր-րի, Նամ-րի, Կիրու-րի և -րի անունը ունեցող ուրիշ շատ անունների հետ և պատկանում են մի լեզվի, որը ոչ մի առնչութիւն չունի սեմական լեզուների հետ:

Ուրարտուն Հայաստանի բարձունքներում բացում է նոր դարագլուխ: Իր սահմանները տարածելու համար թափած ջանքերում նա դեմ-դիմաց է կանգնում ասորեստանյան իմպերիալիզմին: Սկսվում է մի համառ պայքար, որը չի դադարում մինչև երկու մրցակիցների վերջին օրը և ընթանում է Եփրատից մինչև Փոքր Զար տարածվող միջանկյալ երկար պատենշի վրա և հանուն դրա հաղթահարման: Երկու հակառակորդների մրցակցու-

թյունը կազմում է երեքդարյա պատմութիւն մի թեւ, որի վրա շարվում են նրանց ռազմական բախտի փոփոխականութիւնները:

Նախընտրելի է ուրվագծել երկու պետութիւնների պայքարի իրագործութիւնները նախ՝ ըստ ասորեստանյան աղբյուրների և ապա՝ վերագառնալ ուրարտական վավերագրերին, որոնք հակակշիռ կծառայեն պայքարի իսկական արդյունքները գնահատելու համար:

Երկդարյա լեթարգիական թմրութիւնից հետո Ասորեստանը Աղագ-նիրարի թագավորութիւն ժամանակ (911—890) նորից հզորանում է: Առաջին անգամ նա իր գեներ ուղղում է Կումանի երկրի և նրա հարևանների դեմ: Ասորեստանի թագավորը գրոհում և գերի է վերցնում այդ երկրի թագավոր Իլուլային և նրա աստվածներին: Մենք տեսանք, որ Կումանին զբաղեցնում էր Կիպրու կամ Կիպրունա քաղաքի շրջանը, այսօրվա Գիֆշեն, Արևելյան Խաբուրի աջ ափին, Զախոյի մոտ գտնվող մի գյուղ:

Ապա թագավորը հարձակվում է Խարխիի և Մեխրիի յոթ քաղաքների վրա, որոնք գտնվում են Շուպուրու գետի ափին: Մեխրիի տեղը ճշգրտվում է Մեհրի-նար լեռով՝ Խաբուրի ակունքի վրա և կարծես պահպանել է հին անունը¹:

Բազմաթիվ անգամներ նա արշավում է Խարխիի և Ուրուատրիի դեմ, պաշտպանում է Կումմեն, որը սարգոնյան դարաշրջանում կոչվում էր Կումայա, բայց նրա միակ նվաճումը եղավ Կումանին:

Աղագնիրարին անցնում է Տիգրիսը, գրավում է Կուտմուխին և կցում Ասորեստանին: Բայց Կաշիարի լեռնցիները կատաղի դիմադրութիւն են ցույց տալիս նրան:

Կաշիարին հին հեղինակների Մասիուսն է, այսօրվա Տուր-Արդինը, այն երկար լեռնաշղթան, որ ձգվում է Տիգրիսից դեպի Եգիպտի մարզը և թեքվում դեպի հյուսիս, կազմելով Ամիդի դիմաց գտնվող Ախսումայի զանգվածը՝ այսօրվա Կարակա-դաղը: Միջին մասը, որտեղ գտնվում է Մարդին քաղաքը, կոչվում էր նաև Իզալա: Մարդինի մոտ է գտնվում Բնաբեղը՝ *χάαρον Βαναβήλων*, հայկական Արշակունիների դղյակ-ամրոցը, և Տիգրանի նշանավոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, Թեւ-Արմենի տեղամասում²: Մեծ Մոփքը և Արզանենեն տարածվում էին մինչև Կաշիարի շրջան: Կաշիարի անունը իր բնորոշ վերջավորութիւնը պատկանում է Նաիրի, Ուրուատրի, Խուր-րի և այլն խմբին ու հիմնականում կազմում էր լեռնային գոտու այն մասը, որը բաժանում էր Ասորեստանը Ուրարտուից և նրանց տենչանքի առարկան էր:

¹ Մեհրի-նարն ունի ժողովրդական ստուգարանութիւն (արու ուղտ), որ գալիս է հաճախակի դործածվող Դեհուր բառից:

² Տիգրանի մայրաքաղաքի նույնացումը Մայաֆարկինի հետ առայժմ վիճարանութիւն առարկա է հանդիսանում, հակառակ Լեհման-Հաուպտի կարծիքի:

Կաշիարիի փեշերին կար Քեմաննա անունով մի իշխանութուն, որի կենտրոնը Նիսիբիսն էր: Ադադնիրարին վեց արշավանք է ձեռնարկում նրա դեմ և վերջ ի վերջո ջախջախում նրա դիմադրությունը¹:

Քուկուլթի-Նինուրտա II-ը (890—884) ռազմական գործողություններ է ձեռնարկում Կաշիարիի կողերին ընկած փոքր պետությունների դեմ, մանավանդ Նաիրիի դեմ՝ Քուշիա կամ Քուշիան շրջանի Կուրխ տեղամասում, Տիգրիսի ափին, Ամիդից քիչ հեռավորության վրա, ինչպես նաև արամեական մի ցեղի առաջնորդ Ամմարալի՝ Ջամանիի որդու դեմ, որն իշխում էր Ամիդում: Այդ ժամանակից սկսած Ամիդի մարզը կոչվում է Բիթ-Ջամանի²:

Ադադնիրարիի և նրա հաջորդի հարձակման ենթարկված երկրների շարքում նշվում են նաև Մուշկիի լեռները, Շուպրին և նույնիսկ Ալզին: Այստեղ խոսքը վերաբերում է լուրջ հետևանքներ չունեցած ասպատակություններին: Ապահովված է եղել կարծես միայն Կուսմուխի և Քեմաննայի նվաճումը:

Աշուրնասիրպալ II-ը (883—859) շարունակում է նվաճման քաղաքականությունը³: Հայտնի են նրա չորս արշավանքները՝ 883, 882, 879 և 866 թթ.: Նա սկսում է Զարի մարզից և գրավում Կիրրուրին, հավանաբար՝ ներկա Հերիրը, Զարի ոլորանում կամ եռանկյունիում, Ռովանդուզի գծի վրա: Նրան հարկատու է դարձնում և այնտեղ նշանակում է zabil-kuduri⁴. Պա մի պաշտոնյա է, որին հանձնարարվում է հսկել հարկի կանոնավոր վճարմանը: Ասորեստանի թագավորների արշավանքների ընթացքում հաճախ որոշ երկրներ, իրենց զգալով վտանգի ենթակա, հանձն էին առնում հարկ վճարել, առանց տրամադիր լինելու հարգել իրենց խոստումը: Նրանց վրձարել ստիպելու համար դիմում էին բռնություն, ղենքի: Բայց այն դեպքում, երբ թագավորը zabil-kuduri էր թողնում այդ երկրներում, դա նշանակում էր, որ այդ երկիրը համարյա հպատակվել է, նա պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը, բայց տարեկան հարկ վճարելու պարտավորությունը նրան վասալական կախման մեջ էր դնում: Հետևյալ քայլը լինելու էր նրա միակցումը՝ անբասիան, իսկ այդ դեպքում տեղական իշխա-

նություն և zabil-kuduri-ի փոխարեն նշանակվում էր կուսակալ՝ bel paha-ti, šaknu և կամ՝ կուսակալի տեղակալ՝ urasu:

Թագավորը Կիրրուրիից անցնում է Խաբիսի, գրավում նրա ութ քաղաքները, ներառյալ Նաշտունը, երկրի ղեկավարին գերի է վերցնում և դատապարտում դաժան մահվան: Խաբիսին նույնպես ստանում է zabil-kuduri¹: Ութ տեղամասերից և ոչ մեկը չի որոշվել, դժվար է ասել, թե արդյոք խոսքը նույն այն երկրի՝ մասին է, որը գտնվում էր Կուսմանիի մոտերքում, թե այն երկրի, որ հետագայում երևան է գալիս Մուսասիր անունով:

Կիրրուրիում եղած ժամանակ թագավորը հարկ է գանձում Խուբուշ-կիայից և Գիլզանից, որոնք, անշուշտ, այդ միջոցով ուզում էին խուսափել կոտորածի վտանգից: Հետևյալ ամիսներին Աշուրնասիրպալը երևան է գալիս Նիպուրի և Պասատայի լեռներում ու գրավում հետևյալ քաղաքները. Ատկուն, Ուշխու, Պիլազի և 20 գյուղ: Նիպուրը՝ դա Ջուդին է, իսկ Պասատան հիշեցնում է հայկական Պաշատը Արևելյան Տիգրիսի ակունքում², Ուշխուն ժամանակակից Շախն է և Ջուդիի գաղիվայրում, Ջեզիրեթ-իրն-Օմար քաղաքից փոքր հեռավորության վրա: Ուրեմն, դա Կուսմանիի հյուսիսում գտնվող մարզն է, որին Ասորեստանի թագավորը ստիպում է հարկ վճարել և որտեղ նշանակում է kuduru կամ zabil-kuduri³:

Թագավորն անցնում է Տիգրիսը և մտնում Կուսմուխի: Մուշկին և Կուսմուխին հարկ են տալիս՝ բրոնզ, անասուն, գինի: Արշավանքն ընդհատվում է Բիթ-Հադիսից: Բռնկված ասպատակության հետևանքով:

882 թվականի արշավանքի նպատակն էր Կաշիարիի մարզի նվաճումը: Վաղուց ի վեր Կաշիարիի հյուսիսում հաստատված ասուրական մի գաղութ այժմ ասպատակվել էր: Աշուրնասիրպալը գնում է ասպատակությունը ճնշելու: Տիգրիսն անցնելուց հետո նա հասնում է Սուպնատի ափը: Այս գետի մասին երկար ժամանակ սխալ կարծիք է եղել, նրան իզուր շփոթում էին Ջիրենե-սուի հետ: Վերջապես ասպացուցվեց, որ խոսքը վերաբերում էր Սուֆան գետին, որը թափվում է Տիգրիս՝ Արևելյան Խաբուրի գետաբերանի դիմաց⁴:

¹ A. T. Olmstead, History of Assyria, էջ 755 և շար.:
² Քուկուլթի-Նինուրտայի Տարեգրությունները (Տ. 2), հրատարակված Շելլի կողմից, Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, 1911, շատ վնասված են: Բիթ-Ջամանին նշանակված է Notitia Dignitatum-ի մեջ Thila Zamana և Յուշուա Սյունակյացի մոտ՝ Tel Zema: Հմմտ. E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches.
³ Ավելի լավ տեղեկություններ կան Աշուրնասիրպալ II-ի արշավանքների մասին, շր-նորհիվ նրա տարեգրությունների. հրատարակված է F. E. Peiser-ի կողմից, E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek-ի մեջ, I, էջ 51—128, 1889 և E. Budge and King-ի կուշից՝ The Annals of the Kings of Assyria, I, էջ 254—387, 1902:
⁴ Տարեգրություն, սյուն. I, 56:

¹ Տարեգրություն, սյուն. I, 57:
² Պաշատը հիշատակված է սուրբ Հնիփսիմեի պատմության մեջ, Մովսես Խորենացու լրիվ գործերում, 1865 թ., էջ 301: Պետք է կարգալ Պաշատ և ոչ Պաղատ: Դա այն լեռն է, որ այժմ դեռևս կոչվում է Բեշել-դաղ, հայկական Հողվոց վանքի մոտ:
³ Տարեգրություն, I, 73:
⁴ W. Belck, Beiträge zur altere Geographie und Geschichte, II, էջ 66 (1901). նույնպես Verhandlung d. Berl. Anthropologischen Gesellschaft, 1900, էջ 449: Հավանաբար, այստեղ պետք է տեղադրել Տափն. բնակավայրը, ուր Տիգրանի կին Կլեոպատրան տեղավորեց, բայց Պլուտարքոսի (Lucullus, 22), հետո Ամփիկրատեսին: Markwart, Südarmani-en und die Tigrisquellen, էջ 448:

Իսալա երկիրը, նույն ինքն Իզալան, զգուշութիւն ցուցաբերեց՝ թագավորին հարկ ուղարկելով: Աշուրնասիրպալն անցավ Կաշիարին, բունեց ապստամբ առաջնորդին իր քաղաքում և նրան մորթել տվեց: Նա անցավ Նիրբու երկրով և կանգ առավ Քուշխանում: Այստեղ նա կառուցում է պալատ և քարակոթողի վրա փորագրել տալիս նախրիում կատարած իր գործերը: Այդպես է անվանում նա Քուշխանի մարզը:

Հարեան երկրների թագավորները՝ Ջամանիի որդի Ամմաբա՝ալը, Անխիտի Շուպրեցին, Քուբուսիի որդի Լապուսուրին՝ Նիրդուն և Ուրունն ճա bitani երկրներից, ինչպես և նախրիի թագավորները Քուշխանում հարկ են բերում տիրակալին: Թագավորը նախրի երկրում նշանակում է zabil-kuduri¹: Թագավորների անունների ներքո հիշատակված բոլոր այս երկրները չէ, որ պիտի վերագրվեն Նախրիին, այլ միայն Քուշխանի մարզը, որտեղ իշխում էին ցեղերի բազմաթիվ առաջնորդներ: Սա նրա միակ նվաճած վայրն էր, ուր նշանակվեց zabil-kuduri: Ջամանին, Նիրդունը, Շուպրին, Ուրունին և Նիրբունն մնացին անվնաս²:

Աշուրնասիրպալը 879 թվականին նորից գալիս է Նախրի, Քուշխանի ճանապարհին ևս նվաճում է Մատիատի քաղաքը, այսօրվա Մադիատը, և այնտեղ urasu³ փոխկոսակալ է նշանակում⁴: Սուրա քաղաքը, բյուզանդական Τζαύρα, ժամանակակից Սորը, Մադիատի արևմուտքում, հարկ է ուղարկում նրան: Ապա նա հարձակվում է Մադարա քաղաքի վրա, որը պատկանում էր Նիրդուն երկրի առաջնորդ Լապուսուրիին, նրան հարկ է պարտադրում և urasu նշանակում⁵: Ուրեմն, Կիրակիից (ներկայիս Կուվախը՝ Տիգրիսի ափին) Քուշխան ճանապարհին ասորեստանյան նվաճողը իր տիրապետությունն է կցում երկու մարզեր: Սուրան և Խաբիսի երկիրը նրա բարկությունից խուսափում են:

Քուշխանից նա անցնում է Տիգրիսը, ամբողջ գիշերը շարժվում և հասնում է Պիտուրա՝ Դիր(ր)ա երկրի բերդը, ավերակի է վերածում այն, Մատնի լեռան նեղ անցքում գրավում է Կուկունու քաղաքը, գրավում է նաև Դիրայի 50 քաղաքներ: Ապա մեկնում է Արբակի՝ Խաբիսի ճա bitani-ի քաղաքը⁶: Սարսափահար բնակիչները փախչում են Մատնի լեռը:

¹ Տաբեգուրյուն, II, 15:

² Վերագործի ճանապարհին թագավորը հարձակվում է Նիրբու երկրի վրա Կաշիարի լեռներում, գրավում է նրա Իշպիլիբրիա քաղաքը, ապա Բուլխանիի կիրճով հասնում է Խաբիսի երկիրը և ուղղվում դեպի Արդուպու քաղաքը: Խաբիսի երկրի բնակավայրից մեկը՝ Իշպիլիբրիան, կարող է համապատասխանել բյուզանդական ամրոց Τεφρις-ին, իսկ Արդուպուն հավանաբար Ἀρξάμων-ն է (Արդուսու-ից), Քեյլը, արդի Խարդեմը:

³ Տաբեգուրյուն, II, 90:

⁴ Տաբեգուրյուն, II, 100:

⁵ Ճա bitani — Ուրունն ճա bitani, Աշուրնասիրպալ, Տաբեգուրյուն II, 13, Խաբիսի ճա bitani, նույնը II, 112, Նիրբու ճա bitani, նույնը III, 122, նաև Ջամուա ճա bitani, Քալա-

Դիրա երկիրը գտնվում է Տիգրիսի ափին, Քուշխանի դիմաց: Պիտուրան և Մատնին գտնվում են Սիլվանի մարզում: Արբակին, անշուշտ, բյուզանդական Ἀρξάμων ամրոցն է, որի տեղը հայտնի չէ, բայց նա հեռու չէ Ἀφύμων-ից, արդի Ֆումից¹: Նվաճողին չի հաջողվում այդ երկրները հպատակեցնել: Նա վերադառնում է Ջամանի, որի թագավորն սպանվել էր իր ազնվականների կողմից, և նրա տեղը դնում է զոհվածի եղբորը: Գուցե, որպես փոխհատուցում նոր թագավորից վերցնում է բերդաքաղաքներ՝ Սինաբուն և Քիդուն, որտեղ Սալմանասարը ժամանակին նախրի երկրի դեմ պահակազոր էր կարգել, սակայն հետագայում արամեական ցեղերը, այսինքն՝ Ջամանիի ցեղերը, տիրացել էին դրանց:

866 թվականին Աշուրնասիրպալը վերջին անգամ նորից է երևում Նախրիում: Տիգրիսն անցնելուց հետո նա կանգ է առնում Կիպանի երկրում, որ Արևմտյան Տիգրիսի վրա գտնվող Հիսն-Քեյֆա մարզն է, Խուդիբրինա քաղաքում: Սալա երկրի Խտտի իշխանը, Աշա երկրի Գիրադադին և Կումմուխի երկրի Կատազիլուն շտապում են հարկ ուղարկելով շահել Ասորեստանի թագավորի բարյացակամությունը:

Արշավանքի նպատակը եփրատի մարզն էր: Այնտեղից նա անցնում է Կուբբու երկրով և հասնում Աշա և Խաբիսի, «Խաթթի երկրի դիմաց»: Կումմուխին Կումմազենեն է, որի թագավորն իր երկիրը վտանգից ազատեց ինքնակամ հարկի մատուցմամբ: Իրականում ասորական արքան հասնում է մինչև Եփրատ, մեկ կողմ է թողնում Կումմուխին և ուղղվում դեպի Տյուսիս: Կուբբուն Գիրբոսն է, Կլաուդիայի սահմանակից երկիրը, որի անունը ճանաչելի է Կոպ-դաղ անվան տակ (թուրքացված՝ Կոպլի-դաղ)²:

Աշան հիշեցնում է Իշուան կամ Իշուվան և, համեմայն դեպս, գտնվում էր Եփրատի ոլորանում, Մելիտենի դիմաց «Խաթթի երկրում»: Խաբիսի

վարի ածանցագրություն, սյուն II, 2: Իրական իմաստը պարզ չէ, տառացիորեն՝ «տներ», կարծում են, որ աշխարհագրական տերմիններում սա նշանակում է «մեր տուն» երկիր, այսինքն՝ թագավորապատկան տեղ: Դա ծեսենի և Շտրեկի կարծիքն է, ըստ Klauber-ի, Assyrisches Beamtentum, էջ 33: Սա չի հարմարվում:

¹ Արբակին բոլորովին չի կարող լինել Բոհտանի Մոկսի մարզի Արվախը, ինչպես ենթադրում է Ֆորբեր, Provinzeinteilung, էջ 27: Դա շատ հեռու է, մինչդեռ տեքստի համաձայն Արբակին Մատնի լեռան մոտ է, որը գտնվում է Բիտուրայի մոտ: Թագավորը Արբակից վերադառնում է Ամիդի մարզի Ջամանիի դեմ, մի փաստ, որը ցույց է տալիս, որ Արբակին Ամիդից հեռու չէր:

² Միքայել Ասորին (հրատ. Chabot-ի, III, էջ 163) ճանաչում է Գուբբու և Կլաուդիա, որի մեկ մասը պատկանում էր հայ իշխան Ֆիլաբետին: Նա նշում է նաև Կլաուդիայի լեռներում Հազուրին գյուղը, որի անունը մեր տեքստի նույն Խուդիբրինան է և հավանաբար նրա նշանակում է «խնձորուտ»:

անունն է կրում ևս մի երկիր, գուցե, Կուբբուի և Աշշայի միջև: Այդ երկրները տրամադիր չէին խոնարհվելու նվաճողի առջև, որը կործանեց նրանց 150 քաղաքները և մտավ Գիրրիա կամ Գիրա երկիրը, անցնելով Ամադանի լեռան նեղ անցքով: Նա կրակի և արջան է մատնում Ամադանի և Արկանիա լեռների միջև գտնվող քաղաքները, ինչպես նաև Մալլանու երկիրը Արկանիա լեռներում: Զամբա երկիրն արժանացավ նույն ճակատագրին: Թագավորն անցավ Մուա գետը և հասավ Տիգրիսի ափերը¹:

Արկանիան, անշուշտ, Արգանան է: Մալլանուն իր հիշատակը թողել է Բիլան լեռան անվան մեջ, Տիգրիսի ափին, Արգանայի դիմաց: Ամադանին նույն Մադանին է, որ Քուկուլթի-Նինուրտա I-ը (1243—1221) հիշատակում է Ալդիի, Թեդիմգիի, Պուրուլումգիի հետ միասին, Գիրրիան մեղ ծանոթ է նախորդ արշավանքի ժամանակից. սա հիշատակված է որպես Տիգրիսի աջ ափին գտնվող մի երկիր, թեպետ հավանական է, որ նա տարածված լինի Տիգրիսի երկու ափերին: Բոլոր այս երկրները՝ Ադանի, Մալլանու, Զամբա, Գիրրիա, որ տեքստը կոչում է «ամբողջ Խաբիս», այդ ժամանակից սկսած կաղմում են Ասորեստանի մի նահանգը, նվաճողի կողմից նշանակված šaknu-ի (կուսակալ) կառավարման ներքո²:

Ամադանիի կիրճից թագավորը, անցնելով Մուան, գալիս է Բերզանիշտուն³ և Դամդամուսա, «Զամանիի որդի Իլլանու իշխանի բերդը»: Դամդամուսան, որ «թագավորական քաղաք» էր, այսինքն՝ պատկանում էր պետությունը, ժամանակին խլվել էր արքայի հովանավորյալ Զամանի իշխանի կողմից: Քաղաքը գրոհով գրավվում է. բայց Ամեդա (Ամիդ) մայրաքաղաքը դիմադրում է ասորեստանցիների հարձակմանը: Գաղազած թագավորը կանգնեցնում է կտրած գլուխներից բաղկացած բուրգ, որի շուրջը շարում է ցից հանած կենդանի մարդկանց:

Թագավորը հեռանում է դեպի Կաշիարի և գրավում է Քուբուսիի որդի Լապտուրիին պատկանող Ուդա քաղաքը: Ուդան բյուզանդական Χουδδων-ն է: Այս իշխանի երկիրը կոչվում է Նիրդուն, գտնվում էր Մադարայի մարզում, հավանական է՝ բյուզանդական Ματζάρων-ն է⁴:

Ամփոփելով իր նվաճումները, Աշուրնասիրպալն ասում է, որ կործանել է հետևյալ երկրները. Նաիրի, Խարխի, Շուբարի, Նիրբե, և իր երկրին

¹ Մուան գտնվում է Ամադանի-Մալլանուի, Բարզանիշտունի և Դամդամուսայի միջև, ուրեմն և չի կարելի նույնացնել Տիգրիսի ափերի հետ, ինչպես որ կարծում է Ֆորրերը:

² Sars-gurru, III, 104:

³ Բարսա-Նիշտուն. համտ. Նիշտուն, Խարխի քաղաք Տիգրիսի և Զաբի միջև:

⁴ Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani, էջ 47. Theophylactus Simocatta, II, էջ 105 (éd. Bonn) նշում է Բեիրուզանսը Ματζάρων բերդի մոտ: Հավանական է, որ Բեիրուզանսը (Բեթ-Ն-Խուլա) իր մեջ թաքցնում է Χουδδων անունը և որ Ματζάρων-ը նույն Մադարան է, այժմյան Մազարտան, Մարդինից արևելք, Բնարեղի մոտ:

է կցել «Սուպնատի աղունքից մինչև Նիրիբ ša bitani և Կիրրուրիի լեռնանցքից մինչև Գիլզան երկրները»¹:

Նույն ամփոփումը գտնում ենք նրա շորս արձանագրությունների մեջ, այն տարբերությամբ, որ Նիրիբ ša bitani-ի փոխարեն այնտեղ Ուրա-արտին է դրված²: Ուրեմն, նրա սահմանը Կիրրուրիից տարածվում էր մինչև տին է դրված³: Ուրեմն, նրա սահմանը Կիրրուրիից տարածվում էր մինչև Զաբի աղունքները, իսկ արևմուտքից՝ Գիլզան, այսինքն՝ Շերիրից մինչև Զաբի աղունքները, իսկ արևմուտքից՝ Մուպնատից մինչև Նիրիբ, այսինքն՝ Կաշիարի լեռնաշղթայից մինչև Տիգրիսի աղունքը: Խարխի քաղաքի վերևում, Զիրենե-սուի երկայնքով տարածված լեռը դեռևս մեր օրերում կոչվում է Նիրիբ-դաղլար: Այստեղ ասուրական նվաճումը վերաբերում էր Ուրուատրիին կամ Ուրարտուին:

Ամփոփումը ճիշտ է, եթե որպես նվաճված երկրներ նկատի առնվեն նաև այն երկրները, որ Ասորեստանի թագավորին հարկ մուծեցին այդ արշավանքների ընթացքում, ինչպես՝ Գիլզանը, Ուրումեն և ուրիշներ: Արշավանքների պատմության համաձայն, թագավորը երեք zabil-kuduri է նշանակել Կիրրուրիում, Խարխիում (Արևելյան) և Ուսխուում. երկու urasu՝ Կաշիարի լեռների վրա ընկած Մատիատիում ու Նիրդունում և երկու šaknu՝ Արևմտյան կամ Եփրատյան Խարխիում, որը Տիգրիսի և Եփրատի միջև Ամիդից հյուսիս գտնվող մի երկիր էր, և Նաիրիում, որի տակ այստեղ պետք է հասկանալ Քուլխանի մարզը, բայց լայն առումով գործածվում է նաև «երկրներ» կամ «թագավորներ» իմաստով. այստեղ նույնպես նշանակվեց մեկ šaknu և մեկ urasu:

Šaknu-ի և urasu-ի նշանակումն ունի պարզորոշ անեքսիայի իմաստ: Իսկ zabil-kuduri պաշտոնի իմաստը պարզ չէ: Ընդունված է կարծել, թե նրա նպատակն է եղել հսկել kuduru կոչված հարկերի կանոնավոր հանձնումը: Բայց թե ինչու են կայացել այդ հարկերը, պարզ չէ³: Թագանումը հայտարարում է, որ ինքը նվաճած երկրներին հարկադրել է՝ šaknu-

¹ Sars-gurru, III, 120—133. նաև Կալախի պարսպի վրայի արձանագրությունը՝ Budge and King, նշ. աշխ., էջ 179—180:

² Յիլկորդ. II, 9—15. և «Standard inscriptions», 6—9: Նույն սահմանները ցույց են տրված 879 թ. արշավանքի վերջում, առանց թվարկելու շորս երկրները, բայց հայտարարությամբ, որ «Նաիրի ընդարձակ երկիրը գրավել է ամբողջ լայնությամբ և երկարությամբ»: Նույն այս ամփոփումը կա նաև Իշթարի տաճարի հիմնադրման արձանագրությունների մեջ: Budge and King, էջ 163, Նաիրիի տաճարում, նույնը, էջ 169, և Կալախի պալատում, նույնը, էջ 174—175:

Կուբի մոնոլիթը, որ պատմում է 879 թ. արշավանքի մասին, համառոտակի թվարկում է ամբարձ երկրները՝ Նիրդուն, Լուլութա, Գիրբա, Ադգունու, Ուլլիբա, Արբակի ու Նիրբե և ավելացնում է, որ šaknu է նշանակվել Նաիրիում, 49—51, Budge and King, էջ 240—241:

³ Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 6, E. Klauber-ը, Assyrisches Beamtentum, այս հարցը չի շոշափել:

e, ur duti, upušu, kuduru¹: Չի կարելի ասել, որ դրանք սովորական արտահայտություններ են, կամ որ այստեղ գործածված են պարտավորությունների հատուկ տերմիններ, որոնցով զանազանվում են դրանցով համապատասխանաբար հարկադրված տարբեր երկրները²: Համենայն դեպքս, Աշուրնասիրպալին հաջողվեց իր իշխանությունը հաստատել ամբողջ լեռնային գոտում՝ huršani kalīšunu-ում³, որի տակ պետք է հասկանալ Կաշիարի—Նիպուր և հայկական Տավրոս գծի վրա եղած երկրները: Սակայն այստեղ խոսքը վերջնական նվաճման մասին չէ: Սա ավելի շուտ ուժերի անօգուտ մի ցուցադրում էր, ինչպես Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակ: Հաղթող թագավորը դեռ նախքան մեռնելը ինքը տեսնելու էր ապստամբությունն այն երկրների, որոնց նա կարծում էր, թե հարկադրել է «ընկնել Աշուրի ոտքերը»:

Նրա հաջորդը՝ Սալմանասար III-ը (859—824), դիմում է զենքի՝ կորցրած հողերը նորից նվաճելու համար:

1. ՍԱՄԱՆԱՍԱՐ ԵՎ ԱՐԱՄԵ

Սալմանասարը հենց որ ստանձնեց իշխանությունը, արշավեց Ուրարտուի դեմ: Դա նախօրոք հայտնի Ուրուտարին է, որն Ուրարտու գառնալով՝ այսուհետև ասորեստանցիների համար նշանակելու է Հայաստան:

Սալմանասարի հարձակումը շատ անակնկալ էր, որովհետև նրա հայր Աշուրնասիրպալը Ուրարտուի հետ ոչ մի ընդհարում չէր ունեցել և նրան հարգել էր նույնիսկ այն դեպքում, երբ ռազմական գործողությունների ժամանակ այդ երկրի սահմաններում գործելու հարմար առիթ էր ներկայացել:

Գուցե այդ ժամանակ Ուրարտուի սպասողական քաղաքականության հետևանքով էր, որ Ասորեստանը հանգիստ էր թողնում Ուրարտուին, մանավանդ որ վերջինն զգուշանում էր խառնվել Ասորեստանի գործերին՝ նրա արշավանքների ընթացքում: Սալմանասարի ագրեսիան արդյոք չի ապացուցում, որ այդ ուղղությամբ փոփոխություն էր տեղի ունեցել:

Ուրարտուն չէր կարող երկար ժամանակ մնալ անտարբեր հանդիսատեսի դերում, երբ ասուրական զենքը ավերում էր իր և Ասորեստանի միջև ընկած փոքր պետությունները, որոնք համակրում էին Ուրարտուին և՛ ցեղակցության, և՛ քաղաքական շահերի պատճառով: Արդեն Աշուրնասիր-

պալի վերջին տարիներում, կարծես, Ուրարտուն տազնապի նշաններ էր ցույց տալիս Ասորեստանի գործունեության առթիվ: Ասուրական վավերագրերն այդ թագավորի վերջին յոթ տարիների մասին լուրջություն են պահպանում: Ըստ երևույթին, բախտը նրան դավաճանել էր: Այն ժողովուրդները, որոնց նա, իր կարծիքով, զսպել էր, ոտքի էին ելել զենքով պաշտպանելու իրենց անկախությունը: Ուրարտուի սահմանակից պետությունները նույնպես վերջինները չէին, որ ապստամբելու էին Ասորեստանի դեմ: Ուրարտուն պատրաստ էր նրանց քաջալերելու և նույնիսկ օգնելու: Սալմանասարը պետք է որ շատ դժգոհ եղած լիներ Ուրարտուից, եթե առաջինը թշնամություններ սկսեց նրա դեմ:

Համենայն դեպս, Ասորեստանի նկատմամբ Ուրարտուի բռնած դիրքը կտրուկ ու պարզ էր: Դա դիրքավորումն էր մի հակառակորդի, որը մաքառում էր իր երկու կողմերում գտնվող պետությունների վրա իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու համար. պետություններ, որոնք գտնվում էին Եփրատի և երկու Զարբրի վերին հոսանքի, ինչպես նաև նրանց միջև գտնվող ընդարձակ տերիտորիայի վրա:

Սալմանասարի գահակալության ժամանակ ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր Ասորեստանի համար: Եփրատի երկայնքով մեկ ընկած երկրները՝ Մելիտենեից սկսած մինչև Դամասկոս, ապստամբել էին: Մելիդի (Մելիտենե) թագավոր Լալլին, Կումմուխի (Կումմազենե) թագավորներ Կատազիլուն և նրա հաջորդ Կունդաշպին, Կարկեմիշ-Քարգամիշի (կամ Ջերարլուս) Սանգարը, Թիլ-Բարսիպի (Սաշուրի գետաբերանում) թագավոր Ադինի որդի Ախունին, Սամալի (Ջինշիրլու) Խանին, Գուրգուլի (Մարաշ) Մուտալլուն և նրա հաջորդ Կալպարուզան, Ազուսի որդի Արամուն՝ Արպադի (Թեյ-Ռֆադ) թագավոր, Գաբբարի որդի Խայանին՝ Ամանոսի փեշերից, Խաթթինայի (Հալեպից արևմուտք) Սապալուլմին և նրա հաջորդ Կալպարուզուն, Ամատի (Խամաթ) Իրիսուլին, Դամասկոսի Ադադ-Էզերը իր տասը դաշնակիցներով, շրջակա թագավորները, վերջապես, ավելի քան 20 պետությունների առաջնորդներ. սրանց հնազանդեցնելու համար պահանջվում էին հսկայական ջանքեր:

Ինչպես երևում է, Աշուրնասիրպալ թագավորը, չնայած իր ձեռնարկած 28 ճակատամարտերին, չէր կարողացել ապահովել ասուրական տիրապետությունը:

Եփրատից այն կողմ Քարալի 24 թագավորները և Կիլիկիայի թագավորները նույնպես ասուրական լուծը չէին տանում: Սալմանասարն արեվելքում, իրանական սարահարթում պետք է դիմագրավեր 27 թագավորների առաջխաղացմանը: Նա մի քանի ընդհարումներ է ունենում Բարելունի հետ: Վերջապես, հյուսիսում անհնազանդ լեռնցիները միշտ պատրաստ էին Ասորեստանին հանկարծակի բերելու:

¹ Տարեգրություն, III, 125. նաև Մոնոլիթ (rev.), 51:

² Օրինակ՝ šaknute «պետականներ» միացված երկրների համար. arduu «ստրկություն, վասալություն» հարկատու երկրների համար. kuduru պարտավորություններ zabil-kuduri-ին հպատակված երկրների համար:

³ Տարեգրություն, III, 117:

Սալմանասարը դժվարութիւններէ առջև չընկրկեց: Նա իր ամբողջ ուժերը գործադրեց Ասորեստանի նորածնունդ իմպերիալիզմին հաղթանակ պարգևելու համար: Երեսուն տարի շարունակ նա զենքը ցած չդրեց և կրովեց մեկ այս, մեկ այն ճակատում: Եփրատյան արդյունաբերական և առևտրական պետութիւններն իրենց հարստութեամբ ավելի հետաքրքրութիւն էին ներկայացնում, քան մյուսները: Դրա համար էլ Ասորեստանի թագավորն ավելի շատ ուշադրութիւն էր դարձնում նրանց վրա: Քսանից ավելի անգամ նա անցավ Եփրատը: Սակայն քաղաքական տեսակետով, պետութիւնի ասպարհովութեան շահերից ելնելով, Սալմանասարը պակաս կարևորութիւն չէր տալիս նաև հյուսիսային ճակատին, որը և մեզ հետաքրքրողն է:

Իրոնդէ խորաքանդակներում, որոնցով Սալմանասարը զարդարել էր իր պալատի դռները և որոնք ներկայացնում էին նրա արշավանքների զրկազնները, մեծ տեղ են զբաղեցնում ուրարտական ճակատում կատարած նրա սխրագործութիւնները: Առաջնակարգ սկզբնաղբյուրներ հանդիսացող այդ խորաքանդակների մասին կխոսենք հետագայում:

Առաջին հերթին մենք այստեղ տեսնում ենք արշավանքների պատմութիւնն այնպես, ինչպես որ դա ներկայացվում է պաշտոնական վավերագրերում¹:

Իր գահակալութեան առաջին տարին Սալմանասարը գործողութիւններ ձեռնարկեց Ուրարտուի Սուգուլի(ա) բերդաքաղաքի դեմ: Նա գտնվում էր Դիալայի մարզում և գործում Արիգու քաղաքի դեմ, երբ որոշեց անցնել այն լեռների միջով, «որոնց զագաթները ցցվել էին դեպի երկինք ինչպես երկաթյա սրի ծայր»: Այս ճանապարհով նա ուզում էր հասնել Խուրուշկիա քաղաքը:

«Են հրդեհեցի Խուրուշկիա քաղաքը շրջակա հարյուր քաղաքների հետ միասին, — պատմում է թագավորը, — Նաիրիի թագավոր Կակիան և նրա զորքերի մնացորդը իմ զենքերի դիմաց սարսափահար եղան և փախան բարձր լեռները: Ես նրանց հետապնդեցի լեռներում: Լեռների միջև ծանր մարտեր մղեցի և նրանց պարտութեան մատնեցի: Մարտակառքեր, զորքեր, ձիեր, լծվացքներ՝ այս բոլորը ցած իջեցրի լեռներից: Աշշուրի մեծու-

¹ Սալմանասարի արձանագրութիւնները կրող հուշարձաններն են. Կուրխի (Թուրխանի) մոնուլիթը, վերծանված և թարգմանված Պալզերի կողմից: Սև մարմարյա կոթողը՝ 2. Վինկլերի կողմից, երկուսն էլ Keilinschriftliche Bibliothek-ում, 1889: Ցլակոթողներ, I և II, թարգմանված Ֆ. Գեյլի կողմից. Die Palasttore Salmanasar III. von Balawat, A. Billerbeck und F. Delitzsch, էջ 144—151, առանձին տիրաժող՝ Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft, F. Delitzsch und P. Haupt, VII, 1, Երկու բրոնզե դռներ՝ բարձրաքանդակով և արձանագրութիւններով, Billerbeck und Delitzsch, նշ. աշխ., A. Amiaux et V. Scheil, Les inscriptions de Salmanasar (II) III, roi d'Assyrie, 1890:

թեան երկյուղը նրանց վճատեցրեց. նրանք իջան լեռներից և ընկան իմ ոտքերը: Ես նրանց հարկադրեցի biltu u madattu, հարկ բնամթերքով և դրամով:

«Խուրուշկիայից մեկնեցի և հասա ուրարտացի Արամի բերդաքաղաք Սուգուլիա: Գրոհեցի և գրավեցի քաղաքը: Շատ ռազմիկներ սպանեցի և ավար վերցրի: Քաղաքի դիմաց կտրած գլուխներից մի սյուն կանգնեցրի: Շրջակա տասնչորս քաղաքներ կրակի ճարակ դարձրի:

«Սուգուլիայից մեկնեցի և իջա Նաիրի երկրի ծովը: Զենքերս լվացի ծովի մեջ, աստվածներին զոհեր մատուցեցի: Իմ անձի պատկերը պատրաստեցի և արձանագրեցի Աշշուրի՝ մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի և իմ իշխանութեան հզորութեան փառքը: Ես այն կանգնեցրի ծովին մոտ:

«Մովից վերագառնալիս հարկ ստացա Գիլգան երկրի Ասուից՝ ձիեր, ոչխարներ, գինի, երկսապատավոր երկու ուղտ. դրանք բերեցի իմ քաղաք Աշշուր»²:

Խուրուշկիան այն երկրի կենտրոնն է, որը կոչվում է Նաիրի: Այդ երկիրը, ուրեմն, պահպանել է Ուրարտուի հին անունը անշուշտ այն պատճառով, որ նրա մասն էր կազմում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ երկրներից էր և հետագայում կոչվելու էր իր մայրաքաղաքի անունով՝ Խուրուշկիա կամ Խուրուշկու:

Այս երկիրն ընկած էր Մեծ Զարի վրա, այսօրվա Զուլամերկի շրջանում: Հայերն այդ մարզը կոչում են Փոքր Աղբակ, ի հակադրութիւն Մեծ Աղբակի, որը գտնվում է Բաշկալայի հարևան մարզում: Շատ հնարավոր է, որ Խուրուշկիան նախկին Զուլամերկի անունը լինի, հայ հին հեղինակների Ջ(ու)ղմարը³:

Մինչև 1914 թվականի պատերազմը այդ մարզի լեռնային մասում պատասպարվում էին հինգ նեստորական ցեղեր, որոնք օգտվում էին մի տեսակ ինքնավարութիւնից: Դրանք են՝ Զելուն, Բազ, Թում, Տիար, Դեզ: Սալմանասարը կարող էր երևակայել, որ կգար մի օր, երբ նրա վերջին զավակները ապաստան պիտի գտնեին այն փոքրիկ երկրում, որ ինքն անօգուտ կերպով ավերում էր:

828 թվականին Սալմանասարը երկու անգամ վերագառնում է Խուրուշկիա՝ հարկ ստանալու համար: Այդ ժամանակ երկրի թագավորը կոչվում էր Դատա կամ Դատանա:

Սուգուլիա բնակավայրի տեղը հայտնի չէ: Անշուշտ, դա Ուրարտուի սահմանների վրա գտնված պահակակետերից մեկն է, հավանաբար՝ Մեծ Աղբակի մուտքի մոտ: Երկու Աղբակները միմյանցից բաժանված են մի

¹ Մանուիթ, I, 14—29: Քառակորդ, 22—26:

² Թովմա Արժունի, Պատմութիւն, I, գլ. 8. III, 2, 13 և 14:

լեռնաշղթայով, որ բարձրանում է Զուլամերկի վերևում, Կարա-սու գետի երկայնքով, որը թափվում է Զարի մեջ՝ աջ կողմից: Այդ լեռնաշղթայում կա մի անցք, որի երկու կողմերում՝ մուտքի և ելքի մոտերքում, գրտնրվում են երկու գլուղ: մեկը կոչվում է Սիկիանիս, մյուսը՝ Սուկան: Այնտեղ Սուզուհիայի հիշատակը տեսնելը գայթակղեցուցիչ է: Զարի հովտի մուտքը փակելու համար դրուժյունը նպաստավոր է: Այնտեղից մինչև Վանա լիճը հազիվ հարյուր կիլոմետր է: Ասորեստանի թագավորը հասել է լճին Նոշաբի գետաբերանի մոտ: Սալմանասարի քարակոթողը կանգնեցվել է, հավանաբար, այն բլրի վրա, որն այժմ ողողված է լճի ջրերով:

Երկրորդ արշավանքն Ուրարտուի դեմ տեղի ունեցավ երկու տարի անց, 857 թվականին²: Գուզու ամսի 13-ին, հուլիսի սկզբին, Սալմանասարը հարձակվեց Եփրատի ափին գտնվող Թիլ-Բարսիպի թագավորի վրա: Նա գրավեց այդ քաղաքը և անունը դարձրեց Կար-Շուլմանու-Աշարիդ (իր անունով):

¹ Маевский В. Т. Военно-статистическое описание Ванского и Витлисского вилаетов; Отдел приложений, стр. 56; տե՛ս նույնպես War Office-ի կողմից հրատարակված քարտեզը, 1916 (Royal Geographical Society under the Direction of the Geographical Section General Staff, 1916):

² Սալմանասարի թագավորության ժամանակագրությունը բավական շփոթ է, և պահանջվում է որոշ ճշգրտում:

Մեռնիքը «թագավորության սկզբում, առաջին տարին» խոսում է Սալմանասարի երկու արշավանքի մասին, մեկը՝ Արիդիի, Խուրուշկիայի և Սուզուհիայի դեմ, մյուսը՝ եփրատյան պետությունների դեմ, և այդ վերջին արշավանքի ժամանակը նշված է ափրուի 13-ին: Հաջորդ տարին, որ թագավորի էպոնիմատի տարին է, մի երկրորդ արշավանք տեղի ունեցավ եփրատյան պետությունների դեմ ափրուի 13-ին:

Քարակոթողը տարբերում է «թագավորության սկիզբը», այսինքն՝ զահակալության տարին, «թագավորության առաջին տարվանից» և առաջին արշավանքը գետեղում է «թագավորության սկզբում», իսկ երկրորդը՝ «թագավորության առաջին տարում»: Թագավորի էպոնիմատի համար այն հաստատում է թագավորության երկրորդ տարին, որը ճիշտ չէ, որովհետև թագավորները էպոնիմատը միշտ վերապահում էին առաջին տարվան, զահակալության տարվանից հետո:

Քարակոթողը, ուրեմն, սխալ է գործում թագավորության սկիզբը «առաջին տարվանից» բաժանելով, իսկ դա արված է ափրուի 13-ի պատճառով: Իսկապես, եթև առաջին տարվա երկու արշավանքներից երկրորդը տեղի է ունեցել ափրուի 13-ին, որ տարվա երկրորդ ամսին էլ պատուհան, առաջին արշավանքը պետք է վերագրել զոնե տարվա առաջին ամսին՝ նիսանին: Այդ ժամանակ թագավորության սկիզբը կերպարածգվեր մինչև նախորդ տարին, եթև չընդունենք միայն, որ Սալմանասարի հայրը մեռել է նիսան ամսում, երբ Սալմանասարը կատարեց իր առաջին արշավանքը, մի բան, որ բիշ հավանական է: Քարակոթողը, ուրեմն, մոլորություն մեջ է ափրուի 13-ի թվականի պատճառով, որն, անշուշտ, զրչի սխալի հետեվանք է: Գրե՛ն էլ իր հերթին ազդվել է երկրորդ արշավանքի թվականից, որը կատարվեց եփրատյան նույն երկրների դեմ:

Ասենք, Քարակոթողի այդ շփոթը լուրջ չէ, դրանով ժամանակագրությունը չի փոխվում:

Այդ հաղթանակից հետո է, որ նա ճանապարհ ընկավ դեպի Ուրարտու: Գուցե կասկածում էր, որ այդ երկիրը Թիլ-Բարսիպի հետ դաշնակից էր: Ասորեստանի թագավորը հասավ Բիթ-Չամանի՝ Դիարբեքի մարզը: Այնտեղից ճանապարհ բացեց այն անմատչելի լեռների միջով, «որոնց գագաթները բարձրանում էին դեպի երկինք ինչպես երկաթյա սրի ծայր», անցկացնել տվեց մարտակառքերն ու զորքերը, իջավ Ինգիտի երկիրը՝ Իշուա երկրում: «Ինգիտին, իր ամբողջ տարածությունը, իմ ձեռքն ընկավ, ես թալանեցի նրա քաղաքները, քանդեցի ամեն ինչ և բոցերի ճարակ

Սալմանասարի զահակալությունը մտնում է Շարուրիշի էպոնիմատը՝ 859 թվականը: Հաջորդ տարին, 858 թ., Սալմանասարի էպոնիմատն է:

Քարակոթողի միակ սխալը կայանում է նրանում, որ Արիդիի, Խուրուշկիայի և Սուզուհիայի դեմ կատարված արշավանքը տեղափոխել է 860 թվականը:

Քարակոթողը հետևել է այդ կարգին ու թագավորի իշխանությունը հաշվել 859 թվականից: Թալավարի արձանագրությունը բարեխոյան առաջին արշավանքը տեղափոխում է Շամաշբելուսուրի, իսկ երկրորդը՝ Բելրանիայի էպոնիմատների տարիներին:

Քարակոթողի համաձայն, այդ արշավանքները տեղի են ունեցել Սալմանասարի ութերորդ և իններորդ տարիներին: Շամաշբելուսուրը յոթերորդ, իսկ Բելրանիան Սալմանասարից հաշվելով ութերորդ տարվա էպոնիմն է, առաջին էպոնիմատը 858 թվականին լինելով: Այստեղից հետևում է, որ ութերորդ և իններորդ տարիները հաշվվում են 859 թվականից և ոչ թե 858 թվականից:

Քարակոթողը գործել է մեկ այլ, շատ ավելի լուրջ սխալ, նա զանց է առել 21-րդ և 23-րդ տարիները արշավանքները և նրանց տեղը դրել է հաջորդ տարիների արշավանքները, որը երկու-տարով առաջ է տանում թագավորության վերջին ինը տարիների իրադարձությունները:

Ավելի պարզություն մտցնելու համար համեմատենք խնդրո առարկա տարիները և արշավանքները ըստ երկու ցուցակների.

| էպոնիմների ցուցակ | Քարակոթող | |
|----------------------|---------------------------------|------------|
| 21-րդ, Թիլիի դեմ | 21-րդ, Դամասկոսի դեմ | 22-ի համար |
| 22-րդ, Դամասկոսի դեմ | 22-րդ, Թարալի դեմ | 24-ի համար |
| 23-րդ, Դանարիի դեմ | 23-րդ, Մելիդի դեմ | 25-ի համար |
| 24-րդ, Թարալի դեմ | 24-րդ, Նամրիի դեմ | 26-ի համար |
| 25-րդ, Միլիդի դեմ | 25-րդ, Կուլիի դեմ | 27-ի համար |
| 26-րդ, Նամրիի դեմ | 26-րդ, Կուլիի դեմ | 28-ի համար |
| 27-րդ, Կուլիի դեմ | 27-րդ, Ուրարտուի դեմ | 29-ի համար |
| 28-րդ, Կուլիի դեմ | 28-րդ, Խաթթիանի դեմ | 30-ի համար |
| 29-րդ, Ուրարտուի դեմ | 29-րդ, Խարիսիի (Կիլիսիի) դեմ | 31-ի համար |
| 30-րդ, Ունկիի դեմ | 30-րդ Խուրուշկիայի և Մանայի դեմ | 32-ի համար |
| 31-րդ, Ուլուբայի դեմ | 31-րդ Խուրուշկիայի և | |
| 32-րդ, Մանայի դեմ | Մուսասիրի դեմ | |

Պարզորոշ կերպով երևում է երկու արշավանքների զանցառման հետևանքով առաջ եկած ժամանակագրական աղճատումը, մեկը՝ Թիլիի դեմ, մյուսը՝ Դանարիի դեմ: Առաջինի տեղը զրված է Դամասկոսի դեմ կատարված արշավանքը, որն սկսվում է հաջորդ տարվանից, 22-րդը առանց արշավանքի է մնում, ինչպես նաև 23-րդ տարին՝ Դանարիի

գարձրի: Նրանցից վերջրի ավար, հարստութուն, անթիվ բարիքներ: Ես պատվիրեցի իմ թագավորական անձի մի շատ մեծ պատկեր և այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի՝ մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, և իմ իշխանութեան հզորութեան փառքը: Ես այն կանգնեցրի Սալուրիում՝ Կիրեկիի փեշին: «Ինզիտի երկրից մեկնեցի, անցա Արսանիաս գետը և մոտեցա Սուլմի

դեմ կատարված արշավանքը զանց առած լինելու պատճառով: Այս երկու պակասը լրացնելու համար առաջ են ձգել հաջորդ տարիների արշավանքները: Քարալի արշավանքը 24-րդ տարուց սեղագիտելու են 22-րդ տարին, Միլիդի արշավանքը՝ 25-րդ տարուց 23-րդ տարին և այսպես շարունակ, Մանալի արշավանքը՝ վերջինը՝ 32-ից 30-ը:

Այստեղից հետևում է, որ վերջին 31-րդ և 32-րդ տարիները դատարկ են մնացել Քառակորդում, այդ տարիների արշավանքները վերագրած լինելով 29-րդ և 30-րդ տարիներին: Այդ դատարկությունը լրացնելու համար Քառակորդը 31-րդ տարվան վերագրել է մեկ արշավանք՝ Խուրուշիխայի, Մուսաիրի և Նույնիսկ Ուրարտուի դեմ, արշավանք, որն էպոնիմների ցուցակում գոյություն չունի և որը, հավանական է, տեղի է ունեցել Մանալի դեմ կատարված արշավանքի տարում, այսինքն՝ 30-րդ տարում: Քառակորդը 32-րդ տարվա համար տեղ չի նախել և այն զանց է առել, հետևաբար, կատարել է վերջին սխալը: Սալմասուարի երկրորդ էպոնիմատը թագավորության 32-րդ տարուց սեղագիտվել է 31-րդ տարին:

Այդ տարվա համար Սալմասուարը Քառակորդում առում է. «Իմ թագավորության 31-րդ տարում ես ինձ երկրորդ անգամ Աշշուրի և Ադագի հովանավորության տակ դրի»: Ուզում է ասել, որ երկրորդ անգամ նա դարձել է էպոնիմ:

Ըստ էպոնիմների ցուցակի՝ թագավորին երկրորդ էպոնիմատը ընկնում է 31-րդ տարում՝ 858 թ. իր առաջին էպոնիմատից հետո և, հետևաբար, իր թագավորության 32-րդ տարում և ոչ թե 31-րդ: Քառակորդը սխալ է ոչ այնքան թագավորության և էպոնիմատի տարիների շփոթից, որքան այն պատճառով, որ 31-րդ տարին դրել է 32-րդի տեղը՝ վերևում հիշված ժամանակագրական խախտման հետևանքով:

Նշենք, որ Ունկիի տեղագրումը (Ամք գյուղը, որը գտնվում է Անտիոքի մոտ, պահպանել է նրա անունը) Խաթիթիանում է, Անտիոքի մարզում:

Ուլլուրան, այժմյան Խուլուր, համապատասխանում է Խաթիթին: Դա Խաթիթի ֆա-նի-տանի է, գուցե, 'Aḫḫas, Aqba-ն, պահակակետ սասանյան Պարսկաստանի սահմանի մոտ՝ Բատմանի վրա (տե՛ս Armenia в эпоху Юстиниана, էջ 8): Սա ապացուցում է, որ Խաթիթի գտնվում էր Խուլայի մոտ, Բատմանի մարզում, իսկ նրա Արբակի քաղաքը՝ 'Aḫḫas-ն է և ոչ թե Արվախը, արևելյան Տիգրիսի հովտում:

Jakob Krall, Grundriss der altorientalischen Geschichte, էջ 131, 135, ցույց է տվել Սալմասուարի արշավանքները ըստ էպոնիմատների և ըստ թագավորության տարիների, բայց չի նկատել մեր կողմից նշված երկու տարվա խտորումը՝ սկսած 21-րդ տարվանից: Ֆորերը նկատել է և իր Zur Chronologie der neuassyrischen Zeit, Mittheilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1915, 3 հոդվածում՝ քննության է առել այդ հարցը: Նրա բավական բարդ և մերիկից տարբեր բացատրություններին ծանոթանալուց հետո մենք նախընտրում ենք մեր տեսակետը:

Ֆորերը թագավորի երկու էպոնիմատները տեղադրում է 857 և 827 թթ. և այն կրկնում է Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, 7-ի մեջ՝ «857 und 827 war Salmanasar III Eponym», որը իրողության հետ հակասության մեջ է, քանի որ նա մեզ պես թագավորությունը հաշվում է 859 թվականից:

երկրին: Գրավեցի Սուլմիի բերդաքաղաքը՝ Ուաշթալը: Սուլմին, իր ամբողջ տարածությունը, կործանեցի, ավերակի վերածեցի և բոցերի ճարակ գարձրի: Նրանց կառավարչին՝ Սուալին, բռնեցի իմ սեփական ձեռքով:

«Գայա-ինիից մեկնեցի և մոտեցա Արգաշուին՝ Ուրարտացի Աբամուի թագավորական քաղաքին: Ուրարտացի Աբամուն սարսուռից իմ հզոր զենքերի սարսուռից և իմ մարտաթափի ուժից, լքեց իր քաղաքը և քարձրացավ Ադդուրի լեռը: Նրա հետեից ես մագլցեցի լեռը: Լեռան վրա ահավոր ճակատամարտ տվի: Իմ զենքերով տապալեցի նրա մարտիկներից 3400 հոգի: Նրանց վրա մորթի բարձրացրի, ինչպես Ադադը, նրանց արյունով ներկեցի լեռը ինչպես բուրդ: Գրավեցի նրա ճամբարը՝ նրա մարտակառքերը, նրա ձիավորներին, նրա ձիերը, նրա մտրուկները, նրա հորթերը, նրա ունեցվածքը: Լեռից հարուստ ավար բերի:

«Աբրամուն իր կյանքը փրկելու համար բարձրացել էր անմատչելի մի լեռան վրա: Իմ առնական ամբողջ եռանդով վայրի ցուլի պես ոտնահարեցի նրա երկիրը և նրա քաղաքները ավերակ դարձրի:

«Արգաշուին իր շրջակա քաղաքների հետ հրասին թալանեցի, քանդեցի և բոցերի մատնեցի: Նրա դռան առջև գլուխներից կազմված բուրգեր կանգնեցրի, նրա մարդկանցից ոմանց կենդանի-կենդանի բուրգերի մեջ փակեցի, իսկ մյուսներին բուրգերի շուրջը ցցերի վրա շարեցի:

«Արգաշուից մեկնեցի և մագլցեցի Իրիտիա լեռը: Իմ թագավորական անձի համար մի մեծ պատկեր պատվիրեցի, այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, իմ տիրակալի, փառքը և իմ վեհապետության հզորությունը, որ ես գործադրել էի Ուրարտուում, և այն կանգնեցրի Իրիտիա լեռան վրա:

«Իրիտիայից մեկնեցի և մոտեցա Արամալիին, թալանեցի նրա քաղաքները, քարուքանդ արի և բոցերի ճարակ դարձրի:

«Արամալիից մեկնեցի և մոտեցա Զանգիունային... սարսուռից նա սարսուռաց և ընկավ ոտքերս: Նրանից ստացա ձիեր, ձիասարքեր, եզներ, ոչխարներ և նրան գթացի...: Վերադարձիս՝ իջա Նաիրի ծովը, Աշշուրի հզոր զենքերը լվացի ծովում և զոհեր մատուցեցի: Իմ թագավորական անձի մի մեծ պատկեր պատվիրեցի և այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, փառքը, և իմ քաջության սխրագործություններն ու իմ բարձր գործերը (և կանգնեցրի ծովի մոտ):

«Մովից մեկնեցի և մոտեցա Գիլգան՝ երկրին: Գիլգանի թագավորը՝ Ասաուն, իր եղբայրների, որդիների հետ դիմավորեց ինձ և իմ թագավորա-

1 Պայգիներ կարգում է՝ [ina mitiq girr] ia «Im Fortgang meines Zuges»: Շեյլը լրացնում է՝ [ina tayarti] ia... «Իմ վերադարձին»:

2 Կարգալ Գիլգան և ոչ թե Գուգան, որն ուրիշ երկիր է՝ Աստվածաշնչի Գուգանը, և զբոսնելում է Խաթուրի մարզում:

կան անձի ոտքերն ընկավ: Նրանից ստացա ձիեր, ձիասարքեր, եզներ, ոչխարներ, գինի, լոթ երկասպատանի ուղտ: Պատվիրեցի իմ թագավորական անձի մի շատ մեծ պատկեր: Այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի, փառքը, և իմ վեհապետութեան հզորութիւնը, որ ես գործադրել էի Նաիրիում, և այն կանգնեցրի նրա քաղաքի մեջտեղը, տաճարի մեջ:

«Ես մեկնեցի Գիլգանից և մոտեցա Շիլախային՝ Խուբուշկիայի կակի թագավորի բերդաքաղաքին: Հարձակվեցի քաղաքի վրա և այն գրավեցի. նրանից վերցրի 3000 գերի, եզներ, ոչխարներ, ձիեր, մտրուկներ, հորթեր անթիվ անհամար և բերեցի իմ քաղաք Աշշուր:

«Ես մտել էի Անզիտի երկրի լեռնանցքով, իսկ դուրս եկա Կիրրուրի (երկրի) լեռնանցքով, Արրելի քաղաքի վերևում»¹:

Այս պատմութիւնը մյուս վավերագրում ամփոփված է հետևյալ ձևով. «Ես մտա Ալզի երկրի լեռնանցքը: Ալզի, Սուխմի, Դալանի, Թումմե երկրները, Արզաշկունը՝ Ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաքը, Գիլգան, Խուբուշկիա երկրները ես նվաճեցի»²:

Այստեղ երևան է գալիս Թումմեն, որը մեզ ծանոթ է Թիգլաթպալասար I-ի արշավանքից, բայց որը բաց է թողնված մանրամասն նկարագրութեան մեջ:

Սալմանասարը հիմնականում հետևել է Թիգլաթպալասար I-ի ճանապարհացույցին: Նա մեկնել է Ինզիտից, որը երկրորդ վավերագիրը Ալզի է կոչում, մի հանգամանք, որն ապացուցում է նրանց նույնութիւնը: Դա հայկական Անձիտն է, դասական հեղինակների Անզիտենեն: Այն տարածվում էր Խարբերդից (Խարպուտ) մինչև Հանին:

Թելլ-էնդիտ գյուղը՝ Խարբերդի մոտ և Հանիի մոտ գտնվող Դաշտի-Հանգին սույն նույնացման լավագույն ապացույցն են³, Խանգի(տ)ի այդ դաշտում կա Նիրիբ անունով մի գյուղ, որն ակներևաբար կիրճ, անցք նըշանակութիւնն ունեցող ասուրական բառն է: Ներկայումս Նիրիբից երկու կիրճ տանում են դեպի Արսանիան, Բիրկալենը և Գյոկ-դերեն: Դրանք Ինզիտի կիրճերն են: Քանի որ պատմութիւնը չի հիշատակում Բիրկալենի նշանավոր գետնուղին, հավանական է, որ Սալմանասարն անցել է Գյոկ-դերենով⁴:

Սուլամին առաջին երկիրն է, ուր թագավորը մտավ Արսանիայի անցքից հետո, որը համապատասխանում է հայկական Բալահովտին՝ «Բալի ձոր», բյուզանդական Բալավիտենին՝ Պալուի մարզ: Վերջինը, գուցե, Վաշտալ բերդաքաղաքն է: Սուլամիի առաջնորդը կոչվում է bel mahazi, այսինքն՝ քաղաքագլուխ և ոչ թե թագավոր. հետևաբար, դա անկախ երկիր չէր, այլ Դայա-ինիի մեկ մասն էր: Այս տերիտորիաները համապատասխանում են հայկական Հաշտեանք գավառին, բյուզանդական հեղինակների Աստիանենին՝ Գյունեկ ջրերի վրա: Դա հայրենիքն է Դայա ժողովրդի, որը հետագայում քվեց դեպի հյուսիս և ապաստան գտավ Օլթիի սարահարթում, որին և իր անունը տվեց հայկական ձևով՝ Տայթ, Տաոխի:

Թումմեն Յոնջալուի դաշտն է, որտեղ գտնվել է Թիգլաթպալասարի արձանագրութիւնը, իսկ թուրքերեն այն կոչում են Բուլանիք:

Արզաշկուն կամ Արզաշկունը, որը ուրարտական Արզաշկունիի վերարտադրութիւնն է, չի կարող այլ բան նշանակել, քան Մեղազկերտ: Հայաստանի մեծ քաղաքներն ընդհանրապես ծագումով նախահայկական են: Մեղազկերտը, որի իսկական ձևը Մանազկերտ է, հին քաղաք է, որը բարենպաստ դիրք ունի Արսանիայի ափին, Սիփան, Ալաղաղ, Բինգյոլ լեռների միջև մեծ հովտի կենտրոնում, և Վանից, Սուշից, Էրզրումից, Երևանից եկող բոլոր ճանապարհների հատման կարևոր կետն է: Այս հանգամանքը շատ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար մի մայրաքաղաքի համար, և այդ տեսակետից տվյալ շրջանում ոչ մի այլ վայր չի կարող հավասարվել նրան:

Եթե մայրաքաղաքի շրջանը նույնպես կրել է Արզաշկուն անունը, այդ դեպքում կարելի է Արամալին¹ տեղադրել մայրաքաղաքի շրջանի արևելքում, հայկական Ապահունիք նահանգի՝ Ապահունի իշխանների կալվածքների արևելյան մասում: Զանգիունն այդ ժամանակ կհամապատասխանի Աղիտտին կամ Աղիտտտին՝ Արճնշի շրջանում:

էջ 250, Bonn): Առաջինը հայկական դասական հեղինակների Օլոն է, ասորական հեղինակների Հալուրաք և, գուցե, մեր արձանագրութեան Սիլուրի: Գյոկ-դերեն կարող է Տափալի-Թարգանութիւնը լինել, եթե վերջինս բաղկացած է syau կամ sev (սև, կապույտ) (հմմտ. šin—sin—կապույտ՝ սլավերեն և šin՝ քրդերեն) և thay՝ pahak-ից (գուտ, անցք). sa-up-hay=սա-դ-հա:

¹ Յլակորդ, I, 35-ի մեջ Արզաշկուն անվանված է matu (երկիր) և ոչ թե alu (քաղաք), ինչպես ուրիշ վավերագրերում: Արամալին Սարգոնի միևնույն Արմարիլին կամ Արմարիլին է. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne, I, 269 և 280:

Բալավաթի արձանագրութիւնը չի հիշատակում ո՛չ Արամալին, ո՛չ Զանգիունը: Հաղթանակից հետո թագավորը «Անզիտ նման տակնուվրա արեց Quti-e երկիրը և այնտեղից դեպ Գիլգան»:

Եթե այստեղ Կուտի տերմինը հասկացվի Ուրարտու, կարիք կզգացվի լրացուցիչ հավաստման:

¹ Մոնոլիթ, II, 41—66:

² Քարակորդ, 42—44:

³ Դաշտի-ի-Հանգին հիշատակված է զազաների (քրդեր) մի հեքիաթում. P. Lerch, Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer, I, p. 72, բոտ Markwart-ի Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 70 և շար.:

⁴ Երկու լեռնանցքները՝ Բիրկալենը կամ Բիլկալենը և Գյոկ-դերեն (կապույտ կիրճ), հիմնականում համապատասխանում են Պրոկոպիոսի Πλυσίσις-ին և Տափալի-ին (Aed. III,

Աղդուրի լեռը, որտեղ տեղի ունեցավ մայրաքաղաքի համար մղվող ճակատամարտը, չէր կարող հեռու գտնվել: Պետք է այն տեղադրել Պատնոցի շրջակայքում, Ալազաղի լեռնաշղթայում:

Իրիտիա կամ Իրտիա լեռը, ինչպես Սարգոնն է կոչում, գտնվում էր Աղդուրիից արևելք, հավանական է Ալազաղում, Եփրատի ակունքի մոտ¹:

Թիգլաթպալասարը Թումմեից վերադարձավ նույն այն ճանապարհով, որով եկել էր: Սալմանասարը շարունակեց իր արշավը և հասավ Գիլզան երկիրն ու Խուբուշկիա: Թվում է, թե Գիլզանը Սարգոնի Զարևանդա կոչած տերիտորիան է, Սալմասի շրջանը, հայ հեղինակների Զարևանդը: Հաղթական թագավորը վանա լճից մինչև իր սահմանները, մինչև Ուրմիա լիճն ընկած երկար երթուղուց իր սխրագործությունների մասին ասելիք չունի, բացի Խուբուշկիային սահմանակից Շիլայա կայանի ավերումից: Ինչու՞ է նա ընտրել այդ անփառունակ ճանապարհը և առաջացել մինչև Գիլզան, երբ այդ երկիրն հպատակվել էր առաջին արշավանքի ժամանակ: Գուցե, նրան նեղել է Արամե՞ն, որը քաշվել էր լեռները, բայց անձնատուր չէր եղել: Նման դեպքը զարմանալի չէր լինի, եթե հիշենք այն զբոսանքը, որ Սալմանասարը կատարեց Տիգրիսի ակունքում երկու անգամ, չհամարձակվելով անցնել Արսանիան: 853 թվականին նա հասնում է «Տիգրիսի ակունքը, հենց այն վայրը, որտեղից ջրերը բխում էին: Այնտեղ զոհեր է մատուցում, հպատակեցնում այն քաղաքները, որ դեռ Աշշուրին չէին ենթարկվել, և ստանում Նաիրի երկրի հարկը»²:

Մի վավերագիր ավելացնում է, որ թագավորը այնտեղ «ուրախ խնջույք կազմակերպեց, իր պատկերը կանգնեցրեց և այնտեղ արձանագրեց Աշշուրի փառքը և այն սխրագործությունները, որ ինքն էր կատարել»³:

845 թվականին Ասորեստանի թագավորը նորից է վերադառնում «Նաիրի երկիրը»: Տիգրիսի ակունքում նա իր պատկերը քանդակել է տալիս ժայռի վրա, հենց ջրերի բխման վայրում, և այնտեղ արձանագրել է տալիս իր հզորությունն ու իր քաջագործությունները: Մի լրացուցիչ ծանոթություն ասում է, «որ նա մտավ Թունիբունի երկիրը, տապալեց, քանդեց և հրդեհեց Ուրարտացի Արամեի քաղաքները մինչև Եփրատի ակունքը: Նա գնաց Եփրատի ակունքը և զոհեր մատուցեց իր աստվածներին»⁴: Այս.

¹ Իրիտիան չի կարող Միփանը լինել, ինչպես կարծում է Ետեհը, «Zeit. Assyol.» XIV, էջ 112: Սարգոնը, արևելքից գալով, Արգաթիա լեռից հասնում է Եփրտիա լեռը, անցնում Արմարիլի վրայով և հասնում լճի ափը: Քանի որ Սարգոնը գալիս էր արևելքից արևմուտք, ուրեմն, Իրտիան կամ Իրիտիան պետք է գտնվեր լճի հյուսիսային կետում, Ալազաղի լեռնաշղթայում:

² Յլակոբոզ, I, 76—78:

³ Քառակոբոզ, 69—72:

⁴ Յլակոբոզ, I, 102—105:

տեքստի մի պատճենն ավելացնում է, «որ նա իր զենքերը մաքրագործեց և որ Դայանիի թագավոր Ասիան նրա ոտքերն ընկավ և որպես հարկ ձիեր հանձնեց: Թագավորն իր պատկերը քանդակել տվեց՝ Ասիայի քաղաքում կանգնեցնելու համար»¹: Այս հավելյալ ծանոթությունները կարոտ են հավաստման, քանի որ նրանց նպատակն է ցուցադրել թագավորի կատարած այնպիսի սխրագործություններ, որոնք հնարավորություն պիտի տային նրան 845 թվականին իր պատկերի վրա արձանագրություն անել:

Տեքստի համաձայն, պատկերը կանգնեցվել է նախօրոք, դեպի Եփրատի ակունքը կատարած արշավանքից առաջ, որն ապացուցում է ծանոթության հավելյալ լինելը: Ասենք, այն արձանագրությունները, որ Սալմանասարը թողել է Տիգրիսի ակունքի վրա՝ Բիրկալեն գետնուղում, դեռևս գոյություն ունեն in situ և թույլ են տալիս ստուգել նշված տեղեկությունները:

Երկու արձանագրություններից մեկում Սալմանասարը, իր բազմաթիվ գործերը թվարկելուց հետո, հայտարարում է. «Ես նվաճեցի Նաիրի երկրից մինչև արևմուտքի մեծ ծովն ընկած երկրները»:

«Խաթթի երկիրն իր ամբողջ տարածությունը, Միլիզը, Դայանին, Սուխմեն, Արզաշուն քաղաքը՝ Ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաքը, Գիլզանը, Խուբուշկիան, Տիգրիսի ակունքից մինչև Եփրատի ակունքն ընկած շրջանը, նույնպես Զամուա ša bitani երկրի ծովից մինչև Քաղդեսայի ծովը, բոլորին ոտքերիս տակ բերի»:

«Ես մեկնեցի Բաբելոն, զոհեր մատուցեցի. իջա Քաղդեսայի երկիրը: Նվաճեցի նրա քաղաքները և հարկ վերցրի»:

«Դամասկոսի Ադա-Իդրին, Համատի Իրիսուլինին 15 ծովեզրյա քաղաքներով եկան իմ դեմ կովելու: Ես կովեցի նրանց հետ և նրանց փախուստի մատնեցի: Ես ոչնչացրի նրանց մարտակառքերը, թամբած երկվարները և նրանցից խլեցի պատերազմի մեքենաները: Նրանք ետ քաշվեցին՝ իրենց կյանքը փրկելու համար»²:

Երկրորդ արձանագրությունն ավելի հակիրճ է՝ «Ես իմ նվաճումները հասցրի Նաիրի երկրի ծովից սկսած մինչև արևի մուտքի մեծ ծովը՝ գրավեցի խաթթի երկիրն իր ամբողջ տարածությունը: Մտա Ինզիտի երկրի լեռնանցքը, նվաճեցի Սուխմեն, Դայանին, Ուրարտուն իր ամբողջ տարածու-

¹ Յլակոբոզ, II, Գիլիշի մաս, Յլակոբոզի վերջում, I, էջ 150. Scheil, էջ 58, ծան. I. Քառակոբոզ, 92-93, չի հիշատակում Թունիբունի կիրճով կատարած արշավանքը. նա ասում է, որ «թագավորը հասավ Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքները և այնտեղ թողեց իր պատկերը գետնուղու ժայռի վրա»:

² Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, էջ 441:

թյամբ: Գնացի Գիւզան և այնտեղից հարկ վերցրի: Երրորդ անգամ վերագարձա Նաիրի երկիրը և անունս գրեցի Տիգրիսի ակունքի մոտ»¹:

Երեք այցելութունները Նաիրի երկիր, այսինքն՝ Ինզիրտի մարզը, կատարվել են 857, 853 և 845 թվականներին: Եթե վերջին արձանագրութունը կազմվել է երրորդ այցելութան ժամանակ, ուրեմն, այդ թվագրվում է 845 թվականով:

Սակայն այստեղ Ուրարտու երկրորդ ներխուժման մասին բոլորովին հարց չի ծագում, միմիայն 857 թվականի արշավանքի մասին է խոսքը: Սա արգեն քիչ հավաստի է դարձնում 845 թվականին ուրարտական արշավանքի մասին եղած ծանոթութունը:

Գետնուղու մյուս արձանագրութունը հիշատակում է «Եփրատի ակունքից», որտեղ կարելի է ակնարկում նկատել վերոհիշյալ արշավանքի մասին: Այդ դեպքում արձանագրութունը նույնպես 845 թվականին կրկինը²: Մեզ թվում է, սակայն, որ այն վերաբերում է 844 թվականից ափսոսելի ուշ շրջանին, քանի որ այն տեղյակ է «մինչև Քաղզեայի ծովը» արված նվաճումներին: Այդ նամրիի ատումից հետո էր, 844 թվականին, որ նվաճման սահմանները երկարաձգվեցին «մինչև Քաղզեայի ծովը»³:

Այս պայմաններում, Թունիբունիի և Եփրատի ակունքի հիշատակումը պետք է անշուշտ 857 թ. արշավանքի հետ: Իրականում Թունիբունին միևնույն ինզիրտի լեռնանցքի ուրիշ անունն է: Այսպես է կոչվել նա, ինչպես

ասացինք վերևում, ըստ ուրարտական մարդ Թունուբեի, որը գտնվում է լեռնանցքի դիմաց, Արսանիայի վրա:

Եփրատի ակունքին կանգնեցրած պատկերն այն է, որ Սալմանասարը թողել էր Իրիտիա լեռան վրա 857 թվականին: Իրիտիան կազմում է Ալագաղի մի մասը, որտեղից սկիզբ է առնում Եփրատի բազմաթիվ ակունքներից մեկը: Վերջապես, Ասիան՝ Դայանիի թագավորը, որը հիշատակված է երկրորդ ծանոթութան մեջ, որն, անշուշտ, ուրիշ ծագում ունի, քան առաջին ծանոթութունը, ավելի շուտ ղինաստիական անուն է: Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակ Դայանիի թագավորը կոչվում էր Սիե-նի, իսկ այս անունը Ասիայի ուրարտական ձևն է՝ Թագավորի անունը չի հիշատակված 857 թվականի արշավանքի պատմութան մեջ, գուցե՝ մոռացութան հետևանքով, եթե միայն Դայանիի թագավորը իրեն ստորագաս Սուսայի հետ շփոթված չէ: Համենայն դեպս, այն իրողութունը, թե Սալմանասարը 853 թվականին գետնուղում մի արձանագրութուն է թողել, և որ նա 845 թվականին մտել է Ուրարտու, չի հաստատված:

Միայն 831 թվականին, 857 թվականի արշավանքից ավելի քան քառորդ դար հետո է, որ ասորեստանյան բանակը երկրորդ անգամ անցավ Ուրարտուի սահմանը: «Նս հավաքեցի իմ մարտակառքերն ու բանակները, — ասում է Սալմանասարը, — ղինվորների առաջնորդ նշանակեցի և Ուրարտուի երկիրն ուղարկեցի Դայան-Աշուրին՝ թուրթանին, իմ բազմաթիվ բանակների գորավարին: Նա իջավ Զամանիի երկիրը, մտավ Ամմաշի քաղաքի լեռնանցքը և անցավ Արսանիա գետը: Ուրարտացի Սեդուրին իմացավ. իր զորքերի մեծ թվին ապավինեցի, իմ դեմ ելավ կռիվ ու ճակատամարտ տալու: Ես նրա հետ կռվեցի և հաղթեցի նրան, ընդարձակ դաշտը լցրի նրա ուզմիկների դիակներով»⁴:

Դայան-Աշուրն ասուրական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր համարյա Սալմանասարի ամբողջ թագավորութան ժամանակ: Ամմաշը պետք է որ լինի Ինզիրտի լեռնանցքի մուտքի մոտ գտնվող մի բնակավայր: Ասորեստանցի գրիչը պերճախոս չէ, անշուշտ, որովհետև թուրթանի հաշվին արձանագրելու ոչինչ չունեն, ինչպես, օրինակ՝ կողոպուտ, հրդեհ, գլուխներից բուրգ: Դա պարզապես և հստակորեն նշանակում է, որ թուրթանը ձախողութուն էր կրել: Սեդուրին, անտարակույս, Արամեի հաջորդն է:

Սալմանասարը հարձակվեց նաև Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գտնվող շեղոք գոտու մի քանի երկրների վրա: 855 թվականին նույնպես

¹ Նույն տեղում, էջ 437:

² Lehmann-Haupt-ը, Նյ. աշխ., էջ 453, ասում է, որ այդ արձանագրութունը նույնպես ունի ծանոթութուն այն մասին, թե թագավորը «եկել է երրորդ անգամ»: Բայց արձանագրութան տեքստը, էջ 441, այդպիսի ծանոթութուն չունի:

³ Վավերագրերի համաձայն (Քաղզեայի և Յլակոբոզի), Սալմանասարը, բարելույսի երկրորդ արշավանքի ժամանակ, առաջացել է մինչև Քաղզեայի ծովը: Սակայն Բալավաթի արձանագրութունը, որ այս արշավանքն ափսոսելի մահամասնորեն է պատմում, միայն ասում է, որ թագավորը Քաղզեայ է մեկնել, և չի հիշատակում մինչև ծով առաջանալը: Յլակոբոզի I-ը իր առաջաբանում որոշում է թագավորի նվաճումները և նրանց միջև՝ «Նամրի երկիրը մինչև Քաղզեայի ծովը»: Սալմանասարը մտավ Նամրի, ըստ Քաղզեայի, 16-րդ տարում, 844 թ., վտարեց երկրի թագավորին և նրա տեղը նշանակեց Յանգուին: Երկրորդ անգամ նա եկավ Նամրի, իր պաշտպանյալ Յանգուի դեմ, 26-րդ տարում, 834 թ.: «Նամրիի նվաճումը մինչև Քաղզեայի ծովը» 844 թվականից ափսոսելի ուշ է տեղի ունեցել: Մեզ թվում է, որ «Ջամուռայից մինչև Քաղզեայի ծովը» արտահայտությունը չի կարող 844 թվականից առաջ գործածված լինել:

⁴ Հիշենք, որ 839 թ. Սալմանասարը Թիլիի դեմ մեկնեց, 837 թ.՝ Դանարիի դեմ, 836 թ.՝ Թարալի դեմ, 835 թ.՝ Միլիի դեմ: Դանարի երկիրը ծանոթ չէ: Կարելի է մտածել Թունիբունիի կամ Թունուբեի մասին (էմֆատիկ է=մ): Ասորեստանի թագավորը այդ տիրույթի վրա հարձակված կլինի նախքան Միլիի և Թարալի դեմ գնալը, որոնք, հավանաբար, Ուրարտուի հետ համաձայնութան էին եկել:

¹ Sie-ni, գա Sie-ի կամ Ասիի ուրարտական ձևն է (ինչպես Գուսի և Ագուսի, Սաու և Ասաու):

² Քաղզեայի, 141—146:

նա մտել էր Կաշիարի մարզը, գրավել տասնմեկ քաղաք և այնտեղից թափանցել էր Շուպրիա և Անխիտի թագավորին փակել էր իր Ուպումն քաղաքում¹: Անխիտին մեզ ծանոթ է որպես Աշուրնասիրպալի ժամանակակից: Ուպումն կամ Պումնն այսօրվա Ֆումն է (ավելի շուտ՝ Օպում): Սալմանասարին շէր հաջողվել քաղաքը գրավել: Այնուհանդերձ, ինչպես կտեսնենք, այդ արշավանքը Բալավաթի բրոնզե թիթեղների վրա փորագրված է իր սխրագործությունների շարքում:

829 թվականին նա հարձակվեց Ուլլուբայի վրա, որը գտնվում էր Խուլպի մարզում, Շուպրիայի մոտ: Դա նույն մարզն է, որը կոչվում է նաև Խաբխի: Ասորեստանի թագավորն ասում է, որ ինքն այդ երկիրն ավերել է, հրդեհել և ամպրոպի նման ավելել: Նրա վրա տարածել է իր գերիշխանությունն սարսափը²: Սալմանասարը յուրացնում է նաև իր զորավար Դայան-Աշուրի կատարածը:

Հաջորդ տարին՝ 828 թվականին, «երկրորդ անգամ ինքն իրեն դնում է Աշուրի և Ադադի պաշտպանություն տակ», այսինքն՝ վերցնում է էպոնիմատը: Դայան-Աշուրն անցնում է Զարը, մտնում Խուրուշկիա և Դատանա թագավորից հարկ է ստանում:

Նա առաջանում է դեպի Մալխիսի, Մակդուբի իշխանի քաղաքը և հարկ ստանում: Ապա մտնում է Մանա երկիրը, որի «Ուալլի թագավորը սարսափահար հեռանում է Զիրտա մայրաքաղաքից և բարձրանում լեռները»: Թուրթանն ավերում է երկիրը և այնտեղից բերում անթիվ եզներ ու ոչխարներ³:

Խուբուշկիան Զուլամերի մարզն է: Մանան Ուրմիայի հարավում՝ Զագրոսի շղթայի և Զաղաթու գետի միջև ընկած շրջանն է: Մուսասիրը գտնվում է այդ երկու երկրների միջև: Խուբուշկիայից Մանա գնալու համար պետք է անցնել Մուսասիրի վրայով: Թուրթանը այդպես շարեց, այլ անցավ Մալխիսի վրայով. սա անծանոթ բնակավայր է, հավանաբար՝ Մուսասիրի հարավային սահմանի վրա: Նույն տարին թուրթանը երկրորդ անգամ մեկնեց Խուբուշկիայի դեմ, հարկ ստացավ Դատայից, որը նույն Դատանան է, երկրի թագավորը: Այս անգամ թուրթանը մտավ Մուսասիր և գերավեց Ծապարիա քաղաքն ու 46 այլ կետեր: Նա գնաց մինչև Ուրարտուի բերդերը և քանդեց ու հրկիզեց նրա 50 քաղաքները: Նա իջավ Գիլգան երկիրը, որի թագավոր Ուպուն նրան որպես հարկ հանձնեց եզներ, ոչխարներ և ձիեր: Նույն կերպով վարվեցին Մանան, Պուրիսան, Խարրանան, Անդիան: Ասորեստանյան բանակը խորացավ Պարսուալի երկիրը, նվաճեց

բազմաթիվ բերդաքաղաքներ, ներառյալ Բուշտուն, որ ուրարտական վավերագրերում հաճախ է հիշատակվում: Թուրթանը իջնում է Նամրի երկիրը և Սիմեսի լեռնանցքով, Խալմանի սահմանի վրայով, վերադառնում մայրաքաղաք:

Պետք է վարժվել ասուրական արձանագրությունների պաշտոնական լեզվին, որ արձանագրական է դարձել, որպեսզի հնարավոր լինի բոլոր շափագանցությունները վերածել իրենց իսկական շափին: Ասպատակությունները կատարվում էին ոչ թե նվաճումների, այլ կողոպտելու, հարձակման ենթարկված երկրների հարստությունը կորզելու համար:

Թվարկված բազմաթիվ երկրներից ոչ մեկը չի նվաճվել: Ուլլուբան, Խուբուշկիան, Մուսասիրը, Մանան միշտ պահպանել են իրենց անկախությունը: Նույն դրությունն է մյուս սահմաններում: Սալմանասարը՝ փողի ծարավի և այս հարցում ավելի անողոք, քան որպես պատերազմիկ, իր ամբողջ երկար թագավորությունն անցկացրեց անընդհատ ընդհարումների մեջ: Սակայն արդյունքները միշտ եղել են չնչին, բացի հարուստ ավարից: Հակառակ բազում անգամ կրկնած իր պնդումներին այն մասին, թե ինքը նվաճել է այսքան երկրներ, իրողությունն այն է, որ նրան չի հաջողվել պետության սահմանները տարածել ո՛չ Եփրատից, ոչ էլ Զագրոսից այն կողմ: Նրա որդին ու հաջորդը չի թաքցնում ճշմարտությունը, երբ հայտարարում է, թե պետության սահմանները տարածվում էին Պագրիից մինչև Կարգամիշ: Հետևաբար, ճիշտ չեն որոշ պատմաբաններ, որոնք նրան Դամասկոսի երկրից մինչև Արաքս և Բաբելոնից մինչև Կիլիկիա ընկած երկրները նվաճողի պատիվն են ընծայում: Ավերումները նվաճումներ չեն:

Մեծ ապստամբությունը, որ բռնկվեց Սալմանասարի թագավորության վերջում և ընդգրկեց 27 քաղաքներ, ներառյալ Աշուրը, ապացուցում է, որ, համենայն դեպս, երկիրը գոհ չէր նրա կործանիչ արշավանքներից:

Սալմանասարը մտադրվեց իր պալատը զարդարել առաջին արշավանքների տեսարաններով և նրանց շարքում նաև այն արշավանքներով, որ հետաքրքրում են մեզ: Դրանք Բալավաթի դռների բրոնզյա նշանավոր թիթեղներն են, որոնց մասին կխոսենք ավելի ուշ:

Հարկավոր է հիշել, որ Սալմանասարի օրով Ուրարտուում իշխում էին Արամեն և նրա հաջորդը՝ Սեդուրին կամ Սարդուրին:

2. ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ III ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ II

Սալմանասար III-ի թագավորությունից մինչև Թիգլաթպալասար III-ի թագավորությունը՝ համարյա մեկ դար ժամանակաշրջանի համար գոյություն ունեն միայն աղքատ փաստեր: Ռազմական վավերագրեր չեն պահ-

¹ Փարահորդ, 52—54:

² Փարահորդ, 156—159: Այստեղ գործածվում է Խաբխի (Կիրխի) անունը, բայց էպոնիմների ցուցակում արշավանքն ուղղված է Ուլլուբա երկրի դեմ: Խոսքը նույն երկրի մասին է:

պանվել, և դա սոսկ բախտի բերումով չէ, այլ դինվորական գործողութունների պակասութեան հետեանքով: Այդ միևնույն շրջանում ուրարտական վավերագրերը, ընդհակառակն, բավական առատ են, ինչպես կտեսնենք հետագայում: Դա արդեն ստույգ նշան է, որ երկու պետութիւնների ուժերի հարաբերութիւնը փոխվել էր ի նպաստ ուրարտուի: Իսկապես, Սալմանասար III-ի օրով Ասորեստանի հզորութիւնը զգալիորեն նվազում է, մինչդեռ ուրարտուիները՝ աճում: Դա մեզ թույլ է տալիս զգուշ վերաբերվել Սալմանասար III-ի կողմից ուրարտուի կարծեցյալ ջախջախմանը:

Բարեբախտաբար, պահպանվել են էպոնիմների ցուցակները, որոնք մեզ տեղյակ են պահում զխափոր իրադարձութիւններին և ուրարտուի հետ զինված ընդհարումներին: Սալմանասար III-ը մեռնում է 824 թվականին, խոտուութիւնների թեժ պահին, որոնք մուկեզնում էին սկսած 827 թվականից: Նրան է հաջորդում իր որդին՝ Շամշի-Ադադը (824—811): Հաջորդ տարին նա էպոնիմ է¹:

Ապստամբութիւնը ճնշվում է միայն 822 թվականին: Առաջին արշավանքը Նաիրի երկրի դեմ նշված է 821 թվականին: Նաիրի սանլով՝ այստեղ հասկացվում են պետութեան արևելքում գտնվող երկրները՝ Խուրուշիայից մինչև Իրանական սարահարթը:

Երկրորդ արշավանքը, 820 թվականին, դեկավարվում է զորագլուխ Մութարիս-Աշուրի կողմից, նույնպես Նաիրի դեմ: Նա առաջ է խաղում մինչև «Արևմուտքի ծովը», հպատակեցնում Միկտիարայի որդի Խիրսինայի 300 քաղաքները, Ուշպինայի 11 բերդերը և 200 քաղաքները: Մեծ ավար է ձեռք բերում և գերութեան է վարում «Նրանց որդիներին, աղջիկներին, աստվածներին», իսկ վերագարծի ճանապարհին Մուկեբի երկրից² հարկ է գանձում:

Խուրուշիան մեզ ծանոթ է: Դա Զուլամերկի մարզն է: Խիրսինան, թվում է, առնչվում է վերոհիշյալ Մադախի Մազդուրիին:

«Արևմուտքի ծովը» ուրմիա լինն է: Դա այդպես է կոչվում Կասպից ծովի համեմատութեամբ, որը հիշատակված է Ադադնիրարիի արշավանքի ժամանակ որպէս «Արևելքի մեծ ծով»:

Մուկեբի առնչվում է Փոքր Զաբին, այն մարզին, որտեղ թագավորը կտրեց Զագրոսի լեռնաշղթան, ինչպես կտեսնենք Սարգոնի ութերորդ արշավանքի կապակցութեամբ: Այս պատմութեան մեջ մեզ հետաքրքրում

¹ Նոր հետազոտութիւններում թագավորների իշխանութիւնը հաշվում են նրանց էպոնիմաթից սկսած, որը ճիշտ չէ: Պետք է հաշվել նաև նրանց զահակութեան տարին, որ միևնույն ժամանակ նախորդ իշխանութեան վերջին տարին է. Սալմանասար՝ 859—824, Շամշի-Ադադ՝ 824—811, և այսպես շարունակ:

² Շամշի-Ադադի արձանագրութիւնը հրատարակված է Լյուդվիգ Արելի կողմից. տե՛ս Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 175—187:

է Ուշպինայի հիշատակումը: Երկրի հիշատակման բացակայութիւնն արգելք չի հանդիսանում նրանում ուրարտուի թագավոր Իշպուինիին ճանաչելու համար¹: Ուրեմն, դա Սեդուրիի կամ Սարգուրիի հաջորդն է և 820 թվականից արդեն գահ վրա է: Սա կանոր կես է ուրարտական թագավորների ժամանակագրութեան համար:

Խուրուշիայի դեմ պատերազմը շարունակվում էր Սալմանասարի թագավորութեան վերջերից սկսած: 819 թվականին, Շամշի-Ադադը նորից արշավում է Խուրուշիայի դեմ և հարկ գանձում Դադի թագավորից. սա նույն Դատան կամ Դատանան է: Հարկ է գանձում նաև Խիրսինայից, Մուկեբի, Մանա, Պարսուա, Միսի երկրներից և Գիգիլուրեդիից, որի թագավորն էր Պիրիշաթին և քաղաքը՝ Սիրարան:

Այս վերջին անունը նույնանում է Մուսասիրի քաղաք Սիպարայի հետ: Ասորեստանի թագավորը թափանցում է Մադա երկիրը, այսինքն՝ Մեդիա, և հնազանդեցնում 27 թագավորների, որոնց անունները թվարկված են: Դրանք իրանական ցեղերի առաջնորդներն են: Սա շատ մեծ հետաքրքրութիւն ներկայացնող իրողութիւն է, բայց մեր նյութին չի վերաբերում: Նշենք միայն, որ Խուրուշիա աշխարհագրական անունը ծանոթ է նաև ուրարտուում Խուրուր և Խուրուրնա ձևով²: Շամշի-Ադադը խուսափում է Մուսասիրի անունը տալ: Թվում է, թե այդ երկիրը նվաճված է եղել ուրարտուի կողմից, և Ուշպինայի 11 բերդերն ու 200 գյուղերը իրականում գտնվում են Մուսասիրի և ոչ թե ուրարտուի տերիտորիայում: Ուշպինայի հարևանութիւնը, եթե ոչ օգնութիւնը, կարող էր Խուրուշիային քաջալերել դիմադրելու Ասորեստանին, որը շղաղարեց հարձակվել նրա վրա նաև Շամշի-Ադադի հաջորդի օրով:

Շամշի-Ադադն ամուսնացել էր Շամմուրամաթ անունով մի բարելոնյան իշխանուհու հետ: Դա հռչակավոր Շամիրամը կամ Սեմիրամինն է, որ հնագրում անգերազանցելի հռչակ էր վայելում: Այս լեզենդար հերոսուհու իսկական պատմական ուրվագիծը նրան մեզ ներկայացնում է նույնքան համեստ, որքան նրա թագավոր ամուսնուն: Թագաժառանգ Ադադնիրարին (811—782) դեռևս անշափահաս էր, երբ 811 թվականին մեռավ նրա հայրը, և Շամմուրամաթ թագուհին դարձավ նրա խնամակալը: Ավանդութիւնը ուզում է, որ Սեմիրամիսը լինի մեծ աշխարհակալ, որ նա պատերազմ մղած լինի Բակտրիանեում: Այդտեղ կարելի է տեսնել այն երկար պատերազմի արտացոլումը, որ նրա որդին իսկապես մղեց մեղափան

¹ W. Belck, Verhandlung. d. Anthropologischer Gesellschaft, 1894, էջ 485:

² Համաձայն էպոնիմների ցանկի, հաջորդ տարին, 818 թվականին, թագավորը մեկնում է Արևելքի դեմ և 817 թվականին՝ Քիլիի դեմ: Սրանից հետևում է, որ 820 թվականին նշումը Ուշպինայի դեմ կատարած արշավանքի կապակցութեամբ ճիշտ է:

ցեղերի դեմ: Աղաղնիրարին հաստատում է, որ մարտնչել է հետևյալ երկրների դեմ՝ Իլլիպի, Խարխար, Արազիա, Միսու, Մադա, Գիզիլթունդա, Մունա, Պարսուա, Ալլաբրիա, Արգադանա՝ Նաիրին իր ամբողջ տարածությունը մինչև Անդիու և Արևելքի մեծ ծովը, այսինքն՝ Կասպից ծովը:

Այդ բոլոր երկրները գտնվում էին Իրանական սարահարթում և ներկայացնում էին Նաիրի երկիրը: Այս տերմինի օգտագործումը Իրանական սարահարթի վերաբերյալ՝ արժանի է ուշադրության: էպոնիմների ցուցակը Աղաղնիրարին վերագրում է Մադայի կամ Մեդիայի դեմ մղած ութ արշավանք:

Շամիրամին վերագրվող մեծ սիրահարի համբավն անշուշտ առաջ է դալիս Շամմուրամաթի այրիություն հետևանքով: Բացահայտ է, որ Շամիրամին իր հոյակապ փառքի համար պարտական է ոչ թե Շամմուրամաթի դժգույն ուրվականին, այլ հատկապես այնքան ժողովրդական աստվածուհի Իշթարին: Շումմաթը (աղավնի), որն Իշթարի թուռունն է, շփոթել են Շամմուրամաթի հետ: Ուրիշ դիցաբանական տարրեր ևս եկան քողարկելու և մթազնեկու ասորեստանյան թագուհու իրական պատկերը: Շամիրամի առասպելը ուրվագծվել է վաղ շրջանում, նախքան ասորական պետության անկումը: Հերոդոտը, Կտեսիասը նրան արդեն ճանաչում էին առասպելական պատկերմամբ: Ըստ Հերոդոտի՝ Սեմիրամիսը կառուցել է այն նշանավոր ամբարտակները, որոնք Եփրատը պահում էին հունի մեջ և չէին թողնում, որ նա հեղեղի գյուղերը¹: Հետաքրքիր է, որ ուրարտական Մենուա թագավորի ջրանցքի հայտնի ամբարտակները Հայաստանում հետագայում նույնպես վերագրվել են Շամիրամին: Շամիրամի հիշատակը, նրա առասպելները դեռևս ապրում են Վանի և Մուշի ժողովրդի մեջ: Մովսես Խորենացու կողմից գրի առնված հայկական առասպելը Արա Գեղեցիկի մասին աղերսվում է պապիրուսի վրա գրված այն վեպի հետ, որի հերոսը իր զարմուհի Գարկեայի աղջկան սիրահարված Նինոսն է: Դա Սեմիրամիսի մի այլ տարբերակն է²:

Պատմական Շամմուրամաթը թողել է միայն մի քարակոթող, որի վրա ինքն իրեն ներկայացնում է որպես Շամշի-Աղաղի թագավորական կինը, Աղաղնիրարի մայրը և Սալմանասարի հարսը³:

Թագուհին Ասորեստան էր ներմուծել բաբելոնյան աստված Նաբոլի

պաշտամունքը, որին նվիրված է մի քարակոթող, որ Կալխու քաղաքի նահանգապետ Բելտարսի-Իլուման կանգնեցրել էր «Ասորեստանի թագավոր Աղաղնիրարի կյանքի և թագավորական տիկնոջ՝ Շամմուրամաթի համար»¹:

Կալխուի կուսակալն էպոնիմների ցուցակում նշված է որպես 798 թ. անվանակիր: Հավանական է, որ քարակոթողը կանգնեցված է հենց այդ թվականին, մինչդեռ Շամմուրամաթինը՝ իր խնամակալություն ժամանակ:

Շամմուրամաթը չի նշված որպես էպոնիմ, բայց նրա անշափահաս որդին 810 թվականին նշված է: Պատերազմը տեղի էր ունեցել Շամմուրամաթի և իր որդու օրով, թուրթան Ներգալ-Մալիկի զլխավորությամբ: Այդ իշխանության ժամանակ կատարված արշավանքներից թվենք Մանայի դեմ 808 և 807 թվականներին, Խուբուշիայի դեմ 802, 792, 785 և 784 թրվականներին կատարվածները: Այդ երկրների դեմ հաճախակի հարձակումների նպատակն էր ետ մղել Ուրարտուն: Իրականում պայքարը ծավալվում էր Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև, թեպետ վերջինը չի հիշատակված:

Մենամարտը բորբոքվում է Սալմանասար IV-ի (782—772) ժամանակ: Յոթ տարում տեղի է ունենում յոթ արշավանք Ուրարտուի դեմ, որոնք նշված են էպոնիմների ցուցակում: Հիշենք նրանց թվականները, որոնց կարիքը կզգանք ուրարտական ժամանակագրության կապակցությամբ՝ 781—780—779—778—776 և 774 թվականները:

Մենք կտեսնենք, որ այդ նույն տարիներին Ուրարտուի թագավոր Արգիշտին նույնքան արշավանքներ ձեռնարկեց ընդդեմ Մանայի՝ այն երկրի, ուր երևան եկավ ասուրա-ուրարտական մրցակցությունը: Այստեղ Մանան Ասորեստանի փոխարեն է, իսկ Սալմանասարի մոտ՝ Ուրարտուն Մանայի փոխարեն: Սալմանասարին հաջորդեցին նրա երկու եղբայրները՝ Աշուրդանը (772—754) և Աշուրնիրարին (754—745), որոնց ժամանակ Ուրարտուի մասին ոչինչ չի լսվում: Այդ լուրջությունը միայն Ասորեստանի պարտության հետևանքն է: Ուրարտուն հաղթանակել էր, այսուհետև Մանան կախում ուներ Ուրարտուից: Այդ տեսակետը անվիճելիորեն հաստատվեց անսպասելի մի հայտնագործությամբ: Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում գտնվող Գեհուկ գյուղում հայտնաբերվել է արձանագրության մի բեկոր, որի վրա հիշատակված են Արգիշտիի, Շամաշիլուի և Մուշալիմ-Նինուրտայի անունները²: Խոսքը, անշուշտ, Ուրարտուի և

¹ Herod., I, 184.

² Wilcken, Ein neuer griechischer Roman, «Hermes», 28, էջ 161—193; N. Adon, Les vestiges d'un ancien culte en Arménie, «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves», t. IV, 1936 (Mélanges Franz Cumont):

³ Lehmann-Haupt, «Mitteilungen d. Deutschen Orientgesellschaft», № 40, 1909, մայիս, էջ 24. № 42, 1909, դեկտեմբեր, էջ 34 և 39: Սեմիրամիսի մասին՝ Die historische Semiramis, նույն հեղինակի, 1910 թ.:

¹ Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 193:

² C. F. Lehmann-Haupt-ը, Armenien einst und jetzt, II, 1, էջ 374, պատմում է այդ հայտնաբերման պատմությունը և գնահատում նրա կարևորությունը՝ Das Urartisch-Chaldische Herrscherhaus, «Zeitschrift f. Assyriologie», XXXIII, 1920; նաև Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, «Abhandl. d. Gesellschaft d. Wiss., Göttingen», IX, 3, 1907, էջ 45 և 177:

Ասորեստանի միջև զինված բախման մասին է: Շամաշիլուն թուրթան էր, ասորեստանյան «գլխավոր հրամանատարը» և որպես այդպիսին՝ 780, 770 և 752 թվականներին էպոնիմ: Նա, այսպիսով, կոչում է Ուրարտուի թագավորի դեմ ոչ թե Հայաստանի լեռներում, այլ Ասորեստանի մայրաքաղաքից 100 կիլոմետրի վրա գտնվող Գեհեկում: Պետությունը լուրջ սպառնալիքի տակ էր: Ուրարտուն հասել էր իր ծաղկման գագաթնակետին: Նա նույնիսկ առաջնորդում էր եփրատյան պետություններին, որոնք միավորելով, ուրարտական թագավորը ուժեղ կռիվներ էր կազմել Ասորեստանի դեմ:

Թիգլաթպալասար III-ը (744—724), որը մի եռանդուն իշխող էր, ամեն ջանք թափեց Ուրարտուի առաջխաղացումը կասեցնելու և նրան զեպի իր սահմանները ետ մղելու համար¹:

Ըստ էպոնիմների ցանկի մի ծանոթություն՝ 743 թվականին Թիգլաթպալասարը արշավեց Արպազի դեմ և ջախջախեց Ուրարտուի ուժերը: Դա նշանակում է, որ Արպազ երկիրը հարել էր ուրարտական կռիվների: Եթե Արպազը, այսօրվա Ռֆաղը՝ Հալեպից հյուսիս, անցնելով թշնամուն, Ասորեստանը Սիրիայից կտրված կլիներ: Դրա համար էլ Ասորեստանի թագավորի առաջին հարվածն ուղղվեց Արպազի դեմ: Ուրարտուի թագավոր Սարգուրին, իր դաշնակիցների հետ միասին, փութաց օգնել Արպազին: Թիգլաթպալասարն ասում է, որ Ուրարտուի թագավորը, Մեկտենեի թագավոր Սալումալը, Կումմուխի թագավոր Կուշտաշպին, Գուրգումի (Մարաշ) թագավոր Թարխուլարը, Ազուսի թագավոր Մատիլուն իջան Արպազ «ավերելու և կողոպտելու համար»: Ասորեստանի թագավորը հանդիպեց նրանց Կիշտանի և Խալպիի մոտ, որոնք այսօր դեռևս հայտնի են (Կիշտամ և Հալֆատ՝ Եփրատի ափին, Ռում-կալեի մոտ), որտեղ և տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը: Թիգլաթպալասարի ասելով, ինքը շահեց ճակատամարտը և աչնպիսի մի ջարդ տվեց, որ «ձորերն ու լեռները ծածկվեցին Սարգուրի թագավորի մարտիկների դիակներով», իսկ վերջինքն իր կյանքը փրկելու համար ստիպված եղավ «մատակ ձի հեծած» փախչել Սաբակ լեռը:

Արպազն այնուհանդերձ շարունակեց քաջությունը դիմադրել երեք տարի անընդհատ, անշուշտ, ոչ առանց իր դաշնակիցների օգնություն:

Իրականում Թիգլաթպալասարի ջանքերը պակասեցին հաջողությունը միայն 740 թվականին, եթե նա հպատակեցրեց Արպազը, Կումմուխին, Գուրգումը, հարկատու դարձրեց և անեքսիայի ենթարկեց Ունկին կամ Խաթ-

¹ Paul Rost, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III, 1893: Այս թագավորի արձանագրությունները շատ աղճատված են և ընդ օգտակար կլինեին առանց նրա թագավորության շրջանի էպոնիմների ցուցակի արժեքավոր ծանոթությունների: A. S. Anspacher, Tiglat-Palasar III. Contribution to Oriental History and Philology, № V, New-York, 1912.

թինան՝ Անտիոքի շրջանում: Կռալիցիան քայքայվեց, և Սարգուրին մեկուսացվեց: Նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Ուրարտուի դեմ պատերազմը շարունակելու համար: Թիգլաթպալասարը 739 թվականին հարձակվեց Ուլլուբա և Խաբիի երկրների վրա, որոնք պատկանում էին Ուրարտուին: Ուլլուբան այսօրվա Խուլպը (կամ Կուլպն) է, որ անվանվում է Խաբիի, իսկ Խաբիի ša bitani-ն, ի տարբերություն Արևելյան Տիգրիսի ափին գտնվող Խաբիի, հավանական է Ակբան է, բյուզանդական 'Αχβάς-ը:

Մենք, ուրեմն, Բատմանի ավազանում ենք: Այդ առթիվ թվարկվում են մեկ տասնյակ բնակավայրեր, որոնցից մի քանիսը հնարավոր է նույնացնել, և այդպիսով երևում է, որ Ուլլուբան ու Խաբիին ընդգրկում են ապագա Արզանենեի համարյա ամբողջ տերիտորիան: Թիգլաթպալասարը Սարգուրից խլեց այդ ամբողջը, նահանգ դարձրեց և մի bel pibati-ի հրամանատարություն տակ դրեց՝ նահանգի մայրաքաղաք դարձնելով Աշուրիկիշա քաղաքը, որը, հավանաբար, Կիշ քաղաքն է²:

Բատմանի արևմտյան տերիտորիան, նրա գետաբերանից սկսած մինչև Ինզի, ուրեմն՝ Մեծ Մոփրի սահմաններում, միացվեց նախորդ նահանգին, այսինքն՝ Ամիդին:

Ամիդի արևմտյան շրջանը մինչև Եփրատ պատկանում էր Ուրարտուին, Թիգլաթպալասարը խլեց և միացրեց Խառանի նահանգին:

Բոհտանի ավազանում, Զուդիից և Սերնախից հյուսիս՝ Տիգրիսի և Բոհտանի միջև կազմված անկյունը նույնպես պատկանում էր Ուրարտուին: Այդ տերիտորիան միացվեց Թուշխան, այսօրվա Կուրխ, նահանգին²:

Ասորեստանը կորցրած էր ամեն տեսակ տիրապետություն կամ ազ-

¹ Արզանենեի քաղաքներից մեկն է, ըստ Մովսես Խորենացու Աշխարհացույցի, էջ 37 (հասկանալի):

² Օղտակար ենք համարում հիշատակել խնդրո առարկա երկրների բազմաթիվ անունները:

Ուլլուբա և Խաբիի. Բիտուրու, Պարխու, Քաշուխա, Մանուպա, Սաուրգաուրի, Գիուլա, Բարուլտա, Լուխա, Բիսա, Սիկիպա, Աշուրգաի:

Նախիրին կցված. Կիլիսա, Իզիդա, Գիուաբի, Աբիսա, Խաբիսինա, Բասա, Ինզի, Անգաու, Բենզու, Կալատա զեթը:

Թուշխանին կցված. Ինու, Սասու, Լուբա, Լուխա, Շիմիրա, Ուշուրու, Ուգուրա, Աուրի, Գիլուլա և Բիրդաշու լեռը:

Խառանին կցված. Կուտա, Ուրբա, Արանա, Քաբա, Ուլլիա, Աբանիա:

F. Forrer-ը, Die Provinzeinteilung, էջ 85, քննել է այս տերիտորիաները և որոշ նույնացումներ կատարել, որոնցից հետևյալները արժանի են ուշադրության. Գիուաբին նույնացված է Հանիի մոտ գտնվող Գիլի գյուղի մոտ. Աբիսան՝ Յիս գյուղի հետ (Հանիից 16 կմ հեռավորության վրա). Անգանան՝ Էնգինեի (Արզանից 10 կմ հեռավորության վրա). Արանան՝ բյուզանդական Արանին (այսօրվա Զերմուկը՝ Եփրատի ափին). Ուգուրան՝ Մերնախ-գաղի (Զուդիի հյուսիսային մասը). Սաուրգաուրին՝ Պետրոպոլիսի քաղաքի և Պաղմենուի Սարգուրիի հետ:

Մենք ավելի վստահությամբ կառող ենք ավելացնել, որ Կելիսան հայկական Քլիսի

դեցուցնելով Նիքարտի ընդարձակ տերիտորիայի և Զուգլի մարզի շրջանի վրա, գուցե 827—824 թվականների ապստամբության ժամանակ: Ասորական վավերագրերը այդ կորստի մասին և ոչ մի բառ չեն հիշատակում:

Երեք տարի հետո, 736 թվականին, Ասորեստանի թագավորը վերագործավ Ուլլուբա երկիրը կամ, ինչպես ասում է վավերագրերը, երևաց «Նալ լեռան ստորոտում»: Դա Ուլլուբայի լեռն է, ուրեմն՝ հայկական Տավրոսը կամ Սասնա լեռները: Այդ շրջագայության նպատակը հայտնի չէ: Արդյոք այն կատարվեց Ուրարտուի կողմից Ուլլուբան վերագրավելու նպատակով ձեռնարկված փորձը ետ մղելու՞, թե ավելի շուտ՝ Ուրարտուի դեմ նոր արշավանք կազմակերպելու մտադրությամբ համապատասխան հող նախապատրաստելու համար:

Ինչևիցե, հաջորդ տարին, 735 թվականին, նա մտավ Ուրարտու, առաջ խաղաց մինչև նրա մայրաքաղաք Տուրուշպա, կամ Տուշպա, և այն պաշարեց: Քաղաքը հաջողությամբ ինքն իրեն պաշտպանեց և ասպատակողին ստիպեց պաշարումը վերացնել: Թիգլաթպալասարը «չարդ կատարեց և վնասներ պատճառեց, քաղաքի դիմաց իր արձանը թողեց և ետ քաշվեց, անցնելով երկրով մեկ՝ վերցրեց վար, 60 բերու տարածություն, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու»:

Հնարավոր չէ ասել, թե Ասորեստանի թագավորը որ կողմից մուտք գործեց Ուրարտու: Հավանական է, որ նա հետևել է Սալմանասարի և Թիգլաթպալասար I-ի ճանապարհին: 60 բերու հեռավորությունը 300—350 կիլոմետր է՝ «Ուրարտուի միջով մեկ ծայրից մյուսը անցումը»-ը¹: Դա կկազմեր մի ճանապարհ Տիգրիսի ակունքի մոտ գտնվող Արսանիայի անցքից մինչև Վանա լճի ծայրը և այնտեղից, մայրաքաղաքի վրայով, մինչև Ուրարտու-խուբուշկիական սահմանը՝ Զուլամբերկի շրջանում:

Այդպիսով, Թիգլաթպալասարը Սարգուրիին դուրս քշեց Նիքարտի հովտից և Տիգրիսի ակունքների շրջանից, բայց Ուրարտուի ազդեցությունը անաղարտ մնաց Զաբի ավազանում, Խուբուշկիայում, Մուսասիրում և Մանայում: Այդ ազդեցությունը վերացնելու ջանքը բաժին է ընկնում Սարգոնին:

գուզն է, Իզգիդա, Ազգին, երկուսն էլ Սիլվանի (= Միսֆարկին) կազաում են: Маевский, ն. աշխ., էջ 148—149: Բիսիան՝ դա Բիշին է, Սղերդի կամ Սիբրտի մասերից մեկը, իսկ Բարուտան կարող է Բեթլը լինել՝ նույնպես Սիբրտում: Սաուրդուրիին կարող է լինել Սարդարեն, որը Սիլվանում մի գյուղ է: Маевский, ն. աշխ., էջ 148:

¹ Beru-ն մի շահ է, որ առաջնորդում կարգացվում էր kasbu և որը համապատասխանում է սումերական danna-ին՝ «կրկնակի ժամ» հեռավորություն: Թյուրո-Դանժենը, Journal Asiatique, 1909, էջ 98—99, տարբերում է թագավորական բերուն՝ 12,028 մետր, սովորական բերուից՝ 10,692 մետր և Սարգոնյան դարաշրջանի բերուից՝ 5—6 կիլոմետր: Beru-ն պարսկական հրասպախի նախատիպարն է՝ 5 1/2 կիլոմետր կամ 30 ստադիոն (ասպարեզ): Թիգլաթպալասար III-ի մոտ բերուն, անշուշտ, վրջին արժեքն ունի:

Թիգլաթպալասարից հետո թագավորում է Սալմանասար V-ը (724—720): Ոչ մի ընդհարում Ուրարտուի հետ: Նրա թագավորության միակ ուղիմական իրադարձությունը Սամարիայի երեք տարվա պաշարումն է, որի հիշողությունը պահպանել է Հին Կտակարանը¹: Նրա հաջորդ Սարգոնը (720—705) շատ գործունյա եղավ բոլոր ճակատներում²: Նա նվաճեց Բաբելոնը և ինքն իրեն նրա թագավոր հայտարարեց: Այդպես խոնարհեցնել մի երկիր, որին էր պարտական Ասորեստանը ամբողջ իր մշակույթը՝ դա քաղաքական սխալ էր: Բաբելոնը նրան այդ բանը չի ների, և երբ Ասորեստանի համար ճակատագրական ժամը հնչի, ռիսակալ Բաբելոնն առաջինը կլինի նրան վերջին հարվածը հասցնելու³:

Սարգոնը ծառայավ նաև Սիրիայի պետությունների դեմ: Համատար, Արպաղը, Դամասկոսը, Սամարիան դաշինք կազմեցին ասուրական լուծը թոթափելու համար, բայց Կարկարի ճակատամարտում հաղթվեցին և տանուլ տվեցին խաղը:

¹ 4-րդ թագավորաց, ժէ, 6, ժԸ, 11:

² Տաբեգուրյունը, Հիշատակարաններ և Սարգոնի այլ արձանագրությունները կարգացված և թարգմանված են Հուգո Վինկլերի կողմից՝ H. Winckler, Die Keilschrifttexte Sargon's, 1839: Նիմրուդի արձանագրությունները, Գլանը և Յանկերը՝ E. E. Peiser, Keilinschriftliche Bibliothek, E. Schrader, II, էջ 35—81:

³ Ժամանակագրական դիտողություն.—Վինկլերը Սարգոնի թագադրության տարին համարում է 721 թվականը, 719 թ. նրա էպոնիմատից երկու տարի առաջ: Այդ թվականը, որ ընդհանրապես ընդունված է, մեր կարծիքով ճիշտ չէ: Այն հանգամանքը, որ Սարգոնը 719 թվականին էպոնիմ էր, ենթադրել է տալիս, որ նրա թագադրությունը տեղի է ունեցել նախորդ՝ 720 թվականին: Նրա նախորդ Սալմանասար V-ը Թիգլաթպալասարին հաջորդել էր թեբետի 25-ին, և որովհետև նա էպոնիմ էր 723 թ., թեբետի 25-ը ընկնում է 724-ին: Բաբելոնյան ժամանակագրության համաձայն, նա մեռավ իր թագավորության հինգերորդ տարում, նույն թեբետ ամսում, այսինքն՝ թագավորեց 724-ից մինչև 720 թվականը: Նույն տարում և նույն ամսի 22-ին նրան հաջորդեց Սարգոնը և, ըստ այնմ, հաջորդ 719 թ. նա հանձն առավ էպոնիմատը:

Աղապի դեմ կատարված արշավանքի պատմությունը Սարգոնի թագավորությունը հաշվում է էպոնիմատից սկսած և այդ արշավանքը տեղավորում նրա թագավորության իններորդ տարում, այսինքն՝ 711 թվականին, մինչդեռ Տաբեգուրյունը, որ գահակալության սկիզբը համարում է 720 թվականը, նույն արշավանքը դնում է տասնմեկերորդ տարում, որը համընկնում է 710 թվականի հետ:

Բաբելոնական ժամանակագրությունը Սարգոնի թագավորությունը հաշվում է նրա գահակալության օրից, այսինքն՝ 720 թվականից: Սարգոնը մեռավ 705 թվականին, որը իր էպոնիմատի 15-րդ տարին է՝ 719-ից հաշված, մինչդեռ ժամանակագրությունը նրա մահը տեղավորում է 16-րդ տարում, որտեղից կարելի է եզրակացնել, որ նա հաշվում է 720 թվականից:

Ժամանակագրության համաձայն, Սարգոնը գահ բարձրացավ թեբետ՝ 10-րդ ամսին,

Սարգոնի առաջխաղացումը զեպի Միրիա և Պաղեստին մինչև Գազա, անհանգստացնում էր եգիպտոսին: Նա Գազային օգնեց, բայց անհաջող: Միջագետյան քաղաքականության ասպարեզում եգիպտոսի երևան գալը ուշագրություն արժանի երևույթ է:

Սարգոնը առանձնապես զայրացած էր Ուրարտուի դեմ, որին համարում էր եփրապայան և անդրեփրատյան պետություններում Ասորեստանի դեմ ուղղված հեղափոխական շարժման պատասխանատու, իսկ այդ պետություններն էին՝ Կումմուխին, Գուրգումը (Մարկաշին), Խիլակիուն, Թաբալը, Մելիթը, մեկ կողմից, և հակադիր կողմի երկրները՝ Խուբուշիթան, Մուսասիրը, Մանան և մյուս կողմի հարևան փոքր պետությունները: Այս ճակատում մղված պատերազմը շատ ջանքեր սպառեց:

Իսկ Բարեւոնի թագավոր Մարդուկ-ապու-իրդինը, Կտակարանի Մերոզախ-Բալազանը՝ հաջորդ նիսան ամսին (տարվա առաջին ամիսը), որտեղից հետևում է, որ Մերոզախ-Բալազանի առաջին տարին համապատասխանում է Սարգոնի երկրորդ տարվան: Բարեւոնյան ժամանակագրության համաձայն, Մերոզախ-Բալազանը իր թագավորության 12-րդ տարում պարտվեց Սարգոնի կողմից, իսկ Սարգոնի թագավորության 13-րդ տարում՝ վերջինը Բելի ձեռքը բռնեց: Տարեգրությունը Մերոզախի պատմությունը տալիս է Սարգոնի 12-րդ տարում, բայց վերջում ավելացնում է, որ նա Բելի ձեռքը բռնեց նիսան ամսում, ուրեմն՝ հաջորդ տարում, իր թագավորության 13-րդ տարում, համաձայն ժամանակագրության, այսինքն՝ 708 թվականին: Ժամանակագրությունը, ուրեմն, նույն մեկնակետն է նկատի առնում և համաձայն է Տարեգրության հետ, այսինքն՝ 720 թ.: Կա միայն մի անհամաձայնություն կամ շփոթ, այն է՝ ժամանակագրությունը Մերոզախի պարտությունը դնում է նրա թագավորության 12-րդ տարում, մինչդեռ Տարեգրությունը այն պատմում է Սարգոնի թագավորության 12-րդ տարում:

14-րդ տարում, ուրեմն՝ 707 թ., ըստ ժամանակագրության, Սարգոնը մնաց երկրում. 15-րդ տարում՝ 706 թ., նա տեղափոխեց աստվածներին, իսկ 16-րդ տարում՝ 705 թ., նա արշավեց Թաբալի դեմ, որտեղ և սպանվեց: Արու ամսի 12-րդ օրը նրան հաջորդում է Սեն-նաքերիբը: Արձանագրության մի բեկոր Կումմուխի դեմ կատարված արշավանքը տեղադրում է Աշուրդուպուլուի էպոնիմատի տարում՝ 707 թ. (և ոչ թե 708, ինչպես ցույց է տալիս Վինկլերը՝ Einleitung, XLIII). Տարեգրությունն այն տեղադրում է 14-րդ տարում: Հետևաբար, եթե 14-րդ տարին համաձայնում է 707 թ. հետ, առաջին տարին կլինի 720 թ.: Ահա մեր տեսակետի մի դրական ապացույց: Արշավանքը, անշուշտ, ղեկավարվել է թուրթանի կողմից, որովհետև այդ տարին Սարգոնը «մնաց երկրում»:

Տարեգրությունը թագավորության սկզբին՝ reš šarruti, որ նա հաշվում է առաջին palu՝ «թագավորության առաջին տարին», հաղորդում է երկու իրարադրականությունների մասին՝ Սամարիայի առեմն և Մարդուկ-ապու-իրդինի (Մերոզախ-Բալազանի) դեմ տարած հաղթանակի: Հիշատակարաններն առաջին հերթին նշում են Սարգոնի տարած հաղթանակը էլամի թագավոր Խումբանիգաշի դեմ, Գուրիլուի մոտ, և Սամարիայի առեմը:

Սակայն, ըստ Բարեւոնական ժամանակագրության, Մերոզախ-Բալազանի երկրորդ տարում էլամի թագավոր Ումմանիգաշը (նույն Խումբանիգաշը) ճակատամարտ տվեց Սարգոնին և Գուրիլուի շրջանում նրան պարտության մատնեց, իսկ Մերոզախ-Բալազանը, որ օգնության էր կանչված Վարդագացավ ժամանակին հասնել: Հետևաբար, ասուրական վա-

Ուրարտուի թագավորը, որը դիմադրում էր Սարգոնին, Ուրսան կամ Ռուսան էր: Այն հաճախակի կրկնված կարծիքը, որ, իբր թե, Թիգլաթպալասարը ջախջախել էր Ուրարտուի հզորությունը, հերքվում է Սարգուրիի հաջորդ Ռուսայի եռանդուն գործունեությունը: Սարգոնն իրավունք ուներ ասելու, որ Ռուսան էր ըմբոստություն ներշնչում ու կազմակերպում Ասորեստանի դեմ՝ նրա տիրապետության և կամ քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող երկրներում:

Մանայի գործերը բավականին դժվարություններ պատճառեցին Սարգոնին: Այդ դարաշրջանում Մանայի թագավորը Իրանզուն էր, որը Ասորեստանի հետ լավ հարաբերության մեջ էր: Նրա հարևանները՝ Ուիլդիշ երկրի առաջնորդ Բագդատտին, Զիկիրտուի թագավոր Մետատտին և Անդիայի թագավոր Թիլուսինան, ընդհակառակն, հակված էին զեպի Ուրարտուն: Երկու կողմերի բախումն անխուսափելի էր:

Զիկիրտուի Մետատտին դրդում էր Շուանդուխուլ և Գուրդուկկա կամ Զուրդուկկա քաղաքներին՝ մեջտեղից վերացնել Իրանզունին: 728 թվականին Սարգոնը գալիս հարձակվում է այս ապստամբած քաղաքների վրա և բնակիչներին տեղահանում: Նույնը կատարում է նա հետևյալ քաղաքների նկատմամբ. Սուկկա, Բալա, Աբիտիկան, Պասա և Լալուկնի՝ Ռուսայի կողմն անցնելու համար¹:

Սակայն Սարգոնը չի համարձակվում իսկական մեղավորների՝ Ռուսայի և Մետատտիի վրա հարձակվելու:

Իրանզունից հետո իր որդին ու հաջորդը՝ Ազան, Ասորեստանի նկատմամբ վարում է բարյացակամ քաղաքականություն: Ուիլդիշի Բագդատ-

վերագրերն իրողությունն ազավաղել են՝ Սարգոնի կրած պարտությունը որպես հաղթանակ են ներկայացրել, մեկուժ՝ Մերոզախ-Բալազանի դեմ, մյուսում՝ էլամի թագավորի դեմ: Կարևոր է հատկապես ճակատամարտի թվականը, Մերոզախ-Բալազանի երկրորդ տարին, որը համապատասխանում է 718 թվականին, որովհետև նա Բարեւոնի գահը բարձրացավ Սարգոնի էպոնիմատի տարվա նիսան ամսում, 719 թ., ինչպես ասված է վերևում: Դա պարզորոշ կերպով հերքում է Տարեգրության ասածը, որը ճակատամարտը տեղավորում է Սարգոնի թագավորության սկզբում: Նրա զահակալության սկիզբը կամ սկզբնատարին տեղ է թերետի 22-ից մինչ աղարի վերջը (10-րդ ամսի 22-ից մինչև 12-րդ ամսի վերջը), ընդամենը երկու ամիս: Դա բավական ժամանակ չէ երկու հեռավոր արշավանքների համար Սամարիայի և Բարեւոնի դեմ: Միայն զահակալության տարին՝ 720 թ., գրավվեց Սամարիան, որի պաշարումը սկսվել էր Սալմանասարի ժամանակ: Բարեւոնի արշավանքը պետք է տարվի 718 թ.:

¹ Տարեգրություն, I, 1, 40 և 50, Գլան, I, 28, ասում են, որ այդ քաղաքները միատեղ էին գործում Կակմիի հետ, որի տակ հասկանում են Զիկիրտուն և Անդիան: 8-րդ ուղեբնի մեջ, I, 56, Սարգոնը հայտարարում է, որ ինքը ուզում էր «կակմների, այդ շար թշնամիների առջև փակել Մանայի մուտքը», ավելի ուշ, I, 154—155, նա կրկնում է նույն սպառնալիքը Զիկիրտուի և Անդիայի մարդկանց նկատմամբ, որոնց առջև, «այդ շար թշնամիների առջև Մանայի երկրի մուտքը» փակեց:

տին և Զիկիրտուի Մետատտին չեն վարանում սպանել Ազային և գահ բարձրացնել նրա Ուլլուսունու եղբորը: Ոճիրը կատարելու դրդողը Ռուսան էր, բայց Ուլլուսունուն նույնպես խառնվել էր իր եղբոր սպանության դավադրությանը: Որպես իր զբաղեցրած գահի հատուցում՝ նա 22 քաղաք զիջեց Ռուսային և, հասկանալի է, Ուրարտուի կողմնակից դարձավ¹: Նա բանակցություններ սկսեց երկու երկրների՝ Կարալուի և Ալլաբբայի հետ, որոնք գտնվում էին Մանայի հյուսիսում, Ասորեստանի սահմանագլխում, և նրանց առաջնորդներին՝ համապատասխանաբար Աշշուրլիին և Իտտին, դարձրեց Ռուսայի կողմնակից: Իսկապես, Սարգոնին կամ նրա թագաժառանգին ուղղված մի նամակում գրում են, «որ Աշշուրլին լավ է զգում իրեն, որ նա գնացել է Ուլլուսունուի մոտ և որպես նվեր ստացել հինգ ձի»²:

715 թվականին, իր թագավորության վեցերորդ տարում, Սարգոնը գնում է իր հավատարիմ Ազայի սպանության վրեժը լուծելու: Նա մորթել է տալիս Բագգատտին, բայց ներում է Ուլլուսունուին և նրան հաստատում իր գահին: Աշշուրլին, որպես դավաճան, նույնպես մորթվում է, իսկ Իտտին աքսորվում է Համատ³:

Ուլլուսունուն երկզմի քաղաքականություն էր վարում: Հիմնականում նա ծառայում էր Ռուսային, նրա շահերն էր պաշտպանում, բայց գիտեր թող փչել Սարգոնի աչքերին և նրան վստահեցնել իր հավատարմության մասին, որպեսզի իր երկիրը փրկի կործանումից:

Հենց որ Սարգոնը մեկնեց, Ուլլուսունուն սկսեց մեքենայությունները, այս անգամ իշխան Գայուկուի հետ, որի անունով իր երկիրը կոչվում էր Բիթ-Գայուկկի և գտնվում էր Կարալուի մոտ: Գայուկուն նույնպես Ուրարտուի կողմնակիցն անցավ: 714 թվականին, թագավորության յոթերորդ տարում, Սարգոնը մի անգամ ևս վերադառնում է Մանա, բռնում անհավատարիմ իշխանին և իր ամբողջ ընտանիքով աքսորում Համատ, ուր աքսորվել էր Ալլաբբայի Իտտին: Նա Ռուսայից խլում է Ուլլուսունուից ստացած 22 քաղաքները: Նա նույնիսկ հայտնում է, թե հասել է Թիլուսինայի երկիրը՝ Անդիան, որից, իբր, խլել է Թուսայդիի շրջանը՝ ութ բերդաքաղաքով:

¹ Տաբեգուրյուն, I, 75՝ «Ռուսան Ուլլուսունուից խլեց 22 բերդ», բայց ըստ Ցանկերի, I, 39՝ «Ուլլուսունուն Ռուսայի վրա մեծ վստահություն ուներ և նրան որպես նվեր տվեց 22 բերդ»:

² R. U. Pfeiffer, State letters of Assyria, № 209 — R. J. Harper, Assyrian and Babylonian letters, № 1058: Նամակի վերջը, ուր խոսվում է Աշշուրլի անունով մի սպայի մասին (Pfeiffer-ը կարդում է Ašur-uda) և մի տերիտորիայի, որը նահանգ է դառնալու, հաստակ չէ:

³ Այս կետը Տաբեգուրյունում աղճատված է (I, 64—65). լրացվում է Ցանկերով, I, 55—56:

Այդ արշավանքի ընթացքում Սարգոնը հարկ է գանձում Խուբուշիայի թագավոր Յանգուից: Ուլլուսունուի մայրաքաղաք Իզիրտում կանգնեցնում է իր արձանը: Այնուհանդերձ, խռովության դրդող Զիկիրտուի Մետատտին խույս տվեց Սարգոնի դատաստանից: Իրականում Ասորեստանի թագավորն իր նպատակին չհասավ: Երեք արշավանքում ոչնչացրեց միայն երկու հակառակորդի՝ մեզական ցեղերի առաջնորդներ Բագգատտին և Գայուկուին: Հիշատակված հաղթանակները երևակայական են: Նույնիսկ Կարալու երկիրը, որ Սարգոնը հավատացնում է, թե ասուրական նահանգ է դարձրել, չմնաց որպես լուրջ նվաճում: Թագավորի մեկնելուց հետո վտարեցին ասորեստանյան կառավարչին և իշխանության գլուխ կանգնեցրին մորթված Աշշուրլի իշխանի եղբայր Ամիտաշշիին¹: Կարալուն և Ալլաբբիան գտնվում էին բարձր սարահարթի շրջանում, որը բաժանում է Փոքր Զաբ, Զաղաթու, Գիալա և Կիզիլ-ուզուն գետերի ջրերը:

Ուրարտուի թագավորը, բացի Մանայից, իր քաղաքական ազդեցությունը տարածել էր մինչև վերոհիշյալ երկրները: Դա անարգանք էր Սարգոնի համար, որին չէր հաջողվել երեք արշավանքներում Ռուսայի ազդեցությունից դուրս կորզել ոչ միայն Մանան, այլ նույնիսկ Ասորեստանի սահմաններին կից գտնվող այն երկու քաղաքները:

Ռուսան կարողացել էր իր ազդեցության ոլորտն առնել Զիկիրտու երկիրը և Անդիա երկիրը, որոնք գտնվում էին Մանայից արևելք, լեռներում, Զաղաթու գետի և Կիզիլ-ուզունի վտակների մյուս կողմում: Զիկիրտուն Հերոդոտի Σαχάρτοι, Բիսուտունի (Բագխատանի) արձանագրության Ասագարտան է, իրականում մի հզոր ցեղ²: Անդիան այն երկրներից մեկն է, որին Ազադնիրարին ձգտում էր տիրել և որը տարածվում էր մինչև Կասպից ծովը: Մանայում հաստատուն տեղ ունենալու համար Սարգոնը պետք է ջախջախեր Ռուսայի երկու դաշնակիցներ՝ Զիկիրտուի Մետատտի և Անդիայի Թիլուսինայի ուժերը: Այդ նպատակով նա ձեռնարկեց շորորդ արշավանքը: Անտարակույս այն նույնպես կարժանանար նախորդ արշավանքների վախճանին, եթե ասուրական բանակների բախտը չբերեր՝ այդ գժվարին պահին Ռուսան կովի էր բռնվել կիմմերական հրոսակների հետ, որոնք հարձակվել էին Ուրարտուի վրա. Սարգոնը օգտվեց Ռուսայի շփոթությունից Ուրարտու ներխուժելու համար:

Այդ արշավանքի պատմությունը գրական աղբյուրով շարադրված է շատ խնամքով, Աշշուր աստծուն ուղղված նամակի ձևով: Դա հատուկ կարևոր

¹ Տաբեգուրյուն, I, 140—141:

² Herod., I, 125, III, 95. Ptol., VI, 2, Սագարտացիներին տեղավորում է Զագրոսից արևելք «Τὰ μὲν ἀνατολιώτερα τοῦ Ζαχρού ὄρους Σαχάρτοι (χατέχουσι)». Ըստ Գլանի, I, 12, Սարգոնը գրավում է Կարալուն և Պաղդիրին: Վերջինս ասուրական սահմանային կայան էր, որ հաճախ գտնվում էր Մանայի տիրապետության ներքո:

ըությունն է ներկայացնում Ուրարտուի աշխարհագրական և տնտեսական վիճակի համար¹:

713 թվականին, ութերորդ տարում, դուզի կամ թամմուզ ամսում, Սարգոնը թողնում է իր մայրաքաղաք Կալխուն, անցնում Վերին ու Ստորին (Մեծ ու Փոքր) Զար գետերը, Կուլլար լեռան վրայով իջնում Սումրի դաշտը:

Կուլլարը պահպանել է իր անունը. մինչև հիմա Փոքր Զաբի կազմած ոլորանում գտնվող լեռը, որ Զագրոս լեռնաշղթային է պատկանում, կոչվում է Կուլլարա-գաղ: Սումրի դաշտը Ալտաի շրջանումն էր, Զագրոսի ստորոտում: Կուլլարը ճշգրտում է Լուլումու կամ Զամուա երկրի տեղը:

Այնտեղից Սարգոնն առաջ է շարժվում դեպի Սուրիկա՝ Մանային սահմանամերձ և Կարալլուին ու Ալլարբիային հարող գավառը: Մանայի թագավոր Ուլլուսունուն Իզիրտու մայրաքաղաքից գալիս է մինչև Սինիխին՝ իր երկրի սահմանային բերդը, որպեսզի ներկայանա Ասորեստանի թագավորին: Ալլարբիայի թագավոր Բել-ապալ-իդդինան նույնպես դիմավորում է թագավորին: Սարգոնը ընդունում է նրանց հարկը և իջնում դեպի Պարսուաշ:

Սուրիկաշը գտնվում է Բանեի (Բերոզե) շրջանում, Սինիխինին գուցե Սիմախն է, Բանեից դեպի հյուսիս փոքր հեռավորության վրա: Ալլարբիան և Կարալլուն գտնվում են այն լեռներում, որոնք բաժանում են Զաղաթուի և Փոքր Զաբի վտակներից մեկի ջրերը²:

Պարսուաշում Սարգոնը նամրիի, Սանգիրուտուի, Բիթ-Արդադանիի և մեղացիների առաջնորդներից հարկ ստացավ: Մենք Պարսուաշը տեղա-

¹ F. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, 1912: Մեկ ուրիշ պակասավոր պատճեն հրատարակված է Վ. Շրագերի կողմից. V. Schrader, Keilschrifttexte aus Assur (37, «Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft», 1922, Heft. 2, № 141, էջ 91): Թյուրո-Դանթենի կողմից իր հոյակապ հատորում ներկայացված արշավանքի ճանապարհացույցը շատ կետերում ճշգրիտ է: Գոնև մենք այլ կարծիք ունենք:

² Թյուրո-Դանթենի կողմից վկայակոչված մի բեկորի համաձայն, նշ. աշխ., էջ 4, ծան. 1, Ուլլուսունուն թիր մայրաքաղաք Իզիրտուից վեց բերու հեռավորության վրա շտապ դուրս է գալիս և ներկայանում Սարգոնի առջև Ալլարբիայի Լարուտեում: Վեց բերու հեռավորություն ունեցող այդ վայրն անշուշտ Սինիխինին է, ուր Ուլլուսունուն սպասում էր Ասորեստանի թագավորին, և ոչ թե Լարուտեն, ինչպես կարծում է Թյուրո-Դանթենը: Սինիխինից Ուլլուսունու թագավորը զնաց Լարուտե՝ Ասորեստանի թագավորին ներկայանալու: Վեց բերու հեռավորությունը համարյա 30—35 կիլոմետր է: Եթե Սինիխինին Սիմախն է, Մանայի մայրաքաղաք Իզիրտուն կրճատված Բերդիդորը: Ֆորերն Իզիրտուն նույնացնում է Սակիզի հետ:

Ալլարբիան Պատարայի վերին հովտում չէ, այլ ավելի հարավ՝ Փոքր Զաբի արևելյան վտակ Շիրվան գետի վրա:

գրում ենք Շիրվանի շրջանում, Զաղաթուի վտակ Խորխուրայի ակունքների վրա և Արդեշանի արդի նահանգի հյուսիսում թվարկված երկրներում:

Սարգոնը Պարսուաշից գնում է Մանայի նահանգ Միսի և մտնում Սիր-դակկա կամ Զիրդիակկա բերդը, որտեղ նրան էր սպասում Ուլլուսունուն: Նշենք, որ Ասորեստանի թագավորը նախ առաջ է խաղում դեպի արևելք՝ մեղական հզոր ցեղերի վրա, վստահ լինելու համար, և այս վերադառնում դեպի Մանա, Զիրդիակկա: Նա աշխատում է այստեղ ևս իր դիրքը հաստատուն դարձնել, նախքան ուղղվելը դեպի Զիկիրտու, որը արշավանքի նրպատակն էր: Ուլլուսունուն, Սարգոնին հաճելի լինելու նպատակով, Զիրդիակկայում արդեն պատրաստել էր ասուրական բանակի համար ուտեստ՝ ալյուրի պաշարներ և զինի: Նրա անդրանիկ որդին Ասորեստանի թագավորին դիմավորեց հարուստ նվերներով: Նա խնդրեց թագավորից՝ «փակել շար թշնամի կալմենների առջև իր երկրի մուտքը, Ուրսային պարտության մատնելը»¹:

Սարգոնը խոստացավ կործանել Ուրարտու երկիրը և «խաղաղություն տալ Մանայի դժբախտ ժողովրդին»: Սարգոնը խնջույք սարքեց ի պատիվ Ուլլուսունուի՝ նա հրաշալի սեղան բացեց և Ուլլուսունուին ու նրա մեծամեծներին նստեցրեց ասորեստանցիների հետ: Մանա երկրի և Մեղիա երկրի միջև ցցված լեռների Գիդիլբուեդի երկրի առաջնորդները նույնպես եկան Զիրդիակկա և իրենց հարկը մատուցեցին՝ իրենց կյանքը փրկելու և երկիրը կործանումից ազատելու համար:

Սարգոնը նրանց վրա կուսակալ նշանակեց, Պարսուաշի իր կառավարչի հրամանատարության տակ: Սահմանային նահանգ Միսին հավանաբար զբաղեցնում էր Զաղաթուի հովիտը, Զունիան-Սահաբի մոտ, Սակիզի ճանապարհի վրա: Եթե Զիրդիակկան Սակիզ բնակավայրի վրա չէր, համենայն դեպս գտնվում էր Սահաբի շրջակայքում:

Այս միջոցներով իր թիկունքն սպահովելուց հետո Սարգոնը կատարում է 30 բերու երկար ճանապարհ և հասնում Մանայի մեծ բերդ Պանդիշ, որը հսկող կայանի դեր էր կատարում Զիկիրտուի և Անդիայի երկրների նկատմամբ: Սարգոնը, ուրեմն, այս երկու երկրների մուտքի մոտ էր զբտնրվում: Նախքան այնտեղ մտնելը, նա ամրացնում է Պանդիշի պատվարները, այնտեղ կուտակում հացահատիկի, զինու, ձեթի պաշար և տեղավորում ռազմական մեքենաներ՝ անտարակույս, գործողության բազա ստեղծելու համար: Թվում է, թե Զաղաթուի հոսանքը Մանայի արևելյան սահմանն էր կազմում:

¹ Կալմեններ Զիկիրտուի և Անդիայի բնակիչներն են: Սարգոնը այստեղ ևս շուշափում է Ռուսային, թեպետև արշավանքի նպատակը սահմանափակվում էր այս երկու երկրներով: Բախտի բերումով էր, որ Սարգոնը իր զենքերը դարձրեց Ռուսայի դեմ: Ինչ որ նա ասում է Ռուսայի մասին՝ հետագա նկատառումներ են:

Զիրդիակկան նրա ակունքների մոտ էր, իսկ Պանզիշը՝ նրա գետաբերանի մոտ, համարյա արդի Միանդաբի շրջանում¹:

Վերջապես, Սարգոնը անցնում է Իշտարաուրա գետը, որ կարող էր միայն Ջաղաթուն լինել, և մտնում է Զիկիրտուի նահանգ Աուկանեն: Երկրի թագավոր Մետատին, Սարգոնի մոտենալը լսելով, ամբողջ ժողովրդին տեղափոխում է լեռները, ապահով տեղ, իսկ ինքն իր Պարդա նստավայրը թողնելով՝ իր զորքերը տանում է Ռուսային օգնություն: Ասորեստանի թագավորը ավերում է երկիրը, թալանում և այրում 12 բերդաքաղաք՝ շրջակա 84 գյուղերով:

Աուկանեն, հետևաբար, Զիկիրտուի սահմանամերձ նահանգն է, Միանդաբի դիմաց, Ջաղաթուի աջ ափին: Այն լեռները, ուր պատասպարվել էր բնակչությունը, կարող են Ջաղաթուի և Կարանկուի ջրերը միմյանցից բաժանող լեռները լինեն: Պարդա մայրաքաղաքը պետք է փնտրել Մարագայի մարզում, գուցե Կլաշիքում: Մետատին համարվում էր Ուլլուսուենուի վասալը, և նրա երկիրը այդ իսկ պատճառով չէր կարող Մանայից շատ հեռու լինել²:

Աուկանեից Սարգոնը մեկնեց Մանայի Ուիշդիշ նահանգը, որը գրավված էր Ռուսայի կողմից: Ասորեստանի թագավորը բուռն լուտանքներ է տեղում Ռարաուուի թագավորի հասցեին: Նրան կոչում է «Նճրագործների ցեղին պատկանող լեռնից, որը կարգ ու կանոն չի ճանաչում, որի շրթներն ատամների արանքից թշնամական և անարդար բառեր են բարբառում, որ Շամաշին տված պատվո խոսքը չի պահում, որ ամեն տարի, առանց հոգնելու, խախտում է իր սահմանները»: Այդ ռճրագործը մեծ բանակ էր ուղարկում:

¹ Զիրդիակկայից մինչև Պանզիշ հեռավորությունը ենթադրվում է 30 բերու, մոտ 165 կիլոմետր, որը չի արդարացնում մեր նույնացումը՝ Սակիդից մինչև Միանդաբ հազիվ հարյուր կիլոմետր է, ոչ ավելի: Թյուրո-Պանթենը շատ իրավամբ նկատում է, որ կասկածելի է, թե Մանայի երկու քաղաքներ իրարից այդքան հեռու լինեին: Սարգոնն արգեն երկար շրջանց արած պիտի լիներ Պանզիշ հասնելու համար, այն դեպքում, եթե թիվը համապատասխաներ իրականությունը (Ներածություն, էջ 6, ծան. 7): Սարգոնն ասում է, 1, 128, «որ ինքն անցել էր անհամար բարձր լեռներ, որոնց վրա բարձրանալ և իջնելը շատ դժվար էր»: Հաշվի առնելով այդ մտազուգործությունը ու վայրէջքների քանակությունը, կարելի է ենթադրել, որ անցած ճանապարհը 30 բերուի է հասնում:

² Պետք է ասել, որ այն նույնացումները, որ մենք մեզ թույլ ենք տալիս կատարել, բոլորը վերապահության են արված, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հին անունները պահպանված են մինչև մեր օրերը: Եթե մենք դրանք առաջարկում ենք, ապա միայն պարզաբանելու համար մեր միտքը Սարգոնի արշավանքների ուղղություն և ծավալի մասին, որ հաճախ խիստ չափազանցված է բազմաթիվ գիտնականների կողմից: Օրինակ, Պարդան Մարագայի շրջակայքում տեղավորելով՝ մենք ուզում ենք ասել, որ Զիկիրտուն ամենևին այնպիսի մի երկիր չէր, որը տարածված լիներ մինչև Կասպից ծովը, և նույնիսկ մինչև Կիլիկիդիան:

հանել և Ուսուշ բարձր լեռան կիրճերից մեկում դիրք էր գրավել, շուրջն ունենալով իր օգնականներին, անշուշտ ներառյալ Զիկիրտուի և Անդիայի զորքերն ու «լեռների բոլոր թագավորներին»: Նա տենչում էր ասուրական բանակին հանդիպել և անխնա պարտություն մատնել:

Սարգոնը Ռուսայի հակապատկերն է: Նա «այն իսկական թագավորն է, որ բարություն է խոսում, ատում է սուտը, նրա բերանից չար կամ վրնասակար գործեր երբեք դուրս չեն գա, նա աշխարհի իշխանների մեջ ամենախմաստունն է»: Նա ուրարտացի Ռուսայի սահմանները չէր անցել, և ոչ էլ իր երկրի սահմանները, ճակատամարտի դաշտում իր ռազմիկների արյունը չէր թափել:

Մեկ խոսքով, նա ունի բոլոր առաքինությունները, բացի, մենք կարող ենք ավելացնել, համեստությունից: Նա իր ձեռքը բարձրացնում է դեպի Աշշուրը և նրանից խնդրում Ռուսային պարտության մատնել կովի դաշտում: Աշշուրն ընդունում է նրա խնդրանքը: Ասուրական զորքերը լեռների միջով կատարած երկար անցման հետևանքով հոգնել ու հյուսվել էին: Սարգոնը նրանց ճակատամարտի չի մղում: Քանի որ նա չէր վախենում Ռուսայի զորքերի բազմությունից, արհամարհում էր նրա ձիերը, բանի տեղ չէր դնում նրա սպառազինված ռազմիկներին, Սարգոնը նստում է իր անձնական մարտակառքը, գլուխն է անցնում միայն իր հեծելազորի, որը թշնամի երկրում երբեք իրենից չէր հեռանում, և նիզակի սրընթացությամբ նետվում է Ռուսայի վրա, պարտության մատնում նրան, ահավոր ջարդ կատարում, լեռների գոգերը լցնում է դիակներով, արյունը գետի պես հոսեցնում դեպի անդունդները: Նա գառների նման մորթում է Ռուսայի այն մարտիկներին, որոնք նետ ու աղեղ էին կրում, կտրում է նրանց գլուխները: Թագավորական ընտանիքի 260 անդամների գերի է վերցնում, ինչպես նաև կուսակալների, պաշտոնյաների, հեծելազորայինների:

Սարգոնը Ռուսային սեղմում է իր ճամբարին և նետերով ու նիզակներով կոտորում նրա լծկան ձիերին: Ռուսան լքում է իր մարտակառքը, հեծնում մատակ ձին և փախչում է իր զորքերի առջևից: Ասորեստանի թագավորը ջարդուփշուր է անում Զիկիրտուի թագավոր Մետատուի և հարևան թագավորների զորքերը: Ռարաուուի պարտության մատնված զորքերին հետապնդում է Ուսուշից մինչև Զիմուր՝ հասպիսի լեռը, 6 բերու հեռավորության վրա:

Ռուսան փախչում է «ինչպես գիշերային թռչունը արծվի դիմաց», նա սրտատրոփ լքում է իր թագավորական նստավայրը՝ Տուրուշպան և հասնում լեռների լանջերին, «ինչպես անասունը, որ փախչում է որսորդի հետապնդումից»: Որպես երկնող մի կին, նա նետվում է անկողնու մեջ, հերթաժարվում սնունդ և ըմպելիք տանել բերանը, անբուժելի հիվանդություն է սրսկում ինքն իրեն: Սարգոնը պնդում է, «որ ինքը Աշշուրի հաղ-

Թանակն ընդմիշտ հաստատեց Ուրարտուի վրա»։ Նա ճշմունք է Զիկիրտուի և Անդիայի մարդկանց ու նրանց առջև փակում Մանա երկրի մուտքը։ Նա բավարարում է նրանց տիրոջ՝ Ուլլուսունուի սիրտը՝ «նա լույս սփռեց զըժ-բախտ ժողովուրդների վրա»։ Սարգոնն իր պատմությունը վերջացնում է ասելով, որ ինքը ընդհատում է իր արշավանքը դեպի Անդիա ու Զիկիրտու, որպեսզի իր երեսը դարձնի դեպի Ուրարտու։

Այս պատմությունը մի լավ նմուշ է ասուրական գինվորական նկարագրությունների, որտեղ միշտ ավելի շատ գրականութուն կա, քան թե ճշգրիտ փաստեր, որոնք կարող են պատմության համար օգտակար լինել։

Սարգոնի զայրույթը Ուրարտուի թագավորի դեմ ցույց է տալիս, որ վերջինը Ասորեստանին շատ անհանգստություններ էր պատճառել իր հաճախակի հարձակումներով, որոնք այստեղ միայն ի միջի այլոց են հիշատակվում։ Ասորեստանի թագավորը պարծենում է, որ ինքը սիրում է ճշմարտությունը, բայց այնուհանդերձ հեռանում է դրանից ասելով, որ իր դեմքը դարձրեց դեպի Ուրարտու Ուառուշի ճակատամարտից հետո, այնինչ բացահայտ է, որ նա այդ արել էր հիշյալ ճակատամարտից առաջ։ Հիրտալի, թագավորն ինքը խոստովանում է, որ Ուիշդիշում գտնվող Ուառուշ է հասել «արևելքից արևմուտք» դնալով։ Մինչ այդ նա գտնվում էր Աուկաննում՝ Մանայի մոտ, և ավելի խորը շեր թափանցել, նույնիսկ չէր հասել երկրի մայրաքաղաքը։ Հետևաբար, Աուկաննից դեպի արևմուտք գնալ Ուառուշ հասնելու համար՝ նշանակում էր քաշվել, այսինքն՝ նահանջել դեպի Մանա։ Ուիշդիշը, ուր հասնում է նա, Ուրարտուի մի նահանգն էր, որ զրավվել էր Մանայից։ Մենք կտեսնենք, որ Ուրարտուի թագավոր Մենուան գրավել էր Մեյշտա քաղաքը (Տաշ-թեփեի վայրում՝ Զաղաթուի գետաբերանում), իսկ նրա հաջորդ Արգիշտին՝ Ուշինի քաղաքը, որը, անշուշտ, այսօրվա Ուշնուն է։ Ուիշդիշը կարող է լինել միայն Ուրմիա լճի առափնյա գոտին, Տաշ-թեփեից համարյա մինչև Ուշնու։

Ուառուշի անցքը, որտեղ Ռուսան ճամբար էր դրել, մեր կարծիքով Դերբենդի լեռնանցքն է, Ուշնուից տասնհինգ կիլոմետր հեռավորության վրա, 2000 մետր բարձրություն ունեցող մի լեռան կողմին։ Դա, երևի, Ուառուշ լեռն է։ Վեց բերու տարածությունը Ուառուշից մինչև Զիմուր, որը 30—35 կիլոմետր է անում, ճիշտ և ճիշտ Դերբենդի ու Զագրոսի լեռնաշղթայի Կելիշին լեռնանցքի միջև եղած հեռավորությունն է։ Այս լեռնանցքով է, որ Ռուսան իր պարտությունից հետո փախած կլինի, որպեսզի մտնի Մուսասիր, որը Ուրարտուին բարեկամ և վասալ երկիր էր։

Շատ հավանական է, որ Ռուսան իր ուժերը կենտրոնացրել էր Մուսասիրի մոտերքում, Բաշկալայի մոտ՝ Ուրարտուի սահմանամերձ կայան Ուեսիում։ Նա երկու զորամաս էր ուղարկել Մուսասիր, ինչպես մենք կըտեսնենք ներքևում։ Եթե նա չի ընտրել Զագրոսի և Ուրմիա լճի միջև եղած

ճանապարհը՝ Դերբենդ իջնելու համար, ուրեմն Կելիշինի՝ վրայով է մտել Մուսասիր։

Ուիշդիշը տարածվում էր դեպի հյուսիս բավական հեռու, եթե հաշվի առնվի այն, որ «նրա քաղաքները երկնքի աստղերի նման անհամար էին»։ Ասորեստանի թագավորը հողին է հավասարեցնում նրա քաղաքների հաստատուն պարիսպները, փշրելով «ինչպես հողամաններ», գրավում հացահատիկի պահեստները բանակի համար։

Սարգոնը Ուիշդիշից մեկնում է Ուշկայա՝ Ուրարտուի սահմանամերձ կայանը, «Զարանդա նահանգի մուտքի մոտ և Սուբի նահանգի վերևում, որ Ուրարտուի բնակիչները կոչում են Մանա երկիր»։

Հետևաբար, կարելի է ասել, որ Սուբին նախապես պատկանում էր Մանային, որից խլվել էր, ինչպես և Ուիշդիշը, Ուրարտուի կողմից։

Սարգոնը Ուշնուից ուղղվում է դեպի Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ծայրամասը, ուրեմն, այդ գծի վրա էին գտնվում նրա անցած նահանգները։ Գալով նրանց սահմաններին, օգտակար կլինեի դիմել այդ նույն գծի երկայնքին գտնվող այն բաժանումներին, որոնք հայտնի էին հին Հայաստանին։

Ուշկայա քաղաքը կործանվեց, և շրջակա 115 գյուղեր հրո ճարակ դարձան, այնպես որ «ծուխը ամպրոպի նման ծածկեց երկնքի երեսը»։ Սուբի նահանգի՝ Սանգիրուտու երկրի սահմանի վրա գտնվող Անիաշտանիա քաղաքը իր 17 գյուղերով արժանացավ միևնույն բախտին։ Ուրեմն, Սուբին արևելքից մոտ էր Զարանդային, իսկ հյուսիսից՝ Սանգիրուտուին։ Ուշկայա քաղաքը Զարանդայի մուտքի մոտ էր, իսկ Անիաշտանիան՝ Սանգիրուտուի սահմանի վրա։

Մանայի երկու հին նահանգները, որ հանձնվել էին Ուրարտուին, գտնվում էին Ուրմիա լճի և Զագրոսի լեռնաշղթայի միջև։ Առաջինը ընդգրկում էր, լճի հարավային ափից բացի, նաև Մարի գավառի շրջանը, երկրորդը՝ Քրարի գավառը և հին Հայաստանի էյլի կամ Կուրիճան շրջանը, որը համապատասխանում է Մեր գավառին, Տեր գավառին և այսօրվա Բարադոստին²։ Ուշկայան գտնվում էր Զոլա գետի ափունքին, որը ողողում է

¹ Քյուրո-Գանժենը Սարգոնի արշավանքի իր գեղեցիկ հրատարակության ներածականում առաջարկում է բոլորովին տարրեր երթուղի, որի համաձայն Սարգոնը անցել էր Պանդիշից դեպի Սոհենդ, շրջանցել էր Ուրմիա լիճը և Քերբիզի, ևուրի վրայով առաջ խաղացել դեպի Վանա լիճը։ Այս երթուղին հնարավոր չէ հիմնավորել։ Գծվար է ապացուցել, որ Մանան և Ուրարտուն Ուրմիա լճի արևելքում տիրույթներ ունեին։

² Կեղծ-Մովսեսը, Աշխարհացույց, էջ 32, Մարի, Քրարի, Այլի կամ Կուրիճան գավառները թվարկում է Պարսկահայք նահանգի մեջ։

Քրարին (Tur-abi) Քուր գետի շրջանն է. Կուրիճանը հիշեցնում է Կիլիանը կամ Գիլգանը։

Զարանդան, հին Հայաստանի Զարեանդը, և որը Զարանդայի մուտքը պատնեշող բնույթ ուներ:

Անիաշտանիա քաղաքը, Ուշկայայի հյուսիսում, նույն գետի վերին հովտի ելքի մոտ, Սուրբին բաժանում էր Սանգիբուտու երկիրը: Սանգիբուտուն կոչվում էր նաև Բարի¹: Պետք է նշել, որ Սարգոնը չի մտել Զարանդա, այլապես նա կնշեր, որ Զարանդան նույնպես կործանել է. նրա մասին չի խոսում: Զարանդան մնաց արևելք, նրա երթուղուց դուրս:

Քաղաքներն ասում է, որ Ուշկայայից (ավելի ճիշտ՝ Անիաշտանիայից) հասել է Բարի կամ Սանգիբուտու երկիրը: Սակայն, նախքան այս երկիրը հասնելը, նա մտնում է Դալա երկիրը և քանդում նրա երկու բերդաքաղաքը՝ Քարուին և Քարմակիսան, շրջակա 30 գյուղերով:

Քարմակիսայից գնում է Կիշպալ լեռան ստորոտում գտնվող Ուլխու բերդաքաղաքը Սանգիբուտու նահանգում, և 57 շրջակա գյուղերի հետ միասին հողին է հավասարեցնում:

Ուլխուից Սարգոնը անցնում է մեկ ուրիշ քաղաք, որի անունը չնշվել է և որը «բերդաքաղաքների գլխավորն էր Սանգիբուտուի նահանգում»: Հետևաբար, սա շրջանն է միևնույն նահանգի, որը 21 բերդաքաղաք ուներ, որոնք «շատ վաղ ժամանակից գրավված էին ուրարտական թագավորների կողմից»: 21 քաղաքները «շողշողում էին Արզաբիա լեռների գագաթներին, ինչպես լեռների վրա բուսած խաղողի որթերը»:

Սանգիբուտուի մարդիկ, «նահանգում ապրողները, այդ քաղաքների բոլոր բնակիչները», հենց որ լեռների գագաթներին կառուցած իրենց դիտակայաններից տեսան թշնամիներին, մեռյալի գույն ստացան, լքեցին իրենց ամբողջությունները և փախան լեռները: Սարգոնը նահանգը ծածկում է ինչպես «մորեխների շու, ինչպես երեկոյան մուսյլ ամպ»:

Ասորեստանի թագավորը 12 բերու ճանապարհ է անցնում Արզաբիայից Իրտիա բարձր լեռը հասնելու համար և ճամբար է դնում այնտեղ:

Իրտիա կամ Իրտիա լեռը մեզ ծանոթ է Սալմանասար III-ի արշա-

¹ Սանգիբուտուն և Սուրբին նույն անուններն են, ինչ որ Սուրբին: Վերոհիշյալ Սանգիբուտուն, ինչպես նաև Բարին, ուրիշ անուններ չեն, եթե ոչ Բիթ-Բարու, որը Սեննաքերիբի Պրիզմալում, II, 21, նշված է որպես էլամի սահմանի վրա գտնվող երկիր: Եթե Սուրբին նույն Սուրբի անունն է, կարելի է գրա տակ ենթադրել Տրաքսիա շրջանը, որը հռոմեական եռապետ, հռչակավոր գործավար Մարկոս Անտոնիոսը 33 թվականին զիջեց Ատրպատականի թագավորին (Strab., XI, II, էջ 523): Անդրեասն առաջարկել է այդ անունը սրբագրել 'Αλυσία, որպեսզի այնտեղ ճանաչվի Աղբակ անունը: Ըստ Մտրարոնի, հայերը Սիմրակեն խել էին մեղացիներից, իսկ Անտոնիոսը այն վերագործրեց նրանց:

Եթե հարցը մեղական մի շրջանի մասին է, ավելի հավանական է այն փնտրել Զագրոսի լեռնաշղթայից արևելք, որը Հայաստանի և Մեդիայի (Ատրպատականի) միջև բնական սահման էր, և այն նույնացնել Սուրբիի հետ:

Սամալը, Բարդոստի հարևան շրջանը, գուցե կապ ունի Սուրբիի հետ:

վանքից: Այն մենք նույնացրել ենք Ալադադի բաղամթիվ ճյուղավորումների հետ:

Դալան և Բարին՝ կամ Սանգիբուտուն իր երկու մասերով, կռթնած էին Զագրոս լեռնաշղթային, ինչպես Ուլիշիշը և Սուրբին. վերջինները տարածվում էին արևելյան դառիթափի վրա, մյուսները՝ արևմտյան: Դալան կարող է լինել հին հայկական Կոտոր և Նկան ամրոցների շրջանը, ներկա Կոտուրի և Նագանի շրջանը, որը Քորնավան գավառն էր, Վասպուրականի նահանգում: Այն ժամանակ Բարին կամ Սանգիբուտուն կհամապատասխաներ Սարայի շրջանում Մարդաստան հայկական մեծ գավառին:

Այստեղ Սարգոնը ընդհատում է իր առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, դառնում է հյուսիս-արևմուտք, դեպի Ալադադ և կանգ առնում Իրտիայի մոտ: Արզաբիայից մինչև Իրտիա հեռավորությունը 12 բերու կամ 65—70 կիլոմետր է և համապատասխանում է Սարայի շրջանից մինչև Ալադադի մոտերքի հեռավորությանը: Իր ճանապարհին Ասորեստանի թագավորը խարույկի նման այրում է 146 գյուղ, դրանք կողոպտելուց և «Աշշուրի երկիրը վերադառնալու համար ահագին պաշար» պատրաստելուց հետո:

«Սանգիբուտուի բերդաքաղաքներից Սարգոնը գալիս է Արմարիլի նահանգը»: Դրանից բխում է, որ Արմարիլին Իրտիայի շրջանում էր գտնվում: Արմարիլին Սալմանասար III-ի Արամալին է: Նա Իրտիայից Արամալիի և Զանգիլունայի վրայով իջավ լճի ափը, մինչդեռ Սարգոնը Արմարիլիից առաջ է խաղում դեպի Այադի, որը նույնպես լճի ափին էր տեղավորված: Արմարիլիում, Ուրբանդա լեռների ստորոտում, կար 7 բերդաքաղաք և 30 գյուղ: Սրանք անցնելիս թագավորն այցելում է Ուրսայի Ռիար ծննդավայրը և Արբուն՝ Սարգուրիի քաղաքը. նրա եղբայրները բնակվում էին 7 ուժեղ ամրացված քաղաքներում: Այդ քաղաքները քարուքանդ արվեցին, և Խալդիայի տաճարը հրդեհվեց:

Սարգոնը Արմարիլիից գնում է Այադի, որը երեսուն բերդաքաղաք ուներ «այնժաման ժողի ափին, մեծ լեռների լանջին», քաղաքներ, որոնք քանդվեցին և շրջակա 87 գյուղերի հետ միասին հրկիզվեցին:

Այադիից նա անցնում է Ալլուրիա, Կալլանիա, Իննաա գետերը և հասնում է Ուալախս նահանգը, «Ուրարտուի սահմանի ստորոտում», Նաիրի երկրին սահմանամերձ: Նրա բերդաքաղաք Ուալախսն ավելի ամուր էր, քան Ռուսայի մնացած բոլոր բերդերը: Նրա կայազորը բաղկացած էր քաջարի ռազմիկներից, այնտեղ էին նաև ռազմական առաջնորդները՝ իրենց զորքերով: Այնտեղ կային և նոր լուրեր հաղորդող լրտեսներ: Նրա 5 բերդաքաղաքները հրո ճարակ դարձան 40 գյուղերով հանդերձ:

Ուալախսից Սարգոնը մտնում է Նաիրի երկիրը: Յանգու թագավորն ընդառաջ է գալիս 4 բերու հեռավորության վրա գտնվող իր մայրաքաղաք Խուբուշկիայից և հարկ մատուցում:

Սարգոնը մտնում է Մուսասիր՝ այս երկրի թագավոր Ուրզանային պատժելու համար: Ասորեստանի թագավորը զայրացած էր Ուրզանայի վարմունքից, որը խուսափել էր դիմավորել և հարգանքներ մատուցել իրեն, ինչպես արել էր նրա դրացի Յանդուն: Ուրզանան, որպես Ռուսայի դաշնակից, այլ կերպ չէր կարող վարվել: Սարգոնը, խիստ բարկացած, իր բանակի մի սովար մասն ուղարկում է Ասորեստան և «իբ միակ անձնական մարտակառքով ու մեկ հազար հեծելազորով» նետվում է Մուսասիրի բարձր լեռները: Ուրզանային հաջողվեց փրկվել, բայց Սարգոնի ձեռքն է ընկնում նրա ընտանիքը: Նրա կինը, որդիները, աղջիկները և նրա ժողովուրդը, նրա ընտանիքի անդամները գերի տարվեցին: Տարվեց նաև 6110 մարդ, 12 ջորի, 380 էշ, 525 եղ, 1235 ոչխար¹: Սարգոնը կողոպտում է Ուրզանայի պալատը և Նալդիայի տաճարը և ահագին ավար վերցնում: Պալատից վերցնում է՝ 34 տաղանտ 18 մինա ոսկի, 167 տաղանտ 2 և կես մինա արծաթ: Տաճարից 4 տաղանտ 3 մինա ոսկի, 162 տաղանտ 20 մինա արծաթ, 3600 տաղանտ մաքուր պղինձ: Բացի դրանից, հավաքվում են նաև մեծ քանակությամբ գործիքներ, տարբեր մետաղներից արվեստի առարկաներ, որոնք հաճախ պատված են թանկագին քարերով: Առատ ավարով բեռնավորված, հաղթական թագավորը վերադառնում է իր մայրաքաղաքը:

Սարգոնը լճի ափին գտնվող Այադի հասնելուց հետո հանկարծ հոտ է դառնում և փոխանակ դեպի արևմուտք գնալու, շրջվում է դեպի հարավ՝ Խուբուշկիա և Մուսասիր հասնելու համար: Սա Մեծ Ջարի ավազանն է, որը տեղացիները կոչում են էլամունի, ինչպես Սարգոնն է վկայում²: Այադին նույնացվում է հայկական գավառ Առեբրանիի հետ՝ լճի ծայրի երկու կողմերում: 30 քաղաքները կիսաբոլոր շարված էին Արճեշից մինչև Ջանիկ՝ էսրակ և Արտավազ լեռների լանջերին, որոնք կարող են մեր

¹ Ուղեքն, I, 349, կրկնված I, 424-ում, որտեղ ոչխարների թիվը 1285 է, բայց Sauerberg-ը բյուրեղում, I, 128—129, այս թվերին ավելացված են՝ 6170 բնակիչ, 692 ջորի և էշ, 920 եղ, 100 225 ոչխար:

² Մեկ այլ անհամաձայնություն թյուրո-Նանսենի և մեր միջև: Այս գիտնականը կարծում է, որ Սարգոնը ճանապարհը շարունակում է լճի երկարությամբ և առաջ ընթանալով Արլատի, Բիթլիսի վրայով հասնում է Սաիրը (Սղեբդ): Ըստ երա՝ Ուսայիսը զուգադիպում է Բիթլիսի հետ, իսկ Խուբուշկիան՝ Սաիրդի հետ: Այդտեղից Սարգոնը Բոհտանի վրայով պիտի առաջ խաղացած լիներ մինչև Մուսասիր: Այս ճանապարհացույցի հեղինակին, ըստ երկվույթին, թյուրիմացության մեջ է գցել Նաիրիի հիշատակումը, որը նա շփոթել է Ամեդիի շրջանի Նաիրիի հետ: Ուսայիսը կամ Ուեսին չէր կարող հեռու լինել ուղղաճառից, որը Մանան էր, և ոչ էլ Մուսասիրից, որտեղից Ուրզանա թագավորը հետևում էր Ուեսիում կատարվող իրադարձություններին: Անշուշտ, նա չէր կարող հետևել, եթև Ուեսին այնքան հեռավոր շրջանում լիներ և Մուսասիրից բաժանված լիներ ասուրական երկրներով: Զիկիրուտից և Անդիայից հասնել Բիթլիս՝ օգնություն փնտրելու համար, գործնական բան չէր կարող լինել:

տեքստի Արսիդուն և Մախուննիան լինել: Այս քաղաքներից Արգիշտիունան և Կալլանիան ամուր էին կառուցված: Եթև Արգիշտիունան Արճեշն է, Կալլանիան պետք է որ Բեբղրին լինի: Այդպես էլ Կալլանիա գետը կարող է լինել Բեբղրի գետը, որը թուրքերը կոչում են Բենդիմահի: Ալլուրիա գետը զուգադիպում է Մարմետին, և հարց է ծագում, թե Ալլուր գյուղը արդյո՞ք չի պահպանել գետի հին անունը¹:

Երրորդ գետը՝ Խննաան, պետք է լինի Արճակ գետը, թուրքերի Մեհ-մեդիյեհը: Ուսայիս նահանգը, որը սահմանամերձ է Խուբուշկիա-Ջուլամերկին, նույնանում է Մեծ Աղբակի հետ: Խուբուշկիան կամ Նաիրին, ինչպես Սարգոնն է կոչում այն, Խուբուշկիա անունը վերապահելով նրա մայրաքաղաքին, Փոքր Աղբակն է: Ուսայիս բերդը կարող է լինել միայն Բաշ-կալան, որը լավ դիրք ուներ ճուղ կիրճը պաշտպանելու համար: Այդպիսով ճշգրտվում է Սարգոնի ճանապարհացույցը. նա Այադից անցնում է Վանի տերիտորիան և հասնում Բաշկալա ու Ջուլամերկ, որտեղից Դիզայի, Ներիի վրայով անցնում է Սիդիկա, որը Մուսասիրի քաղաք է:

Սխրագործություններն ամփոփելով, Սարգոնն իր ավերած քաղաքների թիվը Ուրարտուի 7 նահանգներում հասցնում է 430-ի: Մեկ ուրիշ վավերագրում այդ թիվը վերածվում է 55 քաղաքի, 11 բերդի՝ 8 նահանգում²: 7 նահանգները հետևյալներն են. Սուբի, Զարանդա, Դալա, Բարի կամ Մանդիբուտու, Արմարիլի, Այադի և Ուսայիս: Ութերորդը Ուիշդիշն է, որը խլվել է Մանայից: Նախքան Սարգոնի արշավանքի քննարկման անցնելը և լուսաբանելն այն ամենը, ինչ որ Սարգոնը պատմում է Ուրարտուի վերաբերյալ (նրա պաշտպանողական աշխատանքների, նրա տնտեսական աղբյուրների մասին), անհրաժեշտ է ծանոթանալ այն տեղեկությունների հետ, որ գոյություն ունեն ասուրական նամակազրական գրականության մեջ և նոր լույս են սփռում Ասորեստանի՝ Ուրարտուի նկատմամբ ունեցած դիրքի վրա:

Ասորեստանին քաջ հայտնի էր այսպես կոչված service d'information-ը (տեղեկատու ծառայությունը), կազմակերպություն, որին հանձնարարված էր բոլոր հնարավոր միջոցներով (գիտարկումներ, լրտեսություն, բանակցություններ, կաշառք) ձեռք բերել տեղեկություններ թշնամի երկրների վերաբերյալ:

Սարգոնի ժամանակ այդ գործակալները հատկապես ակտիվ էին ուրարտական ճակատում: Նրանք ամեն ճիգ էին թափում իմանալու համար այն բոլորը, ինչ տեղի էր ունենում Ուրարտուում: Նրանք տեղյակ էին Ուրար-

¹ Ալլուր հին անունը գուցե պահպանվել է այլուր հայրենի բառի հետ նմանության շրջանում:

² Զիշտակարան, I, 42—43: Գումարը չի համապատասխանում պատմության տրված լինելին: Այդ հարցին մենք կանդրադառնանք:

տուր թագավորի ամեն մի քայլին, նրա զորքերի ամեն մի տեղաշարժին: Այդ գործակալների գազտնի տեղեկությունները, որ թագավորին էին ուղարկվում նամակների ձևով, շատ ուսանելի են: Նրանք գրված են պարզ ոճով, ազատ պայմանական ճարտասանությունից, որը հատուկ է պաշտոնական վավերագրերի լեզվին, և կարևոր էջեր են ներկայացնում ճշմարտացի պատմության համար:

Ուրարտական ճակատի վերաբերյալ նամակները մեզ հասել են շնորհիվ Աշուրբանիպալ թագավորի, որը բաղմաթիվ նամակներ է հավաքել Նինվեի իր գրադարանի համար: Նրանք հրատարակված են Հարպերի մեծ ժողովածուում և մասամբ անգլերեն են թարգմանված Պֆայֆերի կողմից¹:

Այստեղ մենք վերարտադրում ենք մի քանի նամակներ, որտեղ խոսվում է կիմմերների մասին: Դժբախտաբար, այդ նամակները թարգմանված չեն: Այստեղ խոսքն Ուրարտուի մի թագավորի մասին է, որը նոր է հայտնի կիմմերական հրոսակների կողմից: Մեր նպատակն է պարզարանել այն բավական վիճելի հարցը, թե ո՞վ է Ուրարտուի այդ թագավորը: Մենք կապացուցենք, որ դա Ռուսան էր, և կիմմերական պատերազմում նրա պարտությունն էր, որ հեշտացրեց Սարգոնի թափանցումն Ուրարտու: Աշուր-նիսուան, որ այդ նամակներն ուղղում է ժառանգորդ իշխանին կամ թագավորին, մոտավորապես Մծբինի և Տիգրիսի միջև ընկած Թիլլե նահանգի կառավարիչն է: Ընթն էլ դրանք ստացել է ժառանգության գործակալներից:

Պֆայֆեր 8—Հարպեր 444:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-նիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Ուրարտուի հինգ կուսակալներ մտան Ուեսի:

Սեթինու՝ կուսակալ [......]տենիի,

Կակկադանու, որ Ուկկայի դիմացն է մնում,

Սակուատա՝ «կուսակալ» Կանիումի,

Սիպլիա՝ «կուսակալ» Ալզիի,

Տուտու՝ «կուսակալ» Արմիրալիուի:

Սրանք են նրանց անունները: Ուղտերի քարավանի երեք հրամանատարների հետ միասին նրանք մտան Ուեսի: Այժմ երբ նրանք իրենց զոր-

քերը բերել են, նրանց բանակն ուժեղացել է: Թագավորը Տուրուշպայից՝ գնաց Կանիուն:

Գալով իմ տեր թագավորի «լրտեսների ուղարկում» հրահանգին, ես նրանց ուղարկեցի երկու անգամ. ոմանք վերադարձել և տեղեկություններ են բերել, մյուսները դեռևս չեն վերադարձել»:

Պֆայֆեր 9—Հարպեր 492:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-նիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Նիսան ամսի մեկին ուրարտացին գնում է Տուրուշպայից էլիսսադու: Կակկադանու թուրթանը գնացել է Ուեսի, նա տարել է Ուրարտուի բոլոր զորքերը: Թագավորը գնացել է էլիսսադու...» (պակասում է):

Պֆայֆեր 10—Հարպեր 380:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Աշուր-նիսուա: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Երեք հազար հետևակազոր, կառավարիչներ, սպաներ, որոնք պատկանում են իմ նահանգի դիմաց գտնվող նահանգի կուսակալ Սեթինիին, իմ աչքի առջև գնացին Մուսասիբ: Նրանք անցան Սալմու (Սև) գետը: Նրանց լծկան անասունները, Սեթինիի երամակը գնում են առջևից: Գալով Մուենաիին, այն նահանգի կուսակալին, որը գտնվում է Ուկկաի դիմաց, նրա գինվորները ճանապարհ ընկան դեպի Մուսասիբ: Ես լսել եմ, որ թագավորը Ուեսի է գնալու: Նա դեռ չի մեկնել»:

Պֆայֆեր 11—Հարպեր 197:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Սեննաքերիբ: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Ամեն ինչ լավ է Ասորեստանի համար, ամեն ինչ լավ է տաճարների համար, ամեն ինչ լավ է թագավորի բերդերի համար: Թող թագավորը լավ տրամադրություն ունենա:

Ուկկա երկրից ինձ հաղորդել են հետևյալը. «Երբ Ուրարտուի թագավորը գնաց Կիմմերների երկիրը՝ նրա բանակը լրիվ ջարդվեց: Իսկ թագավորին և նրա կուսակալներին մենք բերինք իրենց մնացյալ ուժերի մոտ...»:

Այսպիսին է Ուկկայի տեղեկագիրը:

Աշուր-նիսուան ուղարկել է հետևյալը. այն տեղեկությունը, որ ես նախապես ստացել էի՝ ճշգրիտ է: Ահավոր ջարդ է կատարվել նրանց միջև: Ներկայումս երկիրը խաղաղ է: Նրա մեծամեծներն իրենց տներն են վերադարձել: Նրա թուրթան Կակկադանուն կալանավորված է: Ուրարտուի թագավորն Ուազաունի մարզումն է: Այսպիսին է Աշուր-նիսուայի տեղեկագիրը: Խալսուի կուսակալ Նաբուլիուն ինձ գրում է հետևյալը. «Երբ սահմանների երկայնքով մեկ գտնվող բերդերի պահակազորքերին

¹ R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters, I—XI vol., 1892—1911. R. Pfeiffer, State Letters of Assyria. A Transliteration and Translation of 3550 Official Assyrian Letters dating from the Sargonid Period, 1935. Քսան նամակ՝ ներառյալ մի քանիսը Ուրարտուի վերաբերյալ, թարգմանված Cornelis van Gelderen-ի կողմից, Ausgewählte babylonisch-assyrische Briefe. Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft, herausg. v. F. Delitzsch und P. Haupt, 1902, էջ 501—545:

նա նամակ գրեցի Ուրարտուի թագավորի մասին տեղեկություններ խըն-
գըրելու համար, նրանք ինձ պատասխանեցին հետևյալը. երբ նա հասավ
Կիմմերների երկիրը, նրա բանակը լրիվ ջարդվեց: Նրա մեծամեծներից
երեքն սպանվեցին, բայց ինքը փրկվեց և վերադարձավ իր երկիրը. այնու-
հանդերձ նա իր ճամբարը դեռ չի հասել: Այդպիսին է Նաբուլիուի տեղե-
կագիրը:

Մուսասիրի թագավոր Ուրզանան, նրա եղբայրն ու որդին գնացին
ողջունելու Ուրարտուի թագավորին: Խուրուշկիա երկրի բանբերը նույն-
պես գնաց ողջունելու թագավորին:

Սահմանների երկայնքով մեկ գտնվող բոլոր բերդերի պահակազորքե-
րը նույնն են հաղորդում:

Նա ուղարկում եմ տեղ թագավորին տիկին Ախատաբիշայի սեղանա-
պետ Նաբուլիուի նամակը, որ բերել են թաբալից»:

Գործակալները Ուրարտուի թագավորի անունը շին նշում: Ո՞վ է
նա, որ պայքարել է կիմմերների դեմ, և ե՞րբ են տեղի ունեցել նամա-
կում հիշատակված իրադարձությունները:

Ամենաարժանահավատ հեղինակությունները, սրոնք քննարկել են
ասուրական նամակագրական գրականությունը, գտնում են, որ խոսքը
Ռուսայի որդու և հաջորդի՝ Արզիշտիի մասին է, և կիմմերական ճակա-
տամարտը վերաբերում է 707 թվականին, իսկ ասուրական ճակատում
գինվորական տեղաշարժերը՝ 708 թվականին¹: Սակայն Ախատաբիշայի
սեղանապետի նամակը, որի մասին Սարգոնին ուղղած իր տեղեկա-
գրում նշում է Սեննաքերիբը, բավական է այդ ժամանակագրությունը
խախտելու համար:

Ախատաբիշան Սարգոնի աղջիկն է, որին նա կնություն էր տվել Թա-
բալի թագավոր Ամբարիդիին՝ 717 թվականին, և որի տիրապետություն-
ները նա միևնույն ժամանակ ավելացրել էր: Հակառակ այս շնորհներին,
Ամբարիդին անցել էր Սարգոնի թշնամիների՝ Ուրարտուի Ռուսայի և
Մուշկիի Միտայի կողմը: Դրա համար նա պատժեց ապերախտ փեսային՝
հարձակվելով նրա վրա և գերի վերցնելով նրան ու կնոջը 712 թվականին,
ուրեմն, Ռուսայի վրա տարած հաղթանակից հետո: Թաբալը նա դարձրեց
պարզապես ասորական մի նահանգ: Դրանից հետևում է, որ Թաբալից
ստացված սեղանապետի նամակն անպայման ավելի առաջ է եղել, քան
712 թվականը, որ Թաբալի կործանման և Սեննաքերիբի հիշատակած
իրադարձությունների տարին է, այսինքն՝ Ուրարտուի թագավորի պա-

տերազմը կիմմերների դեմ պետք է ավելի առաջ եղած լինի, քան 712
թվականը¹:

Իր հորն ուղղած մեկ ուրիշ նամակում Սեննաքերիբը ասում է, թե՛
պալատի պետի տեղակալը եկել է ինձ մոտ և ասել ինձ. «Ուրզանան գրել
է հետևյալը՝ երբ Ուրարտուի թագավորը Կիմմերների երկիրը գնաց, նրա
զորքերը ջարդվեցին, նա պարտվեց, և Ուսսիի կուսակալը սպանվեց»²:

Ուրզանան իր երկրից վտարվել էր Սարգոնի կողմից 713 թվականին,
Ուրարտուից նահանջելու ժամանակ: Նրա նամակը գրվել է այս թվա-
կանի թամմուզ ամսից, երբ Սարգոնը արշավանքի դուրս եկավ, ավելի
առաջ:

Վերևում մեջբերված նամակի համաձայն, Ուրզանան իր որդու և
եղբոր հետ գնացել էր ողջունելու Ուրարտուի թագավորին: Որդու հի-
շատակումը այս այցելությունը տանում է ավելի առաջ, քան Սարգոնի
կողմից Մուսասիրի կողոպուտը 713 թվականին, որովհետև հենց այդ
պահից նա Ասորեստանի թագավորի գերին էր և նրա հետագա ճակատա-
գրի մասին ոչինչ հայտնի չէ:

Ուրզանան, ուրեմն, Ռուսային այցելել էր կիմմերական ճակատում
նրա պարտությունից հետո: Թուրթան Կակկադանուն, որը գերի է ընկ-
նում ճակատամարտում, նիսան ամսի մեկին գտնվում էր Ուսսիում:
Եթե կիմմերական պատերազմը տեղի է ունեցել 713 թվականին, որը
համարյա ստույգ է, ուրեմն, այն ծավալվել է նիսանի մեկից հետո և թամ-
մուզ ամսից առաջ, երբ սկսվեց Սարգոնի արշավանքը, կամ ավելի շուտ՝
Սարգոնի Մանա գալուց առաջ:

Իրադարձությունները իրար են հաջորդել հետևյալ կարգով: Սարգոնը
պատրաստություններ է տեսնում Զիկիրտուի և Անգիայի երկրների դեմ
արշավելու համար: Այդ երկրների թագավորները սարսափահար դիմում
են Ռուսային և նրանից օգնություն հայցում: Սարգոնի գործակալը նա-
մակով նախազգուշացնում է նրան՝ «Բանքերները եկան Ուսսի: Նրանք
նրան (ուրարտական թագավորին) ասացին՝ «Աշտուրի թագավորը մեզ
վրա է հարձակվելու»: Երբ Ուրարտուի թագավորը տեսավ բանքերներին,
մեկնեց...»³: Ուրարտուի թագավորն օգնություն է խոստանում վտանգի
ենթարկված երկրներին: Նրա հրամանով իր կուսակալներից հինգը իրենց

¹ A. T. Olmstead, History of Assyria, 1923, գլ. 22, Letters from the Armenian Front, էջ 258—267; Pfeiffer, նշ. աշխ., ուր նա ամենուրեք և իզուր մտցրել է Արզիշտիի անունը; C. H. W. Johns, Laws, էջ 338;

¹ Thureau-Dangin, ն. աշխ., Նեբադական, XIV—XV, հենվել է այս փաստի վրա, որպեսզի եզրակացնի, թե կիմմերների հաղթանակը հավանաբար նախորդել է 714 թ., այսինքն՝ 713 թ. արշավանքին:

² Harper, 1079: Նշված է Թյուրո-Գանժենի կողմից (ն. աշխ., 15) ըստ Thompson-ի «American Journal of Semitic Language», XVII, էջ 165:

³ Harper, 515: Այս նամակը չի մտել Պիպալիբի ժողովածուի մեջ: Այն նշված է Թյուրո-Գանժենի կողմից, ն. աշխ., էջ 6, ըստ Zeitlin-ի՝ Le style administratif, էջ 26:

գորքերով մեկնում են Ուեսի, Ուրարտուի սահմանամերձ կայանը (Բաշ-կալալում կամ նրա մոտ)։ Սեթինի նահանգապետը և Ուկկայի նահանգապետն ուղևորվում են դեպի Մուսասիր՝ Ուրարտուի վասալ այդ երկրում դիրք գրավելու համար։

Ասորական արքունիքը մտահոգված միջամտում է և Ուրզանայից ստանում է պատշաճ պատասխան, որը մենք բերում ենք այստեղ։

«Ուրզանայի նամակը պալատի արքունապետին. ողջո՛ւյն քեզ։

Այն մասին, որ դու ինձ գրել ես, ահա թե ինչ՝ «Ուրարտուի թագավորը և իր զորքերն եկե՛լ են քո կողմերը։ Գալի՛ս է նա։ Ո՛ւր է նա», (ահա իմ պատասխանը)՝ «Ուասիի և Ուկկայի (այսինքն՝ Ուկկայի դիմացի նահանգի) նահանգապետները հասել են, նրանք իրենց աղոթքները կատարեցին տաճարում և ասացին՝ թագավորը գալիս է, նա Ուասիումն է։ Մյուս նահանգապետները Մուսասիր կզան ավելի ուշ՝ իրենց աղոթքը կատարելու»։ Գալով քո գրածին՝ «Առանց (Ասորեստանի) թագավորի հրամանի ոչ ոքի թույլ մի տուր մասնակցելու պաշտամունքին», (պատասխանում եմ)՝ «Երբ Աշշուրի թագավորը գալիս էր, ես դրի ինձ նրա տրամադրության տակ. ես պարտական եմ անել այն ամենը, ինչ որ միշտ արել եմ, և դա նրա (Ուրարտուի թագավորի) նկատմամբ պատշաճ պարտականություն է»¹։

Մուսասիր եկող Ուասիի և Ուկկայի նահանգապետները հաստատապես Սեթինին ու Մուենին են, որոնց Մուսասիր մեկնելը մեզ հայտնի է վերոհիշյալ նամակից։ Ուկկայի նահանգապետ ասելով՝ հասկացվում է Ուկկայի դիմացի նահանգի նահանգապետ, որն էր Մուենին։ Ուկկան քիչ թե շատ անկախ իշխանություն էր։ Սեթինիի նահանգի անունը տեքստից դուրս է ընկել, բայց հավանական է, որ վերջինը գտնվում էր Բոհատանում, Զուգիի մոտ։

Ուրարտական զորքերի ներկայությունը Մուսասիրում մտահոգիչ էր Ասորեստանի համար, մանավանդ այն պահին, երբ նա պատրաստվում էր արշավելու Զիկիրտուի և Անդիայի դեմ։ Սարգոնի պալատի արքունապետը չի թաքցնում իր մտահոգությունը, այն աստիճան, որ հավակնում է կարծել, թե առանց ասուրական իշխանությունների թույլտվության ոչ ոք չպետք է համարձակվի, նույնիսկ բարի նպատակով, Մուսասիր գալ։ Սարգոնի հավակնությունն անհեթեթ է, իսկ Ուրզանայի պատասխանը, որով նա պաշտպանում է պաշտամունքի ազատությունը, պետք է գնահատել ըստ արժանվույն։ Ուրարտական ուժերի ներկայությունը Մուսաս-

սիրում՝ Սարգոնին արգելակում է Ռովանդուգի կարճ ճանապարհով գնալու դեպի Մանա և Զիկիրտու ու նրան ստիպում շրջանցում կատարել Փոքր Զարի ավազանով։ Նիսանի մեկին Ուրարտուի բանակի գլխավոր հրամանատար Կակկադանուն իր ուժերն արդեն կենտրոնացրել էր Ուեսիում, սպասելով իրադարձություններին։

Կիմմերական հրոսակների անակնկալ ասպատականությունն ամենինչ փոխեց։ Ուրարտական բանակն շտապում է ասպատակողների դեմ։ Պարտությունը կատարյալ է. ինը գլխավոր առաջնորդներ մնում են ճակատամարտի դաշտում², գլխավոր հրամանատարը գերի է ընկնում։ Թագավորը փախչում և վերադառնում է Ուազաուն, որը, գուցե, նույն Ուեսին է։

Ուրզանա թագավորը, որպես հավատարիմ վասալ, գալիս իր հարգանքներն է մատուցում և մխիթարում է նրան։ Խուբուշկիայի թագավորը նույնն է անում իր պատվիրակի միջոցով։

Այդ ընթացքում Սարգոնն արշավանքի է դուրս գալիս։ Հասնելով Զիկիրտուի սահմանին, այսինքն՝ իր նպատակին, հանկարծ նա ետ է դառնում դեպի Ուրարտու։ Կարելի է շատ իրավամբ կարծել, որ Ռուսայի պարտության լուրը նրան հաղորդել էր այդ պահին իր որդին՝ Սեննաքերիբը, որն իր հերթին լուրն ստացել էր բազմաթիվ գործակալներից և նույնիսկ Ուրզանայից։

Սարգոնն Ուաուշի ճակատամարտում հաղթանակ է տանում Ուրարտուի թագավորի և նրա դաշնակից Զիկիրտուի և Անդիայի իշխանների դեմ։ Ռուսան իր երկիրն է փախչում։ Սարգոնը մտնում է Ուրարտու, ավերիչ ասպատակություն է կատարում առաջ խաղալով մինչև Վանա լիճը։ Սակայն հանկարծ նահանջում է, որպեսզի շտապ կիրպով դնա պատժի Ուրզանա թագավորին, «այդ շար լեռնցուն, որն ասպտամբել էր, — ասում է նա, — և որն ընդհատել է իմ առաջխաղացումը»³։ Այս պատճառաբանությունը համոզիչ չէ։ Այնքան հզոր մի թագավոր միշտ բավական ժամանակ կունենար պատժելու Ուրզանայի նման հակառակորդին։ Որպեսզի այդ հաղթական առաջխաղացումից հրաժարվեր՝ ավելի լուրջ պատճառներ էին պետք։ Թվում է, թե Սարգոնը շարունակում էր երկյուղ կրել Ռուսայից։ Նա Ուրզանային մեղադրում էր «Ռուսային նենգավոր տեղեկություններ հաղորդելու մեջ»³։ Ռուսան և Ուրզանան արդյո՞ք չէին մտածում մի գործողության՝ միացյալ հարձակում կատարելու մասին։ Այս հարցը բոլորովին ավելորդ չէ, եթե հիշենք, ինչպես հետագայում

¹ Harper, 409, Pfeiffer, 3, Ուրզանայի պատասխանը ավելի կոռեկտ է, քան երևում է Շեյլի թարգմանության մեջ՝ Recueil de Travaux, XIX, 63, կատարված վատ կարգազգացած տեքստից և վերարտադրված թուրք-Գանժենի կողմից, ն. աշխ., էջ XII։

² Harper, 646, նույնպես E. Klaber, Assyrisches Beamtentum, էջ 70։

³ Աղբյուր, VIII, 310—311 տողեր։

³ Տարեգրություն, 123—124 տողեր։

կտեսնենք, Ռուսայի որդու՝ Արգիշտիի սպառնալից դիրքը Սարգոնի նկատմամբ, իր հոր մեռնելուց քիչ հետո:

Սարգոնը անցավ Մուսասիր և կողոպտեց թագավորական պալատի ու նալդի աստծու սրբավայրի ամբողջ հարստութիւնը: Ռուսան, որ Ուսուշի պարտութիւնից հետո «երկնող կնոջ նման անկողին էր նետվել, հրաժարվել էր սնունդ ու խմելիք ընդունել, անբուժելի հիվանդութիւն էր սրսկել ինքն իրեն», հենց որ լսեց Մուսասիրի կործանումը, «փռվեց հողի վրա, պատառոտեց իր հագուստները, երկու բռունցքով սեղմեց իր սիրտը և փորի վրա գետին տապալվեց: Նրա սիրտը լի էր զայրույթով, աղիքները գալարվում էին բարկութիւնից, նրա բերանից ցավատանջ ձայններ էին լսվում»¹:

Ասուրական դպիրի շատախոսութեան ներքո պետք է հասկանալ, որ Ռուսան հիվանդացել է. հետագա վավերագրերը խոսում են Ռուսայի ինքնասպանութեան մասին. «Աշշուրի փառքը կործանեց Ռուսային, իր սեփական երկաթյա սրով խոզի նման ծակեց սիրտը և վերջ տվեց իր կյանքին»²:

Սարգոնի ութերորդ արշավանքն ավելի արդյունավետ չեղավ, քան իր նախորդներ Սալմանասար III-ի կամ Թիգլաթպալասար I-ի արշավանքները: Մի քանի գիտնականներ սովորութիւն ունեն Սարգոնի հաջողութիւնները շփազանցել, մինչև իսկ նրան վերագրել ամբողջ Ուրարտուի գրավումը: Իրականութիւնը, սակայն, շատ ավելի դժգոյն է, և արշավանքի քաղաքական նշանակութիւնը՝ համարյա ոչինչ:

Մենք կարող ենք կրկնել ժամանակակից պատմաբաններից մեկի լուրջ կարծիքը Սարգոնի մասին՝ «Այնքան խնամքով պատմված ութերորդ արշավանքը միայն սովորական ասպատակութիւն էր, ցուցադրական ու կործանիչ, բայց տևական հետևանքներից զուրկ: Արշավանքի պատմութիւնը արժանի է ուշադրութեան իր գրական ոճի, Սարգոնի բնավորութեան լուսաբանման և այն զարմանալի հայտնագործութեան համար, թե ինչպիսի բարձր քաղաքակրթութեան էին հասել ուրարտական երկրները»³:

Հետևյալ տարիներին Սարգոնը զինվում է Եփրատից այն կողմ գտնուող փոքր պետութիւնների դեմ՝ Ուրարտուի հանդեպ նրանց ունեցած քաղաքական ակնրև հակման պատճառով, հակառակ վերջինի 713 թվականի պարտութեանը: Այդ պետութիւնների թագավորները հետզհետե

կորցրին իրենց թագերը, և երկրները դարձան ասորեստանյան նահանգներ. Թաբալի թագավոր և Սարգոնի փեսա Ամբարիդին՝ 712 թվականին, 711 թվականին՝ Մելիտենի թագավոր Թարխունագին, 710 թվականին՝ Գուրգուամի (Մարաշի) թագավոր Մուտալլուն. սրանք մինչև իրենց կյանքի վերջը մնացին գերութեան մեջ: Ուրարտուի դեմ իր տիրապետութիւններն ապահովելու համար Սարգոնը կառուցեց հինգ բերդ ուրարտական սահմանի մոտ՝ Լուխսու, Բուրդիթ, Անմուրու, Կի(ակա) և Անդուարսալիա: Այս բերդերի տեղը հայտնի չէ, բացի Կիակայից և, գուցե, Անմուրուից¹: Սարգոնը խնայեց միայն Կուամուխիի (Կումմագենե) թագավոր Մուտալլուին և նույնիսկ սիրալիք վերաբերմունք ցուցաբերեց՝ շնորհեց նրան Մելիդ (Մելիտենե) քաղաքը: Սակայն դա երկար չտևեց: 707 թվականին Մուտալլուի հերթն էլ եկավ: Սարգոնի թուրթանը հարձակվեց Կուամուխիի վրա, կործանեց նրա 62 բնակավայրերը և տեղահանեց ժողովրդին ու թագավորական ընտանիքը: Մուտալլուն չարաչար պատժվեց տարեկան հարկը վճարած չլինելու համար: Եւ միացել էր Ուրարտուի թագավորին, և դա էր հենց նրա դժբախտութեան իսկական պատճառը: Մուտալլուն «անմիտ և նենգավոր մարդ էր, — ասում է տեքստը, — այլևս չվախենալով աստվածների անուններից՝ շարութիւններ էր դավում, մտադրվում էր վրեժ լուծել, հույս ունենալով Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի վրա՝ մի նեցուկ, որը չէր կարող նրան փրկել»:

Արգիշտին Ռուսայի հաջորդն է: Հետևաբար, Ուրարտուն Եփրատի ավազանում, զոնե իր դաշնակիցների նկատմամբ, դեռևս պահպանում էր իր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը: Արգիշտին ավանդական պայքարը շարունակեց Ասորեստանի դեմ Սարգոնի թագավորութեան վերջին տարիներին և նրա հաջորդ Սեննաբերիբի ժամանակ:

4. ԱՐԳԻՇՏԻ Ի ԵՎ ՍԵՆՆԱՔԵՐԻԲԷ

713 թվականի աղետը, հակառակ մի քանի գիտնականների կարծիքի, Ուրարտուի ուժը չէր ջախջախել: Արգիշտին ավելի ուժգնութեամբ վերսկսում է պայքարը և նոր զուլփ է բացում ասուրա-ուրարտական հարաբերութիւնների պատմութեան մեջ:

Պաշտոնական գրութիւններն այս գլխի վերաբերյալ կատարյալ լուրջութիւն են պահպանում: Բայց գործակալների գաղտնի զեկույցները

¹ Ուղեք, 150—151 և 411—413 տողեր:

² Sars-gar-purim, 137—139 տողեր՝ 2. Վինկլերի հրատարակութեամբ: Այս տեղը թուրք-Դանթենի կողմից վերանայված է, Ուրբուրդ արշավանքի ուղեք, էջ 75, նուրբան 3անկեր, 1, 77:

³ Olmstead, History of Assyria, էջ 242:

¹ Forrer-ը, Die Provinzeinteilung, էջ 75, կարծում է, որ Անմուրուն Կերան-Մադյոյի դիմաց գտնվող Նեմբրիլ գյուղն է. Բուրդիթը կամ Պուրտիթը նա Զիմարայի մոտ գտնվող Պուրտիթ-լուի մեջ է տեսնում, որը, սակայն, Մելիտենից շատ հեռու է, ուրեմն և չի կարելի այդ կարծիքն ընդունել: Անմուրուն, գուցե, բյուզանդական Ամարան է:

մի անգամ ևս անգնահատելի ծառայություն են մատուցում երկու հակառակորդների դիրքը թաքցնող քողը բարձրացնելով: Պայքարում Ուրարտուն նախածնունությունն իր ձեռքն է վերցնում: Ասորեստանը, ընդհակառակն, ստիպված է պաշտպանողական դիրք գրավել: Ահա թե ինչ են ասում այս առթիվ Ամիդ նահանգի կուսակալ Ուպախխիր-Բելի նամակները:

Պֆալֆեր 6 = Հարպեր 424:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Ուպախխիր-Բել: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին:

Երկրի համար ամեն ինչ լավ է: Բերդերի համար ամեն ինչ լավ է: Թո՛ղ իմ տեր թագավորի սիրտն ուրախ լինի:

Ես երկու լրտես ուղարկեցի՝ Ուրարտուից նոր տեղեկություններ ստանալու համար, նրանք լրտեսել և ներկայացրել են հետևյալ զեկույցը. «Մեր դիմացի նահանգապետը ուրարտական խարդախումն է, իր փոխնահանգապետի հետ: Նա պահպանում է sukallu-ի դիմացի շրջանը: Մեկ քաղաքից մյուսը՝ մինչև Տուրուշպա, կայազորները կարգով շարված են»:

Արգիշտին սուրհանդակ է ուղարկել նահանգապետին՝ հետևյալ հրամանով. «Այն գործի մասին, որ ես քեզ հրամայել էի, դու չես կատարի, կերակրի քո ձին, մինչև որ քեզ նոր սուրհանդակ ուղարկեմ»: Գալով գերաններին, նրանք պահվել են էզիատ քաղաքում: Ես ուղարկեցի իտուայցիներին քաղաքագլխի հետ միասին: Ես նրանց փութացրի մարտի դաշտով: Նրանց քաղաքապետների փոխանորդը և ինը զինվորներ աղեղով վիրավորվել են, նրանցից երկուսը մահացել են: Նրանց զինվորներից երեքը վիրավորվել են: Սրանք են նրանց տված նոր տեղեկությունները: Պալատի իտուայցիները Եփրատից վերադարձել են ինձ մոտ: Նրանք մեկնեցին իմ sukallu-ի (ներկայացուցիչ) հետ: Ես արագացրի նրանց մեկնումը: Նրանք քաղաքից հեռացան մեկ կամ երկու ընտանիքով:

Թո՛ղ իմ տեր թագավորը գրել տա ցեղապետների մասին: Նրանց հետ կարելի է ուղարկել թագավորական զորքերը: Թո՛ղ նրանք ինձ հետ միասին Շուրուբայի պաշտպանության պարտականությունը կատարեն. մենք պետք է (երկիրը) վերցնենք հունձքից առաջ»:

Պֆալֆեր 5 = Հարպեր 548:

«Իմ տեր թագավորին, քո ծառա Ուպախխիր-Բել: Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին: Ողջո՛ւյն թագաժառանգին: Ամեն ինչ լավ է բերդերի համար: Թո՛ղ իմ տեր թագավորի սիրտը ուրախ լինի:

Իմ սուրհանդակը գնաց Ուրարտուի մասին նոր տեղեկություններ քերելու: Նահանգապետը..... իմ հրամանով, ես նրան ուղարկեցի, նա եկել է: Թագավորի հրահանգների համաձայն, նա նրան (Արգիշտին) կասի. «Էլ ի՞նչ բարեկամներ եմ մե՞նք, երբ դուք գրավում եք մեր բերդերը: Իսկ ես ի՞նչ պետք է անեմ: Եթե որևէ վնաս եմ պատճառել ձեր սահմաններին և ձեր բերդերին՝ սուրը ձեռքումս է»:

Նրա ուժերը հավաքվել են իր հրամանի տակ. նա խարդախի պաշտպանությունն է կատարում: Այդ է նրանից ստացված նոր տեղեկությունը»:

Պետք է նշել, որ առաջին նամակում Ուրարտուի թագավորը հիշատակված է իր անունով: Դա միակ դեպքն է: Այդ նամակների հեղինակը՝ Ուպախխիրը (կամ Նաշխուրը, ինչպես ասում է Ֆորերը), կուսակալն էր Ամիդ (Դիարբեքիր) նահանգի, որն այլ կերպ կոչվում էր Նաիրի նահանգ: Այդ նահանգը սահմանակից էր Ուրարտուի այն նահանգին, որի կենտրոնատեղին խարդան էր: Մենք այն նույնացնում ենք հայկական Հարտքերդի (խարբեք), այսօրվա Հարբերդի կամ խարպուտի հետ¹: Նաիրին, ուրեմն, տարածվում էր մինչև Ալզի ուրարտական նահանգը (հետագայի Անդիտենեն): Այն ցեղապետները, որոնցից Ուպախխիրն օգնություն էր հայցում, Ուլլուբայի և Շուպրիայի (հետագայի Արգանենեն) իշխաններն էին: Նրանք ազատվել էին երկու մեծ հարևանների ազդեցությունից և բուֆերային պետությունների դեր էին կատարում երկու մրցակիցների միջև: Քանի որ նրանք Ամիդ նահանգի հարևաններն էին, պետք է ենթադրել, որ այդ նահանգը Մեծ Մոփքի որոշ մասն էր կազմում:

Նվաստ խոսքերը, որ Սարգոնի հրամանով ասորեստանցի պատվիրակը պետք է արտասաներ Արգիշտիի դիմաց, անսպասելի են երևում և չեն համապատասխանում նույն թագավորի տարեգրության և հիշատակարանների վերամբարձ ոճին:

Նա, որ պարծենում էր, թե Ուրարտուի հարյուրավոր բերդեր է քարուքանդ արել, այժմ հնարավոր է համարում խոսել բարեկամության մասին և հաստատել, որ ինքը ոչ մի վնաս չի պատճառել Ուրարտուի բերդերին:

Այնուհանդերձ, Ռուսայի հաջորդը բոլորովին տրամադրված չէր զենքերը ցած դնելու, «նա կերակրում էր իր ձիուն», որպեսզի հաշիվները մաքրի մոռացկոտ, եթե ոչ սնապարծ, մի ազրեստի հետ, որը չափազանցել էր իր կատարած ավերումներն Ուրարտուում: Արգիշտին ճնշում էր իր կատարած ավերումներն Ուրարտուում: Սերգիսի ավազանում: Սեննաքերին իր հորը զեկուցում է, որ նամակ է ստացել, որտեղ «Արիան կըրկ-

¹ Մայաֆարկինի հյուսիսում մի գյուղ կա, որ Հալդա է կոչվում՝ Զախարիա Հոստորի Բեթ-Հալտեն, էջ 172:

նում է Ուրարտուի թագավորի հրամանն իր կուսակալներին՝ «Ձեր ունեցած զորքերով բռնեցեք Ասորեստանի թագավորի նահանգապետներին Կումայայում և քարշ տվեք նրանց ինձ մոտ»: Սեննաքերիբն ավելացնում է, որ նրանք դեռևս չեն գործադրել հրամանը, բայց Արիան շատ մտահոգված է և աղերսում է, որ անհապաղ զորքեր ուղարկվեն:

Երկու այլ սուրհանդակներ մասնակից են այս իրադարձությանը: Ըստ մեկի՝ Ուկկաի բնակիչները մի սուրհանդակ են ուղարկել Ուրարտու և գրավել են Կումայա և էլիսի քաղաքները. ըստ մյուսի՝ Ուկկաին հարձակվել է Արզապիայի վրա, և նրա բնակիչները Սեննաքերիբից պահանջում են հտ մղել ուկկացիներին¹:

Տվյալ երեք երկրները՝ Կումայան, Ուկկաին (կամ Ուկկան) և Արզապիան փոքր իշխանություններ էին ուրարտա-ասուրական սահմանների վրա, Արևելյան Տիգրիսի ջրերում կամ ավելի հարավ, նույն դերում, ինչ որ Ուլլուբան ու Շուպրիան՝ Արևելյան Տիգրիսի ավազանում: Ուկկաին նույնիսկ ներկայացնում էր իրեն որպես թագավորություն, և նրա թագավորը կոչվում էր Մանիաի: Արիան, որը Սեննաքերիբից օգնություն էր խնդրում, Արիգաի հետ կառավարում էր Կումայայի երկիրը որպես անկախ կառավարիչ և ոչ թե՛ Ասորեստանի պաշտոնյա: Արիան ներկայացնում է իրեն որպես Ասորեստանի կառավարիչ, անշուշտ, իր առաքելությունը ավելի հաջողությամբ պսակելու համար: Ուկկացիները հարձակվել էին Կումայայի վրա, անտարակույս, քաջալերվելով Արգիշտիի կողմից, որին սուրհանդակ էին ուղարկել: Նրանք իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնել՝ կատարել Արգիշտիի հրամանը, այն է՝ «բռնել Կումայայի կառավարիչներին, այսինքն՝ Արիանին և Արիգանին»: Հիշենք, որ ուկկացիները վերոհիշյալ նամակում Ռուսայի պարտությունից մասին հայտնելով՝ ավելացնում էին, թե «թագավորին վերադարձրինք իր ճամբարը»: Նրանք, ուրեմն, չէին թաքցնում իրենց համակրանքն Ուրարտուի նկատմամբ և, ակներևաբար, կիմմերների ասպատակության ժամանակ Ռուսային օգնական զորքեր էին ուղարկել: Այս դրվագն ապացուցում է, որ Արգիշտի թագավորը իրեն համարում էր դրություն տեր և որ նրա պետության սահմանները տարածվում էին մինչև Արևելյան Խաբուրի ակունքները, ուր գտնվում էին Ուկկաին, Կումայան ու Արզապիան: Վերջին երկիրը նույնպես դժգոհում էր Ուկկաիի ասպատակությունից:

Հետևաբար, ճիշտ չէ պնդել, ինչպես անում են շատ գիտնականներ, թե Սարգոնը հպատակեցրել էր Ուրարտուի արևելյան մասը և այն ավերել:

Սարգոնը տեղի չտվեց Արգիշտիի գրգռումներին: 705 թվականին

նա դուրս եկավ Թաբալի դեմ, որ կարծես թոթափել էր ասուրական լուծը¹, և անհայտ պայմաններում մահացավ:

Նրան հաջորդեց Սեննաքերիբը (705—681 թ.): Նա որոշեց պատժել Ուկկաին և արշավաճեղ դուրս եկավ նախ՝ Նիպուրի լեռնցիների դեմ, որոնք չէին հպատակվել Ասորեստանի իշխանությանը: Նիպուրը Ջեզիրեթ իբն Ումարի դիմաց գտնվող Ջուզի լեռն է: Սեննաքերիբը՝ արքայական պատգարակի վրա նստած, իրեն տանել տվեց լեռան գագաթը, ուր «լեռների սառն աղբյուրներից ջուր խմեց» և վերադարձավ իր ճամբարը, որ թողել էր լեռան ստորոտում:

Նա գրավեց յոթ քաղաք, որոնցից Տումուրրին, Կիրշուն, Քանան ավերեց և հրկիզեց²:

Տումուրրին հայ պատմագիրների Տմորիբն է: Կիրշուն այժմյան Գեֆշե գյուղն է՝ Զախուից փոքր հեռավորության վրա, Արևելյան Խաբուրի ափին:

Ապա Սեննաքերիբը «ետ դարձավ և մեկնեց Դայե երկրի Ուկկի քաղաքի անհնազանդ թագավոր Մանիաի դեմ»: Անանց ճանապարհով, սեպածև լեռների միջով, «որոնցով իր նախնիներից ոչ մեկը չէր թափանցել», թագավորն անցավ Անարա և Ուպպա լեռների ստորոտը: Նա այնտեղ թողեց իր ճամբարը, իսկ ինքը, պատգարակի վրա բազմած, իր պահակախմբի ընկերակցությամբ առաջ խաղաց դեպի մեծ լեռների անցքը: Այդ տեսնելուն պես Մանիաին լքեց իր գահանիստ ապարանքը և անհետացավ: Սեննաքերիբը հարձակվեց Ուկկուի վրա, կողոպտեց պալատը, թալանեց Մանիաիի ամբողջ հարստությունը, ավերեց նրա 33 բնակավայրերը, գերեզմանեց մարդկանց, քչեց-տարավ մանր ու խոշոր անասուններին և մնացածը բոցերի ճարակ դարձրեց³:

Ուկկին կամ Ուկկուն Մանիաիի մայրաքաղաքն է, նրա երկիրը կոչվում էր Դայե: Ջուզի լեռան ստորոտից Ասորեստանի թագավորը մեկնում է դեպի արևելք, հասնելու համար վերոհիշյալ երկու լեռներին՝ հավանաբար Խաբուրի ակունքների շրջանում: Կումայան, Արզապիան, Ուկկուն կամ Դայեն գտնվում էին մոտավորապես Խազիլի և Խաբուրի հովիտներում:

Այն լեռնաշղթայում, որը Ջուզիից ուղիղ գծով տարածվում է դեպի Զաբ, Սարգոնի նոր մայրաքաղաքից մոտ հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա, ապրում էին ազատ ցեղեր՝ Տումուրրին, Կումայան, Ար-

¹ Բաբելոնյան ժամանակագրություն, Bezold, KB, II, էջ 279:

² Carl Bezold, Inschriften Sargon's, Prisme, col. III, 66—82, E. Schrader-ի KB, II-ում: Luckenbill, The Annals of Sennacherib, 1924. Forrer-ը, Provinzeinteilung, էջ 87, նույնացրել է Kibšu-ն Gifše-ի հետ:

³ Պրիզմա, IV, 1—19:

¹ Olmstead, էջ 263—4:

զապիան, Դային, որոնք կազմում էին փոքր իշխանություններ և սահմանազատում էին երկու մեծ պետությունները՝ Ուրարտուն և Ասորեստանը:

Ավելի հեռու, արևելքում, երկու մեծ պետություններին իրարից բաժանում էին Խուրուշկիան ու Մուսասիրը, իսկ արևմուտքում՝ Շուպրիան և Ուլլուրան: Չպետք է շփոթանալ այն, ինչ որ Սեննաքերիբն ասում է Տումուրրիի և Ուկկուի դեմ վարած իր արշավանքների մասին: Այստեղ խոսքն ավելի շուտ սաստման, քան թե զավթման մասին է: Թիգլաթպալասարն արդեն զավթել էր Կիբշուն, որը Կիբշունան է, բայց հետագայում այդ քաղաքը Ասորեստանի համար այլևս կորել էր: Դա միակն է յոթ քաղաքներից, որի վերագրավումը Սեննաքերիբի կողմից ստույգ է թվում:

Տվյալ արշավանքը տեղի ունեցավ 699 կամ 697 թվականին: Նույն ժամանակաշրջանում Կուրբան նահանգի կուսակալը Սեննաքերիբին հաղորդում է, որ Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիի սահմանապահ կուսակալը հարձակվել է Կուրբանի վրա և ինքը օգնություն է խնդրել մյուս երեք կուսակալներից՝ Խալուսի կուսակալ Նաբուլիուից, Աշուր-բե-իդգիինայից և Աշուր-ռիսուայից¹: Վերջինը Թիլլեի կուսակալ՝ rab-sake-ն է: Հայտնի չէ, թե Աշուր-բե-իդգիինայի իշխանությունը որ երկրի վրա էր տարածվում:

Կուրբանը Արգիշտիի կողմից հարձակման ենթարկվելու համար պետք է որ գտնվեր Ուրարտուի սահմանի վրա և սահմանամերձ լիներ Խալուսին, որից օգնություն էր խնդրում: Այս հանգամանքը մեզ թելադրում է Կուրբանն ու Խալուսն որոնել Խարբուրի ակունքների սահմանային գծի վրա, ուր գտնվում էր Ուկկուն, դեպի Կար-սիպարին, ներկա Զիրբար: Հավանաբար, Կուրբանը գտնվում էր Ամադիայի հյուսիսում, իսկ Խալուսն՝ հարավում, կամ ավելի շուտ՝ նույն քաղաքի արևմուտքում: Խալուսի կողքին էր տեղավորված Աշուր-բելու-դանի նահանգը: Սա արդեն մտածել է տալիս Կիբշուի մասին, որը, Սեննաքերիբի կողմից գրավված լինելով, դարձել էր նահանգի կենտրոն: Իրոք, այս նույն Աշուր-բե-իդգիինան մի նամակում² ասում է, որ ինքը արդեն հպատակեցրել է Ուլլուսն ու Կրուդան, երկու քաղաքներ, որոնք երկար ժամանակից ի վեր (հավանական է Սալմանասար III-ի որդու ըմբոստացումից ի վեր) չէին ճանաչում Ասորեստանի թագավորի իշխանությունը:

Ուլլուսն Ջուդի լեռան ստորոտին գտնվող այսօրվա Շախն է, որը կարող էր Կիբշու նահանգին կցվել: Վերջինի հարևանն էր Տիգրիսի աջ ափին գտնվող Թիլլե նահանգը, որի առաջնորդն էր Աշուր-ռիսուան: Կիբշուն,

Խալուսն, Կուրբանը, հանդիսանում են լեռնային իշխանություններին ամենամոտիկ, միաժամանակ և Ուրարտուին սահմանամերձ ասորեստանյան նահանգներ:

Դա չի կարող մեզ հանկարծակիի բերել: Սեննաքերիբը ջրանցք է փորում Կիսրի քաղաքից մինչև Նինվե: Այդ առթիվ նա ասում է. «Նա արդեն նախապես ջրերի հոսանքն ուղղել էի Ուրարտուի սահմանի վրա գտնվող Թաս հսկա լեռան մոտից դեպի իմ երկիրը»: Արդ, Թաս լեռը Բավիանի հյուսիսում էր: Թագավորը այսպիսով խոստովանում է, որ Ուրարտուի տերիտորիան տարածվում էր մինչև Թաս³:

Արևելքում Ասորեստանի ծայրագույն նահանգը Կար-սիպարին էր, որը գտնվում էր Մուսասիրի անմիջական հարևան Զաբի հովտում: Սարգոնի ժամանակից Մուսասիրը դարձել էր Ասորեստանի նահանգ: Սարգոնը ուրարտական ազդեցություն ուրարտից դուրս էր բերել նաև Մանա երկիրը: Սակայն թվում է, թե առափնյա շրջանը, Ուրմիա լճի ափին գտնվող Մեխ-տա քաղաքի հետ միասին, որն Ուրարտուին էր պատկանում Իշպուլինի ժամանակից ի վեր, մնացել էր Ուրարտուի իշխանության տակ: Աշուր-ռիսուան թագավորին ուղղված մի նամակում հաղորդում է, որ «(Ուրմիա) լճի ափին գտնվող շրջանում Ուրարտուի քաղաքների մանեացիներն ընդվզել են, կատարել են կողոպուտներ և փախել են: Մուսասիրի կուսակալ Աբալուկունը և Կար-սիպարիի կուսակալ Թուննաուն գնացել են Մանայի սահմանները՝ հսկողություն կատարելու համար: Ուրարտուի թագավորը Տուրուշպայուն է իր կուսակալների հետ միասին»⁴:

Այս իրադարձությունը 713 թվականից ավելի ուշ է եղել, քանի որ Մուսասիրում նշված է ասորեստանյան կուսակալի առկայությունը⁵: Մենք տեսանք, որ Մուսասիրն իր անկախությունը կորցրեց 713 թվականին, Սարգոնի ութերորդ արշավանքի ժամանակ: Ուրարտուի թագավորը, ուրեմը, Արգիշտին է: Նրա անվան նշումը Մանայում կատարված խառնակությունների առթիվ, խառնակություններ, որ, գուցե, հետևանք էին ասորեստանցի գործակալների գրգռման, ասուրական զորքերի գալը, ընդերձ մարել է տալիս, որ Ուրարտուի թագավորը պատրաստվում է Մանայի վրա հարձակվելու՝ իր գերիշխանության իրավունքներն այնտեղ վերահաստատելու համար: Սակայն այս հողի վրա տեղի ունեցած դարավոր մրցակցությունը, եթե անգամ վերսկսվեր էլ, միևնույն է այլևս չէր երկարելու: Մի երրորդ ուժ՝ սկյուլթները, շուտով վերջ էր տալու վեճին:

¹ C. Bezdol, Բավիանի արձանագրություն, էջ 117, 1, 11—13:

² Harper, 381—Pfeiffer, 7:

³ Թյուրո-Դանձենը, Ուլլեր, էջ 16, ծան. 1, օգտագործելով Կոնստանտինյան Գեղեղների թարգմանությունը, իզուր է կարծում, որ խոսքը Մուսասիրի ուրարտական կուսակալի մասին է, և ուզում է այն ուղղել Մուսասիրի դիմացի կուսակալով:

⁴ Harper, 123, Ֆորբի նշան համաձայն, Prov., էջ 36. նաև Olmstead, էջ 381:

⁵ Harper, 246, ըստ Ֆորբի, Prov., էջ 36:

Նշենք Սեննաքերիբի գործողությունները Կիլիկիայում, գործողություններ, որոնք մեզ համար հետաքրքիր են, քանի որ խոսքը վերաբերում է մի ումն Կիրուայի՝ Իլլուբրիի կառավարչի, ապստամբության՝ Քարզու և Ինգիրա քաղաքների մասնակցությունը: Իլլուբրին՝ դա Լամբրոնն է, այսօրվա Նեմրունը, Ռուբինյանների ժամանակաշրջանի Օշին հայկական ընտանիքի հռչակավոր ամրոցը: Ապստամբությունը ճնշվեց, և Կիրուա թագավորը գլխատվեց¹:

Ավելի հետաքրքրություն է ներկայացնում այն իրողությունը, որ ասուրական բանակը 695 թվականին երևում է Քիլ-Գարիմմուում, ուր Գուրգին նոր պետություն էր կազմել: Քիլ-Գարիմմուն խեթական ժամանակաշրջանի Թեգեբամմա անվան ասուրական ձեռն է, այսօրվա Գորունը: Պրտոդմեոսի Գաուարենան պահպանում է նրա հիշատակը: Գուրգին փոխուգիական Գորդիոս անունն է, այսպես էր կոչվում Միդասի հայրը: Մեր Գուրգին, գուցե, Գորդիոսի թոռը՝ Միդասի որդին էր: Որոշ տվյալների հիման վրա կարելի է ընդունել, որ Սարգոնի արշավանքը Թաբալի դեմ 705 թվականին՝ նպատակ ունեւր կանգնեցնել Գուրգիի առաջնութացը, իսկ Գուրգին Խիլակուի միջով շարժվում էր դեպի Քիլ-Գարիմմու: Սեննաքերիբի բանակը մեծ հաջողություն չունեցավ: Գուրգին ճակատամարտից խուսափեց: Ասորեստանցիները կողոպտեցին նրա երկիրը և ետ քաշվեցին: Մի լուրջ կարծիքի համաձայն, Գուրգին այն առաջնորդն է, որ հայեր-փոյուզիացիների առաջնորդեց դեպի իրենց նոր հայրենիքը՝ Փոքր Հայքը²:

Սեննաքերիբի ողբերգական մահը հայտնի է Աստվածաշնչի միջոցով: Դա աղբերակում է հայկական մի ավանդության հետ, որը մեզ շահագրգռում է դրա վրա կանգ առնել: Կտակարանի համաձայն, Ասորեստանի թագավորն սպանվեց իր երկու որդիների՝ Ադրամելեքի և Սարասարի կողմից, երբ տաճարում աղոթում էր: Հայրասպանները փախան Ուրարտու, իսկ նրանց եղբայրը՝ Ասարխադդոնը, ժառանգեց գահը³:

¹ E. Forrer, Provinzeinteilung, էջ 79, ըստ Բրիտանական թանգարանում պահպանվող Սեննաքերիբի Գլանի, 103000, IV, 61, 90: Tallquist, Das Datum des Feldzuges Sancherib's gegen Hilaku. «Orientalische Litteraturzeitung», 1911, էջ 344:

² E. Forrer, նշ. աշխ. էջ 80—81, ըստ նույն Գլանի, V, 1—22. Olmstead-ը, History of Assyria, էջ 31, Քիլ-Գարիմմուի առաջնորդին կոչում է Խիլի, մինչդեռ Յորբեր վերականգնել է իսկական անունը՝ Գուր-դի, որը, նրա կարծիքով, հայեր-փոյուզիացիների առաջնորդն է եղել: Նաբի-Յուեուսի արձանագրության մեջ՝ C. Bezold, KB, II, էջ 119, Սեննաքերիբը հիշատակում է Խիլակուում, ինչպես նաև Քաբալի շրջան Քիլ-Գարիմմուում՝ կատարած արշավանքը և պերում, թե Քիլ-Գարիմմուն գրավել ու մշակույթի օջախ է դարձրել:

³ 4-րդ թագավորաց, ԱՔ, 37, և 'Αδραμέλεχ και Σαραζάρ οι υιοί αατου ἐπάταξαν αὐτόν ἐν μεγαρίφz και αὐτοί ἐσώθησαν εἰς γῆν 'Αραράθ.

² Chron. I, 21 և եսայի, I, է, 38:

Բաղմավեպը (Պուլիհիստոր) առաջ է քաշում Սեննաքերիբի մի այլ որդի, որը կոչվում է Արդուսուզան(ոս), մինչդեռ Արդեհեսուր Սեննաքերիբին հաջորդել է տալիս նրա ներգիլ(ոս) որդուն:

Վերջինը տապալվեց Ադրամել(ոս)ի ձեռքով, որն սպանվեց Ակ'սերդիսի (Ասարխադդոն) կողմից¹:

Սեպագիր արձանագրությունների տեղեկությունները լույս են սփռում այս աղոտ պատմության վրա:

Սեննաքերիբը հինգ կամ վեց որդի ունեւր: Գահի ժառանգորդ անդրանիկ որդին՝ Աշուրնադինշումը, Բաբելոնի փոխարքա էր նշանակվել, որը վեց տարի կառավարեց և տապալվեց 694 թվականին:

Երկրորդ որդին կոչվում էր Արդի կամ Արադ-Նինլիլ, երրորդը՝ Ասարխադդոնն էր, չորրորդը՝ Աշուր-շում-ուշաբշին, հինգերորդը՝ Աշուր-իլու-մուրալիսուն²: Ենթադրում են նաև վեցերորդի՝ Արադ-Մեիլեքի գոյությունը, բայց դա վիճելի է:

Ասարխադդոնը այլ մորից էր, քան նրա եղբայրները: Այդ կնոջ անունն էր Նակիա-Ջակուտու: Գուցե շնորհիվ իր մոր ազդեցության Ասարխադդոնը Սեննաքերիբի կողմից հռչակվեց թագաժառանգ և ուղարկվեց Բաբելոն որպես փոխարքա:

Սակայն արքունիքում կար Ասարխադդոնի նկատմամբ թշնամական տրամադրություններ տողորված մի կուսակցություն, որն աշխատում էր Արադ-Նինլիլի օգտին: Այդ կուսակցությունն ամեն ինչ արել էր Ասարխադդոնի նշանակումն արգելելու համար, մինչև իսկ թագավորին ասել էին, որ այդ իշխանը թագավորի՝ իր հոր նկատմամբ շար նպատակներ ունի: Արադ-Նինլիլը, այդ մեքենայություններով հաջողության չհասնելով, դիմում է բռնության՝ իր փառասիրությունն իրականացնելու համար և մերքցակցի բացակայությունից օգտվելով՝ սպանում հորն ու տիրանում գահին:

Ասարխադդոնը գալիս է Բաբելոնի դաշտ, իր կողմնակիցների օգնությամբ մտնում է մայրաքաղաք և վտարում բռնատիրոջին, որը փախչում է Խանիգալբատ, այսինքն՝ Միտաննի: Ասարխադդոնը հետապնդում է ու Կարկեմիշի մոտ պարտություն մատնում նրան: Արադ-Նինլիլը փախչում է Ուրարտու: Ասարխադդոնը շատ երկար է խոսում այդ գործի մասին,

¹ Համաձայն եվսեբիոսի նշումների, որոնք հայտնի են հայերեն թարգմանությամբ Karst, Die Chronik des Eusebius. Այս բոլոր տեղեկությունները Բերոսից են գալիս:

² Անդրանիկ որդին որպես այդպիսին է նշված Սեննաքերիբի կողմից, Պրիզմա, col. III, 63. C. Bezold, KB, II, էջ 99: Արադ-Նինլիլը ծանոթ է C. H. W. Johns, Assyrian Deeds and Documents, № 20-ից: Աշուր-շում-ուշաբշին հիշատակված է Շեյլի հրապարակած սալիկի վրա՝ «Zeit. f. Assyriol.», II, 425 և շար., Աշուր-իլու-մուրալիսուն՝ Շեյլի հրապարակած մի այլ սալիկի վրա՝ «Receuil de travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes», 26, 27:

ամբաստանում է եղբայրներին, բայց խուսափում է սպանողների անունը տալ: «Իմ եղբայրները մի ամբարիշտ միտք հղացան,— ասում է նա,— նրանք մոռացան աստվածներին, դավադրություն սարքեցին և իմ մեջքի ետև այնպիսի գործ նյութեցին, որը աստվածների սրտովը չէր: Հակառակ աստվածների կամքին նրանք ուղեցին հորս համակրանքը իմ՝ նրա խոսարհ ծառայի նկատմամբ փոխել, բայց նրա սիրտն ինձ գուրգուրում էր, և նրա աչքերը հառած էին իմ իրավունքի վրա: Նրանք ապստամբեցին և թագավորությունը տիրանալու համար սպանեցին Սեննաքերիբին»¹:

Բայց ո՞վ էր ոճրագործը: Ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ դա եղել է միայն Արադ-Նինլիլը: Աստվածաշնչի Ադրամելեբը և Աբիդենոսի Ադրամելուսը (փոխանակ Ադրամել(ք)ոս) ներկայացնում են Արադ-Նինլիլին, որի անվան առաջին մասն է պահպանվել՝ Արադը ձևափոխվելով Ադրայի: Ադրամելեբ անունով վեցերորդ եղբոր գոյությունն ընդունելու համար բավարար հիմքեր չկան: Սարասար, Սար-հասարը ներու-սար-եսերի կրճատ ձևն է, դա մի անձնավորություն՝ նարուշարուսուրի անունն է, որը ոճրագործության տարին կառնիմ էր և Մարկաշի (Մարաշի) կուսակալ²:

Ակներևաբար, այդ մարդը ոճրագործ Արադ-Նինլիլի եղանակն կողմնակիցն էր, ահա թե ինչու սա աշխատում էր ազատվել՝ նրա մոտ ապաստան գտնելով, երբ իր հակառակորդը նրան հասավ Կարկեմիշում: Տեղի ունեցած ճակատամարտին հավանական է, որ մասնակցեց նաև Նարուշարուսուրը: Պարտությունից հետո երկուսն էլ փախան Ուրարտու:

Այսպիսով, բիբլիական ավանդությունը ոճրագործի կողմնակիցն դարձնում է նրա եղբայր: Նույն կարգի շփոթ գոյություն ունի Աբիդենոսի ասածի մեջ, ըստ որի՝ Ներգի(ոս)ը Բաբելոնի թագավոր Ներգալ-ուշեգիբն էր³:

Էլամի թագավոր Խուլլուշուն բանտարկեց Սեննաքերիբի որդի, Բաբելոնի փոխարքա Աշուրնադինշումին և 694 թվականին նրա տեղը նշանակեց Ներգալ-ուշեգիբին: Հաջորդ տարին ասորեստանցիներն իրենց հերթին բռնեցին Ներգալ-ուշեգիբին, իսկ Ասարխադոնն ստանձնեց Բաբելոնի փոխարքայի պաշտոնը: Աբիդենոսը Ներգալ-ուշեգիբին դարձրել է Սեննաքերիբի որդի, նրա մյուս երկու որդիների օրինակով Բաբելոնում նույն պաշտոնը ստանձնած լինելու պատճառով, ինչպես և Սեննաքերիբի ժառանգ՝ Ասորեստանն

ու Բաբելոնն լրար ետ շփոթելու (ետևանքով: Վերջին այս շփոթմունքի պատճառով է նույնպես, որ Ասարխադոնը, որը Բաբելոնում հաջորդել էր Ներգալ-ուշեգիբին, երևան է գալիս որպես նրա հաջորդ՝ Ասորեստանի գահի վրա և որպես նրան սպանող:

Միայն Արդունուզանի անունն է մնում առանց հավանական բացատրություն: Անվան առաջին մասը կարծես պահպանել է Արադ-Նինլիլի հիշատակը¹:

Մովսես Խորենացին, հայկական ավանդության վրա հիմնվելով, ենթադրում է, որ Հայաստանում ապաստանած ոճրագործ եղբայրները Արծրունի և Գնունի իշխանական տների հիմնադիրներն են: Սա, հավանաբար, խնդրո առարկա հարցին վերաբերող՝ Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածի գիտական մեկնաբանության արգասիքն է²:

5. ԱՍՍՐԵՍԱԴԴՈՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱ II

Ասարխադոնն իշխանության գլուխ է անցնում (680—669)³: Պաշտոնական վավերագրերն Ուրարտուի մասին ոչինչ չեն ասում: Սակայն գաղտնի մի նամակում Ուրարտուի թագավոր Ուրսայի կապակցություններ ասվում է, որ նա կիմմերների հետ դաշինք է կնքել Ասորեստանի դեմ: Ուրսան (Ռուսայի ասուրական ձևն է), ուրեմն, Արդիշտիի հաջորդն է: Ասարխադոնի թագավորության վրա մի հայացք նետելով, գուցե մենք հասկանալինք Ուրարտուի տարօրինակ համաձայնությունը երեկվա թշնամի բարբարոսների հետ:

Իհարկե, մեզ հետաքրքրում են այն իրադարձությունները միայն, որոնք այսպես թե այնպես կապված են ասուրա-ուրարտական հարաբե-

¹ R. C. Tompson, The Prisms of Assarhaddon and of Assurbanipal, 1931. Scheil, Le Prisme d'Assaraddon, 1914. Olmstead, History of Assyria, էջ 338:

² Նույնացումը կատարել է Ռոստը, էջ 84, է. Շրադերի Die Keilinschrift und das alte Testament. 3. Aufl. von Winckler und Zimmern, 1913-ում: Այդ դեպքում պետք է, որ այն նարուշարուսուրը, որն ապրում էր Աշուրբանիպալի ժամանակ, ուրիշ անձնավորություն լինի:

³ Վինկլերի կոահումը՝ «Zeit. f. Assyriol.», II, էջ 392:

¹ Niebuhr-ը, Geschichte Assurs und Babels, 1857 էջ 37—38, կարծում էր, որ Արդունուզանը միացնում է երկու անունները՝ Ադրամելեբը և Սարասարը: Սեննաքերիբի սպանության հարցը քննվել է շատ արևելագետների կողմից՝ Նիբուր, է. Շրադեր, Քիլի, Հոմմել, Վինկլեր և Մաքս Շորեկ, որը Աշուրբանիպալին նվիրված իր մեկագրությունում մեջ տվել է հարցի համարյա լրիվ մասնագրությունը: Ավելացնենք, որ վերջերս Հ. Հերշենբերգը, Studien zur Geschichte Essarhaddon, 1932, վիճելի է դարձնում նույնիսկ Ասարխադոնին: B. Meissner-ը, Neue Nachricht über die Ermordung Sanherib, «Sitzungsberichte d. Preuss. Akademie»-ում, 1932, 250—262, Հերշենբերգի կասկածները չի բաժանում:

² Հետաքրքրական է, որ բյուզանդացի հեղինակ Գեորգ վանականը Աստ V կայսրին սերված է համարում «*ἐκ τῶν Συναχθησῶν παιδῶν*, էջ 769, որտեղից՝ Const. Theoph., էջ 6, γένος δὲ τὸ μὲν ἐξ Ἀσσυρίων τὸ δὲ καὶ αὐτῶν Ἀρμενίων. Տե՛ս այս կապակցություններ իմ հոդվածը «Armeniaca»-ում, պրակ II, Sur l'origine de Léon V, որը, նախ, պետք է փոփոխվի շատ կետերում:

³ Սեննաքերիբը սպանվեց 681 թ. թեբետի 20-ին (հունվար): Խոսվածությունները տևեցին մինչև ազար: Ասարխադոնը գահ բարձրացավ ազարի (մարտ) 18-ին և ոչ՝ սիմանի:

բություններին հետ: Այս նյութի շուրջ եղած պաշտոնական հաղորդումները շատ հակիրճ են: Իր թագավորության շորրորդ տարում՝ 677 թվականին, Ասարխաղոնը Խուրուշնայի հողի մրա պայքարեց ընդդեմ կիմմերացի թիուշպայի, Մանդա հրոսակներից¹:

Հաջորդ տարին Կուենդուի և Սիսուի թագավորը ենթարկվեց հարձակման, գլխատվեց և գլուխն ուղարկվեց Ասորեստան: Նրա անունն էր Սանդուարրի²:

Մտաւորապես միևնույն ժամանակաշրջանում Ասորեստանի թագավորը կործանեց Խիլակիու և Դու՛ուա երկրների 21 քաղաքները, բայց նրան չհաջողվեց իր լծին ենթարկել նրանց, թեպետև նա պնդում է այդ, քանի որ նրա հաջորդ Աշուրբանիպալը խոստովանում է, որ Խիլակիուի թագավոր Սանդուարմեն իր հորը չէր հպատակվել³:

Թագավորության 8-րդ տարում՝ 673 թվականին, թեքետ ամսում, ասորեստանցիները նվաճեցին Շուպրիա երկիրը: Գրավված ավարը հասավ Ուրակ, որտեղ գտնվում էր թագավորը, կիսլիմու ամսում⁴:

Խուրուշնան Սիսի հյուսիսում Կոմանայի մոտ գտնվող Կարխսոսն է: Սիսուն կամ Սիզուն ներկայիս Սիսն է: Կուենդուն Ստրաբոնի Կյուենդան է, Պոտանդա կամ Կիլիկյան Դուռ մարզը: Կյուենդոս գետը պահպանել է նրա անունը: Դու՛ուան չի կարելի անջատել Քսենոֆոնի Դանայից (Քյուանայի մի այլ ձև, նույնական թուրքական հետ)⁵: Խիլակիուն Կեսարիայի մարզըն է: Սիսից մինչև Թյուանա և Կոմանայից մինչև Կեսարիա, այդ ամբողջ տերիտորիան ճանաչեց Ասորեստանի գերիշխանությունը, ինչպես նաև Շուպրիան՝ Տիգրիսի ավազանում: Գալով դեպի արևելք առաջխաղացմանը, Ասարխաղոնը մի հաղթանակ է հիշատակում Մանայի մարդկանց և նրանց դաշնակից Աշգուզայի թագավոր Իշպակայի վարձկան զորքերի

¹ Ասարխաղոնի Տարեգրությունը, Պրիզմաներ A և C, B չեն հետևում ժամանակագրական կարգին: Իրադարձությունների թվականները տպված են Բաբելոնյան ժամանակագրության մեջ, Keilinschriftliche Bibliothek, II-ի վերջում: Ժամանակագրությունը չի հիշատակում Խուրուշնան, բայց ասում է, որ կիմմեները հարձակվեցին Ասորեստանի վրա և Ասորեստանում ջախջախվեցին:

² Բաբելոնյան ժամանակագրություն, IV, 6—8, Պրիզմաներ A և C, I, 36—54; B, 11—30-ում պակասում է: Մակայն Բաբելոնյան ժամանակագրությունը չի հիշատակում այդ արշավանքը, որի ճշգրիտ թվականը մնում է անորոշ:

³ Պրիզմաներ A և C, II, 20—21. B, III, 3—12:

⁴ Բաբելոնյան ժամանակագրություն, IV, 19—21: Պրիզմաները, գրված լինելով 673 թվականին, չեն հիշատակում Շուպրիայի գրավման մասին:

⁵ E. Forrer-ը, Die Provinzeinteilung, էջ 81, հակված է Դու՛ուան տարբերելու Թյուանայից:

Դու՛ուա=Թուրա-նա, Դանա (Դուանայի փոխարեն)=Թյուանա՝ դրանք նույն անվան երկու ձևեր են, առանց -նա վերջածանցի կամ նրանով, ինչպես Թուշիա և Թուշիա-նա:

դեմ¹: Նա պնդում է նաև, որ հպատակեցրել է Պատուշարրա շրջանի մի քանի մեղական ցեղերի առաջնորդների, ինչպես բերդաքաղաքների առաջնորդներ Սիտիրպարնային և Իպարնային, Պարտակկայի առաջնորդ Ուպպիսին, Պարտակկայի առաջնորդ Սանասանային, Ուրակաղաքարնայի առաջնորդ Ռամատիային²: Մակայն գաղտնի աղբյուրներն այլ պատկեր են ցույց տալիս, որը Ասորեստանի համար շատ ավելի աննպաստ է:

Շամաշին ուղղված իր աղոթքների ժամանակ Ասորեստանի թագավորը մի շարք հարցեր է առաջադրում, որոնք ցույց են տալիս այն դժվարությունները, որ ինքը կանխատեսում է հարձակվող թշնամիների կապակցությունները: Նա խնդրում է հայտնել, թե այս ամսի 3-ից մինչև ար ամսի 11-ը, ուրեմն՝ 100 օրվա ընթացքում, արդյոք Կարկաշտի առաջնորդ Կաշտարիտին իր ռազմիկներով, կամ Գիմիրրիի ռազմիկներով, կամ Մադայի ռազմիկներով, կամ Մաննայի ռազմիկներով, կամ մի քանի այլ թշնամիներով հաջողություն կունենա՞ իր դիտավորությունների մեջ:

Արդյոք Կաշտարիտին կգրավի՞ Կիշասուռ քաղաքը որևէ միջոցով՝ հարձակմամբ, ուժով, կովով, պաշարումով, սովահարությունով, խորամանկությունով և ուրիշ նմարքներով:

Կաշտարիտին մեղացիների առաջնորդ Մամիտարշուին ուղարկել էր հետևյալ պատգամը. «Միասին գնանք Ասորեստանի դեմ»: Արդյոք նրան կհաջողվի՞ իր կողմը գրավել Մամիտարշուին՝ Ասորեստանի թագավորի դեմ գործելու համար:

Այս 2-ից մինչև այս 11-ը, յոթ օրվա ընթացքում, Կաշտարիտին Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի ռազմիկներով գրավելու է արդյոք Ուշիշի քաղաքը: Մի նոր թշնամի՝ Սապարդայի Դուաննին, միանում է Կաշտարիտի, Գիմիրրիի, Մադայի և Մաննայի հետ: Եթե Ասարխաղոնը սուրհանդակ ուղարկի Կաշտարիտին, նա կսպանվի՞, թե ոչ: Այդ ընթացքում Սապարդայի Դուաննին Կաշտարիտի և իր դաշնակիցների հետ գրավել էր Սանդու և Կիլման քաղաքները: Ասարխաղոնն ուղարկում է rab šake Շարրուիկիբի, Ամուլ քաղաքները: Ասարխաղոնն ուղարկում է rab šake Շա-նաբու-Շումմային Ամուլ քաղաքի դեմ. նրան կհաջողվի՞ թշնամիներին ազատել այն: Մանացիները գրավել են Դուր-Բել քաղաքը. rab šake-ն կվերագրավի՞ այդ քաղաքը³:

Այս հարցերից հետևում է, որ Ասորեստանի դեմ կազմված կռակցիան տիրացել էր հետևյալ քաղաքներին. Կիշասուռ, Ուշիշի, Սանդու, Կիլման, Սուբա, Շարրուիկիբի, Ամուլ և Դուր-Բել:

¹ Պրիզմաներ A և C, II, 27—31. B, III, 16—18:

² Պրիզմաներ A և C, IV, 8—22. B, IV, 3—9:

³ J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott, Band II, №№ 1—22, էջ

Դա դեռ բոլորը չէ: Թատերաբեմում շուտով հանդես է գալիս մի նոր թշնամի, որն ուժեղացնելու է Գիմիրրիի, Մադայի, Մաննայի և Սապարգայի կռավիցիան, դա Իշկուզա ժողովուրդն է, այսինքն՝ սկյուլթները¹:

Մի անսպասելի առաջարկ մտահոգում է Ասարխադդոնին. Իշկուզայի թագավոր Բարտատուան նրա աղջկան կնուխյան է ուզում: Ասորեստանի թագավորը հարցում է անում Շամաշ աստծուն. «Եթե Բարտատուան իմ աղջկան կնուխյան աննի, գոնե հավատարիմ կմնա՞ ինձ և կպաշտպանի՞ իմ շահերն ու իրավունքները: Եթե Բիտկարիի և (Սապարգայի) առաջնորդները հարձակվեն Մադայի մի շրջանի վրա, Իշկուզայի թագավորը կամ նրա որդին կամ նրա զորապետը կգնան ասպատակողների դեմ»: Թվում է թե Ասարխադդոնը ստորացուցիչ առաջարկ էր ստացել բարբարոսից²: Իշկուզայի ռազմիկները, որոնք տեղավորվել էին Մաննայի շրջանում, նետվեցին դեպի Մաննայի, այսինքն՝ ասուրական Մաննայի, սահմանները: «Սիմանու ամսի 22-ից մինչև դուգի ամսի 21-ը, ուրեմն՝ 30 օրվա ընթացքում, նրանք կանցնեն՝ արդյոք Խուրուշիլայի անցքը, կգրավեն՝ Խարրանա և Անիսուս քաղաքները և կավերեն՝ Ասորեստանի տերիտորիան»³:

Դա Իշկուզայի մի այլ հատվածն է, Բարտատուայի հատվածից տարբեր: Նրա առաջնորդն էր Իշպական, որին, ինչպես տեսանք վերևում, Ասարխադդոնը հավակնում է հաղթած լինել:

Ասարխադդոնն իր զորքերին հանձնարարել էր գնալ գրավել Սիրիշ քաղաքը: Նա հարցում է անում Շամաշին՝ իմանալու համար, թե սիմանուի 10-ից մինչև սիմանուի 29-ը, ուրեմն՝ 20 օրվա ընթացքում, Մաննայի, Ռի(մայի) և Սիրիշի մարդիկ արդյոք դիմադրելու են իր զորքերին և ձախողելու են նրանց առաջադրանքը⁴:

Դժբախտարար, այստեղ հիշատակված քաղաքների տեղերը ժանոթ չեն: Ուշիշին Ուրարտուի սահմանային կայան Ուեսին կամ Ուայախսը չէ, այլ Ուսի-իշն է, այն քաղաքը, որը Սարգոնը հիշատակում է Սապարգայի հետ միասին՝ Իրանական սարահարթի բնակավայրերի շարքում⁵: Կիշասուն կարելի է նույնացնել Կիսեշիմի հետ, որը Ֆորբերը տեղավորում է Խորսաբադի շրջանում, Կիզիլ-ուզունի ակունքների վրա:

Մադա (մեդացիներ), Գիմիրրի (կիմմերներ), Սապարգա կոչվող բազմաթիվ ցեղեր իրենց տրամադրության տակ ունեին Մանայի և էլամի միջև ընկած ընդարձակ տարածությունները, ներկա Արդևլանի, Համադանի և Քիրմանշահի նահանգները: Այստեղ մենք ամբողջապես Մեդիա-

յումն ենք: Կաշտարիտին (Խշաթրիտան), Մամիտարշուն, Գուսանին ցեղերի կամ bel ali կոչվող մարզերի առաջնորդներն են, որ իրաներեն թարգմանվում է dahyu-ka, որի հետագա ձևը եղել է dehkan («մարզի առաջնորդ»): Վաղուց ի վեր մեդական առաջնորդները սպառնում էին Ասորեստանին: Նրանք ավելի վտանգավոր դարձան՝ դաշնակցելով իրենց համատեղ կիմմերա-սկյուլթական հրոսակների հետ և եզրափակիչ հարվածը կհասցնեն, երբ հարմար առիթը ներկայանա, ասուրական պետությունն ընդմիջտ վերջ գնելու համար:

Մանա երկիրը դարավոր ոխ ուներ Ասորեստանի դեմ: Ախշերի թագավորը, վերոհիշյալ բարբարոսների օժանդակությամբ, հարձակման է անցնում և Ասորեստանից գրավում բազմաթիվ քաղաքներ, ներառյալ Սիրիշը: Ասարխադդոնը իր զորապետին հանձնարարում է գնալ վերագրավել այդ քաղաքը, բայց երկյուղ է կրում, որ Մանան ու Ռիման դիմադրեն իր զորքերին: Ռիման Ուրմիան է, իսկ Սիրիշը այն Սուրիշիի քաղաքն է, որի մասին Մենուան № 19 արձանագրության մեջ ասում է, թե ինքը գրավել է այդ քաղաքը:

Ախշերին (Ախշիրին) Գիմիրրիի հետ միասին հիշատակված է Շամաշին ուղղված աղոթքում¹: Տեքստն աղճատված է, բայց ստույգ է, որ խոսքը Ասորեստանի դեմ դաշնակցության մասին է:

Մի ուրիշ վավերագիր Գիմիրրիին ներկայացնում է Մանայի դեմ ուղղված գործողության մեջ: Մասնավորապես, Ասարխադդոնին ուղղված՝ մի ոմն Բել-ուշեղիի նամակում ասվում է. «Սրբ թագավորն իր զորքերին հրաման տվեց՝ «Մտեք Մանայի հողերը», բոլոր զորքերն այնտեղ չմտան: Հեծելազորի մի զորաբաժին և մարտակառքերը պետք է հարձակվեին կիմմերների վրա, որոնք ասում էին՝ «Մանայի երկիրը ձեզ է պատկանում և մենք ձեռնպահ մնացինք այնտեղ մտնելուց»: «Անշուշտ, դա սուտ է: Դրանք թափառաշրջիկների և երդում ու պայմանագիր չճանաչող մարդկանց վիժվածքներ են: Նրանք մարտակառքեր և կառքեր շարեցին անցքի երկու կողմերը: Հեծելազորքով և մարտակառքերով ասպատակություն կատարեցին՝ Մանայի հուսմքը հափշտակելու համար»²:

Այս նամակը, անշուշտ, վերաբերում է Ասարխադդոնի թագավորության սկզբին, երբ կիմմերներն աշխատում էին տեղավորվել Մանա երկրում: Հետապնդված իրենց թշնամիների՝ Իշկուզա-սկյուլթների կողմից, գուցե, նույն Ախշերիի հրավերով, կիմմերները հեռացան երկրից: Մի մասը գնաց միանալու Կաշտարիտիին, մյուս մասն ուղղվեց դեպի արևմուտք՝ Ուրարտու և ավելի հեռու:

¹ Նույնը, № 24—25:

² Նույնը, № 29—30:

³ Նույնը, № 35:

⁴ Նույնը, № 43:

⁵ Thureau-Dangin, Une relation de la 8^e campagne, I, 48.

¹ Knudtzon, *u2. w2fu.*, № 24:

² Harper, 1237=Pfeiffer, 329.

եմ իսկապես, կիմմերները Շուպրիայի սահմանում հանդես են գալիս Ռուսա թագավորի հետ դաշնակցած: Ասարխադդոնը Աշշուր աստծուց խնդրում է. «Նիսան ամսի...-ից մինչև դուգու ամսի 1-ը Ուրարտուի թագավոր Ուրասան... կոչված է... իր նպատակին հասնելու՝ է: Իր կամքով թե իր պաշտոնյայի խորհրդով, անձամբ իր զորքերի թե Գիմիրրիի կամ իր դաշնակիցներից որևէ մեկի հետ, իրենց ապրած տեղից մեկնելու՝ ե են պատերազմ սկսելու, ճակատամարտ տալու, սպանելու, կողոպտելու, գողանալու, Շուպրիայի երկիրը մտնելու և հարձակվելու, լինի՝ Բուժու և Կուլլիմերի քաղաքների վրա, լինի՝ Շուպրիա երկրի բերդերի վրա և սպանելու՝ ինչ որ կարելի է սպանել, կողոպտելու՝ ինչ որ կարելի է կողոպտել, գողանալու՝ ինչ որ կարելի է գողանալ, խլելու և տանելու՝ ինչ որ կա Շուպրիա երկրի բերդերում, լինի փոքր թե մեծ բան: Քո մեծ աստվածությունն այս ամենը գիտես: Արդյոք դա կարգադրված է, վճռված է քո հրամանով, քո մեծ աստվածությունն բերանով, օ՛ մեծ տիրակալ Շամաշ: Արդյոք այդ բոլորը տեսնվելու՞, լսվելու՞ է»¹:

Մրանից հետևում է, որ Ռուսան կիմմերների օգնությամբ Ասորեստանի գերիշխանությունից խլում է Շուպրիա երկիրը: Ռուսայի գիմիրրիները Թեուշպայի խմբից էին, որն իր հրոսակներին Շուպրիայից առաջնորդել էր դեպի Եփրատից այն կողմի երկրները: 677 թվականին նա Խուրուշնաշում (Կարխսոս) է, 675 թվականին՝ Փեյուզիայում, ուր ավերեց Միդասի պետությունը: 677 թվականին կիմմերների դեմ տարած հաղթանակից հետո Ասարխադդոնը 676 թվականին խստություն է ցուցաբերում այն փոքր պետությունների նկատմամբ, որոնք կիմմերների ներկայությունից օգտվել էին Ասորեստանի լուծը թոթափելու համար:

Իր տարեգրություն մեջ նա հիշատակում է այն վրիժառուությունը, որ նա գործադրել է Դու՛ուի, Սիսուի և Խիլակուի դեմ, բայց լուռություն է պահում Թարալի և Միլիդի վերաբերյալ: Նրանց մասին խոսում է Շամաշին ուղղված հարցումներում: Թեգարամայի թագավոր Մուգալլուն խլել էր Միլիդ (Մե-լիտենե) քաղաքը, իսկ Իշկալուն վերականգնել էր Թարալի թագավորությունը: Ապա նրանք դաշնակցել էին՝ Իշտիարու քաղաքին տիրանալու համար: Ասարխադդոնը իր զորապետ Շանաբուշուին ուղարկում է քաղաքին օգնելու և Շամաշին հարցնում է, թե հաղթանակ տանելու՞ է, թե ոչ²:

Դա նրան չի հաջողվում: Սակայն նա կարողանում է Շուպրիայի իրեն պատճառած անարգանքը հատուցել: Այդ ընթացքում Շուպրիան կարողացել էր Ռուսայի խնամակալությունից ազատվել:

¹ Knudtzon, նշ. աշխ., № 48:

² Նույնը, № 54—56:

Կարելի էր, հետևաբար, նրա վրա հարձակվել առանց վախենալու Ուրարտուի հետ բարդություններ ունենալուց: 673 թվականի վերջերին Ասարխադդոնը մտնում է Շուպրիա այն պատրվակով, թե Շուպրիայի թագավորը մերժել էր վերադարձնել ասորեստանցի այն պաշտոնյաներին, որոնք իրենց գործը լքել և Շուպրիա էին ապաստանել: Այդ երկրի թագավորը նույնիսկ համարձակվել էր արշավել Ասորեստանի սահմանային քաղաքների վրա, կրկնելով, «թե ինքը չի վախենում Ասորեստանի թագավոր Ասարխադդոնից»:

Ասուրական բանակը պաշարում է այդ երկրի գլխավոր քաղաք Ուպուումը, «որը տեղավորված էր, ամպի նման, բարձր լեռան վրա»: Շուպրիայի թագավորը սոսկումից սարսուռաց. նա հասկացավ իր կատարած անխոհեմությունը, զղջաց և Ասարխադդոնին գրեց. «Շուպրիան, այն երկիրը, որ մեղանշեց քո դեմ, պետք է քեզ ծայրից ծայր հնազանդի, նշանակիր քո կառավարիչներին, և ես նրանց կհնազանդեմ, հարկ նշանակիր երկրին՝ տարեկան տուրք և այլ միջոցներ: Ես մի ավազակ եմ և պատրաստ եմ ամեն մի մեղքիս համար վճարելու 50 անգամ ավելի. մեկ կորած ասորեստանցի փախստականի համար կվճարեմ հարյուրավատիկը: Շնորհիբ ինձ կյանքս, ես կփառաբանեմ Աշշուրի անունը, քո հզորությունը»¹:

Ասորեստանի թագավորը մնում է անողորմ: Քաղաքը դառնում է հրոճարակ: Շուպրիայի թագավորը վերջին փորձն է անում անողորմ թագավորի գուլթը շարժելու: Նա պատրաստել է տալիս իր խրտվիլակը, նրան հազցնում է աղերսարկուի շորեր, որոնց փաթաթում է երկաթյա շղթա և իր երկու որդիներին՝ Շերիսի ու Կենգի-Թեշուպի հետ, ոսկյա և արծաթյա հարուստ նվերներով, ինչպես նաև տեղական քարակերտվածքներով, ուղարկում է Ասարխադդոնին:

Ասարխադդոնը նույնիսկ այսպիսի ստորացման գնով հրաժարվում է ներել նրան: Քաղաքը գրավվում է, թագավորական պալատը կողոպտվում և ամբողջ արքունիքը գերի է տարվում: Փախստականները սարսափելի պատիժ են կրում, խեղում են նրանց քիթը, աչքերը և ականջները:

Շուպրիան կորցրեց իր անկախությունը: 672 թվականին այդ երկիրը վերածվեց ասուրական երկու նահանգի՝ Ուպուումի և Կուլլիմերի²:

¹ Olmstead, նշ. աշխ., էջ 364 և շար., Winckler, Forschungen II, 27:

² J. Marquart-ը, Eransahr, էջ 159, այս երկու քաղաքներում ճանաչում է բյուզանդական շրջանի Ἀφουσιον և Χλωμαρίον քերդերը: Բալավաթի՝ բրոնզի վրա եղած մի արձանագրություն ասում է՝ alU-bu šaʿAn-ḫi-ti mašŠub-ri-a-a ak-šu-ud—սիւրուն, Ան-խիտի շուպրիացու քաղաքը, գրավեցի: Հնարավոր է, որ Ուրու-մեի կամ Ուպու-մեի մասին է խոսքը: Ֆում գյուղը պահպանել է Շուպրիայի հին մայրաքաղաքի անունը, այն տեղավորված է Իլիջայի մոտ, նույն անունը կրող կաղայի կենտրոնում: Թվում է, թե դա նույն գյուղն է, որը կոչվում է Օպում կամ Օպ՛ում, հայկական մի գյուղ, Իլիջայից հետո ամենա-

Պետք է նշել, որ փախստականների մեջ կային նաև ուրարտացիներ, որոնք ապաստանել էին Շուպրիա: Ասարխադդոնը նրանց ուղարկում է Ուրարտուի թագավորին, որպեսզի նա իր հպատակներին պատժի՝ ինչպես որ կամենա: Ասորեստանի թագավորի այս քայլը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ նա լավ հարաբերություն մեջ էր իր մեծ հարևանի հետ, մինչդեռ Շամաշին ուղղած իր աղոթքում Ուրարտուի թագավոր Ռուսան ներկայանում է որպես թշնամի: Այդ երկու տարբեր պահերը շպետք է շփոթել, ինչպես հաճախ անում են. մեկը վերաբերում է 673—672 թվականներին, մյուսը՝ 679 կամ 678 թվականին: Վերջին թվականը մեզ հայտնի է դառնում հետևյալ փաստերով. կիմմերների խմբավորումը, Թիուռլպա թագավորի հրամանատարություն տակ, 675 թվականին՝ Միդասի ինքնասպանություն տարին, գտնվում էր Փոյուզիայում, իսկ 677 թվականին նա դեռևս Խուրուշնայումն էր և եկել էր այստեղ Մանայից: Մանայից նա հեռացել էր Ասարխադդոնի օրով, ուրեմն՝ 680 թվականին, և սա թույլ է տալիս նրա Ուրարտուում լինելը և Ռուսայի հետ գործակցությունը որոշելու 679—678 թվականներին: Շամաշին ուղղված այն խնդրանքում, որ հաջորդում է Ռուսայի վերաբերյալ հարցմանը, խոսքը Միտայի մասին է, այսինքն՝ Միդասի¹: Դա, ուրեմն, Փոյուզիայի թագավորն է, որը կիմմերներից հաղթվելով, անձնասպան եղավ 675 թվականին: Այսպիսով հաստատվում է Ռուսայի վերաբերյալ հարցման այն թվականը, որ մենք որոշեցինք²:

Ինչու՞մ էր կայանում Միտայի թշնամությունը, որն անհանգստացնում էր Ասարխադդոնին: Այդ հնարավոր չէ ասել, որովհետև դրան վերաբերող՝ Շամաշին ուղղված խնդրանքի տեքստը շատ է վնասված:

Հնարավոր է, որ Փոյուզիայի և Ուրարտուի միջև գոյություն է ունե-

մեծը կազալում: **В. Маевский**, Военно-статистическое описание Ванского и Бит-
лисского вилаетов. Приложение, էջ 150: Օպումը, գուցե, հայկական ձևն է, իսկ Ֆուսը՝
թուրքական:

¹ Knudtzon, նշ. աշխ., № 51:

² Միտա անունը շփոթեցրել է Կնուդցոնին (նշ. աշխ., էջ 151) և նրան մտածել է տվել Սարգոնի ժամանակակից Միտայի մասին, մինչդեռ հարցումը կատարվել է Ասարխադդոնի թագավորության ժամանակ: Սակայն նա մոռացել է, որ Ասարխադդոնի օրով ևս կար մի Միտա, որն անձնասպան եղավ 675 թվականին, համաձայն Հուլիոս Աֆրիկյանոսի և Եվսեբիոսի, որոնք Միդասի մահը գնում են Արրահամի էրայի 1341 թ., այսինքն՝ (2016—1341=) 675 թ.: (Gelzer, Sextus Julius Africanus, I, էջ 179): Եվսեբիոսի հայկական թարգմանության մեջ նշված՝ Արրահամի 1321 (2016—1321=) 695 թ. գրչական սխալ է. ընդօրինակող գրիչն ի տարբ. (=20) շփոթել է և (=40) տառի հետ: Գալով այդ Միտայի և Սարգոնի ժամանակակից Միտայի աղբյուրին, դա այլ հարց է: Նրանց նույնացման համար ոչ մի խոշորոտ չկա, թեպետև բացառված չէ երկրորդ Միտայի գոյությունն ընդունելու հնարավորությունը որպես Սարգոնի ժամանակակից Միդաս I-ի թոռան, ինչպես նրա ժամանակակից ուրարտացի Ռուսան թոռն էր Ռուսա I-ի, Միդաս I-ի ժամանակակցի ու դաշնակցի:

ցել համաձայնություն Ասորեստանի դեմ, ինչպես Սարգոնի թագավորության ժամանակ, և նրանք ունեին պատասխանատվության իրենց բաժինը Քարալի, Խիլակուի և այլ երկրների ջլատման գործում՝ ի վնաս Ասորեստանի:

Ասարխադդոնը մահացավ՝ չհասցնելով ձնշել այդ ըմբոստացած երկրներին և առանց կարողանալու վերջ տալ Մանայում ստեղծված տագնապալի դրությունը: Ուրարտուի թագավոր Ռուսան նրանից հետո ապրեց և վերահաստատեց դիվանագիտական կապերը նրա հաջորդի հետ: Ասարխադդոնը մեռավ իր թագավորության 12-րդ տարում, մարշևանի 10-ին = 669 թվականի նոյեմբերին:

6. ԱՇՈՒՐԱՆԻՊԱԼ ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ III

Աշուրբանիպալը (669—626) իր թագավորության առաջին տասը տարիների ընթացքում կլանված լինելով Եգիպտոսի և էլամի դեմ պատերազմներով, կարողացավ վերադառնալ և զբաղվել մեզ հետաքրքրող հարցերով միայն մոտավորապես 660 թվականին: Բացի դրանից, իրադարձություններն ընթանում էին հօգուտ Ասորեստանի, նույնիսկ առանց նրա միջամտությունից:

Լուգդի հեռավոր երկրի թագավոր Գուգզուի մի դեսպանություն գալիս է Աշուրբանիպալի պալատը՝ նրա բարեկամությունը հայցելու: Սա կիդիայի թագավոր Գիգեսն էր, որն այդ գործողությունը դիմեց կիմմերական վտանգի սպառնալիքի ներքո: Առանց իրական օգնություն, Ասորեստանի անունը միայն բավական էր, որպեսզի Գիգեսը քաջությամբ գոտեպնդվեր և կիմմերներին պարտության մատներ:

Միլիդի Մուգալլուն, Խիլակուի Սանդաշարմեն ու հավանական է նաև Քարալի Իշկալլուն, տեսնելով, որ կիմմերների պարտության հետևանքով իրենց հենարանը բեկվեց, շտապեցին խաղաղություն կնքել Ասորեստանի հետ և ճանաչել նրա գերիշխանությունը¹:

Աշուրբանիպալը որոշեց հաշվհարդար տեսնել Մանայի թագավոր Ախշերիի հետ: Վերջինս, սկյութական հորդանների օժանդակությամբ, խրչել էր Ասորեստանից բազմաթիվ քաղաքներ: Աշուրբանիպալը մտավ Մանա երկիրը և գրավեց Իգիբուտ մայրաքաղաքը: Հաղթված Ախշերին ապաստանեց Իշտատտի քաղաքում և շուտով կործանվեց՝ զոհ դառնալով ժո-

¹ Աշուրբանիպալի Տաբեգուրյուն, II, 68 և 59, հրատ. Streck, Ašurbanipal und die letzten assyrischen Könige, 1916: Մուգալլուն այստեղ կոչված է Քարալի թագավոր, անշուշտ, ըստ այս աշխարհագրական տերմինի լայն իմաստի: Քարալի (Կաթանիա) իշխանը այդ շրջանում Իշկալլուն էր: Հավանական չէ, որ Մուգալլուն Իշկալլուի իշխանությունն իր երկրին միացրած լինի:

զովրդական յայտամբս թյան: Հաջորդեց նրա որդի Ուալլին, որը հպատակվեց հաղթողին: Իր որդի էրիսիննիին տվեց նրան որպես պատանդ, իսկ աղջկան՝ թագավորական հարեմին: Մանան կորցրեց Ասորեստանից գրաված քաղաքները¹:

Շուպրիայում տեղի ունեցած մի միջադեպ քիչ մնաց խանգարեց Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գոյություն ունեցող խաղաղությունը: Ոմն Անդարիա՝ Լուրդի մարզի կուսակալ և ուրարտական զորապետ², փորձեց հարձակվել Շուպրիայի վրա, բայց ձախողության մատնվեց:

Ասորեստանին հավատարիմ Կուլլիմերիի բնակիչները բռնեցին նրան, գլուխը կտրեցին և ուղարկեցին Աշուրբանիպալին:

Այսպիսով, երեք այն իշխանությունները որոնցում իրար էին հանդիպում և հակադրվում Ուրարտուի և Ասորեստանի շահերը՝ Շուպրիան, Մանան և անդրիփրատյան պետությունները, վերջնականապես անցան Ասորեստանին:

Այլևս տարածայնության առիթ չկար: Այսուհետև երկու երկրները կապրեին որպես լավ հարևաններ: Իրոք, հակառակ իր ռազմատենչ եռանդին, Աշուրբանիպալը ոչ մի ընդհարում չունեցավ Ուրարտուի հետ: Ուրարտուի գահի վրա նրա ժամանակակիցներն էին՝ Ռուսան, այն, որ իշխում էր Ասարխազգուսի ժամանակից ի վեր, և Սարգուրին: Երկուսն էլ ասորեստանցիներին ծանոթ են Աշուրբանիպալի պալատ ուղարկած իրենց դեսպանություններով: Այդ դեսպանությունների թվականները և նպատակը ենթակա են քննության:

Առաջին դեսպանությունը Արբելայում ներկա եղավ այն հանդեսին, որով Ասորեստանի թագավորը տոնում էր էլամի թագավոր Քեումմանի դեմ տարած հաղթանակը: Թեմմուլանը էլամական թեպ-խումբանի ասուրական ձևն է: Սա էլամի թագավորի նետածիզների պետ Ուրտակն էր (675—655), որ սպանեց թագավորին և հափշտակեց նրա գահը: Իր իշխանությունըն ապահովելու համար նա արքայից թագավորական ամբողջ ընտանի-

¹ Sars-gur-pur, II, 126 և շար., և Պլան B, III, 16—86: Վերջինը, որ Sars-gur-pur-յան մի ալլ տարրերակ է, թվարկում է Աշուրբանիպալի կողմից գրավված Մանայի քաղաքները՝ Արուսիա, Խալու, Պաշա-սու, Բուսուտու, Աշիդիա, Ուրկիամու, Ուպպի, Սիխու, Նագինի: Ասորեստանի թագավորի կողմից պաշարված քաղաքներն են՝ Իդիրտու, Ուրմես և Ուզրիա (Նմմա. Արմաիդը և Զիրիան, 716 թ. հիշատակված Սարգուսի կողմից): Աշուրբանիպալը խոստովանում է նաև, որ մանացիները ասորեստանցիներից խլել էին Պադուրի, Շարուիկի, Գասուս, [...] րուտե քաղաքները: Պադուրի սահմանային կայան էր Շամշի-Ադադի ժամանակ (823—810), որը ասում էր, թե Ասորեստանը տարածվում էր Պադուրիից մինչև Կար-Սալմանասար (Կարկեմիշի դիմաց): Col. II, 7, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 179:

² Անդարիան Լուրդիի Այանու-ն է՝ ըստ Sars-gur-pur-յան, IV, 6, մինչդեռ Ասարխազգուսի Պրիզման, հրատ. Վ. Շելլի, էջ 46, նրան ուրարտական կուսակալ է անվանում:

քը, ներառյալ թագաժառանգ Խումբանիգաշին: Աքսորյալներն ապաստանեցին Ասորեստանի թագավորի մոտ: Հափշտակիչն անխոհեմություն ունեցավ նրանց ետ պահանջելու: Այս լուրը պարտականությունը հանձնարարվեց պատվիրակներ նարուգամիկին և Խումբադարային, որոնք ներկայացան Աշուրբանիպալի պալատը: Բնականաբար, պահանջը մերժվեց: Աշուրբանիպալը պատվիրակներին պահեց և զորք ուղարկեց Քեումմանի դեմ:

Խորաքանդակներից մեկը, որոնցով Աշուրբանիպալը զարդարեց Նինվեի իր պալատի դահլիճների պատերը և որը հայտնաբերվեց 1858 թվականին, հետաքրքրական տեսարան է ներկայացնում:

Ասորեստանի թագավորը շքեղորեն զարդարված մի մարտակառքում կանգնած է մի ներքինու բռնած հովանոցի տակ: Կառքի դիմաց երկու ասուրական զինվորներ պահում են երկու էլամական պատվիրակներին, իսկ նրանց դիմաց տեղ են գրավել Ռուսայի պատվիրակները: Էլամական պատվիրակներից մեկը հաղթանդամ է, աչքի ընկնող դիմազոներով, մյուսը ձեռքում բռնած ունի մի մոմատախտակ՝ պատգամը: Երկուսն էլ հաղած են երկար պատմուճան, իսկ գոտիներին կրում են խարազաններ՝ որպես իրենց արժանապատվության նշան: Բացատրական արձանագրությունն ասում է.

«Սա, Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալս, իմ տիրակալներ Աշուրի և Իշտարի օգնությամբ հաղթեցի թշնամիներին, ի կատարյալ հազուրդ իմ սրտի ցանկության: Ուրարտուի թագավոր Ռուսան լսեց Աշուրի հզորության մասին խոսքը, և սարսափը նրան զգետնեց:

«Նա իր մեծամեծներին ուղարկեց Արբելա՝ իր հարգանքներն ինձ մատուցելու: Սա նրանց դիմաց կանգնեցրի էլամի մեծամեծներ նարուգամիկին և Խումբադարային՝ լպիրը պատգամի մոմատախտակը ձեռքներին»¹:

Այդ տեսարանը տեղի է ունենում 655 թվականին, Քեումմանի ողբերգական վախճանից առաջ: Ար ամսին (15 հուլիս—15 օգոստոս) Աշուրբանիպալը զտնվում էր Արբելայում, որտեղ Իշտարից օգնություն էր խնդրում դուրս գալու արշավանքի Քեումմանի դեմ: Հետևյալ՝ ուլուլ ամսին (15 օգոստոս—15 սեպտեմբեր), նա մեկնեց²:

Այս թագավորի Sars-gur-pur-յան մեջ կա շատ վնասված մի տեղ, ուր

¹ Layard, Niniveh and Babylon, էջ 344—6. Streck, II, էջ 317 և 421. Maspero, Histoire ancienne de l'Orient, III, էջ 404:

² Sars-gur-pur-յան, Պլան B, V, 16—21, հիշատակում են ար ամիսը, V, 77՝ ուլուլ ամիսը: Խոսելով Քեումմանի ուղարկած պատվիրակների ժամանելու մասին, IV, 95, գործածում են arbi-sam բառը, որ Շարիկը թարգմանում է «ամսական», «ամենամսյա»: Թվում է՝ թե ուղում են ասել, որ ուղարկվածները հասել էին նախորդ, այսինքն՝ դուրս ամսին (= 15 հուլիս—15 հուլիս) 655 թվականին:

մնացել են միայն հետևյալ բառերը՝ «Ուրարտուի թագավորը» և «Արբելա»¹,
եթե դա Ռուսա թագավորի ուղարկած դեսպանություն մասին է, պետք է
ընդունել, որ նա Ասորեստան էր հասել ճիշտ այն պահին, երբ թագավորն
Արբելայումն էր, աբամսում, ուր և իր ցույցը կատարեց՝ դեսպանների վրա
տպավորիչ ազդեցություն թողնելու համար²: Այսպիսով, ճշգրիտ մի թը-
վական գալիս է ապացուցելու, որ Ռուսան 655 թվականին դեռ գահի վրա
էր: Եթե ճիշտ է, որ Քեումմանի պարտությունն ու գլխատումը տեղի է
ունեցել այդ տարին, ուրեմն, դեսպանությունը ժամանել է նախքան այն
հաղթահանվածը, որը եղավ թագավորի՝ Քեումմանի դեմ տարած հաղթու-
թյունից հետո: Հետևաբար, դեսպանության նպատակը պետք է լիներ
Ռուսայի շնորհավորանքները հաղորդել Աշուրբանիպալին՝ էլամական
պատերազմի հաջող ավարտի կապակցությամբ:

Տարեգրության վերջում մի ծանոթություն հաստատում է մի երկրորդ
դեսպանության գալը, ուղարկված այս անգամ Սարգուրի թագավորի կող-
մից: Տեքստն ասում է. «Ուրարտուի թագավոր Սարգուրին, որի թագավոր-
հայրերն ուղարկել են իմ հայրերին «եղբայրություն» (այսինքն՝ եղբայ-
րական ողջույն), այդ ժամանակ լսելով այն հուժկու գործերի մասին, որ
մեծ աստվածները սահմանել էին ինձ համար, ուղարկեց ինձ հանձնելու,
ինչպես որդին իր հորը, տիրակալին պատշաճ ողջույն, և այդ առթիվ նա
ինձ հղեց հետևյալ պատգամը՝ «Ողջո՛ւյն իմ տեր թագավորին» և հարգանք-
քով ու խոնարհարար իմ դիմաց բերել տվեց իր ծանրաքաշ նվերը»³:

«Եղբայրական ողջույն»-ը հակադրվում է «տիրակալին պատշաճ ող-
ջույն»-ին այն իմաստով, որ Ուրարտուի հին թագավորները Ասորեստանի
թագավորների հետ վարվում էին որպես եղբայրներ, այսինքն՝ հավասարը
հավասարի հետ, մինչդեռ Սարգուրին նրա նկատմամբ հանդես է գալիս
որպես որդի իր հոր նկատմամբ, ուրեմն, որոշակիորեն Ասորեստանի թա-
գավորից իրեն ցած է համարում: Սակայն արդյո՞ք դա վասալական կախ-
ման մասին է վկայում, ինչպես ընդունում են ոմանք: Տեքստն ամենևին
այդպիսի եղբայրացության հիմք չի տալիս: Հոր և որդու միջև եղած հա-
րաբերությունը վասալական հարաբերություն չէ: Վասալը վճարում էր
որոշ հարկ, մինչդեռ Սարգուրին միայն նվերներ էր ուղարկել: «Ողջո՛ւյն իմ
տեր թագավորին» բառերը վասալական նշանակություն չունեն: Դա շատ
սովորական նամակագրական ձև է, որ գործածվում է թագավորին ուղղը-
ված բոլոր նամակներում՝ նահանգների կուսակալների, զանազան գոր-

ծակալների և պաշտոնյաների կողմից, և նույնիսկ գահաժառանգների կող-
մից: Նույն ինքն Աշուրբանիպալը դիմում էր իր հորը նույն բառերով¹:

Նույնիսկ եթե Աշուրբանիպալը կամենար ասել, թե Սարգուրին ինքն
իրեն նկատում էր որպես վասալ, պատմական տեսակետով դա անարդա-
բացի հավանություն կլիներ: Ասորեստանը՝ Բաբելոնի, էլամի և Արարիա-
յի դեմ պատերազմների մեջ մխրճված, ոչ մի վտանգ չէր ներկայացնում
Ուրարտուի համար, նույնիսկ իր հաղթանակներով հանդերձ: Ի՞նչը կմղեր
Սարգուրին ինքնակամ խոնարհվելու Ասորեստանի թագավորի առջև²:

Սարգուրին, շատ ավելի երիտասարդ լինելով Աշուրբանիպալից, որը
նրա հոր տարիքին էր, կարող էր Ասորեստանի թագավորին «իմ տեր» կո-
չել, ինչպես թագավորների որդիներն էին ասում առանց իրենց հոր վա-
սալները լինելու³:

Դեսպանության ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ: Նա առաջ է եղել, քան
636 թվականի այն վավերագիրը, որը հիշատակում է վերոհիշյալ դեսպա-
նությունը: Առաջին՝ Ռուսայի հղած դեսպանությունը 648 թվականին
գրված վավերագրում հիշատակված վերջին եղելությունն է: Երկրորդ դես-
պանությունը պետք է որ այդ թվականից ավելի ուշ լինի: Այսպես ուրեմն,
այդ դեսպանությունը 648—636 թվականների միջև է ընկնում:

Ինչպիսի՞ հանձնարարություն ուներ այդ դեսպանությունը: Դա ան-
հայտ է մնում: Լեհման-Հաուպտի այն կարծիքը, թե դեսպանությանը
հանձնարարված էր Սարգուրիի թագադրությունն ազդարարել ասորական
պալատին, անշուշտ ավելի համոզիչ կլիներ, եթե կարելի լիներ այն հա-
մաձայնեցնել տեքստի հետ, որն ասում է, թե Սարգուրիի ուղարկած պատ-
վիրակները եկել էին Աշուրբանիպալին շնորհավորելու իր կատարած փայ-
լուն սխրագործությունների համար: Ասորեստանի թագավորը նոր էր
խեղդել Բաբելոնի թագավոր՝ իր եղբայր Շամաշշումուկինի ապստամբու-
թյունը և ճգմել նրա դաշնակիցներին՝ էլամի թագավոր Ումմանալգաշին
ու Արարիայի թագավորներին: Խոսքը հենց այդ սխրագործությունների
մասին է, որոնք տեղի էին ունեցել 648—636 թվականներին: Շամաշշ-
ումուկինի վրա տարած հաղթանակը 648 թվականին էր: Երկու արշավանք-
ները՝ էլամի դեմ և մյուս երկուսը՝ Արարիայի դեմ տեղի են ունեցել 648
թվականից ավելի ուշ և 636 թվականից ավելի վաղ: Վերջին թվականը

¹ Օրինակ՝ Հարպրի նամակում՝ 1026=ՊՖեյֆեր, 93՝ «Իմ տեր թագավորին, քո ծա-
ռա Աշուրբանիպալը»:

² Մանավանդ, Վինկլերն է, որ հղացել է վասալության գաղափարը՝ Altorient. For-
schungen, I, էջ 394: Streck-ը, նշ. աշխ., էջ 85, կարծես այդ մտքին համամիտ է, բայց I,
CCLXXXVI-ում այն մերժում է և իրավացիորեն:

³ Մեր օրերում դեռևս Պարսկաստանում երեսները իրենց հորը «աղա», տեր, ուսու-
ցիչ են կոչում:

¹ Գլան B=Streck, II, էջ 137:

² Streck-ը, I, էջ CDLXVI, եթե կարծում է, որ Քեումմանի վախճանը եղել է 655 թվա-
կանին, ապա իդուր է Ասորեստան ժամանելու թվականը համարում 654 թ.:

³ Տարեգրություն, Գլան A, X, 40—50=Streck, II, էջ 85:

վերահիշյալ իրադարձութիւնները իշատակող Վավերագրի թվականն է: Ումանք կարծում են, թե այդ արշավանքները կատարվել են 648 թվականին մոտ ժամանակներում, ուրիշներ են թաղարում են՝ մոտավորապես 642—639 թվականներին: Դրանք զուտ են թաղարութիւններ են: Աշուրբանիպալը, որը անգութ վերեփնդիր բնավորութիւն ունէր, համենայն դեպս տարիներ չէր սպասի պատժելու համար էլամին, որն օգնել էր իր ապստամբ եղբորը: Հավանական է, որ էլամական արշավանքները հաջորդել էին Շամաշշու-մուկինի դեմ տարած հաղթանակին, և էլամի թագավորութիւն կործանու-մը 646 թվականի վերջերին արդէն կատարված իրողութիւն էր:

էլամի հաղարամյա մայրաքաղաք Սուսի (Շոշ) գրավումն ու կողոպ-տումը Աշուրբանիպալի սխրագործութիւններից ամենատպաւորին էր: Եթե Սարգուրիի դեսպանութիւնը իսկապես որևէ կայ ունէր ասուրական զենքի հաջողութիւն հետ, առաջին հերթին հարկավոր էր մտածել էլամի անկման մասին, որը կարող էր Ուրարտուի թագավորին զրգել «իր ող-ջույնն» ուղարկել հաղթողին և այդ գործողութիւնը հենց 645 թվականի ընթացքում իրականացնել¹:

Ասորական վավերագրերը Ուրարտուի մասին այլևս չեն խոսելու: Աշուրբանիպալի «սխրագործութիւնները» Ասորեստանի համար աղետա-բեր եղան: Ասորեստանի թագավորի կողմից քաղաքական սխալ էր էլամի կործանումը: Այդ երկիրը պատնէշ էր կաղմում մեղական ցեղերի առաջխա-ղացման դեմ և շափավորում Բաբելոնի փոտասիրութիւնը: Նրա կործա-նումը բացեց Ասորեստանի այդ թշնամիների ախորժակը: Աշուրբանիպա-լի հաջորդները՝ Աշուրետիլիլանին (626—621), Սինշարիշկունը (620—612)

¹ G. Smith-ը, The Assyrian Eponym Canon, էջ 162, Սուսի կործանումը 646 թ. է հա-մարում, Շելլը և Գորմը՝ 640 թ, Լեհման-Հաուպտը՝ 645 թ., Շարեկը՝ 642—639 թթ. միջև: Այս վերջին գիտնականը «unwahrscheinlich» (անհավանական) է գտնում, որ միայն մեկ տար-վա անջրպետ գոյութիւն ունենա էլամցի Ումանալղաշի դեմ ձեռնարկած առաջին և երկրորդ պատերազմների միջև, դրա համար էլ դեմ է արտահայտվում Սմիտի առաջարկած թվա-կանին (Streck, նշ. աշխ., CCCXXXVI, ծան. 2):

Սակայն ավելի-անհավանական է, որ Աշուրբանիպալը իր ապստամբ եղբոր տապալու-մից հետո տասը տարի հետաձգած լինի էլամից լուծելիք վրեժը՝ ժամանակին ապստամբին օգնած լինելու համար: Սուսում հակայական ավար գրավելու հեռանկարը նույնպես շարժա-ոքիթ էր արշավանքն շտապեցնելու: Շամաշշումուկինն սպանվեց 648 թ., ԳլաեԱ (կամ Ռաս-սամի)-ն, որը գրված է 648 թ. ար մասին, դեռևս չգիտեմ նրա մահը, որտեղից հետևում է, որ այդ մահը տեղի է ունեցել նույն տարվա երկրորդ կեսին: Առաջին արշավանքն էլամի դեմ սկսվել է սիմանու մամի սկզբին (Գլաե, IV, 110)՝ մայիսի 15-ին. երկրորդը վերջացավ կիս-լիմու մասում (նոյեմբերի 15—դեկտ. 15) (նույնը, VI, 122): Հավանական է, որ դա 647 թ. սիմանն էր, իսկ կիսլիմը՝ նույն տարվանը կամ 646 թվականին: Սարգուրիի դեսպանու-թիւնը եկած կլինէր հաջորդ տարին՝ 645 թ.:

և Աշուրուբալիտ II-ը (611—609) անկարող եղան կասեցնել իրենց երկրին սպառնացող ճակատագրական հարվածը:

Աշուրբանիպալի մահից անմիջապես հետո Բաբելոնը թոթափեց ասու-րական լուծը, և Նաբոպալասարը, որը եռանդուն տիրակալ էր, նոր պետու-թիւն հիմք դրեց ու մեղացիների առաջնորդ Կիաքսարի հետ դաշինք կնքեց:

612 թվականի հունիս ամսին Կիաքսարի և Նաբոպալասարի դաշնակից ուժերը պաշարեցին Նինվե քաղաքը: Օգոստոսին արդեն այն գրավված և բոցերի էր մատնված: Աշուրուբալիտն իր ուժերը կենտրոնացրեց Նաու-նում և դիմադրեց մինչև 609 թվականը, այն տարին, երբ Նաբոպալասարը վերջին հարվածը հասցրեց այդ մեծ պետութիւնը և ընդմիշտ կործա-նեց այն:

Ասորեստանի պատմութիւն մեջ ներկա էքսկուրսի արդյունքները մի-քանի խոսքով ամփոփելու համար նախ նշենք Ուրարտուի թագավորնե-րին, որոնցից Արամեն, Սարգուրի I-ը, Ուշալինան իշխեցին IX դարում, Արգիշտի I-ը, Սարգուրի II-ը, Ռուսա I-ը՝ VIII դարում, Արգիշտի II-ը Ռուսա II-ը և Սարգուրի III-ը՝ VII դարում:

Ապա հիշենք Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գոյութիւն ունեցած բացառապես ռազմական հարաբերութիւնները, նկատի առնելով միա-ժամանակ, որ եղած աղբյուրները միայն ռազմական հաղորդումներ են: Վերջապես, հիշենք նաև մի շեղոք գոտի, մի տեսակ terra nullius, այդ երկու պետութիւնների միջև: Դա լեռնային տերիտորիաների գոտին է, որը տա-րածվում է Եփրատից մինչև Զագրոսի լեռնաշղթայից այն կողմ և ընդ-գրկում է երկու Տիգրիսների և երկու Զաբերի վերին հոսանքները:

Այդ Տիգրիսյալ գոտում և հանուն նրա երեք դար տևած մի համառ մըր-ցակցութիւն ժամակցեց՝ երկու կողմերի փոփոխական հաջողութիւններ: Եթե Ասորեստանին հաջողվեց երեք անգամ թափանցել Ուրարտու, վեր-ջինս էլ իր հերթին խորացավ մինչև Մուսասիր՝ Ռովանդուզի հյուսիսում և չդադարեց իր քաղաքական ազդեցութիւնը զգացնել Եփրատի ավազա-նում՝ Մեկիտենից մինչև Արպաղ:

Սխալ կլինէր Ասորեստանին միշտ տեսնել հաղթողի դերում, վստահե-լով ասուրական ռազմական հաղորդումներին: Ասորեստանը նույնպես դժվարին ժամեր է ապրել Ուրարտուի ճնշման ներքո: Ռազմական հաղոր-դումների՝ դարից դար կրկնվող, պարզապես պատճենավորվող, ծեծված ու միանգամայն պայմանական պատմելած, միատեսակ արտահայտու-թիւններ, միատեսակ ձևակերպումներ, միատեսակ նախադասութիւն-ներ՝ ռազմական հաջողութիւնը նկարագրելու համար, ներբողական մը-տայնութիւն, որը հասցնում է մինչև ծիծաղելի շափազանցութիւններին,

այս բոլորը հեռու է ծառայելուց այն ճշմարտութեան բացահայտմանը, որին հետամուտ է պատմագիտութիւնը¹:

Արշավանքների երթուղիների քննութիւնը, քաղաքների, նվաճված հայտարարվող երկրների տեղադրումը, որոնցով մեր շարադրանքը թերևս շատ է ծանրաբեռնված, թույլ են տալիս որոշ չափով ստուգելու այդ հաղորդումները: Երբ ասորական զենքերին այնքան գովասանքներ շռայլելուց հետո հայտնի է դառնում, օրինակ, որ ուրարտական զորքերը բանակել են Ասորեստանի մայրաքաղաքից հարյուր կիլոմետր հեռավորութեան վրա, Կար-Սիպպարի դիմաց, ապա այս միակ փաստն իսկ անժխտելիորեն ավելի մեծ արժեք է ստանում իրերի ճշմարիտ դրութիւնը մեզ ներկայացնելու համար, քան թագավորական գրագիրների ճոռոմ լեզուն:

Այժմ անցնենք ուրարտական վավերագրերի քննութիւնը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԸՍՏ ԻՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ)

1. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի առաջնորդները, վաղ ժամանակներից սկսած, ասորեստանցիներից փոխ էին առել սեպածեղ գրութեան սիստեմը, որպեսզի իրենց լեզվով շարագրեին այն, ինչ որ նրանք արժանի էին համարում հիշատակութեան: Նրանց արձանագրութիւնների մի մասը հասել է մեզ, և այն լրիվ հաստատում է ուրարտական թագավորների ցանկը, որը մեզ ներկայացրել են ասորեստանյան վավերագրերը: Այդ արձանագրութիւնները, անշուշտ, նոր լույս են սփռում ասորա-ուրարտական հարաբերութիւնների վրա: Նախքան դրանց քննութեանն անցնելը, անհրաժեշտ է մի հայացք նետել Ուրարտուի գրական ժառանգութեան վրա, համառոտակի ներկայացնելով ձեռքի տակ գտնվող և օգտագործման ենթակա նյութերի ամբողջութիւնը:

Ուրարտական հնութիւնների առաջին «որոնող» Յ. է. Շուլցից հետո նորանոր հայտնաբերումները բազմացրին երկրի վիմագրական տեքստերի թիվը: Գեռես գոյութիւն շունի բոլոր հայտնի արձանագրութիւնների լրիվ ժողովածու: Ա. Հ. Սեյսը 1882 թվականին JRAS-ի հատորներից մեկում հավաքեց, վերծանեց և անգլերեն թարգմանեց հիշյալ թվականից առաջ հրատարակված արձանագրութիւնները: Հետագայում ևս նա շարունակեց նոր արձանագրութիւնների հրատարակման գործը նույն հանգեսի հատորներում:

Լեհման-Հաուպտը և Վ. Բելքը, 1893—1899 թվականներին ճամփորդելով Հայաստանում, տեղում ստուգեցին վավերագրերը, լուսանկարեցին, պատճենավորեցին, ապա և նոր արձանագրութիւններ հայտնաբերեցին: 1900 թվականին նրանց աշխատանքի արդյունքների մասին մի նախնական զեկուցագիր հրատարակ եկավ հետևյալ վերնագրով. Bericht über die Ergebnisse der von W. Belck und Lehmann, 1898—1899 ausgeführten Forschungsreise nach Armenien.

Ավելի ուշ Լեհման-Հաուպտը հրատարակեց 1928 թ.՝ առաջին, իսկ 1935 թ.՝ երկրորդ պրակը ուրարտական արձանագրութիւնների ժողովածուի, հետևյալ խորագրով՝ Corpus inscriptionum Chaldicarum: Այստեղ զետեղված են սեպագիր արձանագրութիւնների լուսանկարչական վեր-

¹ Սարգոնը հավաստեցնում է, որ ութերորդ արշավանքի ժամանակ Ուրարտում (որտեղ նա այնքան բերդեր կործանեց՝ «ի քաղարի մարտիկներով») ինքը կորցրել է միայն 6 մարդ՝ մեկ կառքի վարորդ, 2 հեծյալ և 3 սակրավոր:

Ասարխազոնը Շուպրիայի դեմ կատարած արշավանքի ժամանակ իր կորուստը գնահատում է ճիշտ նույն ձևով՝ «մեկ կառքի վարորդ, 2 հեծյալ, 3 սակրավոր»:

արտադրութիւնները և նրանց վերծանութիւնը: Դժբախտաբար, հեղինակի մահն արգելք հանդիսացավ արժեքավոր այդ հրատարակութեան ավարտին: Արձանագրութիւնների ցուցակը պետք է ընդգրկէր 193 կտոր: Հրատարակված երկու պրակները պարունակում են 1—100 կտորները:

Արձանագրութիւնների մասին ստորև բերվող հակիրճ շարադրանքում մենք կհետևենք Corpus-ի նախապատրաստական մասում ընդունված կարգին: Այդպես կվարվենք և՛ արգեն ավարտված, և՛ ծրագրային վիճակում մնացած մասերի նկատմամբ: Մենք կնշենք ամեն մի արձանագրութեան համապատասխան լուսանկարչական տախտակի համարը, ինչպես նաև հետևյալ ժողովածուներում տրված համարը՝ B=Bericht über die Ergebnisse, Sayce=The Cuneiform Inscriptions of Van, Planche (pl.)=Tafelband des Corpus: Այդ ժողովածուներից հետո հրատարակված արձանագրութիւնները ցույց կտրվեն ըստ իրենց հրատարակութիւնների:

Այս արձանագրութիւնները թողել են Ուրարտուի թագավորները, ուստի և նրանք կգրանցվեն ըստ այդ թագավորների անունների հաջորդականութեամբ: Ուրարտագիտութեան ներկա դրութեամբ, որին կանգրադանանք հետագայում, անհնար է տալ տեքստերի լրիվ թարգմանութիւնը: Եթե անգամ հնարավոր լիներ, դարձյալ մեր նպատակը դա չէ: Մենք ուզում ենք ամենից առաջ հստակ գաղափար կազմել ուրարտական վիճագրական գրականութեան բովանդակութեան մասին: Այդ իսկ պատճառով մենք բավարարվում ենք ընդգրկելով միայն էականն ու ստույգը տեքստերում:

Երբ խոսքը ուղղմական գործողութիւնների մասին է, մենք կհիշատակենք այն երկրները, քաղաքները, թագավորներին, որոնց դեմ էին ուղղված արշավանքները: Երբ հարցը կառուցումների մասին է, մենք կպահպանենք բնագրային տեքստերը, որոնք ցույց են տալիս կառուցումների զանազան տեսակները:

Մենք որոշիչները նշել ենք հետևյալ կերպ՝ ILU=d(ieu), «աստված», ALU=v(ille), «քաղաք», MATU=p(ays), «երկիր», I=հատուկ անուն: Հոլովային վերջավորութիւնները բաժանված են գծիկով: Մենք նախընտրեցինք անունները վերարտադրել այնպես, ինչպես դտնվում են տեքստերում, այսպես՝ Meišta-ni, որտեղ Meišta-ն քաղաքի անուն է, իսկ ni-ն հոլովային վերջավորութիւնը:

ՍԱՐԴՈՒՐԻ ԼՈՒՏԻՊՐԻ ՈՐԴԻ

1—3. Վան, Նավահանգստի դարպասին (Իսքելե-կապուսի): Ամենահին արձանագրութիւնը՝ գրված ասուրերին լեզվով, ավերակ դարձած հին պարսպի վրա.

Tuppu ša ^{1d}Sar-duri apil ¹Lu-ti-ip-ri šarri šarru dan-nu šar kiš-ša-ti šar ²Na-i-ri šarru ša-nin-šu lâ išu ³re'û tab-ra-te la-di-ru tu-qu-un-te šarru mu-šak-niš lâ kan-šu-te-šu.

^{1d}Sar-duri apil ¹Lu-ti-ip-ri šar šarrāni^{pl} ša kâli-šu-nu šarrani mada-tu am-ḥur ^{1d}Sar-duri apil ¹Lu-ti-ip-ri izakkar ma-a ana-ku pulani an-nu-te ištu libbi ^vAl-ni-u-nu, na-ša-ka ana-ku dūru an-ni-u ar-ti-ši-ip.

«Լուտիպրիի որդի Սարգուրիի արձանագրութիւնը՝ մեծն թագավորը, հզոր թագավորը, բուրի թագավորը, նախի թագավորը, թագավոր, որ իր հավասարը չունի: Այն հիանալի հովիվը, որ չի վախենում ոչ մի դիմադրութիւնից, թագավոր, որ ըմբոստներին հնազանդեցնում է: Լուտիպրիի որդի Սարգուրին, թագավորների թագավորը, որ բոլոր թագավորներից հարկ է ստանում: Լուտիպրիի որդի Սարգուրին ասում է՝ այս քարերը բերեցի ^vAlniun-ից, բարձրացրի այս պարսպը»:

Pl. XL, XLI, B. 2—3, Sayce III.

ISPUINI SARDURIḪINI

ԻՇՊՈՒԻՆԻ ՍԱՐԴՈՒՐԻ ՈՐԴԻ

4. Զովաստան², Վանի մոտ: Սյունների բեկորների վրա՝ Išpuiniše Sarduriḫiniše ini BITU zaduni, «կառուցեց այս տունը».

Pl. XLII; B. 4—9.

5—6. Զովաստան: Քարի վրա ընթեռնելի է ^dQuera, «Քուերա աստված».

BITU-aše i Išpu(uini).

Pl. XL, XLI; B. 10; Sayce VI.

6a. Ոսկերակ, Վանի մոտ: Փորված մի քարի վրա, որը, հավանաբար, սյունի հիմք է, երեք անգամ կրկնված է.

Išpuiniše Sarduriḫiniše ini BITU-e zaduni

Pl. I; Belck, Zeit. f. Ethnologie, XXIV, 1892.

7—9. Պատնոց, Մեղիզկերտից հյուսիս-արևելք: Սյունի բեկոր, որտեղ կարդացվում է Իշպուինիի անունը³:

¹ Լեհման-Հաուպեր dūru-ն թարգմանում է Mauer, Kastell: Շտրեկը, Assurbanipal III, էջ 458, վիճարկում է dāru-ի Festung իմաստը: Սակայն Դուրշարուկինը նա նշում է որպես Սարգոնի հիմնադրում: Անկախ Շտրեկի, դիտողութիւնից, մենք նախընտրում ենք «պարսպ» թարգմանութիւնը: Հայ պատմիչ Փավստոսն այն կոչում է «աշտարակ»: Այդ աշտարակից պարսիկները կախեցին Համազասպուհի հայ իշխանուհուն, Պարսկաստանի թագավորի դեմ ապստամբած մի իշխանի կնոջը: Փավստոս, IV, 59 և V, 37:

² Զովաստան «զով-աստան»—թարմ օդի վայր: Արտասանում են նաև Սենստան:
³ Ներկայումս Բրիտանական թանգարանումն է, անշուշտ, Ոսկերակից բերված, ուր 1917 թ. մենք տեսնեք նման մի քար, որը «stown vessel» չէ, ինչպես կարծում է Սեյսը, այլ սյունի հիմք:

B. 13; Sayce LIX, LXX.

10. *Լեզք, Վանի մոտ: Մի քարի վրա, գուցե սյուն է՝*
Išpuiniše Sardurihiniše burganani šidištuni... BITU-ini šidištuni
inuki badusini sui giei šidaguri.

Pl. XLII; B. 12; Sayce III.

ԻՇՊՈՒՆԻ ԵՎ ՄԵՆՈՒՆԱ

11. *Վան, Թավրիզի զարպասի մոտ, ժայռի վրա՝*
Išpuiniše Sardurihiniše Menuaše Išpuinibiše
Inušpuaše Menuahiniše ^dHaldiei susie šidištuše(?)¹.

^dHaldinili BABU-li... susie šidištuše(?)

20 pašani(եզ), šuše(ոշխար) ^dHaldini biedini².

Pl. II; B. 18.

12. *Կելիշին՝ «կանաչ քարակոթող», Ռովանդուզի հյուսիսում: Երկլեզվյան*
արձանագրություն՝ ուրարտեերեն և ասուրերեն: Իշպուինի՝ Թագավոր
^pSur-ae-ի (=Šurili), Թագավոր ^pBiaia-ae(=Biaia-nili), իշխան ^vTuš-
pa-ի, և նրա որդի Մենուան, հասնելով Արդինի քաղաքը (ասուրերեն՝
Mušasir)՝ iaranī šidištu-u... teru-u TUPPU. Իշպուինին պարգևներ
տվեց՝ պղնձյա և արծաթյա ամաններ, 1112 եզ, 9120 ձի և ուշխար, 12 480
խոշոր ուլ:

Pl. III; B. 17; Sayce LVI; Götze, Zeit. f. Assyriologie XXIX, 1929;
Tseretheli, Revue d'Assyriologie, XXX, 1933.

13. *Վան, քարակոթող Սուրբ Պողոս եկեղեցու խորանի պատի մեջ: Տեքըս-*
տը խիստ աղճատված է: Կարելի է վերականգնել երկու այլ արձանագրու-
թյունների օգնությամբ, որոնք խոսում են նույն նյութի մասին: Խոսքը
վերաբերում է մի զինվորական արշավանքի, ընդդեմ՝ ^pEtiuhini երկրի
Թագավորների ¹Luša, ¹Katarza, ¹U(i)terubi-ի: Ավարը՝ 1720 կին,
660 տղամարդ, 26 ձի, 13 540 եզ, 20 785 ուշխար:

Pl. IV-V; B. 14; Sayce XXXI.

13ա. *Վան, Սուրբ Պետրոս եկեղեցի, № 13-ի պատճենը՝ հայտնաբերված*
1917 թվականին Ն. Ադոնցի և Ա. Քալանթարի կողմից:

Мещанинов, Доклады Академии наук, 1930.

14. *Քիուսեննց (Թուրքերենացված՝ Քադիմ-օղլի), Արճակ (Արճիշակ) լճի*
արևմուտքում:

Իշպուինին և Մենուան՝ ini pulusie kuitu-u «տաշեցին այս քարակո-
թողը», ^dHaldi-ն մեկնեց, նրա բանակը (?) հաղթեց ¹U(i)terubi, ¹Luša,

¹ Ավելի շուտ պետք է կարդալ šidištu-u:

² Ոչ թե bili edini, ինչպես կարդում է Լեհման-Հաուպտը:

¹Katarza: Իշպուինին և Մենուան հետևեցին ^dHaldi-ին և նույն անձանց
հպատակեցրին: Իշպուինի և Մենուայի ուժերն էին՝ 66 մարտակառք,
1430 հեծելազոր, 15 760 հետևակազոր¹:

Լուսանկար՝ Textband, p. 35; B. 15; J. Friedrich, Einführung ins
Urartäische, p. 52.

15. *Խարակոնիս (Թուրք.՝ Կարագյունդուզ): Իշպուինին և Մենուան ini*
pulusi kuitu-u «կանգնեցրին այս քարակոթողը»: ^dHaldi-ն մեկնեց,
նրա բանակը հաղթեց ^vMeišta-ni²-ն և ^pBaršuai-ի ebani-ն «երկիրը»:
Իշպուինին և Մենուան զնացին ^vMeišta-edi, նրանց բանակը, Խարա-
կազմված էր 106 մարտակառքից, 9174 հեծելազորից, 2704 նետածիգից:
Նրանք հպատակեցրին Baršua-i-ի երկրներ ^vMeišta-ni, ^vQuua-ni, ^vSa-
ritu-ni, ^vNigibi-ni MATU-ni և ավար վերցրին ձիեր ու անասուններ:
(Այս միևնույն տեքստը կրկնված է քարակոթողի հակառակ կողմում):
B. 16 (տե՛ս ստորև № 20):

16. *Աշրուտ-զարգա³, Պագանի մոտ, Կոստուրի ակունքում: Արձանագրու-*
թյունը փորագրված է դրան ձև ունեցող մի որմնախորշում.

Իշպուինին և Մենուան susi šidištu-ni, «կառուցեցին մեկ susi», teruni
ardiše «կանոնադրություն սահմանեցին» աստվածների և զհարեթություն
անելու վերաբերյալ՝ մեկ ուլ ^dHaldi nipsiduli-ni-ին, մեկ եզ ^dHaldi
urpuli-ni-ին, մեկ ցուլ ^dUarubani-e-ին, մեկ ուշխար ^dHaldi-naue
BABI «խալդական ղոներին», մեկ ուշխար ^dHaldi-naue BELI «խալդա-
կան զենքին»: Տեքստը կրկնված է.

Pl. VI; B. 19; Wüsch-Müller, Denkschriften d. Kais. Akademie
d. Vissenschaft, Phil.-hist. Kl., Wien, 1888.

17. *Մոխրաբերդ, Վանա լճի հարավային ափին: Քարը տեղափոխված է*
Ախթամարի վանքը. գրված է՝ Իշպուինին և Մենուան ini-li BABU
šidištu-li «կառուցեցին այս դուռը»:

B. 20; W. Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892. Мapp, Записки Вост.
Отд. Русского Археологического Общества, XXIV, 1917.

¹ Քիուսեննցի եկեղեցում մեկը տեսանք մի սյան կես, մեկ-կողմի վրա քսան տող արձա-
նագրություն, մյուս կողմի վրա՝ տասնվեց: Լուսանկարչական վերարտադրությունը գտնվում
է Ա. Քալանթարի մոտ՝ Երևանում:

² Վերջավորությունը այստեղ՝ ավելի հեռու, բաժանված գծիկով, հորովային վերջա-
վորություն է:

³ Լեհման-Հաուպտի կարծիքով, սա Աշրուտակերտն է: Հնարավոր է: Սակայն այդպիսի
անուն հայտնի չէ հին հնդիականներին: Նրանք հիշատակում են մի ամրոց, որը կոչվում է Աշի-
նոտ, Կոստուրի (այսօրվա Կոստուրը) շրջանում, Ašrutdarga-h նշանակում է Աշրուտի (Աշրու-
կամ Աշինոտ) արքունիք (պալատ):

18. Վան: Մհերի դուռն (թուրքերեն թարգմանված է Մհեր կապուսի): Այսպես է կոչվում այն դարպասանման խորշը, որը եռակի շրջանակով փորված է Զիմզիմ ժայռի վրա: Նա ծածկված է երկու պատճեն ունեցող մի արձանազրուցյամբ, որը աստվածներին զոհաբերուցյուն կատարելու մի կանոնադրուցյուն է, աստվածները թվարկվում են իրենց անուններով: Իշպուհինն և Մենուան ini-li BABU zaduali teirtu ardiše, «տաշեցին այս դուռը և կանոնադրուցյուն սահմանեցին» զոհեր մատուցելու ^dHaldi-ին¹, ^dTešeba-ին, ^dArdini-ին և ուրիշ լեզուների աստվածներին.

| | |
|---|-----------------|
| ^d Haldi-e nipsidua-li | 6 ուլ |
| ^d Haldi-e urpu-e | 17 հզ, 34 ոչխար |
| ^d Tešeba-a | 6 հզ, 12 ոչխար |
| ^d Ardini-e | 4 հզ, 8 ոչխար |
| ^d Hutuini-e | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Turani-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Ü-a (Tešeba-a?) | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Nalaini-e | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Sebitu-e | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Arsimela-a | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Anapša-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Diduaini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Šielardi-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldi-naue BELI | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Atbini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Quera-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Elipri-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Taraini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Adaruta-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Irmušini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d abuše urulili-ue šiu-a-li-ի ² աստծուն | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Alaptušini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Erina-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Šiniri-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Unina-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Airaini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Zuzumaru-e | 1 հզ, 2 ոչխար |

¹ Գրված է Haldiei, իսկ պատճենում՝ Haldie:

² Գուցե Uešuali:

| | |
|---|-------------------|
| ^d Hara-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Araza-e | 1 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Ziuquni-e | 2 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Ura-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Arsi-bedini-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Arni-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini iniriaši-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini alsuiši-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini diruši-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldina-ue ^{am} ASI ^{pl} | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Tešeba ^{am} ASI ^{pl} | 2 հզ, 4 ոչխար |
| ^d Aršu'arasau-e ¹ | 2 հզ, 34(?) ոչխար |
| ^v Ardininaue-ի աստված | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^v Qumenunaue-ի աստված | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^v Tušpaninaue-ի աստված ² | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldinini-ի քաղաքների աստվածներին | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Arsuniuni-ni-ի աստվածներին ³ | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini daši-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Suba-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldinaue BABI | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Tešeba BAB ^v Eridiani ⁴ | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Ardini BAB ^v Uišini-ni ⁵ | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Elia'a-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini arni-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldini ušmaši-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Haldinini susini-ի աստվածներին | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Talapur-a | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^d Qilibani-e | 1 հզ, 2 ոչխար |
| երկրների աստծուն | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^p Alganinaue-ի աստծուն | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^v Suininaue-ի աստծուն | 1 հզ, 2 ոչխար |
| ^v Atqaninaue-ի աստվածներին | 2 հզ, 14 ոչխար |
| ^d (Di)raue | 2 հզ, 14 ոչխար |

¹ Հատ պատճենի՝ Atu'arsauē:

² Հատ պատճենի՝ Tušpanaue:

³ Հատ պատճենի՝ Arsuni(ni):

⁴ Հատ պատճենի՝ ^vIrđie:

⁵ Հատ պատճենի՝ Uišini:

ուրիշ լեզուների աստվածներին

- ^dHaldini niribi-e
- ^dUainaue BAB ^vNisi...ni
- ^pBabanaue-ի (աստծուն)
- ^dArubani-e
- ^dBaba-a
- ^dTušpuea
- ^dAuie
- ^dAia
- ^dSardi-e
- ^dSinuiardi-e
- ^dIphari
- ^dBarsia
- ^dSilia
- ^dAr'a-a
- ^dAdiia
- ^dUia
- ^dAinau-e
- ^dArdi-e
- ^dInuanau-e

- 4 եզ, 18 ոչխար
- 4 ոչխար
- 2 ոչխար
- 10 ոչխար
- 1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
- 1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
- 1 ցուլ, 1 կով, 1 ոչխար
- 1 ցուլ
- 1 ցուլ
- 1 ցուլ
- 2 ոչխար
- 2 ոչխար
- 1 ոչխար
- 1 ոչխար
- 1 ոչխար
- 1 ոչխար
- 1 ոչխար
- 4 ոչխար
- 2 ոչխար
- 17 ոչխար

Խալդիին և ուրիշ լեզուների աստվածներին

Իշպուլինիի և Մենուալի կյանքի համար՝ 3 եզ, 30 ոչխար

Իշպուլինին և Մենուան տնկեցին uldi խաղողի (այգի), zari (պարտեղ)-նրանք կառուցեցին burgana-ni (ղղյակ) և սահմանեցին ardiše (կանոն)՝ երեք անգամ երեքական ոչխար մատուցել Խալդիին և նույնքան՝ մյուս աստվածներին:

MENUA IŠPUINIḪINI

Մենուի Ա. ԻՇՊՈՒԻՆԻԻ ՈՐԳԻ

19. Վան: Սուրբ Պողոս եկեղեցի: Ռազմական հարաբերությունների մասին մի քարակոթող, որը մանրամասնությունների մեջ պակասավոր է և անհասկանալի: Խոսքը ^pNi... և ^pBabana-a-ի դեմ մղված մի արշավանքի մասին է: Այս միևնույն տարին Մենուան գրավեց ^vQalibila-ni, ^vArpuia-ni, ^pUsusuani-ni, ^vHulmeru-ni, ¹Tušurieḫi մինչև ^pMarmani-ի սահմանը(?), բոցերի մատնեց ^pDirgu-ni, lšala-ni, գրավեց երկրները և հրո ճարակ դարձրեց. ընթացավ մինչև ^pAšuri-ni-ի մոտ ^vQumenu-ni-ի սահմանը (?), [2] 155 մարտիկներից ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի բռնվեցին:

Մեկ ուրիշ արշավանք ընդդեմ ^pMana-ի, որը Մենուան քանդեց և հրդեհեց: Նույն տարին զորքերը մեկնեցին և ավերեցին ^vSurišili-ni, ^vTarbigama-ni, ¹Sadalieḫini..., ¹Ḫattina, ^pAlzini-ni երկրները. 2113 մարտիկներից ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի բռնվեցին:

Pl. XI; B. 22; Sayce XXXII.

20. Տաշթեփե, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ծայրում: Մենուան գրավեց Մանա երկիրը, այնտեղ կառուցեց EKALLU «բերդ» (այդպես ավելի ճիշտ է, քան «պալատ») ^vMeišta-ում, այնտեղ թողեց զինվորներ, նետածիգներ: Անեծք նրանց, ովքեր կքանդեն pulusi-ն (քարակոթողը): Pl. XII; B. 23.

21. Յուլակերտ, Կարակոյունլուի և Տաշբուզունի միջև եղած ավերակներ: Ժայռի վրա փորագրված արձանագրությունը նկարագրում է Erikuabi երկրի դեմ կատարված արշավանքը: Ինչպես ռազմական բոլոր նկարագրությունների մեջ, այնպես էլ այստեղ նախ՝ ^dHaldi-ն մեկնում է համապատասխան երկրի դեմ կովելու, այն նվիրում է թագավորին, ապա վերջինս գնում է գրավելու:

Մենուան հասավ Erikuabi թագավորի երկիրը, նրա Luḫiuni-ni թագավորական քաղաքը, գրավեց Erikuabi-ի ամբողջ տիրապետությունները և երկրին պարտադրեց հարկատվություն: Հետևում է անեծք այն անձանց հասցեին, որոնք կքանդեն կամ կյուրացնեն TUPPU-ն (արձանագրությունը):

Pl. XIII; B. 24; Sayce XXXIV. Հայտնաբերված և հրապարակված է էջմիածնի միաբան Մեսրոպ (Սմբատյանի) կողմից, «Արարատ», 1870: Nik. I.

22. Յուլակերտ: Մենուան ¹Erikua-(hi)-ի ^vLuḫiuni-ni-ում կառուցեց ^dHaldini-li BABU (Խալդյան դռներ) և EKALLU (պալատ կամ բերդ) badusie (?):

Pl. XIV; B. 25; Sayce LXVI; Nik II.

23. Գյուլզակ, Վանա լճի հարավ-արևելյան ծայրում: Արձանագրությունը շատ է աղճատված: Մենուան ^vLuḫiuni-i-ում կառուցեց ini-li BABANI (այս դռները) և այնտեղ տեղադրեց (?) anelu erie-li:

Pl. XXII; B. 25.

24. Գյուլզակ: Ընթեռնելի՝ ^mḫuradi ^vLuḫiuni; anelu erie-li. Pl. XXII; B. 26.

25. Բերկրի: Շատ վնասված՝ կարդացվում են Menua, ^v(Lu)hiuni-ni, ¹Irekua անունները: Կարծես Մենուան ուզում է ասել, որ Տուշպա քաղաքըն է բերել 173 գերի, eri, agubi:

¹ Գուցե «ընդուզակ» (ընկույզ):

26. Չորովանք, Բերկրիի մոտ: Մենուան գրավեց edi (տերիտորիա) Irekuabi-ի (ոչ՝ Irekuase). ոմանք սպանված, ուրիշներ «գերի վերցված». uedianie-i: Չորս արձանագրութունները վերաբերում են Erikuabi կամ Irekuabi իշխանի երկրի գրավմանը, ^{am}buradi «բանակը» ^{am}uedinani «կանաչք», բայց eri և ^{am}erie-li-ն համապատասխանում են արդյոք buradi-ին:

Լուսանկար՝ Textband I, p. 50; B. 29.

27. Յագի-տաշ, Դահարի և Դելիբաբայի մոտ: Ժայռի վրա փորված մի որմնախորշ կամ գաղտնի մուտք, ծածկված արձանագրութամբ ¹Diauehini հզոր պետութւյան դեմ կատարած արշավանքի-մասին: Մենուան գրավեց ¹Diauehi երկիրը և թագավորական քաղաք ¹Šašilu-ni-ն, կրկնակի գրավեց երկիրը և բոցերի ճարակ դարձրեց EKALLU^{pl}-ši-li (պալատները կամ բերդերը): Նա ուղղվեց դեպի Šešetina-a, ¹Zuaina-a, ¹Utuba-a¹, Utupuršini-ni-ն ¹Diauehi-ի թագավորը եկավ թագավորին հանդիման, խոնարհվեց, Մենուան հարկ պարտագրեց նրան: Նա ոսկի և արծաթ հանձնեց որպես հարկ: Մենուան երկու թագավոր տարագրեց և հողին հավասարեցրեց ¹Baltu-ulhi-e երկիրը, ¹Haldiri ulhi-e-ի սահմանները, երկրի EKALLU^{pl}-a-ši-li բերդերը: Անեծք նրան, ով կը բանդի այս TUPPU-ն (արձանագրութունը):

B. 30; Schulz, XLII; Sayce XXX.

28. Թուփրակ-կալա (Ալաշկերտ): Կոտրած քարի վրա չորս տող ¹Anašie-i դեմ Մենուայի արշավանքի մասին: Anaši-ն կարծես Ալաշկերտի հին ձևն է:

Լուսանկար՝ Textband I, p. 54. B. 31. Мapp, Известия Акад. материальной культуры. I. 1921.

29. Բերկրի: Մի վիմագիր քարակոթողի ստորին մասում: Մենուան դրեց ¹Haldinie badusie² TUPPU «արձանագրութուն», նաև ¹Arsuniuini: Անեծք որևէ քանդույին:

Pl. XVI; B. 32; Sayce LXXXIX.

30. Թար, Բերկրիի մոտ: Ընկած քար, շատ վնասված արձանագրութուն: Խոսքը ¹Etü-ni-ի դեմ Մենուայի արշավանքի մասին է, որտեղից նա բերեց ափար՝ ձիեր և 7616 paši (եղ):

Pl. XXIII; B. 33.

¹ Kufubi pa-a-ri-e ¹Šešetina-a ¹Zuaina-a ¹Utuba-a-i asuni, № 31, I, 10—14. Kufu-ni pa-a-ri-e ¹Hatina-a... ¹Šebeteri-a asuni.

² Այս տեղը, ուր badusie կիրառված է TUPPU-ի նկատմամբ, չի արդարացնում «բռնակավար» իմաստը, որ Մերեթեիին տալիս է այս բառին: Ասեք, «ավերակ» իմաստը, որ տալիս են ուրիշները, նույնպես չի հաստատվում:

31. Պալու: Ժայռի վրա: Արձանագրութունը խոսում է արշավանքի մասին. ¹Haldi-ն մեկնեց և կովեց ¹Šebeteria-ni, ¹Huzanani և ¹Šupa-ni երկրների հետ¹: Ապա Մենուան գնաց և գրավեց նույն երկրները: Նա վերցրեց parie «ավար» (?) ¹Hattina-ում: Նա տաշել տվեց pulusi «քարակոթող» ¹Haldi-ի համար ¹Šeteria-ում, ¹Haldi-ի համար կառուցեց iara-ni «սրբավայր» ¹Šeteria asuni(?)-ում:

Մենուան հարկ պարտագրեց ¹Sulie-ին, ¹Melišeiaalbe-ի թագավորին: Հետևում է անեծքի սովորական բանաձևը:

Pl. XLV—XLVI; B. 34; Sayce XXXIII.

32. Թրմերդ, գյուղ Մուշից արևելք: Կտորների վերածված քարակոթող՝ արձանագրութամբ: Մի բեկորի վրա կարդացվում է. Մենուան ավերեց 400 քաղաք և բոցերի մատնեց EKALLU^{pl}-ները «բերդերը» ¹Qulme... ¹Eqašū ku-(tubi) կողոպտեց (?) բոցերի մատնեց EKALLU-ni-ն, երկրին (հարկ) պարտագրեց:

Մենուան «մեկնեց» ¹Alau-(ni)(?), ¹Urmeniuhi-di: Նա ավերեց ¹Alau-(ni)-ն, չարդեց ¹Ursai-ni-ի (բնակիչներին), գրավեց երկիրը, ¹Urmeniuhi-ni-ն² հողին հավասարեցրեց: Մյուս կողմում՝ սովորական անեծքը:

Pl. LI. և XXIV; B. 35; Sayce XXXV A.

33. Պաղին: Երկու քարակոթող՝ մեկը եկեղեցու պատի մեջ, մյուսը ավերակների վերածված ուրարտական բերդի պատի մեջ: Այս վերջինի վրա գրված է. Մենուան տաշեց այս pulusi (քարակոթողը) ¹Haldi-ի համար: Առաջինը մի կողմի վրա նույնպես կրում է միևնույն արձանագրութունը, մյուս կողմի վրա սրան ավելացված է, որ Մենուան այնտեղ նշանակեց ¹EN (իշխան) ¹Titia-ni-ին³:

Լուսանկար՝ Textband I. pp. 65—66.

34—46. Շամիրամի ջրանցքի թմբի վրա կամ նրա մոտերքում՝ ժայռերի վրա փորագրված տասնչորս արձանագրութուններ, որոնք խոսում են Մենուայի կողմից այս ջրանցքի կառուցման մասին:

34. Կատեպանց (Կատեպանների բերդը), Արտամետի մոտ ավերակների վերածված հին բերդ:

¹ Šebeteria-ni, Huza-ni բառերի մեջ -ni ածանցը այլ է, քան Šupani-ի մեջ: Վերջինը հայցական է, մինչդեռ առաջին երկուսում -ni-ն ածականի ածանց է՝ -ini, որը ցույց է տալիս, թե Šebeteria-ini երկիրը պատկանում է Šebeteria-ին, Huza-ini-ն՝ Huza-ին:

² Urmeniuhi-ni edi, բայց ոչ՝ Urmeniuhi-ni-niedi:

³ Ա տեքստը չի համապատասխանում լուսանկարված քարի արձանագրութանը, հակառակ Լեհման-Հաուպտի նկարագրութանը: Այնտեղ կարդացվում են Ա տեքստի առաջին տառը տողերը:

- ^dHaldi-ի հզորությամբ՝ Մենուան ini pili aguni կառուցեց այս ջրանց-
քը, որի անունն է Մենուայի ջրանցք: Հաջորդում են Մենուայի տիտղոս-
ները, և արձանագրությունը վերջանում է սովորական անեծքով:
Pl. XVII; B. 37; Sayce XXII.
35. Արտամետ, մասնավոր մարդու պարտեզում: № 34-ի կրկնությունն է:
B. 37; Belck, Zeit. f. Ethnolog., 1892.
36. Մժնկերտ, ջրանցքից քիչ հեռավորության վրա գտնվող գյուղ: Նույնն
է՝ ինչ որ նախորդները:
B. 39; Belck, Zeit. f. Ethnolog., 1892.
37. Իշխանի-գում¹: Նախորդ տեքստի առաջին շորս տողերը, վերջին տողը
չնշված է:
B. 40.
38. Արտամետ², Երկար տեքստ, առանց թագավորների տիտղոսների, 9 տող:
Pl. XVIII; B. 41; Sayce LXXIV.
39. Արտամետ, մասնավոր մարդու պարտեզում: Կարճ տարբերակ, ինչ-
պես № 37:
B. 42; Sayce LXXII.
40. Իշխանի-գում: Չորստողանոց կարճ տարբերակ:
Pl. LII; B. 43.
41. Իշխանի-գում: Կարճ տարբերակ:
Pl. LII; B. 44.
42. Կատեպանց, Կարճ տարբերակ:
Pl. LII; B. 45.
43. Արտամետ: Կարճ տարբերակ, սեղմված երեք տողի մեջ:
Pl. LIV; B. 46; Sayce LXXI.
44. Կատեպանց, Նախորդի նման տարբերակ, երեք տողով:
Pl. LII; B. 47.
45. Կատեպանց, Երեքտողանոց նույն տարբերակը=46 Ա:
Pl. LV.
46. Մաշտակ (Մաշկակտակ): Նույն տարբերակը:
Zeit. f. Ethnolog., 1904.
47. Բերկրի: Բերկրի գետի ջրանցքը՝ Բերկրիի դաշտի ոռոգման համար:
Դա նույնպես Մենուայի գործն է, որի մասին է վկայում քաղաքի գե-
րեզմանոցում գտնված արձանագրությունը, որը խմբագրված է 34—36
երկար տարբերակների ձևով:

¹ Գողաձոր կոչված ձորակում, Իշխանի-գումի մոտ:

² Թաղմազու կոչված քարանձավի մոտ, ավելի մոտիկ Կատեպանցին, քան Արտամե-
տին:

48. Արծվաբերդ (արծվի դղյակ): Մենուան տաշում է pulusi (քարակոթող),
^dHaldi-ի հզորության համար, կառուցում pili (ջրանցք), ^vAlia-ի տե-
րիտորիայի համար¹, ^dQuera-ina-ի taramana-ի (տաճարի) (?) համար:
Pl. XXV; B. 50; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.
49. Ադա, Կոպի և Մելազկերտի միջև: Մենուան փորեց իր անվամբ pili
(ջրանցք) դեպի Մենուայի (Menuaini) «քաղաքը», ^vUlišui-ni (Երրորդ
քաղաքի անունը չնշված է):
Pl. LIV; B. 51; Belck, Zeit. f. Ethn., 1899.
50. Խոտանլու, գյուղ՝ Ադայի մոտ: Մենուան ջրանցք բացեց ^vUqu'ani,
^vZugube-e, ^vIrnuni-ni, ^vAbasi-ni քաղաքների համար:
Լուսանկար՝ Textband II, p. 77; B. 51.
51. Մարմոս: Մելազկերտի և Պատնոցի միջև: Արձանագրություն կրող
քարակոթողի մի կտոր: Սկիզբը բացակայում է, մյուս կողմի վրա գրված
է անեծքի բանաձևը, որտեղից հայտնի է դառնում, որ խոսքը pili-ի (ջր-
անցքի) մասին է:
Pl. LIV; B. 53; Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1900.
52. Ախթամար: Կլոր քար, որը հավանաբար բերված է Մոխրաբերդից:
Մի կողմի վրա՝ Մենուան տաշեց ini pulusi, մյուսի վրա կարդացվում
են հետևյալ բնականապես անունները՝ ^vAhiuni-ka-ni... ^pErinui-di...
^pMenuahinaa-di, ^pAiduni MATU-ni (=ebani) šuini esini pili² aguni.
Pl. LVI; B. 54; Mapp, Зап. Вост. отд. Арх. Общ., XXIV.
- 53—82: Մենուայի զանազան կառուցումների մասին արձանագրություն-
ներ:
53. Վան, Միջնաբերդի հյուսիսային կողմի վրա: Մենուան zaduni širši-
ni-e (կառուցեց շիրշինի) (?): Կարծես տեքստը նախազգուշացնում է,
թե ով որ այնտեղ կմտցնի pabani (անասուն) (կամ կրեբի, կամ կվերցնի)
niribi (զոհ), կանիծվի աստվածների կողմից (սովորական անեծքի ձևի
համաձայն):
Pl. XLVII; B. 55; Sayce XXI.
54. Վան: Միջնաբերդի ներքին պատի վրա գրված են նախորդ տեքստի
առաջին հինգ տողերը:
Pl. LI; B. 56.

¹ Արճեշի շրջանը հին ժամանակ կոչվում էր Ադի-ովիտ: Հարց է ծագում, Ադին լի՞ բը-
խում արդյոք ուրարտական Ali-a-ից:

² Eruini Menua-ական (?) ինչպես Menuai-nie № 49-ում:
Մանկերտ հրվանդանը գուցե պահել է Մենուախիսիի հիշատակը, եթե դա նրա հիմնա-
դրածն է: Ahiuni-kani-ն հիշեցնում է նախալանց գյուղի նախ և վանք անունը՝ հրվան-
դանի շրջանում:

55. Սղգայ, գյուղ՝ Վանի մոտ: Ավերակ դարձած եկեղեցու պատի մեջ մի քար, որը կրում է inukani esini-ni SISU aršibini tini IMenua pi-i-aisti-bi 22 kapi¹: Մյուս կողմի վրա՝ անեծք նրան, ով կհամարձակվի քանդել ini pulusi-ն:

Pl. LVII; Sayce XXVIII (վերջին մասը):

56. Գյուղակ: Մենուան տաշեց pulusi (քարակոթող), կառուցեց ^dHaldini-li BABU (հալդիի դռներ), կառուցեց EKALLU (պալատ), հիմնադրեց Haldi-i pařari (հալդիի քաղաք), տնկեց uldi (այգի)՝ Մենուայի անունով և zari (պարտեզ): Մենուան հրամայում է. երբ այգին պտղաբերի, հալդիին մատուցել մեկ եզ և երեք ոչխար, կամ հալդիի դռների առջև, կամ քարակոթողի դիմաց, իսկ երբ գինին (tešuli) կարտադրվի, պետք է մատուցել դրանցից šubie (մի շափ) ^dHuli-e-ին, qarmehi (չափ) ^dHaldi-e-ին, ašhuli-ni (չափ) հալդիի դռներին, qarmehi ^dArubani-ին, qarmehi ^dHaldi-e-ին pulusi-ի առջև: Քերականական կառուցվածքի համաձայն, šubi, qarmehi, ašhuli(-ni) տարրեր շափեր են:

Pl. XIX; B. 58.

57. Կատեպանց: Մի դարատափի դիմաց քարի վրա արձանագրված է: Այս uldi-ն (այգի) Tariria-ինն է, որը Մենուայի (sila) աղջիկն (կամ կինն) է, և կոչվում է Taririašini²:

Pl. XXII; B. 59; Sayce XXIII.

58. Գործոտ: Բերկրիի մոտ: Մենուան ini EKALLU šidištuni badusie; ապա՝ Մենուայի տիտղոսները:

Pl. LVI; B. 60.

59. Դելիբաբա՝ Ալաշկերտում: Նախորդ տեքստի կրկնությունը:

Pl. LVIII; B. 61.

60—61. Հասան-կալա: Նախորդ տեքստի կրկնությունը:

Pl. XXIII; B. 62; Sayce XXXV.

¹ CICH-ի մեջ այս տեքստն իր տեղում չէ, կառուցման հետ կապ չունի: Բավական անողջվածաչին է և հիման-Հաուպտը սա թարգմանում է՝ «Den Baulichkeiten für die aršibini genannten Pferde des Menuas habe ich 22 Flecheneinheiten zugewiesen»: Ֆրիդրիխն այս կերպ է հասկանում՝ «Von dieser Stelle an ist das Pferd Namens Aršibini unter Menua 22 Masseinheiten weit galoppiert»: Ըստ Մերթթեյլու՝ «Սկսած այս տեղից, որի անունը aršibini է, ձի Մենուայի անձի համար, շափվեցին 22 (չափեր)»: Մեշանինովի համար խոսքը Մենուայի ձիու գերեզմանի մասին է: Պետք է ասել, որ այս թարգմանություններից և ոչ մեկը զոհացուցիչ չէ:

² Ֆրիդրիխի կասկածը sila-ի և միտանական šala-ի նույնությունը վերաբերյալ շափազանցված է: Պետք է նշել, որ ^dSielardi-ն, SIN-ի հնչյունական ընթերցումը №18-ում, կարող է նշանակել siela (քույր կամ աղջիկ) ardi (արև)՝ արևի քույր. լուսինը, ըստ արևելյան մտայնության, արևի քույրն է:

62. Բաշ-բուլաղ՝ հին Փառախոտի տեղում: Մենուան հալդիի համար կառուցեց ini BITU badusie, կառուցեց EKALLU badusie և այն կոչեց Menuašini(li):

B. 63; Sayce LXXXI; Nik. III.

63. Անձավ՝ Վանի մոտ: հալդիի համար Մենուան կառուցեց ini susie šidištuni EKALLU šidištuni badusie (երկու անգամ):

Pl. XLVIII.

64—65. Մելաղկերտ: Արձանագրված քարակոթող: Նախորդ տեքստի վրա ավելացված են տիտղոսներ՝ «Թագավոր tariaie (հզոր) al(a)suinie (մեծ) ^pŠuraue-ի թագավոր, ^pBiainaue-ի թագավոր, թագավոր erilaue (թագավորաց) alusi (տերը) ^vTušpaa pařari-ի»:

Pl. LIX; B. 67.

66. Կոխպանց: Մենուան կառուցեց՝ ini susi, ^dHaldini-li BABU-li, ini EKALLU badusie (երկրորդ անգամ կրկնված):

Pl. LX; B. 65; Sayce XVII.

67. Կոխպանց: Մենուան կառուցեց ^dHaldini-li BABU(-li) šidištu-a(li) badusi:

B. 66; Sayce XVIII.

68. Նոր-գյուղ, Ախթամար կղզու դիմաց: Նախկին տեքստի կրկնությունը: Belck, Zeit. f. Ethnologie, 1892.

68ա. Նոր-գյուղ: Նույն տեքստի վրա ավելացված է ^vMušuni:

Pl. LXI; Mapp, Записки Вост. Отд. Русск. арх. о-ва, 1917.

69. Շուշանց, Վանի մոտ: Մենուան BITU tuburi(-ni) EKALLU badusie šidištuni. ALU šidištuni ui gie ištini šidau(ri): Մենուան կառուցեց և՛ EKALLU, և՛ ALU¹:

B. 70; Sayce XIII.

70. Գյուղակ: Տեր ^dHaldi-ին ini BITU šidištuni badusie e'a EKALLU šidištuni (e'a ALU), teruni ^dHaldi-i ALU ti(ni)²:

Pl. LXII; B. 68.

71. Բոստան-կալա, Մելաղկերտի հյուսիսում: Մենուան ini gie zaduni 900 aquarqi, ištini EKALLU šidištuni badusie.

Pl. LXI; B. 69.

72. Վան: Մենուան՝ ini BITU (za-du)-u-ni:

Pl. LV; B. 72.

¹ Քերականականորեն ավելի ձիշտ կլինեն թարգմանել Մենուան BITU-ից արեց մի EKALLU (և ոչ թե՛ նա արեց BITU և EKALLU) և կառուցեց մի քաղաք: Դրա պատճառով տեքստը կրկնված է՝ նա կառուցեց EKALLU և ALU:

² ti-ni և ոչ թե՛ I(LU), ինչպես Լեհման-Հաուպտն է կարծում: Մեզ թվում է, թե դպիրը գանց է առել «e'a ALU»-ն:

73. Վան: (Այժմ՝ Բրիտանական Թանգարանում): Մենուան՝ ini BITU zaduni:

Pl. LXI; Sayce XXIV.

74. Ոսկեբաղի: Meinua-še... ini BITU zaduni (երեք անգամ կրկնված):

Pl. LXII.

75. Վարագ, վանք՝ Վանի մոտ: Մենուան ini BITU ašibusie zaduni (երեք անգամ կրկնված):

Pl. LXIII; Sayce XIV.

76. Վան: Մասնավոր մարդու մոտ՝ ini BITU ašibusie, ինչպես № 75-ում (երեք անգամ կրկնված):

Pl. LXIII; B. 73; Sayce XV.

77. Վան, նույն մասնավոր մարդու մոտ՝ ini BITU zaduni (երեք անգամ կրկնված):

Pl. LIX.

78. Խորզոմ: Մենուա՝ ini BITU ašibusie zaduni (ինչպես 75, 76-ում) (երկու անգամ):

Pl. LXI; B. 78.

79. Անձավ: (Այժմ՝ Բեռլինում): Մենուա՝ BITU barzudibiduni...

Pl. LVIII; B. 74.

80. Կոխպանց: Մենուան՝ ini BITU barzudibidu-ni zadu-ni—կրում է Մենուայի անունը, ardiše-ի մասին գրված տողերը անընթեռնելի են, ապա՝ անեծք:

Pl. XX; B. 75.

81. Վարագ: Միենույն կառուցվածքը՝ ini BITU barzudibidu-ni—Մենուայի անունով (առանց ardiše-ի և անեծքի):

B. 76; Sayce XXV.

82. Վարագ: Մենուա՝ ini ALU šidištu-ni, ini pulusi kugu-ni:

Sayce LXXV.

83. Վան: Կուրչուն մզկիթի մոտ քարակոթող, Տեր Կալդի-ին ini pulusi kuguni manini՝ Կալդինի բառով, բարգավաճման և մեծությունների համար՝ ulguše, pišuše alsuiše, Մենուայի և Ինուչպուլայի:

Pl. LX; B. 82; Sayce LXXX.

84. Վան, նույն մզկիթի դիմաց: Կալդինի-ին Մենուան տաշեց pulusi Մենուայի և Ինուչպուլայի համար (ինչպես № 82-ում)¹:

¹ Այս կոթողը կրում է հայերեն մակագրություն՝ «14 թուականութեան», հայոց «390 թուականին», որը համապատասխանում է քրիստ. թվականության 941 թվականին: Լեհ-ման-Հառուպուր շիրիթի է սխալ ընթերցման հետևանքով:

№ 13 կոթողի մակագրությունը նույնպես հիշատակում է կարգացվել: Ասված է՝ «նթ թ գտեր Գրիգոր յիշեալիք» «409 թ. (այսինքն՝ 960 թ.) հիշեցեք Գրիգորին»:

B. 83. Լուսանկար՝ Textband II, p. 110.

85. Կարախան, Բերկրիի դետաբերանում (Բենդի-մահի-շայ): Վժիւնի pulusi, ինչպես նախորդ տեքստը:

Pl. LXIV; B. 84.

86. Կարմիր(ա)վոր վանք: Կալդի-ին urpuasi zadu-še (շատ աղճատված):

Pl. LXVIII; B. 85; Sayce VII.

87. Վան, միջնաբերդի կողին, Սարգուրիի որմնախորշի արևելքում: Մենուան՝ ini-li tarmani-li atšunali šidištu-ali: Հաջորդում են տիտղոսներն և անեծքը (նույն տեքստը երեք տեղում):

Pl. L; B. 86; Sayce XX.

88. Էրերին, Ամուկի մոտ: Մենուան՝ TUPPU... terubi...

Pl. LVIII; B. 87.

89. Վան, Սուրբ Վարդան եկեղեցին: Մենուան՝ Կալդի-ին pulusi տաշեց (երկու անգամ):

Pl. LXV; B. 88.

90. Վարագ, վանք: Մենուան՝ Խալդիին տաշեց pulusi:

Pl. XL; B. 89; Sayce XXVI. Записки Вост. отд., 1917.

91. Վարագ, 90 համարի նույն տեքստը:

Pl. LIX; B. 90.

92. Արծվաբերդ, Արճեշի ափին: Կալդի-ին ini pulusi (երկու անգամ):

Pl. XXVI; B. II.

93. Կիզիլ-կայա, Պատնոցի մոտ: Կալդի-ին ini pulusi (երկու անգամ):

Pl. XXI; B. 92.

94. Մեծոփա վանք: Կալդի-ին ini pulusi (երկու անգամ):

Pl. LXV; Belck, Zeit. f. Ethn., 1892.

95. Կարախան: Կալդի-ին ini pulusi (ինչպես № 91-ում, 2 անգամ):

Sayce XXVII; Belck, Verh. der Berl. Anthr. Ges., 1901.

96. Վան: Տեքստը աղճատված է, նման է նախորդին (երկու անգամ):

Schulz XXXVII.

97. Վարագ՝ Խալդի Մենուա (?) (բեկոր):

Sayce LXXVI.

98—110. Արձանագրությունների բեկորներ, որոնք միայն Մենուայի անունը են կրում, բացի 101—102 համարներից, ուր՝ Aršuniuini քաղաքի Կալդինա BABU-ն է հիշատակված:

Pl. LVII.

108. Կարախան: Մի բեկոր, որի վրա կարդացվում է Titiani անունը: Սա, հավանաբար, այն նույն անձն է, որին Մենուան հիշատակում է Պաղինում, №. 33-ում:

Pl. LXIV; B. 36.

111. Վան, միջնաբերդ: Արգիշտիի ժամանակագրությունը փորագրված է ապառաժյա սենյակների ճակատին, որոնք փորվել են ժայռի մեջ՝ թագավորի հրամանով: Ժամանակագրությունն ընդգրկում է 13—14 տարիների ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների պատմությունը՝ ըստ տարիների: Շարագրությունը միօրինակ է, այնպես որ մի արշավանքի պատմությունը նման է մյուսին, շատ քիչ տարբերություններ: Ամեն ինչ պարփակված է միևնույն բանաձևերի սահմանում, որը ներկայանում է հետևյալ տեսքով. հալդին մեկնում է, նրա մարտիկը ուժեղ է: Նա կռվում է այսինչ երկրի (կամ մի շարք երկրների) հետ և մատուցում այն թագավորին: Դրանից հետո է, որ մեկնում է թագավորը: Այսինչ թագավորը մեկնեց հալդիի զորությամբ: հալդին գնում էր առջևից: Թագավորն ասում է՝ ես գրավեցի այսինչ երկրները (միևնույն երկրները, որ հալդին հպատակեցրել էր): Թագավորն ասում է. ես դիմեցի հալդիին, Թեշեբային, Արդինիին, և նրանք օգնության եկան: հալդիի զորությամբ ես մեկնեցի և գրավեցի այսինչ երկրները: Ես ընթացա դեպի մեկ ուրիշ քաղաք կամ երկիր: Ես գրավեցի բոլորը, ավերեցի կամ հրկիզեցի և այլն: Ապա հաջորդում է ավարի թվարկումը եզրափակել խոսքով՝ սրանք են այն գործերը, որ նա կատարեց մեկ տարվա ընթացքում:

Ներկա ամփոփագրի մեջ մենք զանց ենք առնում զուտ գրական նշանակութուն ունեցող արտահայտությունները, որոնք պատմական արժեք չունեն: Համառոտակի կնշենք՝ հալդին հպատակեցրեց այսինչ երկիրը: Դա անհրաժեշտ է հաղթանակներն ստուգելու համար: Տեղանունները և անձնանունները կվերարտագրվեն այնպես, ինչպես տեքստերում է, բայց մենք կշարունակենք հոլովային վերջավորությունները բաժանել գծիկով:

Նշել են այնպիսի տարիներ, երբ Արգիշտին կատարել է մեկ արշավանքից ավելի:

1-ին տարի:

Այսպես, իր թագավորության առաջին տարում նա երկու արշավանք կատարեց, բայց առաջին արշավանքի պատմությունը ջնջվել է, նրանից միայն մի քանի բառեր են մնացել, որոնց իմաստը պարզ չէ:

Երկրորդ արշավանքի պատմությունն սկսում է երեք աստվածներից՝ հալդի, Թեշեբա և Արդինի, օգնություն խնդրելուց: Աստվածները նրան օգնության են գալիս:

Նա հավաքեց իր զորքերը և մեկնեց ¹Diauehiniedi «երկիրը», բռնեց

Diauehi-ի թագավորին, գրավեց ^vSeriazi-ն, հրկիզեց քաղաքները, կործանեց բերդերը:

Նա ընթացավ դեպի ^vPutie, ^pBia-ni-ն և ^pHuša-ni-ն միացրեց ^pTariu-ni-ին¹:

Նա գնաց ^pZabaha-uedia, գրավեց ^pZabaha-e-ի բնակավայրերը, ընթացավ դեպի ^vUzinabitarna-a, ^pSerimutara, նվաճեց ^vMaqall'u-ni-ն և ^pIgana-ni-ն ^pBaba-ni-ն:

Նա իշավ ¹Eriabini-nie երկիրը, գնաց ^pAbuni-edi, գրավեց ^vUrieiu-ni-ն, ¹Uiterubini-ի թագավորական քաղաքը:

19 255 երիտասարդներ, 10 140 առույզ մարտիկներ, 2328 կանայք, 52 675 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները կենդանի բռնված: Նա քշեց տարավ 1104 ձի, 35 016 եզ, 11 829 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ նա կատարեց մեկ տարում հալդիի օգնությամբ:

2-րդ տարի:

հալդին նվաճեց ¹Abilianiebi-ի երկիրը ¹Quturzani-ni-ի ^pAništirue (?) երկիրը, ¹Ultuza-ini-ի երկիրը և սրանք մատուցեց Արգիշտիին:

Արգիշտին մեկնեց, գրավեց ^pEtiuni-ni երկիրը, ընթացավ դեպի..., դեպի ¹Uduri-ի ^pEtiubini և գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նույն տարին նա գնաց ^pUmeki... գրավեց ^pUria-ni-ն, ^pTairšu-ni-ն, հպատակեցրեց ¹Muruba-ին (կամ Muruza), կռվում տապալեց նրան և գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գրավեց ^vUbarugildu-ni-ն, թագավորական քաղաքը... ընթացավ դեպի ^pLurupira (կամ Kurupira), դեպի ^pTarra... գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գրավեց ^pIrki...-ն, ընթացավ դեպի..., գնաց ^pArtarmu..., կռվում տապալեց... (հրկիզեց) քաղաքները... ընթացավ դեպի... 3(...) երիտասարդներ, 10 000 կանայք, 40 279 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանվեցին, մյուսները կենդանի տարվեցին. նա քշեց տարավ 1280 ձի, ...եզ, 126(00) ոչխար:

Սրանք են այն գործերը և այլն...

Sayce XXXVII; Schulz II.

3-րդ տարի:

հալդին նվաճեց ^pHaate-ն, ¹Hilaruada-ni-ի երկիրը և մատուցեց Արգիշտիին: Արգիշտին մեկնեց ^pHatina-idi, գրավեց ^pNiriba-ni-ն, P...ur-

¹ Salmathi ^pBiani ^pHušani aaldubi andani ^pTariuni նախագատությունը, որը հաշի է կրկնվում, պարզ չէ:

mani-ն (?), կովում նրանց հաղթեց, գրավեց թագավորական քաղաքը՝ Արգիշտին գնաց ^PHatina-sie երկիրը, ^PTuatešini-ի երկիրը միացրեց ^vMelita-ni-ի շրջանին: Նա ընթացավ դեպի ^vPila-i (?)... պարտադրեց հարկ վճարել... Mela-ini գետ, ^PMarmua-ni, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց, ավերեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները:

2559 երիտասարդ, 8298 կենդանի բռնված մարդ, 10 846 կին, 28 548 մարդ տարվա (արշավանքներում), մասամբ սպանված, մասամբ կենդանի բռնված, (...) ձի, 17 942 եզ, (...) ոչխար տարվեցին: Սրանք են սխրագործութունները և այլն...

4-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PEtiuni-ni (¹Uduri-ի?) երկիրը և մատուցեց Արգիշտին: Արգիշտին մեկնեց (ընջված է):

Նույն տարին Արգիշտին գնաց ^PUburda-u-edia, գրավեց ^PUburda-alhi-ի ¹Iš(pi)-lubura-ni երկիրը, նա գրավեց ^vIrdua-ni թագավորական քաղաքը, ավերակ դարձրեց ^PUišušī-ni երկիրը, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց:

Նա գնաց ^Həhia-u-edia, տակնուվրա արեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները...

700 երիտասարդ, 2555 առույգ մարդ, 8497 կին 1(?) 9790 մարդ տարվա ընթացքում, մասամբ սպանված, մասամբ կենդանի բռնված, 232 ձի, 803 եզ, 1(?) 1626 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են և այլն...

5-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ¹Arsita-ni-ի երկիրը, հաղթեց Ասորեստանի զորքերին և մատուցեց Արգիշտին:

Արգիշտին Aššur-ի քաղաքները միացրեց իր երկրին, նա կրկին հավաքեց զորքերը, կործանեց ¹Dadika-i-ի arie-ni (բերդերը), ^PKulaši-ni-ն, ^PBaba-ni-ն, գաղթեցրեց 31 439 երիտասարդ իր երկիրը:

Նույն տարին նա գնաց ^vMenabšunie-edi, ^vDuqamai-(di), գրավեց ... թագավորական քաղաքը... ^PBuštue-e երկրի ^vŠatirara-u քաղաքը: Նա գնաց ^PBaršuai-di, ավերեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները. 540 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները կենդանի: (...) ձի, 977 եզ, 5... ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործութունները և այլն...

6-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PAššur-ը, ^PBuštu-ni-ն, ^PTariu-ni-ն և մատուցեց ¹Արգիշտին:

¹ Laqua-li փոխանակ tequni՝ հողնակի կազմավորման համաձայն: Կարծում ենք, որ դա բխում է նույն tleku բառից, որը տալիս է lequ կամ laqu և tequ:

Արգիշտին շինեց sidu-u-u-li պալատները, ծաղկեցրեց (?) išpuiu-bi, ^PSurišili-ni և բերեց Աշշուրի բանակը իր երկիրը:

Արգիշտին ուղարկեց «ikidanubi» auerašili, բանակը (?), նվաճեց Ասորեստանը և գերի վերցրեց ¹Dada-ni-ին:

Նույն տարին նա մեկնեց ^P..., ^P..., ^PArhaue-di, գրավեց նրա թագավորական քաղաքը և 60 քաղաքներից տարավ տղամարդկանց ու կանանց: Նա գնաց ^PBuštue-di երկիրը, գրավեց ^vŠatirara(-ni)-ն, ^vAburza-ni-ni-ն, ^v...-ն..., ^vQaduqaniu-ni-ն, ^v...-ն:

Արգիշտին ընթացավ դեպի ^PMana-a ^P..., ^PBaba-a:

18 827 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 606 ձի, 184 ուղտ, 6257 եզ, 33 203 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործութունները և այլն...

7-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PIani-ni-ն, ^PMana-ni-ն, ^PBuštu-ni-ն և մատուցեց Արգիշտին:

Արգիշտին հավաքեց զորքերը և մեկնեց ու գրավեց ^PIanini-ն, քարուքանդ արեց պալատները, հրկիզեց քաղաքները. նա գրավեց ^vErašiliu-ni-ն, ^vErašiliu-li-ն (^vErašadau-ni, Erašadaeuda) և տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

Նույն տարին նա գնաց ^PManai-di, (գրավեց) ^PBuštuni-ն, Tura գետը... կովով գրավեց, գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց... (6 տող):

18 243 մարդ տարվա ընթացքում սպանված և ողջ բռնված, 790 ձի, 100 ուղտ, 22 529 եզ, 36 830 ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործութունները և այլն...

Sayce XXXIX; Schulz IV.

8-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PManai-ni-ն, ^PIrkuini-ni-ն և մատուցեց Արգիշտին: Արգիշտին մեկնեց ^PManai-di, գրավեց ^PIrkiuni-ni-ն: Նա ընթացավ դեպի ^PAlqani, ասուրական երկիրը:

6471 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 286 ձի, 2215 եզ, 8205 ոչխար տարվեցին:

9-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PMana-ni-ն, ^PBuštu-ni-ն և մատուցեց Արգիշտին: Արգիշտին մեկնեց ^PBuštu-e-di, գրավեց ^PAšqaiia-i-ն, ^PŠatirarau-ni-ն, ^PUgišti-ni-ն, միացրեց ^PUši-ni-ին¹:

¹ Andani ^PUgištini aaldubi salmathi Uši-ni. Տե՛ս առաջին արշավանքի կապակցությամբ տրված ծանոթությունը:

Նա ընթացավ դեպի ^PAlata-i, ^PBaba-ni, հրկիզեց երկիրը, ավերեց քաղաքները, տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

1(.)873 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 80 ձի, (...) ուղտ, (...) եղ, (...) ոչխար տարվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

10-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PMana-ni-ն, ^P...-ն և մատուցեց Արգիշտին: Արգիշտին հիմնեց ^VArgistiḫini-li-ն. նա գրավեց ^PMana-ni-ն, ¹Aza-ի թշնամի երկիրը: Նա պատրաստեց (?) զորքերը և հասավ ^PMana: Նա կործանեց badini-ni(?), գրավեց պալատներ, (հրկիզեց) քաղաքներ:

3270 մարդիկ սպանված կամ ողջ բռնված, տարավ 170 ձի, 62 ուղտ, 2411 եղ, 6140 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

Sayce XL; Schulz V¹.

11-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PTuaraṣi-ni-ն, Խu-tu-siri(?), ^PGurqu-e-ն, հնազանդեցրեց Մանայի գործերին և մատուցեց Արգիշտին:

Հետևյալ նախադասությունը պարզ չէ: Կարծես ուզում է ասել, որ Խալդին (կամ Խալդիի մարդը) ուժեղ է որքան իշխելու Խuṭutuḫi, նույնքան և կռվելու մեջ: Արգիշտին երկու անգամ անցավ Dainalatini-ni գետը և կողոպտեց ^PŠur-aue-ն:

Արգիշտին գնաց ^PMana-idi, ավերեց երկիրը², հրկիզեց քաղաքները և ընթացավ դեպի ^PBuštu-e-ի ^VUḫika-a քաղաքը, տարավ տղամարդկանց ու կանանց:

13 979 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանվեցին, մյուսները ողջ տարվեցին, 308 ձի, 8000 եղ, 32 538 ոչխար քշվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

12-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PMana-ni, ^PEtiuni երկրները և մատուցեց Արգիշտին:

Արգիշտին գնաց ^PMana-idi, կողոպտեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կռվով գրավեց ^VŠiṣiriḫadiri-ni թագավորական բերդաքաղաքը: Արգիշտին ավերակ դարձրեց ^PEtiuni-ni երկիրը և ^VArdi-ni-e-i քաղաքի aš-tiu-zirbila-ni(?)-ն: Նույն տարում Արգիշտին հավաքեց բանակը և զրնաց ^PEtiunie-di և գրավեց ¹Eriahi և ¹Katarza-e երկրները:

¹ Հաջորդում է սյուն. VI Schulz (= Sayce XLIII) և ոչ թի VII (= Sayce XLI):

² Կարգալ ամենուրեք ebanī atubī և ոչ թի ebania tubi, ինչպես Sayce-ի մոտ է:

Նա ընթացավ դեպի ^PIsqigulu-e և տղամարդկանց ու կանանց գաղթեցրեց ^PBiain-a:

Խալդին առջևից էր գնում¹: Արգիշտին գնաց ¹Uiteruḫieni-e երկիրը, ավերեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները:

Նա գրավեց ^VAmegu-ն... ¹Uiteru-ն... Նա թողեց արձանագրություն... (բազմաթիվ տողեր ջնջված): (—) ոմանք սպանված, մյուսները տարվեցին ողջ. 1200 ձի, 29 504 եղ, 60 000 ոչխար քշվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

13-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ^PTariu-ni-ն, ^PBaba-nie-ն և մատուցեց Արգիշտին: Արգիշտին գնաց ^PTariu-idi, կռվով վերցրեց 11 ամբացված տուն-շենք: Խալդին ուժեղ է Խuṭutu-ի որքան իշխելու, նույնքան կռվելու մեջ:

Նա հրկիզեց բերդերը, տակնուվրա արեց քաղաքները, տարավ տղամարդկանց ու կանանց: «Խալդին գնում էր առջևից... ^PUrme-di... երկիրը...»:

Արգիշտին գնաց ^PUrme-edi, գրավեց ^PUrme-ini-ն, կողոպտեց երկիրը, ընթացավ դեպի ^P..., հրկիզեց քաղաքները, տղամարդկանց ու կանանց տարավ ^PBiaina:

14 813 մարդ տարվա ընթացքում, ոմանք սպանված, մյուսները ողջ բռնված, 25 ձի, (...), 1744 եղ, 48 825 ոչխար քշվեցին:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

Sayce XLIII; Schulz VI.

14-րդ տարի:

Երբ Խալդին թագավորությունը տվեց Արգիշտին... 7066 եղ, 50 868 ոչխար... նա ավելացրեց ամեն տարի (?):

Նա գնաց ընդդեմ ^VBibura-ni քաղաքի, ^PBamni երկրի, տակնուվրա արեց ^PBamni-ն և գրավեց Biburani-ն:

Անեծք նրան, ով կհամարձակվի քանդել այս արձանագրությունը:

Schulz VII et VIII; Sayce XLI et XLIV.

112. Վան: A. Քարակոթող Սուրբ Սահակ եկեղեցում: Խալդին նվաճեց ¹Uṭupurši-ի, ¹Diauehi-ի երկիրը, նվաճեց ¹Panulua-ի երկիրը:

^A1 Արգիշտին ասաց, որ ¹Diauehi Šišuḫani durbabi, ապստամբեց:

Արգիշտին բանակ հավաքեց և հնազանդեցրեց ¹Diauehini-ին: Նա դիմեց աստվածներին՝ անշուշտ ¹Panulua-ի դեմ գնալու համար (պակաս):

Pl. XXVI; B. 100; Sayce XLVI.

^A2 Խալդին նվաճեց ^PEtiuni-ni-ն և ¹Qibu-ni-ն: Արգիշտին գնաց գրավեց ^VQibu-ni-ն և ^PSilu-ni երկիրը:

¹ Այս երկիրը չի հիշատակված սկզբում Խալդիի հաղթանակների մեջ, դրա համար էլ այստեղ Խալդին գնում է առջևից:

Մի ուրիշ արշավանք ^PHate-di և ^PSupa-ni երկրների դեմ:

Pl. XXVII.

A³ Արգիշտին կանգնեցրեց pulusi: Անեծք:

Pl. XXIX.

A⁴ Պակասավոր տեքստ: Հիշել՝ ^dIniriaše uštuni... ^PŠurieli zašua-li:

Pl. XXVII.

112. B. Քարակոթող, որն սկսվում է kutai-di (ևս ընթացա)-ով, ուրեմն մի նկարագրության շարունակությունն է, որի սկիզբը պակասում է, կամ, գուցե, 112 A-ն է:

Արգիշտին ընթացավ դեպի ^PBia երկիրը, գրավեց ^v(Hu)šani-ni քաղաքը: Նա գնաց ^PDidini (ebani-di), ^vZua-idi քաղաքը: Նա բոցերի ճարակ դարձրեց ¹Diauešini-ի ^vZua-ni քաղաքը, ^vZu-a-ում արձանագրություն թողեց:

Նա մեկնեց ^PAšqalašie-di, քանդեց 105 պալատ (բերդ), հրկիզեց 453 քաղաք, կործանեց երեք երկիր, իսկ մարդկանց ու անասուններին տարավ իր երկիրը. դրանք էին՝ ^PQala-i, ^PAšqalaši-e երկրները և ^vŠašilu-i քաղաքը. 15 181 երիտասարդ, 2734 տղամարդ, 10 604 կին, 4426 ձի, 10 478 եզ, 73 500 ոչխար:

Նա երկրից վտարեց 2 (կամ 3) թագավորներ՝ ¹Šaškīe ¹Ardarakibi, ¹Baltulhi ¹Qabiluši, նրանց տեղ կառավարիչ նշանակեց (bel-pašati)¹: Նա ենթարկեց ¹Diauešini-ի թագավորին և հարկ պարտադրեց նրան: Նա Արգիշտինին հանձնեց որպես հարկ 41 մինա մաքուր ոսկի, 37 մինա արծաթ, (...) 10 հազար մինա բրոնզ, 1000 հեծնելու ձի, 300 եզ, (...) 10 000 ոչխար:

Արգիշտին ¹Diauešini-ի երկրին պարտադրեց տարեկան հարկ՝ (...) մինա ոսկի, 10 000 մինա բրոնզ, (...) եզ, 100 կով, 500 ոչխար, 300 հեծնելու ձի:

Նա ոչնչացրեց նրա հեծելազորը:

Խալդին նվաճեց ^PEtiuni-ni-ն և մատուցեց Արգիշտինին:

Արգիշտին (քանդեց) Diauešini-ի թագավորական ամրացված տեղերը, arniu-li: Նա գրավեց ^PLuša-e, ^PKatarza-e, ¹Eriabi, ^PGulutabiša, ¹Uitaerušini-ei երկրները: Նա ընթացավ դեպի ^PAbuni-e, վտարեց ^PLuša-e երկրի թագավորին, գերի վերցրեց ^PIga-e երկրի (թագավորին), նա վտարեց..., նա Արգիշտինին հարկ վճարեց...

Pl. XXVI; Sayce XLV.

B² Խալդին նվաճեց ^PMana-ն, ^PIrkiuni-ni-ն և այլն (ժամանակագրություն ⁸-րդ արշավանքի պատճենն է):

Խալդին նվաճեց ^PMana-ն, ^PBuštu-ն և այլն (ժամանակագրություն ⁹-րդ արշավանքի պատճենն է):

Pl. XXVIII.

113. Վան: Քարաբեկոր Քերգիբաշյանի մոտ:

B. 101.

114. Վան: Ընկույզներ թաղամաս, արձանագրություն կրող քար՝ Argištiše... ini ari šuni 10 000 kapi išti-ni; հմմտ. № 137 և № 156:

Pl. XLII; B. 102.

115. Էլար. Երևանի մոտ: Խալդին նվաճեց ^PEtiuni-ni-ն: Արգիշտին գրավեց ^PUluanie-i-ի տերիտորիան, ^vDazani-nie քաղաքի տերիտորիան:

Sayce XXXVI; Nik. VI.

116. Պորտակ (Օրդակլու), Սևանա լճի ափին: Արգիշտին ասում է, որ գրավել է ^vQiešuni քաղաքի տերիտորիան և ընթացել մինչև լճի ափին գտնվող ^vIštikuniu քաղաքի տերիտորիան¹ (հմմտ. № 112A²):

Sayce LX (JRAS, 1888); Nik. VIII.

117. Ղուլիջան (Անիի շրջան): Խալդին² նվաճեց ¹Qulia-ni-ի երկիրը: Արգիշտին գրավեց ^vQuliaini-ni-ի ^vAlrubani-ni քաղաքը:

Pl. LX; Sayce LXI; Nik. VII.

118. Մարմաշեն (=Ղանլիջա): Արգիշտին գրավեց Eriabi-ni-ի քաղաքը, գրավեց ^vIrdaniu-ni-ն ^PIšqigulu երկրի paši (մոտ) (հմմտ. ժամանակագրության 12-րդ արշավանքը):

Sayce XLVII; Nik. V.

119. Սարիղամիշ: Արգիշտին գրավեց ^vAburia-ni քաղաքը, ^vAštuabi-ni-ի երկիրը³, նվաճեց ¹Etiuni-ni երկիրը, նա հնազանդեցրեց ¹Etiuni-ի թագավոր Uduri-ին և ավերեց ^vQalrabi-ն և ^PEtiuni-ն:

B. 113; Sayce LXXXIV (JRAS 1894); Nik. XXI.

120. Արմավիր: Երկու շատ աղճատված բեկորներ, մեկում խոսքը վերաբերում է Šeluini, Urbika-ni, Purunurdadi և ¹Ibaiduše-ի ցեղերի նը-

¹ Ša-na ap-ti-ni šu-u-ni-e.

² Կարդում են՝ masini šurie (giš-šurie-ի փոխարեն), հավանաբար g=i արտասանության հետևանքով išš-suri=šuri:

³ Հաջորդում է՝ BITU 'ari šu-u-i-ni. հմմտ. № 114, 137, 128, 156:

¹ Նրանց փոխարեն նշանակվում են կառավարիչներ Šaške Ardarakibi, Baltulhi Qabiluši:

վաճմանը, իսկ մյուսում կարգացվում է՝ Argištišina¹ Aza-ni¹ MATU-ni^{am} Urbika-še, ՝Šelunieu-ni, ՝Nunuli.

Sayce LIV; Nik. X—XI.

121. Արմավիր: Շատ վնասված: Խոսվում է Խալդիին մի զոհարեբուլթյուն անելու մասին: Կարգացվում է՝ ini BITU siribani (կարծես նախորդ № 120 արձանագրությունն է վերաբերում):

Sayce LIX; Nik. XVII.

122. Ղազանչի (Իզդիրի մոտ): Արգիշտին՝ BITU zaduni:

Sayce LXVII; Nik. IV.

123. Շահրիար: VBAG 1900, 572:

124. Գուկանիս (Գյուկանց): Մյուսակի մի բեկոր, բովանդակում է երեք տող:

125. Կարակալա՝ ini pili agu-nu-ni qirani širaba-e manu ui aini ištini aiuri. Argištiše aguni.

Nik. XXIV.

126. Սարգարաբադ: Արգիշտին կառուցեց EKALLU (բերդ) badusie և այն կոչեց Argištišinili; gi-i šidauri; Munaa-ni գետից 4 KUR-E (=pili) agu-bi; uldi, zari teru-bi; zadu-bi arnišini-li istini.

Sayce LXXVII; Nik. IX.

127. Արմավիր=126 (?):

Nik. XXIII.

128. Ղանլի-թեփե, Արգիշտին՝ ini a-ri šuu-ni² 10 000 kapi išti-ni šidiš-tu-bi terubi Argištišinili.

Nik. XXII.

SARDURI ARGISTIHINI

ՍԱՐԳՈՒՐԻ ԱՐԳԻՇՏԻՆԻ ՈՐԳԻ

129. Վան: Սուրբ Պողոս եկեղեցի: Քարակոթողը, հավանաբար, ծագում է Սարգուրիի արևելյան որմնախորշից, որը ներկայումս դատարկ է: Զարգվել վերածվել է մի քանի կտորների: Շատ է տուժել հատկապես արձանագրությունը:

ա) Քարակոթողի երեսի վրա գրված է Սարգուրիի հաղորդումն այն մասին, որ նա կերտել է «այս կոթողը». հաջորդում է անեծքի լրիվ բանաձևը, ուղղված նրանց, ովքեր կհամարձակվեն քանդել կոթողը:

¹ Հմմտ. Argištišinili Aza-ի երկրում: Արգիշտինի ժամանակագրություն № 111, տասներորդ տարի:

Išaiduše և Uiduše անունը № 130—131:

² Šuu-ni համեմատած šiu-ini-ի հետ № 199-ում, կարծես ավելի շուտ ածական է, քան բայ:

բ) Քարակոթողի աջ կողմի վրա գրված արձանագրությունը արշավանքների մասին է: Խալդին հաղթեց ՝Uelikubi երկրի թագավոր IMurinu-ni-ին, նա հպատակեցրեց ՝Tuliu երկրի թագավոր ISinalibi-ni ՝Luebu-hie-ին: Նա հպատակեցրեց IAššur-Nirari-ni IAdad-Nirari-ebi-ին՝ ՝Aššur-nie-ի թագավորին: Նվաճեց ՝Arme-e երկիրը, ՝Niḫiria-ni քաղաքը և այդ երկրի թագավորներին մատուցեց Արգիշտինի որդի Սարգուրին:

Սարգուրին գնաց ՝Uelikubini-nie երկիրը, մեկ օրվա ընթացքում նրվաճեց բազմաթիվ երկրներ, ջարդ կատարեց, կործանեց պալատները (ավելի շուտ բերդաքաղաքները), հրկիզեց քաղաքները...

գ) Սարգուրին մեկնեց... գրավեց ՝ՔRibiša-a երկրի տերիտորիան, ՝Hura-a-ն, ՝Nušini-ni-ն, գրավեց նաև ՝Bie-i քաղաքի տերիտորիան. I Bašane-ni-ի (ոչ՝ Bašata-ni) մարդկանց գաղթեցրեց՝ 12 600 երիտասարդ, 1800 մարտիկ, 7700 կին, ընդամենը 22 100, մասամբ սպանված, մասամբ ողջ. 352 ձի, 4547 եզ, 13 060 ոչխար: Նա գրավեց ՝Irsini (կամ Sasini), ՝Melita (ավելի շուտ Meline) քաղաքները, որոնց թագավորն եկավ իր հարգանքը մատուցելու:

Pl. XXX—XXXI.

130—131. Կարատաշ, Արձնչի մոտ, ժայռի վրա, երեք սյունակներով, որոնցից մեկը ջնջվել է: Տեքստը պարզ չէ: Խոսքը վերաբերում է մի տեղարանի՝ ini Giš-du-u teru-ni, ինչպես նաև մի Giš-uduli-e-ի, որը կրում է Սարգուրիի անունը և երկու այլ անձանց անուններ՝ ՝Sebauli-e-ի որդու և ՝Uidu-še-ի: Հաջորդում է անեծքը:

Մյուս սյան վրա Սարգուրին հայտարարում է, որ Խալդին իրեն թագավորություն տվեց, և հենց որ նա հայրենական թագավորությունն ստացավ... (ջնջված է):

132, 132A, 132B=A (ըստ Մատի): Վան: Սարգուրիի մեծ ժամանակագրությունը մի որմնախորշում, որ հայերը «գանձատուն» են կոչում, իսկ թուրքերը՝ խաղնա կապուսի (գանձարանի դուռ):

132. Որմնախորշի արևելյան կողմին՝ ՝Haldi-ն նվաճեց ՝Manani-ն և մատուցեց երկիրը Սարգուրիին:

Սարգուրին գնաց բարելոնյան ebani (տերիտորիան), գրավեց Բարելոնի ebani-ն (տերիտորիան): Նա ընթացավ դեպի ՝Baruta-ini-a, գրավեց այն: Գրավեց (մարտով) երեք ամրացված պալատ (բերդ), մեկ օրվա մեջ 23 քաղաք ավերակ դարձրեց, քարուքանդ արեց պալատները (բերդերը), հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակիչներին (աղ-

ղամարդկանց ու կանանց)՝ 8135 երիտասարդ, 25 000 կին, 6000 մարտիկ: Նա տարավ 2500 ձի, 12 300 եզ, 32 100 ոչխար¹:

Նույն տարին նա երկրորդ անգամ գնաց (այսինքն՝ երկրորդ արշավանքը կատարեց)՝ ^PEtiunie-di, ^PLikiue-edi և կովով գրավեց ^PEdia-ni-ն², ¹Abiana-ini-ի թագավորական քաղաքը, կովով գրավեց ¹Irkuia-ini-ի ¹Truia-ni թագավորական քաղաքը, կովով գրավեց ¹Irma-ni-ն, ¹Ueirda-ini-ի թագավորական քաղաքը, հնազանդեցրեց ¹Puini-albi ցեղի թագավորին և նրան պարտադրեց հարկ վճարելու: Նա գրավեց շորս բերդ, գաղթեցրեց բնակչությունը՝ տղամարդկանց և կանանց՝ 3500 երիտասարդ, 1500 կին, 4000 մարտիկ, քշեց 8525 եզ և 18 000 ոչխար:

Նույն տարին, երրորդ արշավանքում, նա գնաց ^PUrmeue-edi, գրավեց 11 բերդ, քանդեց և բնակչությունը տարավ՝ 1100 երիտասարդ, 6500 կին, 2000 մարտիկ, 2538 եզ, 8000 ոչխար: Երեք երկրից տարածի ընդհանուր գումարը մեկ տարում կազմում է՝ 12 735 երիտասարդ, 6600 կին, 12 000 մարտիկ, 2500 ձի, 23 365 եզ, 58 100 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ Սարգուրին մեկ տարում կատարեց:

Pl. XXXII.

132 A: Որումնախորշում գտնվող քարակոթողը ամեն կողմից ծածկված է արձանագրություններով. գոյություն ունի, ուրեմն, տեքստերի շորս սյունակ: Հիմքի արտաքին մասում նույնպես արձանագրություն կա, հետևաբար, եզով հինգ սյունակ:

Իրար հաջորդող տեքստերի կարգը հետևյալն է. I—քարակոթողի արտաքին երեսը=C՝ ըստ Մառի: II—աջ կողմը (նայելով դեպի կոթողը)=D՝ ըստ Մառի: III—ներքին երեսը=E՝ ըստ Մառի: IV—ձախ կողմը=B: V—հիմքը=F:

Քարակոթողի ծայրն անկասկած կոտրվել է, որի հետևանքով շորս սյունակների սկիզբն էլ պակասում է: Առաջինի վրա ըկա նախաբանը, որ գրեթե ծիսական բնույթ ունի և յուրաքանչյուր արշավանքի նկարագրության ներածությունն է կազմում՝ ⁴Haldi uštabi masinie giššurie karuni ^PQuulba-ni ebanie karuni ^PAbilianibini ebani tequali ¹Sardurikai ¹Argišti-binie. Sarduri alie uštadi ^PQuulba-idi» և այլն...

Սարգուրին գնաց ^PQuulba-idi երկիրը, ճգմեց ^PHuša-albi ժողովրդի ¹Huša-ni թագավորին և նրան բերեց իր երկիրը:

¹ Հաջորդում է մի մութ նախադասություն՝ inani SARRU nunabi mei ali ³⁰ASIP¹-še partu «šeri» partu iu ebani ašulabi — թագավորը հասավ, ինչ որ զորքերը տարան, բաժանեցին, երբ երկիրը գրավվեց: Իմաստը պարզ չէ:

² Քվում է, որ Ediani-ն Abiani-ի թագավորական քաղաքն է. «երկիր» որոշիչը գուցե սխալմամբ գրվել է «քաղաք»-ի տեղ:

Նույն տարին նա մեկնեց ^PAbilianihini-edi երկիրը, մեկ օրվա մեջ նըվաճեց երկիրը, քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակչությունը՝ 1890 երիտասարդ, 3496 մարտիկ, 3304 անձ սպանված կամ ողջ բռնված, նաև 65 ձի, 6090 եզ, 10 897 ոչխար:

Սրանք են մեկ տարում կատարված սխրագործությունները:

2-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ¹Eriašի երկրի թագավորի երկիրը, նվաճեց ¹Abilianibini երկիրը և նրանք մատուցեց Սարգուրին: Սարգուրին գնաց ^PEriašini-di-ի դեմ, գրավեց ամբողջ երկիրը մեկ օրվա մեջ: Նա ջարդեց (բուլորին) և հողին հավասարեցրեց հայրերի ու պապերի muri-li, տները, բռնեց թագավորներին: 150 տուն որպես muri (հարկ) վերցրեց և վտարեց... նա հրկիզեց քաղաքները և տարավ տղամարդկանց ու կանանց Biana-di: Վերադարձի ճանապարհին Սարգուրին արշավեց ^PAbilianibini-edi, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը: ^PAbilianibini երկրի ¹Murini-ini-ն դիմավորեց, ընկավ Սարգուրիի ոտքերը, խոնարհվեց: Սարգուրին նրան հարկ պարտադրեց:

Նրա ավարն էր՝ 7150 մարդ, մասամբ սպանված և մասամբ ողջ բռնված, 500 ձի, 8560 եզ, 25 170 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները, որ նա մեկ տարվա ընթացքում կատարեց:

3-րդ տարի:

Խալդին հպատակեցրեց ^PRuišiani-e երկրի թագավոր IRašu-ni-ին. նա հպատակեցրեց ¹Diušini-ն, Irganie-ի-ն (^P...uši, երկրի, թագավորին) և նրանց մատուցեց Սարգուրին:

D=քարակոթողի աջ կողմը. «և նա գրավեց Rašu և Diušini երկու թագավորներին երկրները: Նույն տարում երկրորդ անգամ, այսինքն՝ երկրող արշավանքում¹...»:

Սարգուրին գնաց Qulbabalie-ի (այսինքն՝ Qulbalbie) երկիրը և այն գրավեց: Նա մտավ ¹Ildamuša քաղաքը և այնտեղ արձանագրություն փորագրել տվեց: Նա հրկիզեց բերդերը, կողոպտեց երկիրը և տարավ բնակչությունը:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, ši-iš-ti-ni, Սարգուրին գնաց ^PUiter-uši-edi, այն ավերակի վերածեց, հարյուրավոր մարդկանց կոտորեց, կողոպտեց երկիրը, գաղթեցրեց բնակչությունը: ¹Uraia-ni քաղաքը բերդի (պալատի) վերածեց:

¹ Հաջորդում է նույն մթին նախադասությունը՝ inani ŠARRU nunabi և այլն... Տե՛ս վեոևում առաջին արշավանքի ծանոթությունը:

Նա վտարեց վեց կառավարիչներին, bel-pabati, և երեք առաջնորդներ նշանակեց. նա վեց ցեղ տեղահան արեց:

Նա զաղթեցրեց 8200 երիտասարդ, 9000 կին, ուրեմն, 17 200 սպանված կամ ողջ բռնված. նա տարավ 1500 ձի, 17 300 եզ, 31 600 ոչխար:

Սրանք են այն սխրանքները, որ Սարգուրին կատարեց մեկ տարվա ընթացքում:

4-րդ տարի:

Խալդին հպատակեցրեց երկրի չորս թագավորներին՝ ¹Ueduri Etiuni (ebaniašie), ¹Arguquiu-ni-ի թագավորին, ¹Kamani թագավորին, ¹Lueruni թագավորին:

E = քարակոթողի ներքին երեսը: Սարգուրին մեկնեց և նվաճեց չորս թագավորներին...

Նրկորոզ արշավանքը ¹Puluadi-edi երկրի գեմ է:

Սարգուրին հաղթեց նրա ռազմիկներին, ընթացավ դեպի ¹Lupliunie: Նա գրավեց ¹Lupliuni-ni թագավորական քաղաքը և այնտեղ արձանագրություն փորագրել տվեց: Նա հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, տարավ բնակչությունը: Նա կառուցեց բերդեր և երկիրը միացրեց իր երկրին:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, նա գնաց ¹Eriašini-edi, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և բնակչությունը տարավ Biaina-idi: Այնտեղ բերդեր կառուցեց և միացրեց երկիրը իր երկրին:

Գաղթեցվածների ընդհանուր գումարը կազմում է 6436 երիտասարդ, 15 553 կին, ուրեմն, ընդամենը 21 989 անձ՝ սպանված և ողջ բռնված. նա տարավ նաև 1613 ձի, 115 ուղտ, 16 529 եզ ու 37 685 ոչխար:

Սրանք են այն սխրագործությունները և այլն...

5-րդ տարի:

Խալդին նվաճեց ¹Qumababali-i-ն և այն մատուցեց Սարգուրինին: ¹Qumabalbi-e երկրի թագավոր Kuštašpili-ն գավաճանել էր՝ իր համակրանքն ուրիշ թագավորի տալով: Սարգուրին գնաց Qumababalinie երկիրը և կռվով գրավեց թագավորական քաղաք ¹Uitani-ն. նա գրավեց թագավորական քաղաք ¹Halpa-ni-ն. նա գրավեց թագավորական քաղաք ¹Parala-ni-ն: Վերջինիս թագավորը դիմավորեց Սարգուրինին և խոնարհվեց նրա առջև: Սարգուրին նրան պարտադրեց հանձնել որպես հարկ 40 մինա ոսկի, 800 մինա արծաթ, 3000 զգեստ, 2000 պղնձե առարկաներ, 1535 պղնձե գավաթ:

B = քարակոթողի ձախ կողմը: «Խալդին նվաճեց ¹Mana-ն, նվաճեց ¹Eriašini-ն...» և դրանք մատուցեց Սարգուրինին:

Սարգուրին մեկնեց ¹Mana-idi, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և բնակչությունը տարավ ¹Biaina-idi: Նա գրավեց ¹Daarba-mi բերդը և երկիրը միացրեց իր երկրին:

Նույն տարին, երրորդ անգամ, Սարգուրին գնաց ¹Erašinie-di, գրավեց երկիրը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, բնակչությունը գաղթեցրեց ¹Biainia-di:

Գաղթեցվածների ընդհանուր գումարը՝ 3225 երիտասարդ, 4928 կին, ընդամենը՝ 8153 անձ՝ սպանված կամ ողջ բռնված. 412 ձի, 6665 եզ, 25 735 ոչխար:

Սրանք են մեկ տարում կատարված սխրագործությունները:

F = Քարակոթողի հիմքը:

6-րդ տարի:

Սարգուրին հավաքեց իր զորքերը, աղոթեց ¹Ualdi-ին, ¹Tešeba-ին, ¹Ardini-ին և Բիաինայի աստվածներին, ու սրանք առաջնորդեցին նրան դեպի ¹Luluinaš: Սարգուրին գնաց ¹Etiuni-edi:

Այնտեղից նա գնաց ¹Iganie-di: Խալդին հպատակեցրեց ¹Igani-i երկրի թագավոր ¹Qapuri-ni-ին: Սարգուրին ավերեց 35 բերդ և 120 քաղաք մեկ օրվա ընթացքում: Նա քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը և կանանց ու տղամարդկանց տարավ ¹Biaina-di:

Նույն տարին Սարգուրին գնաց ¹Puzunia-inie երկիրը ¹Alkania-idi և ¹Sudala-di քաղաքները, կործանեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը:

Վերադարձի ճանապարհին(?) նա գնաց ¹Išteluani-gidi, ¹Apuni-nie երկիրը, ¹Qadiani-edi: Նա ջախջախեց բանակը և այդ երկրներին կառավարիչներին: Նա գնաց ¹Uelikuni-gidi, գրավեց ¹Uelikuni-ni երկիրը, կռվով գրավեց 22 բերդ, քարուքանդ արեց բերդերը, հրկիզեց քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, տղամարդկանց ու կանանց տարավ ¹Biaina-idi: ¹Uelikubi-ի թագավոր ¹Niduni-ն ներկայացավ Սարգուրինին և խոնարհվեց նրա առջև: Սարգուրին ստրկացրեց նրա ժողովրդին ու նրան ենթարկեց հարկատուության:

Նույն տարին Սարգուրին երրորդ անգամ գնաց ¹Arguqi-ni-e երկիրը, գրավեց ¹Arguqi-ini երկիրը, ¹Adašuni երկիրը, ¹Luipruni երկիրը, ¹Ešumua երկիրը, Kaamni-i երկիրը, ¹Quaalba-ni-ի տերիտորիան, ¹Ušbuni-ni-ի տերիտորիան, ¹Teria-ni-ի տերիտորիան: Կռվով գրավեց 20 բերդ, 120 քաղաք զավթեց մեկ օրում: Քանզեց բերդերը, հրկիզեց

¹ Հաջորդում է andani ¹Eriani aaldubi salmathi ¹Qurianini նախադասությունը՝ համտ. Արգիշտիի ժամանակագրությունը, ծան.:

քաղաքները, կողոպտեց երկիրը, տարավ տղամարդկանց ու կանանց: նա նաև ջարդ կատարեց Bamni և Uškiani երկրներում:

Գաղթեցվածներ՝ 10 000 երիտասարդ, 4600 տղամարդ, 23 200 կին, ընդամենը 27 800 անձ՝ սպանված կամ ողջ բռնված, 3500 ձի, 40 353 եզ, 214 700 ոչխար:

Արանք են մեկ տարվա ընթացքում կատարված սխրագործությունները:

G=132B: Որմնախորշի խորքում:

Գահակալությունից ժամանակ Սարգուրին իր տրամադրությունից տակ ուներ՝ 92 մարտակառք, 3604 հեծեղազոր, 352 011 հետևակազոր: Բանակի հանդերձանք՝ 121 ^{am}UN «Տոգի» (առաջնորդ), 10 408 ձի, 132 ջորի, 12 321 ցուլ, 9036 եզ, ընդամենը 21 357 խոշոր եղջերավոր անասուն և 35 467 մանր եղջերավոր անասուն, 2114 պատերազմի զենքեր, 1342 ազեղ, 47 970 բրդի, 1 002 133 kapi ցորեն, 111 aqarki գինի, 86 aqarki և 7 hirusi յուղ, 7079 մինա պղինձ, 336 ստրուկ և ururdani(?):

Pl. XXXVI—XXXVII. Мapp и Орбелн, Археологическая экспедиция в Ван. 1922, վերանայված Մերեթելու կողմից, Die Neuen Haldischen Inschriften, «Sitzungsberichte d. Heidelberger Akademie d. Wiss.», 1927—1928.

133. Իզդիլի, Քյոմուրխանի մոտ: Խալդին նվաճեց ^vMelitalhi-e-ի թագավոր Hilaruada-ni (որդի) Sabubi-ի երկիրը և մատուցեց Սարգուրինին: Սարգուրին ասաց, albi buranadi tu i išbi manu ui ainiei արքա ištini ^pKauri: Այս կարևոր նախադասությունը վատ է վերծանված: Քվում է, թե սա միևնույն նախադասությունն է, որը հաճախ կրկնվում է այլ տեղերում և վերաբերում է անհավատարմության՝ որպես արշավանքի պատրվակի¹:

Սարգուրին աղոթեց աստվածներին, նրանք եկան օգնություն: 4-րդ (?) օրը իր բանակով նա հասավ Tumešk-inikai քաղաքը:

¹ Նույն օրը նա գնաց andani kala-a-ni aaldubi երկիրը², նա հասավ ^pKarnišie... ^pBaba-ni salmathi Melitani³: նա հասավ ^pMušanie երկիրը ^vZaapša քաղաքը⁴, Մեկ օրվա մեջ նա գրավեց ու տակնուվրա արեց 14 բերդ և 100 քաղաք, հրկիզեց քաղաքները, գերի վերցրեց 50 մարտիկ ու նրանց սպանեց իր վերադարձի ընթացքում: նա կովով գրավեց ¹Hilaru-

¹ 132 A=pl. XXXV, 42, ania-arduni manu ui aini արքա ištini ušturi.

² Հաջորդում է andani kalani aaldu-bi (?):

³ ^pBabani, salmathi ^vMelita-ni կարծես andani kalani aaldu-bi նախադասության մասն են կազմում:

⁴ Za-ap-ša a-su-ni՝ այս բառը կրկնվում է № 31-ում՝ ^pŠebeteria asuni և այլուր: Գուցե նշանակում է «սահման», ինչպես Սեյան է ենթադրել:

ada-i-ի թագավորական քաղաք ^vNisi-ni-ն և վերցրեց niribi (զոհեր) և տղամարդիկ, և՛ կանայք: Այնտեղից նա եկավ ¹Melita-a-ni քաղաքը: Hilaruada-ն ընդառաջ եկավ ու խոնարհվեց և ոտքերն ընկավ:

Սարգուրին որպես նվեր ստացավ ոսկի, արծաթ, բրոնզե ամաններ և բերեց Biaina-idi: նա նրան պարտադրեց հարկ վճարելու: նա զավթեց ինը բերդ և միացրեց իր երկրին՝ ^vHaza-ni, ^vUrabi, ^vTumeiški, ^vAra-ինը բերդ և միացրեց իր երկրին՝ ^vManinu-i, ^vAruši, ^vQulbitari-ni, ^vTaše-dKuerai-Taše, ^vMelua-ni:

Հաջորդում է անեծքի բանասեր:

B. 121; Sayce L.

134. Զաղալու, Սևանա լճի ափին: Խալդին¹ նվաճեց Arquqi-ni-nie-ի երկիրը: Սարգուրին գրավեց ¹Arquqini երկիրը և առաջացավ զեպի ^pUrtebiini²:

Sayce LXXXII; Nik. XV.

135. Աթամխան, Սևանա լճի մոտ: Սարգուրին հայտարարում է, որ գրավել է ¹Şinalibi ¹Ueribinie-ի թագավորական քաղաք ^vTulibuni-ն և գաղթեցրել է տղամարդկանց ու կանանց:

նա ընթացավ զեպի Uduri-Etiuni (հմմտ. № 129):

Sayce LIII; Nik. XVI.

136. Պատնոց: B. 113:

137. Աստվածաշեն, Բոլ-դաղի ստորոտում մի գյուղ: Սարգուրի՝ ini ari šu-u-ni 15 000 kapi ištini (հմմտ. № 114 և 156):

Sayce LXII.

138. Բինգյուլ-դաղ:

139. Երևան: Изв. Имп. Археогр. Ком., 37, 1910.

Nik. 37.

140. Արմավիր (այժմ՝ էջմիածնում): Արձանագրությունը շատ է աղճատված, հիշատակում է pili si-ip-ru-gi-ni, zari (պարտեզ): Խալդին թագավորությունը Սարգուրինի տվեց... uldi, zari, arniušini-li:

Sayce LXIII, LXIV; Nik. XIII—XIV.

141. Արմավիր: Խալդինի՝ kiššati-ի (ամբողջի, աշխարհի)³ տիրոջը: Սարգուրին kušu-ni (կառուցեց) ini BITU (տուն) և ⁴Haldini-li BAB-li (Խալդյան դռներ) և at-qa-na-du-ni նվիրեց Խալդինին:

Sayce LXV; Nik. XII.

¹ Կարգացվում է՝ masini šu-ri-e (giš-šurie-ի փոխարեն), ինչպես № 117-ում:

² Ha-tu-bi pa-ri ^pUr-te-bi-i-ni փոխարեն kušu-bi-ի, ինչպես № 135-ում՝ kušu-bi pari:

³ Պետք է նշել, որ Խալդին, ինչպես Աշտուրը, կոչված է kiššati-ի տեր նաև № 151 -ում և 129-ում:

142. Արմավիր, Ջանֆրիգա գյուղում: Արձանագրութունը շատ է վնասված: EKALLU-ի (պալատ, դղյակ) կառուցման մասին է խոսքը և Haldini-ni BABU (Խալդյան զոնների) մասին:

Textband II, p. 129; Օրագիր, № 4, 1930:

143. Արմավիր: Սարգուրին կառուցեց ini BITU և Haldini-li BAB-li... Sayce LXXXIII; Nik. XX.

143ա. Գաշ-քյոփրի (Չըլզըր): Սարգուրին գրավեց ՊՍիեմա-մի-ն (?) (հավանական է՝ Սիմեա-նի) և վերադարձի ճանապարհին գրավեց Վալտու-նի-ն ու գաղթեցրեց տղամարդկանց ու կանանց ՊԲիան-ա-իդի: Записки Кавк. Музея, 1919, Sayce (JRAS 1929).

RUSA SARDURIHINI

ՌՌԻՍԱ ՍԱՐԳՈՒՐԻՆԻ ՈՐԳԻ

144. Վան: (Բրիտանական թանգարան): ^dTešeba eurigi-e ini pulusi 'Rusa-še ^{id}Sardurihini-še, 'Uedipri tini kuguni ulgušianie-di-ni 'Rusa-ni ^{id}Sardurihi. ^dTešeba Տիրոջը Ռուսա Սարգուրիխինին (որի) անունն է 'Uedipri, տաշել տվեց այս քարակոթողը Ռուսայի ողջութեան համար:

Այս տեքստը առանձնապես ուշագրավ է Ուեդիպրի մականվամբ: Pl. XLI; B. 126.

145. Քեշիշ-գյոլ, Կոթողի տեքստը շատ է վնասվել: Ռուսան šue (ալազան) կառուցեց, որտեղից ջուր տարավ Ռուսախինիի քաղաքը՝ հողերը, այգիները և պարտեզները ոռոգելու համար:

Pl. XXXVIII; B. 127; Sayce LXXIX; Zeit. f.

Ethnologie, 1892.

146. Սիդիկան-Թոփգավե: Երկլեզվյան քարակոթող. երկու տեքստերն էլ շատ են ջնջված: Ռուսան հայտարարում է, որ Ուրզանան մտավ Խալդիի տաճարն ու հավատարմութեան երդում արեց և որ ինքը պատերազմում էր Ասորեստանի լեռներում և Ուրզանայի ձեռքից բռնած նրան Ardini-ի (=Մուսասիր) թագավոր հռչակեց. 15 օր Ռուսան կանգ առավ. ապա մեկնեց Lulu երկրի դեմ, կամ Akkadu, ինչպես ասուրական տեքստում է: R. 128; ZDMG LVIII, 1904.

147. Օձարերդ (Քյուրդուան) Սևանա ափերին: Ռուսան գրավեց և մեկ օրում հպատակեցրեց հետևյալ երկրները. Adabu-ni, Uelikušī, Lue-ruhi, Arquqi-ini — լճի այս կողմի շորս թագավոր, Gurgumeli (կամ Ebimeli), Šanatua-ini, Ternišaini, Rišua-ini, Zua-ini, Ašu(?)-a-ini, Za(?)-ma-a-ni, Irgima-ini, E(?)la-ini, Eri-el(?)-tua-ini, Aidama-niu-ni, Guria-ini, Alzira-ni, Pirua-ini, Si(?)la-ini, Uše(?)dua(?)-ini,

Ateza-ini, Eria-ini, Azamerun-ini — 19 թագավոր՝ լճի մյուս կողմի հսկա լեռներում: Հնդամենը 23 թագավոր մեկ օրվա մեջ նվաճեցի և տղամարդկանց ու կանանց տարա ՊԲիանա-դի որպես տարեկան հարկ: Նա եկավ և այդ երկրում կառուցեց EKALLU (բերդ) և այն կոչեց ՊԹեշեբա-ի քաղաք ՊԲիան-աու-ի մեծութեան համար: Ով որ այս արձանագրութունը քանդի ^dArdini...

J. Friedrich, Mélanges offerts à H. Pedersen, 1937.

148ա. Նոր Բայազետ: Ռուսան գրավեց և ստրկացրեց ՊՍեկուբի երկիրը, երկիրը փոխեց (?), կառավարիչ նշանակեց այնտեղ: Նա կառուցեց Haldini-li BABU¹, EKALLU և անվանակոչեց Խալդիի քաղաք:

Textband II, p. 130. Քալանթար, Օրագիր, № 3, 1927:

Ղափանցյան, Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրութուն:

ARGIŠTI RUSAHINI

ԱՐԳԻՇՏԻ ՌՌԻՍԱՅԻ ՈՐԳԻ

149. Չեղեբի-բաղի (Չեղեբիի պարտեզ), Արճեշի մոտ: Կոթողը երկու կողմից ծածկված է արձանագրութուններով Արգիշտիխինիի հիմնադրման, խաղողի այգու և պարտեզի տնկման մասին: Հետաքրքիր է շրջանի անունը, բայց ընթերցվածքն ստույգ չէ. ՊԱր-դու-ճա-կա-ա-ի-նի, անուն, որը հիշեցնում է Արզաշկուն:

150. Վան: Հայկավանք եկեղեցին: Արգիշտին 'Gilurani-ի անտառի դիմաց ցցեր տնկեց մինչև 'Išpilini 'Batuhini-ի պարտեզը 950 kapi տարածութեան վրա¹:

Sayce 87; JRAS 1906; ZDMG 58, 1904.

RUSA ARGİŠTIHINI

ՌՌԻՍԱ ԱՐԳԻՇՏԻՆԻ ՈՐԳԻ

151. Զվարթնոց, էջմիածնի մոտ: Ռուսան գրավեց ՊՊարլի-նի երկիրը, արտը մշակվեց... Ռուսան uldi (խաղողի այգի), zari (պարտեզ) տնկեց և pili (ջրանցք) փորեց Ildaruni-ani գետից: Այդ ձեռնարկութունները զոհեր են պահանջում՝ ձի ու ոչխար Խալդիին, Քեշեբային, Արգիշին և Անիկունին: Հաջորդում է անեծքի բանաձևը:

ZDMG 56, 1902; Sayce LXXXVII (JRAS 1906).

¹ Օերնթելու թարգմանութեան համաձայն:

152. Մեծկերտ (Մազկերտ): Ժայռակերտ մի սենյակում կարդացվում է՝ Lu-barbi-edi Alzina-i:
B. 134.

153. Արծկե (Աղեղ-Ջեղազ): Պատի վրա կարդացվում է՝ (Rusa)-še ali parubi aše lutu-ni ^PLuluina-ni ^P...-ni ^P...-ni ... kai naru-u ^PMuški-ni, ^PHate-e, ^PHalitu ... Lului-ni... երկրից Ռուսան տարավ տղամարդկանց ու կանանց... և հարկեր հավաքեց Մուշկի, Խատե և Խալիտու երկրներին:

153ա. Մակու: Վիմագիր կոթող: Ռուսան կառուցեց BIT parakku (տաճար) Խալդիի համար և այն կողմից Ռուսայի փոքրիկ քաղաք: Անեծք և թագավորի տիտղոսները:

Sayce XCII (JRAS 1912); Mapp, Записки Вост. отд. Русск. арх. об. 1922.

154. Վան: Բրոնզե ուխտյալ վահանի բեկոր, որի եզրի վրա գրված է՝ ^dHaldini-ni alsuīši-ni ¹Rusa-ni ¹Argištibi, հզոր թագավոր, Տուշպա քաղաքի իշխան:

Sayce LII; Belck et Lehmann. «Zeit. f. Assyr.», IX, 1894.

155. Վան: Թոփրակ-կալա: Կավե տախտակ՝ akuku MU ¹Rusa-a ¹Argište-bi ¹Sagaštar ¹Išququlbie ulabi ^PManai-di ¹Ata-a esi-a ^PSakki-ni ^dHaldini asu-me ^dRusabina ^PQieibani-ta BIT parani:

B. 135; Materialen, 105.

RUSA EPIMENAHINI

ՌՈՒՍԱ ԷՔԻՄԵՆԱՅԻ ՈՐԴԻ

156. Արմավիր (այժմ՝ Էջմիածնում): Ռուսան՝ ini BIT ari (šuu-ni) 1432 ka(pi ištini). ևաև M 114, 137, 128:

Sayce LXXXV; Nik. XIX.

157—162. Վան, Թոփրակ-կալա: Վեց տարրեր վահանների բեկորներ, որոնց վրա գրված է Ռուսայի անունը՝ ini aše Rusaše Erimenahiniše uštu-ni:

Sayce LII; Zeit. f. Assyr., VII, 1892 և IX, 1894.

163ա—բ. Վան, Թոփրակ-կալա: Ջարդաբանդակի բեկոր: Մեկաշոր ցուլ և վարդաձև զարդեր բրոնզից, որոնք Rusa Erimenahini անունն են կրում իրենց վրա:

Sayce LII; Zeit. f. Ass., IX, 1894.

164—193. Անորոշ արձանագրություններով բեկորներ:

182

Վերոհիշյալ արձանագրությունները ներկայացնում են ուրարտացիների ամբողջ գրական հարստությունը, եթե նկատի ունենանք մինչև այժմ մեզ հայտնի եղածը: Որքան էլ այդ պաշարը աղքատիկ լինի, այնուհանդերձ, դրանք կապակցելով ասուրական տեղեկությունների հետ՝ կարելի է ուսումնասիրել Ուրարտուի պետություն կազմավորումը, զարգացումն ու անկումը:

Առաջին խնդիրը կայանում է Ուրարտուի առաջնորդների ցուցակը և նրանց ժամանակագրությունը ուրարտական արձանագրությունների օժանդակությամբ հնարավորին շափ ճշգրտելում: Ասուրական տվյալների հիման վրա մեր կազմած ցուցակը հաստատվում ու լրացվում է ուրարտական վավերագրերով, բացառությամբ մի քանի վիճելի կետերի: Պարզության համար համեմատենք ուրարտական և ասուրական երկու ցուցակները.

Լուտիպրի Արամե՝ 858 և 844 թթ., Սալմանասար III-ի (859—824) ժամանակ

1. Սարգուրի I Սարգուրի I՝ 832 թ., նույն թագավորի ժամանակ:
2. Իշպուլինի Ուշպինա՝ 820 թ., Շամշի-Ադադ V-ի (823—810) ժամանակ:

3. Մենուա

4. Արգիշտի I Արգիշտի I՝ 766 թ.
5. Սարգուրի II Սարգուրի II՝ 743-735 թթ., Աշուրնիրարի V-ի (753—746) ժամանակ:

6. Ռուսա I Ռուսա I՝ 713 թ., Սարգոն II-ի (721-705) ժամանակ:
7. Արգիշտի II Արգիշտի II՝ 707 թ., նույն թագավորի ժամանակ:
8. Ռուսա II Ռուսա II՝ 678 թ., Ասարխադդոնի (680—669) ժամանակ: Սարգուրի III՝ 646 թ., Աշուրբանիպալի (668—626) ժամանակ:

9. Էրիմենա

10. Ռուսա III

Լուտիպրին հիշատակված է որպես Սարգուրիի հայրը, բայց հայտնի չէ, թե նա թագավոր եղե՞լ է:

Նույնպես ստույգ չգիտենք, թե Ռուսա III-ի հայր Էրիմենան թագավոր եղե՞լ է, թե ոչ: Ասորեստանցիները Մենուային և վերջին Ռուսային չեն ճանաչում այն պարզ պատճառով, որ Մենուան շատ հաջողակ հակառակորդ էր, և Ասորեստանի այնքան գոռոզ վեհապետներին ձեռնտու չէր հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, հիշատակել նրա անունը, իսկ Ռուսա III-ը իշխում էր այն դարաշրջանում, հիշատակել նրա անունը:

վերաբերյալ՝ երկու ցուցակները փոխադարձաբար միմյանց հաստատում են:

Նրանք տարբերվում են միայն մի կետում՝ Արամեի անվան շուրջ: Ուրարտական վավերագրերը չեն հիշատակում նրան, անշուշտ, այն պատճառով, որ Արամեի ժամանակ ուրարտացիները դեռևս գիր չունեին կամ սովորություն չունեին գիր գործածելու: Սարգուրիի ժամանակ է, որ երեվան է գալիս ասուրերեն առաջին արձանագրությունը և նրա հաջորդ Իշպուլիսիի ժամանակ՝ ուրարտերեն լեզվով արձանագրությունները:

Սակայն Լեհման-Շաուպտը ցանկացել է Լուտիպրիի որդի Սարգուրիին տարբերել Արամեի հաջորդ Սարգուրից կամ Սեղուրից, որպեսզի նրան դարձնի Արամեի նախորդ և Աշուրնասիրպալ II-ի (883-859) ժամանակակից: Նա նկատել է, որ Լուտիպրիի որդի Սարգուրին նույն տիտղոսներն ունի, ինչ որ Աշուրնասիրպալ II թագավորը և զրանից եզրակացրել, որ նա պետք է սրա ժամանակակիցը լիներ¹: Դա բոլորովին հավանական չէ: Արամեն, որ, անշուշտ, Ուրարտուի պետության առաջին կազմակերպիչն է, արքայանիստ քաղաք ընտրել էր Արզաշկունը, որն արդեն պետության մայրաքաղաքն էր:

Սալմանասար III-ի կրկնակի ավերիչ ասպատակությունից հետո Արամեի հաջորդ Սարգուրին ստիպված է լինում մայրաքաղաքը տեղափոխել ավելի ապահով վայր՝ ասուրական հարձակումներից պատսպարվելու համար: Նա որպես այդպիսին ընտրում է Տուշպան, այսինքն՝ Վանը: Նա այն ամբացնում է նշանալիոր մՈՐՍ-ի (սպարսպի) կառուցմամբ, որը կրում է Լուտիպրիի որդի Սարգուրիի անունը: Հետևաբար, նա նույն Արամեի հաջորդ Սարգուրին է և ոչ մի զեպտում չի կարող Արամեի նախորդը լինել որպես արձանագրության հեղինակ, քանի որ ասուրերեն գիրն Արամեի դարաշրջանում դեռևս փոխ չէր առնված: Այնուհանդերձ, Լեհման-Շաուպտի դիտողությունը միանգամայն արժանի է լուրջ ուշադրության, բայց դա պետք է բացատրել այլ կերպ: Այն հանգամանքից, որ Սարգուրին փոխ է առել Ասորեստանի թագավորի տիտղոսները, չի կարելի անպայման հետևել, թե նա նրա ժամանակակիցն է, այլ միայն, որ նա նրանից ավելի ուշ էր:

Նախ որոշենք Սարգուրի թագավորի թվականը:

Սալմանասար III-ի գահակալության ժամանակ Արամեն արդեն թագավոր էր: Նա դեռևս կենդանի էր Ասորեստանի նույն թագավորի իշխա-

¹ Լեհման-Շաուպտը այդ հարցին նվիրել է բազմաթիվ հոդվածներ, հատկապես Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus, «Zeit. f. Assyriologie», XX XIII, 1920, դեկտեմբեր, Heft 1—2, էջ 27—51: Ուրարտական թագավորների ցուցակի վիճելի կետերի համար նա առաջարկել է մեկից ավելի լուծում, իսկ այն, որ ընդունվել է Corpus Inscriptionum Chaldicarum-ի մեջ, ամենահաջորդ չէ:

նություն տասնհինգերորդ տարում, այսինքն՝ 844 թվականին, նկատի առնելով, որ այդ տարվա արշավանքի ժամանակ Սալմանասարը, «կործանեց և քանդեց ուրարտացի Արամեի քաղաքները»: Բայց Սալմանասարի քսանյոթերորդ տարում, ուրեմն՝ 831 թվականին, Ուրարտուի գահի վրա արդեն Սարգուրին էր: Նույն թագավորի երեսուներկուերորդ տարում՝ 828 թվականին, նրա թուրթանը բանակն առաջնորդեց Խուրուշուկու երկրի դեմ, թվականին, նրա թուրթանը բանակն առաջնորդեց Խուրուշուկու երկրի դեմ, ընթացավ դեպի Սապ(ս)արիա՝ Մուսասիրի բերդաքաղաքը, և այն գրավեց 56 բնակավայրերի հետ միասին, ապա առաջ շարժվեց մինչև Ուրարտուի սահմանը, ավերակի վերածեց և բոցերի ճարակ դարձրեց 50 ուրարտական քաղաք:

Մենք կարծում ենք, որ այդ արշավանքը սերտ հարաբերություն ունի Ուրարտուի Իշպուլիսի թագավորի կողմից Մուսասիրի գրավման հետ, որին մասնակցում էր նաև թագավորի որդին ու գահակիցը՝ Մենուան, մի իրադարձություն, որի ստույգ վկան է հանդիսանում Կելիշիի երկրեզվյալ արձանագրությունը:

Հետագայում հայտնի չէ որևէ զեպտ, որ ասուրական և ուրարտական զենքերն իրար հանդիպած լինեն Մուսասիրի հողի վրա: Այդ երկիրը Ուրարտուի հետ կապված մնաց որպես նրա վասալը մինչև Սարգոնի ժամանակաշրջանը:

Որովհետև այդ ժամանակ թագավորները փափագում էին իրենց գահակալությունը հռչակել մի փառավոր սխրանքով, շատ հավանական է, որ 828 թվականին Իշպուլիսի ներխուժումը Մուսասիր կատարված լինի այդ իսկ նպատակով: Այսինքն՝ 828 թ. ցույց է տալիս Սարգուրիի վերջը և նրա որդի Իշպուլիսիի թագավորության սկիզբը:

832-ից 828 թթ. շափազանց կարճ ժամանակամիջոց է նոր մայրաքաղաքի հիմնադիր հանդիսացած Սարգուրիի թագավորության համար: Հիմք կա նրա թագավորության սկիզբը 845 թվականից քիչ ուշ դնելու համար¹: Նրա նախորդ Արամեն, որը գահակալում էր 859 թվականին, թագավորել էր սկսել այդ թվականից շատ առաջ: Ռազմատենչ թագավոր Աշուրնաներ էր կատարում Շուպրե, Ուլլիբա, Նիրբե, Արբակի երկրներում, որոնք սիրպալը, հակառակ հաղթանակ տանելու իր բուն ցանկության, երբեք չանցավ Արսանիան: 879 և 866 թթ. նա պատերազմական գործողություններ էր կատարում Շուպրե, Ուլլիբա, Նիրբե, Արբակի երկրներում, որոնք սիրպալը գտնվում են հայկական Տավրոսի լանջերին, բայց զգուշացավ Ուրարտուի վրա հարձակվել, ինչպես երբեմն Թիզլաթպալասարը: Հարցը պարզ է, որովհետև այդ ժամանակ տեղի էր ունենում կամ արդեն տեղի էր ունեցել մեծ հեղափոխություն այն երկրներում, որոնք Թիզլաթպալասար

¹ Ցլարձանի արձանագրությունը հիշատակում է Արամեի անունը Սալմանասար տասնհինգերորդ տարում, 845 թվականին:

սարը Նաիրի էր կոչում. բազմաթիվ փոքր պետություններ միավորվել էին և կազմել մեկ պետություն՝ Արամեի հովանու տակ:

Այդ մեծ գործով Արամեն անմահացրեց իր անունը, այնպես որ նրա հիշատակը հասել է նույնիսկ մինչև հայերը, և ավանդությունը նրան գարձրել է ազգային էպոսիմ (անվանադիր):

Այս փաստը վկայում է այն ժողովրդականության մասին, որ առհասարակ վայելում են մեծ պետությունների ստեղծողներն ու վերականգնողները: Ահա թե ինչու մենք կարծում ենք, որ Արամե թագավորն արդեն գործի վրա էր հենց Աշուրնասիրպալի առաջին տարիներից, այսինքն՝ նա թագավորել է 880 թվականից համարյա մինչև 843—840 թթ.: Գուցե նա մեռել է իր պետությունը Սալմանասարի կողմից հասցված հարվածից անմիջապես հետո, 845 թվականին:

Այդ դեպքում Մարդուրին թագավորած կլինի սկսած 845—842 թթ.: Մայրաքաղաքի փոխադրումը և Մարդուրիի արձանագրությունը կրող պարսպի կառուցումը այսպիսով վերաբերում է նրա թագավորության առաջին տարիներին: Հետաքրքիր է իմանալ, թե այն դպիրը, հավանաբար, մի ասորեստանցի, որը փորագրել է Մարդուրիի պարսպի վրայի արձանագրությունը, ինչու է ուրարտացի թագավորին Աշուրնասիրպալի տիտղոսներն ընծայել և ոչ ժամանակակից թագավոր Սալմանասարի տիտղոսները¹:

Պատասխանը շատ պարզ է:

Սալմանասարի արձանագրությունները, գոնե նրանցից կարևորները, ինչպես Կորդը և Ցլարձանները, ավելի վաղ շեն, քան Մարդուրիի արձանագրության ենթադրյալ թվականը: Կորդը գրվել է Սալմանասարի երեսունմեկերորդ տարում, 828 թվականից հետո, իսկ Ցլարձանները՝ տասնհինգերորդ տարվանից հետո:

¹ Հարցը մի քանի արտահայտությունների մասին է.

Ա. թագավոր, «որ իր նմանը չունի» šanišu lā išu.

Բ. «Ձարմանալի առաջնորդ, որը չի վախենում դիմագրությունից», rē'u tabrate tadiru tuqunte:

Գ. Թագավոր, «որը հպատակեցնում է անհնազանդներին», mušakniš lā kanšutešu: Սրանք հանդիպում են Աշուրնասիրպալի ճոռոմ և շքեղ հորջորջումներում (Annals of the kings of Assyria, էջ 178 և այլուր), որտեղից էլ փոխ են առնված: Ասենք, նույն արտահայտությունները մասամբ գործածվում են նաև Սալմանասար III-ի մոտ՝ šanišu lā išu (Ցլարձան I, տող 7), ana šepašu ušaknišu, «որ երկրներն իր ոտքերի տակ է խոնարհեցնում» (ib., տող 11—12). lā gâmil tuqunte, «որ երկյուղ չունի կովից» (Կալա-Շերգաթի արձան, տող 7). rē'u šarig տաճարների (Կալա-Շերգաթի աղյուս, տող 6, Amiaud et V. Scheil, Les inscriptions de Salmanassar II(III), roi d'Assyrie, էջ 6, 74 և 78): Այդ արտահայտությունների հետքերը գտնվում են մինչև իսկ Քոփղաուեի կոթողում, օրինակ՝ tuqunte, rē'u kēnu «իսկական հովվապետ»: Այս վերջին տիտղոսը հասնում է մինչև Քիլգաթպալասար I-ը (King, The Annals, էջ 32, տող 34),

Միայն Կուրխի Մոնոլիթն է, որ իր բովանդակության համաձայն հասնում է մինչև Սալմանասարի վեցերորդ տարին: Մարդուրիի դպիրը, ինչպիսին էլ լինեք նրա գրագիտության աստիճանը, անկասկած ավելի լավ կիմանար Աշուրնասիրպալի արձանագրությունները, որի թագավորության ժամանակ էր ծնվել և կրթություն ստացել, քան Սալմանասարինը, որոնք դեռ հայտնի չէին, բացառությամբ Կուրխի կոթողի տեքստը, կոթող, որը գտնվում էր մայրաքաղաքից հեռու և քիչ մարդկանց էր մատչելի: Ուրեմն, շատ բնական է, որ այն դպիրը, որին հանձնարարված էր Սարդուրիի համար արձանագրություն կազմել, որպես օրինակ էր առնում Աշուրնասիրպալի նույնանման արձանագրությունը և արտագրում տիտղոսները, որոնք, կրկնում ենք, նրան կատարելապես ծանոթ էին՝ որպես մի թագավորի տիտղոսներ, որի ժամանակակիցն էր ինքը:

Այս տեսակետից Լուտիպրիի որդի Մարդուրիի դարաշրջանի վերաբերյալ Լեհման-Հաուպտի դրույթը բոլորովին խախտում է դառնում: Այդ իշխանը նույն Մարդուրին է, որը հաջորդել է Այամեին և թագավորել մոտավորապես 845—828 թթ.:

Նրա որդի ու հաջորդ Իշպուլինին գահակալել է իր որդի Մենուայի ընկերակցությամբ 828 թվականից սկսած. նրա թագավորության վերջն անհայտ է: Մենուան շարունակել է թագավորել մինչև 785 թվականը: Այդ թվականը հիմնավորվում է ասուրական և ուրարտական տեղեկությունների համեմատությամբ: Մենուայի որդին ու հաջորդը՝ Արգիշտին, իր ընդարձակ Տարեգրությունում պատմում է, որ իր թագավորության վեցերորդ տարուց մինչև տասներկուերորդ տարին, ուրեմն՝ յոթ տարվա ընթացքում, տարեկան մեկ արշավանք է կատարել դեպի Մանա երկիրը:

Պայքարն սկսվել էր անշուշտ Ասորեստանի դեմ, որ Ուրարտուից ուղում էր խլել այդ երկիրը: Վերևում մենք տեսանք, որ ճիշտ այդ ժամանակ Մարդուրիի թագավոր Սալմանասար IV-ը (781—772) կռվել է Ուրարտուի Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար IV-ը (781—772) կռվել է Ուրարտուի դեմ. նա արշավանք է կատարում այդ երկրի դեմ 781, 780, 779, 778, 776, 774 թվականներին: Նա, ուրեմն, ձեռնարկել է համարյա նույնքան արշավանք, որքան Արգիշտի թագավորը: Այս զուգահեռությունը պատահական չէ. դա վկայում է, որ երկու պետությունների միջև կատարյալ պայքար է ծավալվել Մանա երկրին տիրանալու համար:

Երկուսի կողմից հիշատակված արշավանքների հավասար թիվն ապացուցում է, որ որոշ կապ կա նրանց միջև: Եթե Արգիշտիի առաջին արշավանքը իր գահակալության վեցերորդ տարում համապատասխանում է Սալմանասար IV-ի 781 թվականի առաջին պատասխան արշավանքին, Արգիշտիի գահակալության առաջին տարին, ուրեմն, 785 թվականն է: Սա ուրարտական թագավորների ժամանակագրության հաստատուն կետ է հանդիսանում:

Հետևաբար, Մենուան թագավորել է իր հոր հետ, ապա միայնակ՝ 828—785 թվականներին, այսինքն՝ 43 տարի: Այդ երկար թագավորությունը շատ լավ բացատրվում է Մենուայի թողած արձանագրությունների առատությունը:

Գալով Արգիշտին, նրա ընդարձակ Տարեգրությունը պատմում է միայն տասնչորս տարվա սխրանքների մասին, այնինչ նա իշխել է տասնչորս տարուց ավելի: Մի շարք արշավանքներ ժամանակագրության մեջ չեն հիշատակված, անշուշտ, որովհետև նրանք տեղի են ունեցել նրա թագավորության տասնչորսերորդ տարվանից հետո: № 112 վավերագիրը մեզ ներկայացնում է երեք արշավանք Գիաուեխի երկրի դեմ, մեկ՝ Նաթեի և Մուպանիի դեմ: № 113-ը՝ մեկ արշավանք էթիունիի դեմ: № 116-ը՝ մեկ արշավանք Կիեխուեիի դեմ: № 117-ը՝ Աուբա քաղաքի դեմ: № 118-ը՝ Իրդանիու քաղաքի դեմ: № 119-ը՝ Ախուրիանի քաղաքի դեմ: № 120-ը՝ Շելուեիի երկրի դեմ:

Գծվար է ասել, թե այդ տասը արշավանքները տեև՝ են արդյոք տարիներ շարունակ, թե մեկ տարում են կատարվել: Այնուհանդերձ, քանի որ նրանք ծավալվել են մի ընդարձակ տերիտորիայի վրա, Մեխուենի շրջանի և Սեանա լճի միջև, ուրեմն, պետք է որ կատարված լինեն տարիների ընթացքում, զոհեն՝ հինգ կամ վեց տարվա: Դրանք այնպիսի գործողություններ են, որոնց նպատակները բավական հեռու էին մեկը մյուսից: Հետևաբար, Արգիշտին իշխած կլիսի զոհեն քսան տարի: Հիշենք նաև այն արշավանքը, որի մասին Գեհուեում հայտնաբերվեց մի նոր վկայություն: Գեհուեը գտնվում է Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում, մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա: Գեհուեի արձանագրության մեջ, որը կրում է Արգիշտիի անունը, հիշատակվում են Շամաշիլուն և Մուշալիմ-նինուրտան: Վերջինը կառավարիչն էր Տիգրիս գետի ափին, Գեհուեից ոչ հեռու գտնվող Թիլլե քաղաքի: Անշուշտ, այդ պատճառով է, որ նա հիշատակվում է Շամաշ-իլունի կողքին: Շամաշիլուն ասուրական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, որ պատերազմական գործողություններ էր վարում ուրարտացի նվաճող Արգիշտիի դեմ: Քանի որ Մուշալիմ-նինուրտան հիշատակված է որպես 766 թվականի էպոնիմ (անվանադիր), ուրեմն, տրամաբանական է, որ ներխուժումը կատարվել է այդ ժամանակ:

Դա գալիս է հաստատելու վերև հիշված մեր այն ենթադրությունը, որ Արգիշտին թագավորել է քսան տարուց ոչ պակաս, ուրեմն՝ 785-ից մինչև 764 թվականը: Մի քանի տարի էլ հանգստի տարիներ հաշվելով, Լեհման-Հաուպտի հետ միասին կարելի է նրա իշխանության շրջանը համարել քսանհինգ տարի՝ 785—760 թթ., կամ նույնիսկ երեսուն տարի՝ մինչև 755 թվականը:

Արգիշտիի որդին՝ Սարգուրի II-ը, Թիգլաթպալասար III-ի (745—727)

ժամանակակից էր: 743 թվականին նա կուլի բռնվեց Ասորեստանի այդ թագավորի հետ խալալյում (ներկայիս խալֆատը), Եփրատի ափին Ռում-կալեի մոտ: Նա կուլեց նաև Աշուրնիրարի III-ի դեմ, ինչպես ինքն է հաստատում: Աշուրնիրարին մեռել է 746 թվականին, ուրեմն, Սարգուրիի գահակալությունը այդ թվականից առաջ է:

Երկու կոթողների վրա փորագրված՝ Սարգուրիի ժամանակագրական արձանագրությունը որոշ օգտակար ցուցումներ է մատուցում այս խնդրի վերաբերյալ: Կոթողներից մեկը, որն անաղարտ է մնացել, պարունակում է յոթ տարվա ռազմական իրադարձությունների պատմություն: Այդ իրադարձությունները կատարվել են 743 թվականից առաջ, որովհետև այն դարձականները կատարվել են 743 թվականից առաջ, որովհետև այն հարձակվեց Կումախալիի թագավոր Կուշաշպիլիի վրա և նրան հնազանդեցրեց, մինչդեռ այդ նույն Կուշաշպիլին 743 թվականին գտնվում էր Սարգուրիի դաշնակից պետությունների կողմից խալալյում: Հետևաբար, Սարգուրին գահակալել է 743 թվականից յոթ տարի առաջ, այսինքն՝ գուցե 750 թվականից ի վեր:

Մյուս կոթողը, որ կազմել է տարեգրության առաջին մասը, իր տեղից հանվել է, և Սուրբ Պողոս եկեղեցում գտնված նրա բեկորները լրիվ տեքստը չեն ներկայացնում: Այդ կոթողը նույնպես ընդգրկում է մի քանի տարիներ ընթացքում կատարված ռազմական գործողությունների պատմություն: Ընդհանրապես վիճակում տեքստը պարունակում է հազիվ երեք տարվա արշավանքների պատմություն: Մեկը՝ Վելիբուխիի թագավոր Մուրիսուեի, Լուեխուեի թագավոր Մինալիբիի, Ասորեստանի թագավոր Աշուրնիրարիի և Արմե երկրի դեմ: Մյուսը՝ Մեխուե (կամ Մեխինե) քաղաքի և Սասինի (կամ Իրսի-նի) քաղաքի դեմ: Իսկ երրորդը՝ Ռիսիշա, Խուբա, Նուշինի երկրների և այլն...

Այս երեք արշավանքները նախորդել են յոթ արշավանքներին, այսինքն՝ 743 թվականին: Իրոք, այստեղ Վելիբուխի երկիրը պատերազմում է Ռուրարտուեի դեմ: Նրա Մուրիսուե թագավորը դիմադրում է Սարգուրիին, է Ռուրարտուեի դեմ: Նրա Մուրիսուե թագավորը հարձակվում է Սարգուրիի դեմ: Սարգուրիի դաշնակից Միլիդի թագավորը Սուլումալն էր, այն դեպքում, որ նա հիշված թագավորը կոչվում է Խիլարուազա և նույն իշխանն է, որը թագավորում էր դեռևս Արգիշտիի օրով:

Հետևաբար, այդ արշավանքներին պետք է հատկացնել երեք-չորս տարի:

Դա Սարգուրիի թագավորութան սկիզբը ետ է տանում նույնքան տարով, մոտավորապես մինչև 753—754 թվականը:

Առաջին արշավանքն ուղղված էր, ի միջի այլոց, Աշուրնիրարիի դեմ, որը թագավորությունն ստանձնել էր բավական տաքնապալից պայմաններում: Նրա նախորդ Աշուրդանի (771—754) վերջին տարիները մթազներվել էին այն ընդլզումներով, որոնք բռնկվել էին նրա պետության մեծ մասում և նույնիսկ մայրաքաղաքում: Խրտումների հետևանքով նրա պետության հիմքը սասանվել էր և նրա հեղինակությունը մեծապես վրնասվել: Այդ խռովությունները մոլեգնեցին, մանավանդ, 762—757 թրվականներին: Թվում է, թե այդ շրջանում էր, որ ուրարտական թագավոր Արգիշտին, պատեհ առիթից օգտվելով, իր զինքն ուղղել էր նրա դեմ և հասել մինչև Դեհուկ:

Իր թագավորության յոթ տարվա ընթացքում Աշուրնիրարին միայն մեկ անգամ զենք վերցրեց՝ 753 թվականին՝ Արպադ քաղաքի դեմ, որն այժմ կոչվում է Ռֆադ և գտնվում է Հալեպից հյուսիս:

Սարգուրին ասում է, որ ինքն ընդհարվել է Աշուրնիրարիի հետ, բայց որտեղ և ինչ առիթով: Կոթողի ջնջված տեքստը հնարավորություն չի տալիս որոշելու այդ: Եթե որոշ տեսակետով մոտենանք հարցին, կարելի է ենթադրել, որ Սարգուրիի ընդհարումը կապ ունի Աշուրնիրարիի կատարած միակ արշավանքի հետ, որն ուղղված էր Արպադի դեմ: Այդ քաղաքը որոշ գեր է կատարել այն իրողարձությունների մեջ, որոնց հետևանքով տեղի ունեցավ 743 թվականի հայտնի ճակատամարտը: Թիգլաթպալասարը պաշարել էր Արպադը, երբ Սարգուրին իր դաշնակիցների հետ միասին երևան եկավ Խալպայում: Ստեղծվում է այն տպավորությունը, թե Արպադը կապ ունի ուրարտական կռիվների հետ: 743 թվականի ճակատամարտից հետո Թիգլաթպալասարը մեծ ճիգերով կարողացավ ճնշել Արպադի դիմադրությունը միայն երեք տարի հետո: Եթե թույլ տրվեր կարծել, որ Սարգուրիի և Աշուրնիրարիի ընդհարումը տեղի է ունեցել Եփրատի հովտում, Արպադի դեմ ասուրական արշավանքի կապակցությամբ և Արպադի պատճառով, այդ դեպքում Սարգուրիի գահակալության ժամանակը որոշելու համար որպես ստույգ թվական կունենայինք 753 թրվականը, իհարկե, ենթադրելով, որ Զարդված կորոզի ժամանակագրությունն սկսվում է, ըստ սովորության, թագավորի իշխանության առաջին տարով: (Զարդված կորոզի արձանագրությունն սկսվում է Աշուրնիրարիի դեմ արշավանքի պատմությանը:) Եթե այդ ձևով ընկալենք, Արգիշտին թագավորած կլինի 785-ից 754 թվականը, իսկ Սարգուրին՝ 753-ից 735 թվականը՝ Սարգուրիի դեմ Թիգլաթպալասարի վերջին արշավանքի տարին:

Լեհման-Հաուպտը կարծում է, թե Թիգլաթպալասարի՝ Սարգուրիի հեղինակությունը հասցրած հարվածը մեծ վնաս պատճառեց սրան, և այդ պատճառով Սարգուրին զրկվեց գահից: 735 թվականի միջադեպը այնքան ողորդական չէր, բայց բավական լուրջ էր երկրի առաջնորդին ընկճելու և նրա վախճանը փութացնելու համար:

Սարգուրիի հաջորդ և Սարգունի (727—705) հակառակորդ Ռուսան անձնասպան չի եղել, ինչպես կարելի է կարծել Սարգունի մի երկրմաստ արտահայտությունից, այլ նա մեռել է կիմմերների դեմ պատերազմելու ժամանակ:

Ռուսայի թագավորությունը ժամանակագրական վեճի առարկա չէ, բայց ուրիշ հարց է առաջ քաշում: Ըստ որոշ գիտնականների՝ Ռուսան ոչ թե իր նախորդի որդին է, այլ մի զավթիչ, որը 735 թվականի աղետից հետո թագավորին գահընկեց էր արել և իշխանությունն իր ձեռքը վերցրել: Այդ ենթադրությունը հաստատելու համար որպես փաստ է ծառայում Սարգունի ութերորդ արշավանքի հետ կապված մի դեպք: Դեպի ուրարտական Արմարիլիի շրջանը կատարած իր առաջխաղացման ընթացքում Սարգունը նախ՝ հասնում է Արբու քաղաքը «որը կոչվում է» Ռուսայի հայրենական տան քաղաք՝ al bit abi-šu ša Ursâ», ապա՝ Ռիար քաղաքը, «Սարգուրիի քաղաքը»: շրջակայքում «յոթ քաղաքներ կային, ուր ապրում էին նրա եղբայրները»:

Պարզ չէ՝ խոսքը Ռուսայի եղբայրների մասին է, թե Սարգուրիի: Համենայն դեպս, Ռուսայի հայրենական տունը կարծես հակադիր է Սարգուրիի տանը և, եթե խոսքն այստեղ Սարգուրի թագավորի մասին է, Ռուսայի օրինակալությունը լուրջ կասկածի կենթարկվի: Ուրարտական արձանագրությունը, որի մեջ Ռուսան, կամ նրա հայր Սարգուրին, կոչվում է Ուեդիպրի, Rusaše Sarduribiniše Uedipri tini, ավելի ևս բարդացնում է խընդիրը:

Լեհման-Հաուպտը կարծել է, թե կարող է հարցը լուծել՝ ենթադրելով, որ Ռուսան Սարգուրի թագավորի որդին չէր, այլ մի ուրիշ Սարգուրիի որդի՝ նույն թագավորական տան կողմնակի գծի ներկայացուցիչ: Սարգունը վկայակոչում է, որ Մուսասիրում կար, ի միջի այլոց, Իշպուեինի որդի Սարգուրիի մի բրոնզե արձան: Ըստ Լեհման-Հաուպտի՝ Ռուսան հենց այդ Սարգուրիի շառավիղն է, գուցե թողը:

Այնուհանդերձ, սույն վարկածը Ռուսային օրինավոր ժառանգ չի դարձնում, այլ զավթիչ: Դա վարկածի թույլ կողմն է:

Սարգունը Ռուսայի համբավի վրա սովոր գցելու համար բառեր չի խընայում. նրան համարում է անխիղճ մարդ, նույնիսկ աստվածների նկատմամբ, որոնց կամքը նա չէր հարգում, մի խոսքով՝ բարոյազուրկ մի մարդ: Հետևաբար, եթե Ռուսան զավթիչ եղած լիներ՝ այդքան անօրինական ճա-

նապարհով իշխանութեան հասած՝ անշուշտ Սարգոնը չէր գլանա նրան խայտառակել այդ ուղղութեամբ ևս: Սակայն նա ոչ մի ակնարկ չի անում այդ մասին:

Սարգոնը ասում է, որ Մուսասիրում տեսել է Ռուսայի մի արձան՝ իր երկու ձեռքի ու կառապանի հետ, և նրա վրա մի վերամբարձ արձանագրութուն, «Իմ երկու ձեռքով և կառապանով ձեռքերս գրավեցին Ուրարտու թագավորութիւնը»: Ասորեստանի թագավորը նշավական է Ռուսային իր գոտգոտեթեան համար և անշուշտ առիթ չէր փախցնի նրան խարազանելու նրա իշխանութեան առումով, եթե նա իրոք լինէր այնպիսին, ինչ որ կարծում են: Բայց այդ մասին ոչինչ չի ասված: Թագավորի լուսթիւնը ասպացույց է այն բանի, որ Ռուսայի օրինականութեան հարցը կասկածից միանգամայն դուրս է:

Ռուսայի հայտարարութիւնը Ուրարտուի նվաճման վերաբերյալ սխալ է մեկնարանված, բայց Սարգոնը իրավունք ունի գոտգոտեթեան արտահայտութիւն նշմարելու նրա մեջ, բանի որ վերջինս պարծենում էր Ուրարտուն գրաված լինելու առթիվ, մինչդեռ հարցը Մուսասիրի մասին էր, Ուրարտուի մի մասի, որտեղ նա Ուրզանա թագավորին գահ էր բարձրացրել: Այդ իրադարձութեան մասին է խոսում Թոփղաուսի երկրագլխան արձանագրութիւնը: Դժբախտաբար, արձանագրութիւնը շատ է աղճատված: Ընթեռնելի տեղը կարդացվում է՝ «Բազմաց թագավոր Ուրզանան, տաճարում, իմ ներկայութեամբ գահ բարձրացավ... Ես, Ռուսաս, մինչև Աշշուրի լեռները... առաջ խաղացի... Ուրզանայի ձեռքից բռնեցի... իր տեղում թագավոր կարգեցի: Տասնհինգ օր Մուսասիրում զոհեր մատուցեցի...»:

Ուրարտական տարբերակում նշմարվում է. «Ապա Ռուսան մեկնեց Լուլու երկրի դեմ»: Ասուրական տարբերակում այս անվանը համապատասխանում է Ակկագուն:

Ընդհանուր կարծիքով՝ կոթողը կանգնեցվել է Ռուսայի կողմից Ուրզանայի վերականգնման առթիվ, այն բանից հետո, երբ 713 թվականին, Սարգոնի կողմից Մուսասիրի գրավման ժամանակ, Ուրզանան վտարվել էր իր երկրից:

Այդ կարծիքը հնարավոր չէ հիմնավորել: Կրկնակի աղետից հետո-կիմ-մերների ներխուժումը և Սարգոնի ասպատակութիւնը — Ռուսան ուժ և ժամանակ չէր ունենա Մուսասիրով զբաղվելու, մանավանդ՝ հարձակվելու Լուլուի վրա: Կիմմերների դեմ պատերազմում կրած պարտութեան լուրը լսելուն պես Ուրզանան իր ընտանիքով գնաց ողջունելու Ռուսային: Սարգոնը, Ռուսայի հետ իր բարեկամութիւնը շարունակող Ուրզանայի վրա բարկացած, հարձակվեց նրա պետութեան վրա, կողոպտեց երկիրը և վտարեց նրան: Այդ դեպքը տեղի ունեցավ 713 թվականի աշնանը: Այդ

ժամանակ Ռուսան արդեն վախճանվել էր կիմմերական ճակատում ըստացած վերքի հետևանքով:

Իրականում տեքստը Ուրզանայի վերահաստատման մասին չի խոսում: Հայտնի չէ, թե ո՞վ էր Ուրզանան՝ օրինական ժառանգորդ, թե մի նոր հավակնորդ և Ռուսայի հովանավորյալ, ինչպես Թաբալի Խուլլին էր Թիգլաթպալասար III-ի համար: Ռուսան նշում է, որ ինքը Ուրզանային հաստատել է «իր տեղում», առանց արտասանելու «հայրական» բառը: Հնարավոր է, որ Ուրզանան իր երջանկութեամբ բացառապես Ռուսային էր պարտական, որից էլ բխում է նրա հարատև հավատարմութիւնը:

Ուրզանայի գահակալութիւնը չէր կարող տեղի ունենալ Սարգոնի ժամանակ: Վերջինը հայտարարում է, որ ինքը ընդհարում չի ունեցել Ռուսայի հետ 713 թվականից առաջ, «որ ուղմադաշտում նրա մարտիկների արյունը չի թափել»¹: Ռուսայի միջամտութիւնը Ուրզանայի ճակատագրում Սարգոնին անտարբեր չէր կարող թողնել, այլ, անշուշտ, կորդեր ընդհարման՝ ուրարտական թագավորի հետ: Ուրզանայի գործը կարելի է տեղադրել Սարգոնի թագավորութեան ժամանակից ափելի առաջ, հավանական է՝ նրա նախորդ թուլամորթ Սալմանասար V-ի օրով (727—722): Ռուսայի արձանի առկայութիւնը Մուսասիրի պալատում ասպացուցում է, որ նա կարևոր ծառայութիւն է մատուցել երկրին, և այդ ծառայութիւնը կարող էր միայն Ուրզանայի հաստատումը լինել, մի բան, որ հնարավոր կլինէր 713 թվականից առաջ²:

Վերադառնալով Սարգոնի գրութեան վերոհիշյալ հատվածին, որտեղ խոսվում է Արբու և Ռիար քաղաքների մասին, մենք չենք կարծում, որ դա կարելի է դիտել որպես անժխտելի փաստ Ռուսայի դեմ: Իրականում այս երկու քաղաքները, մյուս յոթ բնակավայրերի հետ միասին, հանդիսանում էին թագավորական կալվածքներ: Ռուսայի հայրենի տան քաղաք՝ չի նշանակում Ռուսայի հոր տան քաղաք, այլ հայրենական, դինաստիայի քաղաք, մյուս քաղաքն էլ կոչվում էր Սարգուրի քաղաք³, որովհետև կա՛մ հիմնադրվել էր նրա կողմից, կա՛մ էլ ծառայում էր նրան որպես ամառային նստավայր: Գոյութիւնը չունի, և ոչ էլ պետք է փնտրել որևէ հակադրութիւն այդ քաղաքների տեղերի միջև և ոչ էլ նրանց ու յոթ քաղաք-

¹ Ութերորդ արշավանքի նկարագր., տող 123:

² Forrer-ը, Provinz., 118, Թոփղաուսի արձանագրութիւնը վերագրում է Ռուսա II-ին, անշուշտ այն պատճառով, որ նա անհնար է գտել, որ Ռուսա I-ը 713 թ. զբաղվեր Ուրզանայի հարցով: Սակայն նա սխալվում է ենթադրելով Ռուսա II-ին, որովհետև եթե Ուրզանայի բարերարը վերջինս լինէր, Մուսասիրում նրա արձանը կլինէր:

³ Այս Սարգուրին իսկական Սարգուրի թագավորն է՝ Ռուսայի նախորդը: Կենսան-Հաուպտի հակառակ կարծիքը հիմնված է այն փաստի վրա, որ նա թագավոր չի կոչված: Բայց Ռուսան նույնպես այդ արձանագրութեան մեջ չի հարգված թագավորի տիտղոսով:

ների միջև: Սարգոնը հասել էր այնպիսի մի վայր, ուր տեղավորված էր թագավորական ընտանիքի կալվածքներից մեկը: Արևելքում, բոլոր դարձրջաններում, թագավորները անձնական տիրույթներ ունեին: Բյուզանդիայում նույնպես կայսրերը ընդարձակ տիրույթներ ունեին: Հետաքրքրական է նշել, որ հայ Արշակունիների ժամանակ նա այն շրջանը, ուր գտնվում էին Արրուն և Ռիարը՝ Բերկրիի և Ադիոմտի մարզը Արճեշում, հատկացված էր թագավորական տան իշխանների բնակության համար¹:

Ռուսայի կամ նրա հոր մականունը՝ Ուեդիայրի, հիշեցնում է Լուտիայրի, առաջին Սարգուրիի հոր անունը: Uedi և Iutu բառերը նշանակում են «կին», իսկ արգի-ն թվում է, թե euri-ի (տեր) հին ձևն է: Լուտիայրի և Ուեդիայրի մականունները նշանակում են՝ նա որի տերը տիկինն (աստվածուհին) է, այլ կերպ ասած՝ «աստվածուհու հովանավորյալ»: Եթե Ուեդիայրին Ռուսայի մականունը կամ երկրորդ անունն է, կարելի է ընդունել, որ Լուտիայրին էլ Արամեի մականունն է և, հետևաբար, Սարգուրի I-ը Արամեի որդին է²: Համեմայն դեպս, Ուեդիայրին կապ չունի այն հարցի հետ, որը մեր վեճի առարկան է:

Ռուսային Իշպուհիի որդի Սարգուրիի շառավիղը համարելը հետաքրքիր ենթադրություն կլիներ, եթե այդ անձնավորության գոյությունը կասկածելի չլիներ: Իշպուհիին իր արձանագրությունների մեջ հիշատակում է իր որդի Մենուային և այս վերջինի որդի Ինուշպուային: Եթե նա Սարգուրի անունով որդի ունենար և եթե նրան Մուսասիրի կառավարիչ նշանակած լիներ, ինչպես ընդունում է Լեհման-Հաուպտը, նրա անունն անշուշտ հիշատակած կլիներ՝ եթե ոչ իր արձանագրություններում, գոնե Գեղիշի կոթողում: Հարց է ծագում, արդյոք Սարգուրիի որդի Իշպուհիի մասին չէ՞ խոսքը, որը գրչի սխալով Իշպուհիի որդի Սարգուրի է դարձել: Նույն գիտնականն այդ ենթադրությունն էլ է արել, բայց իզուր է այն լքել: Իշպուհիին, որ գրավել էր Մուսասիրը, արժանի էր այդ քաղաքի պալատում արձան ունենալու Արգիշտիի և Ռուսայի կողքին:

Ռուսան մահացավ 713 թ., կիմմերների դեմ մղած պատերազմում: Նրան հաջորդեց Արգիշտին: Սա նրա որդին է, ուրարտացիների Արգիշտի Ռուսայիին: Ասորեստանցիները նրա անունը հիշատակում են 707 թվականին: Ռուսան, մոտավորապես 678 թվականին դաշնակցելով իր նախկին թշնամի կիմմերների հետ, հարձակվում է Ասորեստանի վրա: Այսպիսով կարելի է ընդունել, որ նրա նախորդ Արգիշտին թագավորել էր շուրջ 714—680 թվականներին:

¹ Մովսես Խորենացի, II, 61:

² Ռուսա II-ը կոչվում է այլ կերպ՝ Iaia և երրորդ անուն էլ ունի, որը տեքստում չենք վերցնում: I. A. Kundtson, Gebete an den Sonnengott, B. II, № 48, էջ 149:

Ռուսա Արգիշտիինին դեռևս գահակալում էր 655 թ., քանի որ նա այդ ժամանակ դեսպան է ուղարկել Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալի (668—626) մոտ: Մեկ ուրիշ ուրարտական դեսպան նույն թագավորին ներկայացավ 646 թ.: Նա ուղարկված էր Սարգուրի թագավորի կողմից, հավանաբար, որպեսզի ասուրական արքունիքին հայտներ Սարգուրիի գահակալության մասին և վստահեցներ նոր առաջնորդի՝ Ասորեստանի հանդեպ ունեցած բարեկամության մեջ: Հետևաբար, Ռուսա Արգիշտիինին գահի վրա եղել է 680—646 թվականներին:

Ասորեստանցիները դրանից հետո այլևս չեն հիշատակում Ուրարտուն, բացի 609 թվականից, երբ Ուրարտուի անունը նշված է այն պահին, երբ Ասորեստանն իր վերջին շունչն էր փչում՝ Բաբելոնի թագավորի հարվածների տակ: Ուրարտուի հիշատակությունն այս պահին ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն այդ թվականին դեռևս կանգուն էր:

Ուրարտական մինչ այժմ հայտնի վավերագրերում Սարգուրին չի հիշատակված: Վերջին թագավորը Ռուսա էրիմենախիին է: Ռուսայի հայրը՝ էրիմենան, որպես թագավոր հայտնի չէ, եթե, իհարկե, դա միևնույն Սարգուրին չէ: Որքան ժամանակ է իշխել Սարգուրին: Այդ մասին ստույգ տվյալներ չկան: Եթե ընդունենք, որ նա հավատարիմ է մնացել Ասորեստանի հետ բարեկամությանը, իսկ դա հավանական է, ապա նա չի կարող լինել այն թագավորը, որը լքել է ճակատը, անցել Ասորեստանի թշնամիների կողմը և այդպիսով 609 թվականին փրկել իր թագավորությունը: Եթե մենք էրիմենային առայժմ մի կողմ թողնենք, մինչև որ ապացույց ստացվի այն մասին, թե նա իշխել է կամ, գուցե, նույնանում է Սարգուրիի հետ, ապա պետք է Ռուսա էրիմենախիին ընդունենք որպես Սարգուրիի հաջորդը: Այստեղից հետևում է, որ Սարգուրին իշխել է 646—610 թթ., իսկ Ռուսան՝ 609 թվականից մինչև Ուրարտուի կայսրության վերջը՝ 585 թվականի դեպքերի հորձանքում նրա անհետանալը:

Այսպիսով, մենք կունենանք ուրարտական իշխողների վերանայված հետևյալ ցանկը.

| | |
|----------------|---------------|
| 1. Արամե | 880—844 |
| Լուտիայրի | |
| 2. Սարգուրի I | 844—828 |
| 3. Իշպուհիի | } 828—785 |
| 4. Մենուա | |
| 5. Արգիշտի I | 785—753 (755) |
| 6. Սարգուրի II | 753—735 |
| 7. Ռուսա I | 735—713 |
| 8. Արգիշտի II | 713—680 |
| 9. Ռուսա II | 680—646 |

3. ՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ուրարտական թագավորների թողած գրավոր հուշարձանները հարուստ չեն ո՛չ իրենց նյութով և ոչ էլ գրական առումով: Բավական է մի հայացք նետել արձանագրությունների վերաբերյալ մեր տված ամփոփման վրա՝ համոզվելու համար, որ նրանք վերաբերում են բացառապես ռազմական գործողություններին և հանրօգուտ կառուցումներին:

Դրական ձևերը շատ միօրինակ են: Իշպուհինի և Մենուայի օրոք՝ զբրականության սկզբնավորման պահին ընդունված ոճը օրինակ է ծառայում հետագայի համար և շարունակում է գոյություն ունենալ մինչև պետության վախճանը: Դրանից էլ բխում է շարադրանքի միապաղաղությունը, կրկնվում են նույն նախադասությունները, նույն անեծքները, նույն արտահայտությունները համարյա լուսանկարչական նմանությամբ: Եթե կան տարբերություններ՝ դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են շարադրանքի որոշ տարրերի կարգի փոփոխմանը կամ նրանց վերացմանը՝ շարադրանքը ավելի հակիրճ դարձնելու նպատակով:

Այստե՛սանդերձ, ուրարտական գրականությունը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու երկրի զարգացմանը, նրա տերիտորիայի աճմանը և մշակույթի բնագավառում կատարած առաջադիմությունը:

Ռազմական նկարագրությունները ընդհանրապես ներկայացված են մի ընտրող եղանակով. դրանք շատ հաճախ սկսվում են մի տեսակ նախաբանով, ուր արձանագրության տերը, որը միշտ թագավորն է, հայտարարում է իր անունը և անեծք կարդում նրանց, ովքեր կհամարձակվեն փշացնել արձանագրությունը: Պատահում է նաև, որ այդ բառերը պատմությունը չեն նախորդում, այլ ծառայում են որպես վերջաբան: Ապա աս-

պարեզ է գալիս խաղի աստվածը որպես ծրագրված արշավանքի ռեկորդ. «Խաղին ուժեղ է, նրա բանակն ուժեղ է, խաղին նվաճում է թշնամի երկրները, նա ճանապարհ է բաց անում՝ ռազմատենչ թագավորին այնտեղ առաջնորդելու համար: Վերջինս խաղի կողմից առաջնորդվելով՝ առաջ է ընթանում, գրավում կամ ավերակների է վերածում հարձակման ենթարկված տերիտորիաները»:

Շարագրությունը վերջանում է թշնամուն պատճառած կորուստների ամփոփումով՝ սպանված կամ կենդանի ընկած մարդկանցով, ինչպես նաև ավարով, որը բաղկանում է տարագրված ժողովրդից, բռնագրավված անասուններից և, պատահության դեպքում, թանկագին մետաղներից:

Դա ռազմական նկարագրությունների սովորական անփոփոխ ձևն է: Զինվորական գործողությունները շատ տեսակետով հետաքրքրական են՝ առաջին հերթին որպես երկրի արտաքին քաղաքականության, նրա ընդարձակման և երկրի սահմաններից դուրս նրա տերիտորիալ ձգտումների, հավակնությունների մասին տեղեկությունների աղբյուր:

Ճիշտ է, թագավորական մեծ տարեգրությունները փորագրված լինելով մայրաքաղաքում՝ Տուշպայում, դժվար է կողմնորոշվել արշավանքների նպատակների ու դրդապատճառների վերաբերյալ և համարյա անհնար՝ այնտեղ նշված բազմաթիվ աշխարհագրական անունները տեղադրել: Սակայն գոյություն ունեն և տեղական արձանագրություններ, որոնք ցույց են տալիս ուրարտացիների առաջխաղացման փուլերը՝ տարբեր ուղղություններով: Եվ, վերջապես, Ուրարտուի շրջակայքում գտնված մի շարք արձանագրություններ հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու այն սահմանները, ուր հասել են ուրարտացի վեհապետների բանակները:

Արդեն իշպուհինի և նրա որդի Մենուան սկիզբ դրին մի քաղաքականության, որին հետևելու էին նրանց հաջորդները: Դա առաջին հերթին պետության ապահովության ամրապնդումն էր միշտ սպառնացող հարևան Ասորեստանի դեմ: Այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ էր անվտանգ դարձնել երկու թևերը և տեր դառնալ այն երկու անցքերին, որոնք թշնամուն առաջնորդում էին դեպի Ուրարտու՝ մեկը Զարի հովտով, մյուսը Տիգրիսի ակունքներով:

Թիգլաթպալասար I-ը Տիգրիսի ակունքների անցքով է, որ ներխուժեց Ուրարտու, որն այդ ժամանակ կոչվում էր Նաիրի: Սալմանասար III-ը նույն ճանապարհն ընտրեց, որպեսզի մահ ու ավեր սփռի մինչև Արամեի մայրաքաղաք Արզաշկունը: Նույն թագավորն Ուրարտու մտավ և Զարի հովտով:

Զարի ճանապարհը կտրելու համար Մենուան իր հոր պատվերով զբրավեց Մուսասիր երկիրը: Այդ երկիրը տարածվում էր մինչև Զագրոսի արևմտյան լանջերը, համարյա մինչև Ռովանդուզ: Ուրարտացիներն այն

¹ Լեհման-Հաուպտի կողմից CICH-ի մեջ բերված ցուցակը մի քանի կետերում տարբերվում է մեր ցուցակից: Այստեղ մեջ ենք բերում այն.

| | | |
|--------------|-------------|---------------|
| Նուտիպրիս | Ռուսա I | 733—714 |
| Սարգուրի I | Արդիշտիս II | 714—680 |
| Սարգուրի II | Ռուսա II | 680—645 (640) |
| Իշպուհինիս | Սարգուրի IV | 645—625 |
| Մենուաս | էրիմենաս | 625—605 |
| Արդիշտիս I | Ռուսա III | 605—585 |
| Սարգուրի III | | 760—733 |

կողում էին Արդինի՝ այն աստվածուծյան անունով, որի՝ Ուրարտուի թագավորների կողմից շատ հարգված սրբավայրը գտնվում էր այդ երկրում: Մուսասիրի գրավումը հաստատվում է Կելիշինի (№ 12) երկլեզվյան կոթողով: Ուրարտուն կարողացավ Մուսասիրն իր գերիշխանության տակ պահել մինչև Սարգոնի ժամանակ, ինչպես վկայում է Թոփղաուեի երկլեզվյան արձանագրութունը (№ 146):

Իհարկե, Մուսասիրը չէր վերածվել ուրարտական նահանգի: Առաջվա նման մնացել էր թագավորութուն, բայց դարձել Ուրարտուի ավատառու կամ, ըստ արդի տերմինաբանության՝ մտել Ուրարտուի թագավորների հովանավորության տակ: 713 թվականին նրա թագավորն Ուրզանան էր, որը Ռուսայի հովանավորյալն էր:

Մենուան անցավ Զագրոսի լեռնաշղթան և գրավեց Մանա երկիրը: Այդպես էր կոչվում Ուրմիա լճի հարավում, Զագրոսի և Զաղաթու գետի միջև գտնվող տերիտորիան, որը Ուշու, Միանդար և Սակիզ քաղաքների շրջանն է: Այս իրողութունը հաստատում է Մենուայի այն արձանագրութունը (№ 20, գտնված Տաշ-թեփեում, լճի ափից քիչ հեռու), ուր նա հայտնում է Մեիշտա քաղաքի առման մասին:

Մանան, որպես մրցակցության երկրամաս, շատ կարևոր դեր խաղաց ասուրա-ուրարտական հարաբերութունների մեջ: Շամշի-Ադադ V-ը, Ադադնիրարի III-ը և, մանավանդ, Սալմանասար IV-ը փորձեցին այն անջատել Ուրարտուից, բայց չկարողացան: Արդիշտին ետ մղեց վերջինի փորձերը և Մանայի թագավոր Ադային բանտարկեց, անշուշտ, Ասորեստանի կողմնակից և համակիր լինելու պատճառով: Պայքարը վերանորոգվեց Սարգուրի II-ի օրով և միայն Ռուսայի թագավորության վերջում Սարգոնին հաջողվեց Մանան դուրս բերել Ուրարտուի գերիշխանութունից:

713 թվականին Սարգոնը Մանա երկրի կողմից, այսինքն՝ Փոքր Զարի հովտով, թափանցեց Ուրարտու, այդպիսով շրջանցեց Մուսասիրի ճանապարհը, որն ամրացված էր ուրարտացիների կողմից: Այսպիսով բացահայտվում է Մանայի ռազմադիտական կարևորութունը և այն կատաղի պայքարի իմաստը, որի առարկա էր այս շրջանը: Նշենք, որ երկրի համակերանքը ավելի շատ Ուրարտուի կողմն էր, քան Ասորեստանի: Սա կարելի է եզրակացնել նրա Իրանդու, Ադա, Ուլլուսուուու և Ախշերի թագավորների պատմութունից:

Մենուան նույն նպատակն էր հետապնդում իր պետության մյուս թեվում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Նա անցավ հայկական Տավրոսը և գրավեց այդ շրջանը, որ այդ ժամանակաշրջանում կոչվում էր Ուլիբա: Այդ երկրի գրավումը հիշատակված է նույն վավերագրում (№ 19), ուր խոսվում է Մանայի մասին: Գրավված երկրների թվում նշվում են՝ ^vQa-li-bi-li-a(-ni), ^vAr-pu-i-a(-ni), ^pU-su-su-a-ni(-ni), ^vHu-ul-me-e-ru-u

ni), ^pMar-ma-a(-ni) ^vE-ru-u(-ni), ^pU-li-ba-a(-ni), ^vI-ša-la-a(-ni), (Qu-me-nu-u(-ni), ^pAšu-ri-i(-ni):

Վերջավորութունը (-ni), որը հղովական է, մենք վերցրել ենք փակագծերի մեջ: Ուլիբան, անտարակույս, Ուլիբա կամ Ուլլուբու երկիրն է, որը հիշատակում են ասորեստանյան արձանագրութունները և որը սրամըտորեն նույնացրել են արդի խուլայի հետ: Այդպես էր կոչվում, նախ, այն գյուղը, որը գտնվում է Նիմֆիուս — Բատմանի վտակներից մեկի ակունքի վրա: Այդ վտակը կրում է նույն խուլայ անունը: Այդպես է կոչվում նաև նրա հովիտը, որը կազմում է Բիթլիսի վիլայեթը:

Խուլիմերուն ճանաչելի է բյուզանդական Χλοισωρον-ի և հայկական Խաղամելի մեջ: Դրա ասուրական ձևն է՝ Կուլլիմերի, նրա համապատասխան հայերենը՝ Ք(ու)ղիմար, որը նփրետի կամ նփրկերտի դիմացի շրջանն է, այսինքն՝ Միյաֆարկինը կամ Մարտիրոսյուխը, Բատմանի մյուս ափին՝ Խարզանի շրջանում: Ք(ու)ղիմարն այլ կերպ կոչվում էր, հավանաբար իրաներեն, Kutemran, որը հիշեցնում է Kalamtran անունով գյուղը Խարզանում:

Կարելի է փորձել Qali-bilia-ն մոտեցնել Բիլ-Կալենին՝ Զիբենե-սուի ակունքներին գտնվող նշանավոր Κλεισοῦρα-ի մոտ, և սա կլինի տառերի սովորական տեղափոխություն: Ուսուսուանի անունը նույն կարգի փոփոխությամբ և ձայնավոր սկզբնատառի անկումից հետո (հմմտ. Ուլպումն՝ դարձած Պումն, Ֆում), կարող էր նույնպես հանգել Սանասունի, որի միաձուլված ձևը՝ Սասուն, կրում է խուլայի հարակից մարզը:

Išala-ն շատ նման է ասուրական Իզալային կամ Իծալային և հնարավոր չէ նրանից բաժանել: Qumenu-ն ուրիշ տեղ հայտնի չէ, բայց Մ(ե)հերի Դուան ուրարտական պանթեոնում կա նրա աստվածը, և դա գալիս է հաստատելու, որ այդ վայրը Մենուայի կողմից գրավված է եղել: Գուցե դա Զուդիի մարզում գտնվող Քումանին է: Մենուան, ուրեմն, իր բանակը հասցրել էր մինչև Կաշիարիի և Զուդիի լեռնաշղթան:

Աշուրնասիրպալն արդեն նվաճել էր Իզալան և գրավել, ի միջի այլոց, Ուլլուբան, Արբակին և Նիրեն: Վերջինը Հինի քաղաքի շրջանն էր դրա ղեցնում. այդ քաղաքի վերևում, Զիբենե-սուի երկայնքին գտնվող լեռները մինչև այսօր էլ Նիրի բն կոչվում, թուրքերեն՝ Նիրի-դալլար: Արբակին նույնացվում է բյուզանդական Ἀριβαχων-ի հետ, որը բերդաքաղաք էր Արզանենեում: Ուլլուբայի և Իզալայի միջև գտնվող բոլոր երկրները հենց այդ ժամանակից Ասորեստանի մի նահանգն էին կազմում: Մենուային հաջողվեց Ասորեստանից խլել այդ նահանգը: Էպոնիմների ցուցակը Սալմանասար III-ի երեսունմեկերորդ տարում, Իլու-մուկին-ախի էպոնիմատում, արշավանք է նշում Ուլլուբայի դեմ: Դա 828 թվականին Մենուայի տարած հաղթանակի տարին է: Այդ նույն տարիներին ուրարտա-

կան թագավորը հաղթանակ է տանում Մուսասիրում, իսկ հետևյալ տարին՝ Մանայում: Ուրարտուն, որ Սալմանասարի կողմից արշավանքի էր ենթարկվել, իր վրեժն է լուծում և հաղթական կերպով հարձակվում Ասորեստանի երկու թևերի վրա: Անշուշտ, Ուրարտուի հաջողությունն էր պատճառը, որ քսանյոթ քաղաքներ ապստամբեցին Սալմանասարի դեմ:

Ասորեստանը ի վիճակի չէր այդ կորուստը դարձանելու, քանի դեռ իշխանությունն գլուխ չէր անցել թիզլաթպայասար III-ը: 739 թվականին այս թագավորը վերագրավում է «նալ լեռան ստորոտում Ուլլուբան և հարխին» և նոր մայրաքաղաքով մի նահանգ ստեղծում: Իր հիմնած այդ մայրաքաղաքը նա անվանում է Aššur-iqiša (Աշուրը նվեր է տվել): Դա այն քաղաքն է, որ ավելի ուշ համառոտված կոչվելու է Qiša¹:

Մի շատ արժեքավոր ցուցմունքի համաձայն, Ուրարտուն սահմանակից էր Ասորեստանին Քուշիան նահանգի կողմից: Ուրեմն, Ասորեստանը նորից կորցրել էր այն տերիտորիաները, որ մեզ հետաքրքրում են: Նրանք Շուպրիա անունով անկախ պետություն էին կազմել: Ասարխադոնը նորից դեմք վերցրեց Շուպրիայի դեմ, գրավեց այն և ասուրական երկու նահանգների վերածեց՝ Ուպպումե և Կուլլիմերի: Իրոք, Ասորեստանի տիրապետությունների մի ցուցակում Մարդուկ-էրիլա կառավարչի ղեկավարության ներքո նշված է Պումե — Ուպպումե նահանգը և Բելիդդին² կառավարչի ղեկավարության ներքո՝ Կուլմերա (= Կուլլիմերի) նահանգը: Սակայն մեկ ուրիշ ցուցակում նրանք չկան, որն այլ կերպ չի կարելի բացատրել, եթե ոչ այն իրողությունը, որ Ասորեստանը նորից կորցրել էր դրանք: Աշուրբանիպալի օրով, մոտավորապես 658 թվականին, ուրարտական նահանգի ղեկավար Անդարիան փորձեց Ուպպումեի և Կուլլիմերիի տեր դառնալ, բայց Կուլլիմերիի դիմադրության պատճառով գործը ձախողվեց:

Ուպպումեն, այժմյան Տումը, Իլիջայի՝ թրքական Իլիջայի կազայի կենտրոնի մոտ է գտնվում: Կուլլիմերին հարզանի կազայումն էր: Շուպրիա պետությունը բաղկացած էր երեք գավառներից՝ Ուպպումե = Իլիջայի կազա, Կուլլիմերի = հարզանի կազա և միջանկյալ գավառը՝ Մելիվանի կազա կամ Մարտիրոպոլիս, հին Հայաստանի Նիբիկերտ գավառը:

Ուլլուբան կամ Խուլպի կազան Շուպրիայի մասը չէր կազմում. նա մընում էր Ուսուսուանի (= Սանասուն, կամ Սասունի կազա) հետ՝ միասին Ուրարտուի իշխանության տակ, ինչպես մեր օրերում այս երկու կազա-

¹ Աշխարհացույցը, էջ 37, հիշատակում է Արզանենեում Kiš և Սուկարբա, որոնք զբոսնում են նույն շրջանում, ուր և Կուլլիմերին:

² Johns, Assyrian Deeds and Documents, 1901, էջ 583. Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 87:

ները՝ Խուլպն ու Սասունը, Մշո (Մուշի) սանջակի մեջ են մտնում, մինչդեռ Իլիջան ու Մելիվանը՝ Դիարբեքիրի սանջակի: Սա սկիզբն է այդ ամբողջ տերիտորիայի այսպես ասած ապագա բաժանման երկու նահանգների՝ Մոփը և Արզանենե, սահման ունենալով Նիմֆիուս = Բատման գետը:

Հստ № 19 արձանագրության՝ Մենուան գրավել էր նաև Alzini(-ni)-ն: Դա հայկական Աղձնի-քի ամենահին հիշատակումն է: Այդ շրջանում Ալգինին ընդգրկում էր Բիթլիսի նահանգը, որտեղից էլ այդ անունը տարածվեց Բատմանից արևելք ընկած ամբողջ տերիտորիայի վրա:

Արևմուտքում Ուրարտուի սահմանը ձգվում էր մինչև Սփրատ: Մենուան հպատակեցնում է միջանկյալ պետությունները: Ուլլիբայի նվաճումը ենթադրել է տալիս նաև Մշո դաշտի գրավումը: Թրմեդդի № 32 արձանագրությունը վկայում է, որ գրավվել են նաև Քուլմե և Ուրշա քաղաքները, ինչպես և Ur-me-ni-u-bi-ni երկիրը, որի անվան մեջ ցանկանում են տեսնել հայերի ցեղանունը: Համաձայն Պալուի № 31 արձանագրության, Մենուան նվաճում է Շերետերիա, Խուզանա քաղաքները և Մուպա(նի) երկրի տերիտորիան: Շերետերիան, հավանական է, Պալուի հին անունն է, Խուզանան՝ Խուզանն է, իսկ Մուպան Սոֆենեն է՝ հայկական Մոփը: Մենուան այնտեղ խոսում է նաև հաթթինի երկրի և Մելիտալիսի թագավորի մասին՝ Սուլի անունով, որն իր հպատակությունն է հայտնում: Այստեղ հաթթինին նշանակում է Մելիտենեի մարզը և առհասարակ Սփրատից այն կողմ գտնվող երկրները:

Խոսքն այստեղ ավելի շուտ ավերումների, քանդումների մասին է, քան թե գրավման, որովհետև Մենուայի հաջորդը՝ Արգիշտին, նորից է արշավում Մուպա և հաթթի երկրների դեմ: Այդ ժամանակ հաթթի թագավորը Խիլարուադան էր: Մելիտայի բնակչությունը տարագրվում է: Պարզվում է, որ հաթթեն Մելիտենեի մարզն է: Արգիշտին հիշատակում է Մելա(ինի) գետը, որը Մելանն է, ինչպես նաև Նիրիբա երկիրը, որի իշխանն է Քուատեխինին: Արգիշտի սա վերոհիշյալ Նիրիբ-դադարի Նիրբենն է, թե Մելիտենեի մարզում գտնվող համանուն ուրիշ բնակավայր, դա մնում է անորոշ (№ 111—112):

Սարգուրի II-ը շարունակում է պայքարը Խիլարուադայի դեմ: Իզուլիի № 133 իր արձանագրության մեջ նա նրան կոչում է Շախուլիսի՝ «Շախուլի օրդի» և Մելիտե-ալիսի թագավոր: Արգիշտին նրան հաթթի թագավոր էր ընդունում, իսկ այստեղ նա հանդես է գալիս որպես Մելիտենեի շրջանի թագավոր. և մի ապացույց այն իրողության, որ հաթթեն այս դեպքում նույնացվում է Մելիտենեի հետ: Սարգուրին նվաճում է նաև Kauri երկիրը, Tumeiški քաղաքը, Կարնիշի երկիրը և քաղմաթիվ այլ տեղեր, ներառյալ Խիլարուադայի թագավորական քաղաք Նիսին: Հաղթվելուց հետո Խիլարուադան հանձն է առնում հարկ վճարել:

Դեռ իր հոր թագավորութան ժամանակ Մենուան հպատակեցրել էր հետևյալ երեք թագավորներին՝ Ուխտերուխի (կամ Ուտերուխի), Լուշա և Կաթարգա, ինչպես նաև «էթիուխինի երկրի թագավորական բերդերը» (№ 13): Քյուսենցի (№ 14) արձանագրության մեջ Ուխտերուխի, Լուշա և Կաթարգա թագավորների մասին է խոսվում, առանց էթիուխինի մասին հիշատակելու: Վերահիշյալ երեք անձնավորություններն արդյոք էթիուխինի երկրում էին իշխում, թե այս վերջին երկիրը տարբեր էր երեք թագավորություններից: Հարցը պարզ չէ: էթիուխինին նույնպես դինաստիական անուն է, էթիուխինի՝ «էթիուի որդի»: էթիուխինի աշխարհագրական տեղանքը կարելի է նաև վերլուծել որպես էթիուխի-ինի՝ «էթիուխի ընտանիքի երկիր»: Այս երկիրը կոչվում է նաև էթիուենի՝ էթիու-ինի-ից՝ «էթիուի երկիր»:

Այսպիսով, գոյություն ունեցող Դիաուեխի անունով մի դինաստիա և մեկ ուրիշ՝ էթիուխի անունով: Ու(խ)տերուխի, Լուշա և Կաթարգա թագավորներն իրենց տիրապետություններն ունեին կարծես Դիաուեխի և էթիուխի պետությունների սահմաններում: Երեք դինաստիաները հիշատակված են երբեմն Դիաուեխիի և երբեմն էթիուխիի կամ էթիուենիի հետ: Ներանց տիրապետությունները կարծես Դիաուեխիին ավելի մոտ են, քան էթիուխին:

Այդ երկրները մնալու էին Արգիշտիի ռազմական արշավանքների զլլխավոր նպատակահետքեր և մասամբ՝ նաև Սարգուրինի:

Արգիշտին անցնում է Արաքսը և նվաճում Լուխուենիի Տաշրուուենի գիմաց գտնվող ձախ ափի շրջանը: Այնտեղ հիմնադրում է մի քաղաք և կոչում Արգիշտիխինի(ի), ապազա Արմավիրի նախատիպարը (№ 127):

Ինչիբարայի կողմից նա նույնպես անցնում է Արաքսը և տիրանում Սարիզամիշի մարզին: Նա հայտարարում է, որ գրավել է Ախուրիանի քաղաքը, որը պատկանում էր ինչ-որ իշխան Աշտուախինին, ինչպես նաև գրավում է էթիուենի երկիրը, որի թագավորն էր Ուդուրին (№ 19): Արգիա գետը, որի մի վտակի ակունքներն սկսվում են Սարիզամիշի լեռներից, հին ժամանակներից կոչվում է Ախուրյան — այս զուգադիպությունը չի կարող և չպետք է ուշադրությունից վրիպի:

Էլարի (№ 15) արձանագրությունը խոսում է էթիուենիի և էլուանի երկրի մասին, որը հավանական է նրա գավառներից մեկն է: էթիուենին տարածվում էր, ուրեմն, Ախուրյան գետից մինչև Երևանի շրջանը, ուր գտնվում է Էլարը:

Արդինին էթիուենիի քաղաքն է, նա հիշատակված է էրիախի երկրի, Կաթարգա երկրի, Իշկուգուլու երկրի և Ուխտերուխինի երկրի հետ (№ 111, 12): էրիախին և Իշկուգուլուն գտնվում էին Մարմաշենի շրջանում (№ 118): Կաթարգան և Ուխտերուխին, այսինքն՝ այս իշխանների տիրապետու-

թյունները, նույնպես նույն կողմերում էին, ավելի դեպի արևմուտք, Դիաուեխիի սահմանագույուններում, որովհետև Լուշա, Կաթարգա, Ուխտերուխի, էրիախինի, Գուլթուլախիխա, Արու(նի), Իգա(նի) հետևում են Դիաուխի անվանը (№ 112Բ): Մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ (№ 111, 1) Արու(նի), Իգա(նի) և Մաքալուո՝ Դիաուեխիի դեմ արշավանքի ժամանակ նվաճված երկրներն են, և որովհետև Մաքալուուն գտնվում էր Չըլղըր լճի մոտ՝ ըստ № 143 արձանագրության, ապա պետք է ընդունել, որ Դիաուեխին այդ շրջանից հեռու չէր և որ հաշվի առնելով Յազլի-տաշի արձանագրության մեջ Դիաուեխիի հիշատակումը՝ նա, ուրեմն, տարածվում էր Արաքսից մինչև Չըլղըր, այսինքն՝ զբաղեցնում էր Ղարս գետի ջրերը կամ հին Հայաստանի Վանանդ գավառը:

Արգիշտիի օրով Դիաուեխիի թագավորը նույն Ութուպուրշին էր, որ Մենուայի հակառակորդն եղավ (№ 112Ա), իսկ նրա քաղաքը կամ մայրաքաղաքը Շաշիուն էր (№ 112Բ), որը ծանոթ է Մենուայի ժամանակից ի վեր (№ 27):

Արգիշտիի պայքարը Դիաուեխիի դեմ ավելի հաջող ընթացավ, քան թե իր հոր: Նա գահընկեց արեց Ութուպուրշի թագավորին, նրա պետությունը միացրեց Ուրարտու պետությանը և այնտեղ կառավարիչներ նշանակեց Շաշի Արգարակիխինին և Բալտուլիի Քաբիու(խինի)ին (112Բ): Դիաուեխիի տերիտորիայից երկու նահանգ ստեղծեց, որն ապացուցում է, թե այն բավական ընդարձակ տարածություն ունեցող և, ինչպես Մենուան է որակում, «մի հզոր երկիր» էր, ebani taraie (№ 27): Չմոռանանք, որ Արգիշտի թագավորը Օրդակուի շրջանում (№ 116) Կիխուենի և Իշթամանի քաղաքները գրավելուց հետո հասավ Սևանա լճի ափը:

Սարգուրին Արգիշտիի նման իր բանակն առաջնորդեց միևնույն ուղղությամբ: Հյուսիսում նա հասավ Չըլղըր լիճը և գրավեց Սիմեանի երկիրը (№ 143): Արևելքում նա առաջ խաղաց մինչև Ջաղալու՝ Սևանի հարավային ափը, հպատակեցնելով Arquqini երկիրը (№ 134): Արևմուտքում Սարգուրին ստիպված է լինում դիմագրավելու Կուլխի ժողովրդին, որն առաջին անգամ երևան է գալիս պետության հորիզոնում: Կուլխիները կոլխերն են՝ քաջ հայտնի պոնտական մի ժողովուրդ, Դիաուեխի պետության հետևում ծվարած: Կուլխի ժողովուրդը շփում չէր ունեցել Ուրարտուի հետ, քանի դեռ Դիաուեխի անկախ պետությունը դիմադրում էր Ուրարտուի ճնշմանը: Պատվարները խորտակվելուց հետո կուլխիները անմիջական հարևան Ուրարտու պետությանը և գտնվեցին նույն վիճակում, ինչպես անցյալում Դիաուեխին, այսինքն՝ ենթարկվեցին Ուրարտուի վեհապետների հարձակումներին:

Կուլխիների դեմ արշավելու ժամանակ Սարգուրին ձերբակալում է Խուշալխիի թագավոր Խախային: Մեկ ուրիշ արշավանքում՝ ուղղված

Կուլխա-ալխի երկրի դեմ, նա գրավում է Իլդամուշա քաղաքը, նվաճում Ուխտերուխի երկիրը և նրանց առաջնորդների փոխարեն նշանակում ուրարտական կառավարիչներ:

Խուշալխին նույնանում է Խուշանիի հետ, ինչպես Կուլխալխին՝ Կուլխիի հետ կամ Մեխտալխին՝ Մեխտալիի հետ: Այս զույգերը և նրանց նմանները նույն երկիրն են ցույց տալիս՝ որոշ երանգով, որը դժվար է գնահատել: Խուշանին ուրիշ տեղ ևս հիշատակված է (№ 111) Դիաուեխիի հարևան երկրների միջև, իսկ Ուխտերուխին, ինչպես մենք արդեն նշեցինք, Լուշալի և Կաթարդալի հետ գտնվում էր Դիաուեխիի և էթիուենիի միջև: Այն հանգամանքը, որ Սարգուրին Ուխտերուխին գրավեց կուլխիական արշավանքի ժամանակ, ապացուցում է, որ այն Դիաուեխիին ավելի մոտիկ էր, քան էթիուենիին:

Լուշալի երկիրը և Կաթարդալի երկիրը, անշուշտ, Դիաուեխիի հետ միևնույն ժամանակ են միացվել Ուրարտուին: Սարգուրին այդ երկու անունները չի հիշատակում: Արշավանքն ընդդեմ կուլխերի, որոնք այդ դարաշրջանում և ավելի ուշ ապրում էին Ճորոխի ստորին հոսանքում, հաստատում է, որ Դիաուեխի պետությունը դուրս էր գալիս Վանանդի հայկական շրջանի սահմաններից Փուռ գետի ակունքների ուղղությամբ:

Կուլխիի դեմ կատարված արշավանքին նախորդել է երեք թագավորների՝ Ռաշունիի, Դիուծիների և Իգանեխիի (№ 132, 3, 1) երկրների վրա հարձակումը: Վերջինը Իգանեի երկրի թագավորն է, որը Արգիշտին հիշատակում է Մաքալտու քաղաքի հետ միասին: Տեքստը թույլ է տալիս նույնիսկ գտնել Իգանեի մի քաղաք: Մաքալտուի տեղը, Չրլղըր լճի մոտ, ցույց է տալիս այն շրջանը, ուր պետք է փնտրել մյուս թագավորների՝ Ռաշունիի և Դիուծիների տիրապետությունները:

Այդ ձևով կարելի է հանգել քիչ թե շատ ընդունելի այն եզրակացություն, որ Խուշանին, Ուխտերուխին, Լուշան, Կաթարդան, Ռաշունին, Դիուծիներին, Իգանեխին կազմում էին փոքր իշխանություններ, որոնք շարված էին Դիաուեխիի արևելյան սահմանների վրա:

Արևելքում, Սևանի շրջանում, Սարգուրիի կողմից նվաճված երկրների տեղերը ավելի ճշգրտված են:

Օրդակլու = Պորտակ շրջանում, Սևան լճի հյուսիս-արևելյան ծայրում, Արգիշտին ձեռք է բերել Qiebuni երկիրը: Սարգուրին նվաճեց հարավ-արևմտյան անկյունը՝ Մինալիբիի թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը Tulibu(ni)-ն էր (№ 135), ինչպես նաև Ջաղալուի շրջանում, հարավ-արևելյան անկյունում՝ Արկուկինի թագավորի տիրապետությունը (№ 134): Կիեխունիի և Քուլխիուեի միջև կար մի թագավորություն, որը կոչվում էր Ուելիբունի (կամ Ուելիբուխի), որի կենտրոնական քաղաքը ներկայիս Նոր Բայազետն էր: Սարգուրին առաջին անգամ հարձակվում է Ուելի-

բունիի վրա, երբ նրա թագավորը Մուրինին էր: Քուլխիուեի թագավորությունը նույն բախտին արժանացավ: Երկրորդ հարձակման ժամանակ Ուելիբունիի թագավորը Նիդունին էր (№ 132, 6): Նոր Բայազետում հայտնաբերված արձանագրության համաձայն (№ 147Ա), նույն թագավորը դեռևս գահի վրա էր Սարգուրիի հաջորդ Ռուսայի օրով: Այդ հայտնաբերման շրջանում է, որ Ուելիբունին նույնացվում է Նոր Բայազետ քաղաքի շրջանի հետ:

Արկուկինին երկու անգամ հարձակման ենթարկվեց: Առաջին հարձակումը կապված էր շորս թագավորների հետ՝ Ու(ե)դուրի—էթիուենի, Արկուկիունի (sic), Կամանի(ուի), Լուբրունի(ուե). երկրորդ հարձակումը՝ Արկուկինի (sic), Ադախունի, Լուիպրունի, Կամնիու և մի քանի ուրիշների (№ 132, 4, 6):

Սարգուրիի որդի Ռուսան ասում է, որ նորից նվաճել է Սևան լճի ափին տեղավորված շորս երկրներ՝ Ադախունին, Ուելիբուխին, Լուբրունիին, Արկուկինին (№ 147):

Լուբրունիին նույնն է, ինչ Լուբրունին (համտ. Ուելիբուխի և Ուելիբունի) և Լուիպրունին: Թվում է, թե վերջինն ավելի հին ձև է և հիշեցնում է Լուտիպրին: Քուլխիուե կամ Քուլխիուե քաղաքի թագավորը Մինալիբիի Լուբխուխին էր: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Լուբխուխին նույն Լուբրունիին է, և եթե այս կարծիքը ճիշտ է, ուրեմն, սխալն արդյունք է գրչական վրիպման: Այդ բոլոր փոքր պետությունները դասավորված են Սևանի ափի շրջանում, Պորտակից կամ Օրդակլուից մինչև Ջաղալու՝ հետևյալ կարգով. Կիեխունի (Օրդակլու), Ադախունի, Ուելիբունի (Բայազետ), Լուբրունի (Աթամխան), Կամանի կամ Կամնի, Արկուկինի (Ջաղալու):

Սևանի ափին շարված երկրների մեջ առաջին տեղը գրավում է Ու(ե)դուրի-էթիուենին, և այնտեղից է, որ Սարգուրին մտավ Արկուկինի: Դրանով այդ քաղաքը մտնում է Երևանի շրջանը: Իրոք, մենք դա գիտենք արդեն ըստ Երևանի մոտ գտնվող էլարում հայտնաբերված արձանագրության: Արգիշտիի թագավորության օրով Ուղուրին էթիուենիի թագավորն էր: Էթիուենին կոչվում էր նաև Ուղուրի-էթիուենի: Սրանով, գուցե, ցույց է տրվում, որ էթիուենիի մի մասը իր վրայից թոթափել էր Ուղուրիի իշխանությունը: Սարգուրիի արշավանքի ուղեգրի անցնում է Լիկուե երկրով, որը պատկանում էր Էդիանի քաղաքում գահակալող իշխան Աբիանի (նի)-ին, ինչպես նաև Իրկուաինի իշխանի Իրուխ(-ինի) քաղաքով և Ուելդա(-ինի) իշխանի Իրմաինի քաղաքով (№ 132, 7): Գուցե դրանք էթիուենիի լծից ազատված քաղաքներն են, որոնք գտնվում էին նույն երկրի արևմտյան սահմանների վրա:

Մեկ ուրիշ արշավանքում Սարգուրին, անցնելով Էրիախի (№ 132, 6) երկրով, էթիուենի երկրով, հասնում է Իգանեի, որի իշխանը Կապուրին էր:

Քանի որ Իգանին գտնվում էր Չըլդերի մոտ, իսկ էթիունին հին Հայաստանի բուն Այրարատն էր, ուրեմն, էրիախի երկիրը պետք է որ գտնվեր Արագած լեռան հյուսիսային լեռնաճյուղում, Շիրակի մարզում: Մարմաշնի արձանագրությունը այդ է վկայում:

Սարգուրին էրիախից արշավեց Իշթելուանի, Նադիանի, Ապունինի երկրների դեմ և Աբիլիանիսի իշխանի երկրի դեմ (№ 132, 6): Սարգուրին ավերակի վերածեց էրիախին և վերադարձին (biduiaše) հարձակվեց Աբիլիանիսի վրա, որի թագավորը Մուրինին էր (№ 132, 2): Արգիշտին արգեն կովել էր Աբիլիանիսի, Կուտուրզանի(-նի)-ի և Ուլտուզա(-ինի)-ի հետ (№ 111, 2): Աբիլիանիսին ինքը մենակ, կամ էլ նշված երկու իշխանների հետ միասին, բավական ուժ ունեւր ինքն իրեն հարգել տալու և թըվում է, թե արևմուտքից հարեան էր էրիախին:

Սարգուրիի հաջորդ Ռուսան ամրապնդեց Սեանա լճի ափին տեղադրված շորս երկրների նվաճումը և իր իշխանությունն ենթարկեց տասնինը թագավորների, որոնք իշխում էին լճից այն կողմն ընկած լեռներում: Քյուլաղուանի (№ 147) արձանագրությունը խնամքով պահպանել է այդ թագավորների ցուցակը: Փաստերի պակասություն պատճառով նույնիսկ մտավորապես չի կարելի ցույց տալ, թե նրանք որտեղ և որ շրջանում էին իշխում:

Նոր Բայազետի արձանագրության մեջ (№ 147Ա) Ռուսան հայտնում է, որ գրավել է Ուելիքուի երկիրը, որի Նիեդունի թագավորի փոխարեն նշանակել է մի ուրարտացի կառավարիչ: Նի(ե)դունին հարկատու էր Սարգուրինին (№ 132, 6), մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում նա գրկվեց իր գահից, հավանական է, Սեանի շրջանի քսաներեք թագավորների դեմ Ռուսայի կատարած արշավանքի ժամանակ:

Հյուսիսում Արգիշտին ռազմական գործողություն չծավալեց: Համենայն դեպս, նա այդ մասին ռազմական բնույթի արձանագրություններ չի թողել: Սակայն նրա որդին՝ Ռուսա II-ը, Ուրարտուին միացրեց Մակուրի շրջանը, որտեղ նույնիսկ մի քաղաք հիմնադրեց (№ 153Ա): Նրա թագավորության ժամանակ Եփրատի կողմից մի նոր թշնամի երևան եկավ: Միտայի հորդանները, այսինքն՝ մուշկերը, խաթի, խալիտուի և այլ անծանոթ ցեղերի հետ դաշնակցած, թափանցեցին Ուրարտու: Ռուսան ասպատակողների դեմ դուրս եկավ: Եթե, ինչպես կարծում է Լեհման-Հաուպտը, իշխան Մեննակի կողմից կառուցված Պադին բերդը վերակառուցել է, ապա գուցե այդ իրողությունը կապ ունի մուշկերի ասպատակության հետ: Ռուսայի ներկայությունը Մեծկերտում (Մազկերտում) նույնպես հաստատ է (№ 152): Ռուսան ետ մղեց ասպատակողների հոսանքը, թե այն Ասորեստանի կողմը դարձրեց: Այդ գրվագի մասին ոչ մի ստույգ բան չգիտենք: Սակայն Ասարխազդոնի մտահոգությունը Շուպրիայի մասին

ցույց է տալիս, որ դրությունը համարվում էր բավական վտանգավոր, և որ Ռուսան «կիմմերների և ուրիշ դաշնակիցների հետ» պատրաստվում էր հարված հասցնելու Աշշուրի պետությունը:

Պետության հյուսիսում ուրարտական թագավորների տերիտորիալ իրացումները գտնվում էին, ուրեմն, Արաքս գետի և Չըլդեր լճի միջև ու տարածվում էին Սողանլու լեռներից մինչև Սեանա լճի շրջանը: Այդ տերիտորիան ծածկված էր ցեղերի և տարբեր կշիռ ունեցող իշխանությունների ցանցով: Դժվար է սահմանագծել այդ երկրները և ճիշտ տեղադրել: Նկատելի է, սակայն, որ այդ իշխանություններից մի քանիսը գերակշիռ դիրք էին գրավում որոշակի գոտիներում. արևմուտքում՝ Դիաուելիսին, արևելքում՝ էթիունին, իսկ էրիախին և Աբիլիանիսին համարյա կենտրոնն էին զբաղեցնում:

Դիաու(ե)խի կամ Դիաու(ե)-խինի, էթիունի կամ էթիու-խինի, էրիախի(նի), Աբիլիանի-խի՝ նշանակում են Դիաուի, էթիուի, էրիաի և Աբիլիանի շառավիղ կամ դինաստիա: Դիաու(ե)խիները իշխում էին լայն կերպով զգված Վանանդի սահմաններում, էրիախիները և Երիախիսիները՝ Շիրակում, իսկ էթիուիսիները՝ բուն Այրարատում: Սկզբնաշրջանում էթիունին թվում է, թե ավելի լայն իմաստ ունեւր և գործածվում էր որպես տոհմական տերմին Արաքս գետից այն կողմն ընկած տերիտորիայի վրա:

Սեյսի կարծիքը, թե դիաուելիսիները դասական հեղինակների տաոխներն էին (taochoi); հայկական Տայքը, ընդունվեց Լեհման-Հաուպտի և ուրիշների կողմից: Տայք-սեռական՝ Տայոց—Ταό-χοι, ավելի շուտ Daya-eni-ի հայկական ձևն է, երկիր, որը ուրարտական վավերագրերը շեն հիշատակում: Այդ ժողովուրդը Ուրարտուից դուրս էր:

Բայց մենք կարծում ենք, որ շատ ավելի հարմար կլիներ պատմական դրվածքին, ինչպես նաև հնչյունաբանական կանոններին՝ «Դիաուելիսի»-ում տեսնել հայկական Զավախ-քը, վրացական Զավախ-եթին՝ Գոգարենն (Գուգարք) նահանգի մի գավառի անուն, որ դեռևս մնում է և վերաբերում է Չըլդերի հյուսիսում գտնվող Ախալքալախի շրջանին:

Այս նույնացումը առավել ևս ապացուցելի է, քանի որ Զավախքը սահմանակից է նույն Գոգարեննի մի շրջանի, որը հայերեն կոչվում է Կղարք-ք, իսկ վրացերեն՝ Կլարք-եթի: Դա Պտղոմեոսի Καταρζήγη-ն է և հավանական է՝ Ստրաբոնի Χο(λα)ρζήγη-ն¹, որն աներկբայորեն սերվում է ուրարտական Katarza-ից: Ուղեցել են Καταρζήγη-ն սրբագրել Καλαρζήγη-ի, որպեսզի նույնացնեն Կղարքի հետ: Բայց դրա կարիքը բոլորովին չկար. երկու ձևերն էլ ճիշտ են և վերացադրում են ուրարտական

¹ Marquart, Eranšahr, էջ 168:

անունը, ուր է-ն ուներ ի Գնչունը, որը շերքեզ լեզվում սովորական է և որը կարող է ճյուղավորվել որպես -t' Katarza-ի և որպես -l' Kalarza-ի: Այստեղ նույն Գնչունական երևույթն է հանդես գալիս, որը մենք ցույց տվինք Կուլլիմերի և Կուտամբ-անի մեջ, որ առաջ են գալիս Կուտալիմերից: Katarza-ն՝ դա նույն Quturza անունն է, որ նշված է Ուլտուզայի հետ: Սա բացահայտում է հայերենի ձայնավորների համակարգը՝ Կուլարջ-թ-ից՝ Կղարջթ: Kaŋarza—Καταρχήν ἄλλε պահպանվել է նույնպես հայկական Գողերձականի մեջ որպես էթնիկական տերմին¹:

Ռուս ասուրագետ նիկոլային առնչություն է տեսնում Eria-bi-ի և Erevan-ի միջև, որը շատ վիճելի է: Ավելի շատ նմանություն կա Etiuni-ի և հայկական Ուտիբի միջև, դասական հեղինակների Ձեղորդ-ի և Օբելիա-ի: Սա անունն է մի ժողովրդի, որից մնացել է միայն մի քանի գյուղ Նուխի քաղաքի մոտ: Ուտի և Օբելիա ձայնավորների համակարգը հիշեցնում է Uduri և Uituri ուրարտական անձնանունները:

4. ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ուրարտուն չունեն միօրինակ սահմանադրություն: Այն բազմաթիվ երկրները, որոնք նա ընդգրկում էր, տարբերվում էին կենտրոնական իշխանության նկատմամբ ունեցած իրենց կախման բնույթով և պահանջում իրենց քաղաքական դիրքին համապատասխան կարգ:

Պետք է զանազանել երեք կարգի տերիտորիաներ: Առաջին հերթին բուն Ուրարտուն, որը բաղկացած էր երկու մայրաքաղաքներից՝ Տուշպա և Արզաշկուն կամ Վան և Մեղազկերտ: Նա բաժանված էր վարչական միավորների՝ նահանգների, որոնք ենթարկվում էին կուսակալների իշխանությանը: Երկրորդ տեղը պատկանում էր նվաճված երկրներին, որոնցից մի քանիսը նահանգների էին վերածված, բայց շատերը պահպանել էին իրենց անկախությունը՝ տարեկան հարկ մուծելու պարտավորություններով:

Երրորդ կարգը բաղկացած էր անկախ թագավորություններից, որոնք, սակայն, գտնվում էին Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության տակ:

Բուն Ուրարտուի նահանգները քեզ ծանոթ են Սարգոնի նկարագրությունից: 713 թվականի ներխուժման ընթացքում Ասորեստանի թագավորն անցավ Ուրարտուի յոթ նահանգներով՝ Զարանդա, Սուբի, Գալա, Բարի կամ Սանգիրուտու, Արմարիլի, Այադի և Ուալայիս: Նրանք դասավորված էին նրա ճանապարհի վրա՝ Ուրմիա և Վանա լճերի միջև:

¹ Գիոնիսիոս թրակացու քերականության հայերեն հին թարգմանության մեջ ἐθνικὸν δὲ ἐστὶ τὸ ἔθνος θελατικόν, ὡς φερεῖ Γαλάτης նախադասությունը թարգմանված է. «ազգական է որ ազգի յայտական, որպես Գողերձական Տուն, վրացի. Ars Dionysii grammatici et Armeniaca in eam Scholia, édition de N. Adontz, Petrograd, 1916, էջ 20, 210

Պետք է ավելացնել Տուսպան (Տուշպա)՝ մայրաքաղաքի նահանգը, որը հայերը կոչում էին Տոսպ, դասական հեղինակների Tospitis-ը:

Արմարիլին նույն Արամալի նահանգն է, որը ծանոթ է 857 թվականին Սալմանասար III-ի արշավանքից և իր անունը պարտական էր Արամեին, մի փաստ, որ արդեն շատ լավ նկատելի է Հոմմեյլը: Սալմանասարը նույն շրջանում հիշատակում է նաև Թումմեն և Զանդիլունան: Այսպիսով, նահանգների թիվը տասնի է հասնում:

Սարգոնի գործակալներից մեկը հաղորդում էր, որ Ուրարտուի հինգ կուսակալներ գնացել էին Ուխի և նրանց մեջ՝ Արմարիլի կուսակալը, որը Տուտու էր կոչվում¹: Հետևաբար, Արմարիլին իսկապես նահանգ էր, մի վարչական միավոր, և գտնվում էր կուսակալի իշխանության ներքո: Հավանական է, որ մյուս նահանգները նույն տիպի էին, այսինքն՝ վարչական բաժանումներ՝ կուսակալների իշխանության տակ:

Նույն տարում, 713 թվականին, կիմմերների դեմ ձեռնարկած պատերազմում Ռուսան ճակատամարտը տանուլ տվեց: Ասորեստանյան գործակալների տեղեկությունների համաձայն, ութ ուրարտական կուսակալներ մնացին ռազմի դաշտում: Գրանք էին՝ Rab-bi-lub=Rabšak նահանգի դիմացի նահանգի կուսակալը. Ամիդի դիմացի նահանգի կուսակալը. Թուշխանի դիմացի նահանգի կուսակալը. Մուսասիրի դիմացի նահանգի կուսակալը. Ուազաբի կուսակալը. Շիբուրի կուսակալը. Կար-սիպարրիի դիմացի երկու կուսակալները և Շաթթերայի կուսակալը²:

Այդ ինը կուսակալություններից վեցը Ասորեստանի սահմանակից էին, որոնցից երեքը՝ Ամիդի, Թուշխանի (Կուրխ) և Ռարշակի, այսինքն՝ Կուլմուխի նահանգի դիմաց, Սարիշայի և Հիսն-Քեյֆայի շրջանում, իսկ երեքը՝ Զաբից արևելք, Կար-սիպարրիի և Մուսասիրի դիմաց: Ինչպես էին կոչվում ուրարտական այդ նահանգները: Հայտնի չէ: Միայն երեք նահանգներ են նշված իրենց անուններով՝ Ուազաբ, Շիբուր և Շաթթերա: Ուազաբն վերոհիշյալ նույն Ուալայի անունն է, որը համապատասխանում է Աղբակի շրջանին, Զաբի ակունքների վրա: Շիբուր և Շաթթերայի տեղերը հայտնի չեն: Պետք է նրանք փնտրել Արևելյան Տիգրիսի (Բոհատան) ջրերի ուղղությամբ:

Ասորեստանցիներին ծանոթ էին նաև երեք ուրիշ ուրարտական կուսակալներ, որոնք գործում էին Ասորեստանի սահմանների վրա. Կանիում նահանգի առաջնորդ Սակուատան, Աշուր-ռիսուայի՝ ասուրական կառավարչի, դիմացի նահանգի առաջնորդ Սեթինին և Ուկուր ասուրական քաղաքի դիմացի նահանգի առաջնորդ Սունան:

¹ Pfeiffer 8=Harper 444.

² Harper 646.

Կանխուհի ճիշտեցնում է Քանան՝ Զուգրի շրջանի բնակավայրերից մեկը, որը Սեննաքերիբը հայտարարում է, թե նվաճել է Տիմուրիի (հայկական Տմորիթ) և Աշուր-ոսուալի Կիպու (Գեֆշ) նահանգի հետ միասին: Այդ պահին նա գտնվում էր Խալժուում, ուրեմն, Սեթինիի նահանգը Խալժուի դիմացն էր գտնվում: Այս վայրը և Ուկկուն հավանաբար զբաղեցնում էին Խաղիլի և Խաբուրի ամերը: Համենայն դեպս, դրանք գտնվում էին Զուգրի լեռան և Զար գետի միջև: Խալժուի և Ուկկուի դիմաց գտնված Սեթինիի և Սուենայի կուսակալությունները, ուրեմն, Արևելյան Տիգրիսի ջրերի ուղղությամբ էին ընկնում և, գուցե, նույնանում են Շիրուր և Շաթթերա նահանգների մոտ: Ասորեստանի սահմանազրխին այս նահանգների միջև կարող էին բուն Ուրարտուին պատկանել միայն Շիրուրը, Շաթթերան և Մուսասիրի դիմացի նահանգը, ներառյալ Սեթինիի և Սուենայի կառավարությունները, եթե նրանք տարբեր են Շիրուրից և Շաթթերայից: Հավանական է, որ Վանա լճի հարավային ամերն գտնվող Իրինու և Աիգու երկրները (№ 52), ինչպես նաև Անաշին (№ 28) նույնպես բուն Ուրարտուի մասն էին կազմում: Այդպիսով, բուն Ուրարտուն տասնհինգ նահանգներից քաղկացած կլինեին: Գրանցից և ոչ մեկը չի նշված, թե ուժով ձեռք բերված լինի: Բացի այդ, դա հենց այն երկրամասն է, ուր հատկապես զարգացավ ուրարտական մշակույթը:

Նվաճված տերիտորիաների գոտին բավական լայն է: Հստակ գաղափար կազմելու համար օգտակար ենք համարում այստեղ ներկայացնել նվաճված երկրների գրեթե լրիվ մի ցուցակ, հաշվի առնելով միմիայն «երկիր» որոշիչով նշված անունները, առանց նկատի առնելու քաղաքները, ի բաց առյալ այն դեպքերը, երբ քաղաքներն անպայման որոշ շրջաններ են ներկայացնում:

- | | |
|---|-------------------------------------|
| 1. Ալաու | 13. Կուարլինի (Զվարթնոց — էջմիածին) |
| 2. Ուրմենիուխինի (Տարոնում) | 14. Ուլուանի (էլար) |
| 3. Շեթթերիա (Պալու) | 15. Ախուրիանի (Սարիղամիշ) |
| 4. Թիտիա իշխանի տիրապետությունը (Պաղին) | 16. Ուխիմեակի (Զալդիր) |
| 5. Խուզանա (Հոզատ) | 17. Ալրուբա (Կուլիջան) |
| 6. Մուպա-նի (Մոփթ, Մոֆենե) | 18. Էրիախինի (Մարմաշեն) |
| 7. Ալգի (Անդիտենե) | 19. Իշկիգուլու |
| 8. Ռուսայի քաղաքի շրջան (Մակու) | 20. Կիեխունի (Օրդակլու) |
| 9. Իրիկուախի (Յուլակերտ) | 21. Վելիքուխի (Նոր Բայազետ) |
| 10. Սելուինի | 22. Լուերունի (Աթամխան) |
| 11. Ուրբիկա | 23. Արկուկինի (Զաղալու) |
| 12. Պուրունուրդադի (Արմավիր) | 24. Ադախունի |
| | 25. Լուիպրունի |

- | | |
|------------------|--|
| 26. էշամուա | 47. Անիշթուրու |
| 27. Կամ(ա)նիու | 48. Ուլտուզա |
| 28. Կուալբանի | 49. Էքիունի |
| 29. Ուխունունի | 50. Կուրիանի |
| 30. Թերիանի | 51. Պուսունի |
| 31. Գիաուեխինի | 52. Աբիլիաեխինի |
| 32. Շեշեթինի | 53. Իշթեկունի |
| 33. Լուշաինի | 54. Կադիանի |
| 34. Կաթարզանի | 55. Լուկիուե |
| 35. Ուխտերուխինի | 56. Աբիանինի |
| 36. Բիանի | 57. Իրկուաինի |
| 37. Խուշանի | 58. Ուելիքուանի |
| 38. Գիդինի | 59. Պուլինալի |
| 39. Աշկալուշի | 60. Ռուիշիանի |
| 40. Կալի | 61. Գիուծինի |
| 41. Շերիադի | 62. Ուիբարդա |
| 42. Գուլութախիսա | 63. Ուիշուշի |
| 43. Աբունի | 64. Կուլխի |
| 44. Իգանի | 65—83. Սևանի մյուս կողմում գտնվող 19 երկրները: |
| 45. Զարախա | |
| 46. Սիրիմութարա | |

Այս բոլոր երկրամասերը, բացի Կուլխիից և Սևանի շրջակայքի 19 պետություններից, տեղավորված էին Այրարատի սահմաններում: Այրարատը հին Հայաստանի տասնհինգ մեծ նահանգներից մեկն էր: Հետևաբար, հակառակ այդ երկրների այնքան մեծ թվին, իրականում նրանք զբաղեցնում էին բավական սեղմ տերիտորիա: Բավականաչափ փաստեր չկան այդ երկրների դեմ Ուրարտուի ձեռնարկած դարավոր պայքարի վերջնական արդյունքն իմանալու համար: Մենք հաստատ դիտենք, որ այդ պետությունների մեջ ամենահզորը՝ Գիաուեխինին, վերջ ի վերջո զենքերը ցած դրեց և զարձակ կուսակալների իշխանություն տակ գտնվող ուրարտական մի նահանգ: Մեկ ուրիշ կարևոր պետություն՝ էթունին, հավանական է նույն բախտին արժանացավ իր Ուրուրի թագավորի մահից հետո: Ուխտերուխինին նույնպես կորցրեց իր անկախությունը նահանգային կարգերին հպատակվելով: Գիտենք նաև, որ ուրիշ երկրներ, ինչպես Աբիլիանիսինին, Վելիքուխինին, պահպանելով հանդերձ իրենց առաջնորդները, հանձն առան հարկ վճարել: Բազմաթիվ փոքր տիրակալություններն, անշուշտ, չէին կարող ավելի լավ վերաբերմունքի արժանանալ, և, անտարակույս, նրանք այսպես թե այնպես ընդգրկվեցին Ուրարտու պետության մեջ:

Հարավում, Ասորեստանին սահմանամերձ վայրերում, Ուրարտուն իշխում էր հետևյալ երկրների վրա.

- | | |
|--------------------|------------------|
| 84. Նիրիբա | 90. Էրունի |
| 85. Կուալիբիլանի | 91. Կիրպունու-նի |
| 86. Արթուհա-նի | 92. Ուլիբա-նի |
| 87. Ուսուտուանի-նի | 93. Դիրգու-նի |
| 88. Խուլմերու-նի | 94. Իշալա-նի |
| 89. Մարմա-նի | 95. Կուսենու-նի |

Այս երկրները գտնվում էին Արգանենեում և Մեծ Մոփքում՝ հին Հաստանի երկու նահանգներ, որոնք տարածվում էին մինչև Արևելյան Տիգրիսի աջ ափը:

Այս երկրների սահմաններումն էին գտնվում ուրարտական երեք՝ Ամի-դի, Թուշխանի և Ռաբշակի գիմաց գտնվող նահանգները:

Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան) ավազանում ուրարտական տիրույթները ճշգրտված չեն: Ստույգ է, որ Ուրարտուն տիրապետություններ ունեւր Տմորիք-Ալիլի և Ջղմարի (Ջուլամերկ) շրջաններում:

96. Սեննաքերիբի արշավանքը Թիմուրուի դեմ հիմնականում Ուրարտուի դեմ էր ուղղված:

97. Ալզանին, հավանաբար Ալիլի, իր աստվածն ունի ուրարտական պանթեոնում — ասպացույց, որ նա նվաճվել է:

98—99. Մենք հիշատակեցինք, որ երկու նահանգ՝ Կար-սիպարրիի գիմաց՝ պատկանում էին Ուրարտուին:

100. Ուշինին — ներկայիս Ուշնուն, որի աստվածը Ուրարտուի պանթեոնումն էր, ուրեմն նվաճված էր:

101. Տարիունի, գուցե Տեր — գավառ՝ Ուշնուից, Թրաբիից հյուսիս («Աշխարհացույց»-ի Թուրաբը):

102. Արգիշտիի Աշկահան, որը Սարգուրիի նույն Ուշկիանին է, անկասկած, նաև Սարգունի Ուշկայան, Մանայի սահմանագլխին, Ուշնուի մոտ:

Ուրարտացիները հավանում են և այլ երկրների տիրացած լինել, որոնց տեղերը հայտնի չեն՝ Արխաու, Հանի, Կուլաշի, Իրկիունի, Շաթիրարունի, Ալալի, Բաբանի, Տուարածի, Գուրգու, Բամնի, Ումեկի, Ուրիանի, Թաիրծունի, Արթարմու, Արմե, Պուլուադի և ուրիշներ, որոնց անունները կիսով չափ ջնջված են:

Այդ երկրների մի մասը, անշուշտ, պատկանում էր Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության գոտուն՝ Մանայի շրջանում, ինչպես որ Կաուրի, Մուշանի, Ռախիսա և Նուշինի կոշվող երկրները՝ Մելիտենեի շրջանում:

Մանա թագավորությունը, ինչպես և մերձեփրատյան խաթինա և Մելիտենե փոքր պետությունները մտնում են Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության ոլորտը: Ասորեստանի սպառնալիքին միշտ ենթակա այս եր-

կրները կարիք ունեին Ուրարտուի օգնությունը, իսկ վերջինը շահագրգռված էր օգտվելու նրանց համագործակցությունից ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ: Նրանք Ուրարտուի պատմության մեջ կարևոր դեր խաղացին որպես դաշնակիցներ և կամ՝ որովհետև նրանց տերիտորիան Ասորեստանի հետ մրցակցության վայր էր հանդիսանում: Միայն Մուսասիրը համարյա Ուրարտուի ավատատուն էր (մինչև Սարգունի թագավորությունը): Այնուհանդերձ, դրանք անկախ պետություններ էին և Ուրարտուի սահմաններից դուրս էին գտնվում: Կազմի մասին խոսելով՝ մենք նկատի ունենք միայն բուն Ուրարտուն և նրա տիրույթները Հայկական լեռնաշխարհում:

Ուրարտու՝ երկրի ասուրական հորջորջումն է: Առաջներում ասորեստանցիներն այն կոչում էին Նաիրի: Ուրարտուն նախ երևան է գալիս Ուրատրի ձևով: Աշուրբեկալան (1077—1066) այս անունով է նշում Բոհտանի մի շրջանը: Նրա անմիջական հաջորդներից մեկը՝ Սալմանասար II-ը ասում է, որ երեք օրում կամ երեք քառորդ օրում նվաճել է Ուրատրին. հետևաբար, այդ տերիտորիան բավական սահմանափակ էր և ողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա չէր տարածվում: Ավելի ուշ այդ անունը տարածվեց Հայաստանի վրա: Չի կարելի ասել, թե դա թյուրիմացություն չէ և թե, գուցե, Բոհտանի շրջանը Ուրատրի է կոչվել հենց այն պատճառով, որ նա արդեն այդ ժամանակ Ուրատրի-Հայաստանի մաս էր կազմում:

Աշուրնասիրպալն արդեն այդ երկիրը տեղադրում էր Նիրբե ša bitani-ի, այսինքն՝ Հայկական Տավրոսի այն կողմը: Ուրարտու անունը երևան է գալիս Սալմանասար III-ի օրով (859—824) և նշանակում է միմիայն Հաստանը:

Ուրարտական թագավորները Ուրարտու անունը չեն գործածում նույնիսկ ասուրերեն գրված իրենց արձանագրություններում: Սարգուրի I-ը ասուրերեն արձանագրության մեջ իր երկիրը Նաիրի է կոչում: Նրա որդին՝ Իշպուլինին, գործածում է նույն անունը Կելիշինի արձանագրության ասուրերեն տարբերակում: Այստեղ նա իրեն վերագրում է այսպիսի տիտղոսներ. թագավոր մեծ՝ RABU, հզոր՝ DANNU, ամբողջության՝ KISSATI-ի թագավոր, Նաիրիի թագավոր, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ կամ իշխան՝ šaknu:

Ուրարտական տարբերակն այդ տիտղոսները անդրադարձնում է հետևյալ կերպ. թագավոր հզոր՝ DANNU, թագավոր Šuraue երկրի, Biainaue երկրի, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ կամ իշխան՝ alusi:

Այստեղ մեծ՝ RABU-ն զանց է առնված, որ այնքան էլ կարևոր չէ: Ավելի մտահոգիչ է, որ KISSATI-ի և Նաիրիի փոխարեն միայն Շուրաուե և Բիաինաուե են գործածված: Վերջինը Նաիրիին համապատասխանող երկրի ազգային անունն է: Սակայն ի՞նչ է նշանակում Շուրաուե: Ասուրա-

կան տեքստի KISSATI-ի թարգմանությունն է արդյոք, թե KISSATI-ն նույնպես զանց է առնված, իսկ Շուրաուեն հատուկ անո՞ւն է, ինչպես Բիաինաուեն, և վերջինիս հետ համապատասխանո՞ւմ է արդյոք Նաիրի տեքմինին¹:

Շուրաուեն Բիաինաուենի տեքստն ունի և, գուցե, Շուրիի հոգնակի սեռական հոլովն է, ինչպես Բիաինաուեն Բիաինիի հոգնակի սեռական հոլովն է: Բավական զբաղիչ է Շուրին մոտեցնել Սիրիային, բայց Իշպուխին, որ իրեն Շուրաուենի թագավոր է կոչում, Սիրիայում չի եղել: Բացի այդ, եթե համեմատենք ուրարտական երկու տեքստերը՝ № 64—65 և № 142, ստիպված կլինենք ընդունել այն կարծիքը, թե Շուրաուեն ավելի շուտ անվանական է: Առաջին տեքստում Մենուան պարծենում է հետևյալ տիտղոսներով. հզոր թագավոր՝ taraié, մեծ թագավոր՝ al(a)suinie, Šuraue երկրի թագավոր, Biainaue երկրի թագավոր, թագավորների թագավոր՝ erilaue, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ՝ alusi Tušpa-patari:

Մյուս տեքստը գալիս է Սարգուրի II-ից և նույն տիտղոսներն է տալիս նրան՝ ասուրական զաղափարանիչերով՝ հզոր թագավոր՝ DANNU, մեծ թագավոր՝ RAB-ni, շատ երկրների թագավոր՝ MATU MATU^{pl}, Biainaue երկրի թագավոր, թագավոր թագավորաց՝ SARRU^{pl}, Տուշպա քաղաքի կառավարիչ՝ alusi Tušpa-ali: Երկու տիտղոսների տարբերությունը մի կետի վրա է ծանրանում, ուր առաջին տեքստի Շուրաուեն հակադրվում է երկրորդի MATU MATU^{pl}-ին: MATU (երկիր) բառը՝ կրկնված և հոգնակիի նշանով օժտված կամ առանց նրան, ինչպես № 134 արձանագրության մեջ, Sayce LXXII, նշանակում է «բազմաթիվ կամ տարբեր երկրներ», ուրեմն, KISSATI-ի իմաստն է տալիս: Բայց արդյո՞ք նրա նույնացումն է. matu Šuraue գրությունը ավելի շուտ ցույց է տալիս աշխարհագրական տեքմին և թույլ չի տալիս հավատալ, որ այն հավասարազոր է KISSATI-ին, մանավանդ որ այս վերջին բառը, որը ծանոթ էր ուրարտացիներին, գործածված է № 142 արձանագրության մեջ Խալդիի նկատմամբ, որը կոչված է BELU ŠU (= KISSATI), անշուշտ՝ Աշշուրի նմանությունով²:

Ուրարտական թագավորների կրած տիտղոսները պարծենկոտ զարդարանքներ չեն, այլ կոնկրետ վիճակ են ցույց տալիս: Տուշպայի alusi լինել՝ նշանակում է կուսակալի տիտղոսով նահանգի, մայրաքաղաքի տեր լինել: Բիաինի-լին, անշուշտ, ցույց է տալիս երկրների այն ամբողջությունը,

որից կազմված էր բուն Ուրարտուն: Բիա-ինի (Բիայի երկիր) հավանական է Վանի շրջանի դինաստիական անունն է Սարգուրի I-ից առաջ: Շուրի-լին ցույց է տալիս բուն Ուրարտուից դուրս գտնվող երկրները, որոնք միացվել են Ուրարտուին կամ նրա հարկատուն են դարձել: Երկու տեքմինները միասին համապատասխանում են ասուրական Նաիրիին, որը շատ լայն իմաստ ուներ և ընդգրկում էր ամբողջ Ուրարտուն և նույնիսկ որոշ ժամանակաշրջանում կիրառվում էր բոլոր լեռնային այն երկրների նկատմամբ, որոնք շրջապատում էին Ասորեստանը և քնակեցված էին ոչ-սեմական ցեղերով: Շուրին նույն կազմությունն ունի, ինչ որ Նաիրին, Ուրատ-րին, Նամ-րին: Հետևապես, պետք է ընդունել այն կարծիքը, որ Շուրի-լին և Բիաինի-լին համապատասխանում են Նաիրիին և որ Կիշշատին տվյալ տեքստում զանց է առնված:

Այս վիճելի հարցը, ինչպես և բազմաթիվ այլ հարցեր իրենց վերջնական լուծումը կստանան միայն այն օրը, երբ հողի տակ թաղված ուրարտական վավերագրերը մատչելի կդառնան գիտական աշխարհին:

Ուրարտուի պետությունը հիմնված էր Աշշուրի և Խաթթիի պետություններում տիրող միևնույն ըմբռնման վրա: Դա ավատական միապետություն էր, որից և առաջացել էր Ուրարտուի վեհապետների «թագավոր թագավորաց» տիտղոսը: Թագավորը կոչվում էր erili, թագավոր թագավորաց՝ erili erilaue: Արքունիքի կազմակերպությունը հայտնի չէ, բայց այն չէր կարող տարբեր լինել ասուրական արքունիքի կազմակերպությունից: Հավանական է, որ ուրարտական արքունիքը նույնպես ուներ իր abarakku-ն՝ արքունիքի առաջին աստիճանավորը, սկզբում թագավորի օժման արարողակետը, իր rab šaqe-ն՝ «մեծ տակառապետը», իր nagir ekalli-ն՝ «սեղանապետը», ինչպես և իր ախոռապետը, քարտուղարներ, գրագիրներ և բազմաթիվ մեծ ու փոքր պաշտոնյաներ, որոնք կազմում էին թագավորական ծառայության անձնակազմը:

Թագավորն ստանձնում էր բանակի հրամանատարությունը և առաջնորդում այն զեպի պատերազմ: Նա ուներ նաև բանակի գլխավոր հրամանատար՝ turtan. ըստ ասուրական աղբյուրների՝ նաև սրա տեղակալ: Ռուսա I-ի ժամանակ թուրթանը Կակիդանուն էր³, իսկ նրա տեղակալը՝ Ուրծինեն: Նրանք գլխավոր հրամանատարությունն ստանձնում էին այն զեպիքում, երբ թագավորը արշավանքին չէր մասնակցում: Բանակը բաղկացած էր հեծելազորից և հետևակազորից: Սարգոնի վկայությունով, Դալա շրջանի մի քաղաքում էին գտնվում այն ախոռները, ուր թագավորական

¹ Götze-ն, Zeitschrift f. Assy. Neue Folge, V, էջ 203, և Friedrich-ը, Einführung, էջ 31, առաջին կարծիքի կողմնակից են. Tseretheli-ն՝ Revue d'Assyriologie, 33, 1933, № I, էջ 13, երկրորդի:

² Թիգլաթպալասարի Պրիզմայում, King, Annals, էջ 27, Assur-ը ներկայանում է որպես bēlu rabū muš-te-šir KISSAT ilāni:

³ Ասուրական արքունիքի մի երաժիշտ կոչվում էր Կակիդանիտու: Արդյո՞ք նա ուրարտացի էր: B. Meissner, Babylonien und Assyrien, II, էջ 320, ըստ The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania, հրատարակված Hilprecht-ի կողմից, XVII, I 27:

բանակի ձիերն էին խնամում: Սուրի նահանգի բնակիչները հայտնի էին թամբի ձիեր վարժեցնելու արվեստով. մտրուկները թագավորական բանակին էին հատկացված: Ուրեմն, այդ ժամանակվա Ուրարտուն, ինչպես ավելի ուշ՝ Հայաստանը, հայտնի էր երկվարներով:

Մի բանի արշավանքների մասնակցած անձնակազմերի մասին եղած տվյալները թույլ են տալիս գաղափար կազմել զինված ուժերի վերաբերյալ: Մենուան Լուշա, Կաթարդա և Ուխտերուխի թագավորների դեմ տարած 67 մարտականք, (...) 430 հեծելազոր և 15 760 հետևակազոր (№ 14), նույն թագավորը Մանայի Մեհիշտա քաղաքի դեմ արշավելու ժամանակ իր տրամադրության տակ ուներ 1600 մարտականք, 9174 հեծելազոր և 2704 նետածիգ (№ 15): Սարգուրի II-ը միայն 92 մարտականք ուներ, բայց 3600 հեծելազոր և 352 011 հետևակազոր (№ 132Ա): Հետևակազորի թիվը չափազանցված է: Հավանաբար, դա գրչական սխալի հետևանք է, եթե միայն atibi — «տաք հազար» բառը չունի «հազարի» նշանակություն, որը կտար 37 011: Եթե ոչ՝ կատարվել, որ Սարգուրի II-ի բանակը, համեմատած ասուրականի հետ, ավելի բազմամարդ էր, որը քիչ հավանական է: 345 թվականին Սալմանասար III-ը ոտքի հանեց հարյուր հազար մարդուց բաղկացած մի բանակ խաթթի տաներկու թագավորների դեմ:

Թագավորն այն «անսահման, անթիվ» է կոչում: Սարգուրին չէր կարող երեք անգամ ավելի զինված ուժ ունենալ, քան Աշշուրի հզոր վեհապետը: 853 թվականին նույն Սալմանասարին սպառնում էր սիրիական թագավորների կռալիցիան: Նրանցից ամենազորեղները՝ Դամասկոսի և Համայի թագավորները, ունեին, առաջինը՝ 1200 մարտականք, 1200 հեծելազոր, 20 հազար հետևակազոր, իսկ երկրորդը՝ 700 մարտականք, 700 հեծելազոր և 10 հազար հետևակազոր²: Այս թվերը շատ կլորացված և համաչափ են, հազիվ թե կարելի է վստահել դրանց: Այնուհանդերձ, կարելի է հետևություն անել, թե զինվորական տեսակետով ինչ էին ներկայացնում այդ ժամանակաշրջանի փոքր պետությունները: Սարգոնի օրով Կուսմուխին կարող էր ռազմի հանել 1500 մարտականք, 1600 հեծելազոր, 20 հազար նետածիգ և հազար զինվոր՝ զինված վահաններով ու նիզակներով³:

Սարգուրի II-ը իր տարեգրությունը եզրափակում է հետաքրքիր ծանոթությունով՝ բանակի հանգերձանքի մասին. 121 անձ (?), 10 408 ձի, 132 ջորի, 12 321 կով և 9036 եղ = 21 357 խոշոր անասուններ, 35 467 ոչխար,

2114 նետ, 1342 աղեղ, 49 990 բրիչ, 1 022 133 kapi-še հացահատիկ, 111 aqarki (չափ) գինի, 86 aqarki և 7 birusi (չափ) կարագ, 7070 մնաս պղինձ, 336 ստրուկ և ururda-ni «վերակացու» (?): Զինվորական տերմինաբանություն մեջ ծանոթ են միայն՝ buradini — «բանակ», gunuše — «մարտ», giššuri — «զինվոր», badli — «նետ»: Մյուս տերմինները՝ կառք, հեծելազոր, նետածիգ և այլն, արտահայտված են գաղափարանիշերով կամ ասուրերեն:

Գաղով երկրի վարչությունը, պետք է զանազանել բուն Ուրարտուն և զենքի ուժով նվաճված տերիտորիաները, այսինքն՝ Բիախնիլին և Շուրիլին:

Ինչպես տեսանք, առաջինը բաժանված էր նահանգների և կառավարվում էր կուսակալների կողմից: Նահանգ նշանակող ուրարտական բառը ծանոթ չէ: Սարգոնն ասուրական տերմին nagû-ն է գործածում: Նահանգների առաջնորդներին ևս կոչում էին՝ ասուրական ձևով՝ bel paḫati կամ piḫati: Կուսակալների հրամանատարության տակ էին գտնվում փոխկուսակալները՝ bel-paḫati šanû: Ամիդի ասուրական կառավարիչը թագավորին ներկայացրած իր զեկուցման մեջ հայտարարում է, որ հարևան Ուրարտուի կուսակալն ու փոխ-կուսակալը խարդա քաղաքում են¹: Մի քանի կուսակալներ ծանոթ են իրենց անուններով՝ թուրթան Կակկադանուն և իր փոխանորդը՝ Ուրծինեն, որոնք միաժամանակ կուսակալներ էին. ապա՝ Սեթինին ու Սունան: Այս երկու կուսակալները հրաման էին ստացել զբնալ տեղավորվել Մուսասիրում, և Սեթինին այնտեղ գնաց «3000 հետևակազորով՝ sabê^{pl} šêpâ^{pl}, կառավարիչներով՝ šaknûte, սպաներով՝ rab qallûte»: Սունան իր զինվորներով հետևեց նրան²:

Կուսակալները ոչ միայն օգնականներ կամ փոխ-կուսակալներ ունեին, այլ նաև ստորադաս գործակալներ՝ šaknûte, գուցե, գավառների առաջնորդներ և սպաներ: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ նրանք անմիջապես իրենց հրամանի տակ բանակ ունեին: Այնպես որ նրանք միավորում էին իրենց ձեռքում քաղաքական ու զինվորական իշխանությունը: Թագավորը, անշուշտ, ուներ իր գրանիկ գունդը և զորքեր իր տրամադրության տակ: Անհաջողության դեպքում նա մորթիլիցացիայի էր ենթարկում նահանգների ուժերը, ինչպես Սեթինիի և Սունայի պարագայում, որոնց նա հանձնարարեց պաշտպանել Մուսասիրը, կամ կիմմերական պատերազմի ժամանակ, ուր ինը կուսակալներ զոհվեցին:

Կային նաև աստիճանավորներ, որոնք կոչվում էին rabûte և իրենց տրամադրության տակ նույնպես ունեին զինված ուժեր: Ասուրական աղբյուրների համաձայն, կիմմերներից կրած պարտությունից հետո թագա-

¹ 8լարձան, I, 44—45, A. Amiaud et V. Scheil, Les Inscriptions de Salmanasar II (III), էջ 57:

² Surbeqrupjուն, II սյունակ, տող 90—95: Հուգո Վինկլերը՝ E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek-ում, էջ 173:

³ Fastes, I, 116—117. Յ. Ե. Պալլերը՝ E. Schrader, նշվ. աշխ. II-ում, էջ 69:

¹ Pfeiffer 6 = Harper 424.

² Pfeiffer 10 = Harper 380.

վորին հաջողվեց խաղաղություն հաստատել, և նրա «rabûte-ները տուն վերադարձան»: Մեկ ուրիշ ասորեստանցի գործակալ զեկուցում էր, որ Ուրարտուի թագավորի բանակը ոչնչացավ, նրա rabûte-ներից երեքը զոհվեցին իրենց զորքերով՝ emuqi¹:

Rabûte բառը rabû-ի հոգնակին է և նշանակում է «մեծեր» կամ, ինչպես Պֆայֆերն է ենթադրում, «ազնվականներ»: Սակայն տերմինի սոցիալական արմատը անհայտ է մնում: Ի՞նչ էին ներկայացնում այդ «մեծերը»: Ատյանի ազնվականություն մասի² է խոսքը՝ արքունիքի ներկայացուցիչներ, որոնք միաժամանակ վարչության մեջ կարևոր պաշտոններ էին գրավում, ինչպես սովորություն էր Ասորեստանում: Այդ դեպքում ազնվականները նահանգների կուսակալների նման կլինեին: Սակայն Սարգոնը ճանաչում է ուլարտական թագավոր Ուրասյի «մեծերին» և նրանց պարզ կերպով տարրերում է կուսակալներից: Ուսուչ լուսն ճակատամարտից հետո Սարգոնն ասում է, որ գերի է վերցրել Ռուսայի «մեծերին»՝ ašaridûti, նրա «խորհրդականներին»՝ maliki, թագավորական ընտանիքի 260 անդամներին, «կուսակալներին»՝ bel-pabati, «ծիպավորներին»՝ pit-halli³:

Ašaridûti-ն, որ ašaridu-ի «մեծ»՝ հոգնակին է (ašar-ի «տեղ» և edu-ի «առաջին» բաղադրյալը, ուրեմն՝ «առաջին տեղի մարդ»), անշուշտ rabûte-ի հոմանիշն է: Ašaridu-ն չի կարող «ծերեր» նշանակել, որովհետև Սարգոնը «ծերեր» ասելու համար šibi բառն է գործածում, որ šibu-ի հոգնակին է: Մանայի թագավոր Ուլուսուունու իր «մեծերի» rabâni, իր «ծերերի» šibi, իր «խորհրդականների» maliki, իր «կուսակալների» šakkana-ki և իր «սպանների» ridie հետ եկավ Սարգոնին դիմավորեց: Վերոհիշյալները երկրի վարչական մարմիններն էին³:

Rabûti-ն գուցե նշանակում է հողատեր մեծ իշխաններ, որոնցից ոմանք գահազրկված հին դինաստիաներից սերած՝ պահպանել էին իրենց հայրենական ունեցվածքի մի մասը, մյուսները թագավորներից հողեր էին ստացել և ֆեոդալներ դարձել: Շատ վաղուց Արևելքում կար երկրին կամ թագավորին մատուցած ծառայության համար այդ ձևով վարձատրելու սովորություն: Այդ տեսակի rabûti-ները, հավանաբար, հանդիսանում էին ավատական ազնվականությունը և պարտավորվում էին պատերազմական վիճակում պահել որոշ թվով կովոզներ, որոնք, թագավորի առաջին իսկ կանչին, պետք է մասնակցեին ռազմական գործողություններին: Վե-

րոհիշյալ երեք rabûti-ները սույն «ազնվական», կալվածատիրական հողատերերի թվին էին պատկանում¹:

Ուրարտական արձանագրությունները բուն Ուրարտուի կազմակերպության մասին ոչինչ չեն ասում: Նրանք գլխավորապես նվիրված են ռազմական գործողությունների պատմությանը և որովհետև զինվորական գործողություններ տեղի չեն ունեցել [Իրախնայի—Նմբ.] տերիտորիայում...

... (Աղոնցի ձեռագրի 206 էջը այստեղ պակասում է:)

Իրոք, Լուշան, Կաթարզան և Ուրտերուխին, որոնք սեփական տիրույթներ ունեին, որակված են էթիուխինի (№ 13) թագավորներ, այսինքն՝ նրանք պատկանում էին էթիուխ ընտանիքին, որի գլխավոր տիրույթ էթիուխին վրա որպես թագավոր իշխում էր ոմն Ուզուրի: Նրա տիրույթն իր անունով կոչվում էր Ուզուրի-էթիուխին:

Ըստ № 112Բ արձանագրության՝ խալդին հպատակեցրեց էթիուխին: Արգիշտի թագավորը հետևեց ասածուն ու գրավեց ոչ թե էթիուխին, ինչպես պետք էր սպասել, այլ Դիաուեխինին, Լուշան, Կաթարզան (իմա՝ այդ անձնավորությունների երկրները), էրիախինին, Գուլութախիխայի և Ուրտերուխի «երկրները»: Եթե տեքստը ճիշտ է, պետք է եզրակացնել, որ հպատակեցված այդ բոլոր երկրները կազմում էին էթիուխի մասերը, ուրեմն՝ ոչ միայն Լուշան, Կաթարզան և Ուրտերուխին, այլ նաև Դիաուեխին, էրիախին և Գուլութախիխան:

№ 111, 2 համարում՝ խալդին ելնում է Արիլխանիխի, Կուլուզանի և Ուլուզայի դեմ: Արգիշտին մեկնում, գրավում է էթիուխին և բռնում է նրա թագավոր Ուզուրի էթիուխինին: Հետևաբար, այդ երեք առաջնորդները սերում էին նույնպես էթիուխից, և էթիուխին ու էթիուխինին նույն երկրն են:

էթիուխին մեզ ներկայանում է որպես մի հզոր և բազմաճյուղ ցեղ, որի ճյուղերից ամենագլխավորը Դիաուեխին էր: Մենուայի ժամանակ միայն Դիաուեխիում երեք թագավորներ կային՝ Ուլուսուուրչին, Բալթուլիսին և անուններ կան, ինչպես՝ Իրիկուախի, Վելիբուլի, Սելուխինի, Կուարլինի և այլն, որոնք թվարկված են վերը հաղորդված ցուցակում: XII դարում և ալլեն, որոնք թվարկված են վերը հաղորդված ցուցակում: XII դարում Թիզլաթպալասար II-ի կողմից նվաճված երկրների մեծ մասը հայրանվանական անուններ ունեին՝ Ունզամունի, Պիլախինինի, Ատուրդինի, Կուլիբարդինի, Աբահինի, Դայանինի և այլն: Ընդհակառակն, նման անվանումը հա-

¹ Pfeiffer 11 = Harper 197.

² Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne, 137—138 տողեր:

³ Նույն տեղում, 32—33 տողեր:

¹ Tseretheli-ն, Revue d'Assyriologie, XXXII, 2, 1935, էջ 74, ծան.1, կարծում է, թե № 112 A 4=pl. XXVII, 7—8 արձանագրության անհասկանալի արտահայտությունները՝ AMELU ip-ri-u-na-ni-e-di-ni, MATU Bi-a-i-na-ni-e-di-ni, նշանակում են «Իրախնայ երկրի ազնվականության (=իշխանների ամբողջության) համար»:

տուկ շէր կամ օտար էր բուն Ուրարտուին. նրա նահանգները կոչվում էին՝ Զարանդա, Բարի, Սանգիրուտու, Դալա և այլն: Թվում է, թե միայն Բիա-ինի-լին է բոս էության հայրանվանական անուն. Բիա-ն կամ Բիաի-ն, հավանական է, այն դիւստոններից մեկն էր, ինչպես էթիու-ն, որոնք իշխում էին Վանի շրջանում՝ թագավորության հիմնադրումից առաջ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը կտոր-կտոր բաժանված էր բազմաթիվ առաջնորդների միջև, որոնցից ամենահզորներըն իրենց թագավորի տիտղոս էին վերագրում:

Դա գալիս է ասելու, որ Արամեից առաջ այնտեղ իշխող կարգը շարունակում էր տիրող հանդիսանալ: Այն հանգամանքը, որ այդ արքայիկներին միավորելու գործը վիճակվեց Վանա թագավորներին, պետք է դիտվի որպես բնական հետևանք մի զարգացման, որը բուն Ուրարտուում հանգեցրել էր միապետության տառաջմանը: Այդ արքայիկներն ավելի շուտ ցեղերի առաջնորդներ էին, ինչպես երևում է նրանց անջատողական գործելակերպից, որոնք չկարողացան համաձայնություն գալ՝ նվաճողների դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու համար: Համերաշխության բացակայությունը բնութագրական է ներքին պայքարի օջախ հանդիսացող այդ միջավայրի համար: Ուրարտական թագավորները, օգտվելով այդ ցեղերի անկազմակերպությունից և հարձակվելով նրանցից յուրաքանչյուրի վրա առանձին, հաղթանակ տարան: Նրանց գործածած միջոցները ծանր և խիստ էին: Ուրարտուի թագավորները ավերեցին, հրկիզեցին գյուղերը, բնակչությանը գերի վարեցին, քչեցին-տարան անասունները և այսպիսով քայքայեցին այդ ցեղերի տնտեսությունն ու ջախջախեցին նրանց դիմադրական ուժը: Արգիշտին ու Սարգուրի իրենց թագավորության ընթացքում տարազրել են կես միլիոնից ավելի մարդ և քշել այդ երկրների անասունների մեծ մասը:

Հաղթված թագավորին նախ պարտադրում էին meše «հարկ», ապա նրան դարձնում էին bura «ստրուկ», անշուշտ վասալի իմաստով (ծովուհ կամ հայերեն՝ «ծառայ»), ի վերջո նրան վտարում էին և երկիրը գրավում:

Մենուան հարկատու դարձրեց Լուխիունի (Յուլակերտ) քաղաքը և Դիաուեխիի թագավոր Ութուպուրշիին, բայց գահընկեց արեց Դիաուեխիի երկու ուրիշ թագավորների՝ Բալթուլխիին և Խալդիրիուլխիին (№ 27): Ակներեաբար, Ութուպուրշին չէր հարգում իր հանձնառությունները, որովհետև Արգիշտին ստիպված եղավ նրան հպատակեցնել և ստիպել հարկ վճարելու (№ 112Բ):

Նույն ձևով վարվեցին Իգանի երկրի նկատմամբ (№ 112Բ): Սարգուրին նրա թագավոր Կապուրիից խլեց 35 բերդ և 200 գյուղ, անշուշտ, իր պարտավորությունների կատարման մեջ նրա թույլ տված անփութություն

համար (№ 132Ա): Աբիլիանիսիի թագավոր Մուրիին, ինչպես նաև Վելի-բուխիի թագավոր Նիդունին Սարգուրիի կողմից պարտավորվեցին հարկ վճարելու: Սարգուրիի որդի Ռուսան գեներ դիմեց Վելիբուխիի դեմ՝ նրան հիշեցնելու համար իր պարտավորությունը, վտարեց նրան և երկիրն ըստըրկացրեց (№ 147Ա): Նույն թագավորը Սևանի շրջանում 23 երկիր նըվաճեց, նրանց bura դարձրեց, հարկ վճարել պարտադրելու հետ միասին (№ 147):

Մենուան նվաճեց Ուրմենիուխիի երկիրը (Տարոն)՝ 400 գյուղերով և ստրկացրեց այն, buraštuli (№ 32):

Սարգուրին հարկատու և bura դարձրեց Պունիալխի ցեղը (№ 132): Անեքսիայի գաղափարն արտահայտված էր հետևյալ բառերով՝ eban ebanukiedi abilidu-bi «ավելացրի երկիրն իմ երկրին»: Արգիշտին գրավեց երեք երկիր՝ Կալին (կամ Կաղան), Աշկալասին և Շաշիլու քաղաքի տերտորիան (№ 112Բ): Այս քաղաքը Մենուան հայտարարել էր Դիաուեխիի թագավորական քաղաք: Արգիշտին այնտեղ երեք կառավարիչ է նշանակում՝ Շաշիե Արդարակիսի, Բալթուլխի և Կաբիլուխի: Էրիախին միացվեց Սարգուրի II-ի կողմից, ինչպես նաև Պուլուադին և Լո Լիպրունին (№ 132Ա):

Երկրին հարկ պարտադրելը նույն բանը չէր, ինչ որ burašta — «bura դարձնելը»՝ ստրկացնելը, այլ կերպ ասած՝ վասալ դարձնելը: Վասալ երկրները հարկ էին վճարում, բայց հարկ վճարելը դեռ չէր նշանակում վասալ դառնալ: Կումմուխիի (Կումմագենեի) թագավոր Կուշտաշպիլիին, Ուրարտուի առջև վարկաբեկված լինելու հետևանքով, Սարգուրին հարկատու է դարձնում, այսինքն՝ ռազմատուգանք է նշանակում, առանց գեբուլության կամ ստրկացման մասին խոսելու: Կումմուխիի անկախությունը չէր վերացվել (№ 132Ա): Մելիտենեի թագավոր Խիլարուադան պատժվեց Սարգուրիի կողմից, որը նրանից խլեց ինն ամրոց և ստիպեց հարկ վճարելու: Այստեղ նույնպես բոլորովին buraštu-ի հարց չի ծագում (№ 133):

Meše հարկը, որ Ուրարտու պետությունն ստանում էր հպատակ կամ իրեն միացրած շրջաններից, բնական բերքից վճարվող տուրք էր: Արշավանքների ընթացքում ստացված ավարը գալիս է այդ հաստատելու: Այդ երկրների միակ հարստությունը խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն էին, դա ապացուցում է, որ անասնապահությունը գերակշռող էր, մի հանգամանք, որը բնորոշում է այդ ցեղերի միջավայրը: Այդքան երկրների մեջ միայն Դիաուեխին՝ «հզոր պետությունն» էր, որ ազնիվ մետաղներ՝ ոսկի, արծաթ և պղինձ մատուցելու միջոցներ ուներ (№ 113Բ): Պատահում էր, որ չվճարված հարկի փոխարեն գաղթեցվում էր ժողովուրդը, ինչպես վարվեց Ռուսան Սևանի երկրների նկատմամբ:

Սրկար պայքարից հետո ուրարտական թագավորներին հաջողվեց տեր դառնալ Հայկական լեռնաշխարհին և այնտեղ հաստատել իրենց վարչական համակարգը: Ռուսա I-ի օրով գրավումն արդեն կատարված փաստ էր, թեպետ միացված շրջանների վարչական բաժանումների մասին տրված լինեի գոյություն չունեն:

5. ԿՐՈՆԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ուրարտուն թեոկրատիկ (դիցապետական) միապետություն էր: Ամենօրյա կյանքը սերտորեն կապված էր երկնային էակների հետ, որոնց երկրպագում էին: Ավելի լավ հասկանալու համար թագավորների գործունեությունը և Ուրարտուի մշակույթի բնույթը՝ պետք է նախապես ծանոթանալ երկրի պանթեոնի հետ:

Այդ հեռավոր դարաշրջանում կրոնական հավատալիքներն իշխում էին ամենուրեք՝ և՛ Միջագետքում, և՛ Փոքր Ասիայում, մարդկային մտքի բոլոր շարժումները կարգավորում էին նրանք: Խեթական պանթեոնում հազար աստված կար: Ուրարտական պանթեոնը այդ աստիճան լեցուն չէր, բայց, այնուհանդերձ, բավական հոծ էր բնակեցված: Իշխուհիին և Մենուան մեզ թողել են մի արժեքավոր վավերագիր, որը ներկայացնում է յուրաքանչյուր աստծուն մատուցվող զոհաբերությունների կանոնը, որից օգտվում էին ութսուն աստվածներ, իսկ դա բոլորը չէ, ոմանց անունը ցուցակում չկա:

Պանթեոնի անգամները միևնույն կարևորությունն ու միևնույն ծագումը չունեն: Առաջին տեղը բռնում էին երեք աստվածներ, որոնք կազմում էին մի տեսակ երրորդություն՝ Խալդի, Թեշեբա և Արդինի: Խալդի աստվածն ուրարտացիների համար նույնքան կարևորություն ուներ, որքան Աշշուր աստվածը ասորեստանցիների համար. նա գերագույն աստվածն էր, բոլոր աստվածների առաջնորդը: Հետաքրքրական է, որ Կելիշինի երկրչեզվյան արձանագրության մեջ այս աստծու անունը Ալդի է գրված:

Թեշեբան համապատասխանում է ասուրական Ադադին, իսկ Արդինին՝ Շամաշին. առաջինը, ուրեմն, փոթորկի աստվածն է, իսկ երկրորդը՝ արևի: Սա բխում է այն փաստից, որ ուրարտացիները գործածում էին Ադադի և Շամաշի գաղափարանիշերը՝ համապատասխանաբար Թեշեբային ու Արդինին ցույց տալու համար: Թեշեբայի անվան հայտնաբերմամբ պարտական ենք Մենուայի մի արձանագրությանը՝ երեք օրինակից, № 87 Ա, Բ, Գ: Նրանցից երկուսում՝ Ա և Գ-ում, անունը թաքնված է, ինչպես ուրիշ տեղերում, Ադադի գաղափարանիշի տակ, բայց երրորդում՝ Բ-ում, գրիչը, բարեբախտաբար, գաղափարանիշը տալիս է իր հնչյունական արժեքով՝

Te-e-še-ba-še: Նախընտրելի է կարդալ Teišeba կամ Tešeba և ոչ թե՛ Teišba, ձև, որն ընդունվել է Սեյսի կողմից: Tešeba-ն ավելի մոտ է խորրիական Թեշեպին, որի ուրարտական ձևն է:

Արդինիի անունը միշտ նշված է Շամաշի գաղափարանիշով, միայն մի տեղում գրված է հնչյունականորեն: № 27 և № 133 տեքստերում անեծքի բանաձևը գրված է միևնույն տերմիններով, միակ բացառությունը՝ № 27, 34-րդ տողի. ¹¹⁰Šamaš-ni-ի փոխարեն № 133, 39-րդ տողում կարդացվում է Ardini-ni: Հետևությունը պարզ է ու առավել ևս հաստատվում է այն իրողությունով, որ Մուսասիրը ուրարտերեն կոչվում էր Արդինի, անշուշտ այս աստծուն նվիրված սրբավայրի պատճառով:

Խալդին, Թեշեբան և Արդինին իշխում էին պանթեոնում: Նրանք իրենց զորությունները և ստացած պատիվներով գերազանցում էին մյուս բոլոր աստվածներին: Նրանց անունները շատ հաճախ են հիշվում տեքստերում. անեծքները միշտ նրանց անուններով են կատարվում: Մհերի Գոան ճատաղների կանոնագրությունը նրանց բացառիկ արտոնյալ դիրք է վերապահում: Մենք վերը ներկայացրել ենք այդ կանոնադրությունը (№ 18), ուր թվարկված են բոլոր աստվածները, և ցույց է տրված զոհաբերությունների այն բաժինը, որ հասնում էր յուրաքանչյուրին: Այնտեղ կարելի է տեսնել, որ Խալդին ստանում էր 6 ձի, 17 եզ և 34 ոչխար, Թեշեբան՝ 6 եզ ու 12 ոչխար, Արդինին՝ 4 եզ և 8 ոչխար, մինչդեռ մյուս աստվածները սակավ են հարգված, նրանցից շատերը միայն մեկ եզ և երկու ոչխար են ըստանում:

Խալդին երրորդության մեջ առաջին տեղն իրեն է վերապահում: Նրա պաշտամունքն այնքան ժողովրդական էր, որ կարելի է նրան կոչել իսկական, բուն ուրարտական աստված: Նշված կանոնադրության մեջ Խալդիի անունը տասնինն անգամ հիշատակվում է զանազան առումներով: Բացի Haldie nipsidi'aali-ից, 6 ուլ և Haldie urpue, 17 եզ, 34 ոչխար, մատաղ են մատուցում հետևյալներին.

^dHaldina-ue BE.LI^p

^dHaldini niribie

^dHaldini iniriašie

^dHaldini susini

^dHaldini alsuišie

^dHaldini dašie

^dHaldini dirušie

ILANI ^dHaldini ALI-ni

^dHaldina-ue BABI

^dHaldina-ue ^{am}A.SI^p

^dHaldini(ni) arnie

^dHaldini ušmašie

Սրանցից յուրաքանչյուրին հասնում է մեկ եզ և երկու ոչխար, բացի ^dHaldina-ue ^{am}A.SI^p-ից, որն ստանում է երկու եզ և շորս ոչխար: Ուրեմն, վերջինը համեմատաբար ավելի կարևոր և արտոնյալ է: Ենթադրվում է, որ «խալդյան բանակի» մասին է խոսքը, բայց քանի որ ^dHaldina-ue

BE. LI նշանակում է «խաղչյան զենքեր», հնարավոր է, որ A. SI-ն խաղչի քուրմերը լինեն:

^dHaldini bedišani-ն, ուրիշ լեզուների աստվածների հետ միասին, երեք եզան և 30 ոչխարի մատաղ է ստանում Իշպուրինի և Մենուայի կյանքի համար: Իշպուրինի և Մենուան պարտեզ և խաղողի այգի են տնկել, իսկ խաղողի երեքական ոչխար է պահանջում երեք զենքերում՝ երբ պարտեզը guduli լինի, խաղողի այգին tanuli լինի և երբ mešuli¹: Ուլերի զոհաբերումը անվանվում է nipsidi'aali կամ nipsiduli, իսկ եզներինը և ոչխարներինը՝ urpue կամ urpuali: Ի՞նչ նրբերանգ կա այս երկու տեսակ զոհաբերությունների միջև: Անմիջական զոհաբերության կամ նվիրաբերման մասին է խոսքը: Հնարավոր չէ գուշակել²: խաղչին մատաղ է ստանում իր զանազան հատկությունների համար՝ iniriaše, alsuiše, diruše, daše, ušmaše, որոնց ճշմարիտ իմաստը հայտնի չէ, բացի alsuiše «մեծություն», ušmaše «շնորհ», iniriaše «թագավորություն» (?)³: Զոհաբերությունը սահմանված է նաև խաղչի susi-ին «զոհախորշին» և խաղչի arni-ին (?)⁴, ինչպես և խաղչի niribi-ին⁵: Arni-ի հարաբերությունը ^dArni աստծու հետ (Կանոնադրության 12-րդ տող) վիճելի է մնում, նույն վիճակն է նաև ^dArdi աստծու (23-րդ տող) և Ardi-ni-ի վերաբերյալ:

Խաղչին, որպես աստվածների առաջնորդ, իր սրբավայրերն ուներ պետության բազմաթիվ կետերում: Արձանագրություններում շեշտվում է, որ այսինչ քաղաքը կամ այնինչ դուռը հիմնադրվեցին խաղչի անունով⁶:

¹ Ենթադրում են բերքատվության երեք պահերը. mešuli—meše-ից (ենվերատվություն, ատուրք) հավանաբար նշանակում է այն պահը, երբ այգին միջոց է տալիս:

² Եթե 'aali-ն անշատ բայ է, հավանաբար, նա համարժեք է urpue-ին, փոխանակ urpue, aali: TAK գաղափարանիշը (տող 30) ունի ուրարտական իր համազորը՝ urpuali—Կանոնադրության երկրորդ պատճենում (տող 91—92), որ կարող է թվագրել nipsidiali ընթերցումը: № 16-ում Մենուան, որ կառուցել էր susi (=BAB մեր Կանոնադրության մեջ), մեկ ուլ է նշանակում խաղչի nipsidulini և մեկ եզ՝ խաղչի urpulini: Երկու այս ձևերը գերոնդիվներ են՝ հայցական հոլովով, համաձայնեցված խնդիրների՝ ուլի և եզան հետ:

³ Դրանք գոյականներ են՝ še-ով, տրական հոլովով՝ iniriaše, iniriaše և այլն, որոնք խաղչի հատկություններն են ցույց տալիս: Daše-ի և diruše-ի իմաստը հայտնի չէ: Iniriaše հանդիպում է № 112Ա 4-ում:

⁴ Haldiše masi(ni).

⁵ ILU iniriaše uštuni, ոչ ILU iniriaše, որովհետև նույն բառը քիչ հետո երևան է գալիս առանց ILU-ի, տող 11—esidini iniriaši... և թվում է, թե ուրարտական «աստված» բառն է՝ ըստ Մերեթելու:

⁶ Հստ Մերեթելու arni նշանակում է «շնորհ», bedi-ni՝ «ամբողջ» և niribi՝ «գանձ»:

⁷ № 56, 66, 70. Haldi ALU tini (ոչ թե ILU, ինչպես Կանոնադրության է ենթադրում):

⁸ Haldini ALI-ni քերականորեն վատ է բացատրվում. սպասելի էր Haldinaue, ինչպես Haldinaue BABI:

Այդ կարգի հիմնադրումների մեջ նրա պաշտամունքը, անշուշտ, ավելի ջերմեռանդորեն էր կատարվում: Դրա պատճառով Կանոնադրությունը հատուկ տեղ էր վերապահում նրանց՝ ^dHaldinini ALI-ni, ^dHaldinaue BABI — նկատի ունեն, անտարակույս, նման հիմնադրություններ:

Թեյշեբան նույնպես իր դուռն ուներ էրիդիանի կամ Իրդիա քաղաքում՝ ^dTešeba BAB ^{alu}Eridiani: Արդինի աստվածը նույնպես իր դուռն ուներ Ուիշինի քաղաքում՝ ^dArdini BAB ^{alu}Uišni-ni կամ Uišini.

Կային նաև տեղական աստվածություններ: Թվում է, թե ամեն քաղաք, ամեն շրջան ուներ իր տեղական կամ նախընտրյալ աստվածը: Quera-ն ավելի շուտ Արծվաբերդի աստվածն էր, Էլիպրի-ն՝ Գյուզակի աստվածը, Էլիպրի-ն՝ Արճեշի աստվածը, Արծունիունի կամ Արծուն քաղաքը (=Բերկբի) ուներ իր աստվածը՝ ^{alu}Aršuniunini ILU, Մուիսի քաղաքը իր աստվածը՝ ^{alu}Suinaue ILU¹:

Պանթեոնի մի քանի անդամներ անշատ խումբ են կազմում: Դրանք նվաճված շրջանների աստվածներն են, որոնց Մհերի Դուան Կանոնադրությունը կոչում է ILANI LIŠANI՝ «օտար լեզուների աստվածներ»: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել օտար երկրների աստվածներ, բայց նվաճված և պետությունը միացված երկրների: Օտար աստվածներին ընդունելով ազգային պանթեոնը՝ հաստատվում և կնքվում էին կատարված անեքսիաները: Այդ խմբին են պատկանում՝ ^{alu}Ardininaue ILU, ^{alu}Qumenunaue ILU, ^dTešeba BAB ^{alu}Eridiani, ^dArdini BAB ^{alu}Uišni-ni, ^dUainaue BAB ^{alu}Niši...ni, ^{matu}Babanaue (ILU), ^{matu}Alganinaue (ILU)²: Առաջինը՝ Արդինի քաղաքի աստվածը՝ Մուսասիրի աստվածն է, նրա մեծ սրբավայրն արժանանում էր Ուրարտուի առաջնորդների հատուկ շնորհներին: Կումանի քաղաքը, Բաբանի երկիրը մտնում են Մենուայի նվաճումների մեջ: Ալգանի երկիրը և Ուշինի քաղաքը մեկ ժանոթ են Արգիշտիի արշավանքների պատմությունից³: Հետևաբար, Ալգանին և Ուշինին նվաճվել են Մենուայի կողմից:

Էրիդիայում արդեն ճանաչել են ասուրական վավերագրերի Իրիդի քա-

¹ Suini, որտեղից է Suini-(i)ni՝ «Մուիսական»: Sue(իճ), Su(e)ini (լճի քաղաք): Պե՞տք է այն տարբերել ^dŠiuini-ից՝ № 85, Կարախանում, լճի ափին: Aršuniuni կամ Aršuni (և Բագրևանդում՝ Արենի գյուղ) թվում է, թե մոտենում է ^dAršibedini-ին և Aršibini-ին, № 55:

² № 19: Babani զույգ (լեռնային) երկիր է նշանակում: Baba-ից (լեռ) և խորրիական papaš-ից (հյուսիս)՝ լեռների ժողովրդային կողմ: Իսկպես, այդ անունով մի շարք երկրներ կային Մանայում, Գիսուեիսիում և Արզանենի շրջանում:

³ № 111, 8 և 9: Algani-ն գտնվում էր Ասորեստանի սահմանի վրա, որը թույլ է տալիս նույնացնել այն հայ հեղինակների Ալիի հետ (ժամանակակից Էլիին): Ušini-ն Ուրարտու լճի մոտի Ուշուն է:

դաքը՝ Արևմտյան Տիգրիսի վրա գտնվող այսօրվա Ռեդվանը¹: «Nalaini-ն պիտի նույնպես օտար աստված լիներ, եթե իր անունն ստացել է ասուրական վավերագրերում հիշատակված՝ Արզանենեում գտնվող Նալ լեռից՝ «Նալական աստված»: Ո՞վ էր նա և ո՞վ էր ^{altu}Tušpaninaue ILU կամ — ըստ երկրորդ պատճենի ավելի որոշակի գրություն՝ ^{altu}Tušpanaue ILU — սուշպանցիների (քաղաքի) աստված: Հայտնի չէ: Մայրաքաղաքն իր սեփական աստվածն ունե՞ր: Կա և մեկ ուրիշ աստված, որը կոչվում է Tušpu-
ea, որի հարաբերությունը Տուշպայի հետ անորոշ է մնում:

Ինչպես Կանոնադրություն երկրորդ պատճենն է ցույց տալիս, Լուսին աստծու՝ SIN-ի անունը Šielardi էր: Գայթակեցուցիչ է ածանցել այդ բառը šielā («կին կամ բույր») և ardi («արև») բառերից: Արևելքում հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը լուսինը նկատվում է որպես արևի բույրը:

«Sardi-ն հիշեցնում է Սարգուրի, Սարգաուրի անունը: Այս մտեցումը տարօրինակ չի թվա, եթե նկատի առնենք Խալդի, Խալդիրի (Խալդիրի-ուլիսի մեջ, № 27): Սարգաուրի քաղաքն իր անունը պարտական է եթե ոչ Սարգուրիին, գոնե Սարգի աստծուն:

«Sebetu և Շերեթերի(ա) քաղաքը, № 31, նույն հարաբերություն մեջ են, ինչ որ Սարգին ու Սարգաուրին (այսօրվա Սարգևանը): Մենք առիթ կու-
նենանք անդրադառնալու այս -ri վերջածանցին: «Sinuuardi-ն, որի անունը կազմված է ինչպես Շիխարդին, գուցե թաքցնում է Ծինա-լիբի անձնանվան ծագումը (№ 129¹ և № 135), եթե այս վերջին տեքստում այն չպետք է կարդալ ավելի շուտ Ծիմալիբի:

Կանոնադրությունից դուրս հայտնի են ևս երկու աստվածներ՝ Huli (№ 56) և Aniqu (№ 151): Զարմանալի է, որ ուրարտական պանթեոնը մը-
նացել է այնպիսին, ինչպիսին որ կար Էշպուլինիի և Մենուայի օրով, չի հարստացել նորամուտ աստվածների ընդունմամբ: Արգիշտին, Սար-
գուրի II-ը և Ռուսան իրենց պետություն հյուսիսում մեծ նվաճումներ կա-
տարեցին, և սպասվում էր զրավված երկրների աստվածներ տեսնել ու-
րարտական միջավայրում: Սակայն այդ չկա: Գուցե այն պատճառով, որ այդ երկրները բավական հետամնաց էին, ինչպես մենք վերևում հիշեցինք, և ուրարտացիները նրանց բարբարոս աստվածներին արժանի չեն համա-
րել այն պատվին, որին արժանի էին քաղաքակիրթ պետությունների աստ-
վածները: Ուրարտական թագավորները, ընդհակառակն, աշխատում էին

այդ բարբարոսներին պարտադրել իրենց պետության աստվածները: Այս-
պես, Ռուսան Սևանա լճի 23 իշխանությունները գրավելուց հետո մի
տաճար կառուցեց՝ այնտեղ հաստատելու համար Թեշեբա աստծուն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ուրարտական վավերագրերը չեն հիշա-
տակում ոչ մի իզական աստվածություն: Դա առավել զարմանալի է այ-
նու, որ Խալդի աստվածը, որը Մուսասիր երկրում նույնպես հարգված էր,
այնտեղ ամուսին ուներ, որը Բագբարտու էր կոչվում: Այդ աստվածուհին
նույնիսկ մի մատանի ուներ, որը ծառայում էր իր հրամանները կնքելու
կամ վավերացնելու համար, ինչպես Սարգոնն է նշում²: Խալդի Ուրարտու-
ում ամուսին ունե՞ր արդյոք և ինչպե՞ս էր կոչվում նա: Գուցե Բագբարտուն
իրանական ցեղերի ազդեցությունը արված նորամուծություն էր, եթե, ինչ-
պես ենթադրվում է, նրա անունը ծագում է իրանական bag «աստված»-ից:
Այսուհանդերձ, Վանում գտնված մի ոսկյա մատանի կա, որը երկու կա-
նացի կերպարանք է ներկայացնում, ավելի շուտ աստվածուհի և թագուհի,
քան թագուհի և սպասուհի:

Գոյություն չունեն տվյալներ կրոնական զգացումների և այն ձևերի
մասին, որոնցով դրանք արտահայտվում էին: Թվում է, թե կրոնական
միտքը հիմնված էր երկյուղի վրա՝ աստծու բարկության առջև: Սարգոնը
պարծենում է, որ «աստվածությունից վախենում է», որ «երկյուղած վե-
րաբերմունք» է ցուցաբերում աստվածների խոսքի նկատմամբ, մինչդեռ
իր հակառակորդ ուրարտացի Ուրասային կամ Ռուսային Ասորեստանի
թագավորն ամբաստանում է, որ նա «լեռնցի է, մարդասպանների ցեղից
է», իր կրոնական պարտականությունների նկատմամբ անգիտակից է²:

Աստվածների բարկությունից խուսափելու և նրանց բարեհաճ տրա-
մադրությունը շահելու համար պետք է ազդեցել, նվիրատվություններ
անել և զոհաբերություններ կատարել: Գինով զոհաբերությունը անծա-
նոթ չէր: Սարգոնն ասում է, որ Մուսասիրի տաճարում բրոնզե մի մեծ
անոթ կար, որն ուրարտական թագավորները զոհաբերության զինով էին
լցնում զենումների ժամանակ³:

Ասուրերենը բազմաթիվ տերմիններ է պարունակում տարբեր տեսակի
աղոթքների ու զոհաբերությունների համար: Ուրարտուում մեզ ծանոթ
են հետևյալ բառերը՝ hutia «ազդեցել», urpu «զոհաբերել», nipsidu «այ-
ծեր զոհաբերել», նաև balu, ašbu «մատաղ անել» և, գուցե, niqa (ասու-
րական niqu բառի փոխառություն) «զոհ կամ մատաղ անել»: Այս բառերի

¹ Forrer, Provinz., էջ 30: Ըստ այս գիտնականի՝ Կանոնադրության Գիրաուն նույ-
նանուն է ասուրիների Գիրայի հետ՝ Ռեդվանի շրջանում, իսկ ILANI atqananaue-ն՝ Uat-
qun կամ Atqun քաղաքի հետ (հիշատակված Աշշուրասիրպալ III-ի կողմից)՝ Պասառ
լեռներում (էջ 37): Հավանական չէ:

¹ Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, էջ 61 (տող
385):

² Նույն տեղում, էջ 17—21, տողեր 92—93, 113, 121:

³ Նույն տեղում, էջ 63 (տողեր 357—398):

ճիշտ իմաստը դեռևս վերջնականապես չի հաստատված: Զոհվելիք անասուններն էին՝ pabini (կամ pabani) «եզ», šuše «ոչխար» և ուլ, որի ուրարտական անունը հայտնի չէ, որովհետև միշտ արտահայտվել է URISU ŠIHURU դաղափարանիշերով, որ նշանակում է «փոքր այծ»: Ասորեստանցիները սովորություն ունեին զոհելու ոչ միայն խոշոր ու մանր անասուններ, այլև ամեն տեսակ թռչուններ: Նվիրում էին նաև հաց, գինի և զանազան սննդեղեն. աստվածները մարդկանց պես կարիք ունեին կազդուրվելու:

Ուրարտացիներն աստվածների նկատմամբ, անշուշտ, բաժանում էին այդ տեսակետը, բայց նրանց վավերագրերում այդ մասին ուղղակի ցուցմունք չենք գտնում: Ասենք, № 161 պակասավոր արձանագրություն՝ մեջ կարդացվում է «Haldi AKALU-ni, Haldina BABU AKALU-ni: Արդ, akalu նշանակում է «ուտել»: Մի ուրիշ արձանագրություն (№ 56) պատվիրում է qarmeši-ով (հավանական է՝ մի շափ) գինի մատուցել Խուլի և Արուբանի աստվածներին: Եթե այդ տեղերի իմաստը դա է, ուրեմն պետք է ընդունել, որ ուրարտական աստվածները կերուխում էին անում, ինչպես նրանց ընկերները՝ Ասորեստանում:

Մեծ զոհաբերությունները կատարվում էին ամիսը մեկ անգամ՝ նոբալունսին, ինչպես պատվիրում է Մհերի Գոան Կանոնադրությունը: Ասորեստանցիները մատաղներ և զոհաբերություններ էին կատարում ոչ միայն նորալուսինին, այլև լուսնի երկու այլ փուլերին: Ուրարտացիները սուլն կատում ասորեստանցիների հետևորդները չէին: Նորալուսնի օրը միայն զենելու սովորությունը ավելի հին է ու հատուկ շումերական աշխարհին:

Քրմություն մասին տեղեկություն չկա, ոչ էլ կարելի է իմանալ, թե թագավորն ինքն իրեն նկատում էր որպես Խալդիի առաջին քուրմը, Ասորեստանի թագավորների նման, որոնք պարծենում էին Աշշուրի մեծ šangu «քուրմ» լինելու համար: Ծանոթ վավերագրերում ուրարտացի թագավորները քրմի տիտղոս չեն կրում:

Այս «լեռնցիները», գուցե, այնքան ջերմեռանդ չէին, որքան հավանում էին լինել Ասորեստանի թագավորները, այնուհանդերձ, նրանք բավականաչափ տոգորված էին կրոնական ոգով, որ հատուկ էր իրենց ժամանակաշրջանին: Ինչ որ ձեռնարկում են, նրանք անում են Խալդիի անունով և դնում Խալդիի պաշտպանության տակ: Նույնիսկ պատերազմը թագավորը չէ, որ սկսում էր, այլ Խալդի աստվածը, որ առջևից էր գնում, հարկադրում թշնամուն անձնատուր լինել և ապա թագավորին առաջնորդում էր այնտեղ հաղթանակի պտուղները քաղելու: Այս առումով շատ հետաքրքիր է, որ բոլոր ռազմական նկարագրությունների մեջ հանդիպում ենք նույնատիպ նախադասությունների՝ Haldini uštabi «Խալդին մեկնեց», masini-(e) giššuri-(e) karuni «նրա ուժերը հաղթեցին». հետևում է թըլ-

նամի երկիրը կամ թագավորը. Haldi kuruni «Խալդին հզոր է». Haldini giššuri(i) kuruni «Խալդյան զինվորն ուժեղ է». Haldinini ušmašini uštabi (Menuani) «Խալդյան հզորությունը մեկնեց» Մենուան կամ այնինչ թագավորը. Haldini uluštabi «Խալդին գնաց առջևից»:

Ռազմական հաջողությունները, ուրեմն, Խալդիին էին վերագրվում, նրան նկատում էին պատերազմի իսկական ներշնչող և անսխալական առաջնորդ, որ տանում էր դեպի հաղթանակ:

Խաղաղության ժամանակվա գործունեությունը նույնպես կախում ուներ Խալդիից: Ինչ որ անում էին, ամբողջ աշխատանքները, որ կատարում էին՝ քաղաքների հիմնադրում, պալատների, տաճարների, բերդերի կառուցում, ջրանցքների բացում՝ այդ ամենը ձեռնարկվում ու ավարտվում էր Խալդիի օգնությամբ, և նրանց մեծ մասը նրա համար էին կամ նրան էին նվիրված: Այդ կարգի արձանագրություններն սկսվում են համարյա միշտ հետևյալ բառերով՝ Haldi eurie «Խալդի աստծուն, տիրոջը»:

Մշտապես աստծուն դիմելը եթե գրական անշունչ բանաձև չէր, անշուշտ արտահայտում էր դիցապետական (թեոկրատիկ) զգացում: Ուրարտուի թագավորների բարեպաշտությունը հաստատվում է սրբավայրերի հանդեպ ունեցած նրանց առատաձեռնությունը: Խալդիի և նրա կնոջ՝ Բագարտուի տաճարը լցված էր զանձերով՝ Ուրարտուի թագավորների նրվերներով. մի քանի տասնյակ տաղանտ ոսկի, 162 տաղանտ արծաթ, 3600 տաղանտ անդուտ պղինձ, 6 ոսկյա վահան, որ կշռում էր 5 տաղանտ ոսկի. տաճարի գուռը շրջանակված էր երկու տաղանտ ոսկով, և նրա փականքը, սողնակը, բանալիները, նիզերը ոսկուց էին. կար 67 արծաթե լազան, 96 արծաթե նիզակ, 12 արծաթե վահան, 33 արծաթե կառք, 393 արծաթե բաժակ, 139 փղոսկրյա գավազան, 25 212 բրոնզե վահան, 1514 բրոնզե նիզակ, 305 412 բրոնզե սուր, 607 բրոնզե լազան և ուրիշ նման առարկաներ:

Կարելի է պատկերացնել այն հարստությունը, որ կուտակված է եղել Ուրարտուի սրբավայրերում և հատկապես Տուշպա մայրաքաղաքի սրբավայրերում:

Ուրարտուի վեհապետներն առատաձեռն էին, բարգավաճ երկիրը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում այդպիսին լինել: Այդ ժամանակաշրջանում Ուրարտուն հասել էր մշակույթի ամենաբարձր աստիճանին: 713 թվականին Ուրարտուի ծաղկած պետությունը հիացրեց Սարգոնին: Ասորեստանի թագավորը գրավիչ կերպով նկարագրել է ինչ որ տեսել է «լեռնցիների» երկրում, ինչին բոլորովին չէր սպասում՝ նրանց հետամընաց պատկերացնելով:

Անցած բնակավայրերի մանրամասն նկարագրությունը շատ մեծ նշանակություն ունի:

Սարգոնը Ուրարտու մտավ Մանա երկրի կողմից: Առաջին նահանգը՝ Ուրարտուի մաս չէր կազմում: Վերջինի սահմանն սկսվում էր մեծ բերդաքաղաք Ուշկախայից՝ Մալլաու լեռան վրա, Subi և Zaranda նահանգների միջև: Նրա շրջակայքում 115 գյուղ կար:

Սուբի և Բարի կամ Սանգիրուտու նահանգի սահմանի վրա գտնվող Անիաշխանիա քաղաքը շրջապատված էր 17 գյուղերով:

Դալայի շրջանում, Քարուի և Քարմակիսա պարիսպներով շրջապատված բերդաքաղաքներն իրենց շրջակայքում ունեին 30 գյուղ:

Քիշպալ լեռան ստորոտում, Ուլխու բերդաքաղաքի շրջակայքում, 57 գյուղ կար: Մեկ ուրիշ քաղաք, որի կիսաջնջված անունը վերջանում է ...սոնատե-ով, գտնվում էր նույն Սանգիրուտու նահանգում: Արսարիա լեռների գագաթներում կար հզոր պարիսպներով շրջապատված 21 բերդաքաղաք: Այդ 21 քաղաքների անունները մասամբ ջնջվել են, մնում են միայն հետևյալները. 1. ...նիա, 2. Գիրուարդու, 3. Շաղդիսաս, 4. Վերին Խունգուրնա, 5. ...ունդա, 6. Արազու, 7. Շաղիշսինա, 8. Մտորին Խունդուրնա 9. էլ... , 10. ...նակ, 11. Սիտուարզու, 12. Զիրմա, 13. Սուրզի, 14. էլիադինիա, 15. Դագ..., 16. Սուրդիադիու, 17. Արմունա, 18. Կինաշխանիա:

Սանգիրուտու կամ Բարի նահանգում, Արսարիա և Իրիտիա լեռների արանքում, 146 գյուղ կար:

Ուրիանդա լեռների ստորոտում Արմարիլի նահանգը 7 բերդաքաղաք և 30 գյուղ ուներ: Բերդաքաղաքներն են՝ 1. Բարուզի, 2. Խունգուր, 3. Աալն, 4. Մինիշպալա, 5. Սինիունակ, 6. Արնա, 7. Շարնի:

Արմարիլիում էին գտնվում նաև Արբու և Ռիար քաղաքները՝ 7 գյուղով: Ուրարտու լեռան մյուս կողմը, Արազի նահանգում կային 30 բերդաքաղաք և 87 գյուղ:

Բերդաքաղաքները հետևյալներն են.

- | | |
|---------------|----------------|
| 1. Անգալիա | 11. Դաիզունա |
| 2. Կուախին | 12. Գեթա |
| 3. Կալլանիա | 13. Բանիու |
| 4. Բիտաս | 14. Բիրխիլուզա |
| 5. Ալուարզա | 15. Դեզիզու |
| 6. Կիունա | 16. Դիլիզա |
| 7. Ալի | 17. Աբախնդի |
| 8. Արզուզու | 18. Դուախն |
| 9. Շիկկանու | 19. Խասրանա |
| 10. Արգիունակ | 20. Պարրա |

- | | |
|----------------|-----------------|
| 21. Ախասուն | 26. Շալզի |
| 22. Անիաշխանիա | 27. Ալբուրի |
| 23. Բալդուարզա | 28. Սիկարրա |
| 24. Շարունարդի | 29. Հին Ուախիս |
| 25. Շումաստար | 30. Արգիշտիունա |

Արգիշտիունան և Կալլանիան հզոր բերդեր են, որոնք ամուր կառուցված էին Արսիզու և Մախուննիա լեռներում, վերահիշյալ բերդաքաղաքների մեջտեղում:

«Ուրարտուի սահմանի ստորոտում»՝ Սաիս նահանգում կար Ուախիս մեծ բերդը, 5 պարսպապատ բերդաքաղաքներ և 40 գյուղ: Բերդաքաղաքները հետևյալներն են.

- | | |
|-----------------|----------|
| 1. Բարզուրիանի | 4. Կիպպա |
| 2. Ուալտուկուիա | 5. Ասապա |
| 3. Կուտտա | |

Սուբի, Բարի կամ Սանգիրուտու, Դալա, Արմարիլի, Ախադի և Ուախիս նահանգներում կար 601 քնակավայր: Տեքստը տարբերում է birtu «բերդ», bit-durani dannuti «պարսպապատ բերդաքաղաքներ», alani dannuti «ամրացված քաղաքներ» և alani «գյուղեր»:

Ուրարտուի սահմանի վրա երկու բերդ կար՝ Ուշկախա և Ուախիս: Ուշկախան պաշտպանում էր Ուրմիայի կամ Մանայի մատույցները, իսկ Ուախիսը՝ «Նախի բերդին սահմանակից», այսինքն՝ Խուբուշկիային, փակում էր Զաբի հովտով անցնող ճանապարհը: Դա Ուրարտուի ամենամեծ բերդըն էր՝ «արվեստով լի գործ», պաշտպանված «զինված քաջարի մարդկանցով»: Նահանգների կուսակալները պատերազմի ժամանակ այնտեղ էին կենտրոնացնում իրենց զորքերը: Այնտեղից էր գործում նաև զինվորական հետախուզական ծառայությունը:

Ուշկախան շրջապատված էր հզոր պարիսպներով, որոնց հիմքը հաստատված էր ժայռի վրա, իսկ հաստությունը հասնում էր մինչև 8 արմընկաշափի կամ 4 մետրի:

Պարսպապատ քաղաքների թիվը 7 էր՝ Քարուի, Քարմակիսա և Ուախիսի 5 քաղաքները: Առաջին երկուսը կրկնակի պարիսպ ունեին և շրջապատված էին խորունկ խրամներով:

63 բերդաքաղաքները չէին տարբերվում պարսպապատ քաղաքներից:

Արմարիլիում Խունդուր ամրացված քաղաքը նույնպես երկու պարսպով և կողքերից աշտարակներով էր շրջապատված ու կոչվում էր birtu «բերդ»: Սանգիրուտու նահանգի 21 բերդաքաղաքները նույնպես պաշտպանված էին երկու šušī (=120) tipki «աղյուսաշար», համարյա 16 մետր

բարձրութեամբ հզոր պարիսպներով: Խոր խրամները ապահովում էին պարիսպները, իսկ աշտարակները բարձրանում էին մեծ դարպասի մոտ:

Ախադում 30 ամրացված քաղաքներն զբաղեցնում էին «ալեծածան ծովի ափը», այսինքն՝ Վանա լճի ափը, մեծ լեռների զառիթափին, որոնցից Արգիշտիունան և Կալլանիան՝ «birati dannate» «հզոր բերդեր», ամուր կառուցված էին Արսիզու և Մախուննիա լեռների վրա, չորս šuši (=240) արմնկաշափ բարձրութեամբ վրա՝ մոտավորապես 120 մետր, «երևում էին նրանց հիմքերը»: Այդ բերդերի պահակազորը բացկացած էր ընտիր զորքերից, «վահան ու նիզակ կրողներից»:

Ամրացված քաղաքների շրջակայքում 529 գյուղ կար: Պետք է դրանց վրա ավելացնել նաև Sarduriburda կոչված բերդը՝ birtu, որը Ռուսան էր հիմնել Ուլխու քաղաքի մոտ, ինչպես հիշատակված է Ուլխուի նվաճման նկարագրության մեջ¹:

Այդպիսով, Սարգոնի կողմից ավերակի վերածված բնակավայրերի թիվը հասնում է 602-ի: Սակայն իր նկարագրության վերջում նա հայտարարում է, որ գրավել է ընդամենը Ուրարտուի 430 alani «գյուղեր», 7 nagı «նահանգներ», իսկ ըստ մեկ ուրիշ տարբերակի, որը գտնվում է նրա հիշատակարաններում, նա գրավել և հրո ճարակ է դարձրել 55 maḫazi dān-nuti bit-durani «պարսպապատ բերդաքաղաքներ», 8 nagı «նահանգներ» և 11 birati «բերդեր»:

Սույն թվերից ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, որ հակասական են, չեն համապատասխանում այն իսկական քանակությանը, որ արտացոլված է արշավանքի պատմության մեջ:

Թվում է, որ Սարգոնի անցած շրջաններում իրոք 602 բնակեցված կետեր կային, բայց նրանց միայն մի մասն է, որ կործանվել էր: Իսկապես, հեշտ չէր հողին հավասարեցնել 72 քաղաք, «այնքան արվեստով» ամրացված և պաշտպանված «ահավոր տեսքով մարտիկների կողմից»: Սարգոնը իր սխրագործությունները շափազանցել է: Ասենք, նրա պարծենկոտությունը հերքվում է հաջորդող իրադարձություններով: Անշուշտ, Ուրարտուն ամբողջապես ավերակի չէր վերածված, քանի որ Ռուսայի հաջորդ Արգիշտին իրեն բավական հզոր էր զգում Ասորեստանին զսպելու համար: Սարգոնի որդի Սեննաքերիբը զողում էր Արգիշտիի սպառնալիքների դիմաց և ամեն միջոցներով աշխատում էր շեղել ահավոր հակառակորդի պատրաստած հարվածը: Ութերորդ արշավանքի նկարագրությունը ճարտասանության ոգով է տոգորված և մեղանշում է ճշմարտության զեմ, ուստի և հեռու է վավերական լինելուց: Սարգոնը ներխուժել էր Ուրարտու

Ջագրոսի արևելյան փեշերով և մինչև Վանա լճի հյուսիսային կեսն առաջ խաղալուց հետո ստիպված եղավ ետ դառնալ նույն լեռան արևմտյան փեշերի վրայով, զուցե Ուրարտուի վասալ՝ Մուսասիրի թագավոր Ուրզանայի ապստամբության պատճառով:

Այդքան բնակավայրերի նկարագրությունը նույնպես ապացույց չէ այն բանի, թե նրանք ավերվել են նվաճողի կողմից: Հնարավոր է, որ թագավորական զորքերը պաշտոնական ցուցակներ են ունեցել իրենց տրամադրության տակ, որոնք ձեռք են բերվել երկրում արշավանքի ժամանակ կամ Աշշուրի այնքան լավ կազմակերպված լրտեսության միջոցով: Ցուցակը հաշվում է այնքան անուններ, որքան կային մինչև համաշխարհային պատերազմը Վանա լճի արևելյան տերիտորիայում՝ մինչև Ջագրոսի լեռները, այսինքն՝ Վանի, Թիմարի, Արճակի, Հայոց-ձորի չորս նահիեններում և Մախմուդիեի, Բերկրիի ու Խոշաբի երեք կազաններում, ներառյալ լճի հյուսիսում Արճեշի կազան և Ջարի հովտում՝ Աղբակի շրջանը: Որովհետև այդ ամբողջ տերիտորիայում, ըստ Salnamé-ի՝ 1898 թվականի թրքական պաշտոնական տարեցույցի, կար ընդամենը 622 բնակեցված վայր: Սարգոնի ավերումները տեղի են ունեցել սույն տերիտորիայի սահմանների ներսում: Այն մասերը, որոնք զերծ էին մնացել ավերումներից, կարելի է որոշակի ցույց տալ: Դրանք են՝ մայրաքաղաքի շրջանից նահիե մերքեզին կամ Վանը՝ 26 գյուղերով, Թիմարի նահիեն՝ 61 գյուղերով, Հայոց-ձորի նահիեի 37 գյուղերի կեսը, որոնք լճի կողմն էին ընկած, Արճեշի 17 գյուղերի հյուսիսային մասը, Աղբակի 144 գյուղերի հարավային մասը, ուրեմն, 150 գյուղ Սարգոնի երթուղուց դուրս էր մընում:

Հետևապես, այն տերիտորիան, ուր Սարգոնը 602 գյուղ է հաշվում, 1898 թվականին միայն (622—150)=472 գյուղ կար: Թագավորի մեծ գպիր Նաբու-Շալլիմ-շունուն, Սարգոնի «մեծ գիտունը, արվեստի վարպետը», որին հանձնարարված էր արշավանքի պատմությունը գրել, շատ եռանդ է ցուցաբերել և ասորեստանյան զորքերին ավելի ավերումներ է վերագրել, քան նրանք ի վիճակի էին կատարելու:

Այդ կապակցությամբ շատ ուսանելի է նրա պատմածը Ուլխու քաղաքի մասին: Դա մի ամրացված քաղաք էր Կիշպալ լեռան ստորոտում: Ռուսան իր հպատակներին ցույց էր տվել «շրերի ցայտումը», նա ջրանցք էր փորել և Եփրատ գետի շափ առատ ջուր էր հոսեցրել: Նա անհամար վտակներով ոռոգել էր դաշտերը, անապատ տերիտորիան ծաղկուն պարտեզների վերածել և անձրևի նման՝ մրգեր ու խաղող թափել այնտեղ: Սոսիները, šuratbu-ները, անտառի նման զովաշունչ շուք էին

¹ B. Meissner, Die Eroberung der Stadt Ulu auf Sargons 8. Feldzug, «Zeitf. Assyr.», XXXIV, 1922, էջ 113—122:

¹ Маевский, Եզլ. աշխ., էջ 199:

տարածում այդ մարզի վրա: Նա մշակել էր տվել 300 իմեր վարելահողեր, ուր հացահատիկ էր ցանվում, և իր անապատ տերիտորիայի տարածութունները դարձրել էր մարգագետիններ, ուր ամառ-ձմեռ խոտ կար և արածում էին անասունները: Երկիրը ջրով ծածկված լինելով՝ նա սովորեցրել էր ամբարտակ բարձրացնել: Իր թագավորական բնակության համար ջրանցքի վրա պալատ էր կառուցել: Նրա կողմից Կիշթեթը լեռան վրա հիմնադրվել էր մի բերդ՝ birtu, և անվանվել Sarduriburda: Ուլխուն մի այլ ամրացված տեղ էր: Այդտեղ տեղաբաշխված զորքերը հենց որ իմացան հարևան քաղաքներում Ասորեստանի թագավորի արածը, գիշերով փախան դեպի լեռների լանջերը: Սարգոնը մտավ քաղաք և «նրա ամրացված պատերը փշրանքի վերածեց, ինչպես խեցաման, դրանք հողին հավասարեցրեց»:

Պատկերը գեղեցիկ է: Սակայն շատ դժվար է այդ փոքրիկ դրախտը գրտնել արշավանքի այն երթուղու վրա, որը մենք գծեցինք, եթե նույնիսկ հենվենք Թյուրո-Դանսենի նախընտրած երթուղու վրա: Ամենանշանավոր ջրաբաշխական գործը՝ Մենուայի հռչակավոր pili «ջրանցքը», այժմ ծանոթ է Շամիրամի անունով: Ռուսան, անշուշտ, նույնպես ջրանցք է բացել Քեշիշ կոշված լճից դեպի իր նոր մայրաքաղաքը՝ Թոփրակ-կալեի ստորոտում, բայց առանց դիմելու ամբարտակների: Համենայն դեպս, Սարգոնը չի մտել Վանի շրջանը: Սարգոնի ներխուժած շրջաններում, ապարդյուն որոնումներից հետո, կարելի չէ գտնել այնպիսի մի վայր, որն առավել կամ նվազ չափով նման լիներ այն երկրին, որի բերրիությունը վերագրում էին Ռուսային: Ստիպված ենք լինում կանգ առնել Մենուայի ջրանցքի վրա: Այս ընտրությունը արդարանում է հետևյալ նկատառումներով:

Ըստ մեր վավերագրի՝ Ռուսան սովորեցրել է ամբարտակներ կառուցել: Սա ճիշտ չէ: Այդ պատիվը պատկանում է Մենուային. նրա անունով կառուցված ամբարտակները դիմացել են դարերի ավերիչ ուժերին և դեռ մեր օրերին հիացմունքի առարկա են դառնում: Ռուսան, ըստ նույն վավերության մեկ ուրիշ տարբերակի, երկրում առաջին անգամ ուղտեր է բերել, որպեսզի նրանց օգտագործի ամբարտակների կառուցման համար: Դա նույնպես ճիշտ չէ: Առնվազն Արգիշտիից ի վեր այդ անասունը հայտնի էր երկրում: Վեցերորդ արշավանքում Արգիշտիի բերած ավարի մեջ կար նաև 184 ուղտ, յոթերորդ արշավանքում՝ 100 ուղտ, նույնպես իններորդում: Ռուսայի նախորդը՝ Սարգոնին, էրիախինի երկրում ձեռք բերած ավարի մեջ 115 ուղտ էր հաշվում:

Սարգոնիստորոգա քաղաքը, անտարակույս, Ռուսայի կողմից չի հիմնրվել: Նրա անունն արդեն ցույց է տալիս իսկական հիմնադրին՝ հանձին երկու Սարգոնիներից մեկի՝ առաջինի կամ ավելի շուտ՝ երկրորդի:

Գալով «ջրերի ցայտումին» և ջրանցքին, որը Եփրատի նման հոսում էր և «անհամար վտակներ» ուներ, ուրիշ բանի մասին չէ խոսքը, եթե ոչ Մենուայի pili-ի և արտակարգ առատ այն ակունքի մասին, որը նրան սընունդ էր տալիս:

Մենուայի հրաշալի գործը և իր տեսակի մեջ միակ այդ ակունքը, որը մեկ վայրկյանում 1500—3000 լիտր ջուր է մատակարարում՝ նայած տարվա եղանակին, անշուշտ, ասորեստանցիների վրա տպավորություն է գործել: Հայկական լեռնաշխարհի և ոչ մի վայր առավել կամ պակաս չափով չէր համընկնի մեր վավերագրի նկարագրության հետ: Մենուայի pili-ն՝ Շամիրամի ջրանցքը, բոլոր հայտնի ջրանցքների համեմատությամբ որպես մի Եփրատ է ներկայանում: Ուրիշ ձևով ասած՝ Մենուայի ջրանցքը ջրանցքների միջև այնպիսին է, ինչպիսին Եփրատը՝ գետերի միջև:

Հացահատիկի մշակման համար հատկացված հողի մասին հիշատակումը նույնպես ցուցադրական է: Ջրանցքի շրջակայքը՝ Հայոց-ձորը, մեծ քանակությամբ և լավագույն որակի ցորեն է արտադրում: Սակայն 300 իմեր հողը, որը նույնքան հեկտարից պակաս է, միմիայն մի մեծ դաշտի մակերևույթ է, ուրեմն, անբավարար է հացահատիկի առատությունը փառաբանելու համար, ինչպես անում է մեր դպիրը: Հավանական է, պալատի մոտ գտնվող մի հատուկ դաշտի մասին է խոսքը:

Ինչ վերաբերում է «մարգագետիններին, ուր խոտն ու արոտը չէին դադարում ամառ-ձմեռ», դա մաքուր հնարանք է: Զմռանը հայկական հողը ծածկվում է ձյունի այնքան թանձր շերտով, որ անհնար է մտածել որևէ բուսականության մասին: Սա թագավորական դպիրի հեռտորական անփութությունն արդյունք է:

Եթե մեր նույնացումն ընդունելի է, ապա Ուլխու քաղաքը և Սարգոնիստորոգա բերդը պետք է փնտրել Մենուայի ջրանցքի շրջանում: Կիշտեթի լեռան վրա գտնվող Սարգոնիստորոգան, գուցե, Բուլ-դաղ լեռան կատարի հոյակապ բերդն է, որը շրջապատված է զուգահեռ երեք պարիսպներով: Լեռան ստորոտում տեղավորված է Աստվածաշեն գյուղը, ուր հայտնաբերվել է Սարգոնի մի արձանագրությունը (№ 137): Դա ցույց է տալիս, որ Բուլ-դաղի բերդ Սարգոնիստորոգան կարող էր լինել Սարգոնի գործը:

Ջրանցքի ակունքը լեռնաշղթայի ստորոտումն է, որը տարածվում է Հայոց-ձորի երկայնքով և փակում այն հարավային կողմից: Այնտեղից մեկուկես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում է Մժնկերտ գյուղը, որտեղ մեր այցելության ժամանակ տեսանք մի հին քաղաքի մնացորդներ: Նրա դիրքը թույլ է տալիս այնտեղ փնտրելու «Ուլխու բերդաքաղաքը՝ Կիշպալ լեռան ստորոտում»:

Ուլխու քաղաքի նկարագրության վերջում, մի աղճատված հատվածում, կարծես ասվում է, որ Սարգոնը մտել է Ռուսայի պալատը և այն փրշ-

րանքի վերածել: Սա արդեն գալիս է հաստատելու մեր ամբողջ նույնացումները, որովհետև Սարգոնը, մեր կարծիքով, չի հասել մինչև Մենուայի ջր-րանցքի հովիտը: Մեր տեքստի համաձայն, Ուլխուն գտնվում էր Սանգիբուտուում, որը Հայոց-ձորը չէ. բայց ինչ որ ասված է Ուլխուի մասին, կատարյալ կերպով հարմարվում է Հայոց ձորին: Մանրամասն նկարագրությունը ավելի վստահելի տեղեկություններ է հաղորդում, քան դպիրի աշխարհագրական գիտելիքները: Վերջինս, որ իր վարկը գցել է Ռուսային վերագրելով այնքան սուտ ու սխալ գործեր, կարող է նույնն արած լինել նաև Սարգոնի նկատմամբ: Նախ, ինչ որ նա թագավորի անձին է վերագրում, չպետք է տառացի ընդունել: Անտարակույս, ասուրական բանակն էր, որ երկրում ցրվելով կողոպուտ ու թալան էր կատարում: Հավանական է, որ նահանջի ժամանակ նրանք մտել են Հայոց-ձոր և վնասներ պատճառել, ավերումներ կատարել: Պաշտոնական գրագիրները, սովորաբար, ինչ որ կատարում էին զինվորները, թագավորին էին վերագրում, որպեսզի ներբողի ոգեկործան ուժով դա թագավորի անձնական սխրանք համարվեր, ինչպես Ուլխուի դեպքում:

Ինչ էլ որ լինի, մեր վավերագիրն զգալիորեն նպաստում է պատկերացրնելու Ուրարտուի տնտեսական դրությունը: Երկրի բարեկեցությունը հիմնվում էր երկրագործության վրա: Իր ճանապարհին՝ կալախից Ուրարտու, Սարգոնը անցավ շատ երկրներով, որոնց հպատակեցրեց և ստիպեց հարկ վճարելու, որը միշտ անասուն տալում էր կայանում: Ոչ մի տեղ հացահատիկի հարց չի արծարծվել: Հենց որ անցավ Ուրարտուի սահմանը, ամենուրեք հացահատիկի մեծ պահեստներ գտավ: Ուլխուի սահմանամերձ նահանգում «բազմատեսակ և անհամար հացահատիկի պահեստներ» կային: «Ես բացի այդ պահեստները,— ասում է Սարգոնը,— և իմ զորքերը կերակրեցի անհամար քանակությամբ հացահատիկով»¹: Մերձավոր նահանգը Սուբին է. այստեղ «ես այրեցի հունձքն ու անասնակերը,— ասում է նա,— պահեստները բացեցի, ուր հացահատիկ էր կուտակված, հսկայական քանակությամբ հացահատիկ կերցրի իմ զինվորներին»²:

Սարգոնն անցավ Բարի կամ Սանգիբուտու նահանգը, որտեղ Թարուիի և Թարմակիսայի պահեստները, ինչպես նաև Ուլխու քաղաքի պահեստները նույն ճակատագրին արժանացան. լուսանկարչորեն կրկնվում են միևնույն նախադասությունները³:

Նույն նահանգի բերդաքաղաքների շրջանում «բազում օրերի ընթացքում պահեստներում կուտակվել էին մեծ քանակությամբ գարի ու ցորեն»

երկրի՝ և մարդկանց գոյության համար: «Ես,— ասում է Սարգոնը,— ձիու, ջորու, ուղտի և իշի մեջքերի վրա, իմ ամբողջ բանակի միջոցով տեղափոխել տվի իմ ճամբարի ներսը, ինչպես սովորաբար անում են, և կուտակումներ արեցի: Առատ ու կուշտ անունդ տվի իմ մարդկանց և ահագին պաշար պատրաստեցի Աշշուրի երկիր վերագարծի համար. բոլորն ուրախ ու գոհ էին»⁴:

Արմարիլիում «հացահատիկը կուտակված էր պահեստներում», ինչպես նաև Ախադիում. պահեստները բացվեցին, և հացահատիկը զորքերին տրվեց ուտելու համար⁵: Ուախիսը վերջին նահանգն էր, որ Սարգոնն անցավ՝ հուրուշկիա, ապա Մուսասիր մտնելու համար: Դա ուրարտական միակ նահանգն է, ուր Սարգոնը պահեստներ կողոպտելու մասին ոչինչ չի ասում: Թվում է, թե ո՛չ Ուախիսում, ո՛չ հուրուշկիայում և ոչ էլ Մուսասիրում ոչինչ չի գտել: հուրուշկիայի թագավոր Իանգուն հարկը վճարում է անասուններով՝ ձի, եզ և ոչխար⁶:

Ուրարտուն արգավանդ երկիր էր ոչ միայն ցորենի, այլև ուրիշ բույսերի, հատկապես այգիների առումով: Սանգիբուտու կամ Բարի նահանգում Սարգոնը քարուքանդ արեց «նրա սքանչելի բուսականությունը՝ այգիները,— ասում է նա,— ոչնչացրի մեծ քանակությամբ և նրա խմելիքը կտրեցի»: Ուլխուում Ասորեստանի թագավորը դատարկեց զինով լի կարասները՝ լավորակ գինին խմվեց, իսկ մնացածը գետին թափվեց: Այս շատ հետաքրքրական տեղը աղճատված է, բայց իմաստը պարզ է: Կարգացվում է՝ «ինչպես գետի ջրերը, հիանալի գինի էին լցրել տիկերի մեջ (կամ ավելի շուտ՝ խողովակներով)... ես ցեխի վերածեցի... նրանց կարասներին ցույց տվի արևի լույսը... լեցուն էր զինով. նրանք... էին երկնքի տեղատարափի նման»⁷:

Երկիրը հարուստ էր մարգագետիններով և անտառներով: Մտնելով Սուբի՝ Սարգոնը «հարձակվեց ինչպես մորեխի շու, մարգագետիններում ազատ արձակեց իր ճամբարի անասուններին, որոնք պոկեցին ամբողջ խոտն ու ամայացրին ողջ երկիրը»⁸:

Բարիում նա «մարգագետինները անմշակ հողերի վերածեց»: «Անտառները նույնպես ոտնատակ արվեցին, ինչպես եղեգնուտները»: Սանգիբուտուում, Արմարիլիում, Ախադիում և Ուախիսում Սարգոնը ոչնչացրեց

¹ Thureau-Dangin, Relation, տ. 166:

² Նույն տեղում, տ. 186:

³ Նույն տեղում, տ. 197—219:

¹ Նույն տեղում, տ. 262:

² Նույն տեղում, տ. 274 և 295:

³ Նույն տեղում, տ. 298 և հաջ.:

⁴ Նույն տեղում, տ. 220 և հաջ.:

⁵ Նույն տեղում, տ. 187:

անտառները, կտրեց ծառերը, հավաքեց նրանց կոճղերը և կրակի բաժին դարձրեց¹:

Առատ մարգագետինները, «ձիերի ապրուստի միջոց», նպաստում էին ձիաբուծությանը, որով երկիրը հայտնի էր: Այս առթիվ Սարգոնը պատմում է, թե Սուբի նահանգի բնակիչներն իրենց նմանը շունեին ձիեր վարժեցնելու արվեստի մեջ: Յեղալին մտրուկները, որ պահում էին թագավորական քանակի համար, նախ ուղարկվում էին Սուբի նահանգը՝ վարժեցնելու: Այստեղ այնպիսի արվեստով էին վարժեցնում, որ ձիերը երբեք չէին կատարում ո՛չ ցատկ, ո՛չ շրջան, ո՛չ կիսաշրջան²: Բարիում՝ Թարուի և Թարմակիսա քաղաքներում էին գտնվում թագավորական արտոնները, ուր խնամում էին թագավորական բանակին հատկացված ձիերին³:

Մի՛ խոսքով՝ Ուրարտուն ներկայանում է որպես մի ծաղկուն և բարգավաճ երկիր, ուր մարդիկ ապրում էին «առատության մեջ»: Գույները շատ խտացված են. վավերագրերը ծաղկուն աճով է նկարագրում երկրի պատկերը: Վերահիշյալ շրջաններում այժմ ոչ մի անտառ գոյություն չունի: Կարծես այս շտապանցությունները դիտավորյալ են արված Ասորեստանի թագավորի ավերիչ ուժերն արժեքավորելու համար. այդ դրախտը անապատի էր վերածվել, «ասես ջրճեղեղն էր այն կործանել»:

Բուն Ուրարտուն, անտարակույս, ծաղկուն երկրագործական երկիր էր:

Շրջակայքի երկրները, ընդհակառակն, մեծ մասամբ հարուստ էին անասուններով, օրինակ՝ Արաքս գետի ավազանը: Ուրարտուի թագավորները հացահատիկի մասին երբեք չեն հիշատակում այդ մարդերից տարած ավարը թվարկելու: Իհարկե, ավելի հեշտ է թշել-տանել անասունները, քան հացահատիկ տեղափոխելը, բայց չեն խոսում և բուսականության ու հունձրի ունշացման մասին:

Ոռոգման այն համակարգը, որ գտնում ենք Ուրարտուում, նպաստել է երկրագործության բարգավաճմանը: Մեծ աշխարհակալ և շինարար Մենուա թագավորն է, որ հիմնականում սկիզբ է դրել ու իրականացրել այն: Այն շրջանները, ուր նա ջրանցքներ է փորել, դեռ մեր օրերում երկրի իսկական շտեմարաններն են հանդիսանում: Միայն Հայոց-ձորի ջրանցքը բավական է՝ այս վեհապետին հավիտենական բարեբարի անուն ապահովելու համար: Այն կոչվում էր Menuai pili «Մենուայի ջրանցք»: Հետագայում այդ անունը դուրս մղվեց Շամիրամի անվամբ, համաձայն ամբողջ Արևելքում հարատև դարձած սովորության՝ ամեն տեսակ հրաշալիք, սքանչելիք և զարմանալիք վերագրել ասորեստանյան հուշակավոր այդ

թագուհուն: Ջրանցքն սկսվում է վերին Մծնկերտ գյուղից մեկուկես կիլոմետր հեռավորությունից, անցնում Խառնուրդի և ստորին Մծնկերտի մոտ գտնվող Խոշար գետի վրայի ջրուղով և Գյուլբլասան, Կեմ, Քարավանց, Անգղ, Մաշտակ (Մաշկակտակ) գյուղերի մոտով ուղղվում դեպի Վանա լիճը, ապա դառնում է դեպի Արտամետ՝ Վան հասնելու համար: Ջրանցքը մոտավորապես 50 կիլոմետր երկարություն ունի՝ և ոռոգում է մշակելի հողի ընդարձակ մի տարածություն:

Բերկրի դաշտը ոռոգելու համար Մենուան Բերկրի գետի գետաբերանից ջրանցք է փորում, ըստ № 47 արձանագրության: Նա հիմնել է Ալի քաղաքը՝ հովանաբար ներկա Արժվաբերդի տեղում, և ջրանցք կառուցել քաղաքի համար (№ 48):

Նույն թագավորը երեք ջրանցք է փորում Մանազկերտի (Մեղազկերտ) շրջանի կարիքների համար՝ մեկը Գոպի մոտ, Ուլիշու քաղաքի տերիտորիայում, № 48, մեկ ուրիշը Խոտանլուի շրջակայքում՝ Ուկուա, Զուգուխե, Իրնունի, Աբասինի քաղաքների համար, № 50, և երրորդը՝ Պատնոցի մոտ, Մարմոսում, № 51:

Մենուան իր անունով մի քաղաք է հիմնում լճի ափին, հին ժամանակ Ռշտունիք կոչվող գավառում, Օստանի (Ոստան) շրջանում, և այնտեղ ջրանցք է փորում, ըստ № 52 արձանագրության:

Ռուսա I-ը Թոփրակ-կալա բլրի վրա մի միջնաբերդ է կառուցել, հին միջնաբերդից 5 կիլոմետր հեռավորության վրա, և ստորոտում մի քաղաք ստեղծել: Որովհետև այդ քաղաքը տեղավորված էր Մենուայի ջրանցքից բարձր և չէր կարող նրանից օգտվել, Ռուսան արհեստական լիճ ստեղծեց, որն իր անունով Rusai sue «Ռուսայի լիճ» էր կոչվում, իսկ այժմ՝ Քեշիշ գյուղ (Քահանայի լճակ): Լճակի ջրերը ջրանցքի միջով հոսում էին դեպի քաղաք, № 145: Նրա որդին՝ Արգիշտին, իր անունով հիմնեց Argistihinili քաղաքը Չալաբի-բաղի (Չալաբի պարտեզ կամ այգի) տեղում, Արճեշի մոտ, և այնտեղ տնկեց uldi «խաղողի այգի», zagi «պարտեզ, ցորենի արտ» և ջրանցք փորեց, № 148:

Արգիշտի II-ի որդին Ռուսա II-ը, Իլդարունիանի (Քասաղ) գետից ջրանցք հանեց դեպի դաշտը և այնտեղ այգի ու պարտեզ տնկեց: Այդ դաշտը գտնվում էր Զվարթնոցի մոտ, այնտեղ, ուր հետագայում հիմնվելու էր Վաղարշապատ քաղաքը, № 151:

Սարգուրի II-ը առաջինը եղավ այգիներ ու պարտեզներ տնկելու և ջրանցքներ բանալու Արաքս գետի շրջանում, հատկապես Արմավիրում, № 141:

¹ Նույն տեղում, տողեր 230, 266, 276, 303:

² Նույն տեղում, տ. 170 և հաջ.:

³ Նույն տեղում, տ. 191:

¹ W. Belck-ը, Zeit. f. Ethnol., 1892, էջ 138, 70-ից 80 կիլոմետր է հաշվում, Маевский-ն, նշ. աշխ., էջ 161, միայն 40 վերստ (= 44 կմ):

Ուրարտացիները մեզալիթիկ կառուցումների խոշոր վարպետներ էին: Մեզ հետաքրքրող վավերագրերում այս նյութի վերաբերյալ առկա տրված լինելը, հակառակ ճոռոմ ոճին, արժեքավոր են և իրականություն համապատասխան: Ըստ այդ տվյալների՝ ուրարտական քաղաքները «կառուցված էին լեռների վրա»: Տարօրինակ է թվում քաղաքները տեսնել լեռների վրա: Որոշ քաղաքներ «փայլում էին աստղերի նման, և 240 արմնկաշափ բարձրության վրա երևում էին նրանց հիմքերը»:

Արմնկաշափերի նշված քանակությունը անում է 120 մետր: Դա այնպիսի բարձրություն է, որ արժանի լինի «լեռ» կոչվելու: Մի երկրում, ուր լեռները հազարավոր մետրերով են դեպի երկինք խոյանում, 120 մետր բարձրությունը միայն բլուր է կազմում: Բացարձակապես ճիշտ է, որ Ուրարտուի բերդաքաղաքները բլուրների, բայց հատուկ տեսակի բլուրների կատարներին էին կառուցվում: Լեռնաշղթաները, ձգվելով տարբեր ուղղություններով, իրար խաչաձևում են և կազմում ընդարձակ բարձրավանդակներ: Հատված լեռնաշղթաները հաճախ այդ բարձրավանդակների վրա կազմում են հսկայական միակուռ զանգվածներ, անհարթ և համարյա անմատչելի լանջերով:

Դրանք շրջակա լեռներից մեկուսացված մի տեսակ հողակոշտ զանգվածներ են, որ սովորաբար ուրարտացիներն ընտրում էին իրենց հիմնադրումների կենտրոնը կամ միջնաբերդը դարձնելու համար: Այդպիսիք են հետևյալ ծանոթ քաղաքների տեղերը՝ Տուշպա (Վան), Լեզք, Ամիոկ, Սեվան-կալա (Քեշիշ-գյուլի մոտ), Բուլ-դաղ, Հայանց-բերդ (Ընի ափին՝ էրեբրինի մոտ), Մարմեստ, Անձավ, Արմավիր:

Այդ ամրացված վայրերը շրջապատված էին նաև կիկլոսյան պարիսպներով, որոնք նրանց անտիկ էին դարձնում: Սարգուրի Կ-ը կառուցեց մի վիթխարի պարիսպ, որը ավելի հարմար է կոչել Սարգուրի աշտարակ, ինչպես հայ պատմիչ Փավստոսն է կոչում: Իրոք, Սարգոնը հաստատում է, «որ քաղաքների մեծ դարպասների մոտ աշտարակներ էին կառուցված», «նրանք լեռների նման հաստատուն հիմքեր ունեին»: Արմարիլիում զբոսնելով հունդուր քաղաքը շրջապատված էր պարիսպներով և աշտարակներով: Ուշկախ քաղաքի պարիսպը կառուցված էր ժայռի վրա, իսկ նրա հաստությունը ութ արմնկաշափ էր (համարյա չորս մետր): Որոշ քաղաքների պարիսպներ ունեին 120 շար աղյուսների բարձրություն, որը համարյա 16 մետրի է հավասար:

Սարգոնն ասում է, որ տներն արվեստով էին կառուցված: Հետագա պեղումները մի օր հնագիտական նյութով կհաստատեն այդ: Այն, ինչ ներկայումս գոյություն ունի գետնի երեսին, արդեն ցույց է տալիս քարի մշակման նշանավոր տեխնիկայի առկայությունը: Ժայռափոր կառուցում-

ները, ինչպիսիք են Վանի՝ ժայռի մեջ փորված Մենուայի և Արգիշտիի սենյակները, այդ տեխնիկայի վառ ապացույցն են:

Շենքերի համար գործածում էին ոչ թե սովորական քարեր, այլ հսկայական սալաքարեր: Սարգուրի աշտարակն այդ տեսակ կառուցման մի նմուշ է: Այն կառուցվել է 5—6 մետր երկարություն և մեկ մետր լայնություն ունեցող սալերով: Նրանք կողք-կողքի շարված են առանց շաղախի և մետաղյա կեղերի: Ուրարտացիները գործածում էին և՛ հում, և՛ թրծված աղյուսներ: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերվել են դրանցով կառուցված տներ ու պարիսպներ: Սակայն նախընտրվող շինանյութը միշտ քարն էր: Ուրարտացիները կամար կապել չգիտեին. այդ պատճառով էլ ձորակների վրայով ջրանցք տանելու համար Մենուան ստիպված էր ձորի խորքից մինչև ջրի հարթակը հսկայական պատեր բարձրացնել:

Սրբավայրերը նույնպես արտակարգ չափի քարերով են կառուցված. որպես օրինակ կարելի է ներկայացնել Թոփրակ-կալայում պեղված տաճարը: Այդ տաճարի երևան գալով կարելի է լավ գաղափար կազմել ուրարտացիների գեղարվեստական ճաշակի մասին: Մեզալիթյան բնույթը այնտեղ մնում է իշխող, բայց տեսքը, որ կարող է անպաճույճ երևալ, բազմերանգ քարերի գործածությամբ զվարթ ու պայծառ է դառնում: Սև, բացմոխրագույն, կարմրավուն, դեղին երանգներն այնտեղ իրար են հաջորդում ներդաշնակ ու բավականին նկարչագեղ կերպով:

Բազմերանգությունն ուրարտական առանձնահատկություններից մեկըն է թվում: Գույների ճաշակը բնականաբար առաջ է բերել խճանկարի գաղափարը: Իրոք, Թոփրակ-կալայի պեղումներում գտնվել են տարբեր ձևերի ու գույների քարեր, որոնք ենթադրել են տալիս, թե տաճարը սալարկված է եղել խճանկարով¹: Գալով ճարտարապետությունը, ուրարտական թագավորների հիմնադրած Մուսասիրի տաճարը թույլ է տալիս դրա մասին գաղափար կազմել: Այս տաճարը ներկայացված է Սարգոնի խորասաբաղյան պալատի ցածրաբանդակների վրա:

Ուրարտացիները գիտեին քանդակել քարը: Մուսասիրում Սարգոնի տեսած Սարգուրի արձանը քարից էր: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված քարե երկու ելունները, անշուշտ, արձանի բեկորներ են: Տաշված մի քարի վրա պատկերված է կայծակը երկու խորձ լույսի ցուլքերով²:

Մետաղի տեխնիկան նույնպես զարգացած էր: Մշակում էին ոսկին, արծաթը, բրոնզը, երկաթը: Մուսասիրի պալատի և տաճարի շարժուն գույքի մի որոշակի մասը բաղկացած էր սեղանասպասքից և անոթներից՝ աման-

¹ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 552: Տաճարը լրիվ կողպուտի է ենթարկվել, այնպես որ, երբ 1917 թ. մենք այնտեղ էինք, մնացել էր միայն մի քանի քար:

² Lehmann-Haupt, Materialien, էջ 80:

ներ, բաժակներ, սկահակներ, կաթսաներ, կոնքեր, աթոռներ, մրգերի զամբյուղներ, բանալիներ, փականքներ, վառարաններ, հնոցներ, ամեն տեսակի ամանեղեն արծաթե կամ արծաթապատ, ավելի հաճախ բրոնզից և երբեմն ոսկուց. երկրում պատրաստված 120 բրոնզե առարկաներ, որոնցից ամեն մեկն իր անունն ուներ: Ասորեստանցի դպիրը խոստովանում է, որ դժվար էր վերարտադրել բոլորի անունները: Կային սեղաններ, զամբյուղներ և այլ՝ փղոսկրից, էբենոսից, սամշիտից, ոսկով ու արծաթով պատած առարկաներ: Ալեբաստրից առարկաները թանկագին քարերով էին զարդարված:

Քիչ չէին նաև զեղարվեստական բարձր արժեք ներկայացնող գործերը, օրինակ՝ ոսկյա և արծաթյա վահաններ, որոնց սկավառակները զարդարված էին վիշապներով, առյուծներով, վայրի ցուլերով, շների ծոկտող գլուխներով: Մարդու ձեռքի նման մի ոսկյա փականք իր փեղկիկի շրջանակի վրա թևավոր վիշապի դեմքն էր կրում: Երկու բանալիներ ներկայացնում էին խույրով աստվածուհիներ՝ ձեռքներին բռնած ատամնավոր տավիղ: Փղոսկրյա մի անկողնու գլխիկներն արծաթից էին՝ ծայրերում զարդարված թանկագին քարերով: 14 տարբեր թանկարժեք քարերից պատրաստված մի զարդ կար՝ ինչ-որ աստվածուհու համար:

Արգիշտիի և Ռուսասյի արձանները ձուլածո բրոնզից էին, Սարգոնի արձանի պատվանդանը՝ ձուլածո երկաթից: Խորսաբազի բարձրաքանդակի վրա Մուսասիրի տաճարի մուտքի դիմաց ներկայացված է մի կով՝ իր հորթը կերակրելիս: Այստեղ կան նաև վեց վահաններից երեքը՝ ոսկուց, որոնք ըստ Սարգոնի նկարագրածի՝ «կախված էին տաճարի աջ ու ձախ կողմերում և որոնց մեջտեղում ծոկտող շների գլուխներ էին երեվում, հինգ տաղանտ տասներկու մինա ոսկու ծանրությամբ», որը հավասար է 162 կիլոգրամի:

Վանում, Թոփրակ-կալայի ավերակներում, հայտնաբերվել են բրոնզի մի քանի կտորներ, որոնցից երեքը Ռուսա էրիմենախիի անունն են կրում, իսկ մեկը՝ Ռուսա Արգիշտիի անունը: Դրանք նույն տիպի մի քանի վահանների բեկորներ են՝ սկավառակը կենտրոնում ունի մի վարդակ և բաժանված է երեք համակենտրոն գոտիների. առաջինը և երրորդը զարդարված են քայլող առյուծների կերպարանքներով, երկրորդը՝ ցուլերի: Դրանք ուխտանվեր վահաններ են: Լինչը վերարտադրել է առյուծների կերպարանքներից մեկը և մեկ ուրիշը՝ ցուլի, իսկ Լեհման-Հաուպտը վերարտադրել է վահանի մի մասը¹:

Թագավորական գահի բրոնզե մի քանի բեկորներ, երկու ոտքեր՝ յու-

րաքանչյուրը դրված քառակուսի մի սալի վրա, մեկի վրա պտակած է թևավոր առյուծ: Ոտքերը փաթաթված են տերևների պսակներով²:

Բեկորներից մեկը ներկայացնում է թևավոր մի գառնանգղ, որը հունական սիրենան է հիշեցնում, իսկ մեկ ուրիշը՝ մարդու գլխով մի ցուլի³:

Բրոնզի երկու կտոր, որոնք աթոռի մասեր են. նրանցից մեկն ուղադրություն է գրավում իր զարդարանքներով՝ ոտքերը ներկայացնում են առյուծի թաթեր: Վերի ձողի ծայրերն օժտված են ոչխարի գլուխներով, իսկ ցածի ձողի ծայրերը՝ երկու զույգ խոչեղջյուրներով. այդ ձողի և ոտքերի միջև ուղղաձիգ ձողերը շրջապատված են տերևների պսակներով⁴:

Տերևների պսակը հիշեցնում է հունական ճարտարապետության օլիկոլները: Այն գտնում են Վանում հայտնաբերված զեղարվեստական ձևավորմամբ շատ ինքնատիպ բրոնզե մի աշտանակի վրա ևս: Աշտանակի կոթը զարդարված է հավասար հեռավորության վրա տեղաբաշխված տերևների հինգ պսակներով: Բրոնզե մի զարդաձող անցնում է ցածի պսակի ներքևով և կամարաձև կորանալով կազմում ոտքերը: Ձողը որպես զարդ կրում է մարդկային գլխով երկու թևավոր էակների կերպարանքներ և առյուծի երկու գլուխներ, որտեղից դուրս են գալիս եզան երկու-կճղակ, որոնք աշտանակի հիմքն են կազմում⁵:

Նույն տեղում գտնված բրոնզի մի կտոր ներկայացնում է կանացի դեմք, հավանական է՝ աստվածուհու, որը թևավոր արևի շրջանակ է հագել⁶: Դա, գուցե, ծիսական մի ամանի կանթ է, նման Մուսասիրի տաճարի գինու անոթին: Կարելի է նշել նաև մի ճրագ և բրոնզե կոթով մի կուժ⁷:

Թոփրակ-կալայի պեղումներից երևան են հանվել արծաթե կտորներ: Մի մեծ կարասում գտնվել են երկու արծաթե անոթներ: Նրանց գլանաձև լինելը հատկանշական ոչինչ չի ներկայացնում⁸: Սակայն նույն կարասի խորքից հանված փոքրիկ արծաթե մի տուփ հետաքրքրություն է շարժում⁹: Սա ունի երկու ոսկյա կոճակով կրկնակի կափարիչ և դեռ պարունակում էր մի տեսակ փոշի: Քիմիական տարրալուծման շնորհիվ նկատվեց, որ դա մի բաղադրություն է, որով ոսկերչության մեջ սև գծեր են ստանում ոսկու

¹ Մի բեկորը պատկանում է Մ. Վոգելին. Perrot-Chipiez, II, էջ 725: Մեկ ուրիշը հայտնաբերվել է Լեհման-Հաուպտի կողմից, Armenien, II, 2, էջ 485:

² Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 509 և 748; Lynch, Armenia, II, էջ 63:

³ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 534. նման աթոռ վերարտադրված Պերոտ-Շիպիեի կողմից, II, էջ 728:

⁴ Lehmann-Haupt, Materialien, էջ 93 և Armenien, II, 2, էջ 483: Ներկայումս Համբուրգի թանգարանում է գտնվում:

⁵ Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 262—3:

⁶ Նույն տեղում, էջ 563:

⁷ Նույն տեղում, էջ 542:

⁸ Նույն տեղում, էջ 482:

¹ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 258; Lynch, Armenia, II, էջ 62:

և արծաթի վրա: Թանկագին մետաղներ ներկելու արվեստը նվրոպայում ուսուսական Տուլա քաղաքի անունն է կրում: Վերջինս դրանով պարտական է կովկասին, իսկ կովկասը՝ Վանին, ուր հին արվեստը շարունակում է բարգավաճել:

Երկաթը ծանոթ էր, բայց դեռ շատ չէր գործածվում: Սարգոնը Մուսասիրում միայն երկաթե մի քանի հնոցներ, ճրագներ և անհայտ առարկաներ է դրել, հավանական է ամաններ՝ nisbi, nasri, aruthi: Տնտեսական ամանները մեծ մասամբ բրոնզից էին: Երկաթը ծառայում էր կացիներին, մուրճերին, խոփերին, արորների, կեռերի պատրաստման համար¹: Կա երկաթե շինվածքի մի օրինակ՝ քարի հետ զուգորդված, որը ներկայացնում է սալի վրա փորագրված նվիրական մի ծառ. ծառի դիմաց մորուքով և զբլխարկով ասուրական տիպի մի մարդ ձեռքերը տարածել է դեպի ծառը: Մտուր և մարդը տաշված են քարից և լցված երկաթով: Հավանաբար, պաշտամունքի վերաբերյալ մի տեսարան է²:

Նույն կարգի մեկ ուրիշ տեսարան է վերարտադրված մի կշռաքարի վրա. աղբսարկուտի դիրքով մի մարդ է կանգնած ծառի դիմաց, նրա մոտ դրված է կուժ, անշուշտ՝ դինու զոհաբերության համար, իսկ հետևում, սեղանի վրա՝ երեք հենարան և կողքին՝ մեկ ուրիշ ծառ³:

Երկրի արդյունաբերության մեջ մեծ տեղ էր զբաղվում խեցեգործությունը, բայց գեղարվեստական ճաշակը ևս համեստ կերպով երևան է գալիս: Նրանք սիրում էին, հատկապես, մեծ կարասներ պատրաստել: Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված ներքնատանը քսան կարաս կային, բայց, դժբախտաբար, միայն երկուսն են անվթար մնացել: Դրանք նույն տեսակի կարասներ են, ինչ Սալմանասար III-ը, որպես ավար, կառքով տեղափոխում է Բալավաթի հռչակավոր ցածրաքանդակում⁴: Կարասների արդյունաբերությունը Հայաստանում դեռևս շարունակվում է և ծառայում զինի պահելու, ինչպես Սարգոնի ժամանակ, որի զինվորները «ուրարտական կարասներից հիանալի զինի էին հանում զետի ջրերի նման և անհագ խմում էին»:

Բրուտագործությունը ձևով և ծավալով բավական հարուստ ու բազմազան էր: Թոփրակ-կալայի պեղումներից հայտնաբերվել են ամեն տեսակի նմուշներ՝ սկսած ամենափոքր կուժից մինչև կարասը և Մուսասիրի տաճարի առջև գտնված անոթները: Այս տաճարում լիքն էին զանազան տե-

սակի ամանեղեններ: Սարգոնը շատ նմուշների անուններ է տալիս, ինչպես՝ gangani, pursiti, qatanate, lutti, susani, mukarisi, nabli, hurup-ti, nasri և այլն: Դպիրը չի կարողացել 120 առարկաների անունները տալ, որոնք նույնպիսի նմուշներ էին:

Ուրարտական բրուտեղենը հիմնականում, որքան որ այն մեզ ծանոթ է Թոփրակ-կալայի պեղումներից, չի տարբերվում ներկայումս Հայաստանում արտադրվող բրուտեղենից¹:

Մի քանի խեցիներ ծածկված են մի տեսակ կարմրագույն փայլուն լաքով: Մանրադիտական վերլուծումը ցույց է տվել, որ իսկական լաքի մասին չէ խոսքը: Ուրարտացի բրուտագործներին հաջողվում էր իրենց արտադրությունը արտաքին փայլ տալ՝ խեցու երեսին նույն կավից բարակ շերտ քրսելով, բայց լավ թրծված և լավ փոշիացված, որից հետո նորից մի թեթև թրծում էին:

Գալուվ խեցեղենի նկարագրումանը, դա չէր առաջադիմել: Մի քանի անոթներ իրենց փորի վրա թուշուհի պատկերներ են կրում՝ ծոփորների երկու շարքի միջև շարված: Մի անոթ ուշագրություն է գրավում իր երկարաչափական նկարներով²:

Կարասների եզրերին երբեմն փորագրված են պատկերներ, օրինակ՝ նստած հորթ, կամ մի տեսարան՝ առյուծը հորթ պատառոտելիս³: Մի կարասի վրա սեպագիր տեքստ կա⁴:

6. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԵԶՈՒՆ

Ուրարտական գրականությունը հարուստ չէ ո՛չ ծավալով և ոչ էլ տեսակներով: Ինչպես մենք տեսանք, գրավոր նյութը բաժանվում է երկու խմբի՝ հուշարձանների տեքստեր և պատմական կամ ժամանակագրական տեքստեր: Առաջինները զանազան կառուցումների մասին են պատմում, երկրորդները զինվորական արշավանքներն են նկարագրում:

Տեքստերի շարագրությունը շատ պարզ և բավական միօրինակ է ոճի և նույնիսկ պարունակության տեսակետից: Մենուայի ժամանակ շարադրված առաջին վավերագրերը ծառայել են որպես օրինակ հետագա տարիների

¹ Նույն տեղում, էջեր 560, 564, 570, 573:

² Նույն տեղում, էջ 576:

³ Նույն տեղում, էջ 470—473:

⁴ Նույն տեղում, էջ 560: Արձանագրությունը՝ aqarki 5 hi-ru-si, հմմտ. № 132: Մի ուրիշ բնօրի վրա կարդացվում է՝ 4 hi-ru-si: Նույն տեղում, էջ 473:

¹ Նույն տեղում, էջ 544—547:

² Նույն տեղում, էջ 548:

³ Նույն տեղում, էջ 549:

⁴ Նույն տեղում, էջ 559:

համար: Սակայն որոշ առաջադիմությունն նկատվում է պատմական ճյուղում: Մենք մի քանի նմուշներ կտանք առաջին և վերջին դարաշրջանից՝ երկու տեքստ հուշագրական և երկուսը պատմագրական: Նրանք հնարավորություն կտան գաղափար կազմելու երկու խմբի մասին, ինչպես և լեզվի կառուցվածքի մասին (դա կհեշտացնի ուրարտերեն լեզվի հետագա բնութագրումը):

Արձանագրություններ, որոնք հիշատակում են շենքի, տաճարի հիմնադրումը, ջրանցքի կառուցումը կամ այգու, պարտեզի տնկումը: Դրանք մի քանի տիպի են՝ կարճ տարբերակ և առավել կամ պակաս երկար տարբերակ:

Կարճ տարբերակը շարադրվում է այսպես. «Խալդիի զորությունը այսինչ թագավորն իրականացրեց այսինչ կառուցումը»: Շատ հաճախ ավելացվում են թագավորի անունն ու տիտղոսները: Երկար տարբերակը նաև կառուցման առթիվ փորագրված արձանագրության հիշատակումն է անում և անեծք է ավելացնում՝ միշտ նույն բառերով, նրա հասցեին, ով վնաս կհասցնի արձանագրությանը կամ նրա հեղինակի հիշատակին: Երբեմն, մանավանդ եթե ծառայողն է մասին է խոսքը, պատվիրվում է որոշ զոհաբերումներ կատարել Խալդիին կամ մյուս աստվածներին:

Այստեղ բերված արձանագրությունը վերարտադրված է CICH-ի № 34-ից:

1. ^{ILU}Hal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ¹Me-nu-a-še
¹Iš-pu-u-i-ni-ḫi-ni-še i-ni pi-li
 a-gu-ni ¹Me-nu-a-i pi-li ti-i-ni
^{ILU}Hal-di-ni-ni al-su-ši-ni ¹Me-nu-a-ni
5. ŠARRU DANNU ŠARRU al-su-i-ni ŠARRU ^{MATU}Bi-a-i-na-e
 a-lu-u-si ^{ALU}Tu-uš-pa-e ALU
¹Me-nu-a-še a-li a-lu-še i-ni TUPPU tu-li-e
 a-lu-še pi-tu-li-e a-lu-še a-i-ni-e-i
 i-ni-li du-li a-lu-še u-li-še ti-u-li
10. i-e-še i-ni pi-li-e a-gu-bi tu-ri-ni-ni
^{ILU}Hal-di-še ^{ILU}ADAD-še ^{ILU}ŠAMAS-še ^{ILU}PI-še ma-ni
^{ILU}ŠAMAS-ni pi-i-ni me-i ar-ḫi-u-ru-li-a-ni
 me-i i-na-i-ni me-i na-a-ra-a
14. a-u-i-e u-lu-u-li

Ահա տեքստի բառացի ու տողացի թարգմանությունը.

¹ Խալդիի զորությունը, Մենուան ² Իշպուլինիի որդին, այս ջրանցքը ³ անցկացրեց, անունը Մենուայի ջրանցք (է): ⁴ Խալդյան մեծությունը Մենուան ⁵ հզոր թագավոր (է), մեծ թագավոր, Բիաինայի թագավոր, ⁶ Իշ-

խան Տուշպա քաղաքի: ⁷ Մենուան ասում է՝ ով այս արձանագրությունը վնասի, ⁸ ով (այն) կործանի, ով ուրիշի համար ⁹ սույն (բաները) կատարի, ով, ուրիշը... ասի՝ ¹⁰ «ես բացեցի այս ջրանցքը», ¹¹ թո՛ղ աստված Խալդին, փոթորկի աստվածը (=Փեշեբա), Արևի աստվածը (=Արդինի), անհետացնել տան Արևի երեսից քանդողին, և arḫiurulia և inaini: Վերջին տողերը պարզ չեն, այնպես որ անեծքի էությունը դեռ մթին է մնում:

Միայն երեք առաջին տողերը, կամ դրանք՝ հաջորդ երկու տողերի հետ միասին, կազմում են կարճ տարբերակը, որ գտնում ենք Շամիրամի ջրանցքի ամբարտակի վրա և այլուր, ինչպես և գտնում ենք երկար տարբերակը, այսինքն՝ անեծքի բանաձևի հետ միասին:

Վերցնենք մեկ ուրիշ արձանագրություն, ավելի ուշ ժամանակվա, որի լուսանկարը մեր տրամադրություն տակ է, № 153Ա¹:

1. ^{ILU}Hal-di-e BELU i-ni ^{BI}PAPAKKU ¹Ru-sa-še
¹Ar-giš-te-ḫi-ni-še ši-di-iš-tu-ni ^{ILU}Hal-di-ni-ni
 uš-ma-ši-ni ¹Ru-sa-še ¹Ar-giš-te-ḫi-ni-še
 a-li qar-bi sal-zi ma-nu u-i gi-e-i
5. iš-t-ni ši-da-u-ri šu-ki ^{ILU}Hal-di-še
 u-bar-du-du-ni i-e-še ši-di-iš-tu-bi
 te-ru-bi ti-ni ¹Ru-sa-i ALU TUR
¹Ru-sa-še ¹Ar-giš-te-ḫi-ni-še a-li
 a-lu-še i-ni TUPPU tu-li-e a-lu-še
10. pi-tu-li-e a-lu-še ip-ḫu-li-e tu-ri-ni-ni
^{ILU}Hal-di-še ^{ILU}ADAD-še ^{ILU}ŠAMAS-ni-še ^{ILU}PI-še
 me-ku-u-i ti-ni ma-nu-ni ^{ILU}ŠAMAS-ni-ka-i
¹Ru-sa-a-ni ¹Ar-giš-te-ḫi
 ŠARRU DANNU ŠARRU MATU.MATU^{PI}-a-u-e
15. ŠARRU ^{MATU}Bi-a-i-na-u-e ŠAR ŠARRU-u-e
 a-lu-si ^{ALU}Tu-uš-pa-a-e ALU

Բառացի թարգմանությունը.

¹ Տեր Խալդիին այս սրբավայրը Ռուսան, ² Արգիշտիի որդին կառուցեց: Խալդյան ³ հզորությունը Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. (4—

¹ Լուսանկարը մեզ ուղարկել է Ատրպատականի հայկական թեմի առաջնորդ գերապատիվ Ներսես արքեպիսկոպոսը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Քարակոթողը գտնվում է Մակուի խանի տան բակում, ուր բերվել է Մակուի մոտ գտնվող մի քաղաքի ավերակներից: Կոմս Կանցը, թեհրանի գերմանական ղեկավարության կցորդը, մի լուսանկար է առաքել Սեյսին, որը նա հրատարակեց JRAS-ում, 1912 թ., էջ 107: Ն. Մառը նույնպես հրատարակել է այդ արձանագրությունը ըստ նույն լուսանկարի, որը նույն տեղից է ստացվել: Записки Восточного отделения Русск. арх. общ., XXV.

5-րդ տողերը մթին են): ⁶ ես (այն) կառուցեցի ⁷ (և նրան) Ռուսայի փո-
քրը քաղաք անունը դրեցի: ⁸ Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. ⁹ ով
այս արձանագրությանը վնասի, ով (այն) ¹⁰ կործանի, ով (այն) տապալի, ¹¹
թո՛ղ խաղի աստվածը, փոթորկի աստվածը (=Քեշեբա), Արևի աստվածը
(= Արդիին) ¹² քանդողի անունը ջնջեն Արևի առաջ: ¹³ Ռուսան, Արգիշ-
տիի որդին, ¹⁴ հզոր թագավոր (է), բազմաթիվ երկրների թագավոր, ¹⁵
Բիաինի(լի)-ի թագավոր, թագավորաց թագավոր, ¹⁶ իշխան Տուշպա
քաղաքի:

Նշենք, որ անեծքին վերաբերող նախադասությունը նույնպես պարզ
չէ, որ թագավորի անունն ու տիտղոսները տեքստի վերջում են գտնվում,
ոչ մեջտեղում, ինչպես նախորդ տեքստում:

Մենուայի օրով հաստատված պատմագրական ժանրը զարգացավ իր
որդի և հաջորդ Արգիշտիի ժամանակ և ընդունեց այնպիսի ձևեր, որոնք
առանց զոլալի փոփոխությունների մնացին մինչև պետություն վերջը:

Պատմական նկարագրությունները բնորոշ են այն հանգամանքով, որ
արշավանքների նախաձեռնողությունը միշտ երկրի մեծ աստված խալդիին
է վերագրվում: Խալդին անձամբ գնում է ու կռվում հակառակորդ երկրի
դեմ և ապա բանակի գլուխն անցած թագավորին առաջնորդում կռվի դաշտ՝
նախապատրաստված նվաճումներն իրագործելու համար: Այդ գաղա-
փարը պատկերացվել է հետևյալ ձևով.

Խալդին ուժեղ է, նրա մարտիկը ուժեղ է. նա նվաճեց այս ու այն եր-
կիրը: Նրա զորությունը թագավորը գնաց այդ երկրների դեմ և գրավեց
դրանք: Նրբեմն թագավորն ավելին է անում, քան աստվածը ցույց էր տվել
— *ku-tu-bi* կամ *ku-tu-ni* կամ *kutadi pari(e)*, որին հաջորդում են երկըր-
ների անունները: Դեռևս չի հաջողվել ճշգրտել այդ արտահայտություն
իմաստը. թվում է, թե դեպի հարևան երկրների սահմանները կամ շրջա-
կայքը թագավորի առաջխաղացման մասին է խոսքը: Հաղթողը կոթող
է կանգնեցնում և կամ նվաճած երկրում ժայռի վրա արձանագրություն
փորագրում: Իր հաջողությունը հիշատակելուց հետո նա անիծում է նրան,
ով կբանդի այդ հուշարձանը, ըստ անեծքի սովորական դարձած ձևի:

Արգիշտին այդ տարբերակի վրա մի քանի լրացումներ է անում: Նախ՝
Խալդին, թշնամի երկրները հպատակեցնելուց հետո, «դրանք մատուցում
է թագավորին»՝ *tequ-ni*¹: Ապա՝ թագավորը, նախքան պատերազմի մեկ-
նելը, դիմում է *hutia-di*, աստվածներին, ոչ միայն խալդի աստծուն, այլ
նաև Քեշեբային ու Արդիինին և ստանում նրանց քաջալերանքը: Թագա-
վորը նվաճում է նշված երկրները և նրանց թագավորներին ստիպում հարկ
վճարել: Վերջապես, թվարկվում է ավարը, որը վերցված է ավերված կամ

հպատակեցված երկրներում: Այն դեպքում, երբ մեկ տարվա ընթացքում
շատ արշավանքներ են տեղի ունեցել, պատմությունը վերջանում է հե-
տևյալ բառերով՝ «Այս սխրագործությունները կատարեցի մեկ տարվա
ընթացքում»: Այնպես որ Մենուայի օրով մշակված պատմական նկարա-
գրությունների շրջանակները լայնանում են Արգիշտիի ժամանակ և հե-
տագայում ուժի մեջ մնում որպես անսխալ կանոն:

Տալիս ենք դրանցից երկու նմուշ (կարճ տարբերակ և երկար տարբե-
րակ):

Ահա առաջին տարբերակի օրինակը, Պալուի № 31 արձանագրությունը.

1. ^{ILU}Hal-di-ni uš-ta-a-de ma-si-ni-i-e
giš-šu-ri-e ka-ru-ni ^{ALU}Se-be-te-ri-a-ni
MATU-ni-e ka-ru-ni ^{ALU}Hu-za-na-a-ni MATU-ni-e
ka-ru-ni ^{MATU}Šu-pa-a-ni ^{ILU}Hal-di-i ku-ru-ni
5. ^{ILU}Hal-di-i-ni giš-šu-ri-i ku-ru-ni
^{ILU}Hal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni uš-ta-a-be
'Me-nu-a-ni 'Iš-pu-u-i-ni-e-še
ha-u-ni ^{ALU}Se-be-te-ri-a-ni MATU e-ba-ni-e
ha-u-ni ^{ALU}Hu-za-a-na-ni MATU e-ba-ni-e
10. ha-u-ni ^{MATU}Su-u-pa-a-ni ku-tu-ni
pa-a-ri-e ^{MATU}Ha-a-ti-i-na-a(...)
^{ILU}Hal-di-e-i ini ^{ABNU}pu-lu-si ku-gu-u-ni
^{ALU}Se-be-te-ri-a ^{ILU}Hal-di-i i-a-ra-ni
ši-di-iš-tu-ni ^{ALU}Se-be-te-ri-a a-su-ni
15. 'Su-li-e ha-a-u-a-li
ŠARRU ^{ALU}Me-li-še-i-a-al-še 'a-al-du-u-ni
me-ši-ni pi-i ^{ILU}Hal-di-ni-ni al-su-i-ši-i-ni
'Me-nu-a-ni 'Iš-pu-u-i-ni-e-še
ŠARRU DANNU ŠARRU al-su-u-i-ni-e
20. ŠAR ^{MATU}Bi-i-a-i-na-a-u-e
a-lu-si-e ^{ALU}Tu-uš-pa-a-e ALU
'Me-nu-a-še a-li a-lu-še i-ni TUPPU
pi-tu-li-i-e a-lu-še tu-u-li-i-e
a-lu-še u-li-e i-ni-li du-li
25. tu-ri-ni-ni ^{ILU}Hal-di-še ^{ILU}ADAD-še ^{ILU}ŠAMAS-še
^{ILU}pl-še ma-a-ni ^{ILU}ŠAMAS-ni pi-e-i-ni-e
me-i ar-ḫi-u-ru-li-a-ni me-i i-na-i-ni
me-i na-ra-a a-u-i-e u-lu-u-li-e

Բառացի և տողացի թարգմանությունը.

¹ Ասենք, այդ արտահայտությունն արդեն գործածում է Մենուան № 21-ում:

1. *Խաղդին մեկնեց, նրա մարտիկը հպատակեցրեց (քաղաք) Շերեթերիա-նին (և նրա) երկիրը. հպատակեցրեց (քաղաք) Խուզանանին (և նրա) երկիրը. հպատակեցրեց (երկիր) Մուսա-նին: Խաղդին ուժեղ է:*
5. *Խաղդյան մարտիկն ուժեղ (է): Խաղդյան զորութեամբ մեկնեց Մենուան Իշպուլինի որդին, նա գրավեց Շերեթերիա-նին (և նրա) երկիրը, նա գրավեց Խուզանա-նին (և նրա) երկիրը,*
10. *Նա գրավեց Մուսանին: Նա հասավ (?), շրջակայքը (?), Խաթինա (երկիր): Խաղդին նա տաշեց այս կոթողը Շերեթերիայում: Խաղդին մի սրբավայր նա կառուցեց Շերեթերիայում:*
15. *Սուլիեին բռնեց (քաղաք) Մեխիտեիայի թագավորին, (նրան) ենթարկեց հարկ վճարելու: Խաղդյան մեծութեամբ Մենուա Իշպուլինի որդի, հզոր թագավոր, մեծ թագավոր,*
20. *Բիաինայի թագավոր, Տուշպա քաղաքի իշխան: Մենուան ասաց. ով այս արձանագրությունը փշաջնի, ով (այն) տապալի, ով այն քանդի, ով ուրիշի համար սույն (քաները) անի,*
25. *Թո՛ղ աստվածներ Խաղդին, Քեշերան, Արդինին (նրան) անհետացնեն Արևի առջևից քանդողին...*
- Հավելյալ տարրերը, որ Արգիշտիի թագավորության ժամանակից սկսած հարստացնելու են այս տարբերակը, կտեսնենք հետևյալ տեքստում, որ Արգիշտիի 9-րդ արշավանքի պատմությունն է, № 111. Sayce XL; Schulz V.*
42. ^{ILU}Hal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e giš-šu-ri-e ka-ru-u-ni ^{MATU}Ma-na-a-ni ^{MATU}e-ba-ni-i-e ka-ru-u-ni ^{MATU}Bu-uš-tu-ni te-qu-u-a-li
45. ¹Ar-gi-iš-ti-i-ka-i ¹Me-nu-a-ḫi-ni-i-e ^{ILU}Hal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ¹Ar-giš-ti-še a-li-e ḫu-ti-a-di ^{ILU}Hal-di-i-e-di BELU-di ^{ILU}ADAD-di ^{ILU}SAMAŠ-di ILU^{pl}-aš-te ^{MATU}Bi-a-na-aš-te a-lu-si-ni-ni al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-di

50. ḫa-a-ši-al-me ILU^{pl} ¹Ar-gi-iš-ti-i-še ¹Me-nu-a-ḫi-ni-še a-li-e ^{ILU}Hal-di-i ku-ru-ni ^{ILU}Hal-di-ni giš-šu-ri-i ku-ru-ni ^{ILU}Hal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni uš-ta-di ^{MATU}Bu-uš-tu-e-di ḫa-u-bi ^{MATU}Aš-qa-ia-i ḫu-bi ^{MATU}Ša-ti-ra-ra-u-ni
55. an-da-ni ^{MATU}U-gi-iš-ti-ni 'a-al-du-bi sal-ma-at-ḫi ^{MATU}U-u-ši-ni ku-ṭe-a-di pa-ri-e ^{MATU}A-la-ṭe-i-e ^{MATU}Ba-da-a-ni ^{MATU}e-ba-a-ni a-ma-aš-tu-bi .ALU^{pl} ḫar-ḫar-šu-bi 'a-a-še ^{SAL}lu-tu iš-ti-ni-ni pa-ru-u-bi
60. (...)873 ^{AMELU}ta-ar-šu-a-ni-e MU a-li-ki za-aš-gu-bi a-li-ki še-ḫi-ri a-gu-bi (...)80 ANŠU.KUR.RA^{pl} pa-ru-bi (...) ANŠU.A.AB.BA^{pl} (...) ^{ALPU}pa-ḫi-ni (...)500 ^{IMMERU}šu-še
65. ¹Ar-gis-ti-še a-li-e ^{ILU}Hal-di-a iš-ti-ni-e i-na-ni-li ar-ni-u-ši-ni-li I MU za-du-bi
- Բառացի թարգմանություն (հնարավորին չափ ճշգրիտ).*
42. *Խաղդին մեկնեց: Նրա մարտիկը հպատակեցրեց Մանան-նի երկիրը, հպատակեցրեց Բուշթու-նին. դրանք մատուցեց*
45. *Արգիշտին՝ Մենուայի որդուն: Խաղդյան մեծութեամբ Արգիշտին ասում է. ես դիմեցի տեր Խաղդին, Քեշերային, Արդինին (և մյուսներին), Բիանայի աստվածներին: Մեծ (աստվածների) մեծութեամբ, օգնություն*
50. *ինձ հասցրին աստվածները: Արգիշտին, Մենուայի որդին, ասում է. Խաղդին ուժեղ է, խաղդյան ռազմիկը ուժեղ է: Խաղդյան մեծութեամբ գնացի Բուշթու-եղի (երկիրը), գրավեցի Աշկաիա երկիրը, գրավեցի Շաթիրարաու-նի (երկիրը)*
55. (55—56 *տողերի իմաստը պարզ չէ) ընթացա Ալատե-ի երկրի շրջակայքը. Բաթա-նի երկիրն այրեցի, քաղաքները կողոպտեցի, այնտեղից տղամարդ ու կին տարա.*
60. (...) *հազար 873 մարդ՝ տարվա ընթացքում, ոմանց կոտորեցի, մյուսներին կենդանի վերցրի:*

(...)80 ձի տարա (նակ)

(...) ուղտ, (...) եզ,

(...)500 ոչխար:

65. Արգիշտին ասաց. այնտեղ խալդիի օգնությամբ այս սխրագործությունները մեկ տարվա ընթացքում կատարեցի:

Այս կտորների թարգմանությունը, ինչպես որ կա, անշուշտ շատ կետերում վիճելի է: Այնուհանդերձ, իր ամբողջության մեջ այն ճիշտ է այնքանով, որքանով որ տալիս է ընդհանուր իմաստը, որի շնորհիվ կարելի է որոշ գաղափար կազմել ուրարտացիների գրական արտադրանքի բնույթի մասին, ինչպես նաև նրանց մտածելակերպի և արտահայտչական ձևերի վերաբերյալ:

Գալով լեզվի կառուցվածքին, մենք համառոտակի այն կրկններ ուրարտերենի բնագավառում գոյություն ունեցող հետազոտությունների հիման վրա: Ուրարտացիները գործ էին ածում վանկային սխտեմի սեպագրություն, որը փոխ էր առնված ասորեստանցիներից, իսկ վերջինները իրենց հերթին այն ստացել էին ակկադցիներից կամ բաբելոնյան սեմիտներից: Սրանք էլ մշակել էին այն սումերների գործածած գաղափարագրերի համակարգը պարզեցնելու միջոցով:

Այս վերջին համակարգում սեպաձև նշանները ցույց էին տալիս գաղափարներ, բառեր: Ակկադցիներին հաջողվեց դրանք վերածել վանկային արժեքների: Սակայն նրանք հին համակարգից պահեցին որոշ թվով գաղափարանիշեր, որ փոխանցեցին ասորեստանցիներին, ապա և ուրարտացիներին:

Այս գաղափարանիշերից ամենակարևորները հետևյալներն են, որոնք հաճախ են կրկնվում ուրարտական արձանագրությունների մեջ.

Սումերական AN «աստված», որ ասորեստանցիները կարգում էին ILU «աստված»¹

EN «տեր», աս. BELU

KA «դուռ», աս. BABU

URU «քաղաք», աս. ALU

KUR «երկիր», աս. MATU

E «տուն», աս. BITU

E. GAL «մեծ տուն», «պալատ», աս. EKALLU

LUGAL «թագավոր», աս. SARRU

UD «օր», աս. UMU

¹ Մենք գրում ենք, ինչպես սովորաբար գրում են սեպագրագետները. սումերական բառերը ուղիղ մեծատառերով, ասուրական բառերը նոտրգրի մեծատառերով, իսկ տեքստերը՝ միշտ փոքրատառերով:

MU «տարի», աս. ŠATTU

GUD «եզ», աս. ALPU

UDU «ոչխար», աս. IMMERU

IM «փոթորկի աստված», աս. ADAD

UTU «արևի աստված», աս. ŠAMAŠ

GIŠ «փայտ», աս. IŠU

GEŠTIN «գինի», աս. KARANU

ANŠU «էջ», աս. IMERU

DUB.TE «արձանագրություն», աս. TUPPU և մի քանի ուրիշներ¹:

Ուրարտացիները գործածում էին գաղափարանիշերը նախ և առաջ որպես որոշիչներ, այսինքն՝ ցույց տալու համար, որ այդ գաղափարանիշին հաջորդող բառերը համապատասխանորեն աստծու, երկրի, քաղաքի և այլնի անուններ են: Վերծանման իսկապես զարմանալի առաջադիմություն շնորհիվ բոլորովին դժվար չէր վերծանել ուրարտական արձանագրությունները, բայց հասկանալը պրոբլեմ էր: Հուշակալոր արևելագետ անգլիացի Սեյսն առաջինը կարգաց ու թարգմանեց ուրարտական տեքստերը: Նա նույնիսկ փորձեց ուրվագծել լեզվի քերականությունը և հաստատեց բառապաշարի մի մասը: Բոլոր դժվարությունները հաղթահարելու ցանկությունով տարված, նա ստիպված է եղել բավական լայն տեղ տալ կամայական կամ Հիմնավորված ենթադրությունների:

Այնուհետև լեզվի ուսումնասիրությունը մեծ առաջընթաց է ապրել: Շատ ավելի լավ են սկսվել հասկանալ քերականական ձևերն ու նախադասությունների կառուցվածքը: Մատչելի բառապաշարը մեծապես աճել է, Կելիշինի և Թոփզուեի երկլեզվյա կոթողները, անշուշտ, Ռոզեթի քարի դերը կխաղային, եթե ափսոսալի վիճակում չլինեին: Այնուհանդերձ, նրանք նպաստել են մի շարք տերմինների և ձևերի ըմբռնմանը:

Բանասիրական հետազոտությունները, հիմնված, մանավանդ, զուգահեռ հատվածների համեմատության վրա, հիմնականում ավելի արդյունավետ եղանակաբանության, քան թե իմաստաբանության համար:

Ենթադրություններ անելը ևս միջոց է անհայտ մի բանի վրա գրոհելու, բայց դրա համար պետք է ունենալ բանասիրական հոտառություն և բա-

¹ Լեհման-Հաուպտը CICH-ում ընդունել է սումերական գաղափարանիշերն ասորերեն թարգմանելու սխտեմը, ելնելով այն մտքից, որ ուրարտացիները գրությունը փոխ են առել ասորեստանցիներից և գաղափարանիշերը կարգում էին ասուրերեն: Դա ոչ շատ կարևոր՝ պայմանագրական հարց է: Ն. Մառը որոշիչները լատիներեն էր դարձնում: Վարժված լինելով CICH-ի տառադարձությանը, մենք թողեցինք այնպես, ինչպես կա, առանց, սակայն, համաձայնելու նրա հրատարակչի հետ: Ուրարտացիները, անշուշտ, գաղափարանիշերն ասուրերեն կամ սումերերեն չէին կարգում, այլ, իհարկե, իրենց լեզվով:

վական խոհեմութուն՝ կամայականութունից խուսափելու համար: Այս տեսակի ենթադրությունների շարքում հատուկ ուշադրություն են արժանի նրանք, որոնք թելադրված են ասուրական ոճաբանությունում: Դրանք ավելի ստույգ են երևում, հաստատվելու ավելի հավանականություն ունեն: Ուրարտական դպիրները, որոնք ասորեստանցիների աշակերտներն էին, անշուշտ, իրենց պատմությունները շարադրելու ձևում նրանց ազդեցության տակ էին գտնվում: Շատ բնական է, ուրեմն, ուրարտական տեքստերում ասուրական դարձվածքների ներգործությունը որոնել:

Որոշ դեպքերում, երբ գաղափարանիշերը զուգահեռ տեքստերում փոխարինված են հնչյուններով զրված բառերով, եղրակացվում է, որ այդ բառերը ուրարտական համարժեքներ են: Այդպիսի պարագաներում բառերի իմաստը բացարձակ ճշտությամբ որոշվում է:

Այդ միջոցներով շատ զնահատելի արդյունքների են հասել: Կատարված նվաճումներն ակնհայտ են: Սակայն շպետք է պատրանքներով տարվել և կարծել, թե բոլոր դժվարությունները հաղթահարված են: Քերականական համակարգը, նույնիսկ արված հմուտ մեկնաբանությունների լույսի տակ, դեռևս պարուրված է գաղտնիքներով:

Այս խնդրում մի հեղինակավոր անձ, զգուշ քննադատությամբ, վերջերս ամփոփեց ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում ստացված արդյունքները¹: Գա ուրարտերենի քերականության մի ուրվագիծ է: Այն մեզ ազատում է այստեղ լեզվի նկարագրությունը կատարելուց: Մենք սահմանափակվում ենք այդ յուրատեսակ լեզվի ընդհանուր բնույթի մասին որոշ խորհրդածություններով:

Հնչյունային համակարգը պարզ է. ուրարտերենը չորս ձայնավոր ունի՝ a, e, i, u, և տասնյոթ բաղաձայն՝ b, d, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, š, š, t, t'. z: Միայն ձայնավորներն են, որ հատուկ նշաններ ունեն, բաղաձայնները նշան չունեն, այլ վանկերով են նշանակվում և, ուրեմն, այնքան նշաններ ունեն, որքան վանկ են կազմում՝ ba, be, bi, bu, ab, eb, ib, ub, da, de, di, du, ad, ed, id, ud և այսպես՝ 17 հնչյունների համար: Կան նաև ուրույն նշաններ երեքտառանոց վանկերի համար՝ bab, bib, bub և այլն... Թեպետ կարելի է գրել և ba-ab, bi-ib և այլն, որն ավելի հաճախ է գործածվում:

Որոշ հաճախակի գործածվող նշաններ ներկայացնում են բառեր:

¹ Joh. Friedrich, Einführung ins Urtäische, 1933. Տե՛ս և M. Tseretheli, Etudes ourartiennes, «Revue d'Assyriologie», vol. 32—33, 1935—36 և Remarques sur les travaux ourartéologiques, 1934: Ֆրիդրիխը սպառիչ պատասխան է տվել այն առարկություններին, որ կարող էին այս առթիվ առաջ քաշվել, և լայնորեն նշել է լուծման սպասող պրոբլեմները:

Սրանք գաղափարանիշեր են, որոնք առաջին հերթին ծառայում են որպես որոշիչներ: Որոշիչներից և գաղափարանիշերից ամենից ավելի գործածվողները նշված են վերը: Ուրարտացիների հնչյունային համակարգը շատ ավելի աղքատ է, քան հայերենի և վրացերենի համակարգը: Ուրարտացիներին հայտնի չեն այս երկու լեզուներին այնքան բնորոշ c, ç, j և é, ç', dj աֆրիկատները: Այս հնչյուններով և այլ հնչյունային առանձնահատկություններով հայերենն ու վրացերենը պարտական չեն ուրարտերեն լեզվի ազդեցությանը, որքան էլ բնական լիներ այդպես ենթադրել:

Ուրարտական բառերն ընդհանրապես վերջանում են -i-ով, ինչպես՝ pili «չրանցք», ebani «երկիր», euri «տեր», erili «թագավոր», tini «անուն», esi «տեղ», giššuri «ռազմիկ», šaլաթի, Արգիշտի, Սարգուրի, Լուտիպրի և այլն: Մի քանի բառեր վերջանում են -a-ով՝ burgana «ղյակ», qiura «գետին», անուններ, ինչպես Ռուսա, Թեշեբա և այլն, ինչպես և -še-ով՝ áše «մարդ», mesē «հարկ», նվեր», gunuše «կոիվ», usmaše «հզորություն», alsuše «մեծություն», բայց հավանական է, որ այս բառերը ավելի շուտ -ši վերջավորությունն ունենան, ըստ հետևյալ ձևերի՝ meši-ni, gu nuši-ni, usmaši-ni և այլն:

Այս բառերն օժտված են լինում մի քանի ածանցներով, որոնց բնույթը դժվար է ճշգրտել: Այնուհանդերձ, նրանք միշտ բաժանելի են հիմքից, ուրեմն, այստեղ խոսքն ավելի շուտ բառերի ածանցման մասին է, քան թեքման: Այդտեղից էլ բխում է մեր երկմտանքը սեռականի ու տրականի վերաբերյալ, որոնց համապատասխանորեն վերագրում էին -i և -e վերջավորությունները: Մի ածանց գոյություն ունի ներգործական սեռի բայերի ենթական կազմելու համար, իսկ մեկ ուրիշը՝ շեղոք սեռի բայերի համար՝ Առաջինը -še-ն է: Այսպես, Haldi-še karuni նշանակում է «Խալդին նըվաճեց»: Երկրորդը -ni-ն է՝ Haldi-ni uštabi «Խալդին մեկնեց»: Մեկ ուրիշ ածանց՝ -ni, գոյեց նույն -ni-ն, կազմում է բացառական ու գործիական ձևերը՝ esi-ni «վայրից», esi-ից «վայր», usmaši-ni «հզորությամբ», usmaši-ից «հզորություն»: Մի երրորդ -ni ծառայում է որոշ անստույգ դեպքերում հայցականը կամ ուղիղ խնդիրը կազմելու համար. օրինակ՝ Մենուան նըվաճեց Etiuni-ni, Buštu-ni: Ընդհանրապես, ուղիղ խնդիրը ոչ մի վերջավորություն չունի: -di կամ ավելի շուտ՝ -edi ածանցը կազմում է ուղեվորական հոլով, ցույց է տալիս բայի գործողության ուղղությունը՝ ebani-edi «գեպի երկիրը», Eriabini-di «գեպի էրիախինի երկիրը»:

Լոկատիվի վերջավորությունը -a-ն է՝ esi-a «տեղում», Barua taini-a «Բարուատաինի երկրում», նաև ebana (ebani-a-ից) «երկրում», gunuša (gunuši-a-ից) «կովում»:

Սեռականի վերջավորությունը -i է. Haldi-i (բայց գրվում է Haldi-ei), Menua-i (գրվում է նաև Menua-e):

Տրականը կազմվում է -e-ով՝ Haldi-e, euri-e, և a-ով՝ Menua-a:

Հոգնակին ճանաչվում է -li ածանց ունեցող բառերում, ինչպես՝ bu-radini-li «ուզմիկներ» կամ «բանակներ», սեռական-տրական հոլովը -aue -ով, լոկատիվը՝ huradin-aue (huradini-aue?), բացառականը՝ Haldinani (Haldini-ani?), ուղևորականը՝ Biainaidi «դեպի Բիաինի»:

Տրականի և սեռականի հոլովական ածանցը հավաստի չէ՝ i և e ձայնա-վորներն այնքան շատ են տատանվում, որ չի կարելի հաստատ պնդել, թե դրանք տրականին ու սեռականին հատուկ վերջավորություններ են: Հավանաբար, այս հոլովները, ինչպես և հայցականը, շունեին որևէ հատուկ վերջավորություն:

Բազմաթիվ տեքստեր սկսվում են հետևյալ ձևով՝ Haldi euri-e, որ թարգմանվում է «Տեր Խալդիին», ուրեմն, որպես տրական է նկատվում: Դրանից ելնելով սպասելի էր, որ Մհերի Դուան արձանագրության մեջ, որը աստվածներին մատուցվելիք զոհաբերությունների կանոնադրությունն է, հասցեագրվածների անունները նույն հոլովով գրված լինեին: Սակայն այդպես չէ: Կարդացվում է Haldie և Haldi-ei (որը երկրորդ պատճենում ուղղված է Haldie-ի): -i վերջավորություն ունեցող անունների վրա -e է ավելանում, ինչպես՝ Hutuini-e, Turani-e, Nalaini-e և այլն, բայց ոչ միշտ, ինչպես, օրինակ, Diduaini, Qilibani, Iphari: -a-ով վերջացող բառերի վրա ավելանում է մի երկրորդ -a, այսպես՝ Anapša-a, Erina-a, Šuba-a, սակայն մի քանիսը վերջավորության մեջ այդ երկրորդ -a-ն չու-նեն, ինչպես՝ Aia, Adia, Sillia, Uia: Ուրիշների համար՝ Haldini iniri-aši-e, Haldini, -e և -a ձայնավորները պարտադիր չեն, ուրեմն և չեն կարող հոլովական վերջավորություններ համարվել:

Մի շարք անուններ ներկայանում են հետևյալ ձևով. Haldini iniri-aši-e, Haldini alsuiši-e, Haldini diruši-e, Haldini daši-e, Haldini ušmaši-e, Haldini arni-e, Haldini niribi-e կամ niribi-i (երկրորդ պատ-ճենում): Խալդիի այս տարբեր ասպեկտներն ու որակավորումները նույն-պես տրական հոլովով չեն, ինչպես կարելի էր ենթադրել: Haldini-ն ածա-կան է, որ ուրարտերենում համաձայնում է այն գոյականի հետ, որին որո-շում է: Ուրեմն, պետք էր սպասել՝ Haldini-e iniri-aši-e, Haldini-e al- suiši-e, եթե այդպես լիներ տրականի ձևը: Haldini ածականը ցույց է տա-լիս, որ որոշյալ գոյականը՝ iniri-ašie, նույն բացարձակ հոլովումն է, ինչ և խալդիին: Վերջին -e-ն iniri-aši-e-ի, alsuiši-e-ի և այլնի վերջում ոչ մի ձևաբանական արժեք չի ներկայացնում, դա այսպես ասած մակարույծ մի տարր է: -ši-ով վերջացող բառերը նույնպես երևան են գալիս -še ձևով: Սակայն դա նույն բնույթի փոփոխում է, ինչ որ uštabi և uštabe, agubi և agube ու նույնիսկ agubi-e:

Ուրարտական գիրը տարբերություն չի դնում ebani և ebani-e-ի, pili և pili-e-ի, alusi և alusi-e-ի միջև: -i-ով վերջացող համարյա բոլոր բառերը՝ pi, gi, niribi, uldi, zari, širšini, giššuri, masini, uštini, inani, badusi, pari և այլն, երկու գրություններ են ներկայանում: Եթե -e-ն տրականի թեք-ման արժեքն ունենար, այն չէր օգտագործվի բառերի վերջում ավելաց-նելու համար:

Տվյալ տեքստում -a-ով վերջացող բառերը չունեն -e ձայնավորը, այլ մի ավելորդ -a: Մի փաստ ևս, որ -e-ն տրական հոլով չի կազմում:

Մենք կասկածում ենք տրականի քերականական ձևի և ոչ թե հասկա-ցություն վրա: Նա պարզապես արտահայտվում էր բացարձակ հոլովով, ինչպես ուղղակի խնդրի հասկացությունը: Նրանց կարելի էր զանազա-նել ըստ նախադասության իմաստի և ըստ բայից ունեցած կախման ձևի:

Նույնը կարելի է ասել սեռականի վերաբերյալ: Նրան վերագրված հո-լովական -i վերջավորությունը ստույգ չէ: -i ձայնավորն այնքան ազա-տությունամբ է գործածվում, որ, ինչպես -e-ի համար, ոչ մի կանոն հաշվի չի առնում և դժվարին գործ է դարձնում տարբերելը՝ այստեղ ձևաբանական արժեք է, թե նախորդ վանկի ծնունդ: Օրինակ՝ Haldi-i, pili-i, Diaue- hinie-i-ի վերջին -i-ն հոլովական թեքում է, թե նախորդ -i-ի կրկնու-թյունը, որը հաճախ գրվում է -ie:

Հայտնի է, որ սեռականը գլխավորապես անվան կամ բայի լրացում է: Թարիրիայի արձանագրության մեջ հայտնաբերվել է համարյա միակ դեպքը, ուր սեռականը բայի լրացման պաշտոն է կատարում, եթե, իհար-կե, օժանդակ բայը լռելյայն հասկացվում է՝ Tariria-i ini uldi «Թարիրիա-յինն (է) այս պարտեզը»:

Այն դեպքում, երբ սեռականը հանդես է գալիս որպես անվան լրացում, հետաքրքրական է նշել, որ այն զիջում է իր տեղը մի ածականի կամ բա-ցահայտի: Այդպիսի դեպքերում սեռականի տեղ ածական գործածելը հա-տուկ է նաև լուվերներին՝ խեթական լեզուներից մեկին: Ուրարտերեն չեն ասում՝ խալդիի հզորությունը, Մենուայի կինը, խալդիի դուռը, այլ խալդ-յան հզորությունը, Մենուայան կինը, խալդյան դուռը: Չեն ասում Մենուա Արգիշտիի որդի, այլ Արգիշտյան Մենուա¹: Նույնպես չեն ասում՝ այսինչ քաղաքի աստված, ասենք՝ Տուշպայի, էրիդիա քաղաքի, Կումենուկի ասում են՝ Տուշպայական աստված, էրիդիական աստված, Կումենուկական աստված և այլն... Որևէ երկրի անունը արտահայտվում է ածականով կամ բացահայտչով: Արգիշտին գնաց Բաբելոնյան երկիր՝ Babilunie ebanigi-

¹ Արգի լեզուներից ուսերենն է, որ հաճույքով ընդունում է այդ ձևի արտահայտու-թյուններ. Московская губерния, Петербургский университет, жена сестра, мамин брат.

-di, կամ Pazania-inie ebanie-di, Apuinie ebaniedi, Arququinie ebaniedi, Eriabinienie ebaniedi, Uelikunini ebaniedi և այլն: Ինչպես նաև Մենուան նվաճեց Šebeteriani ebanie, Huzani ebanie, ՝Supa-ni ebanie: Շերեթերիա, Հուզանա անուններում ni=inii վերջավորությունը ածականի ածանց է, մինչդեռ Մուսայի մեջ՝ -ni-ն հայցականի թեքում է: Սարգուրին ասում է. «ես գնացի» uštadi Babilunie ebaniedi, բայց երբ ասում է՝ «ես գրավեցի» haubi Babilu ebanie, ապա այստեղ Babilu-ն բացահայտել է:

Որպես լրացում գործածված հատուկ անունները սեռականի ձև են ըստանում կամ որպես բացահայտել են գործածվում: Օրինակ, -ի-ով անունները՝ էրիա-խի, Գիաուե-խի, Աբիլիանի-խի, որոնք գործածվում են նաև որպես աշխարհագրական տերմիններ: Ասում են՝ Eriabiini ebanie «էրիախիական երկիր», կամ որպես պարզ բացահայտել՝ ¹Eriabi ebanie, ¹Baltulbie ebanie, Abilianibi ebanie և այլն...

Կուլթուրզանի, Ուլտուզա հատուկ անուններ են, ենթարկված իշխանների անուններ: Արգիշտին ասում է, որ հպատակեցրեց ¹Abilianiebi ebanie, Āništirue(?) Quturzani-ini, Ultuza-ini ebanie, ուրեմն՝ «Աբիլիանիխի երկիրը, Կուլթուրզանական Անիշթիրուե (քաղաքը), Ուլթուզական երկիրը»:

Նույն թագավորը ասում է, որ հպատակեցրել է՝ ¹Luša-e ebanie, Katarza-e ebanie, Eriabi ebanie, ՝Gulutabiha ebanie, Uīterubinie ebanie: Ենթադրվում է, որ Luša-e-ն, Katarza-e-ն սեռականի ձևեր են՝ -i-ն փոխարինելով -e-ով որպես թեքման թուլացում: Սակայն Eriabi-ն, Gulutabiha-ն, որոնք նույն շարահյուսական դրույթյան մեջ են գտնվում, ոչ մի հոլովական վերջավորություն չունեն. նրանք սեռական չեն, ուրեմն և լրացուցիչ չեն կարող լինել, այլ միայն ebanie-ի բացահայտել: Lu-ša-e-ի, Katarza-e-ի վերջավորություն -e-ն ձևաբանական արժեք չունի, այլ պարզապես գրույթյան ձև է, այնպես, ինչպես ebanie-ի մեջ վերջին -e-ն:

Բոլոր պատճառները կան ենթադրելու, որ Uīterubinie-ն նույնպես սեռականի լրացում չէ, այլ ածական. -ei վերջավորությունը կամայական գրույթյուն է, ինչպես, օրինակ, pieini կամ pieinie փոխանակ pi-ni-ի, կամ giei փոխանակ gi-ի¹:

Իշխուհիին և Մենուան suidutu ¹Uīterubi, ¹Luša-a, ¹Katarza-a burgala-li (կամ burgana-li) ŠARRU¹ ՝Etiubini-li, այսինքն՝ «Իշխուհիին և Մենուան ավերակի վերածեցին էթիուխիի երկրի թագավորական դրդյակները, որ պատկանում էին Ուիթերուխիին, Լուշային և Կատարզային»:

Այդ անձերի երեք անունները սեռական չեն. Luša-a-ի, Katarza-a-ի

վերջին -a-ն ավելի արժեք չունի, քան Luša-e- և Katarza-e անունների -e-ն՝ Արգիշտիի վերահիշյալ նախադասություններում: Շարահյուսական տեսակետից նրանք բացարձակ հոլովում են գտնվում, բայց շարահյուսական տեսակետից նրանք «դրդյակի» burgala-li լրացումներն են, որոնց համար SARRU¹-ն «թագավորական» և Etiubi-ականը որոշիչներ են:

Նման դեպքերում լրացումը, շնորհիվ իր դրույթյան, համաձայն եցվում է առանց ձևաբանական միջոցների օգնությամբ: Ուրարտական դարձվածքներն այնքան տարրական են, որ մի գոյական մեկ ուրիշի հետ միավորվելով միմիայն լրացման պաշտոն կարող է ունենալ: Ասում են՝ Sarduriše karuni ŠARRU ¹Eriabi ebanie, ŠARRU ¹Abilianibi ebanie կամ karuni ¹Rašuni ŠARRU ¹Ruišanie, «Սարգուրին հպատակեցրեց թագավորին էրիախի երկրի, թագավորին Աբիլիանիխի երկրի. նա հպատակեցրեց Ռաշու-նիին՝ թագավորին Ռուիշիական երկրի»: Պնդելով, որ Eriabi-ն, Abilianibi-ն սեռականի -i վերջավորությունը կուլ են տվել կամ ebanie-ի մեջ նույն -i-ն փոխվել է -e-ի, ճշմարտություն դեմ մեղանշած կլինենք:

Իրականում այս տերմիններից ոչ մեկը սեռական չէ, նրանք լրացումների դեր են կատարում իրենց դրույթյամբ, որովհետև նրանք հետևում են թագավոր գոյականին:

Համենայն դեպս, սեռականի փոխարեն արտահայտություն այլ եղանակներ գործածելը և սեռականի հոլովական վերջավորություն թվացող մասնիկի տատանվող գրույթյունը կասկածելի են դարձնում ձևաբանորեն որոշակի սեռականի գոյությունը:

Ուրարտերենն ավելի շուտ մտահոգված է -še, -ni ածանցների միջոցով պահպանել այն, ինչ անմիջապես վերաբերում է բայ-ստորոգյալին, այն է՝ ակտիվ ենթական -še-ով, միջին (չեզոք) ենթական՝ -ni-ով, ուղղակի խնդիրը՝ -ni-ով, գործիականը՝ -ni-ով: Ինչ վերաբերում է գոյականների միջև եղած հարաբերություններին, ապա սրանք հասկացվում են ըստ իրենց դրույթյան, եթե միայն ածականով կամ բացահայտելով չեն արտահայտված¹:

Բայական համակարգը խիստ յուրատեսակ բնույթ է կրում: Ամենաուշագրավը բայերի տեսքն է: Մի շարք միավանկ բառեր երկու-երկու, երեքմեք երեք-երեք հարադրվելով՝ կազմում են բայական հիմքը. šu, a-šu-, ha-šu-, hu-šu-, ku-šu-, za-šu-, har-har-šu-; du-, a-du-, ši-du-, za-du-,

¹ Այդ տեսակետից շատ ուսանելի են հետևյալ արտահայտությունները. pulusinika(i) կամ giššurginika-ini. կոթողի (pulusi) դիմաց ասելու համար գործ է ածվում pulusini ածականը՝ «pulusi-ական-առջևում». giššurgini-ն նույնպես giššuri-ի (ոսղմիկ) ածական է, gišsur-ini-ի համար giššurini-ka-(i)-ն «բանակի առջև» մի հասկացողություն, մի բառ է կազմում, որ հայցականի ածանցն է ստանում՝ giššurini-kaini:

¹ Արգիշտիի Տարեգրություն վերջում՝ անծրի մեջ:

qu-du-, aš-du-, teir-du- (teru-du-ից), šeir-du- (šeri-du-ից), sui-du-, ueli-du-, abili-du-; ru-, a-ru-, ka-ru-, te-ru-, pa-ru-, pu-ru-, hu-ru-; tu-, a-tu-, pi-tu-, ni-tu-, ša-tu-, aš-tu-, uš-tu-, šidiš-tu- և այլն:

Քայական տարրերի նման միացումների իմաստները ենթակա չեն որևէ ճշգրտման՝ տարրերն իրենք իսկ բավական ծանոթ չլինելու հետևանքով: Նույնանման տեղերը իրար հետ համեմատելով՝ հաջողվում է միայն գուշակել և ոչ թե որոշել բայերի նշանակությունը: Կառուցումների վերաբերյալ տեքստերում գործածված բայերը նշանակում են՝ «կառուցել, բարձրացնել, շինել»: Ուղղական նկարագրություններում՝ բնական է՝ «հաղթել, կռվել, գրավել այնինչ երկրները, ավերել, կործանել»: Սակայն անհնար է, բացառությամբ հատուկ դեպքերի, հասկանալ նրբերանգները՝ գործածված տերմինների միջև եղած տարբերությունները:

Նույնիսկ հնարավոր չէ իմանալ, թե բաղմաթիվ բայերում գտնվող վանկերը արդյո՞ք միևնույն իմաստն ունեն: Ավելի քիչ կարելի է վարանել du-ի կապակցությամբ, որը անեծքի բանաձևում նշանակում է «անել, գործել» և կարծես նույնն է նաև ուրիշ բայերում, ուր նա ծառայում է հարկադրականը կազմելու՝ te-ru «դնել, տեղավորել», teri-du կամ teir-du «տեղավորել տալ», šeri-du կամ šeir-du «բաժանել տալ»: Teri-šeri հարաբերակցությունը պարզ չէ: Teru, šeru-ի u-ի թեքումն է արդյոք այստեղ, թե ուրիշ երևույթ, մի տեսակ nomen actionis, ինչպես Ծերեթելին է ենթադրում: Նույնը կարելի է ասել u-eli-du-ի «ժողովել տալ», abili-du-ի «ավելացրնել տալ» մասին:

lu տարրը, թվում է թե, բայի գործողությունն է ուժեղացնում՝ teru-, teru-lu, qabqaru-, qabqaru-lu, sui-du, suidu-lu և այլն:

Šidištu-, šidagu- անշուշտ պարունակում են šidu «կառուցել» (šiduli «Argištišini li «ես կառուցեցի կամ հիմնեցի Argištišini քաղաքը» am-aštu-, buraštu-, ašhaštu—նույնպես երկու տարրերից են բաղկացած՝ ama-aštu «հրդեհ անել», bura-aštu «ստրուկ անել կամ դարձնել», ašhu-aštu, իմաստը հայտնի չէ:

Քայական ձևերը, որքան որ նրանք ի հայտ են գալիս առկա տեքստերի մեջ, հարուստ չեն և չեն բավարարում խոնարհման քննված երևան հանելու համար: Ուրարտերենին հայտնի է բայերի սեռը, նա տարբերում է ներգործական սեռի բայերը և չեզոք սեռի բայերը: Առաջինը որպես ենթակա պահանջում է ներգործական հոլով՝ -še-ով, երկրորդը՝ կրավորական հոլով՝ ni-ով: Menuaše karuni «Մենուան գրավեց» այնինչ երկրորդ, բայց Menua-ni uštabi «Մենուան մեկնեց» դեպի այնինչ երկրորդ:

Այդ տարբերության բացահայտումն ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրության կարևորագույն արդյունքն է: Սա լրջորեն հեշտացնում է տեքստերի վերլուծումը: Պատահում է հաճախ, որ իր կանոնավոր քննարկում

ունեցող ներգործական բային հետևում է մի չեզոք սեռի բայ կամ հակառակը: Նման դեպքերում զեղջվում է հաջորդող բայի ենթական: Ասվում է՝ Menuani ušta-di karuni «Մենուան մեկնեց և գրավեց», փոխանակ ասելու՝ Menua-ni uštadi, Menuaše karuni: Նման պարագաներում միայն բայի սեռի տարբերությունն է թույլ տալիս կողմնորոշվելու:

Սահմանական ներկան կազմվում է -li ածանցի հավելումով, որը հաճախ -lie է գրվում: Միակ տեղը, ուր գտնում ենք այդ ձևը, անեծքի բանաձևն է: Այնինչ թագավորն «ասում է» a-li(e), բոլոր այն բայերը, որոնք հետևում են և ցույց են տալիս տվյալ հուշարձանին պատճառվելիք վնասները, ինչպես՝ խորտակել, շրջել, տանել և այլն..., բոլորը նույն վերջավորությունն ունեն՝ -lie. tu-li(e), pitu-li(e), suidu-li(e), puli(e), hušu-li(e), dulu-li(e) և այլն, և դրանք երրորդ դեմքի ձևն են. թո՛ղ աստվածները կործանել տան նման կործանիչին: Այս նախադասություն մեջ բայը նույնպես միևնույն ածանցն ունի՝ ulu-lie: Սա ենթադրել է տալիս, որ այդ ձևը հավասարապես նշանակում է նաև ներկայի ըզձական եղանակ կամ սահմանականի ապառնի¹:

Տեքստերում տիրապետող քայական ձևերը սահմանական եղանակի անցյալը, առաջին դեմքի եզակին և երրորդ դեմքի եզակին ու հոգնակին են:

Անցյալի քերականական ըմբռնումը որոշ դժվարություն է հարուցում: Թվում է, թե բայը համաձայնում է թվով ոչ միայն ենթակայի, այլև ուղիղ խնդրի հետ: Ծանոթ ձևերից կարելի է հետևյալ օրինակները բերել.

Առաջին դեմք՝

ես նրան՝ -bi:

ես նրանց՝ -bi, նաև՝ ես նրանց՝ -li:

Օրինակ՝ iēše ini pili agu-bi; ini-li arnišini-li zadubi; ini-li eban-li tequ-li, buraštu-li²:

Երրորդ դեմք՝

նա նրան՝ -ni:

նա նրանց՝ -ni ու ավելի հաճախ՝ նա նրանց՝ -ali:

Օրինակ՝ Menuaše ini pili agu-ni; ini-li arnišini-li Sardur iše zadu-ni³; Menuaše ini-li tarmani-li atbu-ali, šidištu-ali⁴:

¹ Ամենուրեք ululie է գործածվում, բացի № 13 և 151-ը, ուր կարդում են kullitu-ni, և Կելիշինի արձանագրությունը, ուր kuludie է գործածվում՝ եզակի և հոգնակի ենթակայով՝ Դժվար է այս ձևերը բացատրել համոզիչ փաստերով:

² Առաջին օրինակը Շամիրամի շրանցքի արձանագրություններից մեկն է, երկրորդը կրկնվում է Արգիշտիի և Սարգուրիի ամեն մի արշավանքից հետո, իսկ երրորդը՝ № 147:

³ Սարգուրիի Տարեգրությունը, № 132Ա:

⁴ № 87:

Հոգնակի՝

Նրանք նրան՝ -tu:

Նրանք նրանց՝ -tu, նակ՝ նրանք նրանց՝ -tu-li:

Օրինակ՝ inani par-tu Işpuinişe Menuaşe; Işpuinişe Menuaşe suidu-tu... burgala-li; kueidunu-li buradinie-li ^PEriaşinie ebanie Țai-tu ALU^P GIBIL ȚarȚarşi-tuli¹:

Ես՝ -di, նա՝ -bi, նրանք՝ -li: Օրինակ՝ ušta-di, ušta-bi, ušta-li, ես մեկնեցի, նա մեկնեց, նրանք մեկնեցին:

Դժվարին ու վիճելի հարց է որոշել, թե այդ ածանցները անձնակա՞ն են, թե այլ արժեք ներկայացնող մասնիկներ:

-li ածանցն անկասկած հոգնակիի նշան է: Դժվարությունն առաջ է գալիս -bi, -ni, -li և -ali ձևերի միջև եղած հակադրությունից, քանի որ ասում են՝ ես նրան կամ նրանց -li, և ես նրան կամ նրանց -ni, այս կարելի է հզրակացնել, որ -bi և -ni-ն ենթակայի հետ կապակցված են, ուրիմըն, բայ-ստորոգյալի անձնական ածանցներն են:

Հետևյալ ձևերը՝ ես նրանց -li և նա նրանց -ali, ընդհակառակն, հաստատում են խնդրի հետ կապակցված լինելը և, հետևաբար, ցույց են տալիս, որ ստորոգյալը բայ է, այլ անուն կամ բայական ածական:

-tu, -tuli-ի պարագան ավելի բարդ է: Նրանք նրան կամ նրանց -tu ձևը ենթադրել է տալիս, որ -tu-ն նույն կարգի ածանց է, ինչ որ -bi և -ni-ն: Սակայն նրանք նրանց -tuli թվում է, թե -tuli-ն է -li-ի և -ali-ի հետ: Այս երկվությունը չափազանց մտահոգիչ է:

Հարցն այն է, թե ինչպես համաձայնեցնել այս անհետևողական ձևերը: Հազվագեղ, սակայն ուշադրության արժանի տեղերում առաջին դեմքի -bi ածանցը զեղչված է: Օրինակ՝ Արդիշտին ասաց. ^PAşşur (կամ Aşşurini) (am)Țuradie ebanuiki aşdu «ասուրական զինվորներին տարախմ երկիրը», aşdu-bi-ի փոխարեն aşdu: Եթե ասում են ebanu-li buraştu-tu-li, ոչ մի պատճառ չկա, որ հնարավոր չլինի ասել ebanu buraştu, այսինքն՝ առանց -bi-ի:

-ni ածանցը նույնպես անհրաժեշտ չի թվում երրորդ դեմքի համար: Այնպիսի նախադասություններում, ինչպես՝ այնինչ թագավորը aru-me meşe «ինձ հարկ տվեց», aru-ն փոխարինում է aru-ni-ին -ni-ն զեղչված է հոգուտ -me-ի՝ «ինձ», որն այլ ֆունկցիա ունի, քան -ni-ն: Աստվածնե-

¹ № 15 և № 13. Țaitu ȚarȚarşitu. № 132Ա, սյունակ Բ. -i-ն բացատրելու համար է, որ Ֆրիդրիխն ընդունում է ածանցը -itu ձևով և ոչ -tu: Սակայն hau-tu, ȚarȚarşu-tu-ի -u-ն կարող է մեղմանալ, ինչպես teru-ն՝ teridu-ի մեջ: Այս նույն թեքումը գտնում ենք suluştiabi-ի մեջ. sulušta-bi/sulu-uştabi-ից, որը բացատրվում է երրորդ վանկին նախաՎերջինից անցնող շեշտի ներգործությամբ. այսպես՝ teru, բայց teridu, որտեղից՝ teir-du:

րը zatu-me Țarie «իմ առջև ճանապարհ բացին», zatu հոգնակի երրորդ դեմքը -tu ածանցը պահպանել է հակառակ -me-ի ավելացման, ի տարբերություն aru-me-ի, որով ապացուցվում է, որ -ni-ի ներկայությունը բոլորովին անհրաժեշտ չէ:

- Կարելի էր ուրեմն ասել՝

Ես նրան buraştu, aru, karu, այսինքն՝ առանց -bi վերջավորության: Ես նրանց buraştu-li:

Նա նրան buraştu, առանց -ni-ի:

Նա նրանց buraştu-ali:

Չերքեզերեն լեզուն այսօրինակ խոնարհումների ուշադրավ մի իլլուստրացիա է տալիս.

Ես նրան տեսնում եմ՝ se tleghu:

Ես նրանց տեսնում եմ՝ se tleghu-x:

Նա նրան տեսնում է՝ y tleghu:

Նա նրանց տեսնում է՝ y tleghu-x:

se, y մասնիկները ենթակա դերանուններն են: Վերջին x-ը հոգնակիի նշան է և համաձայնեցված է հոգնակի դրված ուղղակի խնդրի հետ: tleghu ստորոգյալը ոչ մի անձնական վերջավորություն չունի, ենթական է որոշում դեմքերը: Ստորոգյալի համաձայնեցումը խնդրի հետ ցույց է տալիս, որ ստորոգյալն անուն կամ բայական ածական է՝ կրավորական ու ոչ-ներգործող կրավորական և կամ, համենայն դեպս, չեզոք բայ է: Հակառակ առերևույթ ներգործական կառուցվածքին, իրականում նախադասությունը կրավորական է՝ «ինձ նա տեսանելի է, ինձ նրանք տեսանելի են» կամ «ինձնից նա տեսնվում է, նրանք տեսնվում են»¹:

Չերքեզերեն հոգնակի երրորդ դեմքը եզակի ձևն ունի՝ նրանք նրան տեսնում են՝ a tleghu, նրանք նրանց տեսնում են՝ a tleghu-x:

Կրավորական կառուցվածքի տեսակետից դա միանգամայն ճիշտ է: Ենթական կամ առերևույթ ենթական փոփոխվում է առանց որևէ ազդեցություն թողնելու ստորոգյալի վրա, որը ղեկավարվում է ուղղակի խնդրի կողմից: Դա մեզ պարտավորեցնում է շանտեսել ուրարտերեն տեքստերում գտնվող այն հազվագեղ դեպքերը, երբ նկատվում է նույն երևույթը:

Մհերի Դոան արձանագրության մեջ ասված է՝ Işpuinişe Menuaşe ini-li BABU zadu-ali teruni ardişe; այնուհետև՝ uldi teru-ni, zari teru-ni, burgana-ni teru-ni:

Պատճենում, որն, անշուշտ, հետագայում է կատարված, zadu-ali-ն ուղղված է za-tu-li-ի, իսկ teruni-ն՝ teir-tu-ի: Ընդամին առաջին ձևերը

¹ G. Dumezil et A. Namitok, Fable de Tsey Ibrahim, en tcherkesse occidental, Paris, 1938.

կրավորական կառուցվածքին հարմարվում են, մինչդեռ ուղղված ձևերը՝ բոլորովին ոչ: -tu տարրը հոգնակի ենթակային է արձագանքում, ուրեմն, նա հոգնակիի նշան է, բայց նրա վրա ավելանում է ոչ միայն -li, -tuli, որպեսզի նա հոգնակի ուղիղ խնդրի հետ համաձայնվի, այլ նաև -ni, -tu-ni (ինչպես kuituni' kugu-tuni-ից), եզակի ուղիղ խնդրի համաձայն: Կրկնակի համաձայնությունը ենթակայի և խնդրի հետ հակառակ է կրավորական ձևին, որը հաշվի է առնում միայն խնդրի հետ համաձայնությունը: Գուցե, երկու սիստեմների կոմբինացիայի մասին է խոսքը:

Համեմատյալ դեպք, խոնարհումը դեռևս չի պարզվել: Ներկա ժամանակը ավելի լավ չէ լուսաբանված, քան անցյալը. ululi(e) գործածվում է եզակի և հոգնակի ենթակայի համար, որը ցույց է տալիս, թե նա ավելի շուտ դեր-բայական ձև է, քան կատարյալ բայ:

Տեքստերը բայական և անվանական ուրիշ շատ մթին ձևեր էլ են հայթայթում, որոնք դուրս են մնում առաջարկված օրինակներից:

Ուրարտական քերականական համակարգը մի շարք պրոբլեմներ է առաջադրում, բայց մեր տրամադրությունն ատկ եղած նյութը բավական չէ նրանց համոզիչ լուծում տալու համար: Պետք է սպասել նոր նյութերի, որոնք հանգչում են Ուրարտուի բազմաթիվ քաղաքների ընդերքում:

Ուրարտերենին ժամանակակից՝ Միջագետքի լեզուները և ավելի հինը բացարձակ ճշգրտությունը ուսումնասիրվել են շնորհիվ ազգակից լեզուների, որոնք կենդանի են մնացել գրավոր հուշարձաններում կամ ժողովուրդների բերանում: Ուրարտերենը ներկայացնում է իր տեսակի մեջ միակ լեզուն, որը ոչ մի ազգակիցություն չունի, որպեսզի հնարավոր լիներ համեմատական մեթոդի առավելություններից օգտվել:

Քիչ ժամանակ առաջ մի անսպասելի լույս ցույց Ուրարտուի լեզվաբանական հորիզոնում: Հյուսիսային Միջագետքում հայտնաբերվեց մի լեզու, որի նմանությունն ուրարտերենի հետ աներկբա է:

Այդ լեզվի՝ միտաննի անվամբ վաղուց ծանոթ մի բարբառով է զբ-վել Եգիպտոսի փարավոն Ամենոֆիս III-ին¹ ուղղված Միտաննիի Քուշ-րաթթա թագավորի նամակը: Խաթթուշա (Բողազքոյ) խեթական մայրաքաղաքի դիվանները նույն լեզվով գրավոր սալիկներ են պարունակում: Հայտնաբերվել է սոււմերա-ակկադերեն մի բառգիրք, որը կոչվում է har-ra-hubullu՝ ըստ բառգրքի առաջին բառի: Սոււմերական բառերի բացատրությունը բառգրքի մի մասում տրվել է անծանոթ լեզվով: Հետազոտու-թյունը ցույց է տվել, որ խոսքը նույն Միտաննիի լեզվի մասին է²: Նուգրի

(Յորդան-թեփե՝ Կերկուկի մոտ) պեղումները հին Առապիտիսում երևան հանեցին ակկադական սալիկներ, որոնք նույնպես պարունակում են նույն լեզվի մեկնություններ և մեծ քանակությամբ հատուկ անուններ³:

Ուգարիտում (Ռաս-Շամրա) կատարված հայտնաբերումները Օրոնտեսի գետաբերանում նոր նյութեր մատակարարեցին⁴: Վերջապես, միջին Եփրատի վրա մի հին պետություն՝ Մարիի, թագավորների թողած դիվանների հայտնաբերումը և ուսումնասիրությունը շատ խոստումնալից են⁵:

Բոլոր այդ վավերագրերը գրված են նույն լեզվով, որի ցուցաբերած տարբերությունները չեն անցնում ամեն լեզվի հատուկ բարբառային երանգներից:

Նախընտրում են այդ լեզուն անվանել խուրրիերեն և ոչ միտաններեն: Այդ լեզվով խոսող ժողովուրդը իրեն անվանում էր խուրրի: Նա զբաղեցնում էր ամբողջ Վերին Միջագետքը, որտեղ և հիմնել էր Միտաննի պետու-թյունը: Աստվածաշնչին հայտնի է այդ ժողովուրդը՝ Խուրի, Խուրեացիք⁶:

Սեպաձև նշանը երկու արժեք ունենալով՝ har և hur, սկզբում կարողում էին Harri, այստեղ արիացիներին ճանաչելու համար. բայց շուտով Աստ-վածաշնչի տվյալների և Օսրոհեն անվան վրա հիմնվելով, որը, թվում է, Օրոհոնեն ձևի ներքո պահպանել է Hurri-ի հիշատակը⁷, եզրակացվեց, որ ճիշտ ընթերցումը Hurri-ն է:

Այդ ժողովրդի լեզուն, արգարև, ուշագրավ նմանություն ունի ուրար-տերենի հետ թե՛ բառամթերքով, թե՛ քերականական որոշ ձևերով:

Երկու լեզուների համար ընդհանուր բառեր.

խուրրիական

Ուրարտական

pala
ibri «թագավոր»
hurati

pili «ջրանցք»
euri «տեր»
buradi «ռազմիկ»

¹ Contenau, Les tablettes de Kerkuk, 1926. Gordon, Evidence for the hurrite language from Nuzi, «Bulletin of the American Schools of Orient. research», № 64, 1936, դեկտ., էջ 23:

² Hronzy, Une inscription de Ras-Shamra en langue hurrite, «Archiv Orientalni», IV, 1932, էջ 118; Thureau-Dangin, Vocabulaire de Ras-Shamra, «Syria», 12, 1931, էջ 225—226; E. Dhorm, «Revue Biblique», 1931, էջ 32:

³ Գ. Գոսսենը պատրաստում է Մարիի վավերագրերի հրատարակումը:

⁴ Գիբ ծեղոց, ժԴ, 6. 12, 20—29 (Χορροί):

⁵ Hronzy-ն, «Arch. Orientalni», էջ 98, 1929, Hurri ընթերցումն է առաջարկում Harri-ի փոխարեն, որն առաջ էր քաշել Հուգո Վինկլերը: Հրոզնին ենթադրում է, որ այդ անու-նը ծագում է Hurru (ծակ, անձավ) բառից, և կարծում է, թե այդ անվանումը գալիս է այն անձավներից, որոնք գտնվում էին Օսրոհենում: Այդ ստուգաբանությունը շատ կասկ-ածի է:

¹ Bork, Die Mitanni-Sprache, «Mitt. d. Vorderasiatischen Gesellschaft», 14, 1909.

² Hronzy, «Mitt. d. Deutschen Orient-Gesellschaft», № 5, 1915, էջ 40: Յորրերը ZDMG-ում քննել է մի քանի տեքստ, 76, էջ 244:

šauila
 taršu(u)anni
 uli
 tiui «խոսք»
 papa
 hari
 išaš
 umini
 aru
 piš «ուրախանալ»
 Tešup
 urpumma epešu
 urparinnu «զոհարար»²

šali «տարի»
 taršuanı «մարդ»¹
 uli «ուրիշ»
 tiu «խոսել»
 baba «լեռ»
 hari «ճանապարհ»
 ieše «ես»
 ebani «երկիր»
 aru «տալ»
 pišu-še «ուրախություն»
 Tešeba «փոթորկի աստված»
 urpu «զոհել»

7. ՌԱՍԱՅԻ ԵՎ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՅԸ

Այս հարցում միակ հնարավոր մեթոդը՝ անվանագիտություն (օնոմաստիկայի) վրա հիմնվելն է. միայն սա է, որ թույլ է տալիս ընդհանուր առումով ուրվագծել ուրարտական ցեղի տարածման ոլորտը և դնել նրա ծագման խնդիրը:

Ուրարտու, հնում Ուրատրի, երկրի ազգային անունը չէ: Ասորեստանցիներն այդ անունով էին հորջորջում Հայկական լեռնաշխարհը: Վաղ շրջանում նրանք Նաիրի տերմինն էին գործածում նույն իմաստով, որը նույնպես տեղական անուն չէր: Ուրարտացիներն իրենց երկիրը Բիաինի կամ ավելի շուտ՝ հոգնակի ձևով՝ Բիաինիլի էին կոչում: Բիա-ինի նշանակում է «Բիայնական երկիր», Բիաինիլի՝ «Բիայնական երկրներ»՝ «Բիայի երկրի» ածականական ձևը:

Հանգուցյալ Լեհման-Հաուպտը շատ պնդեց ուրարտացիների նույնությունը վրա պոնտական Xaldai-ի հետ, որոնք այդպես էին կոչվել Խալդի աստծու անունով, ինչպես ասուրները՝ Աշուրի անունով: Նա նույնիսկ կարծում էր, որ ուրարտացիները Խալդիների անունով էին իրենք իրենց հորջորջում, որ նրանց մայրաքաղաքը Խալդինա և ամբողջ երկիրը Խալդիա էր կոչվում: Այդ կարծիքի պատճառով նա իր արժեքավոր հրատարակությունն անվանեց Corpus inscriptionum Chaldicarum:

Ուրարտացիների և Խալդերի միջև եղած հարաբերությունների հարցը ուշագրություն արժանի է, և մենք քիչ հետո կանդրադառնանք դրան: Ինչ վերաբերում է Խալդիների անվանը որպես ուրարտացիների ազգային անուն, Լեհման-Հաուպտը սխալվում է: Ուրարտական տեքստերը չեն հաստատում նրա պնդումը: Յ. Ֆրիդրիխն իրավամբ մերժում է այդ կարծիքը, որովհետև Խալդիների չի նշանակում «Խալդյան ժողովուրդ», ոչ էլ «Խալդիի որդիք», ինչպես Սեյսն էր ենթադրում, նույնպես և Խալդիան Տուշպա քաղաքը չէ, և ոչ մի տեղ Խալդիան Ուրարտուի իմաստով չի գործածվում:

Անվիճելի է, որ ուրարտացիները իրենց երկիրը ցույց տալու համար իրենց արձանագրությունների մեջ ուրիշ անուն չեն գործածում՝ բացի Բիաինի անունից: Ասորեստանցիները գործածել են Ուրարտու և Նաիրի տերմինները, բայց դրանից դեռևս չի բխում, որ սրանք ասուրական, այսինքն՝ սեմական ծագում ունեն: Իրականում սրանք պատկանում են այն աշխարհի՝ հաճախ վկայակոչված և այնքան բնորոշ օնոմաստիկային, որը մենք ժամանակավորապես կոչում ենք ուրարտական:

Մենք տեսանք, որ Ուրարտուի տերիտորիալ հավակնությունները, եթե ոչ նրա ազդեցության սահմանները, տարածվում էին Եփրատից մինչև Մանա երկիրը և Զարիշատ (Զրլեր) լճից մինչև Կաշիարի (Տուր-Ար-

Ուրարտերենին բնորոշ -hi, -ni, -ši ածանցները նույն իմաստով կան խուրրիերեն լեզվում:

Հոգնակի սեռականի ուրարտերեն վերջավորություն -ni-ն երևան է գալիս խուրրիերենի եզակի սեռականում: Ու-ի հերթագայումը 1-ի հետ երկու լեզուներին էլ հատուկ է. ուրարտերեն burgana-li և burgala-li-ն համապատասխանում է խուրրիերեն Hanigalbat և Haligalbat-ին:

Նախադասության կառուցվածքը նույնն է, և ամենակարևորն այն է, որ ուրարտերենում ներգործական բայերի ենթական -še է ստանում, իսկ խուրրիերենում՝ -š. շեզոք բայերի վրա ավելանում է -ni և -n խուրրիերենում³:

Այս բոլորը ցույց է տալիս երկու լեզուների ազգակցության անկաշուծյունը: Խուրրիերեն լեզվի դեռ նոր սկսած ուսումնասիրությունն առաջադիմություն շնորհիվ մի նոր լույս իր ճառագայթները կսփռի ուրարտերենի վրա և կնպաստի այն պորբլեմների լուծմանը, որ արդի վիճակում անլուծելի են թվում:

Հենց որ ուրարտերենի կերպարանքը կոնկրետ ձևեր ստանա, գուցե ավելի հիմնավորված կդառնա կովկասյան լեզուների հետ ուրարտերենի առնչության հարցի առաջադրումը:

¹ Սա նույն taš-šu-ib-բառն է, taš-šu-ի հոգնակին, որը էլամերենում իրանական kara «զինված ժողովուրդ» բառի իմաստն ունի: Բիսուտունի արձանագրություն, § 8:

² J. Friedrich, Kleine Beiträge zur Churritischen Grammatik, «Mitt. d. Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft», 42, Heft 2, 1939.

³ Նույնը, էջ 59—61,

դին) լեռնաշղթան: էթնիկական տեսակետից ի՞նչ էր ներկայացնում այդ տարածությունը: Քիչ թե շատ միատարր էր, թե խաչաբաղադր:

Մհերի Դուան արձանագրության մեջ (№ 18) թագավորները պատվիրում են զոհաբերություններ կատարել, ի միջի՞ այլոց, օտար լեզուների աստվածներին: Սակայն այդ աստվածներին հատկացված զոհաբերությունները՝ 4 եղ (արջառ) և 18 ոչխար, այնքան համեստ է, որ համեմատելով մյուս աստվածներին հատկացված զոհաբերությունների հետ, հնարավոր չէ եզրակացնել, որ նրանք որևէ նշանակություն ունեն:

Օնոմաստիկայի տվյալներն ի վիճակի են վեր հանելու ցեղային որոշ ընդհանրություն այն գլխավոր ցեղերի միջև, որոնք ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհում, Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ընկած լեռնային գոտում և նույնիսկ ավելի հեռու՝ Վերին Միջագետքում:

Այդ շրջաններին վերաբերող մի շարք անուններ բնորոշվում են հետևյալ վերջավորություններով՝ -hi, -(i)ni կամ -hi-ni, -zi, -ti: Ուրարտուի հյուսիսում գտնվող ամենակարևոր ցեղերը, որոնք դեմ էին Տուշպայի տերերի տիրապետությանը, կոչվում էին. Դիաուե-խի, Էրիա-խի, Աբիլանի-խի, Ուխտերու-խի, կամ էթիու-նի, Վելիբու-նի, Մաքալու-նի, ինչպես նաև Սևանա լճի շուրջը տեղավորված բոլոր 23 երկրները՝ Ադախու-նի, Արկուկի-նի, Ռիշուա-նի, Զուաի-նի, Ալգիրա-նի, Էրիա-ինի և այլն...

Հնարավոր է, որ այս անուններից մի քանիսի վերջավորությունը ուրարտացի դպրի գրչի հետևանք է, բայց ամբողջությամբ վերցրած նըրանք միանգամայն վավերական են: Արդեն XII դարում, ուրեմն, Ուրարտուի պետության կազմավորվելուց շատ առաջ, ու-ով վերջացող բազմաթիվ անուններ կային ապագա Ուրարտուի տերիտորիայում: Թիգլաթ-պալասարն իր 1113 թ. արշավանքի ընթացքում նվաճած երկրների շարքում հիշատակում է՝ Ուզամու-նի, Պիլակի-նի, Աթուրգի-նի, Կուլիբարգի-նի, Շինիբիր-նի, Աբան-նի, Ադան-նի, Կիրի-նի, Աբարսիու-նի, Դայան-նի:

Ուրարտուի հյուսիս-արևելյան սահմանում նույնպես երևան է գալիս էթնիկական ածանց ու-ն՝ Կուլ-խի ժողովրդի անվան մեջ, և հարավում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև գտնվող չեզոք գոտում բազմաթիվ անուններ վերջանում են hi-ով, ինչպես՝ Կուտամու-խի, Բաբ-խի, Խաբ-խի, Լու-խի, Խիրի-խի, նաև Ուրրա-խի-նա, որը պատկանում էր Բաբ-խիին և որի թագավորը կոչվում էր Շաթի-Թեշերա, որդի Շաթուխիի և, հավանաբար, Թուշխա կամ Թուշխա-ն(ա):

-ni ածանցը առկա է նաև Միտաննի, հնում՝ Մաիտենի¹ անվան մեջ,

¹ E. A. Speiser, Ethic Movements in the Near East in the Second Millenium B. C., The Hurrians and their connections with the Habiru and the Hyksos, «Annual of the American School of Oriental Research», vol. XIII, 1931—1932, p. 23.

որը բավական է ցույց տալու այդ երկրի էթնիկական կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

-ti-ով վերջացող անունները պակաս տարածված չեն. հիշենք Նաի-րի, որը ոչ մի կապ չունի Նահարաինի հետ՝ Ուրատ-րի, Բա-րի, Ադուու-րի (լեռ), Պաիտե-րի, Կինդա-րի, (վերջին երկուսը հիշատակված են Թիգլաթպալասարի կողմից), Շուպ-րի, Շուբա-րի, Կաշիա-րի, Մեխ-րի, Մուզ-րի, Կիր-րու-րի, Նամ-րի, Զամ-րի, Մուսասի-րի (Մուսասինայի դիմաց), վերջապես, Խուր-րի: Դա մի էթնիկական շղթա է, որը տարածվում էր Ուրարտուից մինչ ներքին Զարի շրջանը, այն բարձրավանդակի վրա, որ շրջապատում է Ասորեստանի դաշտը:

Ժողովուրդների մեկ ուրիշ խումբ երևան է գալիս -zi վերջավորություն ունեցող անուններով, ինչպես՝ Ազ-գի, Հայասա ժողովուրդը Հայաստանում: Ալ-գի կամ Ալշե, որտեղից և Անգի-տու և Ալգի-նի, Պուրուլում-գի, Թեդիմ-գի, Պիլա-գի (Ուշխու=Շախի մոտ), Նու-գի, Կակ-գի, Պիրի-գի՝ Աստվածաշնչի Φερεζαῖτοι, ինչպես և Կենա-գի, հայտնի նույնպես Աստվածաշնչից՝ Κεναζαῖτοι¹:

Մեկ ուրիշ էթնիկական գիծ Արևմտյան Եփրատի ակունքից ուղղվում էր դեպի Ասորիք և ավելի հեռուն: Միայն Նուզին և Կակդին են այդ գծից դուրս՝ Տիգրիսի ավազանում, Առափխայի (Կերկուկ) շրջանում և Զամուալի շրջանում՝ Կերկուկից հարավ-արևելք:

Անշուշտ, հնարավոր է, որ որոշ դեպքերում տվյալ ածանցներն ուրիշ ծագում ունենան, բայց ամբողջությամբ վերցրած նրանք համապատասխանորեն նույնն են: Այս -ti կազմիչը թվում է, թե նման է նրան, որը գրտնում ենք Նինուա-րի («Նինվեցի», «Նինվեից ծագող») բառի մեջ, որը կա Նուզիի² լեզվում: Այն համարյա նույն արժեքն ունի, ինչ ուրարտերեն -ni, -hi (կամ -hi-ni):

Այս ածանցներով կազմված էթնիկական անունները ներկայացնում են արդյոք տարբեր ծագումով ժողովուրդներ, թե միևնույն ժողովրդի տարբեր ճյուղեր են: Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տրվել Միտաննիի, Նուզիի և ուրարտերեն լեզուների միջև եղած որոշ ազգակցություն: Դա շատ ուժեղ փաստ է ի նպաստ էթնիկական ընդհանրության, ինչպիսի տարբերություններ էլ որ լինեն այն կազմող խմբերի միջև:

Խնդիրը մի ժողովրդի մասին չէ, այլ մի ուսայի մասին, որն իր ճյուղավորումներն ուներ և շումերներից, ասորեստանցիներից ու խեթերից տարբեր էր: Նա հնավոր անցյալում ունեցել է իր պահը և իր որոշակի

¹ Գիրք ծննդոց, ԺԳ, 7. ԼԳ, 30. ԺԵ, 19. ԼԲ, 11, բստ Dhorm-ի: S' u նրա «L'Evolution religieuse d'Israel», I, էջ 119:

² Ungnad A., Kulturfragen, I, 12.

տեղը արևելյան քաղաքակրթության պատմության մեջ: Այս մոռացված ուսասյի երևան հանելը հանդիսանում է վերջերս կատարված արևելագիտական ուսումնասիրությունների ամենագնահատելի արդյունքներից մեկը, որը գալիս է լրացնելու Արևելքի հին ժողովուրդների պատմության մեջ եղած որոշ բացերը¹:

Այն ընդհանրապես խուրրի է կոչվում; բայց ոմանք նախընտրում են Շուբարի անունը: Խեթերն առհասարակ այդ անուններից առաջինն են գործածում, իսկ Միջագետքի ժողովուրդները՝ երկրորդը²:

Այդ ուսասյին պատկանող մի ժողովուրդ, փայլուն կերպով հայտնվելով պատմության մեջ, հիմնեց Միտաննի անվան ներքո հայտնի պետությունը: Միտաննիի պատմությունը վերևում շարադրվեց մեր նյութի զարգացման անհրաժեշտության շարքում: Հիշենք, որ թագավորական դինաստիան և ղեկավարող դասակարգը ծագումով հնդիրանական էին:

Միտաննական ցեղերը, ուրեմն, խեթերի ճակատագրին էին արժանացել՝ երկուսն էլ հնդեվրոպական տարրերի տիրապետության տակ էին գրտնըվում, այն տարրերում, որ խեթերի մոտ գրանք kendum տիպի լեզուների հյուղին էին պատկանում, իսկ միտանցիների մոտ՝ satem տիպի լեզուների:

Միտաննական ցեղերի կամ խուրրիների բնակության գոտու հարցը հատուկ նշանակություն ունի: Քանի որ Միտաննիի կենտրոնը Օսրոենն էր, հնարավոր ենք համարում նույն Օսրոենն գիտել որպես միտաննական ցեղի օրրան: Ոչ շատ վաղուց, երբ խեթերը ծանոթ էին միայն ըստ այն հետքերի, որ թողել էին Ասորիքի հյուսիսում, գիտնականները չէին վարանում խեթական նախնական օջախը փնտրել Ասորիքի սահմաններում: Սակայն Պտերիայի (Բողազ-քյոյ) արխիվների հայտնաբերումը հերքեց այդ տեսակետը և այդ օջախը Ասորիքից տեղափոխեց Փոքր Ասիա:

¹ Միտաննիի լեզուն ծանոթ է Թուրքաթթայի նամակից, որի նոր հրատարակություն տե՛ս J. Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler, 1932, տեքստ 163:

Ինս-Շամրայի լեզվի մասին՝ Fr. Thureau-Dangin, Vocabulaire de Ras-Shamra, «Syria», 12, 1931, էջ 226—266:

B. Hrozny, «Archiv Orientalni», 4, 1832:

Նույնի լեզվի մասին՝ Speiser, «Journal of the American Oriental Society», 49, 1929, էջ 269—280. M. C. H. Gordon, Evidence for the Hurrite language from Nuzi, «Bulletin of the American Schools of Oriental Research», Decembre, 1936.

E. Chiera and Speiser, A new Faktor in the Ancient East. «Annual of the Am. Schools of Oriental Research, VI, 1926, էջ 75.

² Götze, Speiser, Zommer, Die Aḥḥiyava-Urkunden, 1932, էջ 42, նախընտրում են խուրրի անվանումը Սուբարիի փոխարեն, որը պաշտպանվում է Տենսենի կողմից, «Zeit. f. Assyriologie», 6, Ungnad, Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, 1936.

Հյուսիսում դեռևս չի գտնվել խուրրիական մի Բողազ-քյոյ՝ ցեղի առաջին բնակության պատիվը Միտաննիից խլելու համար, բայց ամեն ինչ են թագրել է տալիս, որ խուրրիները խեթերի ճակատագիրն են ունեցել, այսինքն՝ որևէ տեղից եկել են դեպի Սև ծովի հյուսիսը, որպեսզի հետագայում կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով իջնեն Հայաստան և ցրվեն Վերին Միջագետքում:

Խուրրիական ցեղի պատմական դերի եռանդուն հետազոտողներից մեկը նրա ներխուժումը տեղավորում է երկրորդ հազարամյակի (մ. թ. առաջ) առաջին դարերում և կարծում, որ Հայաստանը, հատկապես Վանի շրջանը, այդ ասպատակողների ուժերի առաջին հանգրվանն ու հավաքման վայրն է հանդիսացել, նախքան Միջագետքի կենտրոնում Միտաննի պետությունը հիմնելը¹:

Գրավոր աղբյուրները հիմք չեն տալիս այս վարկածին, բայց նրա հեղինակը ելնում է այն իրողությունից, որ Ասորեստանի կողմից Միտաննի պետության ավերումից հետո Վանի շրջանն էր, որ երևան եկավ որպես խուրրիական ժողովուրդների վերջին ապաստան, ուր նրանք ստեղծեցին Ուրարտու պետությունը և դարեր շարունակ չղաղարեցին պայքարել Ասորեստանի դեմ մինչև այն ժամը, երբ վկա դարձան նրա կործանմանը, նախքան իրենց իսկ հեռանալը պատմության թատերաբեմից:

Գուցե, Հայաստանում կատարվելիք հնագիտական հետախուզությունները մի օր իրական ապացույցներ բերեն ի նպաստ սույն վարկածի: Այնուամենայնիվ, անժխտելի է, որ էթնիկական մեծ շարժումները, սեմականներից բացի, ուղղված են եղել հյուսիսից դեպի հարավ:

Ուրեմն, բնական է, որ ուրարտական և ասուրական սահմանների վրա որոշ ժամանակաշրջանից հաստատված փոքր ժողովուրդները եկած լինեն այնտեղ նույնպես հյուսիսից: Այս հարցի շուրջ ծագում են որոշ նկատառումներ, որոնց վրա, մեր կարծիքով, անօգուտ չէր լինի կանգ առնել:

Արդեն հայտնի է, որ Հայաստան խեթական տերմին է և հիշեցնում է Xoi անունը, որ կրում էր Պարխար, հին Պարիադրիս լեռներում ապաստանած պոնտական ժողովուրդներից մեկը²: Հայաստան պետության ժողովուրդը ծանոթ էր Ազդի անվան տակ: Գուցե, դա Հայաստանի ամենակարևոր ցեղերից մեկն էր: Հոմեական ճանապարհացույցների Ազա կամ Հասիս և Զիլի-Օլա կայանները հավանաբար պահել են այս ժողովրդի հիշատակը³:

¹ A. Götze, Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients, էջ 69, «Handbuch der Altertumswissenschaft», III, I, 3, 1933, գրքում: Տե՛ս նույն հեղինակի Hethiter, Churriter und Assyrer, 1936, էջ 31—32:

² P. Kretschmer, «Anzeiger der Wiener Akademie», 1932.

Հեկատոսը (520 մ. թ. ա.) հիշատակում է Xoi-երին պոնտական ցեղերի շարքում (Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ):

Թվում է, թե Տիգրիսի ակունքում մի գեղեցիկ օր հայտնված Ալ-գի, Ան-գի, Ալ-շե անունով ժողովուրդը այդ ազգիների մի հատվածն էր, որը այստեղ էր գտնվում կամ այն պատճառով, որ Հայասան որոշ ժամանակ տարածվեց մինչև Արածանի կամ Արսանիաս գետից այն կողմը, կամ կամավոր գաղթի, գուցե բռնի տարագրության պատճառով: Ան-գի-տու-ն, հայկական Անձիտ գավառը, դասական հեղինակների Անդիտենեն, ինչպես նաև Արգան-ենեն, որը հայկական Աղձնիքի իրանական ձևն է (ուրարտական Ալգի-նի), իրենց անունն ստացել են այս ժողովրդից:

Պուրուլում-գին, որը ալգիներին միացած մեկ ուրիշ ցեղ էր, անշուշտ նույն ծագումն ունեւր:

Կաշկի և Ուրումի երկու ժողովուրդները, որոնք ներխուժել էին Ալգիի և Պուրուլումգիի տերիտորիան, նույն տեքստի մի այլ պատճենում կոչվում են Արեշլի և Ուրումի: Այստեղից հետևում է, որ Կաշկի և Արեշլի ժողովուրդները, եթե նույնը չեն, գոնե ընդհանուր ծագում ունեն:

Հարաբերություն են ուղեցել գտնել Կաշկիի և Կիսկեսուսի՝ այսօրվա Կիսկենի միջև, որը գտնվում է Արգեսու լեռից հարավ: Սակայն կաշկիները պոնտական ժողովուրդ էին, և ավելի հիմնավորված կլինեք այն Կիսկեն քաղաքի մասին մտածել, որը Ճորոխի հովտում է գտնվում: Իրականում ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը Կաշկիի հետ կապ չունեն:

Պատմական տեսակետից կաշկերը հնուց ճանաչված Կոլլա ժողովուրդը կարող են լինել: Կուլ-խի-ներն արդեն ծանոթ էին ուրարտացիներին: Խեթական վավերագրերը կաշկերին ներկայացնում են որպես ռազմատենչ ժողովուրդ, որն ընդունակ է ավազակության և պատրաստ պատեհ առիթով մաշեցնելու խեթերին կործանիչ ասպատակություններով:

Կոլլսերը ևս այլ կերպ չէին վարվում: Դա միակ ժողովուրդն է, որն Արեմենյանների տիրապետության տակ պիտի շքնկներ, այն ժամանակ, երբ ամբողջ Առաջավոր Ասիան հպատակ էր դառնալու թագավորաց թագավորին: Այդ շրջանում Կողքիսը արեմենյան պետության վարչական բաժանմունքների մաս չէր կազմելու, սովորական հարկ չէր վճարելու, այլ իր պարտավորությունները սահմանափակելու էր միայն կամավոր նվիրատվությամբ, որոշ թվով տղաներ և երիտասարդ աղջիկներ տալով²:

Իսկապես բնորոշ է, որ զուգահեռ տեքստում Կաշկիի փոխարեն Արեշլի է գրված: Այդ հանգամանքը մեզ հուշում է Արեշլիում տեսնել Ապշիլ ժողովրդին՝ Կողքիսի ցեղերից մեկը, որը հայտնի է հին հեղինակներին: Այդ դեպքում հանդգնություն չէր լինի ուրումիներին նույնացնել իմերիների հետ, որոնց երկիրը կոչվում է Իմերեթի՝ Պլինիոսի Am(p)reutae-ն, և նույն-

իսկ, որոշ վերապահությամբ, հարաբերությունն նկատել Խուբուշիի և Արասկիի միջև¹:

Ասուրական մի տեքստ կաշկերին, արեշլիներին, ուրումիներին կոչում է «Խալտիի ռազմիկներ»: Դա նշանակում է, որ ասորեստանցիները այդ ժողովուրդներին կապում էին Խալտիի քաղաքական աշխարհի հետ, անշուշտ, այն պատճառով, որ նրանք Խալտիի հյուսիս-արևելյան սահմանին էին հարում: Այնտեղից նրանք ետ մղվեցին դրպի Սև ծովի արեւելյան ափը, իսկ մի մասը, խեթական պետության կործանման շրջանում, քշվեց դեպի ուրարտա-ասուրական սահմանը:

Կոլլսերը ներկայացնում էին լազա-միդգրելական բնակչությունը՝ իրերական կամ վրացական ընտանիքի ժովափնյա ճյուղը:

Արեշ-լի-ները կամ ապսի-լի-ներն ավելի շուտ կապված էին արխազական խմբի հետ: Հնարավոր է, որ Կաշկին դարձած կլինի Կաշ-խի, ինչպես, օրինակ, հույն հեղինակների Արասկոյ կամ Արասգոյ, որոնք համապատասխանում են ուրիշ հույների արաս-խոյ-ներին, որտեղից և տառափոխությունը առաջ է եկել՝ արխա-ս կամ արխազ:

Գուցե, Կաշ-կի կամ Կաշ-խի-ն Կոլլսի կամ Կոր-խի-ն է, եթե Ճորոխ գետի անունը ծագում է Կորոխից: Դրանք կարելի է նկատել որպես զուգահեռ ձևեր, որոնք կախում ունեն նույն ժողովրդի տարբեր շրջաններից և տարբեր խմբերից: Այդ ձևերի հնչյունաբանական հարաբերության բացատրությունը մեծ դժվարություն չի ներկայացնում²:

Կաշկի-կոլլսերն իրենց ներխուժման հիշատակը թողել են Ալգի երկրում: Կոլլսիս հոռմեական կայանը, որը գտնվում էր Կովքի (Գյուլսուկ)

¹ Պլինիոսը, IV, 14, գիտե Ampreutae, Lazi & gens Apsilae: Առաջին անվան մեջ արգեն Սյուլլերը (հրատ. Պողոս, V, 9, էջ 924) ճանաչել է Իմերեթին՝ «Իմերների երկիրը»: Հեկատոսը (Ստ. Բյուզանդացու մոտ) և Հերոդոտը (III, 94 և VII, 79) նշում են կոլլսերի հետ Mare ժողովուրդը, որ նույն Իմերն է: Հողոսցի Ապոլլոնիոսը (մոտ 240 թ. մ. թ. ա.), 'Αργοναυτικά, II, 399, հրատ. Teubner-ի, ասում է, որ Փասիսի ակունքը գտնվում է 'Αμαράντιο լեռներում: Ըստ Ստ. Բյուզանդացու՝ 'Αμαράντιο Κολχικόν ἔθνος ἀφ' ὧν ὁ Φάσις βεῖ ἔθειν καὶ 'Αμαράντιον τὸν Φασίν φάσις:

Ապոլլոնիոսի Scolien-ներում կարծիք է հայտնված, թե Փասիս գետը հոսում է մի մարգագետնով εὐθαλείς καὶ ἀμαράντους, որտեղից է նրա անունը: Դա ժողովրդական քաղաքաբանություն է: Ամարանթին Իմերեթին է՝ հակառակ Ստրաբոնի կարծիքին, որ, էրատոսթենեսի հետ համաձայնելով, Հայաստանի մասին է մտածում:

Արհանուր, Periplus Ponti (Müller, Geogr. Graeci, Min. 1, 370), հիշատակում է Λαζοί, 'Αψίλοι, 'Αβαστοί՝ Պրոկոպիոսի մոտ: De Bello Goth. IV, 2, էջ 471 (հրատ. Բոնն)՝ 'Αβασγοί, 'Αψίλοι:

² -s և -r հերթագայումը շատ լեզուներում է հայտնի: Հին sje գլաթ-ը նոր-վրացերեն դարձել է rje և sjali rjali: Н. Мapp, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, էջ 19:

¹ Olmstead, History of Assyria, էջ 189:

² Հերոդոտ, III, 97:

մոտ՝ Անգիտենեում, դրա վկան է: Գուցե, Տիգրիսի վրա գտնվող Կուրթը միևնույն ծագումն ունի:

Ասորեստանի դեմ կաշկերի զինակիցները մուշկերն էին: Նրանք երեւան են գալիս նույնպես Հայաստանի հյուսիսում՝ Կոլխիդայի սահմանի վրա, այն լեռների ստորոտում, որ նրանց անունն է կրում՝ Μοσχάχ ὄρος: Դեռևս այսօր այդ շրջանի բնակիչները ծանոթ են Մես-խի հին անվան ներքո¹:

Ասորեստանցիներն այդ անունը տալիս են Միտայի կամ Միդասի ժողովրդին, այսինքն՝ փոյուզիացիներին: Դրանից եզրակացրել են, որ մուշկերը ներկայացնում են փոյուզիական ասպատակողների առաջապահը, որ առաջ խաղաց մինչև Ասորեստանի սահմանը: Սակայն Մուշկի և Կաշկի պետությունների ճակատագրի ընդհանրությունը թույլ չի տալիս նման նույնացում կատարելու: Շատ հավանական է, որ Մուշկին երկրի կամ երկրի մի մասի նախափոյուզիական անունն է, որը փոյուզիացիները նոր էին գրավել, իսկ ասորեստանցիները շարունակում էին հին անունով կոչել, հակառակ տեղի ունեցած էթնիկական փոփոխությունը: Ինչպես Հայաստանը՝ Գարեհի արձանագրության պարսկական տեքստում Armina, նույն տեքստի բարելոնյան տարբերակում դարձել է Ուրաշտու, այսինքն՝ Ուրարտու, որը երկրի նախահայկական անունն է:

Անհրաժեշտ է տարբերել Միդասի ղեկավարած Մուշկին այն Մուշկից, որ Կաշկի հետ միասին էր գործում: Առաջինում փոյուզիացիներն էին ապրում, երկրորդը նախափոյուզիական մի ցեղ էր, որը, հավանական է, որոշ նմանություններ ուներ կաշկերի հետ: Փոյուզիացիների ասպատակությունների հետևանքով մուշկերը ծովափով մղված կլինեն մինչև Կողքիս, իսկ նրանց մի մասը՝ կաշկերի հետ գործակցելով՝ արշավել է Ասորեստանի դեմ:

Մուշկի-ի փոխարեն Մուս-խի-ն, ինչպես ապացուցում է Μόσχο=Մես-խի փաստը, արդեն հաստատում է այս ժողովրդի և Կաշկի-Կոլխի-ի միջև եղած կապը: Իրոք, ըստ Գարեհի ժամանակակից Հեկատոսի՝ մոսխերը Կողքիսի ցեղերից մեկն էին²:

Անունից ելնելով, կուտմուխիները նույնպես միևնույն էթնիկական խմբին պիտի որ պատկանեին: Նրանք զինակցում էին մուշկիների հետ Ասորեստանի դեմ, որքան ներշնչված ընդհանուր թշնամու դեմ ունեցած ռիսակալությունը, նույնքան էլ արյունակցական կապերի պատճառով: Նրանք երևան են գալիս Կաշիարի շղթայում՝ Տիգրիսի հովտում: Ոչ մի պատճառ չկա բաժանելու նրանց նույն անունը կրող ժողովրդից, որը վերջ

ի վերջո հաստատվեց Սփրատի վրա, այն շրջանում, որը նրանց անունն է կրում՝ Կուտմուխի, հին հեղինակների Կուտմագենեն: Ո՞րտեղից են եկել նրանք: Նրանց անունը շատ է հիշեցնում Հայասա թագավորության մայրաքաղաք Կուտախան, հայկական Կամախը, որ իր անունը պահել է մինչև մեր օրերը: Հավանական է, որ նրանք այս թագավորությունը կազմող ցեղերից մեկն էին¹:

Նրանց թագավորների անունները՝ Կալի-Թեշուպ, Կիլի-Թեշուպ, Շատուխի, և Ուրախի-նա քաղաքը ոչ մի կասկած չեն թողնում նրանց ծագման վերաբերյալ: Ասորեստանցիներն ասում են, որ Կուտմուխիի թագավորները կոչվում էին նաև ir-gu-pi: Առաջին սեպագծն նշանը երկու արժեք ունի՝ ir և sa: Ֆորեքը նախընտրում է կարդալ sa-gu-pi, որպեսզի այնտեղ գտնի ասուրական šar-rabu «մեծ թագավոր»-ի բարբարոսական արտասանությունը: Դա սրամիտ է, բայց քիչ հավանական: Հնարավոր է, որ պետք է կարդալ ir-gu-pi և այն համեմատել ip-ti «թագավոր»-ի հետ, որի ուրարտական ձևն է euri («տեր»):

Բաբ-խի ժողովուրդը, որ կուտմուխիների հետ հարևան և համերաշխ էր, նույնպես թվում է, թե հյուսիսից է եկել, բայց այդ մասին վստահ չենք²:

Այսպիսով հաստատվում է, որ մեծ թվով ցեղեր Ուրարտուի մեկ ծայրից մղվել են մյուսը՝ հյուսիսից դեպի Ասորեստանի սահմանը: Նրանց անվան բնորոշ վերջավորությունը՝ -hi, թույլ է տալիս Դիաուե-խիի, Էրիա-խիի, Աբիլիանի-խիի և ուրարտական այլ ցեղերի հետ ազգակից համարել նրանց: Կողքիսի և Ուրարտուի միջև եղած էթնիկական կապերն առավել ևս կամրապնդվեին, եթե վստահ լինեինք, որ Բիաի-նի-ն նույն կազմությունն ունի, ինչ որ Սանի-ն կամ Մանի-ն, որոնք գործածված են տեղական ճանի կամ Ցանի և Սուա-նիի փոխարեն, և որ էգերի-ն՝ կոլխերի մի այլ անունը, Իբերի-իմերի-ն, Բիգեյրի-ն, էկեխեյրի-ն նույն կարգի են, ինչ որ Նաի-րին, Ուրատ-րին, Նամ-րին և այլն...

¹ Կուտմուխին, որը կովկասյան ժողովրդի անուն է և չպետք է շփոթել Կուտի-ի հետ, շատ հատկանշական է: Սակայն հին հեղինակներին ծանոթ չէ նա, և դա արդելք է հանդիսանում եզրակացության հանգելու:

² Ստրաբոնը ճանաչում է մի ժողովուրդ՝ 'Αππαίται, որը նա նույնացնում է հին Κερχεταների հետ և որը ապրում էր սանների մոտ, ուրեմն՝ Տրապիզոնի շրջանում: Թվում է, թե 'Αππαίται-ն (կարդալ 'Αππαίται) նույն ժողովուրդն է, որ Կոնստանդին Միրանածինը, De Adm. Imp., 42, նշում է Παπαγία անվան տակ, որպես Καταγία-ի հարևան վերջինը կաշակն է, այսինքն՝ ժամանակակից չերքեզը, հին Κερχετες-ը: Այս ժողովուրդն ապրում էր արասների հյուսիսում, Կուրանի շրջանում: Ստրաբոնի 'Αππαίται-ն, անշուշտ, կերկետների մի գաղութ էր կամ ավելի շուտ՝ նրանց ցեղերից մեկը, որը Միրանածինը Պապաիա է անվանում: Այս անունն ունի՝ արդյոք հարաբերություն Բարսիլի կամ Պապ-խիի հետ, սա է հարցը:

¹ Ըստ Ստրաբոնի, XI, 2, 18, Μοσχάχ-ն բաժանված էր կոլխերի, իբերների և հայերի միջև: Procop.-ը, De Bello Goth., IV, 2, արդեն գիտե ներկա ձևը՝ Μέσχοι:
² Ստ. Բյուզանդացու մոտ՝ Μέσχοι Κόλχων ἔθνος προσεχὲς τοῖς Ματιγνοῖς:

Պոնտական ամենակարևոր ժողովուրդներից մեկը՝ խալիբները, ներկայացուցիչներ չունեն Ասորեստանի սահմանների շրջաններում, ինչպես կոլխերը և ուրիշները: Ըստ Ստրաբոնի՝ խալիբները նույն խալիբերն են, իսկ Լեհման-Հաուպտեր կարծում է, որ խալիբերը խալիբ աստծու ժողովուրդն են և Ուրարտուի ազգային անունը: Հուշակավոր աշխարհագրագետի կարծիքը կարծես ուրիշ հիմք չունի, բացի խալիբ և խալթ անունների մերձհնչյունարանությունից, սակայն այդ կարծիքը ուրարտական տեքստերում հիմք չի գտնում:

Ինչևիցե, գոյություն է ունեցել մի ժողովուրդ, որը կոչվում էր խալթ, անկասկած, աստծու անունով: Ստիպված ենք ընդունել, որ այս անունը հատկացվել է այդ ժողովուրդին Ուրարտուի կործանումից հետո: Հայերը, Ուրարտուի ժառանգությունն ստանալուց հետո, հաղթված բնակիչներին անվանել են նրանց աստծու անունով: Հեկատոսը չի ճանաչում խալթ ժողովուրդը, ինչպես նաև Հերոդոտը:

Քսենոփոնն առաջինն է, որ հիշատակում է այն՝ Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի վարձկան զորքերի միջև: Նա պատմում է նաև, որ խալիբերը, լեռներում ապաստանած, շարունակում էին պաշտպանվել հայերից: Մի հատվածը ստիպված է լինում փախչել դեպի հյուսիս՝ Գերքսենի, Կարենիտիսի շրջանները և ավելի հեռու: Այստեղ նրա բնակված լինելը հաստատվում է խալթոյ-առիճ գյուղով (արդի Կալդարիճը), վերոհիշյալ երկու՝ Գերքան և Կարին շրջանների սահմանագլխում, Եփրատի վրա և խալիբա, հայերեն՝ խալթիք, երկրով, Պարսար լեռնաշղթայի ճյուղավորումների վրա:

Այս խալիբերն անծանոթ են Հերոդոտին: Քսենոփոնը նույնպես նրանց չի ճանաչում, այնտեղ նա տեղադրում է խալիբներին: Ըստ Ստրաբոնի՝ հայերը խալիբներից և մոսինոյներից խլել են Գերքսենը և Կարենիտիսը: Նա չի հիշատակում խալիբին: Դա չի թելադրում խալիբի նախնական բնակավայրը փնտրել պոնտական շրջաններում, որտեղից նրանք իրենց խալիբ աստծու հետ ներխուժած լինեին Ուրարտու և ստեղծած հզոր պետությունը:

Անշուշտ, Լեհման-Հաուպտին է պատկանում խալիբի և Ուրարտուի հետ նրանց հարաբերության հարցը առաջինը առաջ քաշելու պատիվը: Սակայն նա այդ հարցը շոշափել է կամայական կերպով և առանց ուրարտական տեքստերի օժանդակության: Սխալ էր Corpus-ը հրապարակել խալիբի անունով: Գիտնականը, անտարակույս, ազդվել է այն իրողությունից, որ գոյություն ունեն խալիբ անվամբ մի ժողովուրդ, բայց նա մոռացել է մեկ ուրիշ ժողովուրդի, որը ուրարտացիների անուն է կրում և որի գոյությունը նույնպես հաստատված է: Դրանք Հերոդոտի ալարոններն են Արաքսի հովտում, որոնց հիշատակը դեռևս պահպանում է հայկական նահանգ Այրարատը և ասորիների օրոտայաները՝ Անգիտենի շրջ-

ջանում: Հետևաբար, ոչ մի պատճառ չկա խալիբի անունը նախընտրել ուրարտացիների անունից:

Ալարոնները սապեյրների և մատիանների հետ միասին կազմում էին Արևելյան Հայաստանի՝ Գարեհի կողմից ստեղծված սատրապություններից մեկի բնակչությունը: Ավելի ուշ սապեյրները երևան են գալիս այն շրջանում, որ այսօր նրանց անունն է կրում՝ հայկական Սպերը, այժմյան Իսպիրը Ճորոխ գետի վրա: Այս ժողովուրդն իր անվամբ պարտական է Սուպրիին՝ շատ ծանոթ թագավորություն Բատման գետի ջրերի վրա, որը հետագայում հիշատակվել է Սուպրիտիս անվամբ²:

Սուպրին իր բնակչության մի մասը գաղթեցրել էր դեպի Հայաստանի հյուսիսը:

Սապեյրների հարևան մատիանները Միտանիից էին, որի հին ձևը՝ Մատիե-նի, ավելի հարակցություն ունի Մատիա-նիի հետ: Համանման պատճառներ Միտանիի բնակիչներին մղել են Հայաստանի արևելյան շրջակայքը, որտեղ նրանք իրենց անունը տալիս են Ուրմիա լճին, որը առաջներում Մատիան էր կոչվում:

Մեկ ուրիշ ժողովուրդ՝ մուզրիները, նույն բախտին արժանացան. նախապես նրանք ապրում էին Մակուր լեռան վրա, Ասորեստանի մայրաքաղաքի հյուսիսում, բայց հետագայում նրանց հաստատված ենք գտնում Արևմտյան Հայաստանի Գերսիմի շրջանում, Արսանիաս գետի մի վտակի վրա, որը մեր օրերում դեռևս Մուզուր է կոչվում՝ ըստ հին Հայաստանի Մծուր կամ Մզուր համանուն գավառի:

Հարավի մի քանի ժողովուրդների տեղափոխումը դեպի հյուսիս, անշուշտ, չի որոշում նրանց նախնական բնակչության հարցը: Չի բացառված, որ նրանք երբևէ իջած լինեն հյուսիսից, ինչպես մի շարք ուրիշ ժողովուրդներ: Ինչ էլ որ լինեն առաջարկված նույնացումներից մի մասի նկատմամբ

¹ Հերոդոտ, III, 94: 'Αλαρόδιοι: Ուրծայա ժողովրդի մասին: Noldeke, Die zwei Völker Vorderasiens, «Zeit. d. Morgenländ. Gesell.», 13, 1879; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 73, 187:

² J. Marquart-ը, Eransahr, էջ 159, «նկատել էր, որ Փարսալացի Կիրսիլոս և Լարիսացի Մեդեոս պատմիչների Σουπερίτις-ը տարբեր է Σασπείρες-ից (Հերոդոտ, III, 94) կամ Υοσπερίτις-ից (Մուրաբն, XI, 14, 9) և կամ 'Εσπερίται-ից (Քսենոփոնի Անարասիսի վերջաբանը): Առաջինը Շուպրիան է, երկրորդը՝ Սպերը: Ըստ այնմ նա իրավամբ ուղղում է Σουπερίτις-ը Σουսπερίτις-ի, բայց սխալվում է, երբ ուղղում է Σαπειρες-ում տեսնել վերացական նախածանց -sa-ն, երկու անունները զանազանելու համար: Իրականում խոսքը միևնույն ժողովրդի մասին է, որն իր անունը տվել է երկու վայրերի՝ տարբեր ժամանակաշրջաններում: Հոդոտի Ապոլոնիոսը իր «Argonautica» քերթվածում, 3, 395, կոչում է Σάπειρες նույն երկիրը, ինչ որ Հերոդոտի մոտ Σάσπειρες-ն է: Դա թույլ է տալիս վերջինն ուղղել Σάπειρες-ի, հայկական Սպերի համաձայն, ինչպես և ըստ Ստրաբոնի՝ Υσπερίτις-ի և Քսենոփոնի 'Εσπερίται-ի:

արվելիք վերապահումները, կարծում ենք, որ ամբողջությամբ վերցրած նրանք ուշադրություն արժանի են: Համեմատված համարյա բոլոր անունները վերցված են միևնույն աշխարհագրական ու պատմական միջավայրից: Նրանց նմանությունը չի կարող պատահական լինել: Խնդրո առարկա ժողովուրդները գլխավորապես պատկանում են կոլխա-իբերական կամ վրացական ընտանիքին, որ կովկասյան լեզուների խմբերից մեկն է կազմում:

Եթե հատուկ անունների բնորոշ կազմիչները թույլ տային վերոհիշյալ ժողովուրդների և ուրարտացիների ու, նրանց միջոցով, խուրրիական ցեղի հետ աղգակցություն մասին խոսելու, ապա կպարզաբանվեր այդ ցեղի բնույթը: Ոչ թե այն պատճառով, որ խուրրիները կոլխա-իբերական ծագում ունեն, այլ այն, որ այդ ընտանիքի ժողովուրդները խուրրիների մաս կկազմեին, ինչպես ուրարտացիները:

Իհարկե, վճռական խոսքը կասվի դեռևս որոշվելիք լեզվական հարաբերությունների պարզաբանումից հետո: Այն փաստը, որ վրացերենի հընչյունաբանական համակարգը տարբերվում է ուրարտերենի համակարգից, ճիշտ է, քաջալերական չի թվում, սակայն հնչյունաբանությունը ավելի կարևոր է բառապաշարի համար, քան թե քերականական կառուցվածքի: Շատ գիտնականներ տեսականորեն ընդունել են վրացերենի հնարավոր աղգակցությունը ուրարտերենի հետ: Սակայն այդ տեսակետը մեկնաբանելու ուղղությամբ թափված ջանքերը ծանրակշիռ չեն և զուրկ են լեզվաբանական հետաքրքրությունից: Իրոք, կովկասյան լեզուները դեռևս մեթոդիկ կերպով չեն ուսումնասիրվել, ոչ միայն չեն հետազոտված տարբեր խմբավորումները, այլ նույնիսկ մեկ խմբի լեզուները չեն պարզաբանված իրենց փոխադարձ հարաբերությունների մեջ:

Միայն վրացական խումբը մեկ տասնյակ լեզվից ավելի է ընդգրկում: Քանի դեռ հետազոտված չէ այդ լեզուների համեմատական քերականությունը՝ օտար ծագում ունեցող բառական բոլոր տարրերից (որոնք բավական շատ են) զերծ մի բառարանի օգնությամբ, քիչ արդյունավետ կըլինի վիճել այս լեզուների նմանություն և կապերի մասին ուրարտերենի կամ խուրրիերենի հետ:

8. ՈՒՐԱՐՏՈՒՒ ՎԱՆՃԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Ուրարտուի վերջին օրերի մասին մեր տրամադրություն տակ փաստեր չունենք, և հայտնի չէ, թե ինչ պայմաններում նա դադարեց գոյություն ունենալուց: Բացահայտ է թվում, որ նա զո՛հ դարձավ այն նույն հեղաշրջմանը, որ սրբեց-տարավ Ասորեստանի պետությունը:

Ուրարտուն վերջին անգամ հիշատակված է բարեխոնյան շատ վնասված

մի տարեգրության մեջ, որի գիտական հրատարակությունը լույս է ընծայել Բրիտանական թանգարանի թանգարանապահ Գադգը¹: Ուրարտուին վերաբերող տեղերը, դժբախտաբար, այնքան աղճատված են, որ դժվար է նրանց իմաստը հասկանալ:

Հրատարակիչը կարծում է, թե խոսքը մի արշավանքի մասին է, որը Ակկադի թագավոր Նաբոպալասարը, Ասորեստանը կործանողներից մեկը, կատարել է Ուրարտուի դեմ: Սակայն տեքստը մեզ վրա այդ տպավորությունը չի թողնում:

Այդ վավերագիրը պատմում է այն պարագաները, որոնք հանգեցրին Ասորեստանի անկմանը: Մենք դրան կանդրադառնանք, երբ խոսելու լինենք մեղացիների պետություն հետ կասված իրադարձությունների մասին: Այստեղ սահմանափակվենք Ուրարտուին վերաբերող հարցերով:

Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն գրավվեց 612 թվականին (մ. թ. ա.): Սինշարիշկուն թագավորը իր մահը գտավ քաղաքի ավերակներում: Նրա հաջորդ Աշուրուբալլիտը բանակի մնացորդների հետ փախչում է Խառան քաղաքը: 610 թվականին Նաբոպալասարը և Ումման-մանդայի թագավորը հարձակվում են Խառանի վրա: Աշուրուբալլիտը դատարկում է քաղաքը և անցնում Եփրատի մյուս ափը: Ասպատակողները գրավում են քաղաքը: Նաբոպալասարն այնտեղ պահակազոր է թողնում և իր երկիրն է վերադառնում: Հայտնի չէ, թե Ումման-մանդայի թագավորը մնո՞ւմ է քաղաքի տեր, թե նույնպես ետ է քաշվում:

Հաջորդ տարին, ուրեմն՝ 609 թվականին, եգիպտական բանակը օգնություն է գալիս Աշուրուբալլիտին: Վերջինս անցնում է Եփրատը և գալիս ճամբարում է իր դաշնակցի հետ Խառանի դիմաց: Բարեխոնյան կայսրը թշնամու է ետ մղելու համար գրոհ է կատարում դեպի դուրս, բայց ձախողվում ու ջարդվում է: Սակայն պաշարողներին չի հաջողվում քաղաքը գրավել: Նրանք պաշարված վիճակում են պահում քաղաքը թամուզ ամսից սկսած մինչև էլուլ ամիսը, ուրեմն՝ երեք ամիս: Նաբոպալասարն օգնություն է գալիս իր զորքերին... Ապա խոսվում է Իզայա լեռան վրա տեղի ունեցած ճակատամարտի, բազմաթիվ երկրների ու քաղաքների հըրկիզման մասին: «Այդ ժամանակ բանակը (առաջ է խաղում) մինչև Ուրաշտուի շրջանը», վերցնում ռազմագերիներ: Ապա Ակկադի թագավորը վերադառնում է իր երկիրը:

Տարօրինակ է, որ Նաբոպալասարը, որ օգնություն էր գնում իր զորքերին, այսինքն՝ Խառանում պաշարված կայսրորդին, որի մի մասը ոչնչացվել էր պաշարողների կողմից, ստիպված է լինում ճակատամարտի

¹ C. J. Gadd, The fall of Nineveh. The newly discovered babylonian chronicle, № 21, 901, in the British Museum, 1923.

բռնվել Իզալայի շրջանում: Դա գալիս է ասելու, որ Խառան գնալու համար նա ընտրել էր Բաբելոնից Նինվե և Մծրին տանող ճանապարհը, բայց Իզալլա լեռան վրա, որը տարածվում է Մծրինից վերև, նա հանդիպում է թշնամի ուժերին: Հավանական է, որ դա ասուրական նահանգների բանակն էր, որ գտնվում էր Իզալա լեռնաշղթայի և Տիգրիսի միջև ու հավատարիմ մնալով Աշուրուբալլիտին՝ աշխատում էր կասեցնել Նաբոպալասարի առաջխաղացումը դեպի Խառան:

Ակիադի թագավորը վստահեցնում է, որ Իզալայի շուրջը կատարված ռազմական գործողություններում ինքը հաղթանակ է տարել և նույնիսկ ընթացել է մինչև Ուրարտուի շրջանը՝ *adi pibat* ^{ALU}Uraštu: Այսինքն՝ նա թշնամուն հետապնդել է մինչև Ուրարտուի սահմանը: Ասորեստանի այն նահանգները, որտեղ նա ռազմական գործողություններ էր կատարում, տեղավորված էին Ուրարտուի տերիտորիայի դիմաց, Տիգրիսից այն կողմ:

4. Գաղզը կարծում է, որ ^{ALU}Uraštu-ն Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան է, ուրեմն, *pibat* ^{ALU}Uraštu Տուշպայի շրջանը կլինեք, ուստի նա հնարավոր է համարում, որ Նաբոպալասարը ներխուժած լինի Ուրարտու և առաջ խաղացած մինչև մայրաքաղաքը: Տեքստը, ինչպես և ժամանակի իրավիճակը նման կարծիքը շին արդարացնում: Նա, ով չէր կարողացել օգնություն հասնել և ազատել Խառանում պաշարված իր զորքերին, մի բան, որ նրա արշավանքի նպատակն էր, կարիք չունեք, եթե նույնիսկ ի վիճակի լինեք, արկածախնդրաբար նետվել դեպի Ուրարտու, թողնելով հետևում իր իսկական թշնամուն: Դա ևս առավել անճշմարտանման է թվում, քանի որ Ուրարտուն Ասորեստանի կողմը չէր բռնել երկիրը ներխուժողների դեմ: Ուրարտուի դիրքը Նինվեի ողբերգության մեջ հայտնի չէ: Եթե կարելի է հավատալ Աստվածաշնչի մի տեղին, Ուրարտուն Ասորեստանին հակառակ ճամբարում էր գտնվում: Երեմիա մարգարեն կոչ է անում Արարատի, Միննիի և Ասքենազի թագավորություններին, բայց Բաբելոնի դեմ, և ոչ թե Ասորեստանի, որը բացահայտ կերպով անհարիր է.

«Ենվան գրգռեց մարաց թագավորների միտքը,
Մտադրություն ուներ կործանել Բաբելոնը...
Հնչեցրեք շփորները ազգերի միջև,
Պատրաստեցեք ազգերին նրա դեմ.
Կանչեցեք նրա դեմ Արարատի,
Միննիի և Ասքենազի թագավորությունները:
Նրա դեմ նշանակեցեք բանակի զորավար.
Փշակալած մարախների պես նետեցեք ձիերը:
Նրա դեմ պատրաստեցեք ազգերին,

Մարաստանի թագավորներին, նրա պետերին և առաջնորդներին:
Եվ ամբողջ երկիրը, որոնց վրա իշխում են...
Եվ Բաբելոնը կդառնա քարերի մի կույտ,
Շնագայլերի որջ»¹:

Երեմիան Նաբոպալասարի ու Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակիցն էր և Նինվեի կործանման վկան դարձալ, ինչպես և Երուսաղեմի գրավման՝ Նաբուգոդոնոսորի կողմից և Խորայելի տարագրության՝ 587/6 թվականին: Տեքստը Կյուրոսի կողմից Բաբելոնի գրավման մասին է խոսում 539 թվականին և, ուրեմն, ոչ մի կերպ չի կարող պատկանել Երեմիային: Սակայն այդ ժամանակաշրջանում Արարատ-Ուրարտու, Միննի-Մանա և Ասքենազ-Սկյութական պետություններ գոյություն չունեին, և նրանց հիշատակումը 539 թվականի մի հեղինակի գրչի տակ՝ անսխառնիվ է:

Այս բոլորը անհարիր է: Աստվածաշնչի քննադատները գոհացուցիչ լուծում են տվել: Ինչ որ մեզ հասել է Երեմիայի անունով, իրականում պատկանում է երկու հեղինակների՝ Երեմիա I և II: Մեկն ապրել է Նինվեի կործանման ժամանակ, մյուսը՝ ավելի ուշ, Կյուրոսի օրով: Մեզ հետաքրքրող տեքստի ժամանակավրեպ գծերը բացատրվում են նրանով, որ Երեմիա II-ը, կամ կարծեցյալ Երեմիան, փոփոխել է Երեմիա I-ի գրած Նինվեի կործանման վերաբերյալ, այն հարմարեցնելով Բաբելոնի դեպքին: Արարատ, Միննի և Ասքենազ պետությունների հիշատակումը, ուրեմն, նա փոխ է առել Երեմիա I-ից: Դրանից կհետևեր, որ այս երեք պետությունները Ասորեստանի դեմ են դուրս եկել մարերի և բաբելոնացիների հարձակումների ժամանակ: Սակայն մենք տեսնեք, որ Նաբոպալասարի առաջին ներխուժման ժամանակ Միննին Ասորեստանի հետ էր: Պե՞տք է արդյոք ընդունել, որ նա հետագայում հարել էր սկյութներին:

Որքան էլ տարտամ և անորոշ լինի մարգարեի բերած վկայությունը, համենայն դեպս այն ապացուցում է, որ Ուրարտուն չի պաշտպանել Ասորեստանին: Հետևաբար, Նաբոպալասարը պատճառ չունեք նրա վրա հարձակվելու:

Ուրարտուն չէր, որ պետք է կարեկցեր Ասորեստանի ողբերգական

¹ Երեմիա, ՄԱ, տողեր 11, 27—28 և 37: «... դի զարթոյց Տէր զոգի թագաւորին մարաց, դի բարկութիւն նորա ի վերայ Բաբելոնի. և շնչեսցէ զնա...»
«... փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զունդս: Պատուէր տուք լինէն արարատեան թագաւորութեանցն և ասքենազեան գնդին. կանգնեցէք զնովաւ նետակալս... Երկարք իբրև զբազմութիւն մարախոյ: Հրաւիրեցէք ի վերայ նորա զազգս և զթագաւորն մարաց. զզօրավարս նորա, և զամենայն զօրազուլսս նոցա անգր, և զամենայն երկրի իշխանութիւնս:»
«... Եվ եղիցի Բաբելոն ի բլուրս՝ բնակութիւն վիշապաց...»

ճակատագրին կամ նրան օգնություն հասցնելու համար: Իր ժառանգական թշնամուց հետո նա կշարունակի ապրել, բայց ոչ երկար ժամանակ:

Իր հերթին Ուրարատուն ևս կանհետանա քաղաքական աշխարհի վերածնիչ խմորումի բովում: Ըստ Լեհման-Հաուպտի կարծիքի՝ 585 թվականին քարտեզները փոփոխման են ենթարկվում: Դա մի մեծ ճակատամարտի թվականն է, որում նոր տերություն առաջնորդ Կիաքսարը շափվեց Լյուդիայի թագավոր Ալիատտեսի հետ: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ Հալիս գետի ափին: Այդտեղ հասնելու համար Կիաքսարը պետք է անցներ Ուրարտուի դիակի վրայով:

Այսպես մարեց քաղաքակրթության մի օջախ, որը երեք դար շարունակ՝ 900—600 թթ., փայլել էր Հայաստանի բարձունքներում: Նա առաջինը միավորեց երկիրը՝ բազմաթիվ ցիրուցան ցեղեր համախմբեց մի քաղաքական ու մշակութային կյանքի շրջանակներում: Նա ուրիշ արժանիք էլ ունեցավ՝ նրա անընդհատ սպաքարը Ասորեստանի դեմ խափանեց սեմական տարրի խուժումը Հայաստանի լեռնաշխարհը և նրա ներթափանցումը Փոքր Ասիա: Դա գնահատելի ժառանգություն է: Անտարակույս, Ասորեստանը քաղաքակրթության մեծ կենտրոն էր: Նա կարող է հպարտանալ որքան իր քաղաքական հզորությունը, այնքան էլ իր հոգևոր, գրական, գեղարվեստական և գիտական արգասիքներով, բայց նա զուրկ էր քաղաքակրթության ամենաթանկարժեք, ամենից էական արտահայտությունից՝ մարդկայնության գաղափարից և մարդկային ոգուց:

Մարդն ինքնին՝ նրա արժեքը, նրա մարդկային արժանապատվությունը, ոչ մի գին չունի ասորեստանցիների համար: Դրանով է բացատրվում նրանց անսահման անգթությունը, դաժանությունը: Մարդ սարսափում է այն հայտարարությունների հրեշտությունից, որ Ասորեստանի վեհապետներն առանց նեղվելու և հպարտություն անում էին: Նրանք իրենք իրենց մասին ասում էին, թե թշնամի երկրների վրա նետվում էին «կատաղած շան» պես, նրանց հողը ոտնահարում էին «վայրենի ցուլի» պես և նրանց պարտադրում էին «ծանր, անտանելի լուծ»: Հիվանդագին կրքոտությունը են նկարագրում նրանք այն սարսափելի արարքները, որ կատարում էին հարձակման ենթարկված երկրներում: Նրանք չէին բավարարվում կողոպտելով, կործանելով, այրելով քաղաքները, դաշտերը, կոտորելով ժողովուրդը՝ բոլոր ժամանակների աշխարհակալների տխուր սխրագործություններով, փառաբանված ծառայամիտ պատմաբանների կողմից: Այլև նրանք կենդանի այրում էին երիտասարդ տղաներին ու աղջիկներին, կրտրում էին ձեռները, մատները, մորթում և պարիսպների վրա էին փռում նրանց մորթիները, գլուխներից բուրգեր էին բարձրացնում, մարդկանց կենդանի թաղում էին բուրգերի մեջ և շուրջը դասավորում դժբախտ ցրցահանվածներին: Մի խոսքով՝ երկրները դարձնում էին անապատ, «գյու-

ղերում լռեցնել էին տալիս աշխատավորների ուրախ (ձայները) և թողնում էին, որ այնտեղ բնակվեն վայրի էշերն ու վայրենի անասունները»:

Հետևաբար, շատ լավ հասկանալի է թեթևացման այն ճիշդ, որ Աստվածաշնչի մարգարեն արձակում է Ասորեստանի կործանման առթիվ. «Նինվեն՝ արյան քաղաքը, նենգ ու բռնակալ, հիմնահատակ կործանվել է: Ո՛վ նրան կկարեկցի: Ով որ իմանա, երկու ձեռքով ծափ կտա, որովհետև ո՛վ չի տանջվել նրա շարունակյալ երեսից»¹:

Անկասկած, հակադրություն գոյություն ունեի ասորական և ուրարտական մտայնության միջև, հակադրություն, որը լուսաբանվում է այն իրողություններով, որ մարգարեն կոչ է անում Ուրարտուին՝ օգնության գալ նինվենի վերջ տալու համար:

Ռուս գիտնական Նիկոլսկին՝ Ուրարտուի հնություններն առաջինը հետազոտողներից մեկը, լավ նկատել ու ընդգծել է երկու պետությունների բարբերի հակադրությունը:

Պայքարել Ասորեստանի կատաղության ու մոլեգին կրքերի դեմ, փակել նրա ճանապարհը դեպի Նաիրյան երկրները, դա մի ազնիվ առաքելություն էր, որ Ուրարտուն պատվով կատարեց, այսպիսով նշանակալի ծառայություն մատուցելով քաղաքակրթությանն ու մարդկությանը:

¹ Նաևում, Գ, 1, է, 19:

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

(Անավարտ)

Ա.

[ԿԻՄՄԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ]

Այն հեղափոխութիւնը, որ կատարվեց մեր թվականութիւնից առաջ VII դարի վերջում և կործանեց Ասորեստանը, Ուրարտուն և բազմաթիվ այլ պետութիւններ, էական նշանակութիւն ունեցող մի նոր դարագլուխ բացեց մարդկութեան պատմութեան մեջ: Այն հեղաշրջեց հին աշխարհի քաղաքական պատկերը: Սեմականութիւնը, որ դարեր ի վեր ապահովել էր իր համար առաջին տեղը պատմութեան թատերաբեմին, վերացավ, առաջնութիւնը զիջելով հնդեվրոպական տարրին: Այսուհետև վերջինս էր տնօրինելու Առաջավոր Ասիայի ճակատագիրը:

Ասորեստանի ավերակների վրա բարձրացավ առաջին արիական պետութիւնը՝ մեդական պետութիւնը: Հնդեվրոպացիների ներթափանցումը այդ երկրամաս վաղուց էր սկսվել, բայց առաջին անգամն էր կազմվում հնդեվրոպական մի մեծ պետութիւն:

Միևնույն ժամանակ անցյալի խավարի միջից երևան են գալիս հայերը՝ հնդեվրոպական մի ժողովուրդ, և տիրանում Ուրարտուի ժառանգութեանը:

Այս հեղափոխութիւնը, որ ցնցեց աշխարհը, սկսվեց կիմմերական ու սկյութական հորդանների հարձակումներով: Սրանք հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնք (գոնե սկյութները) պատկանում էին իրանական ընտանիքին: Նրանք սասանեցին գոյութիւն ունեցող կարգը և շարժման մեջ դրին բազմաթիվ մեդական տոհմերի, որոնք վաղուց ի վեր դարանակալ սպասում էին նախանձելի որս հանդիսացող Ասորեստանը կլանելու:

Կիմմերների (ասորեստանցիների Gamirrai կամ Gimirrai) ներխուժումը սկսվում է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա I-ի և Ասորեստանի թագավոր Սարգոնի թագավորութեան ժամանակից, իսկ սկյութներինը՝ մեկ դար ավելի ուշ՝ Ասարխադդոնի թագավորութեան սկզբներում (680—669)¹:

¹ Առաջինը Հոմերոսն է հիշատակում կիմմերներին. «Նրանց երկիրը կորչում է ամպերի ու մշուշի մեջ, և արևի վառ ճառագայթները նրանց երբեք չեն հասնում՝ ո՛րչոք պիտո՞ւնք զարդ երկինք խոյանալիս, ոչ էլ երկնքից երկիր իջնելիս, մի գծնդակ գիշեր շրջապատում է այս դժբախտ մահկանացուներին» (Ողիսակաճ, XI, 12—19):

Այս նկարագրութիւնը, ինչպես երևում է, առաջ է եկել Κιμμεριοι-ի ժողովրդական

Կիմմերները, Սև ծովի հյուսիսից գալով, 713 թվականին մտնում են Ուրարտու: Ռուսա V թագավորը նետվում է ասպատակողների դեմ, բայց հաղթվում է: Այնուհանդերձ, բարբարոսները չեն մնում Ուրարտուում. Ռուսան կարծես շարունակում է դիմադրությունը և նրան հաջողվում է հորդանների հեղեղն ուղղել դեպի Իրանական սարահարթը: Թվում է, թե նրանց մի մասը շեղվում է դեպի արևմուտք:

Կիմմերների մասին այլևս ոչինչ չի լսվում մինչև Ասարխադդոնի թագավորության ժամանակ: Նորեկների կողմից ստեղծված վտանգն սպառնում էր Ասորեստանին, Ասարխադդոնը շատ է մտահոգված: Մանայի թագավոր Ախշերին դաշնակցել էր այդ բարբարոսների, ինչպես նաև բազմաթիվ մարական առաջնորդների հետ, որոնցից ամենահայտնիները Կաշտարիտին ու Մամիտարշուն էին, և նրանց օգնությամբ հարձակումներ էր գործում Ասորեստանի սահմանների վրա: Ասորեստանի թագավոր Շամաշին աղոթքներ է ուղղում, որոնց գլխավոր առարկան այդ ահավոր դաշինքն է, և նա չի թաքցնում իր մտահոգությունները: Իր թագավորության շրջանը տարում, 677 թվականին, Ասարխադդոնին հաջողվում է ջախջախել կիմմերներին և սպանել նրանց առաջնորդ Թիուշային: Ճակատամարտը տեղի էր ունեցել ոչ թե պետության արևելյան սահմանների մոտ, ինչպես կսպասվեր, այլ արևմուտքում՝ Խուրուշնայում՝ Կիլիկիայի շրջանում¹:

Նախորդ տարին կիմմերները Ռուսա II-ի բանակի կազմում ռազմական գործողություններ էին կատարել Ասորեստանի դեմ, հավանական է, Շուպրիայի սահմանի վրա (այժմյան Սասունի շրջանը): Իր իշխանության ութերորդ տարում, 673 թվականի վերջում, Ասարխադդոնը Շուպրիայի դեմ արշավանք ձեռնարկեց, որի նպատակն էր, անշուշտ, Ուրարտուի թագավորի կողմից պատճառված տերիտորիալ վնասները դարմանել:

Դժվար է ասել, թե Մանայի, Ուրարտուի և Խուրուշնայի կիմմերների երեք խմբավորումների միջև ինչպիսի հարաբերություն գոյություն ունի, քանի որ սկյուֆները՝ ասորեստանցիների Iškuza կամ Aškuza-ները, Մա-

ասուղարանությունից, որպես «առնակալի», փոթորկալից»։ Հերոդոտը, I, 104 և IV, 12, կիմմերների և սկյուֆների ներխուժումը համեմատում է մի լայն շարժման հետ, որն սկսվել էր հեռավոր Արևելքում և հաջորդաբար առաջ էր քաշել հիպերբորեացիներին, գրիփոններին, արիմասպներին, իսեդոններին, մասագետներին, սկյուֆներին և կիմմերներին: Այդ առթիվ նա նշում է Արիստոս Պրոկոնեսցու էպիկական քերթվածը, որտեղից վերցրել է այս տեղեկությունը: Սակայն նա ասում է, որ այդ հեղինակն ապրել է իր ժամանակաշրջանից 340 տարի առաջ, ուրեմն՝ IX—VIII դարերում: Սկյուֆա-կիմմերական ներխուժումը հետևանք էր դարերով շարունակվող ժողովուրդների շարժումների:

¹ Ասարխադդոնի Պրիզմները, հրատ. Թոմսոնի, III, 43—46: Խուրուշնայի տեղը հայտնի չէ: Ֆորերն այն նույնացնում է Կիրիստրայի հետ, Օլմստեդը՝ Կարեսոսի հետ:

նայի շրջանում երևան են գալիս Ասարխադդոնի թագավորության առաջին տարիներում: Կարելի է մտածել, որ դրանք Մանայի նույն կիմմերներն են, որոնք իրենց թշնամի սկյուֆների ճնշման տակ լքել էին այդ երկիրը և Ուրարտուի միջով անցել Խուրուշնայի շրջանը: Ըստ Հերոդոտի՝ կիմմերները վտարվել էին իրենց երկրից սկյուֆացիների կողմից և հետապնդվել մինչև Մանա երկիրը ու Մեդիա: Հնարավոր է, ուրեմն, որ նույն թշնամությունը կիմմերներին ստիպած լինի լքելու Մանան:

Սակայն Ասարխադդոնը Խուրուշնայի կիմմերներին կոչում է umman manda ša ašaršu ruqu «հեռավոր բնակության հորդաններ», որը մտածել է տալիս, թե այդ հորդանները հաստատվել էին Խուրուշնայում կամ, համենայն դեպս, նորեկներ չէին: Այդ դեպքում պետք է ընդունել, որ խոսքը նույն ժողովրդի մի հատվածի մասին է, որը պետք է որ ներխուժման ժամանակ բաժանված և Ուրարտուի վրայով Խուրուշնա հասած լինի:

Թիուշային հաջորդում է Թուկղամմեն կամ Գուկղամին, Հերոդոտի կիզամիսը: Նա իր գործերն առաջնորդում է Փոլուգիայի դեմ: Միգաս թագավորը հաղթվում և անձնասպան է լինում 676 (ոչ 696) թվականին²: Հարևան Լիդիան բարբարոսների սպառնալիքի տակ էր: Գիգես թագավորը հարձակումը ետ է մղում մոտավորապես 660 թվականին, գերիներ է վերցնում, որոնց թվում և երկու կիմմերական առաջնորդներ, և ուղարկում Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանիպալին:

Գուկղամին 652 թվականին նորից է հարձակվում, մահացու հարված է հասցնում Գիգեսին և գրավում նրա մայրաքաղաք Սարգեսը: Ասպ հաղթողը դառնում է դեպի Ասորեստանի սահմանները, գուցե Թիուշայի վերեժը լուծելու համար: Ըստ Հերոդոտի՝ նա վտարվում է Լիդիայից Գիգեսի որդի և հաջորդ Ալիաթթեսի կողմից: Գուկղամին բավական մուծ պայմաններում մահանում է Կիլիկիայում: Նրա որդի Սանտախաթրան խաղաղություն է կնքում Աշուրբանիպալի հետ³, իր հորդաններով հեռանում է դեպի հյուսիս և հաստատվում Կապադովկիայում: Այս եղելության միակ վկան հանդիսանում է Գամիրք անունը, որ հայերը տալիս են Կապադովկիային: Ըստ մեկ ուրիշ տեղեկության՝ կիմմերները հաստատվում են Սինոպի շրջանում³:

Այս ձևով կիմմերները, որ 713 թվականից երևան եկան քաղաքակիրթ աշխարհի եզերքներին, կորչում են պատմության խավարի մեջ մոտավորապես 650 թվականին, կարճ, բայց փոթորկալից կյանքից հետո⁴:

¹ Եվսեբիոս, հրատ. Ծոնեի, II, էջ 81:

² Ալիսաբեքական արձանագրություն, Seeck, Assurbanipal, էջ 281:

³ Հերոդոտ, II, 12:

⁴ Թիուշայ, Գուկղամի, Սանտախաթրա իրանական ծագում ունեցող անունները, թերևս, ապացուցում են, որ կիմմերները իրանական ծագում ունեին: Թիուշայան, թվում է,

Կիմմերների հայրենակից, նաև թշնամի սկյուծները, հետապնդելով փախչող կիմմերներին, հասել էին Մանա երկիրը, ուր իրենց ճանաչել տվին 780—773 թվականների ընթացքում: Մանայի թագավոր Ախշերին նրանց ընդունեց ծառայության՝ Ասորեստանի դեմ պայքարելու համար:

Ասարխադդոնն ընկճվեց այդ անակնկալ դաշինքից: Շամաշին ուղղված իր աղոթքներում Իշկուզայի հորդաները հաճախ են հիշատակված: Իշկուզայի թագավոր Բարտատուան Ասարխադդոնից կնուծյան է պահանջում արքայադստերը: Ասորեստանի թագավորը վստահ չէ, որ գործը բարի կլինի, և կասկածում է բարբարոսի խաղաղասիրական ու բարեկամական նպատակների վրա: 673 թվականին շարադրված վավերագրերում նա ասում է, որ հաղթանակ է տարել Ախշերիի ու նրա սկյուծ վարձկանների դեմ և այս վերջինների թագավոր Իշպակային սպանել: Պարզ չէ, թե ով էր այդ Իշպական, արդյոք մեկ ուրիշ ցեղի առաջնորդ, թե Բարտաթուայի նախորդը, որի մահից հետո սա ցանկանում էր խաղաղություն կնքել՝ թագավորի դստեր ձեռքը խնդրելով:

Բարտատուան Հերոգոտի Պրոտոթիասն է, որը ծանոթ է իր որդի Մադիասի միջոցով: Ըստ պատմաբանի՝ սկյուծները, անցնելով Կովկասի լեռնաշղթան Ալանների (Պարիալի և ոչ Դերբենդի) դռնով, լեռների ստորոտում հանդիպեցին մեղացիների բանակին: Նրանք ետ մղեցին այդ բանակը և գրավեցին Ասիայի տերությունը: Ապա բարբարոսները նետվեցին դեպի Եգիպտոս, բայց Պսամմետիբոսն եկավ նրանց ընդառաջ և իր նվերներով ու խնդրանքներով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը: Նույն պատմաբանը պատմում է, որ սկյուծները 26 տարի տիրեցին Ասիային, մինչդեռ Կիաքսարն իշխում էր մեղացիների վրա: Լիդիայի վրա տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը շարժվեց Նինվեի դեմ, բայց Մադիասն իր զորքերով օգնության հասավ և ազատեց այն: Կիաքսարը պաշարումը վերացրեց և ետ քաշվեց, բայց 28 տարի հետո նա Մադիասին խնջույքի հրավիրեց, հարբեցրեց նրան ու սպանեց սկյուծների մի մեծ խմբի հետ միասին: Ապա նա գրավեց Նինվեն: Իսկ մնացած սկյուծները վերադարձան իրենց երկիրը¹:

Նույն անունն է, որ կրում էր Սատասպայի հայրը՝ ըստ Հերոգոտի, IV, 43, VII, 79 IX, 76՝ Թեասպիս Τεασπις, tay-aspa «որ ուժեղ ձի ունի» և sataspa «որ ունի հարյուր ձի»: Աքեմենյանների նախնի Τειοπηγ-ի (Her., IV, 2)՝ Գարեհի արձանագրության Ὀ(α)ϊσπίς անունը, հավանական է, ուրիշ ծագում ունի: Դուգդամի՝ duxta-ami-ից «արտագրելու մեջ ուժեղ»: Սանտախաթրան՝ ըստ Մարկվարտի՝ Spanta xšatra-ն է, Philologus, Supplementband X, էջ 105, ծան. 5: Վազմբեր, M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte-ում, առարկում է, թե sp-ից S անցումը չի կարող այդքան հին լինել, և առաջարկում čandra-xšatra: Ավելի ընդունելի կլինի ածանցել sandat-xšatra-ից «որ ստեղծում է իշխանությունը»:

¹ Հերոգոտ, I, 103—106.

Այս շփոթ հաղորդումը անհարիր է ուրիշ ստույգ աղբյուրներից մեզ հայտնի փաստերի հետ: Ասորեստանի մայրաքաղաքն ընկավ 612 թվականին. ճակատամարտը Լիդիայի դեմ վերաբերում է 585 թվականին, սկյուծների երևան գալը՝ մոտ 680 թվականին և մարերի պետության անկումը՝ 552 թվականին: Այս թվականները վիճարկման ենթակա չեն և նսեմացրելու են Հերոգոտի պատմածից բխող թվականները: Սկյուծների տիրապետությունը 28 տարի՝ կասկածելի է մնում:

Գաղղի կողմից՝ հատակոտոր Բաբելոնյան ժամանակագրությունը հրապարակվելուց հետո փորձել են նույն պատմաբանին արդարացնել մի քանի կետերում: Այսպես, ընդունում են, որ սկյուծները վտարել են մեղացիներին 612 թվականին Նինվեի գրավումից հետո և տիրել Ասորեստանին 612—585 թվականներին, ուրեմն՝ 28 տարի, ինչպես ասում է Հերոգոտը: Մեր կարծիքով, բաբելոնյան վավերագիրը հիմք չի տալիս նման պնդման: Տեքստի umman-manda արտահայտությունը՝ հիմնական խոչընդոտը, բոլորովին չի վերաբերում սկյուծներին, այլ մեղացիներին, եթե ելնենք իրադարձությունների ընթացքից, որը պատմվում է հետևյալ կերպ. Նինվեն ընկնում է 612 թվականին, բայց պետության հողեվարքը շարունակվում է մինչև 607 թվականը և ոչ թե 609: Գաղղն ուղեցել է 607 թվականը, որը հաստատված է, փոխել 609 թվականի, հիմնվելով վերոհիշյալ ժամանակագրության վրա, մինչդեռ վերջինը, ընդհակառակն, նախկին թվականն է հաստատում:

Հազիվ Ասորեստանի լուծը թոթափած, Նաբոպալասարը (625—605) ծառանում է նրա դեմ: Իր թագավորության տասներորդ տարում, 616 թվականին, նա հարձակվում է ասուրական տիրույթների վրա միջին Եգիպտոսում: Ասուրական բանակը Մանա երկրի բանակի հետ դիմադրություն է ցույց տալիս, բայց անհաջող: Սակայն եգիպտացիները նրանց օգնության են հասնում և վտարում ներխուժողին:

Այս տհաճ փորձանքից հետո Նաբոպալասարը 615 թվականին իր ղեկներն ուղղում է Տիգրիսի ափերին գտնվող երկրների դեմ, մտնում է Առապխա՝ Կերկուկի շրջանում, և առաջանում դեպի Աշշուր մայրաքաղաքը: Ասորեստանցիները ետ են մղում նրան և պաշարում Թակրիտաինը՝ այժմյան Թակրիտ քաղաքը: Մեղական զորքերը ներխուժում են Առապխա, ասուրական բանակին ստիպում են ետ քաշվել և ազատում Բաբելոնի թագավորին:

Հետևյալ տարին, 614 թվականին, մեղացիները գրոհում են Աշշուր քաղաքի վրա: Նաբոպալասարը հասնում է, երբ քաղաքն արդեն գրավված է լինում: Նա մեղացիների թագավոր Կիաքսարի հետ դաշինք է կնքում:

613 թվականին Նաբոպալասարը նորից բախտ է փորձում Եգիպտոսի վրա: «612 թվականին նա հավաքում է իր բանակները... Umman-manda-ի

Թագավորի զորքերը գալիս հանդիպում են... Ակկադի Թագավորը, այսինքն՝ Նաբոպալասարը... և Կիաքսարը Տիգրիսի ափով գնում են դեպի Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե: Երեք ճակատամարտից հետո գրոհով գրավում են քաղաքը և կողոպուտի ենթարկում: Ասորեստանի Թագավոր Մինշարիշուունը, հույն հեղինակների Սարակոսը, ինքնասպան է լինում: Կիաքսարը վերադառնում է իր երկիրը: Նաբոպալասարը սպասում է իր այն զորքերի վերադարձին, որոնց ուղարկել էր Մծբինի և Ռասասայայի շրջանն ավերելու, և նրանց ձեռք բերած ավարով ծանրաբեռնված վերադառնում իր երկիրը:

Մայրաքաղաքը կորցնելուց հետո ասուրական բանակի բեկորները ետ են քաշվում և տեղավորվում հառանում, ու այնտեղ Աշուրուբալիտը իրեն Ասորեստանի Թագավոր է հռչակում: 611 թվականին Նաբոպալասարը հաջող արշավանք է կատարում դեպի Ասորեստան: 610 թվականին, իր իշխանության տասնվեցերորդ տարում, նա վերսկսում է ռազմական գործողությունները Ասորեստանի դեմ: Ումման-մանդաները գալիս են նրան օգնության: Միացյալ բանակները հարձակվում են հառանի վրա՝ Աշուրուբալիտի դեմ: Վերջինը լքում է քաղաքը և ապաստանում Եփրատի մյուս կողմը: Խառան քաղաքը գրավվում և թալանվում է: Նաբոպալասարը էլայզոր է թողնում այնտեղ և վերադառնում իր երկիրը: Ումման-մանդանների բանակը մնում է, թե ոչ, այս հարցին պատասխանել անհնարին է, որովհետև արձանագրությունը այդ տեղում պակասներ ունի: Սակայն հավանական է, որ նա նույնպես վերադարձել է, քանի որ հետագայում էրա մասին այլևս չի խոսվում:

609 թվականին Աշուրուբալիտը եգիպտոսից իրեն օգնության եկած զորքերի հետ միասին անցնում է Եփրատը, ջախջախում կայզորի իր դեմ հարձակման ելած մասը և պաշարում հառանը: Թամուզ ամսից մինչև էլուլ ամիսը պաշարված քաղաքը դեռևս չէր գրավվել, երբ Նաբոպալասարն օգնության է գալիս: Նա Իզալա լեռան վրա պատերազմ է մղում, այդ շրջանի բազմաթիվ քաղաքներ կողոպուտում և հրկիզում է, ընթանում է մինչև Ուրաշտուեի սահմանը, կայզոր է թողնում և գերինների հետ մեկտեղ տուն վերադառնում:

608 թվականին նա հավաքում է իր բանակը... Այստեղ տեքստը դադարում է¹:

Այս պատմության մեջ հետաքրքիր է իմանալ հառան քաղաքի ճակատագրի վերջը և թե ով էր Ումման-մանդա կոչեցյալ ժողովուրդը: Բաբելոնյան բանակի վերջին հավաքի նպատակն էր, անշուշտ, փրկել հառանը, ինչպես նախորդ տարին էր փորձել, առանց հաջողության հասնելու: Տեքստ-

¹ G. J. Gadd, The fall of Nineveh. The newly discovered babylonian chronicle. 292

տը հաստատում է, որ քաղաքը պաշտպանվել է մինչև էլուլ ամիսը, բայց լուսթյուն է պահում էլուլ ամսից հետո պատահածի մասին: Սակայն բացահայտ է, որ պաշարված քաղաքը գրավվել է Աշուրուբալիտի կողմից՝ իր դաշնակից եգիպտացիների հետ միասին: Այդ իրողությունից եզրակացվում է, որ պաշարման տարին Նաբոպալասարը մեկնեց պաշարված քաղաքին օգնության և վերադարձավ առանց արդյունքի: Նա նույնիսկ չհամարձակվեց մոտենալ քաղաքին, անշուշտ այն պատճառով, որ քաղաքը արդեն կորսված էր: Նա բավարարվեց պատերազմ վարելով Իզալայի լեռներում, մի նահանգում, որ, գուցե, հավատարիմ էր մնացել Ասորեստանին և դիմադրություն էր ցույց տալիս ներխուժողին: Ինչ էլ որ լինի, բաբելոնյան Թագավորը վերադարձավ իր մայրաքաղաքը՝ հառանը թողնելով բախտի քմահաճույթին:

Նաբոպալասարի՝ հաջորդ տարին ձեռնարկած արշավանքը, ըստ երեվույթին, ավելի հաջող չընթացավ, որովհետև հառանը գրավվեց միայն 607 թվականին՝ Բաբելոնի Թագավորի դաշնակից ումման-մանդանների կողմից, ինչպես հաստատում է Նաբոպալասարի մերձավոր հաջորդներից Նաբոնահիդը: Այս Թագավորը, որ գահ բարձրացավ 555 թվականին, հայտարարում է, որ հառանում Մինի տաճարը ավերակի էր վերածվել ումման-մանդանների կողմից, իսկ ինքն այն վերականգնեց իր գահակալության երրորդ տարում, ուրեմն՝ 553 թվականին և նրա ավերումից 54 տարի հետո¹: Ուրեմն, հառանի վերագրավման թվականը կլինի 607—6 թվականը: Հետևաբար, Գադը սխալվում է այդ թվականը մերժելով ի նպաստ 609 թվականի: Ճիշտ է, այդ քաղաքը գրավվել է 609 թվականին, բայց այն ետ է վերցվել և վերջնականապես վերագրավվել է 607 թվականին:

Ումման-մանդանների հարցին գալով՝ այն վիճելի է: Մեր վավերագրերին չի հակասում նաև այն գրույթը, որի համաձայն խոսքը սկյուրների մասին է: 615 թվականին մանդանները գրավում են Առապխան, իսկ 614 թվականին՝ Աշուր մայրաքաղաքը: Նաբոպալասարը հասնում է և դաշինք կնքում Մադայի Թագավոր Կիաքսարի հետ: 612 թվականին ումման-մանդանների Թագավորը գալիս հանդիպում է Նաբոպալասարի հետ: Վերջինս և Կիաքսարը հարձակվում են Նինվեի վրա և գրավում այն: Ըստ այնմ ումման-մանդանների Թագավոր Կիաքսարն է Նաբոպալասարի դաշնակիցը և ոչ ուրիշը, ուրեմն, ումման-մանդանները նույնանում են մեղացիների հետ:

Հերոդոտը պատմում է, որ այն ժամանակ, երբ Կիաքսարը պաշարել

¹ Stephen Langdon, Die neubabylonischen Königsinschriften, № 1, սյուն. I, տող 28, էջ 221, ina šalulti šatti ina kašadu, լեռը կորոզ տարին եկավ, ուրեմն, 553 թ.՝ հաշվելով 555 թվականից, հառանն ավերակ մնաց 54 տարի, № 8, սյուն. X, էջ 285:

է նինվեն, սկյուսթների առաջնորդ Մադիասը վրա է հասնում և ստիպում նրան վերացնել պաշարումը: Այս քիչ հավատարի տեղեկութիւնը ազդեցութիւն է գործել նրանց վրա, ովքեր ումման-մանդանների մեջ սկյուսթներ են տեսնում: Հերոդոտի հիշատակած դեպքը, նույնիսկ եթե այն արտացոլում է որևէ պատմական իրողութիւն¹, ոչ մի կապ չունի 612 թվականի իրադարձութիւնների հետ, որովհետև Կիաքսարն իսկապես այդ տարի գրավեց քաղաքը Նաբոպալասարի օգնութեամբ, և ոչ ոք նրան շանհանգստացրեց: Ապա հաղթողները վերադարձան իրենց երկիրը:

609 թվականին Ումման-մանդան եկավ օգնելու Նաբոպալասարին՝ խառան քաղաքը գրավելու համար: Քաղաքը գրավվում և հանձնվում է բաբելոնյան կայսրորդին: Դա նշանակում է, որ Կիաքսարը նինվեն պահում է իրեն, իսկ խառանը դիջում է իր դաշնակցին: Ծիշտ չի, ուրեմն, որ սկյուսթներն են գրավել խառանը և հաստատվել այնտեղ: Այդ դեպքում բաբելոնյան կայսրորդ չէին թողնի խառանում: Աշուրուբալլիտի հարձակման ժամանակ քաղաքը պաշտպանում է բաբելոնյան կայսրորդը: Երրորդ ուժի մասին չի խոսվում: Նաբոպալասարին չհաջողվեց փրկել քաղաքը: Հավանական է, որ Կիաքսարը վտարած լինի Աշուրուբալլիտին 607 թվականին և քաղաքն իր տիրապետութեան տակ առած:

Նման եզրակացութեան կարելի է հանգել Նաբոնախդի վերը նշված վրկայութիւնից, որտեղ գրված է, թե խառանում Սինի տաճարը ավերակի էր վերածվել Ումման-մանդանի կողմից և որ քաղաքը դեռևս շրջապատված է այդ ժողովրդի կողմից:

Որ Նաբոնախդը Ումման-մանդա ասելով հասկանում է մեղացիներին, դա հետևում է նրա հետագա ասածից. «Իմ գահակալութեան երրորդ տարում Անշանի թագավոր Կյուրոսը, որ Ումման-մանդանի աննշան վասալն էր, իր փոքրաթիվ զորքերով ցրեց Ումման-մանդան ընդարձակ տերիտորիայում, հաղթեց նրա թագավոր Աստիագին և սրան գերի տարավ իր երկիրը»²:

Մեղացիների նշանավոր թագավոր Աստիագը այստեղ Ումման-մանդանի թագավոր է կոչված, ինչպես նրա հայրը՝ Կիաքսարը՝ մեր վավերագրում: Ուրեմն, ասորեստանցիները այդ արտահայտութիւնը չէին վերագրում սկյուսթներին: Ասարխազդոնն իր աղոթքներում նրանց իշկուզի, իսկ վավերագրերում Աշկուզի է կոչում, առանց Ումման-մանդա անվանելու, ինչպես այդ անում է կիմմերների նկատմամբ³:

Անշուշտ, նույն ժողովուրդը ցույց տալու համար մեր վավերագրի գործածած երկու տերմինները՝ Մադա և Ումման-մանդա, շփոթութիւն են ստեղծում: Դա բացատրվում է վավերագրի բնութիւնով, որ բանաբաղական գործ է: Հեղինակը քաղել է երկու տարբեր աղբյուրներից, որոնցից մեկը գործածում էր Մադա բառը, իսկ մյուսը, ինչպես, օրինակ, ասված է Նաբոնախդի ժամանակագրութեան մեջ՝ Ումման-մանդա:

Ավելացնենք, որ սկյուսթները 612 թվականին նինվեի գրավումից շատ առաջ կորցրել էին իրենց ուժը և հեղինակութիւնը և ի վիճակի չէին կարևոր դեր խաղալու այդ թվականին: Մանայի երկրի հողերում և շրջակայքում կուտակված՝ նրանք այդ երկիրը քաջալերում են Ասորեստանի դեմ դուրս գալու:

Մանայի թագավոր Ախշերիի նվաճողական քաղաքականութիւնն Ասորեստանի նկատմամբ հետևանք էր սկյուսթների հետ դաշնակցած լինելուն: Մոտավորապես 660 թվականին Աշուրբանիպալը խելքի բերեց հանդուգն Ախշերիին: Նա վտարեց նրան և տեղը նշանակեց նրա որդի Ուալիին, որը հպատակվեց Ասորեստանին: Նրա հայրը ամբոխի կատաղութեան զոհ դարձավ: Աշուրբանիպալը Մանայից ետ վերցրեց Ախշերիի կողմից գավթված ասուրական տիրույթները: Մանան, վասալ դառնալով, հավատարիմ մնաց Ասորեստանին, և նրա ջոկատները Ասորեստանի բանակում կռվում էին Նաբոպալասարի դեմ: Մանայի անկումը միևնույն ժամանակ նշանակում էր նրա դաշնակից սկյուսթների անկում: Այնուհետև նրանք կղաղարեն քաղաքական գործոն լինելուց, եթե մինչև այդ էին: Վերջ ի վերջո նրանք լուծվում են մեղացիների ու մանացիների զանգվածներում: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում էր, որ այդ բարբարոսների մի հատվածը նետվեց զանազան արկածների մեջ և ընթացավ մինչև Ասորիքի ծովափը: Եգիպտոսի թագավոր Պսամմետիքոսը (665—611) խաղաղ կերպով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը:

Սկյուսթները պատմութեան ոլորտում պահպանվեցին մոտավորապես 680—650 թվականներին: Նրանց կյանքը, ուրեմն, ավելի կարճ եղավ, քան կիմմերներինը: Այդտեղ, սույն կարճ ժամանակի մեջ, գուցե, պետք է գետեղել նրանց տիրապետութեան 28 տարին, եթե ընդունելու լինենք, որ այդ թիվը որևէ արժեք ունի: Սկյուսթների «փոթորիկը» այնքան բուռն չի թվում, որքան որ նկարագրում են: Նրանց անունն ավելի սարսափելի է եղել, քան իրենք:

¹ Sb' u հաջորդ՝ 395-րդ էջի ծանոթագրութիւնը:

² Langdon, նշ. աշխ., № 1, սյուն. I, էջ 219: Նաև Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, III, 2, էջ 99:

³ 2. Վինկլերը, Untersuchungen zur altorientalischen Geschichte, էջ 127, այստեղից հետևեցրել է, որ Աստիագը մեղացի չէր, այլ սկյուսթ բռնատիրոջ:

¹ Կիաքսարը 614 թ. ելավ նինվեի դեմ, բայց գրավեց միայն քաղաքից քիչ հեռու ընկած մի բնակավայր: Նա ընթացավ դեպի Աշուր քաղաքը և գրավեց այն: Հնարավոր է, որ նա ետ մղված լինի ասուրական բանակի կողմից, որի կազմում կռվում էր նաև սկյուսթ-մանական մի ջոկատ, և սա հիմք է ծառայել այն առասպելի, ըստ որի սկյուսթացի Մադիասը իբր թե վտարել է Կիաքսարին նինվե քաղաքից:

Սկզբների ներխուժումը, ինչպես նաև կիմմերներինը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրանց համատոհմ մեղացիների համար: Հանդուզն բարբարոսներն ակտիվացրին իրանական ցեղերի անհանգիստ միջավայրը, քաջալերեցին պայքարը Ասորեստանի դեմ և այդ ձևով մասնակցեցին մեղական պետության ստեղծմանը:

Մեղացիները Ամադա անվան տակ առաջին անգամ հիշատակված են Սալմանասար III-ի ժամանակաշրջանում: 843 թվականին այս թագավորը Նամրուից մեկնում է Պարսուա, 27 թագավորներից հարկ է ստանում և թափանցում Ամադա երկիրը: Պարսուան պարսիկների անունն է, բայց այդ ժամանակ նրանք ապրում էին Մանա երկրի հարավում, համարյա այժմյան Արդևլանում: Շամշի-Ադադը մոտավորապես 818 թվականին արշավանք է ձեռնարկում Մատայի, այսինքն՝ Մադայի, Մեդիայի դեմ: Այս երկրի առաջնորդ իմանաշիրուկան բնակվում էր Սագբիտուում: Ասորեստանի թագավորը 2300 զինվոր է սպանում և 1200 բնակավայր հրդեհում: Վերադարձին Նաիրիի 27 թագավորներից հարկ է վերցնում: Ներանք, անշուշտ, նույն այն թագավորներն են, որոնց նրա հայրը՝ Սալմանասարը, Պարսուայի թագավորներ է կոչում: Նաիրի անունը այստեղ վերագրվում է ոչ-սեմական ցեղերին¹: Նրանցից շատերն իրանական տիպի անուններ են կրում:

Ադադնիրարի (810—782) ավերում է մի շարք երկրներ, որոնք տարածված էին Ասորեստանի սահմանների վրա մինչև Արևելքի մեծ ծովը, այսինքն՝ Կասպից ծովը՝ Իլլիպի, Խարխար, Արադիաշ, Միսու, Մադաի, Գիդիլբունդա, Պարսուա և այլն... Դժվար է ասել, թե այդ երկրներն ինչ չափով են դարձել իրանական: Էպոնիմների ցանկում Ադադնիրարիի կապակցությամբ հիշատակվում է Մադայի դեմ կատարված ութ արշավանք՝ 810 և 788 թվականների միջև: Դրան հետևում է խաղաղության շրջան մինչև Թիգլաթպալասար III-ի թագավորությունը (745—727), որի ընթացքում Մադա երկրի դեմ չի հիշատակվում ոչ մի ռազմական ձեռնարկ, բացի Աշուրդանի արշավանքից (766 թ.): Թիգլաթպալասարը թվարկում է ռազմաթիվ երկրներ, ներառյալ Իլլիպի, Նամրի, Մանգիրուտի, Խամբան, Պարսուա, Բուշտու, Նիշշա, Զակրուտ, բուխ մեղացիների քաղաք²,

¹ Իշխանները և երկրները հիշատակված են իրենց անուններով: Դժվար է պնդել, որ բոլորն իրանական են. կան այնպիսիք, որոնք հանդիպում են Ուրարտուում, օրինակ՝ Խունդուր (և Խուն-դուրնա): Ուրսին հիշեցնում է Ուրսային կամ Ուրսային, Գիդգիրը՝ Քաթա իշխանի երկիրը, կարծես Համադանի մոտ գտնվող Կանգարը լինի: Սույն անունը գտնում ենք Հայաստանում՝ Կանգուար՝ Հոգվոց-վանքի մոտ, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների վրա:

² Madai šamuti նշանակում է, ըստ է. Շրագերի, «անծանոթ»: Keilinschriftliche Bibl., II, էջ 17 և 19:

հզոր մեղացիների քաղաքի վրա քաղաքներ, որոնց մի մասը 744 թվականին ենթարկում է հարկատվության, մյուսները կցում է Ասորեստանին:

Խամբանը, հավանական է, Գամբադենն է՝ Բագիստանի շրջանում, Գարեհի արձանագրությունների վայրը: Նիշշա, Νησατοι, Քեհրանի մոտ Ռագայի դաշտավայրը, որը հայտնի է ազնվացեղ ձիերով: Ուրեմն, Մեդիայի կենտրոնումն ենք: Ասորեստանի թագավորն իսկապես առաջացել է մինչև Բիկնի՝ Դեմավենդ լեռը:

Սարգոնի ժամանակ հայտնի է Զիկիրտու երկիրը, որի առաջնորդն էր Միթատտին և մայրաքաղաքը՝ Պարդուն, իսկ նրա դաշնակիցը՝ Ումիլդիշի առաջնորդ Բագդատտին էր: Սարգոնը պատժեց Մանայի կառավարիչներին Դայուկկուին: Նա հիշատակում է Իլլիպիցի Դալտային և նրա որդիներ Նիբեին և Իշպաբարային, որոնք ձգտում էին հոր մահից հետո տիրանալ գահին: Նրանցից մեկի նեցուկն էր էլամը, մյուսի՝ Ասորեստանը:

Զիկիրտուն Բագիստանի արձանագրությունների Ասագարտան է և Հեբրոդոտի Σαγαρτοι-ն, որը նա պարսկական ցեղ է համարում: Բագդատտին կարծես իրանական бага-дاتا բառն է, Դալտա, Իշպաբարա և Դայուկկու իրանական անուններ են¹: Սարգոնը հիշատակում է 45 bel mahazani հզոր Մադայի «քաղաքապետերին»: Մի ցուցակ հիշատակում է նրանցից 23-ին, ցույց տալով նաև այն շրջաններն ու քաղաքները, որտեղ նրանք իշխում էին: Մենք այստեղ մեջ ենք բերում այն, նկատի առնելով այնտեղ հիշատակված մի քանի անուններ, որոնք կարևոր են մեր նյութի համար.

| | | |
|------------------|----------------------------|-------------------|
| 1. E-pa-ar-nu-a | Si-ig-ri-na-ai | «քաղաքից» |
| Su-tir-na | Mu-sa-na-a | «քաղաքից» |
| Up-pa-am-ma | Ha-ta-li-na-a | «քաղաքից» |
| Ma-aš-da-ku | A-ma-ak-ki | «քաղաքից» |
| 5. Iš-te-su-ku | Iš-te-up-pu | «քաղաքից» |
| U-ar-za-a | U-qu-ut-ti | երկրից |
| Aš-pa-an-da | Ka-ak-kam | երկրից |
| Sa-tar-e-šu | | |
| Ru-du-su | Ta-ba-a-ri և Bit-Bar-ba-ri | գավառներից (nagi) |
| 10. Sa-tar-pa-nu | Up-pu-ri-a | երկրից |
| Pa-ar-ku-ur | An-tir-pat-ti-a-nu | երկրից |
| A-ri-a | Bu-uš-tu | երկրից |
| Uš-da-a | Tur-ab-nu | երկրից |
| Ma-aš-ta-ku | A-me-is-ta | երկրից |

¹ Justi-ն, Iranisches Namensbuch, կարծում է, որ Dalta-ն daretar-ն է, Nibe-ն՝ naiba «գեղեցիկ», nevak «հերոս» և Ispabara-ն՝ aspabara «ձիավոր»:

| | | |
|-------------------|-----------------------------|--------|
| 15. Har-ar-tuk-ka | Ha-ar-zi-a-nu | երկրից |
| Iš-te-le-ku | | |
| A-u-ar-pa-ar-nu | Ki-i-ta-nu | երկրիս |
| Ar-ba-ku | Ar-na-si-a | երկրից |
| Ka-ru-ti | Kar-zi-nu-u | երկրից |
| 20. ... ar-nu | Ba-ri-ka-a-nu | երկրից |
| ... | Za-za-ak-nu | երկրից |
| ... | Kar-ka-si-a | |
| ... | Pa-ar-ta-ka-nu ¹ | |

Ասարխադդոնի ժամանակ երեք իրանական իշխաններ ակտիվ գործողություններ են կատարում Ասորեստանի դեմ: Դրանք են՝ Կարկաշիի Կաշտարիտին, Մադայի Մամիտիարշուն և Սապարգայի Գուսանին, ինչպես նաև Անտարպատի, Ռամադանի քաղաքների և Կուկուամ երկրի առաջնորդները: Ասարխադդոնին հարկատու առաջնորդներ կան նաև Պատուշարրայի շրջանում՝ հեռավոր ծովի, այսինքն՝ Կասպիականի մոտ: Դրանք են՝ Շիտիրպարնան, Իպարնան, Պարթակկայի Ուպպիսը, Պարթուկկայի

¹ Այս վավերագրերը, որ հրատարակվել են Գ. Միթի կողմից՝ Assyrian Discoveries, և Հ. Վինկլերի կողմից՝ Die Keilschrifttexte Sargons II, վերահրատարակվել ու մեկնաբանվել են Պ. Ռոստի կողմից՝ Das sogenannte Mederreich und das Emporkommen des Perser, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1897, էջ 72—119:

Ռոստն ալթի է անցկացրել համարյա բոլոր իրանական անունները, որ հանդիպում ենք սեպագիր տեքստերում: Նրա և ուրիշ գիտնականների կողմից առաջարկված ստուգարանական բաշխարհությունները մեծ մասամբ ենթադրական են: Սեպագիրը օտար բառերն այնքան տարտամ ու կամայական կերպով է հաղորդում, որ մեկնաբանողների երևակայության առջև ազատ ասպարեզ է բացվում: Այսպես, օրինակ, հնարավոր չէ սանկ, թե E-parnuա-ում, ուր parnuա-ն, անշուշտ, ֆարնոս farena-ն է («փառավոր»), առաջին հնչյունը արդյոք վերագրի հնչյուն է, թե այն կարելի է դիտել որպես vi կամ hu: Satar-panu-ն կարծես Kšat'rapanu-ն է («սատրապ»), բայց եթե կարգացվի satar-parnu, ինչպես Յուստին է կարգում իր Namensbuch-ում, ապա կստացվի eišpa farena: Երկու իշխաններ նույն անունն են կրում՝ Mašdaku կամ Maštaku: Ուզեցել են տեսնել այստեղ Mazdaka և դեռևս մազդեականության լուրջ հարցը: Սակայն Maštaku-ն շատ լավ կարող է Masišta-ku-ի միաձուլված ձևը լինել, Հերոդոտի Μεσιστας-ի, որ նշանակում է համարյա նույն բանը, ինչ Ուպպամամ-ի անունը՝ upama (բարձրագույն):

Երկրների անուններն ավելի հետաքրքրական են, նրանք թույլ են տալիս ճշտելու իրանական ցեղերի զբաղեցրած տերիտորիան: Միգրիանան Պտղոմեոսի Σιγριανու-ն (XI, 2, 6) է, Կազայի մոտ Նորմիթրեննում: Կակկամը Ասարխադդոնի Կուկուամն է, անշուշտ՝ շար Կակմենների երկիրը, որի մասին խոսում է Սարգոնը ութերորդ արշավանքի նկարագրության մեջ: Քարարին, որը ծանոթ է որպես Քապարի, Քարարիստանն է: Բուշտուն՝ Մանայի սահմանակից երկիրը, որը ծանոթ է ուրարտական արձանագրություններից, ինչպես նաև Ամեիստան, որ նույնանուն է Մեիշտայի հետ, որը գտնվում է Ուրմիա լճի ափին և զբաղվել էր Ուրարտուի թագավոր Մենուայի կողմից: Բարիկանուն՝ Հերոդոտի Παρχαίνου-ն է (III, 92), Պարտականուն կամ Պարտական՝ Հերոդոտի (I, 101) Παρχαίνου-ն, Կարկասիան, Մանայի մոտ՝ Բիտ-Գալուկու քաղաքը:

Սանասանան և Ուրուկասաբարնայի Ռամատիան: Աշուրբանիպալը նշում է մեղացի իշխան Բիրիզխատրիին և Սախիի որդիներ Սարատրիին ու Պարիխիային, որոնք, կարծես, նույնպես իրանական ծագում ունեն: Ավելացնենք Ումակիշտային և Իշտուվեգուին, Կիաքսարին ու Աստիագեսին, և մեղական շատ թե քիչ կարևոր իշխանների ցուցակը սեպագիր գրականությունների մեջ լրիվ կլինի:

Վերոհիշյալ բոլոր իշխաններն ունեն hazannu («քաղաքի առաջնորդ») տիտղոսը, Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն bel ali («քաղաքի տեր») են: Միայն Կիաքսարն ու Աստիագեսն էին իշխում ամբողջ Մեդիայի վրա: Նրանց նախորդները սոսկ տեղական առաջնորդներ էին:

Ասուրական տեղեկությունները թույլ են տալիս ստուգելու այս նյութի վերաբերյալ նույն հեղինակների արած պատմությունը: Հերոդոտի համաձայն, մեղացիներն սկզբում ապրում էին ցրված ավաններում՝ κατὰ κώμας: Ավանների առաջնորդներից մեկը՝ Դեիոկեսը, որին նա կոչում է διαστῆς, միացրեց ավանները և իր իշխանության ներքո պետություն ստեղծեց: Ավանները վեց մեղական տոհմեր էին՝ Բուսեր, Պարաթակեններ, Ստրուկսաթներ, Արիզանթներ, Բուզաններ և Մագեր: Դեիոկեսը 53 տարի իշխեց: Իշխանությունը հաջորդաբար անցավ Փրատրտին՝ 22 տարի, Կիաքսարին՝ 40 տարի, Աստիագեսին՝ 35 տարի: Ընդամենը 150 տարի, որ ներկայացնում է մեղական թագավորության տևողությունը: Մի ուրիշ տեղ պատմիչը 128 տարի է հաշվում, 22 տարով պակաս¹: Մեր կարծիքով, հակասությունը հեշտունյալում կլուծվի, եթե 22 տարին ընդունենք որպես Դեիոկեսի՝ նախքան թագավորական իշխանության հասնելու շրջանը:

Իրոք, պատմիչն ասում է, որ Դեիոկեսը վաղուց հայտնի էր իր ավանում խելքով և մեծ հեղինակություն էր վայելում, երբ մյուս ավանների բնակիչները հավաքվեցին և նկատի առնելով նրա ունակություններն ու հեղինակությունը՝ նրան դատավոր ընտրեցին: Նա որոշ ժամանակ վարեց այդ պաշտոնը նախքան գահ բարձրանալը: Այդ պահին նա, անշուշտ, բավական տարեց պետք է լիներ, 40 տարեկանից ոչ պակաս, որպեսզի կարողանար այդպիսի բարձր համբավի արժանանալ: Եթե 53 տարիների մեջ ներառենք նրա դատավորության տարիները, ապա, ուրեմն, նա մահացել է 93 տարեկան հասակում:

Այսպիսով, մեղական պետությունը, ըստ Հերոդոտի, սկսվում է 680 թվականին: Այն տևեց 128 տարի, ուրեմն, անկումը՝ 552 թվականին և Դեիոկեսի վերելքի սկիզբը՝ 702 թվականին:

Հերոդոտը սխալ է գործել Դեիոկեսի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ

¹ Հետևաբար իրանական ցեղերը գլխավորապես զբաղեցնում էին Ուրմիայի և Կասպից ծովի միջև եղած տարածությունները՝ հետագա Մեդիայի հյուսիսային մասը:

Հերոդոտ, I, 101—103 և 130:

և, որպես հետևանք, ուրիշ ժամանակագրական շեղումներ թույլ տվել: Դեիոկեսը, անշուշտ, Դայուկկուն է, որին Սարգոնը տարագրեց 715 թվականին: Նրան šaknu «կառավարիչ» են որակում, որը կախում ունի Մանա երկրից: Δικαστής տիտղոսը համարյա շակնուի իմաստն ունի, քանի որ ցույց է տալիս, որ այդ տիտղոսը կրողը քաղաքական գեմք չէր հանդիսանում: Հուլյն պատմաբանը, այնուհանդերձ, իրավունք ունի նրան համարել թագավորական հարստության հիմնադիր, որովհետև նրա սերունդն էր, որ ուղիղ գծով իշխեց և ստեղծեց պետությունը: Սակայն նա սխալվում է այդ իշխանի մահվան թվականը տեղափոխելով 715 թվականից 680 թվականը: Դա սկյուլթների Մեդիա ներխուժելու կամ ավելի շուտ՝ ժամանելու ճիշտ թվականն է: Այդ ժամանակաշրջանում Մեդիայում բազմաթիվ իշխանների միջև հայտնի էին Կաշտարիտին, Մամիտ(ի)արշուն և Դուսաննին: Դատելով անունից՝ Կաշտարիտին պատկանում էր Դեիոկեսի ընտանիքին: Դարե՛հ օրով ըմբուս մեղացի Ֆրավարտիշը իրեն կոչում է Քշաթ-րիտա Ուվաքշթրայի ցեղից: Բարեկացիները առաջին անունը հաղորդում են որպես Կաշտարիտի, իսկ երկրորդը՝ Ումակիշտար=Կիաքսար:

Հերոդոտը մեզ պատմում է, որ սկյուլթները, Կովկասի լեռնաշղթան անցնելով, լեռների ստորոտում հանգիպեցին մեղացիների դիմադրությանը: Նրանք ջախջախեցին այն և մեղացիների տիրապետությունից ազատեցին Ասիան, իշխելով այնտեղ 28 տարի: Դա գալիս է ասելու, որ սկյուլթների տիրապետությունն սկսվել է հենց իրենց ներխուժման պահից՝ 680 թվականից, և տևել մինչև 652 թվականը: Այդ տեղեկությունը միանգամայն ճիշտ է սկյուլթների տիրապետության վերաբերյալ: Միայն թե նրանց հաջողությունը այդ պատմության մեջ շատ է շափաղանցված: Ասիայի գրավման մասին խոսք չի կարող լինել, այլ միայն Մեդիայի: Ասարխադդոնը Մանա երկրում սպանեց սկյուլթների առաջնորդ Իշպակային, բայց նրան չհաջողվեց երկիրը նրանց ազդեցության տակից դուրս բերել: Մյուս կողմից, մեղացիների առաջնորդներ Կաշտարիտի, Մամիտ(ի)արշուն և Դուսաննիի ակնկալություններին զեռես ամենևին վերջ չէր տրված: Դրությունը փոխվեց, երբ ասպարեզ եկավ սկյուլթ Բարտատուն: 678 թվականին նա խնդրեց Ասորեստանի արքայազատեր՝ հավանաբար հենց Ասարխադդոնի դստեր, ձեռքը և հանձն առավ կովել Մեդիայի ու Մանայի դրժող իշխանների դեմ և առաջին հերթին Կաշտարիտի դեմ: Նրա ջանքերը հաջողություն բերեցին: Նա նույնիսկ Մանայի շրջաններից դուրս վտարեց կիմերներին: Հիմնականում Բարտատուն է սկյուլթական իշխանության ստեղծողը «Ասիայում», այսինքն՝ մեղացիների երկրում: Գուցե, 28 տարվա տիրապետության իսկական թվականները 678—648 թթ. են: Սակայն դա չի նշանակում, որ սկյուլթական տիրապետությունն անպայման անաղարտ է մնացել մինչև 648 թվականը: Ավելի

շուտ դա այն թվականն է, երբ Կաշտարիտի հաջորդ Ֆրատրտեսը ազատվեց սկյուլթական լծից: Իրոք, 648 թվականից հետո Աշուրբանիպալը մեղացիների դեմ ուղղված և ոչ մի արշավանքի մասին չի խոսում:

Ինչպես ասացինք, Կաշտարիտին Դայուկկուի սերնդից էր: Նա կոչվում է Կարկաշտի իշխան, մինչդեռ Դայուկկուն իշխում էր Մանայի մոտ գտնվող մի շրջանում, որն իր անունն էր կրում՝ Բիտ-Դայուկկու: Պետք է կարծել, որ Կարկաշտին Բիտ-Դայուկկուի բնակավայրերից մեկն էր: Սարգոնի ցուցակի նախավերջին իշխանը Կարկասիայի իշխանն է, որն, անշուշտ, նույնանուն է Կարկաշտի հետ: Դժբախտաբար, նրա անունը չնշվել է: Սուլյն իշխանը պետք է որ Դայուկկուի հաջորդը լինի, համենայն դեպս՝ Կաշտարիտի նախորդը: Հերոդոտը չի ճանաչում այս երկու իշխաններին: Նա նրանց փոխարինում է Դայուկկու-Դեյոկեսով, տեղափոխելով նրան 715 թվականից 680 թվականը: Բայց քանի որ նա գիտեր, թե սկյուլթների ներխուժումը Դեիոկեսից հետո է տեղի ունեցել, ապա նա պարտք է համարել այն 680 թվականից տեղափոխել մեկ ուրիշ ժամանակ և ընտրել է Կիաքսարի ժամանակաշրջանը, զուցե, Քշաթրիտային Ուվաքշթրայի հետ շփոթելու հետևանքով, այնպես որ նա սկյուլթական տիրապետության ժամանակը զուգակցում է Կիաքսարի առաջին 28 տարվա հետ՝ 625—585 թթ.¹:

Այս ժամանակագրական շեղումը հաստատվում է պատմագրի այլ վերակալություններով: Վրանարնակ սկյուլթների մի խումբ ապաստան էր փնջտում մեղական տերիտորիայում: Կիաքսարը նրանց ընդունում է և իր զավակների դաստիարակությունը նրանց է վստահում: Նորեկների հանդեպ թույլ տրված մի խստություն զայրացնում է այս բարբարոսներին, որոնք Կիաքսարի երեխաներից մեկին մորթում, ճաշ են պատրաստում և մատուցում թագավորական սեղանին, ապա փախում Լիդիայի թագավոր Ալիաթթեսի մոտ: Կիաքսարը ետ է պահանջում ոճրագործ փախստականներին, և երբ նրանք հրաժարվում են հանձնվել, պատերազմ է հայտարարում, որը տևում է հինգ տարի և վերջանում արևի խավարման օրը կընթացված խաղաղությանը: Ներկա հաշվումներով այդ խավարումը տեղի է ունեցել 585 թվականի մայիսի 28-ին:

¹ Հերոդոտը Աստիագին հատկացնում է 35 տարվա թագավորություն, որի վերջը համարում է 550 թվականը, ուրեմն՝ 585—550 թթ.: Մեղական պետության անկման իսկական թվականը 553 թ. է, Նաբոնաիդի երրորդ տարին: Նաբոնաիդ-Կյուրոսի ժամանակագրությունը, Keilinschrift. Bibl., III, 2, էջ 129, պատմում է, որ Կյուրոսը կովեց Իշտուվեդուի հետ և նրան գերի վերցրեց: Այս հատվածը վնասված լինելու պատճառով թվականը մնում է անորոշ: Սակայն որովհետև յոթերորդ տարում հաջորդում է մեկ ուրիշ պատմություն, եզրակացվում է, որ չնչված թվականը վեցերորդ տարին կլինի, այսինքն՝ 550 թ.: Սա հակասում է Նաբոնաիդի ուղիղ վկայությանը, ըստ որի՝ Աստիագի անկումը տեղի է ունեցել իր թագավորության երրորդ տարում, ուրեմն՝ 553 թ.:

Ուրեմն, պատերազմն սկսվել էր 590 թվականին: Մեդիան չէր կարող պատսպարել խռովարար սկյութներին, եթե սկյութները դեռևս տիրապետեին Մեդիային, որը, ըստ Հերոդոտի, ազատագրվեց միայն 585 թվականին: Ասենք, պատմագիրը ընդունում է, որ սկյութական տիրապետության անկումը, որը տեղի է ունեցել երևակայական կամ իրական եղեռնական խնջույքի ժամանակ, նախորդել էր Նինվեի առումին: Իսկ դա տեղի է ունեցել 612 թվականին:

Համենայն դեպս, Կիաքսարը չի կարող սկյութների տիրապետության ժամանակակիցը լինել, և ոչ էլ այն կործանելու պատիվն ունենալ: Նա իր հայր Ֆրաորտից էր ժառանգել երկիրը, որն արդեն ազատվել էր սկյութների ազդեցությունից: Մենք թագավորական դինաստիայի, եթե ոչ պետության, հիմնադիր ենք համարում Դայուկլուսին, կամ Դեիոկեսին, որը գերեվարվեց 715 թվականին. նրա հաջորդներն են՝ մի անանուն անձ, Կարկաշիի իշխանը, Սարգոնի օրով:

Կաշտարիտի-Քշաթրիտա, Ասարխարդոնի օրով:

Ֆրաորտ-Ֆրավարտիշ, Աշուրբանիպալի օրով:

Կիաքսար-Ուվաքշթրա, Սինշարիշկունի օրով:

Աստիագ-Իշտուվեգու, 585—553:

Կտեսիաս-Դիոդորի՝ մեդական թագավորների ցուցակը պատմական որևէ արժեք չի ներկայացնում, որովհետև բավական անհաջող թխված է Հերոդոտի պատմության հիման վրա: Եվսեբիոսի ցուցակը, որ սկիզբ է առնում Աբյուդենոսից և Բազմավեպից (Պոլիհիստոր), ավելի ևս անփույթ է և իրենից ներկայացնում է մի կոմպոզիտ Հերոդոտի ու Կտեսիասի միջև¹:

¹ Ահա Քտեսիաս-Դիոդորի ցուցակը ի համադրություն Հերոդոտի ցուցակի.

| | | |
|----------------|---------------|-----------------|
| 1. Արբակես 28 | 4. Արթիկաս 50 | 7. Արթունաս 22 |
| 2. Մանդակես 50 | 5. Արբանոս 22 | 8. Ասթիբարես 40 |
| 3. Սոսարմոս 30 | 6. Արթաշոս 40 | 9. Ասպանդա |

Ցուցակի արհեստական բնույթը ակնհայտ է: Ասպանդան, ինչպես նկատում է Դիոդորը, նույնանուն է հույների Աստիագի հետ: Երկու վերջին զույգերը իրենց թվերով համապատասխանում են Հերոդոտի Ֆրաորտ՝ 22-ին և Կիաքսար՝ 40-ին: Իսկ առաջին զույգերը՝ Ֆրաորտին և Դեիոկեսին՝ 53: Հերոդոտը ցույց չի տալիս Ֆրաորտի թագավորության տևողությունը: Ֆրաորտը Դեիոկեսի հայրն է: Կտեսիաս-Դիոդորը նրան համազոր Արբակեսի տարիները 28 են համարում: Սպասելի էր 30, ինչպես նրա կրկնակ Սոսարմոսը: Պ. Ռոստը կարծում է, որ խոտորումը կատարվել է փոխառությունը թաքցնելու նպատակով: Հավանական է, որ Արբակեսի 28 տարին սկյութների տիրապետության 28 տարին է, որոնք, ըստ Դիոդորի, վտարվեցին Արբակեսի կողմից: Քտեսիասը, ուրեմն, կրկնապատկել է Հերոդոտի տվյալները և ժամանակագրական տեսակետից երևակայական ու անհնթեթ ընդհանրացրել, որովհետև ըստ այնմ Նինվեին կործանող Արբակեսից (612) մինչև Ասպանդա-Աստիագը (552) անցած կլինեն երեք հարյուր տարուց ավելի (282 տարի, առանց հաշվելու Ասպանդաի թագավորությունը): Հմտ. Nöldeke, Etudes historiques sur la Perse ancienne, էջ 104

Բազմաթիվ ցրված ցեղերից բաղկացած մեդացիները IX դարից սկսած իջնում են պատմության ասպարեզ: Նրանց ազգային գիտակցությունը միանգամայն արթնանում է կիմմերա-սկյութական հորձանուտում: Ֆրաորտին հաջողվում է նրանց ազատել սկյութների ազդեցությունից և հավաքել իր հովանու ներքո: Կիաքսարը զարգացնում է նոր պետությունը և 612 թվականին Նինվեի առումից ու 585 թվականին Լիդիայի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո բարձրացնում մեծ տերությունների շարքը: Սակայն այդ տերության կյանքը երկար չտևեց: 553 թվականին իշխանությունը մեդացիներից անցավ իրենց համատեղ՝ պարսիկներին: Բայց և այնպես, մեդական պետությանը վերագրված փառքը իրականությունից հեռու է անցնում: Չափազանցությունը, թվում է, նրան հաջորդող պարսկական պետության ծաղկման հետագարձ ազդեցության հետևանք է:

Կիմմերները, սկյութները և մեդացիները, որոնց պատմությունը մենք ուրվագծեցինք, գլխավոր գործոններն են այն դարաշրջանի, երբ Ուրարտուն փոխարկվեց Հայաստանի: Արդյո՞ք նրանք դեր խաղացել են այդ փոխարկման մեջ:

Ելնելով այն իրողությունից, որ Կիաքսարը չափվել է Լիդիայի թագավորի հետ Հալիս գետի ափին, իրավամբ եզրակացրել են, որ Ուրարտուի թագավորությունը, կիմմերների և սկյութների ավերումներից սասանված, ուժասպառ էր եղել Մեդիայի թագավորի հարվածների տակ: Սակայն այդ բարբարոս հորդանքերը հետքեր թողնել էին Հայաստանում: Այդ նյութի շուրջ ոչ մի ուղղակի տվյալ գոյություն չունի: Այնուհանդերձ, որոշ գիտնականներ կարծում են, թե սկյութները հաստատվել են Հայաստանում:

Շատ մեծ նշանակություն են վերագրել այն հանգամանքին, որ երկու անուններ՝ Արբակես և Արթիկաս, կան Սարգոնի մեդական 23 իշխանների ցուցակում Արբակու և Խարթուկիկա ձևերով: Դա բոլորովին պատահական զուգահեյություն է: Սարգոնի մոտ նրանք ժամանակակիցներ են, Քտեսիասի մոտ՝ մեկ դարով միմյանցից բաժանված: Սեմիրամիսի (Շամիրամի) պատմության մեջ Դիոդորը հիշատակում է Մեդիայի թագավոր Փանեսին: Մեդական թագավորների ցուցակում նրա անունը չկա: Եթե Փանեսը ծագում է ուրիշ աղբյուրից, կարելի է մտածել է-պարսուկայի կամ Ի-պարսուկայի մասին՝ Սարգոնի ցուցակում: Եվսեբիոսն ընդունել է Քտեսիասի ցուցակի առաջին չորս անունները՝ պակասեցնելով նրանց թագավորության տևողությունը. Արբակես՝ 28, Մանդակես՝ 20, Սոսարմոս՝ 30, Արթիկաս՝ 30 և դրա վրա ավելացրել է Հերոդոտի ցուցակի մեջ պարունակված հետևյալ անունները՝ Դեիոկես՝ 54, Ֆրաորտ՝ 24, Կիաքսար՝ 32, Աստիագ՝ 38:

տանում և նրանք են, որ կլանելով երկրի ոչ-արիական տարրերը, վճռել են Հայաստանի ազգագրական նկարագիրը¹:

Հավանական է, այս միտքը ներշնչվել է այն հանգամանքից, որ Հայաստանի շրջաններից մեկը կրում է սկյութների անունը՝ Sakasene, Saka-Sayana «սականների բնակություն»։ saka սկյութացիների իրանական անունն է: Դա հայերի Շակաշենն է, Ուտիք — Otene նահանգի գավառներից մեկը: Նրա կենտրոնն էր Գանձակը (ռուսների էլիզավետպոլը):

Պետք է կարծել, որ Հերոդոտն՝ ասելով «լեռների ստորոտում», ուր սկյութները հաղթական ճակատամարտ էին մղել մեդացիների դեմ, հասկանում է Սակասենն²: Մեդացիների հիշատակումը անախրոնիզմ է: Սկյութների ներխուժման ժամանակ, մոտ 680 թվականին, մեդացիներն անելիք չունեին Կովկասի «լեռների ստորոտում» կամ Սակասեննում: Այդ շրջանում տվյալ երկրների վրա իշխում էր Ուրարտուն: Ռուսա II-ը հայտարարում է, որ ինքը նվաճել է Սևանա լճի մյուս կողմում գտնվող 23 թագավորությունները. դա տեղի էր ունեցել մոտավորապես 680 թվականին: Թվում է, թե նա թույլ չէր տվել բարբարոսներին՝ ողողել Ուրարտուն, մի բան, որ արել էին կիմմերները, և ետ էր մղել նրանց դեպի Մեդիա, ուր նրանք հաղթել էին մեդական ցեղերին ու իրենց 28-ամյա տիրապետությունն էին հաստատել: Սկյութների մի մասը մնացել էր Սակասեննում, եթե միայն այս տերմինը իսկապես կապ ունի բարբարոսների անվան հետ:

Ասել, որ սկյութները կարողացան փոխել այդ շրջանի ազգագրական բնույթը, չափազանցություն կլինեի և, համենայն դեպս, իրողություն հակառակ, քանի որ Սակասեննի կամ Օտեննի բնակչությունը տարբեր է եղել հայերից, և նրանց վերջին հետքերը մեր օրերում հայտնի են Նուխիի մոտ գտնվող մի քանի գյուղերում: Խոսք չի կարող լինել սկյութների որևէ ազդեցության մասին Հայաստանի վրա:

Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մի անկյունում գոյություն ունեի մի ժողովուրդ, որը կոչվում էր սկյութիներ: Քսենոփոնը նրանց տեղադրում է Chalybes-ի և Taochi-ի մոտ, համարյա Ճորոխ գետի ոլորանի շրջանում, Բարերդի (Բայբուրթ) մոտ: Դա այն շրջանն է, որը հետագայում կոչվեց խաղիա անունով: Արդյոք խոսքը սկյութների մեկ ուրիշ բնակչության մասին է: Կարելի կլինեի աղերս տեսնել Սկուդիսես լեռների հետ, որոնք տա-

¹ Jakob Krall-ը, Grundriss der altorientalischen Geschichte, էջ 164, ասում է. «Ենչպես կարելի է կռահել բազմաթիվ հանգամանքներից, նարավոր է, որ նրանք (իմա՝ սկյութները) հաստատվելով Ուրարտունում, լրիվ արմատախիլ են արել ոչ-հնդգերմանական ազգաբնակչությանը և, այդպիսով, ամբողջապես փոխել Հայաստանի ազգագրական տեսքը»:

² Մուրաբոն, XI, II, 4: Σακασσηγῆ-ն իր անվամբ պարտական է սկյութներին:

բաժված են Ճորոխ գետի երկայնքով, Բարերդից հյուսիս, եթե գոյություն չունենար հայերեն Աստվածաշնչի հետաքրքիր մի ցուցումը. հունական տեքստի Σαυθου-ն այնտեղ թարգմանված է խաղտիք՝ Χάλδο¹: Հնարավոր չէ որոշել, թե խաղիների անունը այստեղ գործածվում է «բարբարոսներ» իմաստով, թե հարաբերություն ունի սկյութների հետ: Նույնիսկ ընդունելով վերջին պարագան, շատ արկածային կլինեի ենթադրել մի բուռ սկյութների ազգագրական ազդեցությունը հայերի վրա²:

Կիմմերա-սկյութական և մեդական ժամանակաշրջանը, որքան որ դա հայտնի է մեզ պատմությունից, ինչպես տեսնում ենք, լրիվ գուրկ է Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկություններից: Պետք է սահմանափակվել մի քանի ենթադրություններով, որոնցից ամենակարևորը 585 թվականի ճակատամարտից բխող եզրակացությունն է. այդ թվականին Ուրարտուն գոյություն չունեի այլևս, և դրանից հետո է, որ հայերը տեղ դարձան երկրին:

Բացի այդ, գոյություն ունեն այն ժամանակներում և նույնիսկ դրանից առաջ իշխած մի քանի հայ թագավորների մասին հիշատակություններ: Անշուշտ, դրանք առասպելական են, և, այնուհանդերձ, մենք այդ մասին կխոսենք: Անցնենք այժմ հայերի ծագման մասին դասական հեղինակների տված տեղեկությունների քննարկմանը:

Բ

ՀԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ժողովուրդների ծագումը թաղված է դարերի մթություն մեջ: Բոլոր ժողովուրդները երկար կյանք են վարել, թափառել անձանոթ ճանապարհների վրա, էթնիկական և աշխարհագրական այնպիսի պայմաններում,

¹ Մակար., Գ, 47, εἰ καὶ ἐπὶ Σαυθῶν ἔλεγον ἀπληθήσαν ἀκατάγνωστοι — «Թէպէտ առաջի խաղտեաց դատ վարէին, իրաւ գտանէին»:

² Էսթրիտը, «Յոթն ընդդեմ Քրեի», V, 227, խալիբների կոչում է Սկյութիայից գաղթածներ — Χάλδοτες Σαυθῶν ἄποικοι: Գուցե, սկյութների հետ խալիբների հարևանությունն է բանաստեղծին ներշնչել այդ միտքը: Վերջերս ամերիկացի Ռիչարդսոնն իր Iron prehistoric and ancient հոդվածում՝ տպված «American Journal of Archaeologie»-ի մեջ, հատ. 38, 1934, էջ 566, այն կարծիքն է հայտնում, որ խալիբները երկաթ մշակելու արհեստը սովորել են կիմմերներից, իսկ վերջինները՝ կենտրոնական եվրոպայից: Էսթրիտի նշված վկայության հիման վրա նա կարծում է, որ խալիբների ժողովուրդը «appears to have been a Cimmerician-Scyth» և նրանց Փոքր Ասիա գալը կարելի է տեղադրել բարբարոսների ներխուժման ժամանակաշրջանում, երբ նրանք սասանեցին Ասորեստանը և ավերեցին Փայտզիայի թագավորությունը:

որոնք շեն են թարկվում որևէ վերահսկողության մինչև այն պահը, երբ նրանք երևան են գալիս պատմության լուսավոր գոտիներում:

Հայերը բացառություն չեն կազմում այս ընդհանուր երևույթից: Նրանք նույնպես ունեցել են իրենց կյանքի խավար ժամանակաշրջանը նախքան քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայանալը: Հույները չէին հետաքրքրվում ոչ-հույն ժողովուրդների ծագումով, որոնց կոչում էին բարբարոսներ: Այն տեղեկությունները, որ նրանք ավանդել են մեզ հայերի ժագման մասին, հիմնականում վերաբերում են այն վերջին փուլերին, որոնցով հայերն անցել են նախքան Հայաստանում հաստատվելը: Հայերի ժագման հարցին ձեռնամուխ լինելուց և այն ժամանակակից գիտության լույսի տակ մեկնաբանելուց առաջ անհրաժեշտ է քննարկել հնրի ունեցած տեղեկությունները այս նյութի շուրջ, որովհետև, ինչ կերպ էլ որ այդ տեղեկությունները ներկայացված լինեն, համենայն դեպս նրանք արտացոլում են, ինչպես կտեսնենք, որոշ պատմական ճշմարտություն:

Մեզ հասել են երկու ավանդություններ, ըստ առաջինի՝ հայերը փոյուզիական ծագում ունեն, ըստ մյուսի՝ թեսալական: Առաջինը Հերոդոտն է արժարժում, երկրորդը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու երկու սպաներ: Նախ քննենք Հերոդոտի տեսությունը:

Քսերքսեսի բանակի նկարագրության մեջ Հերոդոտն ասում է. «Փյուզիացիների սպառազինությունը շատ նման էր պափլագոնիացիների սպառազինությանը. տարբերությունը շատ աննշան էր: Ըստ մակեդոնացիների՝ փյուզիացիները կոչվում էին բոթիներ քանի զեռ մնում էին Եվրոպայում մակեդոնացիների հետ միասին: Սակայն անցնելով Ասիա, փոխելով երկիրը՝ անունը փոխեցին և անվանվեցին փյուզիացիներ: Հայերը զինված էին փյուզիացիների պես, որոնց զաղթականներն են: Ե՛վ առաջինները, և՛ երկրորդները առաջնորդվում էին Դարեհի դստեր ամուսնու՝ Արթուրմեսի կողմից»¹:

Պատմագրի անգնահատելի ցուցումը անկասկած շատ ավելի արժեք կունենար, եթե այն այլ տեղում ներկայացված լիներ և ոչ Քսերքսեսի արշավանքի այնքան գունազարդված պատմության մեջ²: Այսուհանդերձ, ժողովուրդների ցանկը պաշտոնական վավերաթղթի հետաքրքրություն է ներկայացնում, անկախ այն միտումնավոր կիրարկումից, որ պատմագիրը ուզեցել է կատարել: Պետք է կարծել, որ հայերի ազգակցությունը փյուզիացիների հետ պատմագրի անձնական կարծիքը չէ՝ հիմնված այն իրողության վրա, որի համաձայն երկու ժողովուրդները հպատակ-

վում էին մեկ ընդհանուր հրամանատարի: Ընդհակառակն, դա ավելի շուտ խոսում է այն ազգակցության մասին, որ նրանց հավաքել էր մեկ առաջնորդի ներքո, նա այդպես է խմբավորել նաև մյուս ազգերը, նույն սկզբունքի հիման վրա:

Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Եվդոքսը, որն ապրել է մոտ 370 թ. մ. թ. ա., ուրեմն՝ Հերոդոտից համարյա մեկ դար հետո, նույնպես հաստատում է, որ «հայերը ծագումով Փյուզիայից են և լեզվով շատ են նման փյուզիացիներին»³:

Զի կարելի ասել, որ այդ հեղինակը ներշնչված է իր նախորդի կողմից: Կեղունների նմանության վերաբերյալ գիտողությունը ապացուցում է, որ նա անկախ է և Հերոդոտի հետ կապ չունի:

Այսպես ուրեմն, ենթադրենք, թե հայերը փյուզիացիների մեկ ճյուղն էին: Իսկ ովքե՞ր էին իրենք՝ փյուզիացիները:

Նրանք Թրակիայի բնիկներ էին Բերեսինոս և Ասկանիա երկրներից, որտեղից Հեկտորի որդի Սկամանդրը նրանց Փոքր Ասիա էր բերել Տրոյայի պատերազմի ժամանակ²: Հոմերոսը փյուզիացիներին ճանաչում է որպես Պրիամի դաշնակիցներ՝ տեղաբաշխված Սանգարիոսի ափերին, «հեռավոր Ասկանիայից» եկած՝ Փոքրասի և Ասկանիոսի հրամանատարության տակ³: Տրոյական կոչված պատերազմի պատմական բնույթի մասին կան բազմազան կարծիքներ: Այսուհանդերձ, բոլորն էլ համաձայն են այն տեղադրելու մ. թ. ա. XII դարում: Դա թրակա-փյուզիական ժողովուրդների ներխուժման և նրանց հարվածների տակ խաթմի պետության կործանման թվականն է:

Ամփոփենք այն, ինչ մենք այդ նյութի մասին պատմել ենք ըստ սեպագիր հուշարձանների:

Խաթմուշի (Բողազ-բլոյի) դիվանները միանգամից ընդհատվում են շուրջ 1200 թվականին, մի շարագուշակ նշան այն բանի, որ խաթմական պետությունը աղետի էր ենթարկվել: Քիչ հետո «Խաթմի» անունով որոշ «ռազմատենչ» ժողովուրդներ են երևան գալիս Ասորեստանի սահմանի վրա: Նրանց մեջ է գտնվում մուշկերի քսան-հազարանոց մի խումբ, որոնց անվան տակ ասորեստանցիները հասկանում են փյուզիացիներին: Մուշկերը թափանցում են Անդիտենի շրջանը և առաջ խաղում մինչև երկու

¹ Եվդոքս, Ճանապարհացույց, մեջ բերված Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից, որը մ. թ. V դարի հեղինակ է: Վերջինիս «էթնիկա»-ում, որը հատուկ անունների բառարան է, Հայաստանի անվան տակ գրված է. Εὐδοξίας πρώτης γῆς περιόδου Ἀρμένιοι δε τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῆ φωνῆ πολλὰ φρυγίζουσι.

² Xanthes, Արտաքսերքսես I-ի (484—425) օրոք, fr. 5: Strabon, XIV, 5, 29:

³ Ելիական, II, 862, III, 184:

¹ Հերոդոտ, VII, 73, Ἀρμένιοι δε κατάπερ φρύγες ἐσεσάχατο ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι.

² Պետք է մանկական միտումնային ունենալ պնդելու համար, թե Քսերքսեսը հավաքել էր 2 641 610 ռազմիկներ, սպասարկող կազմի հետ՝ 5 283 220 մարդ:

Տիգրիսների գետաբերանը, ուր 882 թվականին պատերազմ են մղում Ասորեստանի թագավոր Աշուրնասիրպալ II-ի դեմ: Գրանից հետո համարյա ոչինչ չի լսվում այդ ժողովրդի մասին մինչև Սարգոն II-ի թագավորությունը (721—705): Այդ դարաշրջանում նա նորից է երևում Կիլիկիայի ծովափում: Խեթական պետությունը նվաճելուց հետո մուշկերը շարունակել էին իրենց հաղթարշավը մինչև Միջերկրական ծովը և Ասորեստանից խլել Արևմտյան Կիլիկիան՝ Կուե երկիրը: Մուշկերի թագավորը կրում էր Միտա նշանակալից անունը, որը նույնանուն է Փոյուզիայի Միդասի հետ: Սա մուշկերի և փոյուզիացիների նույնությունն ասպացուցող մի փաստ է¹:

Միտան, ձգտելով տեր դառնալ Ասորեստանի տիրույթներին, ապստամբության է հրահրում նրա շրջակա փոքր իշխանությունները: Շինուխի-թուխի իշխան Կիսկիին դադարում է հարկ վճարել Ասորեստանին: Սարգոնը նրան գահազուրկ է անում և նրա երկիրը տալիս Մաթթիին, Աթունայի իշխանին, Պտղոմեոսի թիսան, որ Արաբիսու շրջանի Կաթանիայի մի քաղաք էր, այսօրվա Յարփուզը: Շինուխիթուն կարծես տեղավորված էր միջին Սարոսի վրա, Միսի և Յարփուզի միջև:

Միտային հաջողվել էր իր ձեռքը վերցնել Կարգանիշը (Կերասպրուս): Սարգոնը նրան հետ է մղում այդ շրջանից, առաջ խաղում մինչև Կուե և Միտայից խլում է, ի միջի այլոց, Կալիկադիոսի (Գյոթ-սու) ափին՝ Մելեկիայի տեղում գտնված հարրուս քաղաքը²:

Կիլիկիայի կողմից դեպի Ասորեստան ընթանալու անհաջողությունից հետո Միտան իր գործունեությունը փոխադրեց Կիլիկիայի լեռները՝ Ասորեստանին հարկատու փոքր իշխանությունների շրջանը: Բիտ-Բուրուտաշ, Կամմանու, Մելիդու, Կումմախու երկրները մեկը մյուսի ետևից անջատվում են Ասորեստանից:

Բիտ-Բուրուտաշի թագավորն էր Ուսասարմեի որդի Խուլլին: Վերջինիս թիզլաթպալասար III-ը հորջորջում է որպես «Քաբալի թագավոր», որից հետևում է, որ Բիտ-Բուրուտաշը նույն Քաբալն է, լինի դա քաղաք կամ շրջան, ուր ապրում էր Խուլլին: Սարգոնն իր աղջկան՝ Ախատաբիշուին, ամուսնություն էր արել Խուլլիի որդի Ամբրիսին և որպես օժիտ՝ Խիլակ-կուն (Կիլիկիան): Այդ ժամանակաշրջանում այդպես էր կոչվում Կեսարիայից արևելք ընկած Ջամանթիի հովիտը: Հակառակ այդքան շնորհների, Ամբրիսը՝ Միտայի և Ուրարտուի Ռուսայի կողմից գրգռված, ծառայել էր

իր բարերարի դեմ: Սարգոնը նրան պատժել և պետությունը Ասորեստանի նահանգ էր դարձրել:

Կամմանուն դասական հեղինակների Խամանենն է, բայց այդ ժամանակաշրջանում նա գտնվում էր Հալիսի և Մելիտենի միջև: Նրա թագավոր Գունզինանուն գահընկեց արվեց իր հարևան Ամբրիսի պես ու միևնույն պատճառով, և նրա երկիրը կցվեց Մելիդուին (Մելիտենին):

Սակայն Մելիդուի թագավոր Քարխունագին նույնպես դավաճանեց Սարգոնին: Վերջինը նրան բանտարկեց և պետությունը հանձնեց Կումմախուի իշխան Մուտալլուին: Մուտալլուն էլ հավատարիմ չմնաց Սարգոնին ու միացավ Ուրարտուի Ռուսային: Սարգոնը նրան վտարեց, և Կումմախուն ասուրական նահանգ դարձավ:

Այսպես, Միտայի փորձերը Ասորեստանի դեմ ընդհանուր ճակատ սեղծելու՝ անհաջող անցան: Կուեի ասորեստանյան կառավարիչը վերջին հարվածը հասցրեց՝ միսրճվեց նրա երկրի խորքը և ստիպեց նրան ճանաչելու Սարգոնի գերիշխանությունը 708 թվականին:

Սարգոնը Մուշկիի մոտ կառուցեց Ուսի, Ուսիանի և Ուարգին ամրոցները: Ուսին հռոմեական ճանապարհացույցների Խուսան է, որը գտնվում է Քիանայի ճանապարհի վրա, Նազիանզուսից արևմուտք տասներկու մղոն հեռավորության վրա: Ուսիանին հռոմեական Օսիանան է Նիսսայից արևմուտք: Ուարգինի տեղը հայտնի չէ³:

Այս բերդերը սահմանագծում էին Մուշկիի արևելյան սահմանը, որը հաստատում է Մուշկիի նույնությունը Փոյուզիայի հետ: Պտերիայի (Բոդազ-քոյ) խեթական մայրաքաղաքից քիչ հեռավորության վրա էլուկում և Քիանալում (Կիլի-հիսար) հայտնաբերված փոյուզիական արձանագրությունները ասպացուցում են, որ Տարսոնից Մինոս տանող գլխավոր ճանապարհը փոյուզիացիների ձեռքումն էր:

Սարգոնի կողմից կառուցված բերդերի գծից արևմուտք, Պրոպոնտիսի (որի մի մասն էր կազմում Փոքր Փոյուզիան), Կարիայի և Պիսիդիայի ամբողջ ընդարձակ տերիտորիայի վրա տարածվում էր Փոյուզիան:

Հակառակ Փոյուզիայի համբավին, ինչպես որ այն արտացոլվել է հունական դիցաբանության մեջ, ոչինչ հայտնի չէ այդ երկրի պատմության երկար դարաշրջանի վերաբերյալ, սկսած փոյուզիացիների ներգաղթից մինչև VII դարի վերջը: Հերոդոտը ճանաչում է միայն Միդաս թագավորին, նրա հայր Գորդիոսին և նրա որդուն, որ նույնպես Գորդիոս անունն

¹ Rawlinson-ը, Monarchies, II, 151, ծան. 7, առաջինն է ընդունել Միտայի նույնությունը Միդասի հետ, ապա՝ Վինկլերը, Phrygien im Lichte der Altorientalischen Inschriften, «Altorientalischen Forschungen», II, էջ 103, 1898:

² E. Forrer, Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches, էջ 71:

³ Forrer, Die Provinzeinteilung, էջ 76 Ramsay, Asia Minor, էջ 286 և 269: Ֆորերն Ուարգինը տեղադրում է Հալիսից հյուսիս, որ հավանական չէ. ավելի շուտ պետք է փնտրել այն Քիանայի մոտ:

էր կրում¹: Գորդիոն քաղաքը, Միդայոն քաղաքը, Միդասի հռչակավոր հուշարձանը, երկուսն էլ տեղավորված Սանգարիոսի ավազանում, ինչպես նաև Միդուկրենը՝ Պիսիդիայի սահմանի վրա, Անտիոքի մոտ և Գորդիուտեյքոսը, հավանաբար՝ Մեանդրի վտակ Հարպասոսի վրա, հավերժացրել են վերոհիշյալ թագավորների հիշատակը:

Միդաս թագավորը, առասպելական պատմվածքներում՝ ոսկե Միդաս, էջի ականջներով Միդաս դարձած, շարունակելու էր իր դեմքը թաքցնել դիցարանական շղարի տակ, եթե ասուրական արձանագրությունները բացած չլինեին նրա պատմական դեմքը: Հույն հեղինակների՝ Միդասի և Միտայի նույնությունն մասին տարակուսանքը չափազանցված է: Ըստ Հերոդոտի՝ Միդասը ավելի վաղ է եղել, քան Լիդիայի թագավոր Գիգեսը: Մենք գիտենք, որ Միտան ապրում էր Սարգոնի և նրա հաջորդների ժամանակ, մինչդեռ Գիգեսը Աշուրբանիպալի (669—632) ժամանակակիցն է: Դրանով Հերոդոտի Միդասը նույնանում է Սարգոնի Միտայի հետ²:

Փոյուզիայի պատմությունը, մեր ժանտիպան սահմաններում, այնուհանդերձ, ոչ մի առիթ չի ընձեռում փոյուզիացիների և հայերի միջև բացահայտելու որևէ այնպիսի կապ, որը նրանց ազգակցություն մասին եղած ձևական վկայության նեցուկ հանդիսանար: Կա միայն մի իրողություն, որը կարող է օգտակար լինել այդ հարցում: 705 թվականին Սարգոնը դուրս եկավ Թարայի դեմ: Այդ արշավանքի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի նրանից, որ Ասորեստանի թագավորն այնտեղ մահացավ: Թվում է, թե արշավանքն ուղղված էր Թիլ-Գարիմմու երկրի դեմ, խեթական հուշարձանների Թեգարաման, տեղավորված Մելիդուի և Կամմանուի միջև, Գաուրահայի շրջանում, այժմյան Գորունը, որը, գուցե, պահպանել է Թեգարամա կամ Գարիմմու հին անունը: Թարայը տոհմական անուն է, որը վերաբերում է կիլիկյան Տավրոսում տեղավորված մի քանի պետությունների: Քիչ ավելի ուշ տեղի ունեցած իրադարձությունները իրավունք են տալիս այն վարկածին, թե 705 թվականի արշավանքի նպատակըն էր Թիլ-Գարիմմուի գրավումը: 695 թվականին Սեննաքերիբը իր զո-

րավարներից մեկին ուղարկեց ոմն Գուրդիի դեմ, որն այդ երկրում նոր թագավորություն էր հիմնել: Գուրդին խոհեմաբար ետ քաշվեց Ասորեստանի գերազանց ուժերի առջև: Սեննաքերիբի զորավարը գրավեց Թիլ-Գարիմմուն, բայց նկատելով այն պահպանելու դժվարությունը՝ բավարարվեց կողոպտելով և հեռացավ: Այսպիսով, Թիլ-Գարիմմուն օձիքն ազատեց Ասորեստանի ամբարտապան նկրտումից և պահպանեց իր անկախությունը:

Հայտնի չէ, թե ինչպիսի պարագաններում էր Գուրդին հիմնել այդ նոր քաղաքական օջախը: Գուրդին բացառապես փոյուզիական անուն է: Եթե Թիլ-Գարիմմուի Գուրդին Միդասի որդին էլ չէր, ապա, անկասկած, թագավորական ընտանիքից էր: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ նա փոյուզիացիների հրամանատարն էր և այսպես թե այնպես նրանց բերել ու հաստատել էր Թիլ-Գարիմմուի շրջանում: Եթե մենք հիշենք, որ Թիլ-Գարիմմուն կազմում էր Փոքր Հայքի տերիտորիան՝ հայերի առաջին օրրանը, նախքան Եփրատն անցնելը, ուրեմն իրավունք ունենք մտածելու, որ Գուրդիի փոյուզիացիները հայերն էին և ոչ ուրիշներ:

Թեգարամա թագավորությունը այնքան էլ վաղանցուկ չէր, ինչպես կարելի էր կարծել: Բիբլիական ավանդությունը պատիվ է արել նրան՝ մտցնելով Մենդոց գրքի նշանավոր ժ գլխում թվարկված ժողովուրդների էպոնիմների մեջ՝ Հաբեթ, Գամբր, Մագոգ, Մագաի, Իովան, Թորբել, Մոսոք, Թիրաս, Ասքանազ, Ռիֆաթ կամ էրիրաթ, Թերգամա կամ Թորգամա:

Դժվար չէ ճանաչել այն երկրներն ու ժողովուրդները, որ ներկայացված են այս էպոնիմներով՝ Գամբրը դա Գիմիրրին է՝ կիմմերները Կապադովկիայում, հայերի Գամիրքը. Մագոգը՝ Գոգի երկիրը, Գիգեսի Լիդիան. Մագաին՝ Մեդիան. Իովանը՝ Իոնիան. Թորբելը՝ Թարայը, Կաթանիան. Մոսոքը՝ Մուշկին, Փոյուզիան. Թիրասը հայտնի չէ, գուցե Թրաքս, Թրակիա³:

Գամբրի որդիները՝ Ասքանազ և Իշկուզի (կամ Իշկուզի), սկյութները՝ Թերգամա կամ ավելի շուտ Թեգարամա, որտեղից Թեգարամա կամ Թորգամա, Թեգարամա կամ Թիլ-Գարիմմու՝ Փոքր Հայք, Ռիֆաթ՝ գուցե Արպաղ (այժմյան Ռֆաղը Հալեպից հյուսիս)՝ սիրիական փոքր պետություն, «էրիրաթ» ընթերցվածքը մտածել է տալիս Արարատի մասին (Ուրարտու):

Այսպիսով, Մենդոց գրքի ժ գլուխը նկատի ունի միջագետյան աշխարհի հյուսիսում՝ էգեական և Կասպից ծովերի միջև տեղավորված ոչսեմական ժողովուրդները:

Տարօրինակ է, որ Ուրարտուի նման մի մեծ պետություն Մենդոց

¹ Հեռոդոտ, I, 14, VIII, 138՝ Միդաս որդի Գորդիոսի, I, 35, Ադրաստոս որդի Գորդիոսի և Միդասի թու: Ադրաստոսը պատմական անձնավորություն չէ: Եզրորն սպանելուց հետո ապաստան է փնտրում Կրեսոսի պալատում և այստեղ ուրիշ ոճիք է գործում՝ որսի ժամանակ սփոխանակ վարազին խփելու, սպանում է Կրեսոսի որդի Աթիսին: Այս պատմությունը Աթի կի առասպելի ազդեցությունն է կրում:

² Այն հանգամանքից, որ Հերոդոտը հռչակավոր պարտեզը տեղավորում է Մակեդոնիայում, Բերմիոն լեռան ստորոտում, ամենին չի հետևում, թե Միդասը պատկանում է այն ժամանակաշրջանին, երբ փոյուզիացիները դեռևս ապրում էին Թրակիայում: Դա պատմական արժեք չունեցող առասպել է: Բացի այդ, ըստ Փսենոփոնի՝ Անաբասիս, I, 2, 13, առասպելական պարտեզը գտնվում էր Փոյուզիայում՝ Միդուկրեն քաղաքում:

³ Հովսեփոս Փլարիոսի կարծիքն է, 'Αρχαιολογία I, 1, § 125:

միշտ Կորյունն իր երկն սկսում է հայտարարելով, թե ինքը գրում է «ասքանազյան ազգի և հայոց աշխարհի» գրերի պատմությունը¹:

Մի երրորդ ծագում՝ Արամի մի որդուց, որ վերագրում են հայերին, փաստերին անհարիր կարծիք է և չարժե ուշադրություն դարձնել դրա վրա²:

Միայն թորգոմյան գրույթը կարող է մեր ուշադրությունը գրավել, որովհետև, առանց նրա հեղինակին հայտնի լինելու, որոշ պատմական հիմք է պարունակում այն իր մեջ, քանի որ մեզ մտածել է տալիս փոյուզիացի Գուրգիի թագավորության՝ Թեգարամայի կամ Թիլ-Գարիմուտի մասին: Այստեղ մենք ապագա Փոքր Հայքի տերիտորիայումն ենք: Թեպետև Գուրգիի հիմնադրության պատմությունը դեռ կորած է մթության մեջ, բայց և այնպես, դա չի խանգարում ենթադրելու, որ Գուրգիի իշխանության տակ գտնվող փոյուզիացիները, եթե նրանք չեն նույնանում հայերի հետ, համենայն դեպս, իրենց մեջ ունեին հայկական տարրեր, որոնք Թեգարամյան փոյուզիայի Փոքր Հայքի և այնտեղից, որպես հաստատուն բաղադրիչ, անցան Եփրատը, որպեսզի Ուրարտուն փոխեն Մեծ Հայքի:

Սա ինչ-որ անհիմն ենթադրություն չէ: Բարեբախտաբար, ուրարտական գրականությունն իր հուշարձաններից մեկում ցույց է տվել մուշկփոյուզիացիների ներթափանցումը Ուրարտու: Ուրարտուի թագավոր Ռուսա II-ը, որն իշխում էր մոտավորապես 680—648 թվականներին, ուրեմը՝ Գուրգիից քիչ հետո, Արքի (Աղելչևազ) № 153 արձանագրության մեջ

¹ Երեմիա, ՄԱ, 27՝ «պատու էր տուք լինելն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գնդին» παραγγεϊλατε επ'αυτην βασιλεις αρατε παρ'εμου και τοις Ασκαναζεοις: 'Αρατε-ն սխալ մեկնարանություն է Այեքսանդրյան ձեռագրի 'Αραρεθ-ի և Մարշալյան ձեռագրի 'Αραρετ-ի: Παρ'εμου-ն նույնպես հին սխալ է, ինչպես պարզել է քննությունը: Յոթնամանից թարգմանությունը երբայական տեքստի ΜΝΙ-ն ընդունել է որպես դերանվան ձև՝ mi նախդրով, մինչդեռ խոսքը Միննի երկրի՝ ուրարտացիների Մանայի մասին է (Նմմտ. Dr. Vahan Inglizian, Armenien in der Bibel, էջ 4 և 77):

² Հովսեփոս Փլաբիոս, Հնություններ, I, § 93=Փոյրքեր, I, էջ 20, հայերին Արամի որդի Ուլուսի սերունդն է համարում: Ըստ Հիպոլիտի՝ Ուլուսը լիդիացիների նախահայրն էր, իսկ նրա եղբորը՝ Ուերը, 'Ερμαίοι-ների նախահայրը: Հնարավոր է, որ 'Ερμαίοι-ներին շփոթել են 'Αρμένιοι-ների հետ: Ուրեմն, այս հարցին կարելի է մասնակից դարձնել նիկողայոս Դամասկոսցուն, եթե նա է Հովսեփոսի հիմքը: Նիկողայոսը, մի ընդհանուր պատմության հեղինակ, Անտոնիոսի և Կրետպատրայի որդիների դաստիարակն էր մոտավորապես 30 թ. մ. թ. ա.: Նա լավ գիտեր, որ հայերն իշխել էին Սիրիայի և Միջագետքի վրա: Դա կարող է նրան զրգած լիներ հայերին դասելու սիրիական-արամեական ժողովուրդների շարքը: Հոմեմական կայսրության սահմանը, ինչպես երևում է, մեկնարանողների կողմից նկատվում էր որպես սահմանագիծ հարթթական ու սեմական ցեղերի միջև: Հիպոլիտի օրոք Հայաստանը Կարակալայի ժամանակից ի վեր Հռոմի գերիշխանության տակ էր գտնվում: Գրա համար էլ սեմական ժողովուրդներին նա տեղավորում է Մեդիայից արևելք, մինչդեռ Հովսեփոսի համար Հարթի և Սեմի որդիները բաժանված էին Տավրոս-Ամանոս-Սփրատ գծով: Գեռշատ հետո էին ուսայի ըմբռնություն կամ շրիտեին ժողովուրդներին խմբավորել ըստ ուսայի հատկանիշների:

հայտնում է, որ կովել է հետևյալ ժողովուրդների դեմ. Luluin-ani, Muški-ni, Hate, Halištu: Տեքստը շատ աղճատված է և հնարավոր չէ հանդիպման վայրն իմանալ: Համենայն դեպս, այն գտնվում էր Մալաթիայից Արք տանող ճանապարհի վրա՝ Վանա լճի ափերին: Նշանակում է, ներխուժումը կատարվել էր Թեգարամայից:

Լուլուինի ժողովուրդն ուրիշ տեղ հայտնի չէ: Գուցե կապ ունի Կիլիկիայի Գուան՝ բյուզանդական դրյակ Լուլունի հետ: Խաթեան ներկայացնում է խեթերին, Մուշկին՝ փոյուզիացիներին, անշուշտ, Թեգարամայի փոյուզիացիներին, իսկ Խալիտուն՝ ալիզոններին (?):

Ալիզոնները կամ ալազոնները, սկյութական մի ցեղ, երբեմն բնակվում էին Հիպանիսի (Քուզ) հովտում, որտեղից իջել էին Քրակիա, հետագայում անցել Փոքր Ասիա: Նրանք ամենուր հետքեր են թողել՝ Քրակիայում, Հեբրոսի ավազանում, Մակեդոնական Խալիդիկայում, Փոքր Փոյուզիայում և, վերջապես, Փոքր Հայքի մոտ, Ալիբ երկրում¹:

Միևնույն ճակատագրին արժանացան կիմեռական ցեղին պատկանող տրերները: Նրանք նույնպես Հիպանիսի շրջանից հեռացել էին Քրակիա, ուր տեղավորվել էին օգրիսների մոտ՝ միջին Հեբրոսի վրա: Անցնելով Փոքր Ասիա՝ նրանք գրավում են Սարդես քաղաքը. գուցե, Տրալլես (Ալդին) և Տրալլա քաղաքները պահում են նրանց հիշատակը: Եթե Քոնդը գավառի անունը որևէ կապ ունի նրանց անվան հետ, ապա նրանք նույնիսկ հասել են Հայաստան²:

Ալիզոնները և տրերները, թվում է թե, ապրել են փոյուզիացիների՝

¹ Հոմերոսը, II, 857, ճանաչում է 'Αλιζώνες εἰς 'Αλύβη ὄθεν ἀργύρον ἔσσι γενέσθη. Սրանք Հեբրոսի Աλιζոնե-ներն են (IV, 17 և 52), սկյութական մի ցեղ, Տիրասի և Հիպանիսի միջև: Ստրաբոնը (XII, 3, 20—27), բազմաթիվ հեղինակներից օգտվելով, ինչպես՝ Հեկատեոսից, Գեմետրիոս Ալեքսիսացուց, Պալալիսթոսից, հաղորդում է, որ ալազոնները բնակվում էին Փոքր Փոյուզիայում, Կիլիկիոսի մոտ, Ալոն քաղաքում: Ալեքսիս քաղաքի մոտ կա մի գյուղ, որը կոչվում է Ալազոնիա: Ալազոններ կային Քալիդիկիկի Պալլիենում Մի գյուղ՝ Ալազիա, Միգոնիայում (Մուդանիա)՝ Փոյուզիայում: Th. Reinach-ը, «Revue celtique», XV, 1894, էջ 209, տարօրինակ կերպով Հոմերոսի Ալիբը տեղադրում է Իսպանիայում: Ուրիշներ մտաբերել են Քուլգար-մադանը Կիլիկիայում, ուր կան արծաթի հանքեր: Ալիբի հավանական է, որ Ալիբը և Խալիբը նույնն են (Նմմտ. Խալիբի և Ալդի՝ Ուրարտուի աստծու անունը): Գուամուշխանն (արծաթի հանք) կարող է լրիվ համապատասխանել բանաստեղծի ἀργύρον γενέσθη-ին: Ժողովրդի անունը ոչ մի կապ չունի ո՛չ ἄλιζων-ի (պարծենկոտ), ոչ էլ ἄλιζωνος-ի (ծովով եզերված) հետ: Տոմաշևից (Pauly-Wissowa) Alizones անվան երկրորդ տարրի մեջ տեսնում է իրանական zana-ն:

² Մաքսոն, XIII, 1, 8, XIV, 1, 40, տրերների մասին, նյութեր օգրիսների մասին և նրանց ներխուժման՝ Փոքր Ասիա: Պաղոմ, IV, 36, 5, Ստրիմոնի տրերները Քրակիայում: Քոնդը, գավառ Գոգարենի՝ Աշխարհացույց, էջ 38, այժմյան Տրիալիթը՝ վրացերեն, Տոմաշևից Քոնդը նույնացնում է Τρῆρες-ի հետ՝ Die alten Thraker, «Sitzb. der Kais. Akad. d. Wiss.» և Pauly-Wissowa, տրերների մասին:

Քրակիայից Փոքր Ասիա ներխուժման հետ կապված իրադարձությունների ժամանակ: Քրակիայի մի ուրիշ ժողովուրդ՝ օդոմանտները, որոնք զբաղեցրել էին Օրբելոս լեռան ստորոտում Ստրիմոնի գետաբերանը, նույնպես երևան են գալիս Փոքր Ասիայում Մինոպի մոտ և Հայաստանում, ուր Ալիլիսենների շրջանը կրում է Օդոմանտիս նշանակալից անունը, և Փոքր Հայքի երկու գավառներ կոչվում են Օրբիսենե և Օրբալիսենե¹:

Վերջապես, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում կան համանուն բնակավայրեր, ինչպես Սատալա, էրիզա Փոյուզիայի սահմանների վրա, Կարալա՝ Լիդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Հարպասոս՝ գետ Կարիայում և Հայաստանում²:

Տեղանվանական նմանությունները, հավանաբար, խոսում են էթնիկական տեղափոխման մասին՝ արևմուտքից արևելք, և դրանով նպաստում Հերոդոտի վկայությունը՝ հայ-փույուզիական ցեղային հարաբերությունների վերաբերյալ:

Թեսալական տեսությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից է գալիս: Նրա հեղինակները Ալեքսանդրի բանակի երկու սպաներ են՝ Կիրսիլոս Ֆարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին:

Այս հեղինակների գործը մեզ չի հասել: Մենք նրան ծանոթ ենք միայն հետագա գրողների մեջբերումներից: Հայերի թեսալական ծագման մասին եղած կարծիքը փոխանցվել է երկու իրար ժամանակակից հեղինակների՝ նշանավոր աշխարհագետ Ստրաբոնին և պատմիչ Հուստինոս-Տրոգոս Պոմպիոսին: Նույնիսկ հնարավոր չէ իմանալ, թե նրանք սպաների դրքի բնագրից են օգտվել, թե նրան երկրորդ ձևերից են ծանոթ: Նախ տեսությունը ամփոփենք, ըստ Ստրաբոնի:

Արմենիա անունը, ըստ այս հեղինակի, գալիս է Արմենիոն քաղաքի բնիկ Արմենոսի անունից: Արմենիոն քաղաքը Թեսալիայում է գտնվում, Բուրեյիս լճի մոտ, Ֆերեսի և Լարիսայի միջև: Արմենոսը մասնակցել է Յասոնի արշավախմբին, որը դեպի Կողքիս կատարած իր ճանապարհորդու-

¹ Զեռոգոս, V, 16, VII, 112, 'Ὀδομάντοι: Փուլիդիդես, II, 101՝ Մինոպում: Ստրաբոն, XII, 3՝ էպոնիմ 'Ὀδομος-ը Արևսի կամ Պայոնի որդին է: Զեռոգոս, V, 16՝ 'Ὀρβηλός: Գիզոս, XX, 19: Ստրաբոն և Պտղոմ., III, 9՝ 'Ὀρβηλία: Պտղոմ., V, 6՝ 'Ὀρβητιών: 'Ὀρβηλιών: Փոքր Հայքում:

² Ramsay, Asia Minor, էջ 45 և շար., էրիզա Բնդոսի (Գալաման) ակունքի վրա, նրա եպիսկոպոսը Քաղքեդոնի ժողովում՝ 451 թ.: Զիբոկլիս 'Ερεζος: Ագաբանգեդոս, էջ 30, Երէզն-աւան, էջ 409՝ Գիւղ Երիզայ, Ալիլիսենների կենտրոն, այժմյան Էրզինջյան (Երզնկա): Սատալա, Սարդեսից (այժմյան Սանդալ) արևելք: Պտղոմ., V, 2, 17: Ramsay, Asia Minor, էջ 30: Սատաղ՝ Ալիլիսենների սահմանի վրա: Փավստոս, III, 7 և 21: Cumont, Studia Pontica, III, № 34: Καβάλαι: Լիդիայի ժողովուրդ: Զեռոգ., III, 90: Cedrenus, II, էջ 266, հրատ. Bonn: Ramsey, նշ. աշխ., էջ 359: Καβάλαι: Ramsay, նշ. աշխ., էջ 252: Καβάλαι Հայաստանի Հիսպրիտիսում: Ստրաբ., XI, 14, 9 = Հայ հեղինակների Սպերը այժմյան Իսպիրը:

թյան ժամանակ հասել է մինչև Կասպից ծով, անցնելով Իբերիան, Ալբանիան, Մեծ Հայքի և Մեդիայի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը (Jasonia) և այլ բազմաթիվ հուշարձաններ: Արմենոսի ուղեկիցները մասամբ գրավել են Ալիլիսենեն, որը նախապես գրավված էր ծոփացիներից, մասամբ էլ՝ Սու(ս)պիրիտիսը մինչև Կալաբեն և Ադիաբեն, Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Հայկական Արաքսն այդպես է կոչվել ի նմանություն Թեսալիայի Պենեսոս գետի, որը հնում կոչվում էր Արաքս, որովհետև նա անցք էր բացել Օսոս և Օլիմպոս լեռների միջև թեմպեական դաշտի միջով՝ ծով թափվելու համար: Հայաստանում Արաքսը, լեռներից գահավիժելով, հին ժամանակ ողողում էր դաշտը և, ելք չգտնելով, ընդարձակ ծով էր կազմել: Յասոնը, Թեմպեի օրինակով, իբր թե ճեղքվածք է բաց արել և ջուրը հոսեցրել դեպի Կասպից ծովը: Այդ կերպով արաքսյան դաշտը ազատվել է ջրից, և Արաքսն իր ընթացքը շարունակել է դեպի ծով¹:

Աինիանները, որոնք ապրում էին Թեսալիայի հարավում և այնտեղից էտ մղվեցին դեպի Օիտա լեռը՝ Աինիանայի շրջանում, գաղթել են Ուլտիա և այնտեղ հիմնել Աինիանա քաղաքը: Այդ ժողովրդի մի մասը տեղավորվել էր Հայաստանի վերևում, Տավրոսի ճյուղ Աբոսից և Հիբարոսից այն կողմը: Աբոսն իշխում է այն ճանապարհի վրա, որը տանում է դեպի Էկբատան՝ Բարիսի տաճարը²:

Տրոգոս Պոմպիոսը Ստրաբոնի ժամանակակիցն է, և նրա պատմական գործը մեզ հասել է Հուստինոսի համառոտագրությամբ, որը երկրորդ դարի հեղինակ է: Հուստինոսը Կիրսիլոսին և Մեդիոսին չի հիշատակում, բայց այն, ինչ պատմում է հայերի ծագման մասին, գալիս է այդ պատմիչներից:

Նրա համար նույնպես թեսալացի Յասոնի ուղեկից Արմենիոսը Հայաստանի թագավորության հիմնադիրն է: Թեսալիայի թագավոր Պելեասը, ցանկանալով ազատվել Յասոնի նման վտանգավոր մրցակցից, նրան ուղարկում է Կողքիս, հրամայելով փնտրել հուշակավոր Ոսկեգեղմը: Նա հույս ուներ, որ Յասոնը կկործանվի այդ վտանգավոր ճանապարհորդության ընթացքում: Յասոնը՝ քաջարի ընտրյալ երիտասարդների գլուխն անցած, հաջողությամբ կատարում է հանձնարարված առաջադրանքը: Երբ վերադառնում է, Պելեասի որդին նրան արգելում է երկիր մտնել: Յասոնը բռնում է վերադարձի ճանապարհը և գնում Կողքիս՝ իր Մեդեա կնոջ ուղեկցությամբ, որը Կողքիսի թագավորի աղջիկն էր: Մեդեայի՝ Աթենքի թագավորի հետ առաջին ամուսնությունից ունեցած որդին՝ Մեդոսը, նույնպես իր հետ էր: Յասոնը հաշտվում է իր աներոջ հետ: Ապա պատերազմ է վարում ու նվաճում բոլոր հարևան ժողովուրդներին:

¹ Ստրաբոն, XI, 14, 13:

² Նույնը, II, 3, 21. IX, 5, 22. XI, 14, 14:

Հերակլեսից և Լիբերից (Բաքոս) հետո, որ երբեմն իշխում էին, ինչպես ասում են, Արևելքում, Յասոնն առաջինը եղավ, որ հպատակեցրեց Արև-վելքը: Նրա պատվին տաճարներ կառուցեցին՝ ինչպես մի աստծո: Սա-կայն Ալեքսանդրի զորավար Պարմենիոնը քանդել տվեց այդ տաճարնե-րը, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա ուրանալ Ալեքսանդրի փառքն Արևելքում: Յասոնի մահից հետո Մեդոսը ի պատիվ իր մոր կառուցեց Մեդե քաղաքը և ստեղծեց մեղացիների թագավորությունը՝ Արևելքի հզոր պետությունը:

Արմենիոսը, որը նույնպես Թեսալիայից էր և Յասոնի զորավարներից մեկը, հավաքեց այն զորքերը, որոնք Յասոնի մահից հետո թափառում էին ամենուրեք, և հիմնեց Հայաստանի թագավորությունը¹:

Կիրսիլոսն ու Մեդոսը, ինչպես երևում է, շոշափել են նույնպես մե-ղացիների ծագումը և նրանց բխցրել են Մեդեայի որդի Մեդոսից: Ստրա-բոնը նույնպես չի անգիտանում այս կետը²:

Մի ոմն հեղինակ Անթիպատրոս, որն այլպես անծանոթ է, համաձայն է թեսալիացի պատմիչների հետ, թե հայերը սերում են Արմենիոսից, բայց նրան Հոռոսի բնիկ է համարում և ոչ Թեսալիայի³:

Ինչ արժեք ունեն այս տեղեկությունները պատմական առումով: Ստրաբոնի նման քննադատական մի միտք գնահատել է թեսալական տեսությունը, ի նպաստ դրան իր կողմից ավելացնելով մի քանի գծեր: որոնք ընդհանուր են թեսալիացիների և հայերի համար: Սրինակ, երկու ժողովուրդների զործածած հագուստները՝ լայնաձիգ պատմուճանը, որ ող-բերգությունների մեջ կոչում են թեսալական և կապում են կրծքներին, ու այն վերարկուն, որ դերասանները հագնում են թեսալական ձևով. ձիա-վարություն կիրթը, որ նույնպես ընդհանուր է թեսալիացիների և հայերի համար, ինչպես նաև մեղացիների:

Հակառակ նշանավոր աշխարհագետի հեղինակությանը, Կիրսիլոսի և Մեդոսի տեսությունը քննադատության դիմանալ չի կարող: Նա հիմ-

նրված է մի քանի թեսալական անունների մերձեցման վրա՝ Արմենիոն, Յասոնիա, Արաքս, Աինիանե, Օիտա, որոնք ենթադրաբար գործածվում են նաև Հայաստանում: Այդ դրույթի համար հրապուրիչ կետ է հանդի-սանում, անշուշտ, 'Αρμενία-ի համեմատությունը 'Αρμένιον-ի հետ, որը կա-րող էր վարկ ունենալ, և թեք քմահաճ զուգահեռի մեջ դրված չլինել Μεγδα-ի և Μεγδα-ի համեմատության հետ: Գրան մենք կանդրադառնանք: 'Ιασόνιον—Յասոնի սրբավայր, պակաս զոդեցություն չի գործել թեսալիա-ցի հեղինակների վրա: նրանք, անշուշտ, տեղական մի բառ են գտել, որ նշանակում էր «սրբավայր», և ընդունել այն որպես Յասոնիոն: Որոշ խար-խափումից հետո կարելի է եղել տվյալ բառի իմաստը ճշտել: Դա jazana բառն է, որի պարսկական ձևն է՝ à-yadana, yaz «զոհել» բառից: Jazana — զոհաբերության վայր, «տաճար»՝ համապատասխանում է սանսկրիտ yajana-ին¹: Թեսալիացի սպաները yazana-ում տեսել են հունարեն (ζῶ) 'Ιασόνια «Յասոնի տաճար»-ը և Յասոնին դարձրել երկրի հերոս:

Արաքս անվան վրա հիմնված փաստը կորցնում է իր արժեքը, քանի որ այդ բառը գործածվում է շատ երկրներում: Սկյուլիները, կիմմերները գործածել են Արաքսը այժմյան Վոլգայի համար: Դա Պոնտոսում Թերմո-դոնի հին անունն է: Միջազգային խառնուրդից հետո այլ ձևով Արաքս է կոչվել: Պարսկաստանի մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը նույնպես ուներ իր Արաքսը: Նույնիսկ Իլլիրիայի մի ժողովուրդ Araxi անունն էր կրում²:

Գալով այն ավանդության, թե իբր Արաքսի հովիտը հեռավոր ժամա-նակներում լիճ կամ ձահիճ էր կաղմում, և թե այն չորացել է ջրերի դեպի Կասպից ծովը ճանապարհ բանալու հետևանքով, դա երկրաբանական տե-

¹ K. Kiepert-ը, Lehrbuch der alten Geographie, § 70, առաջինն է հասկացել Յասո-նիայի ծագումը, բայց սխալմամբ վերագրել է Yasna-ին: Reinach-ը, Noé Sangariou, 1913, էջ 61—62, կարծում է, թե յասոնիաները պետք է որ հայկական մեծ yazatas-ներից մեկի տաճարները եղած լինեն, զուցե՝ Վահագնի: Մարկվարտն էր, Südarmanien und Tig-risquellen, 1930, էջ 535, որ առաջարկեց yazana: Դարեհը, Բահիստանի (Թիսուսում) ար-ձանագրության մեջ, տող 14, խոսում է ayadana «տաճարներ»-ի մասին: Սպասված ավես-տական ձևը պետք է որ yazana լինի, որ երաշխավորված է սանսկրիտ yajana-ով: Այնու-հանդերձ, մի էական կետ լուսարանվելու կարիք ունի. ո՞րտեղից է հայերին հասել yazana-ն: Արդյո՞ք մեղական փոխառություն է, ուրեմն՝ արմենյան տիրապետությունից առաջ:

² Սկյուլիների Արաքսը, Չերոզոս, IV, 16, կամ Մասագետների մոտ, Ստրաբոն, XI, 11, 6: Հերոդոտը, ակներևաբար, Մանայի սկյուլիներին շփոթել է տափաստանի սկյուլիների հետ, ասելով, թե Արաքսի (Վոլգայի) ակունքը գտնվում է Մատինե երկրում (Ուրմիա լճի մոտ): Թերմոդոնի հին անվան մասին տե՛ս Տիգրանի պատմաբան Մետրոդոր Սկյուպիացու մոտ: Müller, Fragm. Hist. Graec., III, էջ 204: Արաքս՝ Պարսկաստանում, Ստրաբ., XV, 3, 6: Արաքս՝ Լիկիայում, Polyhistor: Müller, նույն տեղում, III, էջ 235: Պելոպոնեսում՝ Ստրաբ., VIII, 2, 3, Պլին., VI, 13: 'Αρξαι: կամ 'Αρξαι: Իլլիրիայում, Polyhistor, քաղված Ստեփա-նոս Բյուզանդացու կողմից:

¹ Հուստինոս, XLII, 2, 3:

² Ստրաբոն, XI, 14՝ τοὺς Μῆδους καὶ Ἀρμένιους συγγενεῖς πῶς τοῖς Θετταλοῖς εἶναι καὶ τοῖς ἀπὸ Ἰάσονος καὶ Μεδείας:

³ Անթիպատրոսը հիշատակված է Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից՝ Ἀρμενία բառի տակ: Frag. Hist. Gr. IV, 306: Նա նշում է նաև Եվդոքսին, բայց չի հիշատակում Հե-րոդոտին, ոչ էլ թեսալիացի պատմիչներին:

Եվստաթիոսը, Թեսալոնիկի եպիսկոպոսը (մահ. 1193 թ.), երկրորդ դարի հեղինակ. Գրոնիսիոս Պերիեզետեսի «Աշխարհի նկարագրության» մեկնարանության մեջ մեջբերում է: կատարում հայերի ծագման մասին եղած կարծիքներից՝ 1. ἀπὸ τίνος Ἀρμενίου Ροδίου ἀνδρός, առանց նրա հեղինակ Անթիպատրոսի անունը տալու. 2. κατὰ δὲ ἄλλους Ἀρμενία ἢ χῶρα λέγεται ἐπωνύμιος Ἀρμενίου ἥρωος ἐξ Ἀρμενίου πόλεως Θετταλικῆς, συστρατεύσαντος ἐκεῖ τῷ Ἰάσωνι 3. Ἴστορον ὅτι Ἡρόδοτος τοὺς Ἀρμενίους Φρυγῶν ἀποίκους φησὶ: նա ավելացնում է Եվդոքսի վկայությունը, հավանաբար ըստ Ստեփանոս Բյուզանդացու, որտեղից նա, փոխ է առել Անթիպատրոսի կարծիքը:

սակետից ինչ-որ հիմք ունի, բայց Յասոնն այստեղ վճռականապես դեր չունի¹:

Թեսալիայի Աինիանների և Օիտայի բաղդատուները Հայաստանի Աինիանայի և Ուլիտիայի հետ՝ զուտ ենթադրական է: Ուլիտիան՝ դա Օտենենն է, Ուտին՝ հայկական հայտնի նահանգներից մեկը: Աինիանան, հավանական է, Հանին է՝ Փայտակարանի գավառներից մեկը: Փայտակարանը հայկական նահանգ է Արաքսի ստորին հոսանքի վրա²: Ուտին հայկական ժամանակաշրջանում չէր տարածվում մինչև Արաքսը, բայց հայտնի չեն նրա սահմանները թեսալիացի սպաների ժամանակ: Համենայն դեպս, Հերոդոտի Ὀΰτιοι ժողովրդի մասին չէ խոսքը՝ Դարեհի արձանագրությունների Yantiya-ի, որը վրանաբնակ մի ցեղ էր: Թեսալիայի աինիանները պետք է որ տեղավորված լինեին Արոսի և Նիբարոսի վերևում: Անշուշտ, մարդ հակվում է մտածելու Կամսարականների ամբողջ Անիի մասին, որը հետագայում դարձավ Բագրատունիների մայրաքաղաքը³:

Ստրարոնի դիտողությունները, որպես բանահյուսական նյութ, հետաքրքրական են, բայց նրանց նշանակությունը շատ է նվազում, երբ վիշալակոչվում են երկար հագուստները, որոնք ցուրտ երկրներում ընդհանուր գործածություն առարկա են:

Հարցի առանցքը, իհարկե, ենթադրյալ հարաբերությունն է Արմենիոն անվան և Հայաստանի (Արմենիա) միջև: Հոմերոսը Թեսալիայի քաղաքը կոչում էր Օրմենիոն: Արդյոք դա նույն Արմենիոնն է, թե նրանից տարբեր

¹ Արտաքերթրեսի ժամանակակից Քասեթոսը արդեն այն կարծիքն է հայտնել, որ Հայաստանի դաշտերը ծածկված են եղել ծովով, Ստրարոն, I, 3, 4: Լինչը նույնպես նույն կարծիքին էր՝ Armenia, II, էջ 404: Թեսալիացի պատմիչներն ուզեցել են ասել, թե Արաքսը իր անունն ստացել է հունարեն ἄραξω կամ ῥάσσω («հարվածել, բախել ժայռերին») բայից, ինչպես Καταρράχτης, Փոյուզիայի գետը: Հեռոզ., VII, 26: Τάσσω-ից ստացվում է τάξις, ἄραξω-ից էլ կարելի է սպասել ἄραξις, ἄραξος, aragh-ից S-ի հավելմամբ: Իրաներեն aragh-s կամ ragh-s կտար araxša, raxša, ինչպես baxšā bag-s-ից, taxša՝ tag-s-ից: Հայերեն նրախ-ը առեղծվածային է, գուցե, հունական և իրանական ձևերի միացումն է: Հայերենի սպասված ձևը Արաժ կամ էրաժ կլինի: Ժողովրդական Արազ-ը հայտնի է արդեն Քեոփիլակոսն Սիմոկատային (III, 6, 16): Արդյոք այն Արաժի՞ց է, թե պարսկական արդի Արազ ձևից: Մենք կարծում ենք, որ այն վայրի անունը, որ Ագաթանգեղոսի մոտ (էջ 315) անվանված է Երազ-ամոյն, պարունակում է Արազ—Արաքս-ը և կազմված է ծովամոյն-ի նման (հմտ. արդի Արազայանը): Պատմիչը տեսել է այստեղ Երազ (eraz) բառը և Տիրին դարձրել է Երազահան աստված: Մարկվարտը (Südarmanien, էջ 15—16) ածանցել է Rxsā-n ark «գալիել» և rigo «ոտոգել» ձևերից:

² Աինիանի նույնացումը Հանիի, Անիի հետ Անգրեսանին է պատկանում, Pauly-Wis-sowa:

³ Արոս լեռը Սրմանցի մասսիվն է, թրքական Բին-գյուլը և մինչև Արարատ երկարող լեռնաշղթան: Արոսն իր անունը ստացել է, գուցե, ջրերի աստված Ապամից (նապատ), ինչպես Նպատը՝ Νεφέτης (Ապամ) = նպատ:

է: Հարցը վիճելի է: Անուններն, այնուհանդերձ, նույնն են: Դա մեզ համար բավական է: Հոմերոսը երկու անձնավորություններ է ճանաչում, որոնք Օրմենոս անունն են կրում¹: Բացի այդ, Արմենոսը թեսալական անուն է՝ վկայված մի արձանագրության մեջ²: Հետաքրքիր է նկատել, որ Նիփոսս քաղաքն, ըստ Հեսիոդոսի, կոչվում էր 'Αρμένη: Մինուպի ծովածոցը նույնպես ծանոթ է 'Αρμένη կամ 'Αρμένη անվան ներքո: Պափլագոնիայի մի գյուղ կոչվում էր 'Αρμένη, և այն լեռնաշղթան, որը բարձրանում է Քուրթիայի մայրաքաղաք Անկարայի հյուսիսում, նույնպես կոչվել է 'Ορμένιον ὄρος³:

Հնդունենք, որ օ-ով ձևը նախնական է և հետագայում օ-ն փոխվել է ա-ի: Համեմատվող անունների ստուգաբանությունը հայտնի չէ, և ոչինչ չի կարելի ասել նրանց հարաբերության մասին լեզվաբանական տեսակետից: Սակայն պատմաբանները լուրջ առարկություն են հակադրել: Նրանք ասում են, թե հայերի անունը առաջին անգամ երևան է գալիս Դարեհի արձանագրության մեջ Armina «Հայաստան» և Arminiya «հայ և Հայաստան» ձևով, և թե այդ անունը պարսիկներից է անցել հույներին⁴: Այդ դեպքում այլևս չի կարող հարց ծագել այդ անվան թեսալական և ընդհանրապես արևմտյան ծագման մասին: Այդ տեսակետը միահամուռ ընդունվում է, բայց մեր կարծիքով՝ իզուր:

Հեկատեոսը իր գործը գրել է Դարեհի արձանագրությունից առաջ, և նա հիշատակում է 'Αρμένιον⁵: Հույները հայերին ճանաչելու համար պարսկական միջնորդության կարիքը չունեին: Նրանք Սև ծովի ափին,

¹ Հոմերոս, II, II, 734՝ 'Ορμένιον, IX, 274. 'Ορμένιος՝ սպանված Քեկրոսի կողմից. XII, 187՝ մեկ ուրիշ Օրմենոս. X, 266 և Od., XV, 413՝ 'Ορμένιος: Դեմետրիոս Սկեպտիցոսը ի վեր, ինչպես գրում է Ստրաբոնը, IX, 5, 18, Օրմենիոնը և Արմենիոնը նույնացվել են: Նույնիսկ մի էպոնիմ է հնարվել՝ Թեսալիայի թագավոր Օրմենիոսը, որի աղջկա հետ ամուսնացել էր Հերակլը, Դիոդոր, IV, 37, 4:

² Revue Epigraphique, I, 1913, էջ 73 և 205:

³ Պտղոմ., V, 1, 3: Այդ լեռն յաժմ կոչվում է, ըստ Կ. Սյուլլերի, Օրենդազ, Քուրթական քարտեզում՝ Իշիկ-դազ: Արմենի գյուղ՝ Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ:

⁴ Բահիստանի (Բիստուն) արձանագրության մեջ՝ Armina «Հայաստան», Arminiya «հայ»: Arminiyaի օգտագործված է այնպիսի դեպքում, երբ խոսքը մի ամբողջ մասին է՝ dida Arminiyaի «ամբողջ Հայաստանում» կամ ավելի ճիշտ՝ «հայկական երկրում»: Bartholomae-ն, Altiranisches Wörterbuch, էջ 197, նման դեպքերում կարդում է Armaniyaի հակառակ Weisbach-ի, Die Keilinschriften der Achämeniden, որը կարդում է Arminiyaի: Նոր-էլամերեն տեքստը ամենուրեք ունի Har-mi-nu (Harminu-ya, Harminu-ya-ir, Harminu-ya-ip), մի բան, որ չի հաստատում Armaniyaի ընթերցումը. Arminiyaի ավելի ճիշտ է:

⁵ Müller, Fragm. Hist. Graec., I, էջ 13: χαλδῆος πρὸς νότον 'Αρμένιοι ὀμοῦρεοισι.

հայերին մոտիկ, ծաղկուն, բարգավաճ գաղութներ ունեին: Բավական է միայն նշել Տրապիզոնը, որ հույներն էին հիմնել և որը ծառայում էր որպես ապրանքափոխանակութայն գլխավոր կենտրոն ներքին երկրների հետ, ներառյալ Փոքր և Մեծ Հայքը: Ըստ նվաճարների մոտ պահպանված ավանդութայն, Տրապիզոնի հիմնադրումը տեղի է ունեցել VIII դարում (մ. թ. ա.), ուրեմն՝ ուրարտական դարաշրջանում: Այդ հունական ծովային գաղութները կապված էին իրենց մայր-երկրի հետ: Բնականաբար, այդ գաղութների միջոցով է, որ հայերի անունը հասել է հույներին, գուցե, ավելի առաջ, քան մեզացիների և պարսիկների հետ ծանոթանալը:

Ի վերջո՝ Ἀρμένιος հունական ձևը ավելի հին է, քան պարսիկների Armina-ն, որտեղ -en-ը փոխվել է -in-ի: Այսպիսով կվերանա մի անճիշտ առարկություն: Անշուշտ դա ոչնչով չի նպաստում Կիրսիլոսի և Մեղիոսի դրույթին: Եթե նրանք ոչ միայն ապացուցող հեղինակներ են, այլ նաև դրույթը առաջադրող, ապա նրանց գործը տանուլ է տված, որովհետև ապացույցը բավարար լուրջ չէ: Սակայն հնարավոր է, որ դրույթը նրանց հնարածը չէ, այլ մի ավանդություն է, որը նրանք աշխատել են հիմնավորել: Այդ դեպքում փաստարկի թուլությունը իրավունք չի տալիս մերժել ավանդությունը: Գուցե, Հերոդոտի առաջ քաշած ավանդությունն է նրանց ոգևորել: Անհավանական չէ, որ նրանք տեղյակ լինեին իրենց հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ պատմահոր ասածներին: Նրանց տեսությունը չի հակասում Հերոդոտի տեսությունը: Նրանց հետաքրքրել է հայերի անվան նմանությունը Օրմինիոն-ին կամ Արմենիոն-ին և այն միտքն է ներշնչել, որ հայերի բաժանումը իրենց համատոհմակիցներից տեղի էր ունեցել ոչ թե Փոքր Ասիայում, այլ Թրակիայում, որից հետո հայերը նախ հաստատվել են Թեսալիայում, իսկ հետագայում անցել Փոքր Ասիա և Հայաստան:

Գծաբխտաբար, Կիրսիլոսն ու Մեղիոսը մեզ ծանոթ են միայն ըստ Ստրաբոնի մեջբերումների: Նույնիսկ վստահ չենք, թե նա իր տեղեկությունները չի՞ քաղել միջնորդ աղբյուրից՝ Տիգրանի պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսիացուց կամ Թեոփանես Միտիլենացուց, որն ուղեկցում էր Պոմպեոսին՝ Հայաստանով նրա կատարած արշավանքում: Թե ինչ է մեզ հասել և թե որքան հարազատ է վերարտադրված բնագիրը՝ հայտնի չէ:

Չպետք է մոռանալ, որ մակեդոնացի աշխարհակալը Հայաստան չի մտել, և ոչինչ, ոչ մի փաստ մեզ թույլ չի տալիս ընդունելու այն տարածված կարծիքը, թե նա հպատակեցրել է Հայաստանը: Ուրեմն, այդ ե՞րբ և ի՞նչ առիթով են թեսալիացի սպաները կարողացել այցելել Հայաստան և այդքան արժեքավոր տեղեկություններ ստանալ: Նրանք ճանաչում են երկրի սրբավայրերը, շրջանները՝ Ուխտիան, Ակիլիսան, Սոֆենան,

Արաքս գետը, Արաքսեն հովիտը և նրա երկրաբանական անցյալը: Նրանք տեղյակ են Ուխտիայի քաղաք Աինիանայում կատարված հնագիտական հայտնաբերումներին, հելլենական զենքերի նմուշներին, պղնձյա առարկաներին և դամբարաններին: Նրանց հայտնի է նաև Անարիակայի պատգամախոսը¹:

Որ Կիրսիլոսն ու Մեղիոսը Հայաստանում անձամբ են հավաքել այս տեղեկությունները, պետք է դրան հավատալ:

Կիրսիլոսը անձանոթ ղեմք է, որը ոչ մի տեղ այլևս երևան չի գալիս²: Բայց Մեղիոսը Ալեքսանդրի մտերիմ բարեկամներից մեկը լինելու պատիվըն է իրեն վերագրել: «Թեսալիացի Մեղիոս»-ի մոտ է, որ խնջույքի ժամանակ, կերուխումի շափազանցություն հետևանքով, Ալեքսանդրը հիվանդացավ և ողբերգական վախճան ունեցավ³:

Մենք վստահ չենք, որ դա միևնույն Մեղիոսն է, որին էր վստահված նավատորմիղը նախ Պերդիկասի, ապա Անտիգոնոսի ճամբարում: Այդ ծովակալը, հավանական է, իր ասպարեզին վերջ տվեց Անտիգոնոսի անկման հետ միասին, որը 301 թվականի Իսպոսի ճակատամարտի անհաջող ելքից հետո ինքնասպան եղավ⁴: Նա չի հիշատակվում Անտիգոնոսի որդի Դեմետրիոս Պոլիորկետեսի օրով:

Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում իշխում էր Արտանդը (Արուանդ, Երուանդ): Նա թագավորական տիրոջ տեր էր ընդունել ոչ ուշ, քան 306 թվականին՝ Անտիգոնոսի և մյուս դիադոխների հետ միաժամանակ: Անտիգոնոսի հակառակորդ Եվմենեսը նեցուկ էր փնտրում Հայաստանում և թվում է, թե շահել էր Արտանդի բարեկամությունը: Սակայն Եվմենեսի մահից հետո և Անտիգոնոսի կառավարության ընթացքում Հայաստանի թագավորի կողմնորոշումը հայտնի չէ. գուցե, Եվմենեսի օրինակով Անտիգոնոսն ուղեցել է իր կողմը գրավել Արտանդին, նախատեսելով 301 թրվականի մեծ ճակատամարտը: Այդ նպատակով էլ, գուցե, Հայաստան էր ուղարկել Կիրսիլոսին և Մեղիոսին: Զուտ են թաղարություն, որը բխում է քաղաքական դրույթունից:

¹ Ստրաբոն, XI, 7, 1:

² Կիրսիլոս անունը նախօրոք հայտնի է: Այդ անունով մի անձնավորություն քարկոծվեց Թեսալիայի սին հակառակվելու համար: Գեմոսթենես, Oratio de Corona, ed. Voemelius, § 199, էջ 156:

³ Գիոդոր, XVII, 117, 1:

⁴ Գիոդոր, XIX, 69, 3. XX, 50, 3, նրա մասին այնպես է խոսում, որ հասկանալ է տալիս, թե նա արդեն հիշատակված անձնավորություն է: Այդ պատճառով հավանական է, որ նա հենց Թեսալիացին է:

ՆՈՐԱԾԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ուրարտու պետութեան կործանումը այն ելակետն է, որից սկսվում է նրա տերիտորիայի փոխարկումը Հայաստանի: Ուրարտուի անհետացման թվականը համարվում է 585-ը, և ընդունվում է, որ Կիաքսարի հաղթական բանակի վերադարձից հետո Փոքր Ասիայում վաղուց հաստատված հայերն անցան Եփրատը՝ հանգուցյալի ժառանգութեան տերը դառնալու համար:

Մենք այդ թվականն ընդունեցինք ոչ առանց վարանման: 521 թվականին հայերն արդեն երկրի տերերն են և զենքի ուժով այն պաշտպանում են Պարսկաստանի թագավոր Դարեհից: 585 և 521 թվականների միջև ընկած ժամանակը բավական չէ այդքան արմատական հեղաշրջման համար: Տեղին է Ուրարտուի անկման թվականը ետ տանել կամ, համենայն դեպս, հոգեվարքի ժամանակը հաստատել 616 թվականի, երբ սկսվում է պայքարն Ասորեստանի դեմ (որը նրա վերջնական կործանումով էր ավարտվելու 607 թ.) և 585 թվականի միջև, որը Լիդիայի դեմ հնգամյա պատերազմից հետո Մեդիայի տարած հաղթութեան թվականն է: Ուրարտուն չի երկվում այն տերութունների շարքում, որոնք այդ ժամանակաշրջանում առաջին դերերն էին խաղում քաղաքական թատերաբեմում, ինչպես Մեդիան ու Բաբելոնը՝ մեկ կողմից, Ասորեստանը, Եգիպտոսը և Լիդիան՝ մյուս կողմից: Եթե Ուրարտուն, որը մեծ պետություն էր, զուգուցից վրա լիներ, անշուշտ, իր դիրքը կդրսևորեր հակառակորդ այն ճամբարների միջև, որոնք մրցում էին մեծնող Ասորեստանին տիրանալու համար: Այդ ճակատագրական պահին, թվում է, Ուրարտուն արդեն փուլ էր եկել:

Ճիշտ է, որ Նաբոպալասարը 609 թվականին հիշատակում է Ուրարտուն Իզալայի շրջանում իր վարած պատերազմի ժամանակ: Սակայն հայտնի չէ, թե նա այդ անունով հին Ուրարտուն է հասկանում, թե Հայաստանը, նկատի առնելով, որ բաբելոնացիները շարունակեցին երկիրը կոչել հին՝ Ուրարտու անունով, նույնիսկ նրա հայացումից հետո, ինչպես երևում է Բահիստանի արձանագրության բաբելոնյան տարբերակից: Այդ նույն Իզալայի շրջանում է, որ 521 թվականին հայերը կռվում էին Դարեհի դեմ:

Հերոդոտը Նինվեի առումը զետեղում է 585 թվականի լիդիական պատերազմից հետո: Այս լուրջ սխալը, հավանաբար, առաջ է գալիս Ուրարտուի դեմ պատերազմը Լիդիայի դեմ պատերազմի հետ շփոթելուց: Նվաճել Ուրարտուն և այդ կողմից ինքն իրեն ապահովելուց հետո հարձակվել 614 — 612 թվականներին Ասորեստանի վրա, դա, իհարկե, Կիաքսարի համար

ձեռնառու էր: Եթե այդպես լիներ, ոչինչ չէր կարող արգելք հանդիսանալ, որ հայերը հենց այդ վայրկյանից Հալիս գետի ակունքից նետվեին դեպի Ուրարտու և տիրանային նրան: Մասսայական ներխուժման այդ պահն ընդունելով, հեշտ կլինի հասկանալ այն իրողութունը, որի մասին խոսում են թեսալիացի պատմիչները, և առաջին հայացքից բավական տարօրինակ է թվում այն, որ հայերը միտնվեցին մինչև Ասորեստանի սիրտը, մինչև Կալաբենն և Ադիաբենն: Ասուրական տիրութեան խորտակման խոտովահույզ ժամանակաշրջանը միայն կարող էր նման հանդուգն քայլերի հնարավորություն ընձեռել:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը պատմում են, որ Արմենոսի ուղեկիցները, այսինքն՝ առաջին հայերը, որոնք անցան Եփրատը, գրավեցին Ակիլիսենեն, Սի(ս)պիրիտը մինչև Կալաբենն և Ադիաբենն:

Ակիլիսենեն հայկական Եկեղյացն է՝ Փոքր Հայքի հարակից մարզը, և նրա գրավումը շատ բնական է:

Սիսպիրիտը Ճորոխ գետի վրայի հայկական Սպերը չէ. քանի որ այն հիշատակված է Կալաբեննի և Ադիաբեննի հետ, պետք է ենթադրել, որ դա Բատման գետի լեռնային շրջանի Շուպրիան է: Կալաբենն ասուրական մայրաքաղաք Կալխուի (այժմյան Նիմրուդ ընկավայրը) տերիտորիան է, իսկ Ադիաբենն երկու Զարբի միջև, Արբելայի շուրջն ընկած երկիրն է: Նկատվել է թրակիական կառուցվածք ունեցող գերեզմանների գոյությունը Մալաթիա—Խարբերդ—Դիարբեքիր գծի վրա¹: Գտնվել է նաև մի քանի գավառի դեմք փոյուզիական գլխարկով՝ Դեիր և Հարիր գյուղերի միջև մի ժայռի վրա, Արբելայից հյուսիս²: Այդ անսպասելի հայտնագործությունները ցույց են տալիս հայ-փոյուզիական «արշավողների» շարժման ուղղությունը և ապացուցում են, որ նրանց արկածային առաջխաղացումը մինչև Արբելա բոլորովին էլ երևակայական չէ:

Հիշենք ևս մի քանի ցեղերի, ներառյալ մուշկերի, այսինքն՝ փրոյուզիացիների, արշավանքները, ձեռնարկված Ռուսա II-ի ժամանակ, մոտավորապես 650 թվականին: Դա աստիճանական ներթափանցման փուլ է, մասսայական ներխուժումից առաջ, որը տեղի ունեցավ Ուրարտուի կործանումից հետո, մոտավորապես 615 թվականին:

Ոչինչ հայտնի չէ հայացած Ուրարտուի քաղաքական պայմանների կամ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից առաջ եղած փոփոխությունների մասին: Անտարակույս, այն մեղական պետութեան մասն էր կազմում, բայց թե ինչ հիմքերով՝ անհայտ է: Հին պատմագիրների տեղեկություն-

¹ Zeitschrift für Ethnologie, 1901, էջ 181 և 209:

² W. Belk, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, 1899, էջ 447:

ները մեղական պետութեան և նրա ազդեցութեան ուրտում գտնված ժողովուրդների անցյալի վերաբերյալ այնքան թերի են, որ անհնար է այնտեղից որևէ ստույգ բան քաղել պետութեան կազմակերպութեան, նրա վարչական համակարգի մասին: Սատրապական կարգը, անշուշտ, մեղացիների ստեղծագործութիւնն է: Հայաստանը արդյոք պարզապես սատրապութիւն էր կազմում, թե սատրապի կողքին, որը կենտրոնական իշխանութիւնն էր ներկայացնում, գոյութիւն ունէր ազգային առաջնորդ կամ թագավոր: Այս ամենը խավարով է պատած: Ավելի շուտ հնարավոր է պատասխան տալ՝ հիմնվելով մի քանի պատմվածքների մեջ եղած տրվյալների վրա: Որքան էլ նրանք առասպելական լինեն, այնուհանդերձ որոշ հիմք կարող են ունենալ: Ահա նրանցից մեկը, որը ծագում է Կտեսիասից:

Նինոսը, Ասորեստանի ավանդական հիմնադիրը, իր իշխանութիւնն սկսում է երկու հաջող արշավանքով: Առաջինն ուղղված է Արաբիայի թագավոր Արիախի դեմ, որն ստիպված է լինում դաշինք կնքել ներխուժողի հետ: Երկրորդ արշավանքն ուղղված է Բաբելոնի դեմ, որի թագավորը բռնվում է իր որդիների հետ և մահվան դատապարտվում: Դրանից հետո, շարունակում է պատմիչը, Նինոսը, մեծ բանակի գլուխն անցած, խոյացավ Հայաստանի դեմ, նրա քաղաքներից մի քանիսն այնպես քարուքանդ արեց, որ աճ ու սարսափ տարածեց երկրի բնակչութեան վրա: Բարզանես թագավորը, հասկանալով, որ ի վիճակի չէ դիմադրելու, ընդառաջ գնաց Նինոսին բաղում նվերներով և հայտնեց նրա հրամաններին հնազանդելու իր պատրաստակամութիւնը: Նինոսը նրա հետ մեծահոգի վարվեց, թույլ տվեց նրան իշխել, պայմանով, որ որպես դաշնակից զորքեր ու մթերք ուղարկի իր ճամբարը:

Այսպիսով ավելի ևս ուժեղանալով, Նինոսը մեկնեց Մեդիայի դեմ: Վերջինիս թագավոր Փառնոսը մեծ ուժեր կենտրոնացրեց Նինոսի դեմ, բայց հաղթվեց. նա կորցրեց իր զորքերի մեծ մասը և ինքն էլ իր որդիների ու կնոջ հետ գերի ընկավ ու խաչվեց¹:

Նինոսն իր բարեկամներից մեկին Մեդիայի սատրապ նշանակեց և շարունակեց իր նվաճումները: Տասնյոթ տարում նա հպատակեցրեց անսահման տերիտորիա՝ Նեղոս գետից մինչև Տանախս և Էգեյան ծովից մինչև Հնդկաստան: Պատմիչը տալիս է նվաճված երկրների լրիվ ցուցա-

¹ Գիողոր, II, 1. Μετά δε ταῦτα πολλοῖς πλῆθειν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλὼν καὶ τινὰς τῶν πόλεων ἀναστάτους ποιήσας κατεπλήξατο τοὺς ἐγχωρίους διώπες ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Βαρζάνης, ὁρῶν ἑαυτὸν οὐκ ἀξιόμαχον ὄντα, μετὰ πολλῶν δῶρων ἀπήντησε καὶ παν ἔφησε ποιήσειν τὸ προστατόμενον. Ὁ δε Νίνος μεγαλοφύχως αὐτῷ χρησάμενος τῆς τε Ἀρμενίας συνεχώρησεν ἄρχειν καὶ φίλον ὄντα πέμπειν στρατίαν καὶ τὴν χορηγίαν τῷ σφετέρῳ στρατοπέδῳ ἀεὶ δὲ μᾶλλον αὐξόμενος, ἐστράτευσεν εἰς τὴν Μηδίαν. Ὅδὲ ταύτης βασιλεὺς Φάρνος... ἀνεσταυρώθη.

կը. Եգիպտոս, Ասորիք, Կիլիկիա, Պամփիլիա, Լիկիա, Կարիա, Փոյուզիա, Միդիա, Լիդիա, Տրովադա, Հելլեսպոնտական Փոյուզիա, Պրուպոնտիս, Բյութանիա, Կապադովկիա, Պոնտոսի բարբարոս ցեղերը մինչև Տանախս: Ապա կաղուսիներ, թապիրներ, վրկանցիներ, դրանգներ, դարբիկներ, քարմանյաններ, խորազմացիներ, բորկանյաններ, պարթևներ, պարսիկներ, սուսացիներ, կասպիացիներ և, վերջապես, բակտրիացիներ, որոնց թագավորն էր Օքսիարտեսը:

Այս պատմութեան մեջ պարզապես ոչ մի բառ չկա, որ կարելի լինէր վերագրել Նինոսին կամ Ասորեստանի որևէ թագավորի: Նվաճումների ցուցակն արտացոլում է հեղինակի երևակայութիւնը:

Յուցակն ուրվագծում է Աքեմենյանների, և ոչ մի դեպքում Ասորեստանի, պետութեան ընդարձակումը: Ասուրական զորքերը երբեք չեն հասել Փոքր Ասիայի ծովափը, ոչ էլ Տանախսի փոքրը և ոչ էլ Հնդկաստանի սահմանները: Թվում է, թե ցուցակը թիված է այն երկրների ցանկի վրա, որոնք մասնակցել են Քսերքսեսի արշավանքին: Արաբիայի, Հայաստանի, Մեդիայի հպատակեցումը չի կարող լինել այն ժամանակաշրջանում, երբ Բաբելոնը դեռևս նվաճված չէր, ինչպես հեղինակը հավանում է հաստատել. նրանց թագավորների համապատասխան անունները՝ Ἀριαῖος, Βαρζάνης, Φάρνος, ամենաշատը ցույց են տալիս մեղական ժամանակաշրջանը: Իհարկե, կարելի էր մտածել վերևում հիշատակված՝ Սարգոնի ժամանակակից երեք անձնավորութիւնների մասին, հատկապես Ուրարտու—Հայաստանի վասալ երկրներ Միդիայի տեր Էպարնուայի, Բուշուռի՝ Արիայի և Մուսասիրի՝ Ուրզանայի մասին: Սակայն Կտեսիասի հեղինակութիւնը այնքան խղճով է, որ նման համեմատութիւնը դարձնում է ցնորական: Շատ ավելի հավանական է, որ խոսքը հնարովի դեմքերի մասին է:

Կտեսիասի հորինածը հիմնված չէ՞ր արդյոք V դարի վերջում պարսկական պալատի ուրտում նրա լսածների վրա: Հետևաբար, պարսկական ուրտը դեռևս տեղյակ չէ՞ր, որ Հայաստանը ժամանակին թագավորութիւն էր կազմել, ինչպես Մեդիան և Արաբիան:

Քսենոփոնի Կյուրոպեդիան նույնպես թատերաբեմ է բերում Աստիագի և Կյուրոսի ժամանակակից Հայաստանի մի թագավորի: Դժբախտաբար, այդ գործը պատմական առումով ավելի արժեք չունի, քան Կտեսիասի պատմութիւնները: Դա ուսուցողական գործ է, որը ձգտում է օրինակելի մի վեհապետի նկարագիրը կերտել այնպես, ինչպես որ պատկերացրել է հեղինակը: Քսենոփոնի այդ փորձի արժանիքը շատ են շահագանցել: Կյուրոսի նկարագիրը դժգույն է և շատ ավելի անգույն, քան Հերոդոտի սքանչելի էջերում շարադրված՝ այդ նշանավոր թագավորի պատկերը: Քսենոփոնը պատմական բավական աղճատված մի կտավի վրա

նկարել է շինծու պատկերներ, երևակայական արկածներ, արհեստական իրադրություններ, միմիայն մի նպատակով, որպեսզի իր հերոսին զանազան հարցերի շուրջ ճառել տա և դրանով զարգացնել տա հեղինակի գաղափարները: Հերոսի իմաստակային ճամարտակուլությունը կարող էր որոշ հետաքրքրություն ներկայացնել, եթե այնքան տաղտկալի չլիներ: Այնտեղ չկա ոչինչ, որն արժանի լիներ մի մեծ աշխարհակալ առաջնորդի: Կյուրոսին վերագրված առաջինությունները միջակ, ոչինչ չներկայացնող բաներ են. նրա լավ բարքերը չեն բացառում ո՛չ խորամանկությունը, ոչ էլ խարեությունը: Նրա զինվորական արվեստը կայանում է հակառակորդի ճամբարում քայքայումն ու մատնությունը քաջալերելու կամ թըշնամու դեմ թակարդ լարելու մեջ: Կյուրոսը արդարասեր է, որովհետև գիտե արդարությունը ավարը բաժանել իր դաշնակիցների միջև և մթերքներ տալ ուղմիկներին: Հեղինակն ի դեմս Կյուրոսի երկինք է հանում միապետական կարգը, հիանում է նրանով՝ հակառակ իր դասընկեր Պլատոնի հանրապետական հայացքներին: Սակայն նա քաջություն չունի բացելու բաց այդ հանձն առնելու իր գրույցներում կամ ճառերում գոնե մեկ անգամ:

Բայց հարցն այդ չէ: Իր ջանքերն իրագործելու համար նա աղավաղել է պատմությունը. նա պատմական իրադարձությունների հետ այնպիսի ազատություն է վարվել, որ հատուկ է վիպասանին, առանց ակնածանք ունենալու ժամանակագրության և նույնիսկ աշխարհագրության նկատմամբ: Կիաքսարն Աստիագի հայրն էր: Նա նրան դարձնում է որդի և Կյուրոսի ընկեր, անշուշտ, որպեսզի կարողանա նրան վերագրել Ասորեստանի նվաճումը, որը Կիաքսարի գործն էր: Կյուրոսն ամուսնանում է Կիաքսարի աղջկա և ոչ թե Աստիագի աղջկա հետ և որպես օժիտ է ստանում Մեդիան և ոչ թե ուժ բանեցնելով Աժդահակի վրա: Զենք բարձրացնել իր աներոջ վրա, անշուշտ, չէր պատշաճի գաղափարական մի իշխանի: Ասորեստանի անկումը 612 թվականին՝ ներկայացված է որպես մի իրադարձություն, որը ժամանակակից է Սարգեսի 546 թվականի առումին և Բաբելոնի 538 թվականի գրավման: Բաբելոնի թագավորը կոչվել է Ասորեստանի թագավոր, հավանաբար, Հերոդոտի ազդեցության տակ, որը Բաբելոնը ներփակում է Ասորեստանի մեջ: Ըստ Կտեսիասի՝ Ասորեստանի վերջին թագավորը իր որդիներին ու գանձերը Պափլագոնիա է ուղարկում՝ նրանց ապահովելու համար: Քսենոփոնը դրանից եզրակացրել է, որ Պափլագոնիան Կապադովկիայի և Լիդիայի հետ Ասորեստանի դաշնակիցն էր, և, հետևաբար, Կրեսոսին դարձրել է Ասորեստանի թագավորի, ինչպես նաև Բաբելոնի թագավորի կողմնակից:

Կյուրոսի շրջապատը աղավաղված է. նա շրջապատված է հնարովի անձնավորություններով: Դրանցից ոմանք պատմական դեմքեր են, բայց խեղաթյուրված՝ ինչպես Գաբրիասը: Դա, անշուշտ, Հերոդոտի Գորբիասն

է՝ Ամերգիսի դեմ յոթ դավադրողներից մեկը: Քսենոփոնը նրան դարձնում է ասորեստանցի աստիճանավոր, որն ապաստանում է Կյուրոսի մոտ և Հերոդոտի Հարպագոսի դերն է խաղում: Նրա որդին սպանվել է Ասորեստանի թագավորի կողմից և ոչ Աժդահակի, ինչպես Հերոդոտն է կարծում, և նա սպանվել է որսի ժամանակ՝ ինչպես Կրեսոսի որդին: Քսենոփոնը նյութը վերցնում է դեսից-դեսից և իր ձևով մշակում: Քրիզանթասը Գաղատասը, Արասպասը, Փիրաուլասը և այլն նրա երևակայության քնազավառին են պատկանում:

Հայոց թագավորը նույնպես Կյուրոսի շրջապատին է պատկանում: Հարց է ծագում՝ Քսենոփոնի ստեղծագործության մի պարզ արտացոլումն է նա, թե, եթե նույնիսկ այդպիսին է, այսուհանդերձ ներկայացնում է Հայաստանի մի թագավորություն, որը գոյություն է ունեցել Աստիագի կամ Կիաքսարի, եթե ոչ Կյուրոսի, օրով:

Հիշենք, թե ինչ է ասվում այդ նյութի շուրջ: Դա շատ տեսակետով բնորոշիչ մի դրվագ է Կյուրոսի նկարագրի կապակցությամբ:

Աստիագի մահից հետո գահ է բարձրանում նրա որդի Կիաքսարը: Ասորեստանը սպանում է Մեդիային: Նա հպատակեցրել է սիրիական ժողովուրդներին, Արաբիայի թագավորին, վրկանցիներին, պաշարում է բակտրիացիներին քաղաքը, նա ընկճել է նաև Լիդիայի թագավորին, Կապադովկիայի թագավորին, երկու Փոյուզիաների բնակիչներին, պափլագոնիացիներին, հնդկներին, կարիացիներին, կիլիկիցիներին:

Այստեղ երևում է Կտեսիասի ազդեցությունը: Դրանք այն երկրներն են, որոնց նվաճումը Կտեսիասը վերագրել է Նինոսին: Վերջինս ձախողվել է Բակտրիանեում. բակտրիացիների պաշարումը այդ իրողության ակնարկումն է: Ասորեստանի թագավորը, հավաքելով մի մեծ բանակ՝ 60 000 ձիավոր և 200 000 ասպարակիր կամ նետածիգ, պատրաստվում է Մեդիայի վրա նետվելու: Կիաքսարն իր տրամադրության տակ ունի 10 000 ձիավորից և 60 000 նետածիգներից կամ ասպարակիրներից բաղկացած մի բանակ և հայկական ուժեր՝ 4000 ձիավոր ու 20 000 հետևակազոր: Նա օգնություն է խնդրում Կյուրոսի հայր Կամբիսից և Կյուրոսի հրամանատարության տակ ստանում է 30 000 մարդ:

Մի օր Կյուրոսն ասում է Կիաքսարին, որ ծախսել է Պարսկաստանից բերած ամբողջ դրամը՝ պարգևատրելով իր լավագույն զինվորներին: Իր բանակը Կիաքսարի ծախսով ապրելու պատճառով նա նպատակահարմար չի համարում նրանից փող խնդրել իր անձնական ծախսերի համար և մրտաժոժում է, որ պետք է այլ աղբյուրներ փնտրել: Նա հիշում է, որ Կիաքսարը ասել էր վերջերս, թե ժամանակին Հայաստանի թագավորը պատերազմ է վարել Աստիագի դեմ և, հաղթվելով, հանձն էր առել հարկ վճարել, զորք տրամադրել և բերդեր շկառուցել: Կյուրոսը նույնպես լսել էր, որ

հայոց թագավորը դադարել է իր պարտավորությունները կատարել, երբ իմացել է, որ Ասորեստանը պատրաստվում է հարձակում գործել Մեդիայի վրա: Եթե նրան հարկադրեք իր պարտքը կատարելու, անհրաժեշտ փողը կլինի: Ուժի դիմելը անխոհեմություն կլինի: Հայաստանի թագավորը կարող է թշնամու կողմն անցնել: Նախընտրելի է գաղտնի գործել և նրան ծուղակի մեջ դրել: Եթե ձակատ առ ձակատ հարձակում գործվի, նա կարող է ազատվել՝ փախչելով լեռները: Նախատեսվում է, որ Կյուրոսը արշավանք ձեռնարկի, իբր թե, ըստ սովորության, որսի է դուրս եկել հայմեդական սահմանի վրա:

Կյուրոսը, կասկած չարթնացնելու համար, սակավաթիվ ուղեկիցներ է վերցնում հետը: Որս անելով՝ նա հասնում է Հայաստանի սահմանը: Կիաքսարը, որն առաջնորդում է բանակին, ցույց է տալիս իբր գնում է այցելելու Ասորիքի սահմանի վրայի իր բերդերը, բայց շրջադարձ է կատարում, մտանում Հայաստանին և Կյուրոսից փոքր հեռավորության վրա դարան մտնում, որպեսզի նրա կանչին անմիջապես օգնության հասնի:

Կյուրոսն իր նպատակները հայտնում է զորքին: Մի ջոկատի հանձնարարում է գրավել այն լեռները, ուր կարող էր քաշվել հայոց թագավորը: Նա այդ ջոկատին հրամայում է հետախույզներ ուղարկել առաջ և եթե հայերի հանդիպեն՝ բռնեն նրանց, որպեսզի ահադանդ չտան: Եթե հետախույզներին չհաջողվի նրանց բռնել, պետք է այնպես պահեն իրենց, որ հայերը կարծեն, թե ավազակների են հանդիպել: Այսպեսով նրանց ուշադրությունը շեղած կլինեն իրենց երկրի գեմ ձեռնարկված արշավանքից: Այգալիսի կանխամիջոցներ ձեռք առնելուց հետո Կյուրոսը՝ բանակի գլուխըն անցած, ընթանում է դեպի Հայաստանի թագավորի մայրաքաղաքը: Նա նրան բանրի է ուղարկում և պահանջում ներկայանալ՝ հետք բերելով իր պարտքին համապատասխան հարկը և զորքերը: Կյուրոսը մտածում է, որ ավելի ազնիվ ու վեհանձն կլինի տեղեկացնել թագավորին, քան թե հարձակվել նրա երկրի վրա առանց նախազգուշացման¹:

Կուրը Հայաստանի թագավորին հանկարծակի է բերում և վրդովում նրան: Նա անմիջապես հավաքում է իր զորքերին և իր ընտանիքը՝ կնոջն ու աղջիկներին, կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին, և անդրանիկ որդու կնոջը, բոլորին ապահով տեղ՝ լեռներն ուղարկելով, ինքը ճամբար է դնում մի բարձունքի վրա: Սակայն, շրջապատված Կյուրոսի ուժերի կողմից, նա ստիպված ցած է իջնում ու ներկայանում ներխուժողի առջև:

Կյուրոսը նրանից բացատրություն է պահանջում, թե ինչու՞ դանց է առել իր պարտավորությունները և ի՞նչ կարող է ասել իրեն արդարացնելու համար: Հայոց թագավորն ընդունում է իր սխալը և փորձում արդա-

բանալ իր ազատասիրությունը: Նա ուզում էր ազատություն ձեռք բերել և այն թողնել իր որդիներին: Կյուրոսը պատասխանում է, որ, իհարկե, լավ բան է պայքարել ազատության համար, բայց երբ մեկը հաղթվում և աշխատում է խուսափել իր պարտավորությունները հաղթողների նրկատմամբ կատարելուց, ոչ թե գովասանքի է արժանի, այլ պատժի: Ուրեմն հանցավորության վճիռը անխուսափելի է: Մեղադրյալը կարող է երկու լուծումներից միայն մեկն ընդունել՝ կա՛մ հանձն շահնել իր գործած հանցանքը, այսինքն՝ ստել, կա՛մ ընդունել մահվան վճիռը:

Դատավարության տեսարանը տեղի է ունենում պարսկական ու մեդական առաջնորդների և Հայաստանի մեծամեծների ներկայությամբ: Հայոց թագավորի կալանավորված ընտանիքը նույնպես ներկա է, ինչպես նաև նրա անդրանիկ որդին՝ Տիգրանը, որն անձամբ ճանաչում էր Կյուրոսին՝ որպես ժամանակին նրա որսակիցներից մեկը: Տիգրանը, տեսնելով իր հորն սպառնացող ճակատագիրը, միջամտում է՝ նրան պաշտպանելու համար: Զրույց է սկսվում նրա և դատավոր Կյուրոսի միջև՝ սոփեստական զրույց, որը տհաճություն չէր պատճառի Սոկրատի զրույցների սիրահարներին, բայց որը սազական չէ հայ իշխանին: Քսենոփոնը հասկանում է անտեղիությունը և շտապում Տիգրանին ներկայացնել որպես մի սոփեստի հին աշակերտի: Անկասկած, Տիգրանը իր զրույցում ներկայացնում է իրեն՝ Քսենոփոնին: Կյուրոսին մի շարք հուզող հարցեր առաջադրելով՝ Տիգրանին հաջողվում է ազատել հորը: Բովանդակությունը երկար է, բավական է նրա էական մասն ամփոփել:

Տիգրանը գտնում է, որ իր հորը պատժելը օգուտ չէր բերի Կյուրոսի շահերին, որովհետև ամենևին խոհեմություն չէ ոչնչացնել մի մարդու, փոխանակ իր ծառայության մեջ ընդունելով նրան օգտագործելու: Եվ դա ավելի ևս ակնհայտ է դառնում, քանի որ մեղադրյալն ավելի խելոք է դարձել, երբ հասկացել է, որ ազատություն ձեռք բերելու ձգտումը վատացրնում է իր վիճակը: Նա համոզվել է, որ Կյուրոսը ամեն տեսակետից ավելի բարձր է կանգնած, քան ինքը: Նա ցանկացավ խաբել Կյուրոսին, բայց վերջինը կանխեց և նրան խաբեց՝ կուրի տեղ դնելով նրան. նա փորձեց թաքնված գործել, բայց Կյուրոսն ավելի հաջողությամբ գործեց՝ նրան անսպասելիորեն պատին սեղմելով: Կատարյալ պարտությունը մեղադրյալին շատ խելոք է դարձրել: Բնականաբար, խելոք դառնալու համար բավական չէ միայն այն գիտակցությունը, թե իրենից ավելի լավի հետ գործունի, պետք է նաև պատժի ենթարկել: Սակայն մեղավորն արդեն պատրժվել է, և պատժվել է հենց այն սարսափով, որ Կյուրոսը ազդել է նրան: Երկուսը մարդկանց ավելի է պատժում, քան իրական պատիժը:

Եթե Կյուրոսը վատահ չէ, թե Տիգրանի հայրը նորից չի գողոզանա և նոր անհանգստություններ չի պատճառի, կարող է գրավականներ պահան-

¹ Կյուրոսպեդիա, II, 4:

չել՝ ամբողջներ կառուցել, բերդեր գրավել, ավելի զորք, ավելի դրամ պահանջել: Մի խոսքով՝ Հայաստանի թագավորութունը կործանելով Կյուրոսն ինքն իրեն ավելի վնաս կպատճառեր, քան թե դա կկարողանար անել Տիգրանի հայրը:

Պաշտպանական ճառը հաջողութեամբ է պսակվում: Կյուրոսը դիմում է Հայաստանի թագավորին և հարցնում նրան, թե որքա՞ն զորք ու դրամ կտար, եթե ներվեր նրա հանցանքը: Մեղավոր թագավորը պատասխանում է, որ ինքն ունի 8000 ձիավոր և 40 000 հետևակազոր, իսկ իր հարստութունը 300 տաղանտից ավելի է, և Կյուրոսը կարող է այն գործածել ինչպես կկամենա: Կյուրոսը գիտե, որ հայերը պատերազմում են խաղերի (ոչ քաղղեացիների) հետ և ավելի արդար կլինեն վերցնել հայկական ուժերի կեսը՝ 4000 ձիավոր և 20 000 հետևակազոր: Գալով դրամին, թագավորը կվճարի 50 տաղանտ հարկի կրկնակին և նույնքան էլ կընծայի Կյուրոսին այն ծառայությունների դիմաց, որ նա խոստանում է՝ մատուցել հայոց թագավորին:

Այն ժամանակ Կյուրոսը հարցնում է, թե նա ո՞րքան կվճարի իր կրնոջն ու կալանավորված որդիներին փրկելու համար: Թագավորը պատասխանում է, որ կվճարի ինչքան որ կարողանա: Նույն հարցը նա տալիս է Տիգրանին իր կնոջ նկատմամբ: Տիգրանը պատասխանում է, որ ինքն իր կյանքը կվաճառեր նրան ազատելու համար: Կյուրոսը կանանց ազատում է կալանքից: Կյուրոսի և հայոց թագավորի միջև հաշտություն է կնքվում: Հայոց թագավորը Կյուրոսին ու նրա բանակին նվերներ է ուղարկում և երկու անգամ ավելի դրամ, քան Կյուրոսի պահանջածը: Շուտով Տիգրանի հրամանատարութեամբ դալիս են հայկական զորամասերը՝ Կյուրոսի արշավանքին մասնակցելու համար¹:

Ապա Կյուրոսը ջանքեր է թափում հայերի ու խաղերի միջև խաղաղություն հաստատելու համար: Դա հայոց թագավորին խոստացած ծառայությունն է՝ ընծայված դրամի փոխարեն: Նա հետախուզում է երկիրը և որոշում մի բերդ կառուցել այն բարձունքի վրա, ուր խաղերը լըրտեսներ էին պահում, և այնտեղ պարսկական զորքեր դնել: Կյուրոսն իր մարդկանց կարգադրում է զնալ գրավել այդ բարձունքը: Խաղական պահակազորքը ահազանգ է տալիս: Խաղերը հայտնի էին որպես այդ շրջանի ամենատաղմաշունչ բնակիչներ: Նրանք ամեն ուղղութեամբ շարժումներ են կատարում, բայց հաղթվելով ետ են քաշվում: Կյուրոսը գերի վերցրած խաղերին բացատրում է, որ ինքը նպատակ չունի խաղերին կործանելու, այլ ձգտում է նրանց հաշտեցնել հայերի հետ: Խաղերը խաղաղության կողմնակից չէին: Նրանք իրենք իրենց ապահով էին զգում լեռներում և

այնտեղից ցած էին իջնում՝ դաշտավայրերում ապրող հայերի ունեցվածքը հափշտակելու համար: Խաղ գերիներն ազատ են արձակվում և ուղարկվում իրենց մարդկանց մոտ, որպեսզի համոզեն նրանց հաշտություն կնքելու: Միսիան հաջողվում է: Հաշտություն է կնքվում՝ պայմանով, որ հայոց թագավորը խաղերին թույլ տա դաշտավայրի անմշակ հողերը մշակելու՝ սահմանված հողային հարկը վճարելով: Խաղերն իրենց հերթին հանձն են առնում հայերին շարգելել լեռների արոտավայրերից օգտվելու՝ որոշ տուրք վճարելու պայմանով:

Հայոց թագավորն ատաղձագործներ ու որմնադիրներ է ուղարկում, որոնք սկսում են նախատեսված բերդի կառուցումը: Այն կպահպանվի պարսկական կայազորի կողմից՝ երկու կողմերի խաղաղությունն ու բարիդրացիությունն ապահովելու համար²:

Կյուրոսը հեռանում է Հայաստանից՝ Ասորեստանի և Բաբելոնի դեմ արշավելու համար, և իր հետ է տանում հայկական զորքերը, հեծելազորը Տիգրանի հրամանատարութեամբ, իսկ հետևազորը՝ էմբասի առաջնորդութեամբ³: Նվաճումներն ավարտելուց հետո Կյուրոսը զբաղվում է նվաճված երկրների կազմակերպութեամբ: Նա սատրապներ է նշանակում Արաբիայում, Կապադովկիայում, Փոյուգիայում, Լիդիայում և Իոնիայում, Կարիայում, Հելլեսպոնտյան Փոյուգիայում: Կիլիկիան, Պափլագոնիան և Կիպրոսը սատրապներ չեն ստանում, բայց հարկ են վճարում³:

Կյուրոսը մահվան անկողնում իր վերջին կարգադրություններն է անում՝ նա պետությունը կտակում է իր անդրանիկ որդի Կամբիսին, իսկ կրտսեր որդուն՝ Թանառքսարին, նշանակում է սատրապ կամ փոխարքա մեդերի, հայերի և կադուսացիների վրա:

Ինչպես կարելի է նկատել, Հայաստանը կարևոր տեղ է զբաղում Քսենոփոնի Կյուրոսյեղիայում: Ի՞նչ պատմական արժեք է ներկայացնում նրա պատմածը Հայաստանի մասին:

Կյուրոսյեղիայի վիպական բնույթն արդեն բավական է կասկածանք հարուցելու համար: Ահա թե ինչու Հայաստանին նվիրված էջերը սովորաբար չեն ընդունվում և համարվում են պարզապես զուտ հորինվածք: Իհարկե, երևակայական տարրերի առկայությունն ակնհերե է, այսպես, օրինակ, թատերական տեսարանները սոփեստական երկար ատենախոսութեամբ և երկրորդական ու նկարագրական մանրամասնությունները: Սակայն կան որոշ կետեր, որոնք ուշադրություն են հրավիրում և նախնական քննություն պահանջում նախքան նրանց վավերականությունը մերժելը: Նշենք Հայաստանի թագավորի գոյությունը, որի անունը հեղինակը

¹ Կյուրոսյեղիա, III, 2, 3:

² Նույնը, V, 3:

³ Նույնը, VIII, 6:

¹ Կյուրոսյեղիա, III, 1:

չի տալիս, բայց ասում է, որ նա ունի երկու որդի՝ Տիգրան և Սաբարիս, և մի զորավար՝ էմբաս: Խոսվում է նաև հայերի ու խաղերի միջև եղած թշնամության և հաշտության կնքելու մասին:

Վերջին տեղեկությունը, այնուհանդերձ, ֆիկցիա չէ, այլ պատմական եղելություն: Խաղերը Ուրարտուի հին բնակիչներ էին: Նրանց դիմադրությունը երկրի նոր տերերին՝ հայերին, բնական է և պատմությանը համապատասխան: Կասկածելու պատճառ չկա: 401 թվականին, երբ Քսենոփոնը անցնում է Հայաստանի միջով, նա ոչ մի ակնարկություն չի անում երկու ժողովուրդների թշնամության մասին: Նրանց պայքարը, ուրեմն, այդ թվականից առաջ էր, և Քսենոփոնն իրավացի է այն զետեղելով Կյուրոսի ժամանակաշրջանում: Մինչև 401 թվականը խաղերն արդեն տեղի էին տվել հայերի ճնշմանը:

Ահա մի հատուկ կետ, որը մեզ որոշ վստահություն է ներշնչում, մեզ զգուշացնում հայոց թագավորի և նրա որդիների մասին ասվածը սկզբից և եթ մերժելու փորձի դեմ:

Հայոց թագավորի անձնավորությունը հասկանալու համար օգտակար կլինի այն համեմատել ուրիշ նման դեմքերի հետ: Այդպիսիներն են Ասորեստանի, Բաբելոնի, Արաբիայի, Կապադովկիայի, Սուդիանի թագավորները: Վերջին երեքը համապատասխանաբար կրում են Արագոս, Արիբախոս, Աբրադատաս անունները, բայց դրանով նրանք ավելի պատմական չեն, քան Հայաստանի, Ասորեստանի և Բաբելոնի անունուն թագավորները: Դրանք բոլորը մտացածին անձնավորություններ են, բայց իրականում մարմնավորում են գոյություն ունեցող կամ վերացած թագավորություններ: Այս իմաստով միայն կարելի է ասել, որ նրանք պատմական դեմքեր են:

Պետության կազմակերպման միջոցին Կյուրոսը սատրապներ է նշանակում Արարիայում, Կապադովկիայում, Մեծ և Հելլեսպոնտյան Փոյուզիաներում, Լիդիայում և Իոնիայում, Կարիայում: Երեք երկրներ՝ Կիլիկիան, Պափլագոնիան և Կիպրոսը սատրապներ չեն ստանում, այլ մնում են ազգային առաջնորդների ղեկավարության տակ, որովհետև կամավոր կերպով անձնատուր էին եղել Կյուրոսին¹: Սակայն նրանք նույնպես պարտավոր են հարկ վճարել:

Հայաստանն ու Սուդիանեն այստեղ հանդես չեն գալիս: Արարիան և Կապադովկիան վերածվում են սատրապությունների, որովհետև Ասորեստանի դաշնակիցներն էին: Սուդիանի թագավորը կամավոր կերպով անցել էր Կյուրոսի կողմը: Նա զոհվեց ճակատամարտի դաշտում: Այդ պատճառով նա պետք է օգտվեր Կիլիկիային, Պափլագոնիային և Կիպրոս-

¹ Նույն նկատառումներով Կամբիսը ներդաժտորեն է վերաբերվում փյունիկեցիներին, երբ նրանք մերժում են զնալ կովել Կարթեզոնի դեմ: Հերոդոտ, IX, 19:

սին վերապահված առավելությունից: Հայոց թագավորը, ավելի շուտ նրա որդին ու հաջորդը, որը Կյուրոսի ընկերն էր, մնում է նրա մոտ մինչև նրա մահը: Դրա շնորհիվ Հայաստանի պետությունը պահպանվում էր այնպես, ինչպես առաջներում, այսինքն՝ թագավորություն, որը կապված էր Կյուրոսի պետության հետ վասալական պարտավորություններով և ստիպված էր որոշ հարկ վճարել ու զինվորական օգնություն բերել անհրաժեշտության դեպքում:

Իր կյանքի վերջին օրերին Կյուրոսն իր որդի Քանաքսարին է հանձնում մեղացիների, հայերի և կաղուսացիների կառավարությունը: Տեքստն ասում է, որ նա նշանակվում է սատրապ, որն այստեղ «կառավարիչ» սովորական իմաստը չունի, այլ «թագավոր» կամ «փոխարքայի», և համապատասխանում է Կտեսիասի δεσπότης-ին, որտեղից և վերցվել է այդ հատվածը: Բացի այդ, ըստ Կտեսիասի՝ Կյուրոսը իր որդի Քանաքսարին է շնորհում պետության արևելյան մասը՝ բակտրիացիների, խորազմացիների, պարթևների, քարմանների երկրներ: Քսենոփոնը քմահաճորեն խեղաթյուրել է իր աղբյուրը¹:

Տիգրան անունը, որ հայ իշխանը կրում է, ինքնին հատկանշական է մեզ զբաղեցնող հարցի համար: Դա սովորական անուն չէ, ինչպես ուրիշ շատ անուններ, որոնց հանդիպում ենք ամենուրեք իրանական քաղաքակրթության աշխարհում: Ավելի ուշ Տիգրան անունը երևան է գալիս որպես բացառապես հայկական անուն, ընդունված Արտաշեսի թագավորական ղեկավարությամբ:

Տիգրան անունը, սակայն, ծագումով իրանական է: Առաջին անգամ այդ անունը կրում է Քսերքսեսի բանակի զորքերի առաջնորդը՝ Աքեմենյանների տոհմին պատկանող Տիգրանը:

Մի երկրորդ Տիգրան ծանոթ է մոտավորապես 391 թվականին: Նա Ստրութասի կամ Ստրուսեսի աղջիկներից մեկի ամուսինն է, մի զորավարի, որին պարսիկ թագավորն ուղարկեց Սարգես Տիրիբազի փոխարեն: Թագավորի քաղաքականությունը այդ ժամանակաշրջանում կայանում էր հերթով Աթենքն ու Սպարտան մրցակցության մղելու մեջ, հույս ունենալով նրանց ուժերը ջլատել: Ստրութասը Աթենքի կողմն անցավ, և սպարտացիների հետ կովի ժամանակ նրա փեսան՝ Տիգրանն ու իր կինը գերի ընկան, բայց խոշոր փրկանք վճարելուց հետո ազատ արձակվեցին²: Դրանից հետո այլևս այդ անունով պարսիկներ հայտնի չեն³:

¹ Կտեսիասն ասում է՝ Κύρος... Ταυοεξάρχην δε τὸν νεώτερον ἐπέστρεψε δεσπότην Βακτρῶων καὶ τῆς γῶρας καὶ Χωρῶνιων Παρθίων καὶ Καρμανίων.

² Քսենոփոն, Հելլենականք, IV, 8, 21:

³ Ստ. Բյուզանդացի մեջ է բերում Արրիանոսից մի հատված. Ἀρριανός, ἔκτα παρθίων Τηγράνης (ἀρχόμενος) ἀρχεται σατραπίης ἢ δὲ γῶρα ἧς ἐπήρχε Χολοβητηγῆ ὀνομάζεται.

«ԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Հետագայում Տիգրան անունը հայերի մեջ մեծ տարածում է ստանում և ամինագեղեցիկ ու փառավոր անունն է համարվում, այն աստիճան, որ դառնում է ազգային անուն: Ինչո՞վ բացատրել այդ համբավը, այդ նախասիրությունը մի անվան նկատմամբ, մանավանդ այնպիսի ժամանակ, երբ հուշակ էին վայելում պարթևական անունները: Բոլորովին հավանական չէ ենթադրել, թե նրանք Կյուրոպեղիայի ազդեցությունն էին կրել: Ոչ մի փաստ չկա, որ հաստատի, թե Արտաշեսի ժամանակ հայերը ծանոթ էին հունարեն տառերին: Տեղին կլինի ընդունել, որպես ավելի հավաստի, որ հայերը պահպանել էին հին թագավոր Տիգրանի հիշատակը, որը ժամանակին թագավորել էր Հայաստանում, գուցե նույն Տիգրանի, որը հիշատակված է Կյուրոպեղիայում: Հայերը, որ զենքով պայքարում էին Գարեհի դեմ և հարատև պատերազմի մեջ էին խաղերի հետ, պետք է որ կազմակերպված լինեին և ազգային առաջնորդ ունենային: Տիգրան, Սաբարիս, էմբաս անձնավորությունները չեն կարող հետագայում հնարված լինել ամբողջապես: Եթե այս կետի վրա պնդելը այնքան էլ տեղին չէ, առավել ևս անօրինակ կլինեի այն թեթևորեն մերժելը:

Չմոռանանք, որ Մովսես Խորենացու պահպանած հայկական ավանդությունը լավ է ճանաչում Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրան թագավորին և նույնիսկ հավակնում այն բանին, որ Աժդահակը, այսինքն՝ Աստիազը, սպանվել է ոչ թե Կյուրոսի, այլ Տիգրանի կողմից:

Վերջապես, մեծ կարևորություն ունեցող մի վկայության համաձայն, Բրիտանական թանգարանում սելևկյան ժամանակաշրջանի սեպագիր մի սալիկ է պահպանվում, որի վրա կարդացվում է «(S)իգրան Հայաստան երկրի քագավոր»¹:

Յավում ենք, որ շկարողացանք ստուգել այդ վավերագրի գոյությունը, որը վիճելի հարցի համար առաջնակարգ նշանակություն ունի: Եթե այդ իրողությունը հաստատվի, ուրեմն, վճռական ապացույց կունենանք, որ Արտաշեսից առաջ թագավորական դինաստիա է գոյություն ունեցել և Տիգրան անունը այնտեղ արդեն սովորական է եղել: Դա աներկբայորեն կհաստատի այն գրույթը, որ մենք փորձեցինք պաշտպանել:

Այս Տիգրանը սատրապ չէ, այլ հայոց թագավորներից մեկը՝ Արտաշեսի տնից: Խորենոսենն Βασιλευστωνի-ի վատ ընթերցումն է. սա հայկական Բալահովիտն է, այժմյան Բալուխ (Պալու) շրջանը, որ Արածանու վրա է գտնվում:

¹ W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, «Zeitschrift für Ethnologie», 1899, էջ 269—270:

Կյուրոսը տեղ դարձավ մեղացիների պետության և այն վերափոխեց պարսիկների պետության:

Ինչքան էլ մեծ լինի այս փոփոխման կարևորությունը, միևնույն է, դա բոլորովին նման չէ այն արյունահեղ ապստամբություններին, որոնք կործանում են մի քաղաքական շենք և նրա ավերակների վրա կառուցում մեկ ուրիշը: Մեղացիներն ու պարսիկները երկու եզրայրակից ժողովուրդներ էին: Գերագույն իշխանության փոխանցումը մեկից մյուսին ավելի շուտ այնպիսի պետական մի հեղաշրջում էր, որի շնորհիվ կառավարության գլուխ էր անցնում մի նոր դինաստիա: Պետությունը մնաց այնպես, ինչպես կար, առանց սատրապական կարգերի վրա հիմնված իր կազմակերպության մեջ էական փոփոխություններ կրելու:

Կյուրոսը նոր նվաճումներով ընդարձակեց պետությունը և նրա սահմանները հասցրեց մինչև էգեյան ծովի արևելյան ափը, իսկ արևելքում՝ Հնդկաստանի մոտերքը: Նրա որդին՝ Կամբիսը, հպատակեցրեց Եգիպտոսը, Լիբիան և Նուբիան (Եթովպիա), այնպես որ հսկայական պարսկական պետությունը համարյա ընդգրկեց հին քաղաքակրթության երկրների ամբողջությունը:

Կամբիսից հետո, մի նոր պետական հեղաշրջումով, Կյուրոսի ընտանիքից գահն անցավ Գարեհի ընտանիքին: Այդ հեղաշրջումը լուրջ հետևանքներ ունեցավ: Գարեհի հանդգնությունը երկիրը պատասխանեց համարյա ընդհանուր ապստամբությանը: Հենց այդ խառնակության ժամանակ է, որ հայերն արդեն առաջին անգամ ներկայանում են պատմության մեջ՝ հափշտակչի դեմ ապստամբած ժողովուրդների շարքում:

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, կանգ առնել խռովությունների ծագման և ընթացքի վրա. թեպետ այդ խնդիրը մեր անմիջական նյութին չի վերաբերում, այնուհանդերձ դա շատ կարևոր է՝ Գարեհի դեմ հայերի պայքարի բնույթը և Հայաստանի սլատմության մեջ նրա նշանակությունը ուսումնասիրելու համար:

Կյուրոսը Անշանի թագավորն էր, երբ ձեռնարկեց իր նվաճումները: Նրա հայրը՝ Կամբիսը, պապը՝ Կյուրոսը, և պապի հայրը՝ Չիշպիշը կամ Թեխպիսը, նույնպես թագավորում էին Անշանում¹: Դրանից ավելի ոչինչ հայտնի չէ Կյուրոսի նախնիների և ոչ էլ այն երկրի մասին, որը գտնվում

¹ Կյուրոսի գլանը՝ E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, III, 2, էջ 121: Նույնպես F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden, էջ 5:

էր նրանց տիրապետութեան տակ՝ մինչև վերջերս հայտնաբերված Աշուր-բանիպալի արձանագրութիւնը: Այս ասուրական թագավորը էլամի դեմ արշավելու ընթացքում, իր թագավորութեան երեսուներորդ տարում, այսինքն՝ 639 թվականին, Կուրաշ անունով իշխանից մեծարանք է ստանում: «Պարսումաշի թագավոր Կուրաշը, — ասում է նա, — լսել էր իմ տերեր, մեծ աստվածներ Աշուրի, Բելի և Նեբոյի օգնութեամբ էլամի դեմ իմ տարած փառավոր հաղթանակը, որով ես մրդկաբեր ալիքի նման կործանել էի ամբողջ էլամը, և նա իր անդրանիկ որդուն՝ A-ru-uk-ku-ին հղեց ինձ մոտ, Նինվեի իմ ապարանքը, նրա հետ ուղարկելով հարկ, որպեսզի հայտնի իր «վասալութիւնը» arduu և խնդրի իմ գերիշխանութիւնը»¹:

Կուրաշը, անտարակույս, Կուրոսի պապն էր, իսկ Պարսումաշը, որտեղ նա իշխում էր, պետք է որ նույնացվի Անշանի հետ: Այդպես էին կոչվում էլամից հյուսիս՝ Կարունի ակունքների վրա գտնվող լեռնային շրջանները²:

Կուրաշը, — կոչենք նրան Կուրոս I, — խոհեմութիւնից ելնելով, Ասորեստանի ագրեսիայից խուսափելու համար, զանում է նրա վասալը: Ասորեստանի անկումից հետո Պարսումաշը, Ասորեստանի ամբողջ ժառանգութեան հետ մեկտեղ, անցնում է պետութեան նոր տիրոջ՝ Կիաքսարի գերիշխանութեան տակ և, հավանաբար, մնում Մեդիայի վասալ երկիր մինչև այն օրը, երբ Կուրոս II-ը 553 թվականին մեղացիներէջ խլում է գերիշխանութիւնը:

Կուրոս II-ի որդի ու հաջորդ Կամբիսից հետո, շատ շփոթ պայմաններում, գահն անցնում է Դարեհին: Դարեհը սնդում է, որ ինքը նույն թագավորական ընտանիքից է, բայց կողմնակի ճյուղից: Նրա պապի հայր

¹ Աշուրբանիպալի պրիզման, հայտնաբերված դերմանական հնախուղութիւնների միջոցով Բարեկոնում և հրապարակված Վալգենբերի կողմից՝ Weidner, Die älteste Nachricht über das persische Königshaus, Kyros I ein Zeitgenosse Aššurbanipals, «Archiv für Orientforschung», VII, 1931:

² Օպպերտից ու Սեյսից սկսած Անշանի տեղը բաղձաթիվ վիճարանութիւնների առարկա է դարձել: Մայսիերի շումերա-ակկադերեն բառարանի համաձայն (Babylonien und Assyrien, II, 376), Անշանը կամ Աշշանը էլամի շումերական անունն է: Սակայն ասորեստանցիները Անշանը տարբերում էին էլամից: Սեննաբերիբը իր ութերորդ արշավանքում նշում է էլամը, Անշանը և Պարսումաշը: Պետք է կարծել, որ Անշանը ցույց է տալիս գլխավորապես էլամի լեռնային մասը: Գալով Պարսումաշին (որը, թվում է, Պարսումաշի ասորերեն արտասանութիւնն է), այն կարող է միայն Պարսուաշը լինել, որը գործածվում էր Անշանի որոշ շրջանը ցույց տալու համար: Պարսուաշ, Պարսուա նույն տերմինն է, մի հզոր ցեղի անուն՝ Մանայից հարավ-արևելք, որը Սալմանասար III-ի օրով 27 թագավորների (ցեղերի առաջնորդների) ունեւր: Սարգոնը Բիտ-համբանի (Կամբաղին) հետ նշում է և Պարսուան, իսկ Սեննաբերիբը այն տեղադրում է էլամի մոտ: Այն տպավորութիւնն է ստացվում, թե պարսուացիների ցեղը հավանաբար ետ է մղվել Մաղա ցեղի կողմից՝ հյուսիսից դեպի հարավ, ուր վերջնականապես տեղավորվել է բուն Պարսկաստանում:

Արիյարամնան Չիշպիշի որդին էր, և քանի որ մենք գիտենք, թե Կուրոս I-ը նույնպես Չիշպիշի որդին էր, հետևաբար, Կուրոս I-ը և Արիյարամնան միամայր եղբայրներ էին: Կուրոս II-ը կամ Մեծը իր նախնիները հաշվում է մինչև Չիշպիշը: Դարեհը դրա վրա ավելացնում է Չիշպիշի հայր Հախամանիշին: Մենք քանակական ծառը հետևյալ տեսքով է ներկայանում.

Հախամանիշ

Չիշպիշ

Կուրաշ I

Կամբուժիյա I

Կուրաշ II

Կամբուժիյա II

Արիյարամնա

Արշամա

Վիշտասպա

Դարայավահուշ

Առաջին ճյուղն իշխում էր Անշանում կամ Պարսումաշում, երկրորդը՝ Պարսկաստանում: Կուրոս II-ը չի հիշատակում Հախամանիշին: Ըստ Հերոդոտի՝ Ἀχαμέννης Աքայմենես կամ Աքեմենես՝ Պարսկաստանում Պասարգադես կլանի ցեղերից մեկի անունն է: Ուրեմն, Դարեհի ընտանիքը կրում էր այն ցեղի անունը, որին պատկանում էր: Բոլորովին հավանական չէ, որ Անշանում թագավորող Կուրոսի ընտանիքը Պասարգադեսի ցեղերից մեկի սերունդը եղած լինի: Այս ամենը կասկած է ներշնչում երկու ճյուղերի ազգակցութեան մասին և տեղիք է տալիս մտածելու, որ Դարեհը ուղեցել է արհեստականորեն միացնել իր ծագումը թագավորական ընտանիքի ծագման հետ՝ իր բռնատիրութիւնը օրինականացնելու համար¹:

Սակայն բախտի բերումով վերջերս հայտնաբերվեց մի արժեքավոր արձանի կտոր՝ սեպագիր պարսկական արձանագրութեամբ, ուր Արիյարամնան իրեն վերագրում է «մեծ թագավոր, թագավորների թագավոր, Պարսկաստանի թագավոր» տիտղոսը և ասում, որ ինքը «Չիշպիշի որդին և Հախամանիշի թոռն» է²:

Թվում էր, թե դա բավական է՝ կարճ կտրելու ամեն մի վիճաբանութիւն և արդարացնելու Դարեհի ծննդաբանութիւնը: Սակայն որոշ լուրջ գիտնականներ կասկածանքի տակ առարկայի վավերականութիւնը: Արձանագրութեան լեզուն իր մեջ պարունակում է ավելի ուշ ժամանակի որոշ

¹ Andreas, «Verhandlungen des XIII Internationalen Orientalischen Kongresses», Hamburg, 1902.

² Herzfeld E., Archäologische Mitteilungen aus Iran, II, 1930, էջ 113 և հաջ.:

Դարեհն ու Քսերքսեսը ասում են Haxamanišiya «Հախամանյան» կամ «Աքեմենյան», որից եզրակացվում է, որ նրանք այդ անվան տակ հասկանում են մի ցեղ: Արիյարամնան իրեն կոչում է Չիշպիշի որդի և Haxamaniš-ahya napa, Հախամանիշի թոռ: Հախամանիշն այստեղ նկատի է առնված որպես մի անձնավորութիւն: Սեռականի հոլովածը ճիշտ չէ, պետք էր ասել Haxamaniš, ինչպես Čišpiš-ից ստացվում է Čišpaiš: Արտաքսերքսես Մենմոնը խոնարհում է Darayavahuš անունը սեռ. Darayavahušahya փոխանակ Darayavahuš-ի:

անկանոն ձևեր, որոնք հանդես են գալիս Արտաքսիդես Մնեմոն թագավորի ժամանակ, և այդտեղից էլ կասկած է առաջանում, թե վավերագիրը ծագում է այդ թագավորի իշխանություն ժամանակից¹:

Նույնպես անհասկանալի է, որ Կյուրոս I-ը ներկայանում է որպես սոսկ թագավոր Պարսումաշի կամ Անշանի, մինչդեռ նրա կրտսեր եղբայր Արիյարամնան կրում է Պարսկաստանի «թագավոր թագավորաց» մեծաշուք տիտղոսը: Պարսումաշը անշուշտ նույնանում է այն Պարսումաշի հետ, որը Սեննաքերիբը հիշատակում է Անշանի հետ: Ոչինչ ցույց չի տալիս, որ Պարսումաշը ավելի սերտորեն կապված լինի Պարսկաստանի հետ, քան Անշանի: Պետք է նույնպես նշել երկու տոհմերի անունների միջև եղած տարբերությունը՝ Կյուրոս-ը և Կամբիս-ը ծագումով մթին անուններ են, իսկ Արիյարամնա-ն, Արշամա-ն, Վիշտասպա-ն զուտ իրանական անուններ են²:

Որն էլ լինի հարցի վերջնական լուծումը, նույնիսկ ընդունելով, որ ամեն ինչ կարգին է Գարեհի ծննդաբանության մեջ, այսուհանդերձ փաստը մնում է փաստ, որ նա բռնատիրոջ էր, քանի որ խլել էր թագը թագավորական տոհմից:

Գարեհի՝ գահին տիրանալու պարագաները և այն հակազդեցությունը, որ այդ բռնության հետևանքով առաջացավ երկրում, շատ նշանակալից են: Չէ՞ որ Գարեհը պետք է պատասխանատու լիներ թագաժառանգ Բարդիյա իշխանի սպանության համար, և նա էր առաջ քաշել կեղծ-Բարդիյայի պատմությունը՝ իրեն արդարացնելու համար: Դա մի վարկած է, որը գիտական հարուստ գրականության առիթ է հանդիսացել, բայց, այնուհանդերձ, միշտ մնում է վիճաբանության առարկա: Այդ հարցում Հերոդոտի մեզ փոխանցած տեղեկությունները շատ կետերով անհարիր են: Բահիստան ժայռի վրա Գարեհի փորագրել տված օրագիրը հեռու է անկեղծ լինելուց. հեղինակը սույն գործում շատ է շահագրգռված, որպեսզի նրանից կարելի լինի սպասել անկեղծ և օբյեկտիվ շարադրանք անցածի մասին: Իր հաղթանակի հենց հաջորդ օրը նա պաշտոնական վերսիա մշակեց և այն միտումնավոր կերպով տարածեց երկրում՝ ժողովրդի խախտված վստա-

հույթունը վերականգնելու համար: Անկասկած, նման վավերագիրը միշտ կարոտ է երաշխավորություն:

Հերոդոտը սոսկ վերարտադրում է պաշտոնական վերսիան: Նա զարդարում է այն եղեռնին մասնակցած զանազան անձնավորությունների մասին զվարճալի պատմվածքներով: Պատմվածքներ, որոնք, անտարակույս, շրջում էին ժողովրդի մեջ, և որոնց միտումն այնքան թափանցիկ է, որ զենք է մատուցում քննադատությունը:

Ըստ Գարեհի՝ Կամբիսը մի եղբայր ուներ, որի անունն էր Բարդիյա, և նա նրան թաքուն կերպով ոչնչացնել էր տվել, ու ոչ ոք այդ բանը չէր իմացել: Այա Կամբիսը արշավում է եգիպտոսի դեմ: Այդ ժամանակ ժողովուրդը թագավորի նկատմամբ թշնամական ընդհանուր շարժումով ոտքի է ելնում, և «սուտը» drauga տարածվում է ամբողջ պետության մեջ: Գառմատա անունով մի մեզ օգտվում է խլրտումից և հայտարարում, թե ինքը Կյուրոսի որդին ու Կամբիսի եղբայրն է: Ժողովուրդը երես է դարձնում Կամբիսից և անցնում Գառմատայի կողմը, որն այդպիսով տիրանում է իշխանությանը: Ոչ ոք չհամարձակվեց դուրս գալ նրա դեմ: Վախենում էին, որ նա կարող էր ոչնչացնել նրանց բոլորին, ովքեր ճանաչում էին Բարդիյային, որպեսզի ինքը շմատնվի: Գործն այդ դրություն էր, ևրր Գարեհը մի խումբ հավատարիմների հետ վրա հասավ և սպանեց Գառմատային ու նրա ամենաեռանդուն կողմնակիցներին: Նա իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը և այսպիսով հանձին իր վերականգնեց Աքեմենյան հարստությունը, որին նա պատկանում էր: Այդ շրջանում բազմաթիվ երկրներ մեկը մյուսի ետևից պատամբեցին նրա դեմ, իսկ նա ճնշեց նրանց և պատժեց նրանց խռովարար առաջնորդներին: Ի վերջո նա դիմում է ընթերցողներին և բազում անգամ հորդորում հավատալ իր գրածին, որովհետև ինքը ճշմարտությունն է ասում, իսկ իր խռովարար բոլոր հակառակորդները «ստախոսներ» են:

Այնուհանդերձ, զարմանալի է, որ Գառմատայի արկածախնդրությունը ոչ մի թշնամական ցույցի չէր հանդիպել, մինչդեռ Գարեհը իր գահակալությունը հեղափոխական փոթորիկ բարձրացրեց ամբողջ պետության մեջ: Ննթաղված վախը բոլորովին էլ հիմնավոր պատճառ չէ. նույն զգացումը կարող էր ծնվել նաև Գարեհի նկատմամբ, որն ավելի մարդկային չէր, քան Գառմատան. հենց այդ նույն Գարեհը խաչել տվեց¹ Բաբելոնի ամենահայտնի մարդկանցից 3000 հոգուց ավելի:

Պաշտոնական վավերագրում իր ասածի ճշմարտություն մասին կրկնակի հավաստիացումը նույնպես վստահություն չի կարող ներշնչել: Ճշմարտությունը ռեկլամի կարիք չունի:

¹ Դա Հ. Հ. Շրագերի կարծիքն է՝ «Sitzungsberichte der Preussischen Akademie d. Wissenschaften», Phil.-hist. Klasse, 1931, էջ 635, որը պաշտպանվել է Վ. Բրանդենշտայնի կողմից՝ «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», XXXIX, Heft 1 u 2, 1932, էջ 13:

² Սեյսի համաձայն, Κόρος էլամերեն նշանակում է հովիվ: The Ancient Empires of the East, էջ 62: Եթե վստահ լինեիր, որ դա իրանական ծագում ունեցող բառ է, կարելի էր այնտեղ տեսնել kuru (երեխա) բառը, իսկ դա կրացատրեր այն ավանդությունը, որ նա ներկայանում է որպես երեխա, երեխաների առաջնորդ: Հունարեն Κόρος, Κώρος-ն է երևում այստեղ, և ոչ պարսկական անուն:

¹ Հերոդոտ, III, 159՝ «ցցի հանեց»:

Հերոզոտի պատմութիւնը պարունակում է կետեր, որոնք խորհելու տեղիք են տալիս: Այստեղ թատերաբեմ են ելնում բազմաթիւ դերասաններ: Նախ՝ Կամբիսի մինիստր Պրեքսասպեսը (ավելի ճիշտ՝ Պրաքսասպես), որին հանձնարարված էր վերջ տալ Բարդիսային: Նա գնում է Սուզա (Շոշ) և կատարում եղբայրասպան հրամանը, ըստ ոմանց՝ որսի ժամանակ, ըստ ուրիշների՝ զոհին գցելով էրիթրեական ծովը, որի տակ այստեղ պետք է հասկանալ Պարսից ծոցը: Ապա՝ մոգի եղբայր Պատելզիթեսը, որը հղացել էր իր եղբորը սպանված իշխանի տեղ անցկացնելու միտքը: Մոգը նույն անունն է կրում, ինչ որ Բարդիսային (հունացված ձևով՝ Սմերդիս), և զարմանալիորեն նման էր Բարդիսային: Մոգը գրավում է պալատը և ամուսնանում Բարդիսայի քույր և կին Ատոսսայի ու Բարդիսայի քեռու, պալատի աստիճանավոր Օտանեսի դուստր Փայդիմեի հետ: Մոգի խաբեութիւն հայտնաբերման պատիւը Օտանեսին է պատկանում և ոչ թե Դարեհին: Իսկապես զարմանալի է, որ մոգի երկու կանայք՝ Ատոսսան և Փայդիմեն, մեկը՝ Բարդիսայի քույրը, մյուսը՝ նրա հարազատ զարմուհին, չէին նկատել, որ իրենց ամուսին մոգը Բարդիսային չէ: Օտանեսը Փայդիմեին բացատրում է, որ Կյուրոսը ժամանակին կտրել է մոգի ականջները: Փայդիմեն ստուգում և հաստատում է իրողութիւնը: Օտանեսն այլևս չի կասկածում, որ մոգը խաբերա է: Նա հինգ ուրիշ գործակիցների հետ դավադրութիւն է սարքում: Այդ միջոցին Պարսկաստանից Սուզա (Շոշ) է գալիս Դարեհը և միանում դավադիրներին: Նրանք գրավում են պալատը, սպանում քուրմին ու նրա եղբորը: Դա տեղի է ունենում Շոշում, որը չի համբնկնում Բահիստանի արձանագրութեան հետ, ըստ որի՝ սպանութիւնը կատարվել է Մեդիայում՝ Սիկայահուլատի ամրոցում:

Այս դավադիրներն սկսում են խորհրդակցել կառավարութեան երեք ձեռքից մեկն ընտրելու մասին՝ դեմոկրատիա, օլիգարխիա և միապետութիւն, ու կանգ առնում միապետութեան վրա: Հայտնի է այն ուղին, որը Դարեհին գահին հասցրեց: Դա ժառանգական իրավունքը չէր, որին հավակնում է Դարեհը, այլ նրա ձին, որը, շնորհիվ Խսոռուպետի խորամանկութեան, վճռեց իր տիրոջ ճակատագիրը:

Անտարակույս, այս պատմութեան մեջ երևակայութիւնն իր բաժինն ունի: Սակայն այնտեղ հիշատակված անձնավորութիւնները չեն կարող մտացածին լինել: Կեղծված է միայն այն դերը, որ նրանք խաղացել են իրադարձութիւններում, Բարդիսայի պատմութեանը քմահաճ մեկնաբանութիւն տալու միտումով: Մեղ թվում է, որ Կամբիսի մահից հետո եղած ամբողջ անցուդարձը խեղաթյուրված է:

Ինչո՞ւ է Կամբիսը ստիպված լինում ազատվել իր եղբորից: Հերոզոտը պատրաստ է պատասխանելու: Բարդիսային մասնակցել էր Եգիպտոսի դեմ կատարած Կամբիսի արշավանքին, որի ընթացքում Եթովպիայի թագա-

վորը մի հաստ ու հզոր աղեղ էր ուղարկել, անշուշտ, իր սեփական ուժը ցուցադրելու համար: Պարսիկներից ոչ ոք բավական ուժեղ դուրս չեկավ այն գործածելու համար: Միայն Բարդիսային հաջողեց երկու մատով լարել այն և դրանով, բնականաբար, մեծ անուն շահեց: Կամբիսը նախանձեց և անմիջապես եղբորը Պարսկաստան ուղարկեց ու միևնույն ժամանակ գաղտնի հրաման տվեց Պրեքսասպեսին՝ նրան սպանել: Կտեսիասին հայտնի է այս պատմութիւնը, և նա այն մեջ է բերում Կյուրոսի ժամանակ: Դերբիկների դեմ կատարած արշավանքի ժամանակ է, որ Կյուրոսը ստացել էր թշնամու կողմից ուղարկված աղեղը: Մասնագետների և նրանց թագուհի Թոմիրիսի դեմ կատարած ճակատագրական պատերազմի մասին է խոսքը: Դալով աղեղին, Կտեսիասը Բարդիսային հիշատակում է Թանիոքսար անվան տակ, որ նշանակում է «հզոր մարմին», կատարելապես դյուցազներգական ածական և Բարդիսայի ժողովրդական բարձր համբավի անվիճելի ապացույց:

Նշենի պաշտոնական վերսիան չի անտեսում Բարդիսայի համբավը: Նա Բարդիսայի սխրանքը տեղափոխում է Եգիպտոսի արշավանքի պահը միայն այն նպատակով, որ պատճառ լինի նրա սպանութեան: Եթե Կամբիսը վախենում էր իր եղբոր հուշակից, կամ եթե այն աստիճան նախանձում էր, որ ուզում էր նրան սպանել, նա յոթ տարի չէր սպասի այդպիսի ոճիր կատարելու համար: Քանի որ պատճառը վիճելի է, ոճիրը դառնում է խախտու: Իրականում ստուգապես հայտնի չէ, թե ում կողմից և ինչպիսի պայմաններում էր սպանվել Բարդիսային: Պրեքսասպեսը, քանի դեռ ապրում էր, ուրանում էր իր հանցագործութիւնը և ինքնասպանութեան ժամանակ միայն ընդունեց իր հանցանքը: Մահվան դատապարտված մեկի խոստովանութիւնը արժեք չունի լուրջ դատաբանութեան համար: Նմանապես հայտնի չէ, թե զոհին ոչնչացրել են պալատում, որսի ժամանակ, թե էրիթրեական ծովում:

Ամեն ինչ գալիս է ասելու, որ Բարդիսային սպանվել է ոչ թե Կամբիսի հրամանով, այլ, իհարկե, յոթ դավադիրների կողմից: Ինչ որ պաշտոնական վերսիայում ասված է մոգ Բարդիսայի վերաբերյալ, իրականում վերաբերում է իսկական Բարդիսային: Հետևաբար, մոգ Բարդիսայ գոյութիւն չի ունեցել: Դա Դարեհի կողմից ստեղծված ուրվական է:

Համաձայն իր հոր վերջին կարգադրութիւններին, Բարդիսային իշխում էր պետութեան ամբողջ արևելյան մասի վրա, որոնք էին՝ Պարթևստանը, Քարմանիան և այս վերջիններից արևելք գտնվող նահանգները՝ Խորամանիան կամ Խորազմիան, Բակտրիան՝ ներառյալ Մարգիանեն և նույնիսկ Արախոզիան: Դրանով է բացատրվում այն կատաղի դիմադրութիւնը, որ այդ նահանգները ցուցաբերեցին Դարեհի դեմ: Կամբիսի բացակայութեան կամ, գուցե, Եգիպտոսից վերադառնալու ճանապարհին նրա մահվան

լուրը լսելուց հետո, թագի օրինավոր ժառանգ Բարդիյան գալիս է Շոշ մայրաքաղաքը և գլխին դնում խուլրը: Չմոռանանք, որ պարսիկները մի սովորություն ունեին, որի համաձայն թագավորները արշավանքի պատրաստվելիս ապահովում էին հաջորդականությունը իրենց ժառանգորդ նշանակելով¹: Կամբիսը ուրիշ ժառանգ չուներ, բացի իր միակ եղբայր Բարդիյայից:

Կամբիսն իր բնակավայրի բնավորության համար երկրում սիրված չէր: Նրա երկու մինիստրները ոչ մի պատճառ չունեին նրան խնայելու: Նա դաժանորեն սպանել էր Պրեքսասպեսի որդուն և կտրել էր տվել ականջները Պատեյզիթեսի, որը ոչ թե մոգի եղբայրն էր, այլ հենց ինքը²: Իհարկե, վերոհիշյալ պաշտոնյաները առաջինը կլինեին Բարդիյայի թագադրությունը շնորհավորողներից:

Կյուրոպեդիայի վերջին գլխում Քսենոփոնը նկարագրում է պարսկական պետության անկումը, որն սկսվել էր Կյուրոսի մահից հետո, երբ գլծտուրքուն ծագեց նրա որդիների միջև և նահանգներն ապստամբեցին: Նա գիտե, որ Կյուրոսը պետությունը բաժանել էր իր երկու որդիներին՝ Կամբիսի և Քանաթեսար-Բարդիյայի միջև: Նոովությունների հեղինակը՝ կեղծ Բարդիյան, Քսենոփոնի կողմից նկատվել է որպես Կյուրոսի որդի, այսինքն՝ որպես իսկական Բարդիյա:

Էսքիլոսը նույնպես հիշատակում է Բարդիյային, որին անվանում է Մարդիս: Նրա Պարսիկներ ողբերգության մեջ Դարեհի ուրվականը երևում է և ասում, որ Մեդոսից ու նրա որդուց, Կյուրոսից ու նրա որդուց հետո հինգերորդ թագավորը եղավ Մարդիսը, αἰσχύνῃ πάτρα θρονοῖσι τ' ἄρχαίοισι: «Ճայրենիքի և հին գահի ամոթը», որին քաջ Արտափրենեսն իր գործակիցների հետ խորամանկություններ սպանեց: Որից հետո «ճակատագիրն ինձ տվեց, — ասում է Դարեհը, — ինչ որ ես ցանկանում էի»³:

Մարդիսը, որ թվարկված է իդեալական թագավոր Կյուրոսի կողքին, չի կարող խաբեքս լինել: Մարդիսի հասցեին ասված նախատական խոսքերը ակնարկություն չեն նրա կեղծ լինելուն: Եթե նա կեղծ Մարդիս լիներ, նրան այդպես էլ կորակեին: Այդ խոսքերը Դարեհի բերանում ուրիշ իմաստ ունեն. Դարեհը, բնականաբար, պետք է վարկաբեկներ մի մարդու, որից խլել էր թագը: Դա իր հափշտակությունն արդարացնելու ձև է:

Արտափրենեսը պարսկական Արտափրենես անունն է, իսկ Արտափրենեսը վերարտադրում է Ինտափրենես անունը, հին պարսկերեն՝ Վինդա-

Ֆառնա: Դարեհն այդ անունով մի եղբայր ուներ, բայց խոսքը նրա մասին չէ: Յոթ դավադիրներից մեկը այդ անունն էր կրում: Գուցե, նա դավադրության իսկական կազմակերպիչն էր, հակառակ Հերոդոտին, որն այդ դերը Օտանեսին է վերագրում: Դարեհը, թվելով իր գործակիցներին, առաջին հերթին նշում է Ինտափրենեսին, անտարակույս, որովհետև նա էր սպանել Բարդիյային: Ավելի ուշ Դարեհը նրան մահվան դատապարտեց իր ամբողջ ընտանիքի հետ միասին, պալատի պահակին նախատելու պատրվակի տակ: Իրական պատճառը նրա գոռոզությունն էր. պատմագիրը խոստովանում է, որ նա աշխատում էր խոտվություն սերմանել¹: Նշանակում է՝ նա հավակնություն ուներ գահ բարձրանալու:

Էսքիլոսը նկատում է, որ թագավորությունը Դարեհին հասավ որպես բախտի պարգև, հետևաբար, ուրեմն, ոչ որպես ժառանգություն:

Դարեհի ժամանակ ամբողջ երկիրը բռնկվեց խոտվաճուղ ապստամբություններ: Դա արդեն լավագույն ապացույցն է, որ Բարդիյայի գործում միայն ու խարդախ շարագործություն էր կատարվել: Դարեհը Բահիստանի ժայռի վրա խնամքով փորագրել տվեց ապստամբությունների պատմությունը: Հակառակ կրկին ու կրկին արված հավաստիացումներին, թե ինքը սիրում է ճշմարտությունը, ատում է սուտը, իսկ իր հակառակորդները ստախոսներ են, այնուհանդերձ, փորագրված օրագիրը չի դիմանա քննադատության: Որպեսզի նման հավաստիացումների ազդեցություն տակ չընկնենք, անօգուտ չէր լինի իմանալ թագավորի անձնական կարծիքը ճշմարտության ու ստի մասին: Պատմահայրը իր հոտառությունները ըսքանչելի ապացույցն է տվել՝ մեջբերելով Դարեհի մի ճառը, որը վերին աստիճանի բնորոշ է: Դավադիրների խորհրդում Դարեհը զարգացնում է այն միտքը, թե «այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է ստել, չպետք է խղճի խայթ զգալ: Ստողը նույն բանն է հետապնդում, ինչ որ ճշմարիտ խոսողը: Ստում են որևէ օգուտ քաղելու համար, նախընտրում են ճշմարտությունն ասել կա՛մ որոշ առավելություն ձեռք բերելու, կա՛մ մեծ վստահություն շահելու համար: Կարճ ասած, սուտը և ճշմարտությունը միմիայն երկու միջոցներ են նույն նպատակին հասնելու համար»²:

Ի հարկե, չի կարելի կուրորեն հավատալ նման մտայնություն ունեցող մարդու պատմվածքին: Այդպիսին է Բահիստանի նրա պատմությունը: Հեղինակն այնտեղ մեկից ավելի անգամ հայտարարում է, որ իր ընտանիքը թագավորում էր շատ վաղուցվանից երկու ճյուղերով: Նա խնամքով շարադրում է այն ճյուղի ծննդաբանությունը, որին ինքն էր պատկանում, բայց զգուշանում է մյուս ճյուղի ծննդաբանությունը ներկայացնելու:

¹ Հերոդոտ, VII, 2:

² Հերոդոտն ասում է, որ ականջները կտրվել էին Կյուրոսի կողմից: Հավանական է, որ այս շարագործության հեղինակը Կամբիսը լինի, ինչպես ասում է Հուստինոսը:

³ Էսքիլոս, Պարսիկներ, 765—779:

¹ Հերոդոտ, III, 119:

² Նույնը, III, 72:

լուց: Նա բավարարվում է ասելով, որ ինքն իններորդ թագավորն է, բայց լուռթյուն է պահպանում այն կարևոր կետի վերաբերյալ, թե ինչպես է նա ժառանգել գահը, երբ իր հայրը և նույնիսկ պապը, երկուսն էլ դեռ կենդանի, սոսկ մասնավոր անձինք էին: Նա հաճախ կրկնում է՝ Ahuramazdah xšathram mana frabara—Ահուրամազդան ինձ փոխանցեց թագավորությունը, որով, զուցե, ակնարկվում է, թե հաջորդականության կարգում ցատկ կատարվեց, որպեսզի հերթն իրեն հասնի:

Դարեհն իր գահակալության մասին խոսում է որպես սովորական գահակալության, որպես հաջորդության իրավունքի բնական արդյունքի, և հավաստիացնում, որ ամբողջ պետությունը հպատակվեց իր իշխանությանը՝ հարկ տալու և իր հրամանները կատարելու առումով: Պետությունը բաղկացած էր քսաներեք երկրներից՝ Պարսա (Պարսկաստան), Ուվադյա (էլամ), Բաբիլոն (Բաբելոն), Աթուրա (Ասորեստան), Արաբայա (Արաբիա), Մուդրայա (Եգիպտոս), tyaiy drayahya (ծովի երկիր), Սպարդա (Սարգես), Յաունա (Իոնիա), Մադա (Մեդիա), Արմինա (Հայաստան), Կատպատուկա (Կասպոնիա), Պարթավա (Պարթևստան), Զարանկա (Դրանգիան), Հարաիվա (Արիես), Հուվարազմի (Խորազմի), Բակտրիշ (Բակտրիան), Սուգուդա (Սոգդիան), Գանդարա (Գանդարիա), Սակա (Սկյութիա), Քատագուշ (Սաթթագիդիա), Հարախուվատիշ (Արախոզիա), Մակա (Մեկրան), ընդամենը քսաներեք:

Ամեն ինչ կարգին էր, երբ Գառամատա քուրմը խաղաղությունը խանգարեց: Կամբիսը սպանել էր իր եղբայր Բարդիայաին նախքան Եգիպտոսի դեմ արշավանքի գնալը: Նրա բացակայության ժամանակ «ժողովուրդը թշնամացավ Կամբիսին», իսկ սուտը drauga տարածվեց Պարսկաստանում, Մեդիայում և ամենուրեք պետության մեջ...

(Անավարտ)

Հ Ո Դ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

Ա

ԱՍՈՐԵԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԵՄ

Աշշուրի թագավորների հրամանով շարադրված տարեգրությունները, բնականաբար, սովորություն ունեն չափազանցելու Ասորեստանի զենքի հաջողությունները: Ասուրագետ գիտնականները պակաս չափով տրամադրված չեն Ասորեստանի առաջնորդների զինվորական արշավանքներին ևս առավել չափազանցված նշանակություն տալու: Նրանք ծայրահեղության են հասցնում, մանավանդ, ասորեստանցիների ռազմական զործողությունները Ուրարտուի տերիտորիայում: Նրանց ասելով՝ ասորեստանյան բանակները հասել են մինչև Կասպից ծովը:

Ասորեստանցիները ձեռնարկել են երեք մեծ արշավանք դեպի Ուրարտու՝ Թիզլաթպալասար I-ի ժամանակ (1117—1080), Սալմանասար III-ի օրով (859—824) և Սարգոնի ժամանակ (721—705): Այս արշավանքների ճանապարհացույցի քննությունը, որ մենք առաջադրում ենք կատարել ստորև, ցույց կտա, որ ասորեստանցի ներխուժողները երբեք չեն անցել այժմյան Մելազգերդի շրջանից այն կողմ:

Թիզլաթպալասարի արշավանքը Ուրարտու՝ տեղի է ունեցել 1114 թրվականին, նրա թագավորության երրորդ տարում: Այդ ժամանակաշրջանում Ուրարտուն ծանոթ էր ասորեստանցիներին Նաիրի բավական անորոշ տերմինի ներքո: Այսպես էին կոչում Ասորեստանին կից, նրանից հյուսիս ընկած երկրները, որոնք տարածվում էին Եփրատից մինչև Զագրոս լեռը և նույնիսկ ավելի հեռու: Թիզլաթպալասարը Նաիրի (Ուրարտու) մտավ Զիբենն-սուի կիրճով՝ հին Սուպնատի, ինչպես ցույց է տալիս այն արձանագրությունը, որ նա թողել է Սուպնատի ակունքի մոտ գտնվող ժայռի վրա: Այստեղ նա հայտարարում է, որ նվաճել է «Ամուրրու երկիրը Մեծ ծովից մինչև Նաիրի երկրի ծովը», այսինքն՝ Միջերկրական ծովից մինչև Վանա լիճն ընկած տարածությունը¹:

Ասորեստանի թագավորը կամուրջ է գցել տալիս և անցնում Եփրատը,

¹ E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 49; Budge and King, Annals of the Kings of Assyria, էջ 127:

այսինքն՝ Արսանիասը, հայկական Արածանին: Նաիրիի քսաներեք թագավորներ դուրս են գալիս ներխուժողի դեմ: Դրանք հետևյալ երկրների թագավորներն էին՝ Թումմե, Թունուրե, Թուալի, Կինգարի, Ուզուլա, Ունգամունի, Անդիաբե, Պիլակիննի, Ատուրգինի, Կուլիբարդլինի, Շինիբրինի, Խիմուա, Պաիտերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Աբաննի, Ադաննի, Կիրինի, Ալբայա, Ուզինա: Նազարիա, Աբարսիունի և Դայաննի:

Ասորեստանցիները հարձակվում են քսաներեք թագավորների վրա, կործանում նրանց երկրները և 120 մարտակառք վերցնում: «Նաիրի երկրների վաթսուն թագավորներին, — շարունակում է մեր վավերագիրը, — և նրանց, ովքեր օգնություն էին հասել, հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը»¹:

Զարմանալի է տեսնել թշնամիների ավելանալը 23-ից 60-ի, ուրեմն՝ 37-ի հավելումով, առանց որևէ անուն մեզ հաղորդելու: Ավելի ևս ուշազբրավ է, որ ամփոփելով իր թագավորության առաջին հինգ տարիների արշավանքների արդյունքները, ուրեմն, ներառյալ Նաիրիի (Ուրարտու) դեմ արշավանքը, Ասորեստանի թագավորը պնդում է, թե հպատակեցրել է 42 թագավորների և երկրների՝ Զարից մինչև Եփրատից այն կողմ, խեթերի երկիրը և «արևմուտքի վերին ծովը»²: Այսքան ակնհերև հակասությունը կասկածի տակ է դնում 60 թիվը՝ մեկ šuši, որը, գուցե, պետք է կարգալ 1/2 šuši = 30: Իր երբորդ արշավանքի նկարագրության մեջ Թիգլաթպալասարն ասում է, որ նվաճել է Նաիրի երկիրը Թումմեից մինչև Դայաննի երկիրը և վերին ծովը: Նաիրիի երեսուն թագավորները բերվել են Աշշուր քաղաքը³:

Բոլոր դեպքերում 60 թիվը չի արդարանում: Է. Ֆորերը գրան մեծ կարևորություն է տվել, որպեսզի կարողանա հաստատել, թե Թիգլաթպալասարն իր նվաճումներն առաջ է մղել, մի կողմից՝ մինչև Շորոխի հովիտը, իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Կասպից ծովը, այսպիսով հպատակեցնելով ամբողջ Հայաստանը և Ատրպատականը: Այդ առթիվ միևնույն գիտնականը թույլ է տվել բոլորովին քմահաճ աշխարհագրական նույնացումներ: Քսաներեք երկրներից վեցը նույնացվում են հետևյալ կերպ՝ Պաիտերի—Փայտակարան, Ատուրգինի—Դերքսենն, Անդիաբե—Անդաֆ (Անձավ), Կուլիբարդլինի—Կուլարգենն, Ադաննի—Օտենն և Աբարսիունի—Օբորգենն(?): Դրանք ամբողջովին անհիմն են թագավորություններ են: Թիգլաթպալասարի՝ Մելազգեբրդում թողած արձանագրությունը ստույգ ելակետ է հանդիսանում նրա ճանապարհացույցը կազմելու համար: Լեհման-Հաուպտը

այն հայտնաբերել է Յոնջալուում («առվույտի մարգագետին»), Մելազգեբրդից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա: Նրա բովանդակությունն է. «Հզոր թագավոր Թիգլաթպալասարը, աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, չորս երկրամասերի թագավոր, Նաիրի երկրի նվաճողը՝ Թումմեից սկսած մինչև Դայաննի, Նիրխի (Նաբխի) երկրների նվաճողը մինչև Մեծ ծովը»¹:

Արսանիասն անցնելուց հետո, ուրեմն, Թիգլաթպալասարը շարժվել է Մելազգեբրդի ուղղությամբ: Քանի որ Յոնջալուում գտնվում է Արսանիասի ձախ կամ հարավային ափին, Ասորեստանի թագավորը գետը պետք է անցած լինի՝ Յոնջալու հասնելու համար: Նա շարժվել է գրեթե այն ճանապարհով, որն այժմ տանում է Պալուից Մելազգեբրդ: Առաջին ճամփորդությունը նա ստիպված կատարել է Տանձուտ հայկական գյուղի դիմացով, իսկ երկրորդը՝ Մուշի մոտով:

Երկու անգամ՝ իր հաղորդման սկզբում և վերջում, Թիգլաթպալասարն ասում է, որ ինքը հասել է Նաիրի հեռավոր երկրները վերին ծովի ափին²: Դրանով նա նշում է վանա լիճը: Նրա մեծ նախորդը՝ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը (1243—1221), այդպես է կոչել նույն լիճը, հայտարարելով, որ ինքը թափանցել է մի լեռնային շրջան, ուր ոչ ոք իրենից առաջ չի անցել: Այնտեղ նա կռիվ է մղել Նաիրիի քառասուն թագավորների դեմ ու նվաճել Նաիրի երկրները և վերին ծովի ափին գտնվող երկրները³:

Շատ հավանական է թվում, որ Թիգլաթպալասարի առաջխաղացման ծայրագույն կետը դեպի Մելազգեբրդ վերջանում է Յոնջալուում: Այստեղ՝ Յոնջալուի դաշտումն էր, որ Ասորեստանի թագավորը վճռական ճակատամարտ տվեց քսաներեք կամ վաթսուն (կամ երեսուն) թագավորների կողիցիային և նրանց դաշնակիցներին: Այն թագավորների տիրությունները, որոնք միավորվեցին՝ թշնամու բանակի առաջխաղացումը կասեցնելու համար, անտարակույս, մեծ մասամբ խմբված էին ասորեստանցիների առաջխաղացման ճանապարհի երկու կողմերը՝ Արսանիասից մինչև ճակատամարտի վայրը, Մելազգեբրդի մոտ: Ներքոհիշյալ նույնացումները, որ մենք առաջարկում ենք, թվում է, թե հաստատում են մեր տեսակետը:

Հռոմեական հին ճանապարհացույցերը պահպանել են մի քանի նա-

¹ Lehmann-Haupt, «Sitzungsberichte des König. Preussischen Akad. d. Wiss.», 1900, էջ 626: Նաև Armenien einst u. jetzt, I, էջ 433. II, I, էջ 115: Աշխարհագրական անունը որ առաջ կարգում էին Նիմմե, այստեղ՝ Յոնջալուի արձանագրության մեջ, կարգացվում է Թումմե: Կիրխի հիշտ ընթերցումը Նաբխի է՝ ըստ Ֆորերի. Reallexikon d. Assyriologie, I, էջ 281:

² Budge and King, նշ. աշխ., սյուն. IV, 50, էջ 64 և IV, 100, էջ 68 — tamdi eliniti:

³ E. Forrer, Reallexikon, էջ 269:

¹ Budge and King, նշվ. աշխ., սյուն. IV, 96, էջ 68:

² Նույնը, VI, 39, էջ 82:

³ Նույնը, № 2, 1՝ 8—9, էջ 117—118:

իրյան ծագումով անուններ՝ Իսումբո 17 Նազարիա 24 Անտերա 24 Սորուա 27 Կատիսպի 39 Ռաուզոնիա¹:

Raugonia-ն, ըստ Մարկվարտի հավանական ենթադրության, Բագաուոնա-ի աղավաղումն է, հայկական Բագավանի, քաղաք Բադրեանդի (Ալաշկերտ) շրջանում: Բագավանում էր, որ Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնեց Հովհաննես Կարապետի եկեղեցին, որ այժմ թուրքերի կողմից կոչվում է Ուլ-քիլիսե, Դիագինի մոտ:

Isumbo-ն հավանաբար համապատասխանում է Մուսբին (Մուսբ—Մուսբո)², որը հիշատակված է Ասողիկի մոտ: Ատրպատականի մուսուլմանական դինաստիան ջախջախվեց Մուսբո գյուղի մոտ հայ և վրաց իշխանների կողմից, 998 թվականին: Գյուղը գտնվում էր Ապահոնիք գավառում, Մելազգերդի շրջանում:

Միջանկյալ կայանները գետեղվում են Բագավանի և Մելազգերդի միջև: Նաիրիի քսաներեք երկրների միջև գտնվում են Անդիարեն, Շուրուրիան, Նազարիան, որոնք հոմեական Անտերա, Սորուա, Նազարի կայանների նման են: Համապատասխանությունը, անշուշտ, պատահական չէ: Իսումբոն կամ Մուսբոն չի՝ համընկնում արդյոք Թումմեի հետ: Catispi-ն հիշեցնում է հայկական Օրդասյուն, եթե Catispi-ի փոխարեն կարդացվի Oatispi կամ Ortispi³:

Նաիրիի քսաներեք երկրների թվարկության մեջ Թումմեն և Դայանենի կազմում են երկու հակադիր կետեր: Եթե Թումմեն գետեղված էր Մելազգերդի մոտ, ապա Դայանենին կրնկնի Արսանիասի գետանցքի շրջանում, որտեղից մեկնել էր Թիգլաթպալասարը:

Ընդհանրապես ենթադրվում է, որ Դայանենի հայկական Տայքի հին Ան է, դասական հեղինակների Ταβύρι-ն: Նույնիսկ եթե ընդունվի այս նույնացումը, որը, մեր կարծիքով, բավական թեական է, դրանից բոլորովին չի հետևում, որ Դայանենին համապատասխանում է հետագայի Տայքին նաև աշխարհագրական առումով, այսինքն՝ որ տեղավորված լինի Ճորոխի վտակ Օլթիի ավազանում: Իրականում Դայանենին գտնվում էր Պալուսի հյուսիսային շրջանում, նշանակում է՝ Արսանիասի գետանցից հյուսիս: Թիգլաթպալասարն այդքան առաջ չի գնացել: Նրա հակառակորդները՝ Նաիրիի թագավորները ևս այդչափ հեռու չէին ընթացել: Սրանք

ապավինում էին Սրմանց և Մաղկունյաց (թուրքերի Բինգյուլ և Ալազալ) լեռների անմատչելի շղթային:

Նաիրիի քսաներեք երկրներից մեկը՝ Պախտերին (է. Ֆորերը այն նույնացնում է Փայտակարանի հետ, որը Արաքսի և Քուռի՝ իրենց միախառնման վայրում կազմած եռանկյունին է), տեղավորված է նույն Պալուսի շրջանում, Դայանենի մոտերքում, Թիգլաթպալասարը հայտարարում է, թե իր երկրորդ արշավանքի ընթացքում նվաճել է Թումմեից սկսած մինչև Դայանենի երկրները՝ Խիմուան և Պախտերին¹: Պալուսում հայտնաբերված մի արձանագրության մեջ Մենուա թագավորն այլ քաղաքների շարքում նշում է Պուտերի-անի քաղաքը²: Շատ հավանական է, դա հենց Պախտերին է: Այս բոլորը գալիս է ապացուցելու, որ այդ երկիրը տեղադրված էր Դիանենիի մոտ և Պալուսի մերձակայքում:

Եթե Թիգլաթպալասարն ասում է, որ նվաճել է «Թումմեից մինչև Դայանենի և Կիլիկից (Խարսի) մինչև մեծ ծովը» ընկած հողերը, ապա նա ուրիշ բան չի ուզում ասել, քան այն, որ հետագայում կասի Սալմանասար III-ը (859—824), թե ինքը նվաճել է «Նաիրի ծովից սկսած մինչև արևմուտքի մեծ ծովը»³, այսինքն՝ Միջերկրական ծովը և ոչ թե Սև ծովը կամ Կասպից ծովն ընկած հողերը: «Արևմուտքի վերին ծովը» նորից Միջերկրականն է⁴:

Նաիրիի քսաներեք երկրները պարփակված էին Արսանիասի ավազանում: Ատրեստանի թագավորը պնդում է, որ ջախջախել է քսաներեք կամ վաթսուներեք թագավորների կողալիան և նրանց պարտադրել վճարելու 1200 ձի և 2000 գլուխ անասուն հարկ: Իսկապես որ դա աննշան բան է վաթսուներեք թագավորների համար և համարյա ոչինչ՝ հաղթական մի արշավանքի համար, մանավանդ, եթե նա առաջ էր խաղացել մինչև Կասպից ծովը, ինչպես կարծում են ոմանք:

Թագավորական տարեգրությունը լուսթյուն է պահպանում հաղթական թագավորի վերադարձի ճանապարհի մասին: Սակայն մի տեղ կա, որը հատուկ ուշադրության է արժանի. Թիգլաթպալասարը հայտարարում է, որ արշավանքի ընթացքում հարձակվել է Միլիդիա քաղաքի վրա, որը գտնվում է Խանիգալբատ երկրում, որի կառավարիչն ապստամբել էր: Հենց որ թագավորը երևում է, ըմբոստ իշխանը ոտքերն է ընկնում և թո-

¹ Konrad Miller, Itiner. Roman., էջ 63 (հր. 1916 թ.):

² Իսումբոյի սկզբնատարը հայերենի ի նախորդն է, ինչպես Իթանի մեջ (Կեդրեոս, II, էջ 580), հայերեն վան. հմմտ. հունարենն՝ εις τῆν πόλιν: Հայերեն «Մուսբ» ծանոթ է սեռական հոլովածակով՝ Մմբոյ, հին ուղղականը պետք է լիներ Մուսբո, շեշտի տեղափոխման հետևանքով վերջին ձայնավորն ընկնում է:

³ Ըստ 7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսի, էջ 100, Օրդասյուն գտնվում էր Բերկրի գետի հովտի և Կոզովիտի (Բայազդի շրջան) գավառի միջև, ուրեմն՝ Մելազգերդից արևելք:

¹ Budge and King, նշվ. աշխ., № I, 15—16, էջ 111—112; E. Forrer, Reallexikon, I, էջ 283:

² Sayce, The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, հատ. XII (1882), № XXXIII: Լեհման-Հաուպտն առաջարկում է կարդալ še-be-teriani, քանի որ še-be նշանները նմանվում են pu-ին:

³ Lehmann-Haupt, Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens, էջ 33—40:

⁴ Budge and King, նշվ. աշխ., սյուն. VI, 43—44, էջ 83:

դուժյուն ստանում¹: Արսանիասի գետանցքից մինչև Մելիտենն ընկած տարածությունը նույնքան երկար է, որքան այնտեղից մինչև Մելազգերդ: Երբ կարող էր թագավորը այդպիսի երթ կատարել: Թվում է, թե թագավորը վերադարձի ճանապարհին էր հպատակեցրել ըմբոստ կառավարչին: Դա գալիս է ասելու, որ Թումմեի ճակատամարտից հետո Թիզլաթպալասարը նահանջել է և վերադարձել իր ելման կետը, կամ, գուցե, թաքցնելու համար իր արշավանքի աննպաստ արդյունքը, նա իր զինքի ուժը ցույց է տվել Մելիտենեում և, վերջապես, վերադարձել իր աթոռանիստը: Համենայն դեպս, Թիզլաթպալասարը Վանա լճի շուրջը շրջան շեր կատարել՝ իր նստավայրը դառնալու համար: Սալմանասարի արշավանքի քննությունը նոր ապացույցներ կընձեռի ի նպաստ Թիզլաթպալասարի ճանապարհացույցի, ինչպես որ մենք՝ այն ներկայացրինք:

Բ

Սալմանասար III-ի ժամանակ (859—824) Հայկական լեռնաշխարհը, որը մինչ այդ Նաիրի անվանումը բաժանում է իր հարևան երկրների հետ, առաջին անգամ հանդես է գալիս Ուրարտու անվան ներքո²: Նոր անունը, անշուշտ, նոր իրադրության հետևանք էր՝ միավորման, որը տեղի էր ունեցել երկրի քաղաքական կազմակերպության մեջ: Սալմանասար III-ը մեկից ավելի անգամ զենք է վերցրել Ուրարտուի դեմ: Իր թագավորության երրորդ տարում՝ 855 թվականին կատարած արշավանքն ամենից կարևորն է: Հետևենք նրա ճանապարհացույցին Բիտ-Չամանից՝ Ամիդի (Դիարբեքի) շրջանից սկսելով:

Թագավորն անցնում է մի քանի բարձր լեռներ և մտնում Ինզիտի՝ Իսուայի շրջանը: Նա ավերում է երկիրը, հարուստ ավար հավաքում, մնացածը հրկիզում է: Սալուրի կոչված վայրում նա կանգնեցնում է մի մեծ արձան, որի վրա արձանագրում է իր գործերը և սխրանքները: Ապա անցնում է Արսանիասը, մոտենում Սուխմիին և նրա հետ վարվում այնպես, ինչպես Ինզիտիի հետ: Սուխմիից մեկնելով, թագավորը հասնում է Դայաննի: Այն օղակելուց և կրակով բնաջնջելուց հետո նա ուղևորվում է Արրամու ուրարտական թագավորի աթոռանիստը՝ Արգաշկու թագավորական քաղաքը: Արրամուն սարսափահար լքում է քաղաքը և թաքնվում Աղզուրի լեռան վրա: Սալմանասարը նրան հետապնդում և կատաղի կռիվ է սկսում, ուր Արրամուի 3400 մարտիկները հնձվում են ասուրական զենքերով: Ար-

րամուն կորցնում է իր ճամբարը, մարտակառքերը, հեծելազորը, ձիերը, եզները, հորթերը և փախչում-ապաստանում՝ մի անմատչելի լեռան վրա: Սալմանասարը գրավում է Արգաշկուն և կողոպուտի ու կրակի մատնում շրջակա քաղաքների հետ միասին: Ապա ուղևորվում է դեպի Իր]ա]ա լեռը և իր թագավորական մեծափառությունը մի մեծ արձան կանգնեցնել տալիս: Այնտեղ արձանագրել է տալիս ինչ որ կատարել է Ուրարտուում և այն դրնում Իրիտիա լեռան վրա: Այնտեղից մեկնելով, Ասորեստանի թագավորը հասնում է Արամալի, նրա բոլոր քաղաքներն ավերում և գնում Զանգի-ունա: Զանգիունայի կառավարիչն ընկնում է թագավորի ոտքերը և թողուլյուն ստանում: Հետո թագավորը իջնում է Նաիրի ծովը և Աշշուրի հզոր զենքերը թաթախում ջրերի մեջ, պատրաստել է տալիս իր թագավորական անձի մի արձան և արձանագրում իր սխրանքները:

Մովի մոտից հեռանալով, Ասորեստանի թագավորը մոտենում է Գիլգանին: Այդ երկրի թագավորը դիմավորում է նրան և հարկ վճարում: Գիլգանից Սալմանասարը գնում է Խուբուշիայի Կակի թագավորի Սիլաիա բերդը: Այսպես, «վերադառնալով Ինզիտի լեռնանցքով, թագավորը դուրս է գալիս Կիրրուրի լեռնանցքով Արբելայից վերև¹:

Այդ երկու ճանապարհների միջև տեղավորված երկրները, որոնցով անցել է Սալմանասարը, հետևյալներն են՝ Ինզիտի, Սուխմի, Դայաննի, Արգաշկու մայրաքաղաքը, Արամալի, Զանգիունա, Վանի ափը, Գիլգան և Խուբուշիա: Մեկ ուրիշ արձանագրության (Կոթողի) մեջ Սալմանասարը, նույն արշավանքի պատմությունը համառոտելով, ասում է, որ անցել է Ալզի, Սուխմի, Դայաննի, Թումմե, Արգաշկուն, Գիլգան և Խուբուշիա երկրներով²: Ալզին համապատասխանում է Ինզիտիին, Թումմեն շատ կարևոր երկիր է, Արամալին և Զանգիունան զանց են առնված:

Ինզիտին հայկական Անձիտն է, հենրի՝ Անզիտենեն, որն զբաղեցնում էր Մովք կոչված փոքր լճի շրջանը, թուրքերեն՝ Գյուլջիկ: 832 թվականին Սալմանասարը Ուրարտուի դեմ է ուղարկում իր Դայան-Աշուր թուրա-նին, որը հասնելով Բիթ-Չամանի, Ամաշուրի լեռնանցքով անցնում է Արսանիասը³: Այս լեռնանցքը տարբերվում է մեկ ուրիշ լեռնանցքից, որը Թունիբունի էր կոչվում⁴ և Սուպնատի ակունքների վրա էր գտնվում: Երկուսն էլ տանում էին դեպի Արսանիաս, մեկը՝ Պալուից արևելք, մյուսը՝ արևմուտք: Ուրեմն, Սուխմի երկիրը գտնվում էր երկու լեռնանցքի դիմաց, Արսանիասի աջ ափին, և համարյա համապատասխանում էր հին

¹ Budge and King, նշվ. աշխ., սյուն. IV, 33—41, էջ 71—72:

² Աշուրեսիբպալը (884—859) ասում է, որ նվաճել է «Սուպնատի ակունքից սկսած մինչև Ուրարտի երկիրը»: Budge and King, նշվ. աշխ., էջ 193—194 և 216:

¹ E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, էջ 165—169:

² նույնը, էջ 133:

³ նույնը, էջ 145:

⁴ F. Delitzsch und P. Haupt, Beiträge zur Assyriologie, VI, I, էջ 148:

Հայաստանի Բալահովտին կամ Բալավիտենեին: Սուխմից արևելք ըսկըսվում էր Դայանին, որը տարածվում էր մինչև Քումմե, Մեկազգերդի շրջանը: Թիգլաթպալասարի ժամանակաշրջանի փոքր պետություններն աներևութացել էին՝ կլանվելով Դայանիի կամ նույն ինքն Ուրարտուի կողմից: Արամալին ու Զանգիուենան տեղադրելու համար պետք է նկատի առնել, որ Սալմանասարը Վանա լճին մոտեցել է Արնիսի մոտ, լճի արևելյան ծայրում, քանի որ այնտեղից նա մեկնում է Գիլգան, որն ընդհանրապես տեղադրում են Ուրմիա լճի ափին, Սալմասի շրջանում: Հետևաբար, Արամալին և Զանգիուենան գտնվում էին Քումմեի կամ ավելի շուտ՝ Արգաշուի և Վանա լճի ծայրի միջև: Քումմեից հետո գալիս է Արգաշուին. հիթե Քումմեն Յոնջալուի դաշտավայրն է, ապա Արգաշուին կնույնանա Մեկազգերդի (կամ Պատոնոցի, ինչպես արդեն ընդունված է) հետ: Ազդուրի լեռը չի կարող շատ հեռու լինել Արգաշուի մայրաքաղաքից: Այնտեղ ծավալված ճակատամարտի նպատակն էր մայրաքաղաքի գրավումը: Հաղթանակից հետո հաղթողը տիրանում է քաղաքին: Այնտեղից նա շարունակում է իր առաջխաղացումը դեպի Իրիտիա լեռը: Անշուշտ, նրա միակ նպատակը այնտեղ իր արձանը կանգնեցնելը չէր, այլ Արրամու թագավորին հետապնդելը: Իրիտիա հասնելով, նա հրաժարվում է այդ մտքից և դառնում դեպի Նաիրիի ծովը: Ազդուրին Ալադաղն է, իսկ Իրիտիան՝ այդ շղթայի ճյուղերից մեկը: Արամալի հավանաբար նշանակում է Արրամուի կամ Արամուի տիրույթ և որպես կենտրոն ունեցել է նույն Արգաշուին: Զանգիուենան լճին ավելի մոտիկ է: Այնտեղից Սալմանասարն անցնում է Գիլգան և Խուրուշկիայի վրայով վերադառնում իր մայրաքաղաքը:

Ըստ ամենայնի՝ Քումմեն գտնվելիս է եղել Վանա լճի արևելյան կամ ավելի շուտ՝ հյուսիսային ծայրից դեպի արևմուտք, իսկ միջանկյալ տարածությունը կազմում էր Արամալիի և Զանգիուենայի շրջանը: Հետևաբար, է. Ֆորերը և ուրիշներ սխալվում են, երբ Քումմեն փնտրում են Վանա լճից արևելք և կարծում են, թե դա Քում գյուղն է՝ Վանից 68 կիլոմետր հեռավորության վրա¹: Ինչքան նույնպես սխալվում է՝ նույնացնելով այն Քումմեո-դերեսիի հետ, որը գտնվում է Տիգրիսի վտակ Բատման գետից արևելք²:

Պետք է զգուշանալ Քումմեն մեկ ուրիշ շրջանի հետ շփոթելուց, շրջան, որի անունը առաջ կարգում էին Նումմե և որը այժմ սովորաբար կարգում են, գուցեև իզուր, Քումմե: Դա մի ընդարձակ շրջան էր, որն ընդգրկում էր Սուրա, Աբուկու, Արուրա և Արուբե քաղաքները Ուրինի, Արու-

նի և էթինի լեռներում¹: Աշուրնասիրպալն ասում է, որ ինքը «վերադարձել է Նումմեից (հնարավոր է՝ Քումմե) Կիրրուրի երկիրը»²: Մենք տեսանք, որ Կիրրուրիի ճանապարհը գտնվում էր Արբելայից վերև:

Գ

Սարգոնը (722—705) Ուրարտու մտավ Ման կամ Մանա երկրին հարևան Զիկիրտու և Անդիա երկրների դեմ պատժիչ արշավանք կատարելու ընթացքում: Զագրոսից արևելք և Ուրմիա լճից հարավ, Նեբթին Զաբի ընթացքի և Զադաթու գետի միջև ընկած ընդարձակ սարահարթը կազմում էր Մանա պետությունը: Վաղուց ի վեր Մանան երկու հզոր հարևանների՝ Ուրարտուի և Աշուրի, փառասիրության առարկան էր դարձել: Մանայի թագավորները խուսանավում էին երկու ուժերի միջև՝ առանց կարողանալու հաստատուն քաղաքականություն վարել ի նպաստ մեկի կամ մյուսի: Այն պահին, երբ թվում էր, թե երկրի ձեռքբերումը Աշուրի համար արդեն ապահովված է, Ուրիշի, Զիկիրտու և Անդիա հարևան երկրները դաշինք են կազմում Մանայի թագավորի դեմ, որը հարձակման է ենթարկվում և սպանվում: Սարգոնը իրավացիորեն Ուրարտուի թագավոր Ռուսայի մատը խառն է տեսնում այդ գործում: Ուրիշ հարևաններ՝ Կարալու և Ալլարիա երկրները, քաջալերված դաշնակիցների հաղթանակով, Ուրսայի կամ Ռուսայի կողմն էին անցնելու: Աշուրը Մանայի վրա ունեցած գերիշխանությունը կորցնելու վտանգի տակ էր, և Սարգոնը որոշեց պատժել դավաճաններին ու վերջ դնել Ուրարտուի թագավորի մեքենայություններին:

714 թվականին, իր թագավորության ութերորդ տարում, Սարգոնը դուրս է գալիս արշավանքի և հազիվ թափանցում է Զիկիրտու երկիրը, երբ հանկարծ շուտ է գալիս ու մտնում Ուրարտու: Նա, անշուշտ, լսել էր կիմմերների՝ Ուրարտու ներխուժման լուրը և Ռուսա թագավորին պատճառած տագնապը: Հետևաբար, նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվում՝ վտանգավոր մի հակառակորդի հետ վերջնական հաշիվ տեսնելու համար:

Մեր նյութի քննության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Սարգոնի երթուղին, մանավանդ, Ուրարտուում նրա կտրած ճանապարհը: Թյուրո-Գանժենը, որը մի լավ հրատարակություն է նվիրել

¹ Reallexikon der Assyriologie, I, էջ 283:

² Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 263:

¹ Budge and King, նշվ. աշխ., էջ 269—270:

² նույնը, էջ 272:

Սարգոնի արշավանքին, իր բոլոր ջանքերն է թափել նաև այդ արշավանքի ճանապարհացույցը ճշգրտելու համար¹:

Ըստ այդ ճանապարհացույցի՝ Սարգոնը, մեկնելով մայրաքաղաքից, հասնում է Ուրմիա լճի շրջանը, Մարաղայի վրայով առաջ խաղում մինչև Թավրիզ, շրջանցում է լիճը և խոյ քաղաքի վրայով ուղղվում է դեպի Վանա լիճը. անցնում է Արճեշ, Ախլաթ, Բիթլիս և Սաիրտ (Սղերտ) քաղաքներով. այնտեղից դառնում է դեպի արևելք և Բոհտանի (արևելյան Տիգրիս) հովտով անցնում է խուրուշկիա. ապա՝ Զարն անցնելուց հետո կանգ է առնում նույն գետի վտակ Նահիլի ավազանում գտնվող Մուսասիրում:

Հեղինակը մեծ ջանքեր է թափել այդ ճանապարհացույցը պաշտպանելու համար: Այնուհանդերձ, կարելի է նրան քննադատել համարյա բոլոր կետերում: Լեհման-Հաուպտն արդեն ցույց է տվել, որ Սարգոնը Վանա լճի շրջանը մուտք չի գործել, այլ հասնելով լճի ափին՝ ետ է դարձել Բաշկալայի ուղղությամբ²: Դա համընկնում է մեր կարծիքի հետ: Մենք ծանոթացանք Լեհման-Հաուպտի դիտողություն հետ, երբ արդեն մեր տեսակետը հաստատված էր, և որը մի տեսակ մեզ երաշխավորում էր, թե չենք սխալվում:

714 թվականին Սարգոնը, իր Կալախ մայրաքաղաքից մեկնելով, անցնում է երկու Զաբերը, մտնում Կուլլար լեռան կիրճերը և կանգ է առնում Սուրիում:

Դա այն ճանապարհը չէ, որ Ալթուն-քոփրուի վրայով տանում է Սուլեյմանիե: Արշավանքի նպատակն էր Զիկիրտու և Անդիա երկրների գրավումը, որոնք գտնվում էին Ուրմիա լճի մոտ, ուրեմն, կարիք չկար իջնել մինչև Շհրիձորի դաշտը և ապա միայն դառնալ հյուսիս: Ամենակարճ ճանապարհն անցնում էր Ռովանդուզի վրայով, բայց Ասորեստանի թագավորը շատ պատճառներ ուներ խուսափելու այդ ուղղությունից, քանի որ Մուսասիրի իշխանությունը, որի տերն էր Ուրգանան, Ուրարտուի թագավոր Ռուսայի հավատարիմ դաշնակիցը, իշխում էր վերոհիշյալ ճանապարհի վրա: Ուրեմն, Ասորեստանի թագավորն ստիպված էր ընտրել Քեոյ-սանչակի ուղղությունը: Իրոք, այդ քաղաքից արևելք գտնվում է Կուլլարա կոչվող լեռը, որը տարածվում է Զաբի ուղորանում և ինքն էլ խանգարում է վերջինիս հոսանքը: Կուլլարան հին Կուլլարն է: Սումրին կիրճերի ելքում գտնվող դաշտն է, ուր թագավորն իր բանակի զորահանդես է անցկացնում և ապա մտնում Սուրիկաշ՝ մանացիների նահանգը: Այնտեղից նա իջնում է դեպի Պարսուաշ և վերադառնում

Մանա՝ Միսսի նահանգը, ու կանգ առնում թագավորական բերդ Սիրդակկայում: Հետո 30 беру ճանապարհ կտրելով՝ հասնում է Զիկիրտուի և Անդիայի սահմանի վրա գտնվող Պանդիշ մանայական բերդը: Թագավորը հասնում է իր արշավանքի նպատակին: Նա անցնում է Խոտարաուրա գետը, հարձակվում Զիկիրտուի շրջան Աուկանեի վրա: Նա ուզում էր պատժել այդ երկրի թագավորին, որը դավաճանել էր իր վեհապետին՝ Մանայի թագավորին, ի նպաստ Ռուսայի, բայց նա իր տեղում չէր՝ Ռուսային օգնության էր մեկնել: Սարգոնը լքում է Աուկանեն և մեկնում Ուիշդիշ մանայական շրջանը, որը գրավված էր Ռուսայի կողմից: Ռուսան այնտեղ՝ Ուաուշ լեռան վրա էր: Կոիվն սկսվում է: Ռուսան ջախջախվում և «իր զորքերից առաջ փախչում է». նա լքում է իր Տուրուշպա նստավայրը և քաշվում լեռները:

Beru-ն կամ ասուրական մղոնը համարյա 6 կիլոմետր էր, ուրեմն, 30 беру-ն 180 կիլոմետր է անում: Դա Մանայի երկու քաղաքի՝ Սիրդակկայի և Պանդիշի միջև եղած տարածությունն է: Թյուրո-Գանժենը Սիրդակկայի շրջան Միսսին և Պարսուաշը տեղադրում է Ուրմիա լճին մոտ: Այնտեղից 180 կիլոմետր հաշվելով, մարդ կհասնի Արաքս գետի ափը՝ իբր այնտեղ գտնվող Պանդիշը հայտնաբերելու համար: Դա բացարձակապես անհեթեթություն է: Մանա երկիրն այդքան հեռու չէր տարածվում, և նույնիսկ շատ կասկածելի է, որ ամբողջ Մանան այդքան մեծ տարածք ունենար: Եթե չեն ուզում беру-ի¹ արժեքը վերանայել ըստ այս ճանապարհի, ոչ էլ թագավորին չափազանցություն մեջ մեղադրել, ապա պետք է ընդունել, որ խոսքն այստեղ ասուրական բանակի՝ Սումրիից մինչև Պանդիշ կատարած ճամփորդության մասին է: Համենայն դեպս, ո՛չ Միսսին, ոչ էլ Պարսուաշը Ուրմիա լճին մոտիկ չէին գտնվում: Այնտեղ՝ լճի ափերին պետք է տեղադրել Մանայի սահմանամերձ բերդ Պանդիշը:

Սարգոնը հարավից ընթանում է դեպի հյուսիս միշտ մանայական տերիտորիայի «եզերքներով»: Պարսուաշը, Սանգիրուտուն, Գիլիլունդին և այլն չէին գտնվում նրա ճանապարհի վրա, այլ արևելքումն էին: Նշենք, օրինակ, որ մանայական առաջին շրջան Սուրիկաշից Սարգոնը այժմյան Բանեից ուղիղ գծով հասնում է Զաղաթուի ակունքը. այդ գծից հարավ գրտնըվում էր Նամրին, արևելքում՝ Պարսուաշը, իսկ նրանց միջև՝ Սանգիրուտուն և Արդադանին:

Միսսի մանայական շրջանը, մեր կարծիքով, պետք է տեղադրել Սակիզ

¹ Une relation de la huitième campagne de Sargon. Paris, 1912.

² Armenien einst uns jetzt, II, 1, էջ 317: Մենք համաձայն չենք հեղինակի հետ ճանապարհացույցի մյուս կետերի մասին:

¹ Ըստ Թյուրո-Գանժենի, Huitième campagne, էջ IV, ծան. 2, J. A., 1909, էջ 99, беру-ն հավասար է 10 692 մետրի: Ըստ Howardy-ի, Clavis Cuneorum 186 17 և 8563 մետրի՝ ըստ Luckenbill-ի, Anc. Rec., II, էջ 500:

քաղաքի մոտ, այն սարահարթի վրա, որը բաժանում է Զաղաթուի ակունքները Քաթավի ջրերից: Միսսին լեռնային երկիր էր. Շամշի-ազադի ներխուժման ժամանակ Միսսիի բնակիչները լեռներում ապաստանեցին¹: Միսսիում Սարգոնը հարկ է ստանում Գիզիլբունդից, որը գտնվում էր մանացիների և մեդացիների արանքում, և այն դնում է Պարսուաշի կառավարչի իշխանության տակ: Հետևաբար, Գիզիլբունդին, ինչպես և Միսսին Պարսուաշից հետո չէին:

Սահմանամերձ վայր Պանգիշը, որտեղ Մանայի երկիրը հարում էր Զիկիրտուին և Անդիային, մեր կարծիքով, տեղավորված էր Ուրմիա լճի ափերին, Մանայի սահմանի վրա՝ հյուսիսային կողմից: Խաթարաուրա գետը նույնանում է Զաղաթու գետի (և ոչ Կարանգուի) հետ: Այլ ափին տարածվում էին Զիկիրտուն և Անդիան: Զիկիրտուի վրա հարձակվելուց հետո Սարգոնը, ըստ Ք.-Դանժենի, առաջանում է դեպի Սոհենդ լեռը, որը նա Ուաուշի տեղ է ընդունում, իսկ Ուիշդիշը, դեպի ուր շարժվում է Սարգոնը՝ Աուկանեն կործանելուց հետո, նա տեղադրում է Ուրմիայի և Սոհենդ լեռան միջև: Դա այն էական կետն է, որի վերաբերյալ մենք համաձայն չենք Ք.-Դանժենի հետ: Ուրարտուի թագավորը Սոհենդի շրջանում անելիք չուներ: Որքան մեզ հայտնի է, Ատրպատականը Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության տակ չէր գտնվում: Ատրպատականի սահմաններում ոչ մի ուրարտական արձանագրություն չի հայտնաբերվել: Ուրեմն, Ուրարտուի թագավորը ոչ մի շահ չուներ փակելու Ատրեստանի թագավորի ճանապարհը դեպի Ատրպատական: Նրա շահերը պահանջում էին իր ուշադրությունը բեռել Ուրմիա լճից արևմուտք և հարավ գտնվող երկրների վրա: Հայտնի է ուրարտական թագավոր Մենուայի՝ Տաշթեփեում գտնված արձանագրությունը, այն շրջանում, ուր մենք տեղադրեցինք Պանգիշ բերդը: Ռուսան, իմանալով Սարգոնի արշավանքի մասին, շարժվում է նրա դեմ և ճամբար դնում Ուաուշ լեռան ստորոտում: Այդ մասին նրան տեղեկացրել էին Զիկիրտուի և Անդիայի թագավորները², և հենց որ թշնամին երկվացել էր, նրանք լքել էին իրենց երկրներն ու միացել Ռուսային: Ուաուշ լեռը մոտ էր Ուիշդիշին, որը Մանայի ամրոցն էր և գրավվել էր Ուրարտուի թագավորի կողմից: Դա նշանակում է, որ Ուիշդիշը պաշտպանում էր Ուրարտուի սահմանը, և քանի որ Ուրարտուն սահմանակից էր Մանային լճից արևմուտք ընկած շրջանում, Զագրոսի և լճի հարավային անկյան միջև, ապա այնտեղ էլ՝ այժմյան Ուշնի քաղաքի շրջանում, պետք է փնտրել Ուիշդիշը: Ինչպես որ Պանգիշը Զիկիրտուի և Անդիայի դեմ ծառայում էր

որպես սահմանային կայան, այնպես էլ Ուիշդիշը Ուրարտուի դեմն էր կանգնած: Երբ Սարգոնն իմացավ Ռուսայի գալը, ընդհատեց իր արշավանքը և դարձավ դեպի Ուրարտու: Նշենք, որ նա Ռուսայի դեմ դուրս եկավ «արեվելից արևմուտք» ուղղությամբ: Դա ցույց է տալիս, որ մինչ այդ նա գնում էր դեպի արևելք, բայց հանկարծ հակառակ ուղղությունը բռնեց՝ Ռուսայի սպառնալիքից խուսափելու և նրա վրա թիկունքից հարձակվելու համար:

Ուաուշ լեռը Զագրոսի մոտերքում գտնվող բարձունքներից մեկն էր: Ռուսան «փախավ իր զորքերից առաջ», և Սարգոնը հաղթեց Զիկիրտուի թագավորին ու նրա դաշնակիցներին: Սարգոնը լուծվում է պահպանում այն էական իրադարձության կապակցությամբ, որը պատճառ դարձավ Ռուսայի «փախուստին», այսինքն՝ կիմմերների ներխուժման: Ռուսան «նույնիսկ լքեց իր մայրաքաղաք Տուրուշպան», անշուշտ, որպեսզի գնա դիմագրավելու բարբարոս ասպատակողներին:

Հաղթանակից հետո Սարգոնն առաջ է խաղում և մտնում Ուշկայա՝ մեծ բերդ Զարանդա շրջանի մուտքի վրա և «Սուբի շրջանի վերևում»: Ուշկայան, ուրեմն, բաժանում էր միմյանցից Սուբի և Զարանդա շրջանները: Իրականում Սուբին Մանայի մասն էր կազմում. դրա համար էլ ուրարտացիներն այն կոչում էին մանացիների երկիր: Զարանդան շատ է հիշեցնում Պիլնիոսի Զոարանդան և հայ հեղինակների Զարավանդը, և, հետևաբար, առանց վարանելու կարելի է դրանք նույնացնել: Զարավանդը զբաղեցնում էր Սալմաս գետի ավազանը: Սուբիի բնակիչները հայտնի էին հեծնելու ձիեր վարժեցնելու մեջ և թագավորական բանակին լավագույն մտրուկներ էին մատակարարում: Սուբին չի կարող նույնանալ Մարանդի շրջանի հետ, քանի որ Սուբին Մանայի շրջաններից էր, իսկ վերջինս չէր տարածվում մինչև Մարանդի շրջանը: Պետք է այն փնտրել Զարանդայից արևմուտք և ոչ արևելք³:

Այսպիսով, Սարգոնը կարծես թե հետևել է այն ճանապարհին, որը ձգվում է Ուշնիից՝ Զագրոսի շրջանի երկայնքով հյուսիս, դեպի Կոտոր (այժմ՝ Կոտուր) հին բերդը: Զարանդայից Ատրեստանի թագավորն անցնում է Բարիի կամ Մանգիրուտուի, Դալայի, Արմարիլիի, Այադիի շրջանները և հասնում Վանի մոտերքը: Տեքստը տարբերում է Բարին, որը կոչվում է Սանգիրուտու, և բուն Սանգիրուտուն կամ «Սանգիրուտուի բերդաքաղաքների շրջանը»: Բուն Սանգիրուտունում էր գտնվում Արգաթա լեռը. այնտեղից մինչև Իրտիա լեռը տասներկու քաղաք կամ 72 կիլոմետր հեռավոր-

¹ E. Schrader, նշվ. աշխ., էջ 179:

² Thureau-Dangin, նշվ. աշխ., էջ VI, ըստ Հարպերի հրատարակած նամակների:

³ Զարի հովտում, Գիրիկից և Սուբր Բարթուղիմեոս հայկական վանքից քիչ հեռու գտնվում է մի բնակավայր, որը կոչվում է Ասպիստան, այսինքն՝ «Ձիերի երկիր», անշուշտ, ձիերի բուծման պատճառով:

րություն կար: Սարգոնն անցնում է այդ տարածությունը և հասնում Արմարիլի: Սակայն նա չի հասնում այդ լեռան, որովհետև Արմարիլին տարածվում էր Ուրիանդա լեռների ստորոտում: Արմարիլից հետո նա մտնում է Այադի՝ լճի ափին:

Այս բոլոր տեղեկությունները խոշոր նշանակություն ունեն: Իրտիա լեռը, անտարակույս, Սալմանասար III-ի ճանապարհացույցի Իրիտիա լեռն է: Դժվար կլինեք չնույնացնել նույն ճանապարհացույցի Արմարիլին Արամալիի հետ: Մենք Իրիտիան տեղադրեցինք Ալադադի շրջանում: Սալմանասարը Իրիտիայից մեկնելով՝ անցնում է Արամալին և Ջանդիուենան ու հասնում Վանա լիճը: Սարգոնը, հակառակ կողմից գնալով, ուղղվում է դեպի Իրտիա, անցնում Արմարիլի վրայով և հասնում Այադի՝ լճի ափին: Այադիի 30 քաղաքները «նայում էին գեղաժողովի ժողովին»։ Նրանք շարված էին Վանա լճի հյուսիսային ծայրի շուրջը:

Այադիից Սարգոնը գնում է նույն անունը կրող նահանգի բերդաքաղաք Ուայաիս՝ Նաիրի երկրին սահմանակից: Ուայաիսից նա անցնում է Նաիրի և այնտեղից՝ Մուսասիր: Թյուրո-Գանժենը կարծում է, թե Սարգոնը հյուսիսից դարձել է լճի շուրջը և Ախլաթի ու Բիթլիսի վրայով հասել Սաիրդ. ըստ նրա՝ Ուայաիսը համապատասխանում է Բիթլիսին, իսկ Սաիրդը՝ Նաիրիի կենտրոնը Խուրուզիային: Սաիրդից Սարգոնը անցած պետք է լինեք 250 կիլոմետր, Բոհտանի հովտով մանացիների սահմանի վրա գտնվող Մուսասիր հասնելու համար:

Այն փաստերը, որոնցով Թ.-Գանժենը ձգտում է պաշտպանել իր դժբախտությունը, հենց նրա դեմ են խոսում: Ուայաիսը կամ Ուեսին ներկայանում է որպես ռազմական խոշոր նշանակություն ունեցող կայան: Ասորական լրտեսները հետևում և մեծ կարևորություն էին տալիս այն ամենին, ինչ անցնում-գառնում էր այնտեղ, թագավորին տեղյակ էին պահում ամենայն մանրամասնությամբ: Հայտնում էին Զիկիրտուուի և Անդիայի թագավորների գալը Ռուսայի մոտ՝ Ուեսի (Ուայաիս), Ուեսիի կուսակալի մեկնումը Մուսասիր: Հաստատում էին, որ հինգ կուսակալներ եկել-հասել էին Ուեսի և, մեկ ուրիշ հաղորդագրությամբ, որ Ուեսիի կուսակալը ըստ պանվել էր կիմմերների դեմ կռվելու ժամանակ: Նույնիսկ Մուսասիրի թագավորը տեղեկացնում էր ասորական իշխանություններին, թե Ռուսան գտնվում էր Ուեսիում:

Այս բոլորը մեզ թելադրում է Ուայաիսը փնտրել Ասորեստանի արեվելյան կողմում, Մուսասիրի մոտ, ոչ հեռու Զիկիրտուուից ու Անդիայից, և ոչ թե, ընդհակառակն, հեռավոր Բիթլիսի շրջանում: Եթե Ուայաիսը և Բիթլիսը նույնը լինեին, Ասորեստանի թագավորը կարիք չէր ունենա Մուսասիրի թագավորի միջնորդությամբ՝ Ուայաիսում անցած-դարձածն իմանալու համար. այս վերջին բնակավայրն ավելի մոտ էր Ասորեստանի մայրաքա-

ղաքին, քան Մուսասիրին: Զիկիրտուուի և Անդիայի թագավորների քայլը գործնական նշանակություն չէր ունենա, եթե Ուեսին այդքան հեռու լինեք նրանց երկրներից: Նախքան օգնություն հասնելը նրանք կջախջախվեին թշնամու կողմից:

Վերջապես, մենք գիտենք, որ Խուրուզիան Գիլգանի մոտ էր. Սալմանասար III-ը Գիլգանից Խուրուզիա գնաց իր մայրաքաղաքը վերագառնալիս: Գիլգանը գտնվում էր Ուրմիա լճի ափին, հետևաբար և Խուրուզիան չի կարող նույնանալ Բիթլիսի հետ:

Ասորեստանի թագավորը, հասնելով Վանա լճի ափին, վերադարձի ճամփա է ընկնում Արճակ-Սևան-Խոշաբ գծով դեպի Մուսասիր երկիրը: Այադիի քաղաքներից մեկը, որտեղից Սարգոնը գնում է Ուայաիս, կոչվում է Հին-Ուայաիս, անշուշտ, ի հակադրություն մեկ ուրիշ Ուայաիսի, որը համեմատաբար նոր էր հիմնադրված և մեր Ուայաիսն է: Դա վճռական ապացույց է, ինչպես նկատել է Լեհման-Հաուպտը, որ Ուայաիս բերդն ու նահանգը գտնվում էին Վանից արևելք, Այադիի մոտ¹: Նույն կարգի մեկ այլ ապացույց. Այադիից Ուայաիս ճանապարհի վրա Սարգոնը անցավ երեք գետով, որոնցից մեկը Ալլուրիա անունն էր կրում: Ծիշտ այդպես է կոչվում այն լեռներից մեկը, որոնք բարձրանում էին Զարի ափին, այն լեռնանցքի մոտ, որը Սարգոնին առաջնորդում էր դեպի Մուսասիր: Հավանաբար, գետն իր անվամբ պարտական է այդ լեռանը, որտեղից էլ սկսվում էր նրա ակունքը: Մենք մտածում ենք Զուխի (Զուբ-դադ) մասին, որը տարածվում էր դեպի Խոշաբի ակունքները և որտեղ գտնվում է հայտնի կիրճը, որը միացնում է Զարի հովիտը Խոշաբի հովտին: Այսպիսով, հաջողվում Ուայաիս բերդը տեղադրել Զուխի սարահարթի վրա²: Խոշաբի հովիտը կազմում էր Ուրարտուուի սահմանը, որից այն կողմ տարածվում էր Խուրուզիա երկիրը, այլ կերպ ասած՝ Նաիրին: Մի բերդ, որը տեղավորված էր այնպիսի մի բարձրության վրա, ինչպիսին Զուխը՝ 3000 մետր, ուներ հսկողության և հարձակման առաջավոր կայանի բոլոր առավելությունները:

Սարգոնը պնդում է, որ Մուսասիրի թագավոր Ուրգանան՝ «մի շար լեռներից», ապստամբեց իր դեմ, երբ նա վերադառնում էր արշավանքից: Իրերի դրությունն ավելի համապատասխան է թվում ընդունել, որ ապստամբությունը բռնկվել էր այն պահին, երբ Սարգոնը Ուրարտուու մտավ: Ուր-

¹ Սարգոնը նշում է երկու քաղաք, որոնք Անիաշխանի միևնույն անունն են կրում, մեկը՝ Սանդիբուտուուի (= Բարի) սահմանի վրա, մյուսը՝ Այադի նահանգում, որի 30 քաղաքները գտնվում էին ծովի ափին: Հայապատմիչ թովմա Արծրունին մի գյուղ է ճանաչում Բոգունի գավառում, որի անունը Անստան էր, դա հիշեցնում է Անիաշխանի: Անստանի տեղը հայտնի չէ, բայց այն, համեմատյան դեպս, գտնվում էր Վանի շրջանում:

² Լեհման-Հաուպտը փորձում է Ուայաիսը գտնել այժմյան Բաշկալայում:

զանան Ռուսայի հավատարիմ դաշնակիցն էր և իր ապստամբութեամբ ստիպում էր Սարգոնին ընդհատել իր հաղթական առաջխաղացումը Ուրարտուի միջով: Ասենք, ինքը՝ Սարգոնն էլ հաստատում է, որ այդ շար լեռնցին ապստամբել էր իր դեմ և ընդհատել իր առաջխաղացումը, այնպես որ ինքն ստիպված է եղել վերադառնալ արշավանքից:

Շատ ավելի անխոհեմություն կլիներ Ուրդանայի կողմից՝ Սարգոնի հետ թշնամանալը, եթե վերջինս այդ պահին հասած լիներ Ուայախս կամ Խուբուշկիա, իր տիրույթների մոտերքը:

Սարգոնն ասում է, որ գրավել է 430 քաղաք և 7 նահանգ: Նահանգներն են՝ Զարանդա, Սուրի, Դալա, Բարի-Սանգիբուտու, Արմարիլի, Այադի և Ուայախս:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՅԵՂԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Ա

Ասորեստանի պետության ժամանակաշրջանում Հայաստանում ծաղկում էր մի մեծ պետություն, որը կոչվում էր Ուրարտու կամ Արարատ, բառ, որը նույն անվան բիրլիական ձևն է: Ասորեստանի պատմությունը բոլորին ծանոթ է՝ ամեն մի աշակերտ նրա մասին որոշ տեղեկություն ունի: Բայց քչերը կան, նույնիսկ ուսյալ մարդկանց մեջ, որ Ուրարտուի անունը լսած լինեն: Սակայն Ասորեստանի պատմությունը սերտ կապով կապված է Ուրարտուի պատմության հետ, որպես շատ վտանգավոր հակառակորդի, որը չի դադարել երեք դար շարունակ, ընդհուպ մինչև Ասորեստանի վախճանը, մրցել նրա հետ և խանգարել նրա հավակնություններին Միջագետքից դուրս գտնվող երկրների նկատմամբ:

Երբ Թիգլաթպալասար II-ը մ. թ. ա. XII դարի վերջում բարձրացավ հայկական Տավրոսը և Հայաստան մտավ դեպի Տիգրիսի ակունքները ձգվող կիրճերով, նա հանդիպեց մի քանի տասնյակ թագավորների դիմադրությունը: Այդ ժամանակաշրջանում երկիրը Նաիրի էր կոչվում և ծածկված էր փոքր պետությունների ցանցով: Երեք դար հետո, 857 թվականին, Սալմանասար III-ը նույն ճանապարհով թափանցեց Հայաստան և ընթացավ մինչև երկրի մայրաքաղաք Արգաշիկուն, որը գտնվում էր այժմյան Մելազգեբո քաղաքի տեղում: Նա կովի բռնվեց Արամե թագավորի հետ: Ասուրական առաջին ներխուժումից հետո երկիրը փոխել էր իր տեսքը՝ այժմ նա կոչվում էր Ուրարտու և նոր էր անցել քաղաքական հեղաշրջման բովից ու մեկ քաղաքական կազմակերպության մեջ էր միավորել

բազմաթիվ փոքր պետություններ: Սալմանասարը գրավեց այդ թագավորության մայրաքաղաքը և կործանեց: Անշուշտ, այդ պարտության հետևանքով էր, որ Արամեի հաջորդ Սարգուրի թագավորը տեղափոխեց իր աթոռանիստը Տուշպա քաղաք, այժմյան Վանը, որն Ասորեստանի հարձակումներից ավելի լավ էր պատասպարված:

Հայկական Տավրոսն այդ կողմից համարյա անանցանելի է. միակ մուտքը կարող էր լինել Զար գետի հովտի միջով: Ուրարտուի թագավորը փակեց այդ մատուցը հզոր ամրոցներով, որ նա կառուցեց Զարի վերին հոսանքի վրա, այնտեղ, որտեղ գետը ճեղքում էր Տավրոս լեռը: Բացի այդ, Ուրարտուն ձեռք բերեց Զարի և Զագրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած լեռնային տերիտորիան մինչև Ռովանդուզի շրջանը: Այդ տերիտորիան երկու թագավորություն էր կազմում՝ Խուբուշկիա և Մուսասիր, որոնք Ուրարտուի վասալներն էին:

Մանա թագավորությունը տարածվում էր Զագրոսից արևելք և Ուրմիա լճի հարավում: Որպեսզի ասորեստանցիներին արգելի այդ կողմից Ուրարտու մտնել, Ուրարտուի թագավոր Մենուան գրավեց այդ երկրի հյուսիսային մասը, իսկ նրա հաջորդները մինչև վերջ ձգտում էին պահպանել այդ թագավորությունը իրենց քաղաքական ազդեցության ներքո և շթողնել Ասորեստանին մոտենալ նրան:

Ասորեստանից արևմուտք, Եփրատի հովտում, մի շարք փոքր պետություններ հերթով դասավորված էին Մելիտենեից մինչև Հալեպ՝ Միլիդ, Կումմուխի (Կոմմագենե), Գուրգու (Մարաշ), Կարկեմիշ (Ջերապոլուս), Սոլումալ (Ջինջիրլու), Խաթինա և ուրիշներ: Այդ պետությունները, զրտնըվելով Ասորեստանի սպառնալիքի տակ, նեցուկ էին որոնում Ուրարտուում, իսկ վերջինը շէր զլանում օգտագործել նրանց համակրանքը, և ահա բազմիցս այս պետությունները դաշնակցում են Ուրարտուի հետ՝ ընդհանուր թշնամու դեմ:

Եփրատից մինչև Մուսասիր ձգված լեռնային գոտին Ասորեստանի և Ուրարտուի սահմանն էր գծում: Այդ գոտիում ապրող բազմաթիվ ցեղեր թշնամաբար էին տրամադրված Ասորեստանի նկատմամբ և նույնպես հակված էին դեպի Ուրարտուն:

Այսպիսով, Ասորեստանի պետությունը շրջապատված էր հյուսիսից և իր երկու թևերից, որը խոչընդոտ էր հանդիսանում նրա ծավալմանը: Ուստի և կատաղի պայքար սկսվեց Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև, մի պայքար, որն ընդգրկեց երկու երկրների ռազմական կյանքի մեծագույն մասը:

Միմիայն քաղաքական մրցակցության մասին չէ խոսքը. պայքարը միևնույն ժամանակ ցեղային բնույթ էր կրում: Ուրարտացիները և դաշնակից ու հովանավորյալ ժողովուրդները՝ Խուբուշկիայի, Մուսասիրի, Մա-

նայի ժողովուրդները, ինչպես նաև միջանկյալ գոտու ցեղերը և եփրատ-
յան պետությունների բնակչությունը սեմական ցեղին չէին պատկանում:
Ասորեստանցիները նրանց կոչում էին Նաիրի տոհմական անվամբ: Այդ
իրողությունը հայտնի է վաղուց ի վեր, բայց միայն վերջերս գիտությունը
լույս սփռեց նաիրյան ժողովուրդների ծագման վրա:

Նախքան սեմական ցեղերի երևան գալը, որոնք Բաբելոն էին եկել
իրենց օրորան Արաբիայից, Միջագետքը, Հայաստանը և Փոքր Ասիան
զբաղեցված էին մի ասիական ցեղով, որից շումերները՝ Բաբելոնում,
խուրրիները՝ Վերին Միջագետքում և Հայաստանում, խեթերը՝ Փոքր
Ասիայում կազմում էին երեք գլխավոր օղակները:

Երկրորդ հազարամյակի սկզբում հնդեվրոպական ալիքները մոլեգնում
են այս երկրների վրա երեք հաջորդական շարքերով. մեկը տիրանում է
խեթերի երկրին և այնտեղ հիմնում Մեծ Խաթթին, մյուսը հարձակվում
է խուրրիների երկրների վրա, Հայաստանի միջով ցած է իջնում և Միջա-
գետքում կազմակերպում է Միտաննի պետությունը, կասսիտների երրորդ
ալիքը առաջ է խաղում մինչև Բաբելոն: Այսպես, հնդեվրոպացիները բոր-
բորում են այդ ժողովուրդների լճացած կյանքը:

Միտաննիի հիմնադրման ժամանակ Ասորեստանը, որը մի ժամանակ
գաղութացվել էր ակկադացիների կամ Բաբելոնի սեմական ցեղերի կող-
մից, ստիպված է լինում Միտաննիի մաս կազմել՝ որպես նրա նահանգ-
ներից մեկը: Սակայն կամաց-կամաց նրան հաջողվում է ազատվել Միտան-
նիի տիրապետությունից և նույնիսկ իր հին տիրոջ վրա իշխանություն
ձեռք բերել: Միտաննիի Ասորեստանի հարվածների տակ անհետանում է
XII դարում, և նրա հետ խուրրիական ցեղը կորցնում է իր դիրքը Վերին
Միջագետքում:

Այդ ժամանակ խուրրիական երկիր Ուրարտուն ստանձնում է Միտան-
նիի գործի պաշտպանությունը, որպեսզի շարունակի ցեղային պայքարը
Ասորեստանի դեմ: Նա մարմնացնում է խուրրիական ցեղի վերջին ճիգերը՝
պաշտպանվելու սեմականության դեմ: Այդ նկատառումով շատ հատկա-
նըշական է, որ Միտաննիի կործանումից հետո Ասորեստանը XII դարի
սկզբում իր զենքը դարձնում է Նաիրիի, այսինքն՝ Ուրարտուի դեմ:

Կարիք չկա երկար կանգ առնել երկու պետությունների պայքարի
իրագարծությունների վրա: Միայն նկատենք, որ ասուրագետ գիտնա-
կանները սովորություն ունեն շափազանցելու Ասորեստանի հաջողու-
թյունները, վստահելով նրա գոռոզամիտ վեհապետների պոռոտախոսու-
թյանը, որոնք սիրում են իրենց տեղեկագրերում ուռճացնել այն
սխրանքները, որոնք հաճախ սոսկ ցուցադրական բնույթ են կրում: Նույ-
նիսկ շատերը կարծում են, թե կարող են հաստատել, որ Սարգոնը 713 թը-
վականին, Ռուսա թագավորի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ընթացքում,

վերջնականապես ճզմել է Ուրարտուի ուժը: Սակայն սահմանամերձ կա-
յաններից ասորեստանցի գործակալների ուղարկած գաղտնի տեղեկա-
գրերը Ասորեստանի թագավորին՝ բացահայտ ցույց են տալիս, որ Ռուսա-
յի հաջորդ Արգիշտին տակավին իրեն զգում էր գրություն տեր և իր ձեռ-
քըն էր պահում Ասորեստանի դեմ գործողությունների նախաձեռնու-
թյունը: Հարպիների ժողովածուում հրատարակված նամակները ոչ մի կասկած
չեն թողնում այն մասին, որ Ասորեստանը վախենում էր Ուրարտուի հար-
ձակումից:

Իրականում, Ուրարտու թագավորությունը երեք հարյուր տարվա
ընթացքում վարած պայքարը հասցրել է մինչև վախճանը՝ մինչև Ասո-
րեստանի վերջնական կործանումը, և նույնիսկ վկայ է եղել նրա հոգեվար-
քին՝ իրանական հերոս Կիաքսարի հարվածների տակ, 612 թվականին:

Ուրարտուն կատարել է այնպիսի առաքելություն, որը պետք է գնա-
հատել ըստ արժանվույն. նա փակել է սեմականության ծավալման ճա-
նապարհը դեպի Հայաստանի լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիա: Ինչպիսին
էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք
է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիտակ-
ցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշշուրի
տիրակալների անգթությունը առասպելական էր:

Նրանք նույնիսկ իրենք իրենց հաշիվ չէին տալիս այն հրեշավոր հայ-
տարարությունների մասին, որ անում էին առանց նեղվելու և հպարտու-
թյամբ, ասելով, թե «կատաղած շան և վայրի ցուլի նման» իրենք նետվում
են՝ թշնամի երկրների վրա: Հիվանդագին կրթությունը նրանք նկարա-
գրում են, թե ինչ սարսափելի գործեր են կատարել հարձակման ենթարկ-
ված երկրներում՝ ավերել, հրկիզել քաղաքներն ու դաշտերը, կոտորել բը-
նակչությունը, կենդանի այրել երիտասարդ տղաներին ու երիտասարդ
աղջիկներին, կտրել ձեռքերը, մատները, ականջները, մորթել և կաշիները
փռել պարիսպների վրա, կտրված գլուխներով բուրգեր բարձրացրել և նը-
րանց շուրջը շարել ցցահանված դժբախտներին, գլուղներում դադարեց-
րել աշխատավորների ուրախ ձայնը և թողել, որ այնտեղ հաստատվեն վայ-
րի էջերն ու վայրի գազանները և այլն... Կատարելապես հասկանալի է
բիբլիական մարգարեի արձակած թեթևացման ճիշդ Ասորեստանի անկման
առթիվ. «Նինվե՛ն, արյան, նենգության ու բռնության քաղաք, կործանվել
է: Ո՛վ կափսոսա նրան: Բոլոր իմացողները երկու ձեռքով ծափ կտան,
որովհետև ո՛վ չի տանջվել նրա շարունակից»: Ուսանելի է, որ մեկ ուրիշ
մարգարե կոչ է անում «Արարատի թագավորներին», այսինքն՝ Ուրարտու-
ին, Ասորեստանի վրա հարձակվելու:

Ռուս ասուրագետ Նիկոլսկին, որն Ուրարտուի անցյալի առաջին հե-
տազոտողներից մեկն է, շատ լավ նկատել ու ընդգծել է ասուրական վայ-

րենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավելի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրութիւնը: Սանձահարել Ասորեստանի մոլեգնութիւնը և արգելել նրան ներխուժելու նաիրյան երկրները, ահա մի էպպես ազնիվ առաքելութիւն, որը բաժին էր ընկել Ուրարտուին: Նա շատ արժեքավոր ծառայութիւն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ:

Բ

Ասորեստանի անկումից քիչ հետո Ուրարտուն նույնպես իր հերթին անհետացավ: Հին աշխարհը փուլ եկավ: Ասորեստանի ժառանգութեան տեր դարձան իրանցիները, իսկ հայերը ժառանգեցին Ուրարտուն: Երկրի նոր տերեր հայերն իրենց ծագումով առնչութիւն չունեին ուրարտացիների հետ, բայց հետագայի նրանց պատմական ճակատագիրը որոշ առումով հար և նման էր ուրարտացիների ճակատագրին:

Հայերը, ինչպես ուրիշ շատ ժողովուրդներ, թափառել են դարերի խավարում՝ նախքան պատմութեան աղջամուղջը հասնելը: Նրանք մի ցեղախումբը կամ հատվածն էին փոյուզացիների, որոնք սկզբում ապրում էին Թրակիայում, որտեղից մոտ XII դարում մ. թ. ա. անցան Բոսֆորը և գրոհեցին խեթական պետութեան վրա: Նրանք տիրացան խեթական ժառանգութեանը, ապա նրանց մի մասը՝ հայերը, մղվեցին դեպի Եփրատ: Նրանք գրավեցին Հալիս գետի ակունքների շրջանը, որն այն ժամանակից ի վեր կոչվելու էր Փոքր Հայք: Ապա, հետագայում, նրանք թափանցեցին Ուրարտու և այդ թագավորութեան ժառանգութիւնը իրենց ձեռքը վերցրին Ասորեստանի կործանման ժամանակաշրջանում:

Թիգլաթպալասար II-ը, որ գրավել էր Հայկական լեռնաշխարհը, նրկատում է մուշկերի, այսինքն՝ փոյուզացիների, երևալը Ասորեստանի սահմանների վրա մոտավորապես 1170 թվականին: Հետևաբար, խեթական պետութեան կործանումից հետո, մոտավորապես 1200 թվականին, նրանք առաջ էին խաղացել մինչև Ասորեստան: Ուրարտուի թագավոր Մենուան նշում է մի ժողովրդի անուն, որը կոչվում էր Ուրմենիուլսինի, տեղավորված Տարոնի շրջանում: Լեհման-Հաուպտը կարծում է, որ դրանք հայերն են: Եթե դա ճիշտ է, հայերի թափանցումը Ուրարտու կատարվել է արդեն VIII դարում մ. թ. ա.: Որ հայերն իսկապես եկել են Արևմուտքից, դրա լավագույն ապացույցն է նրանց լեզուն, որը պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների մեծ ընտանիքին և հատկապես նրա արևմտյան կամ եվրոպական ճյուղին: Համեմատական լեզվաբանութիւնը երիտասարդ գիտութիւն է, որը ծագել է մոտավորապես XIX դարի կեսերին և այդ դարի պանծալի գործերից մեկն է կազմում: Շնորհիվ այդ գիտութեան ամենայն

ճշտութեամբ հաստատվել է միևնույն ընտանիքին պատկանող մի շարք լեզուների ազգակցութիւնը: Դրանք են՝ կելտական, գերմանական, իտալական, բալթա-սլավոնական լեզուները, հունարենը, հայերենը, ալբաներենը, հնդիրանական լեզուները և, ինչպես վերջերս են հայտնաբերել, խեթերենն ու թոխարերենը: Գերմանացիներն այս լեզուները կոչում են հնդգերմանական, ֆրանսիացիները և ուրիշ ազգեր՝ հնդեվրոպական: Ավելի ճիշտ կլիներ դրանք արիա-եվրոպական անվանել՝ ըստ մի քանի ուսու գիտնականների:

1833 թվականին, Բոպպի՝ դարաշրջան կազմող գործի երևան գալուց հետո, սկսվեց հայերենի ուսումնասիրութիւնը: Առաջին և զլխավոր աշխատութիւնները պատկանում են գերմանացի գիտնականների գրչին. Պետերման՝ 1837 թվականին, Վինդիշման՝ 1836 թվականին (հրատարակված 1850 թվականին), Դիֆենբախ՝ 1843 թվականին, Գոշե՝ 1847 թվականին, Բյոտտիխեր (դը Լագարդ)՝ 1850 թվականին: Այս բոլոր ներհուն գիտնականները հանգել են միևնույն եզրակացութեան, ըստ որի՝ հայերենը մաս է կազմում հնդեվրոպական լեզուների արևելյան ճյուղին և իրաներենի հետ նմանութիւն ունի:

Այս տեսակետը հայերենի բնույթի մասին ընդունվեց Բոպպի կողմից և 1857 թվականին մտցվեց նրա մեծ աշխատութեան երկրորդ հրատարակութեան մեջ: Իրանական ճյուղին պատկանելու դրույթը տիրող մնաց մինչև 1877 թվականը, երբ Ստրասբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Հյուբշմանը հրատարակեց իր նշանավոր հոդվածը՝ «Über die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen»: Ըստ Հյուբշմանի՝ նրա նախորդները լուրջ սխալ էին կատարել հիմնվելով այն բառապաշարի վրա, որ հայերենը իրաներենից փոխ էր առել Արշակունյաց դինաստիայի ժամանակաշրջանում: Հայերենի իսկական բնույթի մասին դատելու համար պետք է քննել նրա սեփական բառերը: Հայերենի սեփական բառերն ուսումնասիրելով, Հյուբշմանը հաստատեց, որ հայերենը բոլորովին իրանական լեզու չէ, այլ ներկայացնում է հնդեվրոպական արմատի անկախ մի ճյուղը և տեղավորվում է հունարենի ու բալթա-սլավոնական լեզուների միջև:

Հյուբշմանի տեսակետը հաղթանակեց և դարձավ հայկական լեզվաբանութեան հիմքը: Այսպիսով, հայերենի ուսումնասիրութիւնը հաստատեց, որ հայերը Արևմուտքից են եկել Հայաստան և պատկանում են հնդեվրոպական մեծ ընտանիքի եվրոպական խմբավորմանը:

Արդարև, զարմանալի է, որ Հյուբշմանի երկրում դեռևս կան մարդիկ, որ այսօր էլ հայերի ծագման հարց են բարձրացնում: Եվ այդ արվում է այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ ամենուրեք խոսվում է աշխարհը նոր կարգերով վերանորոգելու և ճնշված ազգերի նկատմամբ կատարված

անարդարութիւնները փոխհատուցելու մասին: Այսպիսի տարիներին ոչ թե ծագման հարցը պետք է բարձրացվի, այդ հարցը վաղուց է լուծվել, այլ հայերի ճակատագրի հարցը, այն հրեշավոր անարդարութիւնների հարցը, որի անմեղ զոհերն են նրանք և որոնք հատուցման ժամին են ըստ պատուի:

Հայերի արևմտյան ծագումը ճակատագրական եղավ նրանց համար: Նրանց բաժին ընկած դժբախտութիւնները, գուցե, մասամբ այդ իրողութեան հետևանքն են: Եվրոպական ցեղի մի փոքր հատված, Բալկանների և Փոքր Ասիայի միջով մղված մինչև Առաջավոր Ասիայի կենտրոնը՝ մի օտար աշխարհում, սկզբից ևեթ դատապարտված էր մեկուսացման, որի պայմաններում պետք է պայքար մղեր իրեն շրջապատող երկու հզոր պետութիւնների դեմ՝ իր ինքնուրույնութիւնը պաշտպանելու համար: Նկատի առնենք, որ տարօրինակ կերպով նրանց կացութիւնը նման էր հին ուրարտացիների կացութեանը: Թվում է, թե գոյութիւն ունի ցեղային ինչ-որ մտայնութիւն: Լինի դա մտայնութեան ազդեցութեամբ թե այլ պատճառներով՝ հայերն իրենց հայացքը դարձրին դեպի Արևմուտք վառ հույսերով, չնայած այն դառն հուսախաբութիւններին, որ նրանք ունեցան դարերի ընթացքում: Հռոմը, Բյուզանդիոնը, խաչակիրները, պապութիւնը, Եվրոպայի մեծ տերութիւնները, յուրաքանչյուրն իր հերթին, իրենց օգտին շահագործեցին հայերի պատրանքները, առանց երբեք մշտահոգվելու, որ իրենց հետապնդած շարադետ քաղաքականութիւնը առավել ևս բարդացնելու էր հայերի դրութիւնը:

Յավալի իրողութիւն է, որ Հռոմը, հանրապետութիւնը թե կայսրութիւնը, ավելի թշնամական էր հայերի նկատմամբ, քան իրանական պետութիւնները: Բյուզանդիոնի նենգավոր պաշտպանութիւնն ավելի աղետալի եղավ, քան արաբների լուծը: Իրանական տիրապետութեան ներքո Հայաստանը պահպանեց իր ազգային կերպարանքը՝ օգտվելով լայն ինքնավարութիւնից, շխոսելով արդեն այն ժամանակաշրջանների մասին, երբ նա գտնվում էր իր սեփական թագավորների իշխանութեան տակ: Երբ Հռոմը և սասանյան Պարսկաստանը բաժանեցին Հայաստանը, պարսկական մասումն էր, որ հայկական մշակույթը ծաղկեց և հարուստ գրականութիւն ստեղծվեց. մինչդեռ հռոմեական կամ բյուզանդական մասում Հայաստանի արևմտյան հատվածը համարյա ապազգայնացվեց:

Հայերը հաջորդական ապստամբութիւններով դիմադրեցին արաբական ճնշմանը, որը դրդեց խոհեմ խալիֆաներին՝ վերջ տալ արլան անօգուտ զեղմանը և ըմբոստներին թագավորական խուլբեր ուղարկել: Մի շարք քաղաքական օջախներ աշխուժացրին ազգային կյանքը: Ծանր է խոստովանել, որ քրիստոնյա Բյուզանդիոնն էր, որ հանգցրեց այդ օջախները, բռնի ուժով հայոց թագավորներին իրենց զորքերի հետ միասին

գաղթեցնելով իր պետութեան տերիտորիան՝ Եփրատի երկայնքով մեկ՝ արաբների դեմ պատնեշ կանգնեցնելու համար: Նա մատնեց Հայաստանը սելջուկյան հորդանների ձեռքը: Տարագրված հայ ժողովուրդը, բյուզանդական մեքենայութիւններից հոգնած, հավաքեց իր ուժերը և Կիլիկիայի բարձունքներում ստեղծեց անկախութեան մի նոր օջախ: Այս անգամ խաչակիրները եկան Արևելքի քրիստոնեութիւնը փրկելու համար: Սակայն հայկական Կիլիկիան ոչ մի օգուտ չբաղեց նրանցից: Ընդհակառակն, հայերի համագործակցութիւնը խաչակիրների հետ վտանգի ենթարկեց այդ «նոր Հայաստանի» իշխանների, ապա թագավորների քիչ թե շատ կանոնավորված հարաբերութիւնները մուսուլմանական աշխարհի հետ և նախապատրաստեց Կիլիկիայի թագավորութեան ճակատագրական վախճանը:

Սելջուկներին հաջորդեցին Չինգիզ-խանի մոնղոլների հորձանքները, Քամեռլանի թաթարները, թուրքմենների հրոսախմբերը, որոնք հեղեղեցին Մեծ Հայքը, մինչև որ XVI դարի սկզբներին Հայաստանը բաժանվեց Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև:

Երկիրն աներևակայելի անիշխանութեան ճարակ էր դարձել: Այլևս Եվրոպայի օգնութեան մասին չէին մտածում: Սակայն, ահա գալիս են Եվրոպական միսիոներները՝ դոմինիկյանները, ֆրանցիսկյանները, քարոզիչ եղբայրները, գալիս են քարոզելու մի երկրում, որի յուրաքանչյուր քարը նահատակների արյունով է ներկված: Միևնույն ժամանակ նրանք հույս են ներշնչում, որ Արևելքի քրիստոնյաների համար ազատութեան լույսը նորից կարող է փայլել պապութեան և քրիստոնյա պետութիւնների օգնութեամբ: Այսպիսով, միսիոներները ներկայանում են որպես «հայկական հարցի» առաջալինը: Ժողովուրդը, «որ գտնվում էր խավարում, մահվան ստվերում, կարծեց, թե լույս է ծագում»: Եվ դրանում նրան ոչ ոք չի կարող մեղադրել:

Դժբախտաբար, խոստացված լույսը նույնքան ցնորական եղավ, որքան անցյալում կատարված նման խոստումները: Այն ավելի արդյունավետ չեղավ նաև այն ժամանակ, երբ դրվեց միջազգային դիվանագիտութեան սեղանի վրա և այնտեղ փայլեց կես դարուց ավելի... Պե՞տք է արդյոք հիշեցրնել, որ վեց մեծ պետութիւններ 1878 թվականին հանձնառութիւն ստորագրեցին ազատելու Հայաստանը և դրժեցին իրենց կոլեկտիվ ստորագրութիւնը: Երբ պայթեց վերջին մեծ պատերազմը, դաշնակիցները հռչակեցին Հայաստանի, Միջագետքի և Սիրիայի անկախութիւնը, իսկ պատերազմից հետո նրանք դրժեցին իրենց հանդիսավոր հայտարարութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Այդ ժամանակից ի վեր նրանք անտարբերութեամբ են նայում թրքական Հայաստանին, որը դարձել է մի ընդար-

ձակ անապատ, և ձակատագրին այն հայերի, որոնք իրենց երկրից վտարված՝ սփռված են ամբողջ աշխարհով մեկ:

Հայկական հարցի կապակցությամբ թերացումը Եվրոպայի խղճին ծանրացած մի արատ է: Եվ քսան տարուց ի վեր հայկական վերքերի նրկատմամբ նրա պահած մոայլ լուծվյալը չէ, որ կարելի է ջնջել այդ արատը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հռչակում են աշխարհի վերականգնումը արդարության հիմքերի վրա:

ՄԻ ՀԻՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իրանական քաղաքակրթությունը շատ վաղ է ներթափանցել Հայաստան և այն պատել այնպիսի թանձր ստվերով, որ դժվար է տարբերել այն, ինչ հատուկ է երկրին պաշտամունքի բնագավառում:

Պարթևական ժամանակաշրջանում Հայաստանը, ինչպես Իրանը, գտնվում էր Արշակունյաց դինաստիայի տիրապետության տակ, և երկու երկրներում իշխում էր նույն պանթեոնը: Արամազդ, Անահիտ, Միհր (Միթրա), Վահագն, Տիր աստվածներն այդ ժամանակից ժողովրդական դարձան Հայաստանում: Պարթևների հանդուրժման շնորհիվ կրոնական հարցերում նպաստեց ազգային աստվածությունների ձուլմանը Օլիմպոսի Զևս, Արտեմիս, Հեփեստոս, Հերակլես, Ապոլլոն աստվածություններին: Ուշ ժամանակի մի ավանդության համաձայն, իբր թե հունական աստվածները Հայաստան են բերվել Տիգրան Մեծի թագավորության ժամանակ, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ պարթևները տերն էին Իրանի, բայց ոչ դեռևս Հայաստանի: Որո՞նք էին, ուրեմն, այն աստվածները, որ հարգված էին Հայաստանում նախքան իրանական ու հունական պաշտամունքի մուտքը: Եթե երկիրն ուներ իր սեփական աստվածները, նրանք ձուլվել են իրանական աստվածների հետ կամ փոխարինվել նրանցով՝ առանց որևէ հետք թողնելու գրականության մեջ կամ բանավոր ավանդություններում:

Հայտնի իրողություն է, որ անունները փոխվում են, բայց պաշտամունքները մնում: Ժամանակակից գիտնականների մի շարք նշանավոր աշխատություններ ցույց են տվել, որ որոշ պաշտամունքներ, որոնք գոյություն են ունեցել խոր հնություն շրջանում, չեն դադարել ապրելուց դարերի ընթացքում՝ փոխելով իրենց անունները դարաշրջանի և էթնիկական միջավայրի համաձայն: Իրանական պանթեոնը կարծես ավելի հեշտություններ կլանել է այն, ինչ հայկական պաշտամունքներում որևէ նմա-

նություն կամ կապ ուներ Իրանի պաշտամունքների հետ: Սակայն հավատալիքները, որ այլ բնույթ էին կրում և ուրիշ ծագում ունեին, կարողացել են դիմադրել և այս կամ այն կերպ պահպանել իրենց գոյությունը: Այսպես, Մեծ Աստվածուհու պաշտամունքը, անշուշտ, ծանոթ էր հայերին: Մի պաշտամունք, որը տարածված էր ամենուրեք՝ Միջագետքից Հունաստան, ուրեմն, չէր կարող անհայտ լինել Հայաստանում, որը գտնվում էր մեծ քաղաքակրթությունների քառուղիում: Իրոք, նա խոր հետքեր է թողել հայերի մոտ, և հայկական ֆոլկլորում կարելի է գտնել այդ հին պաշտամունքի մնացորդները:

Ահա վկայություններ և մի քանի դիտողություններ, որոնք կնպաստեն մեր տեսակետի լուսաբանմանը:

Կեղծ-Պլուտարքոսը, խոսելով Հայաստանի Դիորփոս կոչված և Արաբսի մոտերքում գտնվող ինչ-որ լեռան մասին, բերում է հետևյալ պատմությունը.

Παράκειται δ'αὐτῷ (= Ἀράξη) ὄρος, Δίορπον καλούμενον ἀπὸ Δίορπου τοῦ γηγενοῦς, περὶ οὗ φέρεται ἱστορία τοιαύτη. Μῖθρας υἱὸν ἔχειν βουλόμενος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν γένος μισθῶν, πέτρα τινὲ προσεξέθερον. Ἐγκυστὸς δὲ ὁ λίθος γενόμενος, μετὰ τοῦς ὀρισμένους χρόνους ἀνέθωκε νέον, τούνομα Δίορπον, ὅς ἀκμάσας καὶ εἰς ἅμιλλαν ἀρετῆς τὸν Ἄρη προχαλεσάμενος, ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μεταμορφώθη¹.

Դիորփոս լեռը, այսպիսով, կոչվել է մի ոմն Դիորփոսի անունով, որը ծնվել էր քարից և սերմը ստացել Միթրայից, և որովհետև ուզեցել էր շափվել Արեսի հետ, Դիորփոսը սպանվեց վերջինի կողմից, ապա աստվածների կողմից փոխակերպվեց լեռան:

Ինչ էլ որ լինի Պլուտարքոսին վերագրված երկի բնույթը, կարելի է վստահ լինել, որ Դիորփոսի պատմությունը հեղինակի կողմից չի հորինված, դա մի առասպելի բեկորն է, որը իր լրիվ ձևով Մեծ Մոր դիցաբանական հուշակավոր առասպելի տեղական տարբերակն է կազմում: Ավանդությունն ունենում է բազմաթիվ և զանազան տարբերակներ, որոնց մեջ փոխվում են ոչ միայն անունները, այլև անձնավորությունների դերը: Հազիվ թե հարկ կա դրա վրա կանգ առնելու: Այս մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բավական է հիշեցնել Արնոբիոսի և Պալսանիասի պատմածները: Քրիստոնյա հեղինակ Արնոբիոսը, որն ապրում էր Դիոկղետիանոսի ժամանակ, հեթանոսությունը ծաղրելու նպատակով բերում է հետևյալ առասպելը: Զևսը, երբ քնած էր Ազդոս ժայռի գագաթին, կրքոտ կերպով սիրահարվեց Մեծ Մորը, բայց մերժվեց: Այդ ժամանակ Զևսը «voluptatem in lapidem fundit»: Քարը աշխարհին ընծայեց երկսեռ մի հրեշ, որն Ակ-

¹ De Fluviiis, XXIII, 4.

դեստիս անունն ստացավ: Սարսափահար աստվածները Դիոնիսոսին հանձնարարեցին ոչնչացնել նրան, բայց վերջինը խեղեց սրան, և այդ գործողութեան ժամանակ հոսած արյունից մի ծառ ծնվեց, որի պտուղը հավաքվեց Սանդարիոսի աղջիկ Նանայի կողմից: Աղջիկը պտուղը դրեց իր ծոցը և հղիացավ: Մնված տղան կոչվեց Ատիս: Պեսսինուսի թագավոր Միդասն ուզում էր իր աղջկան ամուսնացնել գեղեցիկ Ատիսի հետ, բայց Մեծ Մայրը (Magna Mater) ինքը սիրահարված լինելով Ատիսին, միջամտեց՝ ամուսնութունն արգելելու համար: Ատիսը հուսահատվեց, խեղեց ինքն իրեն և վերքից մահացավ. երիտասարդ աղջիկն ինքնասպանութուն գործեց: Ակդեստիսը Զևսից պահանջեց հարուստ լինելու և տալ նրան. Զևսը մերժեց, բայց խոստացավ նրա մարմինը գերծ պահել նեխումից¹:

Ակդեստիսը, կամ ավելի շուտ՝ Ազդիստիսը, հրեշավոր էակ է, որը ծընվել է Ազդոսից և նույն Կիբելե-Մեծ Մորից, ինչպես երևում է նույն առասպելի այն տարբերակից, որը պահպանել է Պավսիանասը²: Ըստ Ստրաբոնի՝ Ազդիստիսը Մեծ Մոր անունն էր Պեսսինուսում³: Արնոբիոսի կամ Պավսանիասի մոտ պահպանված առասպելը նախնական պատումը չի ներկայացնում, սա մի այնպիսի տարբերակ է, որին միացել են օտարամուտ տարրեր՝ բարեխոսի նանան, թրակիացի Դիոնիսոսը, փոյուզիացի Միդասն իր աղջկա հետ, որոնք փոխ են առնվել ուրիշ առասպելներին⁴: Մեր ավանդութեան իսկական կորիզի էական իմաստը հետևյալն է. Մեծ Մայր երկրային աստվածութունն ապրում էր լեռներում և դիտվում որպես ազդոս (հմմտ. օչծօս, օչծդ «ժայռ») ժայռից ծնված, դրա համար էլ կոչվում էր Ազդիստիս: Նա սովորական էակ չէ՝ երկսեռ է: Գլխավորն արականն է, որն իրենից պոկվելով ծնունդ է տվել Ատիսին: Սակայն դա առասպելի նախնական վիճակը չէ: Սկզբում Ատիսը ոչ մի կապ չուներ Մեծ Մոր հետ: Նա մի երիտասարդ փոյուզիացի էր, որի գեղեցկութունը Կիբելեի ուշադրութունն իր վրա էր հրավիրել: Մեծ Մայրը ցանկանում էր նրան իր սրբավայրը տանել և մեծարել տալ նրա համեստութունն համար: Սակայն Ատիսը մեղանչեց հավերժահարս Սագարիտիսի (Սա(ն)գարիոս գետից) հետ: Կիբելեն հավերժահարսին սպանեց: Ատիսը խելագարվեց, քաշվեց լեռները, ուր և խեղեց ինքն իրեն: Այս առասպելը մեզ փոխանցել է Օվիդիոսը⁵:

Ուրեմն, վերադառնալով Կեղծ-Պլուտարքոսի պատմութեանը, դժվար չէ տեսնել, որ Դիոնիսոսը ներկայանում է, գոնն իր ծնունդով, որպես քա-

րածին էակ, Ազդիստիսի մի տեսակը: Կարևոր չէ, թե մեկն իր անունը ժայռին է տվել, իսկ մյուսը ժայռից է ստացել, դրանք նույն կարգի «մոտիվներ» են: Եթե Զևսի դերում Միթրան է երևան գալիս, դա նույնպես ոչնչով չի փոխում առասպելը: Դիոնիսոսին Ազդիստիսից տարբերողն այն է, որ վերջինը ex utroque sexu, ուրեմն, որձևէզ է, մինչդեռ մյուսը սովորական էակ է: Սակայն Դիոնիսոսի պայքարը Արեսի դեմ շատ նշանակալից է. նա մի տեսակ հիշեցնում է Ատիսի հետապնդումը Ազդիստիսի կողմից, հետևաբար և ենթադրել է տալիս, որ, հավանաբար, Դիոնիսոսը նույնպես առասպելի լրիվ պատումում ներկայացել է երկու տեսքով: Եվ նա իր իրական և ոչ թե արական տեսքով է, որ պայքարել է Արեսի հետ: Պայքարի արդյունքը, որ Արեսի օգտին է, հասկանալի կդառնա, եթե ընդունենք, որ հայկական պատմի Ատիսը կրել է Արեսի անվան նման անուն, ուստի և շփոթվել է օլիմպիական Արեսի հետ և, բնականաբար, պայքարում հաղթանակել են տվել աստծուն: Մյուս կողմից, քանի որ Ազդիստիս և Ատիս հակառակորդների միջև ազգակցութուն չկա, կարող է պատահել, որ մեր պատումն արտացոլում է առասպելի սկզբնական վիճակը, երբ Ատիսը դեռևս երիտասարդ փոյուզիացի էր՝ մի աստված կամ հերոս:

Համենայն դեպս, ստույգ է, որ Կեղծ-Պլուտարքոսի հատվածն ապացուցում է Հայաստանում այն առասպելի առկայությունը, որն ամենուրեք պատմում է Կիբելե—Ատիս աստվածային զուգի վերաբերյալ:

Արեսի անվան հետազոտութունը տանում է մեզ Պլատոնի հուշակավոր էրի ուղղութեամբ և դեպի հայկական դիցաբանութեան Արա Գեղեցիկը:

Հայկական էրի ավանդութունը քաջ հայտնի է: Նա պատերազմում սպանվում է, բայց տասներկուերորդ օրը հարուստ է առնում և պատմում, թե ինչ է տեսել մյուս աշխարհում¹: Դժբախտաբար, մանրամասնութունները մեզ չեն փոխանցվել: Պլատոնը հետաքրքրվել է այդ ավանդութեամբ այնքանով, որքանով դա կարող էր ծառայել մարդկային հոգու անմահութեան իր սիրած դրույթի ապացուցմանը: Կղեմես Ալեքսանդրիացին (II դար) կարծում է, որ էրը՝ դա Զրադաշտն է, և սրա պատճառը, անշուշտ, նրանց միջև մի քանի նմանութուններ գտնելն էր²: Իրականում հայոց էրը Ատիսի՝ երիտասարդ փոյուզիացու, կրկնորդն է միայն: Նա հիշեցնում է նաև թրակիացի Զամուլքսիսին, որը երեք տարի թաքնվեց ստորերկրյա մի կացարանում և չորրորդ տարին երևան եկավ³: Այս խորհրդավոր պատ-

¹ Արեոբ., Adversus nationes, V, 5:

² Պավսանիաս, VII, 17, 9:

³ Ստրաբոն, XII, 5, 3:

⁴ Հմմտ. Henri Graillot, Le culte de Cybèle, էջ 20:

⁵ Fast., IV, 223.

¹ Հանրապետութուն, X (614 Ե և հաջ.):

² C. Clemen, Fontes historiae religionis persicae, էջ 67: Մենք գիտենք, որ Զրադաշտը նետվել է փոսի մեջ (Fr. Rosenberg, Le livre de Zoroastre, Zaratušt nama, էջ 49):

³ Հերոդոտ, IV, 95:

կերներով ցույց է տրվում, որ մահից հետո կարելի է նորից վերագառնալ դեպի կյանք¹: Սա մարմնավորումն է բնության, որն անընդհատ մեռնում և շարունակ վերածնվում է, ինչպես հողն իր մարմնավորումը գտնում է Մեծ Մոր մեջ: Նմանությունը շատ սերտ է, որով և Մեծ Աստվածուհին անվերջ ընկերակցում է Ատիսի և նրա նմանների հետ, որպեսզի նրանց հետ ներկայացնի բազմացման մեծ խորհուրդը և բնության փոփոխությունները:

Այս ձևով Մեծ Մայրը մտնում է իշտար կամ Աստարտե կամ Աթարգատիս (սրանք միևնույն անվան զանազան ձևերն են) աստվածուհու բնագավառը և նույնանում է նրա հետ: Ապա գալիս է Ասորեստանի թագուհին՝ հռչակավոր Սեմիրամիսը, որը հավակնում է հավասար տեղ գրավել նրանց կողքին: Ավելի ուշ նույն փառասիրությունը կունենա մի ուրիշ տիրուհի ևս՝ Ստրատոնիկեն:

Հին հայկական գրականության մեջ աստվածային զույգի մասին կա մի առասպելական ավանդություն, ուր Ատիսի և Կիբելի փոխարեն երեվան են գալիս Արա—Շամիրամը կամ Սեմիրամիսը: Ինչ էլ որ լինի էրիի և Արայի միջև եղած լեզվաբանական հարաբերությունը, նրանց դիցաբանական ազգակցությունը կասկածից դուրս է:

Արա—Շամիրամի վերաբերյալ ավանդությունը հաղորդել է Անանունը, իսկ ավելի ուշ վերամշակել է Մովսես Խորենացին իր պատմական երկում: Ահա մի քանի բառով նրա բովանդակությունը.

Ասուրական դարաշրջանում Հայաստանում իշխում էր մի թագավոր, որը կոչվում էր Արա Գեղեցիկ՝ իր արտակարգ գեղեցկության համար: Նինոս թագավորից հետո Ասորեստանի գահը բարձրացավ նրա կին Շամիրամը՝ հռչակավոր Սեմիրամիսը: Վերջինս հեշտասեր և անառակ կին լինելով՝ սիրահարվեց Արային և, նրան գրավելու նպատակով, առաջարկեց իր գահը, բայց Արան մերժեց: Այդ ժամանակ թագուհին իր բանակով մտավ Հայաստան, և Արան կուլի դաշտում զոհվեց: Շամիրամը ջանաց հարություն տալ նրան՝ Արլեզ աստվածների օգնությամբ: Որովհետև այդ նրան չէր հաջողվում, պալատականներից մեկը, որ Արային էր նման, հարություն առած Արայի տեղն անցավ: Թագուհին հայտնեց, որ Արլեզ աստվածները լիզել են Արայի վերքերը և վերադարձրել նրա կյանքը: Արան Անուշավան անունով մի որդի ունեցավ, որը նվիրված էր սոսինների պաշտամունքին Արամավիրում:

¹ S. Augustin, De civitate Dei, VII, 25, Propter vernalem quippe faciem terrae quae ceteris est temporibus pulchrior, Porphyrium philosophus nobilis Attin flores significare perhibuit et ideo abscisum quae flos desidit ante fructum (տե՛ս Herding, Attis, seine Mythen und seine Kunst; Cumont, Notice sur un Attis funéraire, Extrait du «Bulletin de l'Institut Archéol. liégeois», XXIX, 1901).

Ըստ ամենայնի ակներև է, որ մեր առջև վաղնջական մի առասպել է, որտեղ պարզ նկատելի են Կիբելի և Ատիսի ուրվագծերը: Բացահայտ է, որ առասպելի էական կետերը ձևափոխվել են քրիստոնեական միջավայրի ազդեցության տակ: Իրական պատումի մեջ խոսքը, անշուշտ, Արայի իսկական հարություն մասին է եղել, ինչպես Ատիսի առասպելում: Արայի որդու անունը՝ Անուշավան, անմահության գաղափար է ենթադրում, ստուգաբանորեն դա նշանակում է՝ «նա, ով անմահ է պահպանվել»¹: Նրա կապը սոսինների հետ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և թույլ է տալիս Արայի մեջ տեսնել վերապրուկը Ատիսի, որը ծնվել էր մի ծառից:

Անօգուտ է շարունակել այն ջանքերը, որոնք թափել են մի քանի գիտնականներ՝ ապացուցելու համար, թե Արա—Շամիրամը գրվագը հայ հեղինակների հորինվածքն է, դեսուդեն ցրված տեղեկությունների վրա հիմնված, և, հետևաբար, շունի ոչ մի պատմական նշանակություն: Ուրիշներ գտնում են, որ դա ազգային հին դյուցազներգության թանկագին մի բեկոր է. մեր կարծիքով, դա տեղական հին դիցաբանության մի էջ է:

Բավական ժամանակ է, ինչ հրապարակվել է մի շատ կարևոր վավերագիր, որը վրիպել է գիտնականների ուշադրությունից, բայց անժխտելի կերպով հաստատում է մեր տեսակետը: Բեռլինի պապիրուսների հավաքածոյում Վիլլենը հայտնաբերել և 1893 թվականին Ein neuer griechischer Roman² վերնագրով հրատարակել է մի թերթ, դժբախտաբար վրնասված, որի վրա հետաքրքրական մի պատմություն է կարդացվում: Ինչ որ Վիլլենը կարողացել է վերծանել, այսպես է համառոտվում.

Նինոսը, դեռևս 17 տարեկան երիտասարդ, սիրահարվում է հազիվ 13 տարեկան իր զարմուհուն: Նրանց մայրերն, ուրեմն, քույրեր են: Նինոսի մայրը կոչվում է Քամբե Θάμπε, իսկ երիտասարդ աղջկա մայրը՝ Գարկեյա Δαρκεία: Նինոսը տեսակցում է իր մորաքրոջ հետ և դժգոհություն հայտնում, որ իրեն թույլ չեն տալիս ամուսնանալու իր սիրեցյալի հետ, որովհետև նրան գտնում են շատ երիտասարդ, և ինքը պետք է դեռ երկու տարի սպասի: Երիտասարդ աղջիկն իր կողմից կարծես ասելիք ունի իր մորաքրոջը, ուրեմն՝ Նինոսի մորը, բայց ամոթխածաբար կարմրում և շփոթված ետ է քաշվում: Երկու մայրերը ընտանեկան խորհուրդ են կազմում, որի հետևանքը հայտնի չէ՝ այդ հատվածը վնասված լինելու պատճառով: Ապա Նինոսը պատրաստվում է արշավել Հայաստան: Նրա

¹ Միայն եթե սա շիինի պարզապես աղավաղումը anušaruvan բառի, որը նշանակում է. «նա, ում հողին անմահ է»՝ հոսքով թագավորի մականունը: Anušavan=anuša ավելացած van, զուցե կարելի է բացատրել որպես բաղկացած anuš(-ak)-ից և van<ban<pan-ից: Հմմտ. Artapanos=Artavan:

² «Hermes», XXVIII (1893), էջ 161—193:

բանակը, բաղկացած հելլեններից, կարիացիներից և միջագետքիներից, հաշվում է 70 000 հետևակ, 30 000 հեծյալ և 150 փիղ: Նինոսը հաղթահարում է ճանապարհի դժվարությունները, անցնում գետերը և գալիս ճամբարում դառնում: Տասն օր հետո պատերազմն սկսվում է: Պատմության շարունակությունը պահպանված չէ:

Այս վավերաթուղթը հրատարակող գիտնականը ենթադրում է, որ Նինոսը, ստիպված լինելով երկու տարի սպասել, որոշել էր այդ ժամանակը անցկացնել պատերազմի մեջ, և իրավացիորեն գտնում, որ դա բավական սովորական վիպական դրվագ է:

Ինձ թվում է, որ Նինոսի արշավանքը բոլորովին տարբեր իմաստ ունի: Ինչու՞ երիտասարդ աղջիկը չէր կարող սիրտը բաց անել իր մորաքրոջը: Ամոթի՞ց: Բոլորովին ոչ: Մորաքույրը, նրան շփոթված տեսնելով, սաստիկ մտահոգվում է և հարցնում՝ $\mu\eta\tau\iota\ \mu\epsilon\langle\mu\phi\eta\rangle\ \tau\acute{o}\nu\ \epsilon\rho\acute{o}\nu\ \upsilon\acute{\iota}\acute{o}\nu$: Նա, ուրեմն, հասկացել է, որ երիտասարդ աղջիկը չի բաժանում իր որդու՝ Նինոսի, զգացումը, և, անշուշտ, նեղվում է ասել Նինոսի մորը՝ վախենալով նրան վշտացնել: Բայց ինչու՞ նա չի սիրում Նինոսին: Որովհետև նա սիրում է մեկ ուրիշի, իսկ այդ ուրիշը Հայաստանի թագավորն է: Նինոսը, կատաղած, արշավանքի է դուրս գալիս իր երջանիկ մրցակցին կործանելու համար: Մենք այսպիսով վերականգնում ենք սիրո մի դրվագ, որը շատ ավելի նվազ սովորական է, շատ ավելի վիպական:

Զնչված տեղերում որոշակի կարգացվում է $\delta\ \epsilon\ \epsilon\rho\acute{o}\varsigma$, իսկ մի քիչ հետո՝ $\Delta\rho\mu\epsilon\upsilon\iota$: Իսկապե՞ս էրոսի մասին է խոսքը, կամ արդյո՞ք հայոց Արա թագավորի անունն է թաքնված այդ հունական ձևի տակ: Ըստ Գիողորի՝ Նինոսը նախ արքաների դեմ է արշավել, ապա իր զենքերը դարձրել է հայերի դեմ: Արաբ թագավորը կոչվում էր $\Delta\rho\alpha\iota\omicron\varsigma$, իսկ հայ թագավորը Βασιλεύς ¹: Կարելի է անունների շփոթություն ենթադրել, մանավանդ որ ո՛չ մեկը և ոչ մյուսը պատմական չեն:

Մեր վեպը գտնվում է ասուրական աստվածուհու մասին այն առասպելի ազդեցություն տակ, որը հաղորդում է Գիողորը՝ ըստ Կտեսիասի, և որը մեզ ծանոթացնում է, թե ովքեր էին Դարկեյան և Թամբեն:

Ավանդությունն ասում է, որ Ասկալոնի մոտ գոյություն ունեւ ձկնորով լեցուն մի լիճ՝ նվիրված կիսակին-կիսաձուկ մի աստվածուհու, որին ասորիները կոչում են Դերկետո, $\eta\gamma\ \delta\omicron\nu\alpha\delta\epsilon\upsilon\sigma\iota\upsilon\sigma\iota\upsilon\ \delta\iota\ \Sigma\acute{\iota}\rho\omicron\iota\ \Delta\rho\epsilon\kappa\epsilon\tau\omicron\delta\omicron\nu$: Աֆրոդիտեն, իսկ ունենալով Դերկետոյի դեմ, նրան սիրահարեցնում է մի պատանու, որից նա ունենում է մի աղջիկ: Մայրը, ամոթահար, լքում է երեխային անապատում և ինքը նետվելով լիճը՝ փոխվում ձկան: Աղավ-

նիները, խղճալով լքված երեխային, շրջապատում և կերակրում են նրան: Բախտի բերումով մի հովիվ գտնում է երեխային և տանում-հանձնում թագավորական զորապետին, որի անունն էր Սիմմա, $\Sigma\upsilon\mu\mu\alpha\ \Sigma\iota\mu\mu\alpha$: Երեխան մեծանում է Սիմմայի տանը և անվանվում, ըստ նրա անվան, Սեմիրամիս: Նինոս թագավորի պալատականներից մեկը, Օննես՝ $\text{Օ}\nu\eta\eta\varsigma$ անունով, ամուսնանում է Սեմիրամիսի հետ, բայց Նինոսը նրանից խլում է աղջկան¹:

Ըստ այս պատմության՝ Սեմիրամիսը Նինոսի կինն է և Դերկետոյի աղջիկը: Մեր վեպի երիտասարդ աղջիկը, որին սիրում է Նինոսը, անկասկած Սեմիրամիսն է, քանի որ նա աղջիկն է Դարկեյայի, որը հենց նույն ինքը Դերկետոն է:

Դարկեյա և Դերկետո՝ Աթարգատիսի միաձուլված ձևերն են: Աթարգատիս անվան առաջին մասում հայտնվում է Աթարան, Ἀθάρα , որը ասուրական Իշտարի արամեական ձևն է: Ստորաբոնը հավաստիացնում է, որ Արթագատիսը (փիս. Աթարգատիս), Աթարան և Դերկետոն նույնն են²: Սեմիրամիսը, ուրեմն, Իշտարի կամ Աստարտեի աղջիկն է: Դարկեյայի քույրը՝ Թամբեն, որը Նինոսի մայրն է, ոչ այլ ոք է, քան սխալմամբ իգականացված Թամբուզը: Նա նրա հայրն է և ոչ թե մայրը: Ասուրական Թամբուզը համազոր է ասիանիկական Ատիսին կամ ասորական Ադոնիսին: Դրա համար է, որ Ասորիքում Մեծ Աստվածուհու սրբավայրը Ատիսի կերտվածքն էին համարում³:

Նինոսը ներկայանում է որպես Թամբուզի որդի, ինչպես որ Սեմիրամիսը Իշտարի դուստրն է: Այդ հանգամանքը գալիս է ասելու, որ Նինոս—Սեմիրամիս զույգը ժառանգել է Թամբուզ—Իշտարի աստվածային հատկանիշները:

Արդ, պայտիբուսի վրա գրված վեպը Նինոսի կողքին որպես խոսքի ներկայացնում է հայոց թագավորին, որը Սեմիրամիս—Իշտարի ընկերակից լինելու պատիվն է վիճարկում: Հայկական ավանդությունը նույնպես ձրգտում է հանձին Արայի ստեղծել նոր Ատիս կամ Նինոս, որպես Մեծ Մայր Սեմիրամիսի ուղեկից, և եթե վավերական տարբերակում Արայի հարության մասին հարց էր ծագում, պետք է ընդունել, որ Արան իսկապես ճանաչվել է որպես Աստվածուհու ուղեկից:

Պատմիչ Թովմա Արծրունուն ծանոթ մի հին ավանդության համաձայն, Արայի հարություն տեսարանը տեղի է ունեցել Լեզք գյուղում, վա-

¹ Գիողոր, II, 4.
² *Ugaritic*, XVI, IV, 27՝ $\text{Ἀρταγάτιν δέ την Ἀθάραν (ἐκάλεισαν). Δερκετό δ'αὐτήν Κτησίας καλεῖ.$
³ *De Syria Dea*, 15.

նի մոտ¹: Պյուզից ոչ հեռու գտնվում է մի ջրհոր, որի մասին երկրի բնակիչները՝ հայերը, մեր նյութի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր պատմություն են պատմում:

Հիշյալ ջրհորը հռչակված է որպես սրբավայր: Բարեպաշտությունը ուխտի են գնում ու աղոթում այնտեղ: Այն կոչում են «սուրբ թոնիր»: Այդ տարօրինակ ջրհորում կար միայն մեկ ձուկ: Ձուկը չի բարեհաճում բոլորին երևալ: Եթե նա երևում է մի որևէ ուխտավորի, ուրեմն, նրա ուխտն ընդունել է: Դա սովորական ձուկ չէր: Առաջներում նա կնոջ գեմք ուներ, և գեռես արծաթե զարդարանք է տեսնվում նրա քթից կախված: Նա մի քահանայի կին էր և շատ գեղեցիկ: Մի օր, երբ նա թոնրի դիմաց նստած հաց էր թխում, մի մուրացկան երևաց և հաց խնդրեց: Նա բավարարեց նրա խնդրանքը: Մուրացկանը ուրիշ անունը ուզեց: Կինն այդ ևս բավարարեց: Մուրացկանը գինի ուզեց: Դա նույնպես չմերժեց: Վերջապես, թշվառականը համարձակվեց մի համբույր խնդրել: Կինը տատանվեց, բայց ինքն իրեն ասաց՝ «Խեղճ մարդ է, պետք է խղճալ նրան և ողորմություն անել», ու նրան համբույր տվեց: Հենց այդ պահին քահանան ներս մտավ: Կինը, սարսափահար, ամոթահար, նետվեց թոնրի մեջ, քահանան հետևեց նրան և այրվեց կրակում, բայց կինը ձուկ դարձավ: Թոնիրը լքեցվեց ջրով, և աստուծո հրամանով կինն այնտեղ մնաց որպես հավիտենական հիշողություն²:

Զարմանալի է, թե ինչքան հավատարմությամբ է այդ լեգենդը վերարտադրում Դերկեստոյի հին առասպելը: Ասկալոն լիճը դարձել է ջրհոր: Մեծ Աստվածուհի Դերկեստոն այնտեղ է՝ ձկան տեսքով, որը հիանալի կերպով մարմնացնում է երբեմնի աստվածուհուն՝ կիսակին-կիսաձուկ, πρόσοπον ἔχει γυναικός, τὸ δ' ἄλλο. ὁ σῶμα πᾶν ἰχθύος: Իսկ քահանան և իր կինը հին աստվածային զույգի պատկերը չեն հանդիսանում: Դերկեստոյի աղջիկը և ժառանգը՝ Սեմիրամիսը, ամուսնացել էր Օննեսի հետ, բայց Նինոսը ամուսնուց խլեց նրան: Անծանոթին տված համբույրը շատ լավ արտացոլում է Սեմիրամիսի վերամուսնությունը Նինոսի հետ: Լքված ամուսինը՝ Օննեսը, ինքնասպանություն է գործում ճշտված քահանայի նման, որը իր կնոջ դավաճանությունը տեսնելուն պես նույնը կատարեց: Վերջապես, ի՞նչ ասել այս հրաշալի ձկան քթից կախված արծաթե զարդի

¹ Քովմա Արծրունին, III, 18, այդ գլուղը կոչում է «Լեգնոյ գլուղ», հավանաբար, հետազոյի սխալ ստուգարանության պատճառով: Լեգ-քը («լիզելու վայր») կարծես անվան ավելի ճշգրիտ ձևն է:

² Այս լեգենդը գրի է առել Սրվանտյանը (Գրոց ու բրոց, էջ 53—54), կես դար առաջ: 1918 թ., Վանի շրջանում հնագիտական ճանապարհորդության ժամանակ, առիթ ունեցա այցելելու այդ հռչակավոր ջրհորը, բայց երկիրը գրկվել էր իր բնակիչներից, այնտեղ միայն մի քանի երեսանների հանդիպեցի. նրանք ջրհորը կոչում էին «Յոթ թոնիր»:

մասին: De Syria Dea երկի հեղինակը Հիերապոլսում Մեծ Աստվածուհու տաճարի մոտ մի լիճ գիտե, ուր մեծ քանակությամբ ձկներ կան, բայց նրանցից մեկի լողաթևին ոսկե զարդարանք է կախված: Այդ զարդարանքը հայկական լեգենդում հիշեցնում է կնոջ փոխակերպումը ձրկան:

Նման մի լեգենդ պահպանվել է Էրզրոմի շրջանում, ուր նույնպես խոսվում է լճի և ձկան մասին: Կրոնական հարատևության այս ուշագրավ օրինակը բացատրվում է Սեմիրամիսի ժողովրդականությանը Հայաստանում: Նախքան որպես աստվածուհի դիցաբանության մեջ մտնելը, նա իշխել էր Ասորեստանի հզոր թագավորների գահի վրա: Նրա Շամմուրամաթ անունը գտնվել է սեպագիր արձանագրություններում. այսպես էր կոչվում Շամշի-Ադադ թագավորի կինը (826—811)¹: Այնուհանդերձ, անժխտելի է, որ հին դարերում ունեցած իր անսահման ժողովրդականությանը նա պարտական է ոչ թե թագուհի լինելուն, այլ, պահանջարար, աստվածուհի լինելուն, քանի որ նա ձուլվել էր Մեծ Մոր հետ:

De Syria Dea-ի հեղինակը հայերին դասում է այն ազգերի շարքը, որոնք Մեծ Աստվածուհու ջերմեռանդ երկրպագողներն էին և, որպես իրենց ջերմեռանդության նշան, ուխտի էին գնում Հիերապոլսի սրբավայրը: Ստորաբոնը հաստատում է, որ Զելալում գտնվող Մեծ Մոր տաճարը, հին Մայի, որ Անաիտիսի (Անահիտ) անունն էր ստացել, դեպի իրեն էր ձգում նաև Հայաստանի ուխտավորներին:

Այս արժեքավոր վիպականությունները հաստատում են մեր քիչ առաջ ասածը երբեմնի հավատալիքների մնացորդների մասին և բացահայտ դարձնում, որ Մեծ Մոր պաշտամունքը Հայաստանում ընդունված է եղել:

Ստրաբոնի ժամանակ Ակիլիսենի Երեզում մեծարված աստվածուհին ավելի շուտ նմանություն ուներ Կոմանայի և Զելայի Մեծ Մոր՝ Մայի հետ, քան Անահիտի, որի անունը յուրացրել էր: Նրա սրբավայրի բազմաթիվ սպասարկողները և նվիրական պոռնկության պրակտիկան ցույց են տալիս, որ Երեզի աստվածուհին միմիայն անունով էր իրանական և իրանական երևույթի տակ պահպանում էր Մեծ Մոր հին հատկանիշները, որը հիմնականում նույնանում է Մայի և Կիրելիի հետ:

Ազգաբանագիտոր Տրդատի բերանով փառաբանում է Անահիտին և նրան համարում կանացի բոլոր առաքինությունների մայր: Դա, սակայն, Անահիտի ո՛չ իրանական և ո՛չ ասիանիկական տեսքին չի պատշաճում: Հայ պատմիչը Անահիտը ընդունում է հունական Արտեմիսի փոխարեն: Իրանական մյուս աստվածները նույնպես երևան են զալիս հունական պան-

¹ «Mitteilungen der Deutschen Orient. Gesellschaft», № 40 (1909), էջ 24; № 42 (1919), էջ 34:

թեոնի իրենց համազորների հատկանիշներով: Ըստ հայ գրականության անդրանիկ նմուշն երի՝ հայերը այլևս ոչ մի գաղափար չունեին այն մասին, թե ինչ ձևով էին մեծարում Հայաստանում իրանական աստվածներին. թվում է, թե նրանք անուններն էին միայն իմանում: Ակիլիսենեի գավառում կար նաևն աստվածուհուն նվիրված մեկ ուրիշ սրբավայր, որը գտնվում էր Թիլ գյուղում: Նրա շրջակայքում, հատկապես Դարանաղի գավառում, Արամազդը իր տաճարն ուներ Անի-Կամախում, իսկ Բարշամինան՝ Թորդանում: Արևելքում, Բագայառիճ գյուղը Դերջանում՝ Միհր-Միթրայի աթոռանիստն էր: Ավելի հեռու՝ Բագրևանդում, Բագավան քաղաքը հռչակված էր Արամազդի իր սրբավայրով, որն անվանվում էր Վանատուր = Ζεὺς Ξένοσ: Նույն Բագրևանդում գտնվող մի գյուղ կոչվում էր Տիրառիճ = Տիրի գյուղ, անտարակույս, ի պատիվ մի ժամանակ այստեղ գոյություն ունեցած Տիրի տաճարի:

Հետաքրքրական է, որ այդ բոլոր սրբավայրերը տեղավորված էին այն գլխավոր գծի վրա, որ Իրանական սարահարթը միացնում էր Փոքր Ասիային: Այն սպավորությունն է ստացվում, թե այս պաշտամունքների գոյությունը և նրանց հույն-իրանական տեսքը բացատրվում է այն զարկերակի միջազգային բնույթով, որը ծառայում էր որպես հաղորդակցման և առևտրի ուղի Իրանի և Արևմուտքի միջև:

Եթե այս պաշտամունքի հիմքում որևէ զուտ հայկական բան կա, ապա պետք է մտածել զույգ աստվածություն՝ Մեծ Մոր և իր ընկերակցի հին ավանդության մասին, որը բնապաշտական և բուն ժողովրդական հավատալիք է: Իգական դեմքերը, որոնք հերթով կրում էին իրանական և հունական անուններ՝ գրավեցին տեղական աստվածուհու խորանը: Անուններն աստիճանաբար մոռացվեցին: Նույնը պատահեց նաև արական դեմքերի հետ, որոնք, հավանաբար, թաքցնում են, զեթ մասամբ, Մեծ Մոր հին ուղեկիցներին: Հայերեն «աստուած»-ի կապը Σαζάεωս-ի հետ նույնքան հրապուրիչ է, որքան և վիճելի: Օրիոնը հայկական Աստվածաշնչում փոխարինված է Հայկով, իսկ հայտնի է, որ Օրիոնը դիցաբանության մեջ համապատասխանում է Քամմուզին: IX դարի մի հեղինակ գրում է, որ «Լուսինը նվազ լուսավոր է, քան արևը, աստղը նվազ՝ քան լուսինը, իսկ Արան նվազ՝ քան Լուցիֆերը»¹: Սեմիրամիսի հակառակորդ Արան, ուրեմն, դիտված է որպես աստղ: Հայկական դիցաբանության մեջ Արայի ու Հայկի նախնական իմաստը մնում է անորոշ:

Համենայն դեպս, խնդրո առարկա պաշտամունքը խորապես արմատացած էր հայկական շրջանակում: Նախքան ընդմիջտ աներևութանալը,

նա թողել է որոշ աղոտ, բայց ճանաչելի լույս, նույնիսկ հայ վարքագրական գրականության մեջ: Մենք ուզում ենք խոսել ս. Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատի, սուրբ կույսեր Հռիփսիմեի և Գայանեի շարշարանքների մասին: Պատմում են, որ հայ եկեղեցու հիմնադիրը նետվել է սողուններով լի մի խոր վիրապ և որ այնտեղ ապրել է տասներեք տարի, իսկ հետո ողջառողջ դուրս գալով այնտեղից՝ քարոզել է նոր կրոնը: Ի՞նչ է նշանակում այս դարմանալի հրաշքը: Հին այն պաշտամունքի վերջին հիշատակումը չէ՞ արդյոք սա, ըստ որի, օրինակ՝ Զամուլքսը, երեք տարի շարունակ թաքնվելով գետնափորում, նորից երևան է գալիս իր առաքելությունը կատարելու: Նույնպես, Արեսը տասներեք ամիս փակված է եղել երկաթե հնոցում: Ազաթանգեղոսը մի անգամ ասում է տասնհինգ տարի, մեկ ուրիշ անգամ՝ տասներեք տարի. ըստ մի քանի ձեռագրերի՝ այդ եղել է տասներեք ամիս: Մենք ընդունում ենք այս վերջին ընթերցումը որպես վավերական և կարծում, որ դա ցույց է տալիս հայկական հին տոմարի տասներեք ամիսները¹: Ժողովրդական երևակայությունը Հայաստանի առաջալին դրել է նույն պայմանների մեջ, որոնցում գտնվել է մեռնող և հարություն առնող հին աստվածը: Գրիգորի գործակից Տրդատ թագավորը նույնպես պահպանել է կարծես դիցաբանական որոշ գծեր: Նրան դարձնում են վարազ՝ սուրբ կույսերին անարգելու պատճառով: Որքան էլ տարօրինակ թվա այս պատկերը, այն բացատրելի կդառնա, եթե հիշենք Արեսին՝ վարազ դարձած այն ժամանակ, երբ ուզում էր սպանել իր ախոյան Ադոնիսին, և կամ Ատիսին, որն սպանվեց ռիսակալ Զևսի նրա դեմ ուղարկած վարազի կողմից: Միգուցե, Արեսը հայ Դիորփոսին սպանելու պահին նույնպես վարազի կերպարանք էր ստացել:

Տրդատ թագավորի կիրքը սուրբ կույս Հռիփսիմեի նկատմամբ նվազ նշանակալից չէ: Գայանե կույսը, թեպետ Հռիփսիմեի մայրը չէր, այնուհանդերձ, մոր դեր է խաղում նրա նկատմամբ: Նրա կենսագիր Ազաթանգեղոսն ասում է, որ Հռիփսիմե անունը նշանակում է ևնտված, որովհետև նա ինքն իրեն տեսավ «մահից դեպի կյանք նետված», այսինքն՝ հեթանոսությունից քրիստոնեություն: Անշուշտ, այդ առեղծվածային անունը նա ածանցում է հունական ῥίπτω, ῥιψαμένῳ բառից: Մի պարզ բառախաղ: Հռիփսիմեն գիտեր ապակուց մարգարիտներ պատրաստել: Կենսագիրն ուզեցել է այս արհեստը վերագրել նրա ընկերուհիներից մեկին, բայց լուրջ պատճառներ կան կարծելու, որ ըստ նախնական պատումի՝ Հռիփսիմեն ինքն էր ապակուց մարգարիտներ պատրաստելու արհեստը գործադրում՝ իր

¹ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб., 1915, էջ 278:

¹ Սխալ ընթերցման պատճառով — 13 տարի՝ փոխանակ 13 ամիս, — 13 տարով հետաձգել են Հայաստանի դարձը, այն համարելով 301 թվականին: Իսկական թվականն է՝ 301—13=288 թ., Դիոկղետիանոսի օգնությունը Տրդատի՝ Արշակունյաց գահին վերահաստատվելուց անմիջապես հետո:

ընկերների կարիքները հոգալու համար: Արդ, այն միտքը, որ սուրբ կույս Հոփսիմեն լքված երեսա էր, ինչ-որ շափով հիշեցնում է Սեմիրամիսի ճակատագիրը, որն իր մոր կողմից լքվել էր անապատում: Ապակյա մարգարիտներն արդյոք չեն հիշեցնում այն հռչակավոր ասակյա մարգարիտները (հուլունք), որ Սեմիրամիսը նետել է Վանա լիճը, կամ այն զարդարանքները, որ կախված էին Ասկալոնի լճի ձկան քթից:

Գալով Հոփսիմեն անվանը, նրա վերջին մասը հիշեցնում է Սիմե՝ Ադադի աղջկա անունը: Ահա թե ինչ է ասում Մարկ Ամբրոջիոսի ժամանակակից՝ Սարդեսի եպիսկոպոս Մելիտոնը. «Syri colebant deam Atti ex Adiabene quae misit filiam Balat medicam quae sanavit Sime filiam Adad regis Syriae»¹:

Այսպիսով, Ատիսը դարձել է իզական աստվածություն: Նրա բժշկուհի դստերը հանձնարարվում է բուժել Ադադ թագավորի աղջկան՝ Սիմեին: Այսպես էլ Նինո կույսը կամ գերուհին բուժեց Միհրան թագավորին և դարձի բերեց վրաց ժողովրդին: Մեր կարծիքով, Նինոն և Միհրանը Հոփսիմեի ու Տրդատի կրկնակն են: Այս նյութի վերաբերյալ Պակոբ իշխանի՝ Ռուփինոսին պատմածը վերջին հաշվով ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Հոփսիմեի կյանքի վրացական տարբերակը: Ավելի ճիշտ կլիներ Հոփսիմեին և Նինոյին դիտել որպես երկու տարբերակներ միևնույն կույս-առաքյալի, որի պատմական տեսքն արդեն մթազնել էր այն շրջանում, երբ ապրում էր Պակոբը, այսինքն՝ նրա առաքելությունից համարյա մեկ դար հետո:

Մեր դիտողությունները չեն վերաբերում մեր հաղորդած ավանդությունների պատմականության հարցին. ինչ էլ որ լինի մեր դիտողություններից յուրաքանչյուրի արժեքը, նրանք իրենց ամբողջությամբ բացահայտում են հին պաշտամունքի վերհուշը և ասպցուցում, որ պաշտամունքն իսկապես խարսխված է եղել ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ:

ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենում, որը հնդեվրոպական լեզու է, ինչպես նաև մյուս հնդեվրոպական լեզուներում, գոյություն ունի անհայտ ծագումով ենթաշերտ: Այդ ենթաշերտը, անշուշտ, նույնասեռ չէ և բաղկացած է այլզգան տարրերից: Զարմանալի չի լինի իմանալ, որ հայոց լեզվի այնքան սովորական մի քանի բառեր ծագում են շատ վաղ ժամանակաշրջանից: Դա չինչանակում, անշուշտ, որ փոխառությունը կատարվել է այդ դարաշրջանում: Այդ կարգի տարրերը, հավանաբար, թափանցել են հայերենի մեջ հայերի

Հայաստան անցնելու ընթացքում, և կամ երկիր գալուց հետո ժառանգվել են տեղական հին բնակչությունից:

Մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերին ակկադցի Սարգոնը արշավանք է ձեռնարկում Փոքր Ասիա՝ պաշտպանելու համար Կեսարիայի շրջանում տեղավորված սեմական վաճառականների գաղութի շահերը, որոնք դժգոհում էին տեղական իշխանների ճնշումից: Դրան վերաբերող փաստաթուղթը հրատարակվել է է. Վալդենբերի կողմից¹ և մեկնաբանվել Դորմի կողմից²:

Սարգոնը վաճառականների գործը կարգավորում է այնպես, ինչպես կամենում է: Մեզ հետաքրքրում է այն հանգամանքը, որ նախքան վերագառնալը նա կարգադրել է մի քանի բույսեր վերցնել իրենց հետ, որոնք անծանոթ էին իր երկրում՝

hasburu, tittu, šimiššala (տող 29)

tittu, šallura, karanu, buttu, sirdu (տող 25)

Ընդգծված բառերը քննարկում ենք ստորև:

1. Hasburu «խնձոր»

Այս բառը գտնում ենք harra=hubullum կոչված բառահավաքում, որտեղ այն համապատասխանում է սումերական giš-ma-gunu-ին, բառացի՝ «խոշոր թուզ»³: Հոմմելը hasburu-ն նույնացրել է արամեական huzra, ասորական hazzûra «խնձոր»-ի հետ, և hazzûra-ի մեջ ճանաչել են հայերեն խնձորը⁴: Պոլ դը Լազարդը, որն առաջինը քննեց հայերեն և ասորերեն բառերի նմանությունը, ենթադրում էր, որ ասորերենը կախում ուներ հայերենից⁵: Հյուբերմանը, թեպետ այն տեղավորել է ասորերենից փոխառված հայերեն բառերի մեջ, բայց այդ նույն կարծիքն է գերադասում⁶:

Այժմ, երբ մեզ հայտնի է hasburu-ի գոյությունը, ավելի հիմնավոր կլինի պատկերացնել խնձոր-ը և hazzûra-ն ավելի շուտ որպես անկախ փոխառություններ: Միջագետքի աշխարհը խնձորենու հետ առաջին անգամ ծանոթացել է Սարգոնի դարաշրջանում և նրա շնորհիվ: Հետևաբար, խնձորի hasburu անունը չի կարող սումերական կամ սեմական ծագում

¹ Boghazköi-Studien, 6 Heft, 1922.

² «Revue biblique», t. XXXIII (1924), էջ 22:

³ B. Meissner, «Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft» XVIII (=1913), 2, էջ 33:

⁴ Hommel, Aufsätze und Abhandlungen, 1892, էջ 167:

⁵ Paul de Lagarde, Armenischen Studien, 1877, էջ 67, նույնպես Zur Urgeschichte der Armenier, 1854, էջ 30:

⁶ Armenische Grammatik, II, էջ 305:

¹ Migne, V, c. 1228.

ունենալ: Դա այն բանն է, որ գործածում էին Կեսարիայի շրջանում, այսինքն՝ նախախեթական բառ է: Դա անվիճելի է:

Հնարավոր է, որ hashuru-ն հայերենի մեջ է թափանցել այն ժամանակներում, երբ հայերը դեռևս եփրատը չէին անցել և ապրում էին Փոքր Հայքում, Կեսարիայի շրջանի մոտերքում, այսինքն՝ մոտավորապես VIII—VII դարերում:

Իհարկե, դժվար է ճշգրտել հնչյունական աղերսը երկու այնպիսի բաների միջև, որոնք միմյանցից բաժանված են երեք հազարամյակի անջրպետով: Սակայն աղերսը կասկածից դուրս է, և դա է կարևորը:

Իհարկե, կարելի է նաև ընդունել, որ վիճելի բառը ուրարտական ժառանգություն լինի, որը հայերը վերցրած լինեն այդ երկրի այլ մշակութային հարստությունների հետ միասին: Դրանով ըստ էության ոչինչ չի փոխվում:

Շատ հետաքրքիր է, որ hashuru-ն, համարյա իր նախնական ձևով, պահպանվել է մինչև մեր օրերը կովկասյան լեզուներում: Լազերն ու մինգրելները խնձորն անվանում են usk'uri¹, սվանները՝ vusgv կամ vusk²: Վերջինը, ինչպես նաև վրացերեն vašli-ն (խնձոր), սոսկ նույն usk'uri-ից ծագած ձևեր են ներկայացնում: Vašli-ի մեջ š-ն գալիս է մինգրելերեն šk-ից. švidi-ն (յոթ) համապատասխանում է մինգրելերենի škvit'i-ին, švili-ն «որդի»՝ մինգրելերենի sk'ua *sk'uali-ին: Այնուհետև, վրացերենի -li վերջավորությունը համազոր է մինգրելերենի -ri-ին. jal-li-ն «շուն» մինգրելերենում jo-lori ձևն ունի. ուրեմն, vaš-li-ն կանոնավոր է մինգրելերենի usk'u-ri-ի դիմաց: Սվաներենը jal-li-ի փոխարեն ունի zel «շուն», ինչպես նաև vaš-li-ի փոխարեն՝ vusk, այսինքն՝ նա կորցրել է -li վերջավորությունը: Մինգրելերենը նույնպես զեղջում է -li-ն, օրինակ՝ xe (xe-li-ի փոխարեն) «ձեռք», կամ sk'ua «որդի, երեխա» (=վրաց. švi-li), բայց -li-ն երևան է գալիս հոգնակիում՝ xe-lep'i, sk'ua-lep'i և այլն: Մինգրելերենը, թվում է թե, տարբերում է -li վերջավորությունը -zi վերջավորությունից, որը վրացերենում նույնպես դառնում է -li: Սվաներենը նույն ձևով է վարվում -li-ի և -ri-ի հետ: Այսպիսով, vašli-ն և vusk-ը գալիս են vaškuri-ից, որ նույնն է, ինչ որ usk'uri-ն: Վա սկզբնավորման հերթագայումը u-ի հետ ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում³:

Խնձոր անունն անցել է կովկասի նաև այլ լեզուներին: Այն կա Դաղըստանի բազմաթիվ լեզուներում և շատ այլազան ու փոփոխված ձևերով:

¹ И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского языка, էջ 333:

² U. Vardrop, English-Suanetian Vocabulary, JRAS, 1911, էջ 592:

³ Հայերեն վախճան բառը վրացերեն արտասանվում է oxčan (օխճան): Նույնիսկ ուսերեն водка-ն մինգրելերեն արտասանվում է отка:

այն աստիճան, որ դրանք անձանաչելի են դարձել. օրինակ՝ haš-hač, veš-več, yeš-yeč, eš-eč և այլն: Այս լեզուներից մի քանիսը (ինչպես՝ վարկուն, կուբաճ, լեկ) գործածում են՝ hinče-hinze, xinč-xinj¹:

Այս միավանկ ձևերը հիմնված են usk'uri-ի վրա (առանց վերջին տարրի), ուրեմն՝ ավելի շուտ vusk-ի վրա: xinj ձևը հայերեն խնձորի հետ նրամանություն ունի, և դա ևս մի փաստ է, որ հայերենն ասորերենի hazúrra-ից կախում չունի:

Գալով usk'uri-ի և խնձորի միջև եղած հարաբերությունը, դա բխում է hashura ընդհանուր ակունքից: Մինգրելերենը սղել է սկզբնատառ Կ-ն և խլացրել միջին -ի-ն, մինչդեռ հայերենը առաջին Կ-ն պահպանել է, իսկ երկրորդը անհետացրել: Խնձորն առաջ է գալիս xunjor կամ xinjor-ից, երկրորդային և-ն շշականից առաջ, կարծում ենք, օտար չէ հայկական հնչյունաբանությունը՝ ինձ անձնական դերանունը՝ տրական հոլովով՝ եզ-ի (հմմտ. մեզ, քեզ) փոխարեն նույնանման դեպք է ներկայացնում: Նույնպես «կորիզ»-ը, որ բարբառային ձևով «կորինձ» է արտասանվում, Մ(ու) զուր = Մ(ու)նձուր:

Եթե ասորերեն hazúr-ն կախում ունի հայերենից, ապա փոխառությունը կատարվել է -և-ի հավելումից առաջ, երբ խնձորը xuzur տեսքն ունեւր:

Խնձոր անվան այսքան լայն տարածումը չի՞ նշանակում արդյոք, որ այս մրգի մշակումը ծագում է Փոքր Ասիայի նախախեթական միջավայրից և այնտեղից է, որ տարածվել ու մեկ կողմից հասել կովկասի լեռները, իսկ մյուս կողմից՝ Միջագետքի աշխարհը²:

2. Tittu «Թոնջ»

Հունարեն τῦχον կամ σῦχον լատիներեն ficus և հայերեն բուզ բաների ազգակցությունը ցույց է տվել Ա. Մեյեն, որը դրանց մեջ տեսնում էր միջերկրական աշխարհից կատարված անկախ փոխառություններ³:

Այժմ, երբ մեզ հայտնի է tittu «թուզ»-ի գոյությունն այնքան հեռավոր անցյալում, բնական կլինի նրա հետ կապել քննարկվող բառերի ծագումը: Հայերեն քիճ-ը (խաղողի կորիզ) և արաբերեն tîn-ը («թուզ»), անտարակույս, պատկանում են այդ նույն խմբին:

¹ R. von Erckert, Die Sprachen des Kaukasischen Stammes, էջ 42:

² Այն սակավաթիվ տեղեկությունները, որ ունենք նախախեթերի և նրանց լեզվի մասին, թույլ չեն տալիս ներկայումս խոսել կովկասյան ժողովուրդների և Փոքր-Ասիայի հին բնակիչների էթնիկական ազգակցության մասին:

³ A. Meillet, «Mémoires de la Société de linguistique», XV (= 1908—1909), էջ 163:

Բոլոր այս բառերը *tuttu*-ի հետ միասին ունեն առաջին վանկը *tu:ti*, բայց տարբերվում են երկրորդով՝ *ko:gho* (հայերեն դարձել է *զ՝ ու-ից* հետո, իսկ ասորերեն ներկայացված է *pag-ga-nu*, արաբ. *figg-nu*¹ և *no-:* Սակայն կա մի բառ, որը լավ է ներկայացնում *tuttu*-ն, դա «թուխ» բառն է, որն ամբողջ Մերձավոր Արևելքում նշանակում է «թուխ»: Սանսկրիտում կա *tula* «հնդկական թուխ»²:

Աստվածաշնչում (Ամուս, է, 14) հայերեն բուր-ը հունարեն տեքստում *συχάμινα* է, իսկ վերջինը, ըստ Հեսիքիոսի, նույնանում է հունարեն *μόρον* կամ *μῶρα*-ի (թուխ) հետ: Հունարեն *συχομορέα*-ն, որ մեզ առանձնապես է հետաքրքրում, հայերեն թարգմանված է ժանտաքզենի (Ղուկաս, ԺԹ, 4), «ժանտ» (իրանական *janta* ներկայի դերբայ *gan-ից*), «կծու, դառըն» և «թ(ու)զ-ենի» (թզենի) բառերից: Միկոմորը (մի տեսակ թզենի) այլ է, քան *βᾶτος*-ը, որը հայերեն թարգմանված է մորենի (Ղուկաս, Զ, 44): Այս բառը հունարեն *μόρον* բառի փոխառությունը չէ, քանի որ հունարենի պես թթի իմաստը չունի, այլ նշանակում է «մորենի, ելակ»: Եթե այն փոխառություն լիներ, ապա հունարեն *συχομορέα*-ն կթարգմանեին *բգամորենի* և ոչ թե ժանտաքզենի:

Συχομορέα կազմությունը ցույց է տալիս, որ տեղի թե անտեղի որոշ նմանություն են գտել երկու մրգերի՝ թզի և թթի միջև: Գուցե այդպիսի ըմբռնումի հետևանքով է, որ դրանք հայերեն էլ նման անուններ են կրում՝ *բուզ* և *բուր*: Մյուս կողմից, խաղողի կորիզները հիշեցնում են թզի կորիզները, այստեղից էլ նրանց անունների նմանությունը³ քին-ը Աստվածաշնչում (Թուոց, Զ, 4) համապատասխանում է հունարեն *γίγγαρτον*-ին (խաղողի կուտ) և արաբերեն *tīn*-ին (թուզ):

Այսպիսով, հանգում են այն եզրակացության, որ բոլոր այս բառերը նախախեթական *tutti*-ի հետ ընդհանուր ծագում ունեն և կազմվել են *ti-tu* մասնիկից *-to*, *-ko*, *-gho*, *-no* (= միզուցե սկր. = *-lo*-ին) ածանցների օգնությամբ:

3. Šalluru «սալոր»

Դա մի ծառ է, ինչպես հաստատում է *giš* գաղափարանիշը, բայց ի՞նչ ծառ է, հայտնի չէ: Որքան մեզ հայտնի է, ոչ մի նույնացում դեռևս չի կատարվել: Մեր կարծիքով, կարելի է այդ բառի մեջ տեսնել հայերեն սալորը, գավառաբարբառ՝ շլոր: Բառի այդչափ հարազատ տեսքը, պահպանված հազարամյակների ընթացքում, չպետք է մեզ զարմացնի, նույն դեպքը տեղի

է ունեցել նաև մինգրելերենում՝ *ušk'u-ri* փխ. *ħashūru*:-*uru* կամ *-ru* վերջին տարրը երևան է գալիս նաև *ħashūru*-ի մեջ: Գուցե, դա վերջածանց կամ նվազ էական մի տարր է, որը սվաներենում վերացել է՝ *vusk*=*ušk'uri*: *salu*- սեղմ ձևը կարող է հանգել իրանական *alu* **halū*-ին (սալոր), որտեղից և՛ *gau*-*alu* (մի տեսակ սալոր), *šaft*-*alu* (դեղձ): Փոքրացուցիչ ձևը՝ *alū-ča* (թրդ. *alūk*)՝ ավելի տարածված է: Վրացերեն *k'liavi* կարծես **k'viali* լինի = *gualu* (հմտ. *ak'lemi* = *κάρμελος*): Գաղստանի լեզուներում մեկ ուրիշ նշանակալից բառ կա, որ ներկայանում է ծփուն հնչմամբ՝ *kukom*, *kakan*, *kakin*, *kukan*¹ և մտածել տալիս հունարեն *κοκκωμῆλον*-ի (սալոր) մասին, բարբարոսական բառ և, անշուշտ, կովկասյան բառերին նույնական: Ինչպես որ լազերեն *ombri*, *omvri*-ն հիշեցնում է հունարեն *βράβ-υλον*-ը (սալոր):

4. Širdu

Այս բույսը դեռևս որոշված չէ: Հիշենք հայերեն «ցիրդ» բառը, որը հունարեն թարգմանվում է *στοιβή* Աստվածաշնչի նախադասությունների մեջ՝ *ἀντί τῆς στοιβῆς ἀναβήσεται κωπαρίστος* (Եսայի, Ե, 13):

Ներկա դեպքում այս անունը ցույց է տալիս մի տեսակ մացառ կամ փշտերե բույսերի ընտանիքին պատկանող, ցածր բուն ունեցող, համարյա մշտադալար ծառ: Սարգոնը տարել է ոչ միայն բերքատու ծառեր, այլև զարգարանքի ծառեր իր պարտեզների համար: Հայերեն ցիրդ, ցիրդ-նի, ցիրդ-ենին շատ հարմար է այդ նպատակի համար, մի բան, որ հավանական է դարձնում մեր ենթադրությունը, որքան էլ վերապահումներով մոտենանք նրան:

5. Šušu

Harra-ħubullum սալիկները հիշատակում են *šušu* անունով մի ծառ, որը չի կարող անջատվել արաբերեն (ավելի շուտ՝ պարսկերեն) *šūs* «կաղամախ» և հայերեն սոսի «սպիտակ կաղամախ»-ից: Հայ պատմիչ Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Շամիրամի հետապնդման զոհ դարձած հայոց թագավոր Արայի որդին Անուշավան էր կոչվում և կրում էր Սոսանվեր (սոսիին նվիրված) մականունը, որովհետև նա նվիրված էր սոսի ծառերի պաշտամունքին՝ Արամվիրում²: Արդ, այն բլրի ստորոտում, ուր տեղավորված էր Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արամվիրի միջնաբերդը, պատասպարված է մի գյուղ, որը մեր օրերում դեռևս հիացնում է իր հրաշալի սպիտակ սոսիներով:

¹ Hehn, Kulturpflanzen, էջ 100:

² P. de Lagarde, Arm. Studien, էջ 59. և Zur Urgeschichte der Armenier, էջ 30:

³ Պլինիոս, XIII, 56՝ *figus moro similis*. Hehn, Kulturpflanzen, էջ 386:

¹ R. von Erckert, նշ. աշխ., էջ 113:

² Մովսես Խորենացի, I, էջ 20:

6. Halluru «որուն»

Հստ Բրունո Մայսնեբի, այս ասուրական բառը նշանակում է «որուն»¹: Անմիջապես մտածում ենք հունարեն ὄλυρα-ի և հայերեն ոլունի մասին: Աստվածաշնչում (Բ Թագաւորաց, ԺԷ, 28) Խաթուն և Բախուն-ը հայերեն թարգմանել են «որուն և ոսպն»: Ուրեմն, որուն նշանակում է Խաթուն «բակ-լա»: Աստվածաշնչում (Սգեկ., Գ, 9) Խաթուն և Բախուն և չեղչիսուն և ὄλυρα-ն «որուն և ոսպն (ոչ թե «ոսպն և որուն», ինչպես սպագիր տեքստում է) և կորեակ և հաճար»: Այստեղ ևս Խաթուն-ը համապատասխանում է որունին: Ուշագրություն է գրավում ὄլυρα-ն, որը հայերեն թարգմանվել է «հաճար» այդ նույն նախադասության մեջ: Ուրեմն, իմաստային տարբերություն կա ὄլυρα-ի և որունի միջև՝ մեկը նշանակում է «հաճար», մյուսը՝ «բակլա»: Այդ տարբերությունը ապացուցում է, որ հայերեն տերմինը հունարենից փոխառված չէ և ոչ էլ հունարենը՝ հայերենից: Արդ, հունարեն բառը հնդեվրոպական ստույգ ստուգաբանություն չունի, և հայերեն ոլունը նույնպես: Նրանց նմանությունը ասուրական բառի հետ պատահական չէ: Պետք է բնորոշել, որ նրանք բխում են halluru-ից: Ոլուն հայցական է, որ դարձել է ուղղական, ինչպես ուտ-ն. հին ձևը ոլոն է: Նշենք, որ այստեղ, ինչպես խնամում և սալոում, halluru-ի վերջին վանկը դարձել է -որ:

Անշուշտ, halluru-ն սեմական չէ, այլ ալելի շուտ՝ ասիանիկ փոխառություն:

7. Kudurru «կոթող»

Այսպես են կոչվել այն կոթողները, որ կանգնեցնում էին մ. թ. ա. XVIII դարից՝ կասսիտական դինաստիայի ժամանակներից սկսած, որոշ արտոնություններով օժտված կալվածներում և նրանց վրա փորագրում շնորհված արտոնությունների բնույթը²: Kudurru-ն, ուրեմն, կասսիտական բառ է: Կասսիտական դինաստիան ծագումով սեմական չէր: Մեր կարծիքով, kudurru-ի և հայերեն «կոթողի»-ի կամ վրացերեն godoli-ի միջև ազգակցություն կա:

«Կոթող»-ը գալիս է հնուց: Նա համապատասխանում է սոպոս-ին (Ղևտ., ԻԶ, 1)՝ οὐδὲ λίθον σκοπόν θήσετε ἐν τῇ γῆ ὁμῶν: Դ Թագաւորաց, ԻԳ, 17, տալիս է սոպոս: Եսայի, Լ, 17 տողը թարգմանված

¹ B. Meissner, Babylonien und Assyrien, I, էջ 199.
² B. Meissner, նշ. աշխ., էջ 127; Contenau, Manuel d'archéologie orientale, III, էջ 1167; E. Dhorm, L'évolution religieuse d'Israël, I, էջ 163, մտտեցնում է kudurru-ն հրեաների -massèbháh-ին (կոթող):

է՝ ὡς στήλαιον φέρων ἐπὶ βουνῷ ἱερὲ կորող կանգնեալ: Վերջապես, Սգեկ., ԺԶ, 31-ի մեջ կարդում ենք՝ կորողս կորողիիր = τὴν βάσιν σου ἐποίησας: Այսպիսով, կորողը հունարեն շորս բառի տեղ է գործածվում՝ սոպոս, սոպոսոս, սոպոս, սոպոս, սոպոս, և բասի: Սուլմսենն իրավունք ունի պնդելու, որ սոպոս նշանակում է ոչ թե «գիտման վայր», այլ «տաշած քար»¹: Λίθος սոպոս համենայն դեպս նշանակում է «քար կամ պատկերներով զարդարված կոթող»: Սոպոսոս-ը վերոհիշյալ տողում «գերեզմանաքարի» իմաստն ունի, ուրեմն՝ կոթողի: Տղալա-ն մի քար է, որը որպես նշան է ծառայում, իսկ բասի-ը նշանակում է «պատվանդան»: Այս բոլոր նշանակությունները հարմարվում են կոթողին, որն այնքան սովորական տերմին է դարձել, որ նրանից կազմել են կորողել բայը՝ «հուշարձան կանգնեցնել»:

Վրացերեն godoli-ն նույնքան հին է, որքան հայերեն կորողը. նա արդեն կա Աստվածաշնչում, որտեղ նրանով թարգմանված է հունական տեքստի βάρεις-ը և հայկական տեքստի աշտարակը (Սաղմ., XLVIII, 14): Հունարեն πωροβάρις (Սաղմ., ԺԻԲ, 7) նույնպես թարգմանված է godol-t'a (հոգն. godoli-ից)²:

Ուրեմն, godoli նշանակում է «աշտարակ»: Հայերենից փոխառված չի թվում: Godoli-ի և կոթողի միջև հնչյունական ու իմաստային խոտորումներ կան, բայց նմանությունը այնպիսին է, որ դժվար է նրանց միմյանցից անջատել: Նրանք միևնույն ծագումն ունեն և կասսիտական kuduru-ին ազգակից են: Հայերենը պահպանել է խուլ սկզբնատառ պայթական բաղաձայնը, վրացերենը՝ ներքին հնչեղ պայթական բաղաձայնը. երկուսն էլ վերջին -l հնչյունը հակադրում են կասսիտական -r հնչյունին: Արդյո՞ք նրանք ազգակիցներ են, արդյո՞ք նրանց նախատիպարը kuduru-ն է: (Հիշենք նաև, որ վրացերեն kide-ն, գուցե, բխել է *kdle-ից, որ նշանակում է «ժայռ»): Հստ F. Steinmetzer-ի, Die Rechtsgültigkeit der Grenzsteinurkunden bringen die Namen kanga und kunukku³: Արդ, վերջին բառը (kunukku) հայերենում նույնպես պահպանված է՝ «կնիք»⁴:

8. Burgn «աշտարակ»

Վերը հիշատակված πωροβάρις-ը հայերեն թարգմանված է «բր»-

¹ E. Boisacq, Dictionnaire Etymologique grec, էջ 878.
² Թիֆլիսի թանգարանի ձեռագրի համաձայն. տե՛ս R. V. Blake, Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Jeremiah, table p. 225.
³ Die Babylonische Kudurri (Grenzsteine), էջ 100, Studien zur Geschichte der Kultur des Altertums. Dr. Drerup, 1, XI, Hef 4-5:
⁴ Հմմտ. A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, 2-րդ հրատ. (Vienne, 1936), էջ 143:

գունս ամուրս» («աշտարակներ, բերդեր»), որտեղ առաջին բառը համապատասխանում է πύργος-ին, երկրորդը՝ βάρεις-ին:

Ա Մակար., Ժ 9, 28, նույն բառը թարգմանված է πύργος: Շատ հաճախ է արժարժվել πύργος-ի, գոթ. burgs-ի, լատին. burgus-ի ծագման խնդիրը, առանց, սակայն, անառարկելի լուծման հանգելու: Նույն կարգի հայերեն burgn բառը Հյուսիսային կողմից դասված է անհայտ ծագում ունեցող բառերի շարքում:

Անսպասելի մի լույս եկավ պարզաբանելու հարցը: Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները Հայաստանում հիշատակում են burgana, որ նշանակում է «ղզյակ», «սլալատ»: Իշպուեինի թագավորը (մոտ 620թ.) Վանի մոտ Արալեզքի արձանագրության մեջ նշում է այն¹: Հայերեն բուրգրն, սեռ. բուրգան, զուգադիպում է այդ ուրարտական տերմինի հետ: Դրժվար է ժխտել նրանց ազգակցությունը: Կարելի է, ուրեմն, կռահել, որ բառը ծագումով ասիանիկ է և անցել է Ուրարտու (ինչպես, օրինակ, patara քաղաք բառը) ու մինևույն ժամանակ ճանապարհորդել է հունական ոլորտում՝ πύργος ձևի ներքո, ապա հասել է Իտալիա, գուցե՝ էտրուսկների միջոցով, burgus ձևի տակ:

9. Udru «ուզտ»

Հայերեն ուզտ, սեռ. ուզտու, կախում չունի իրանական uštra-ից (որը հանդիպում է ištrmut-ի մեջ, իրանական ušturmurg «ջայլամ», նաև štr-palank' = šuturpalang καμηλοπάρδαλις-ում), այլ հնչյունական տեսակետով կանոնավոր կերպով համապատասխանում է ասուրական udru-ին, ինչպես աղտ-ը՝ արծա-ին, ինչպես Xaldai-ն՝ Խաղտի-ք-ին: Իրանական uštra-ն նույնպես ծագում է ասուրական udru-ից²:

10. Maksu «մաքսատան հարկ»

Մաքսն տելոս (մաքսավոր՝ τελώνης, մաքսապետ՝ ἀρχιτελώνης, մաքսել՝ τελωνίζω և այլն) անմիջական հարաբերություն մեջ չէ ասորական maksā-ի հետ, այլ ծագում է ուղղակի ասուրական maksu-ից:

11. Kumru «քուրմ»

Հայերենը պահպանել է նաև ասուրական այդ բառը մի տառափոխությունով՝ քուրմ k'urm: Ասորերենից փոխառված չէ, որովհետև ասորերեն kumra հայերեն կլիներ քումրայ կամ քումայ, ինչպես kahna-ն տվել է

¹ Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I, № 10—Sayce, JRAS XIV (= 1882), № 111; տե՛ս նաև M. Tsérétheli, Etudes Ourartéennes:

² A. Meillet, նշ. աշխ., էջ 143:

բահանայ: Հայերենը կախում չունի նաև արամեերեն kōmer-ից, որը kema-rim ձևով երևան է գալիս Բ Քագ., Ի 9, մ-ի մեջ, τὸς χαμαρείμ, որը համապատասխանում է հայերեն k'ormarim-ին:

12. Kupru «կուպր»

Հայերեն կուպրի նմանությունը ասուրերեն բառի հետ բացահայտ է: Աստվածաշնչում կուպր հունարեն դառնում է ἀσφαλτος (Մննդ., ԺԱ, 3): Ո՛չ ասորերեն kufra-ն, ո՛չ արաբերեն kuf-ը և ոչ էլ երբ. kōfer-ը չեն կարող հայերեն բառի աղբյուրը լինել: Այն ուղղակի ասուրերեն kupru-ից է բխում: Նրանից կազմվել է kupr-awn բառը, որ նշանակում է «տիկ»՝ ներսից կուպրով ծածկված:

13. Huradu «ոազմիկ»

Ուրարտացիների մոտ այս բառը նշանակում է «ոազմիկ»՝ amélūhura-dinaue¹: Սա հիշեցնում է վրացերեն m-xedari «ոազմիկ», m-xedroba «բանակ», m-xedr-eba «զինել», m-xedr-uli «զինվորական» և «քաղաքացիական գրություն»: M-xedar-ը տառափոխությունով ծագում է m-xerad-ից (հմմտ. t'ut'xmeti t'xut'meti-ից — «տասնհինգ»). m-ն վրացերեն նախածանց է:

14. Kukru «եղերդ» (ցիկորի)

Հունարեն κίχρα «եղերդ»՝ անշուշտ ասուրական բառի ազգակից է², որը, հավանաբար, ծագումով Փոքր Ասիայից է:

15. Puglu «բողկ»

Վարանում եմ համեմատել հայերեն բողկի և վրացերեն boloki-ի հետ: Նմանությունը գրավիչ է, բայց բողկը կարող է հունարեն βόλβος-ի՝ «սոխ», լիտ. bumbuly's-ի՝ «կարմիր բողկ», հետ ընդհանուր ծագում ունենալ:



Սրանք են այն բառերը, որ գալիս են վաղ հնությունից, որոնք հայերը, մեր կարծիքով, հավաքել են մասամբ Հայաստանը գրավելուց առաջ և մասամբ հետո: Նրանց նոր հայրենիքն անապատ չէր: Մի մեծ պետություն էր ծաղկում այնտեղ՝ սկսած IX դարից մինչև VI դարը, դա Ուրարտու պե-

¹ Lehmann-Haupt, Corpus Inscript. Chaldicarum, № 19. Tseretheli, Die Neuen Baldischen Inschriften König Sardurs, «Sitzungsberichte der Heidelberger Ak. d. Wiss., Phil. Klasse», 1927—28, 5, abt.

² Kukru և puglu, տե՛ս Meissner, նշ. աշխ., I, էջ 210—211:

տությունն էր, որն ունենր իր լեզուն, իր սեպագիր գրականությունը և առաջադեմ քաղաքակրթությունը: Նրա առաջնորդները բավական ուժեղ էին Ասորեստանի հզոր միապետների հետ շփվելու համար: Ուրարտական պետության հիմնադիր Արամե թագավորի հիշատակը հավերժացել է հայկական ավանդության մեջ: Դեռ ավելին. հայերը նրան դարձրել են իրենց նախնիներից մեկը: Արդ, լույսով նշանակալից փաստն արդեն ասացուցում է, որ հայերը, որոնք, գուցե, նպաստել են Ուրարտուի կործանմանը, չեն խորշել նրա մշակույթից, ուրեմն և բնական է ընդունել, որ նրանց ստացած ժառանգության մեջ կա ուրարտական բառապաշարի որոշակի ֆոնդ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Շուրջ երեք տասնամյակ է անցել Նիկողայոս Ադոնցի՝ «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X—VI դդ. մ. թ. ա.» աշխատության ստեղծման ու հրատարակման ժամանակից: Այն գրվել է 30-ական թթ. վերջերին և լույս է տեսել Փարիզում, Ադոնցի մահվանից 4 տարի հետո՝ 1946 թ.:

Ուրարտուի պատմությունն ամփոփող իր սույն աշխատությունը Ն. Ադոնցը անվանել է «Հայաստանի պատմություն», նրա «Ակունքները»: Սա նշանակում է, որ Ն. Ադոնցը Ուրարտուի պատմությունը դիտում է որպես Հայաստանի պատմության մի մաս, նրա նախնական շրջան: Եվ այս բոլորը այնպիսի պարագաներում, երբ Ն. Ադոնցը ամենին հավասարության նշան չի դնում հայերի և ուրարտացիների միջև ու առավել էս՝ հայերենի և ուրարտերենի միջև, դիտելով դրանք որպես էթնիկական ու լեզվական տարբեր երևույթներ: Այս հանգամանքը, ըստ Ն. Ադոնցի, ամենին չի խանգարում ուրարտա-հայկական պատմամշակութային հաջորդակցությունը պատմական փաստ համարելուն:

Պետք է շեշտել, որ մի շարք կարևոր դեպքում Ն. Ադոնցը անբռնազբոս կերպով դուրս է գալիս ուրարտագիտության սահմաններից և, վերլուծելով սկզբնաղբյուրների տվյալները, նոր մեկնաբանություն ու պարզաբանում տալիս գուտ ասորագիտական կամ իրանագիտական խնդիրների, ճշգրտում, օրինակ, ասորական իշխողների ժամանակագրությունը կամ «Հայերի ծագումը» աշխատության մեջ համոզիչ փորձ կատարում վերանայել Դարեհ Վշատայանի գահակալման հանգամանքները և այլն:

Դժվար է, սակայն, գեթ թվարկել Ն. Ադոնցի այս գործի նույնիսկ կարևորագույն ստանձնահատկություններն ու առավելությունները, և դա դուրս է մեր նպատակից: Ընթերցողը ինքը կընկալի և կգնահատի դրանք:

Անցած երեք տասնամյակներում Հին Արևելքի պատմության, սեպագրական քաղաքակրթությունների և հատկապես դրանցից մեկի՝ Ուրարտուի պատմության ու մշակույթի հետազոտության առաջընթացը հիրավի հսկայական է եղել: Հիշյալ գիտական պրոբլեմները եղել են համաշխարհային արևելագիտության ուշադրության կենտրոնում, իսկ Ուրարտուն, մասնավորապես՝ սովետական և սովետահայ արևելագիտության հատուկ զբաղմունքի առարկա: Ուրարտուի հետազոտմանը

կարևոր խթան են հանդիսացել համաշխարհային հուշակ վաստակած այնպիսի հուշարձանների պեղումները, ինչպիսիք են Սովետական Հաստատանում Կարմիր-բլուրը (Թեյշեբախի) Արին-բերդը (Էրեբունի), Արմավիր և Դավթի բլուրները (Արգիշտիխի), Արևմտյան հայաստանում (այժմ Թուրքիա)՝ Ալթնթեպեն: Այնինչ, Ն. Ադոնցի տրամադրության տակ են եղել միայն նախկինում իրականացված՝ Վանի պեղումների նյութերը: Ըստ անել է նաև հայտնի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների քանակը, ինչպես և նրանց մշակման և ուրարտերեն լեզվի հետազոտման մակարդակը: Այս բոլորը, անհույս լով սովետական գիտնականներ Գ. Ղափանցյանի, Բ. Պիտրովսկու, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի և ուրիշների, ինչպես և մի շարք արտասահմանյան գիտնականների հրատարակած մեկագրություններում, սեպագրական արձանագրությունների լիակատար դիվաններում և բազմաթիվ հոդվածներում, մի նոր աստիճանի են բարձրացրել Վանի թագավորության ուսումնասիրությունը:

Ն. Ադոնցի ներկա աշխատությունը առաջին անգամ հայերեն հրատարակվելիս, բնականաբար հարց է ծագում, թե արդյոք պետք չէ՞ր այն ենթարկել որոշ դեպքերում կիրառվող խմբագրական-ծանոթագրական մշակման, այն է՝ դեմ նետել կամ նորոգել հնացածը, լրացնել թերին, մի խոսքով, հարմարեցնել աշխատությունը գիտության այսօրվա մակարդակին: Ն. Ադոնցի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը, իհարկե, մերժելի է, քանի որ նրա լուրաքանչյուր աշխատությունն պետք է դիտել որպես գիտական այնպիսի ժառանգություն, որը հետաքրքրական, կարևոր և ուսանելի է մեզ համար հենց իր բնական տեսքով, իր բոլոր կողմերով. ներառյալ նաև սխալները: Ուստի սույն հրատարակության իրականացումը հետևողականորեն ընթացել է բնագրի անաղարտ պահպանման նշանաբանի ներքո: Նույնը վերաբերում է և հատորում ամփոփված հոդվածներին: Դատնալով հատորի մանրակրկիտ ծանոթագրման խնդիրն, ապա այն, իրականացվելու դեպքում, շատ հեռուն կտաներ, ստեղծելով սույն հատորի կողքին մի երկրորդը, քանի որ բազմաթիվ են Ն. Ադոնցի արժարժամ մասնավոր խնդիրները և շատ՝ նրա հաջորդների ջանքերով կատարված հավելումները*: Ուստի ստորև կբավարարվենք միայն մի քանի բացատրական դիտողություններով, որոնք վերաբերում են այսօրվա ընթերցողին հուզող հարցերին:

* Հատկապես պետք է այդ նկատի ունենալ ուրարտական և սուրբական տեքստերի ու բառերի Ն. Ադոնցի առաջարկած ընթերցմանը (տառադարձմանը), մասամբ և թարգմանությանը դիմելիս: Դրանք արված են 30-ական թվականների գիտության մակարդակով, ուստի և օգտագործման դեպքում ենթակա են ստուգման նորագույն հրատարակությունների միջոցով:

1. Ն. Ադոնցի աշխատության մեջ, բնականաբար, տեղ չեն գտել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի վրա հայտնաբերված՝ մարդու գործունեության հնագույն շրջանի հետքերը՝ պալեոլիթի (հին քարի դարի) նյութերը, քանի որ դրանց առաջին գյուղը տեղի է ունեցել 1943—1945 թթ., իսկ հրատարակվել սկսել են միայն 50-ական թվականներին: Այդ նյութերը, ինչպես և պալեոլիթին հաջորդած մեզոլիթի (միջին քարի դար) և նեոլիթի (նոր քարի դար) նյութերը, որպիսիները ևս հայտնագործվել են Հայաստանում, ապացուցում են, նախ, որ մարդըն ապրել ու գործել է այստեղ սկսած իր ծագման ժամանակից, և երկրորդ, որ մարդու գոյությունն ու գործունեությունն այստեղ անընդմեջ է եղել սկսած հնագույն ժամանակներից (կես միլիոնից մինչև մեկ միլիոն տարի մեզանից առաջ), մինչև պատմական ժամանակները (4—5 հազար տարի մեզանից առաջ), երբ մարդկային հասարակության մասին արդեն սկսում ենք ստանալ գրավոր տեղեկություններ: (Մանրամասն տես «Հայ ժողովրդի պատմություն» հատոր 1-ին, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1971, գլուխներ 1—10):

2. Ուրարտացիների և խորրիների ծագման և Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական խմբերի պարզաբանման խնդիրն ավիրված «Ռասայի և ծագման հարցը» ենթաբաժինը ընթերցելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալը: Ն. Ադոնցի ներկա աշխատության շարադրման ժամանակաշրջանում քիչ քան էր հայտնի Ուրարտուի տարածքում ու նրան հարող երկրամասերում բնակվող ցեղերի որպիսության մասին: Ն. Ադոնցը փորձում է լուսաբանել այդ խնդիրը, հենվելով սեպագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված տեղանուններն ու ցեղանունները հետազայի մեզ հայտնի տեղանունների և ցեղանունների հետ համանունացնելու վրա: Այսպես, նա ընդհանրություն է գտնում «կաշկա» և «կոլխ», «ուրումե» և «իմեր», «աբեշլա» և «ապշիլ», «խուբուշկի» և «աբասկի», «մուշկ» և «մեսխ», «սուպրի» և «սառպելր» և ուրիշ ցեղանունների միջև: Քանի որ այս գույգերի երկրորդ անդամները մեծ մասամբ իբերական (վրացական) միջավայրից են ընտրված, ապա Ն. Ադոնցը կարծիք է հայտնում նաև առաջին անդամների՝ նույն միջավայրին պատկանելու մասին: Այստեղ պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի առաջարկած գույգերից միայն մեկն է՝ «աբեշլա»-«ապշիլ» (ապշիլները արխազական ցեղեր են), որ դիմացել է ժամանակի քննությանը: Մյուսների նմանությունը արտաքին-պատահական է և չի վկայում հարազատության մասին: Այսպես, «կաշկա»-ն շատ ավելի համոզիչ կերպով այժմ համադրում են «գաշգ» չերքեզա-աղբղական ցեղերի հետ, «ուրումե»-ն՝ «արմեն» («հայ») ցեղերի հետ, «խուբուշկին» կամ «խուբուշ-

կիան» հաստատապես խորրիական բնակչությամբ երկիր էր՝ Վանա լճից հարավ, «մուշկ» ցեղերը հնդեվրոպական (մասամբ՝ փոյուգիական, մասամբ, հավանաբար, հայալեզու) ցեղեր են («Հայերի ծագումը» գործի մեջ այդ թեզը ընդունում և զարգացնում է նաև ինքը՝ Ն. Ադոնցը), «սուպրի»-ն կամ «շուբրիան» կապ չունի «սասպեյր»-ի հետ, նրա անունը ծագած լինելով «սուբարտու» կամ «շուբարտու»-ից (խորրիների այլ անվանումը), իսկ երկիրը գտնվելիս լինելով Վանա լճից արևմուտք տարածվող Սասնա շրջանում և այլն: Առկա սուղ նյութերից առավել հավանական եզրակացությունն այն է, որ Ուրարտու պետության տարածքի մեծ մասը հնուց բնակեցված է եղել խորրի-ուրարտական լեզուներով խոսող ցեղերով: (Մանրամասն տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, Երևան, 1971, գլուխներ 4, 9, 11):

3. Վերջին դիտողությունը վերաբերում է Ն. Ադոնցի՝ հայ ժողովրդի ծագման խնդրի հետ կապված մի կարծիքի, որը արտահայտված է թե «Հայաստանի պատմության» և թե «Հայերի ծագումը» անավարտ գործի մեջ: Ըստ Ն. Ադոնցի, հայկական ցեղերի մուտքը արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը տեղի է ունեցել միայն Ուրարտուի թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Ծատ ավելի հավանական է այժմ արծարծվող այն տեսակետը, ըստ որի Ն. Ադոնցի ակնարկած հայալեզու ցեղերը անդրեպիրատյան շրջանից Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել դեռևս մ. թ. ա. XII դարում: Այստեղ նրանք բնակեցրել են հատկապես Վանա լճից դեպի արևմուտք մինչև Եփրատը տարածվող գոտին, իսկ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին լայնորեն տարածվել Հայկական լեռնաշխարհով մեկ (տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, 1971, գլուխ 9 և 17):

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

| Ա. | |
|--|---|
| <i>Աբդոնոս, Աբյուդոնոս</i> — 129, 130, 302: | <i>Ամովս</i> — 386: |
| <i>Աբրահամ</i> — 334: | <i>Ամմունա</i> — 30: |
| <i>Ագաթանգեղոս</i> — 379, 381: | <i>Am(p)reutae</i> — 57: |
| <i>Ագուսի</i> — 77, 96: | <i>Անալուկուն</i> — 127: |
| <i>Ագադ</i> — 83, 90, 224, 382: | <i>Անահիտ, Անահտիս</i> — 370, 379: |
| <i>Ագադ-Էզեր</i> — 77: | <i>Անանուն</i> — 374: |
| <i>Ագադ-Իգրի</i> — 87: | <i>Anapša</i> — 152, 258: |
| <i>Adad-Nirari</i> — 173: | <i>Անգարիա</i> — 140, 200: |
| <i>Ադադնիրարի III</i> — 33, 51, 52, 65, 69, 70, 92 — 95, 103, 198: | <i>Անթարատի</i> — 49: |
| <i>Adaruta</i> — 152: | <i>Անթիպատրոս</i> — 318: |
| <i>Adiia</i> — 154, 258: | <i>Անիտատ</i> — 29: |
| <i>Ադինի</i> — 77: | <i>Անիսիտի Շուպրեցի</i> — 72, 90: |
| <i>Ադոնիս</i> — 377, 381: | <i>Անիյա</i> — 39—41, 46: |
| <i>Ադրամեևեթ, Ադրամեև(ոս), Ադրամեև(թ)ոս,</i> | <i>Անուշավան (Սոսանվեր)</i> — 374, 375, 387: |
| <i>Արադ (Արդի)նիլի</i> — 128—131: | <i>Անտիգոնոս</i> — 323: |
| <i>Աթարա</i> — տե՛ս Դերկետո: | <i>Աշուրի</i> — 102, 103: |
| <i>Aia</i> — 154: | <i>Աշուրբանիպալ</i> — 114, 132, 139—145, 183, 195, 200, 289, 295, 299, 301, 302, 310: |
| <i>Ainau</i> — 154: | <i>Աշուր-բեկ-իդդինա</i> — 126: |
| <i>Airaini</i> — 152: | <i>Աշուրբեկալա</i> — 67, 115: |
| <i>Alaptušini</i> — 152: | <i>Աշուրդան</i> — 95, 190, 296: |
| <i>Ալեքսանդր Մակեդոնացի</i> — 306, 316, 318, 333: | <i>Աշուրիսիլիանի</i> — 144: |
| <i>Ախատարիշա</i> — 116, 308: | <i>Աշուր-իլու-մուբալիսու</i> — 129: |
| <i>Ախշերի, Ախշիրի</i> — 135, 139, 198, 288, 290, 295: | <i>Աշուր-շում-ուշարշի</i> — 129: |
| <i>Ախունի</i> — 77: | <i>Աշուրնադինշում</i> — 129, 130: |
| <i>Ակդեստիս, Ակդիստիս</i> — 371—373: | <i>Աշուրնասիրպալ II</i> — 19, 70—74, 76, 77, 90, 184—187, 199, 215, 308, 355: |
| <i>Ակ՝սերդիս, Ասարիսադոն</i> — 129: | <i>Աշուրնիրարի V</i> — 95, 173, 183, 189, 190: |
| <i>Ահուրամազդա</i> — 346: | <i>Աշուր-ոփսուա</i> — 114, 115, 126, 127, 211, 212: |
| <i>Ամբարիդի</i> — 116, 121: | <i>Աշուրուբալիթ II</i> — 33, 51, 145, 261, 262, 292—294: |
| <i>Ամբրիս</i> — 308, 309: | <i>Au-ar-pa-ar-nu</i> — 298: |
| <i>Ամենֆիս III</i> — 31, 266: | <i>Auie</i> — 154: |
| <i>Ամերդիս</i> — 329: | <i>Ապշիլ</i> — 274: |
| <i>Ամիտաշտ</i> — 103: | <i>Ապուլուն</i> — 370: |
| <i>Ամմարասլ</i> — 70, 72: | <i>Apšili</i> — 57: |

Ասարխազդոն — 26, 63, 128—140, 183, 200, 208, 287—290, 294, 298, 300, 302:
Ասիա [Թագավոր] — 87, 89:
Ասկանիոս — 307:
Ասողիկ — 350:
Ասու, Ասաու — 79, 83:
Աստարդե, Աթարգատիս, Աթագատիս — 374, 377:
Աստիագ, Աստիագես, Ածղահակ — 294, 299, 302, 327—329, 336:
Athini — 152:
Ատիս — 372—375, 377, 381, 382:
Ատոսաս — 342:
Ar'a — 154:
Արա Գեղեցիկ — 94, 373—377, 380, 387:
Արազդոս — 334:
Արադ-Մելիթ — 129:
'Αραϊος — 376:
Արամազդ — 370, 380:
Արամե, Արրամու, Արամու, Արամ — 76, 77, 79, 83, 87, 89, 91, 145, 183—187, 194, 195, 197, 211, 222, 314, 352—354, 362, 363, 392:
Արասպաս — 329:
Arara — 153:
Araxi — 319:
Ar-ba-ku — 298:
Արդիշտի — 257, 259:
Արդիշտի I — 108, 145, 164—174, 183, 187—190, 195, 198, 201, 204—208, 214, 221—223, 227, 228, 236, 243, 249—254, 260, 261, 264:
Արդիշտի II — 116, 120—124, 126, 127, 131, 145, 181—183, 194, 195, 234, 241, 365:
Ardi — 154, 226:
Ardini — 150, 152, 153, 163, 168, 177, 180, 181, 198, 204, 224—227, 249, 250, 252, 253:
Արդուսուզան(ոս) — 129, 130:
Արես — 371, 373, 381:
Արե-արթա — 36, 37, 40:
Արթոքմես — 306:
Արիս — 327:
Արիսե — 123, 124:
Արիսիոս — 326, 327:

Արիբաիոս — 334:
Արիզան — 124:
Արլեդ — 374:
Արիզանթեներ — 299:
Արիյարամնա — 339, 340:
Արծրունի — 131:
Artu'arasau — 153:
Arquqini — 179, 180, 205—207, 212:
'Αρμένιοι — 376:
'Αρμένιοι — 321:
Արմենոս, Արմենիոս — 316, 318, 321, 322, 325:
Arni — 153, 226:
Արեորիոս — 371:
Արնուվանդա — 33, 38:
Արշամա — 339, 340:
Արշակունիներ — 56, 69, 194, 367, 370:
Արտանդ — տե՛ս Երվանդ:
Arubani — 154, 160, 230:
A-ru-uk-ku — 338:
Arši-bedini — 153:
Arsimela — 152:
Արտաթամա — 31, 33, 50:
Արտաշես — 335, 336:
Արտափրենես, Արտափերենես — 344, 345:
Արտաքսերքսես Մենան — 340:
Արտեմիս — 370, 379:
Արայմենես, Արեմենես, 'Αρχαίμενης — 339:
Արեմենյան — 274, 325, 327, 341:
Աֆրոդիտե — 376:

Բ

Ba-al-ta-ik — 46:
Baba — 154, 167:
Բագրարտու — 229, 231:
Բագրատունիներ — 320:
Balat — 382:
Baltulhi Qabilulhi — 170, 203, 205, 221—223, 260:
Բարդիյա — 340—346:
Բարդանես — 326—327:
Բարիս — 317:
Բարշամինա — 380:

Barsia — 154:
Բարտատուա — 134, 290, 300:
Բարոս — 318:
Բել — 338:
Բել-ապալ-իդդինա — 104:
Բելիդդին — 200:
Բել-ուշեզիբ — 135:
Բելտարսի-իլուամա — 95:
Բելթ Վ. — 9, 147, 149, 151, 158, 159, 161, 163, 183, 354:
Բերիզխատրի — 299:
Բյոտտիխեր — 367:
Բուպ — 267:
Բուզաններ — 299:
Բուսեր — 299:

Գ

Գարրար — 77:
Գարրիաս, Գորրիաս — 328:
Գադատաս — 329:
Գադդ — 281, 282, 291, 293:
Գայանե կույս — 381:
Գանթուզդիլի — 35:
Գաուամատա — 341, 346:
Գասկա — տե՛ս Կասկա
Գիմիրրի, Գամեր — 133—136, 311—313:
Գիրագադի — 73:
Götze — 150:
Գոշե — 367:
Գորդիոս [I] — 309:
Գորդիոս [II] — 309, 311:
Գուզգու, Գիգես — 139, 289, 310, 311:
Գունդինանու — 309:
Գուրդի, Գորդիոս — 128, 312, 314:
Գուրտալիսաս — 47, 48:
Գրիգոր Լուսավորիչ — 61, 350:

Դ

Դալտա — 297:
Դայա — 85:
Դայան-Աշուր — 89, 90, 353:
Դայուկկու, Դեյուկես — 102, 103, 297, 299—302:
Դատա, Դատանա, Դադի — 79, 90, 93, 167:

Դարայավահուշ (Դարեհ) — 339:
Դարեհ — 276, 279, 297, 300, 306, 320, 321, 324, 336—346:
Դարկեյա — 94, 375—378:
Դեմաորիոս Պոլիորկեսես — 323:
Diduaini — 152, 258:
Դիոդոր — 302, 376:
Դիոկետիանոս — 371:
Դիոնիսոս — 372:
Դիորիոս — 371—373, 381:
(Di)rau — 153:
Diuşini — 175, 206, 213:
Դիֆներախ — 367:
Դորմ — 383:
Դուկղամի — տե՛ս Թուկղամի:
Դուսանի — 133, 135, 248, 300:

Ե

Եսայի — 1:
Եվդոքս — 307:
Եվմենես — 323:
Եվսերիոս — 302, 322:
Երեմիա մարգարե, I, II — 282, 283:
Երվանդ — 323:

Զ

Zalpuwa — 29:
Zag-ga — 46:
Զամանի — 70, 72, 74, 89:
Զամուքսիս — 373, 381:
Զևս — 370—373, 380, 381:
Զիդանտա — 30:
Ziuquni — 153:
Zuzumaru — 152:
Զրադաշտ — 373:

Է

Էգերի — 277:
Elia'a — 153:
Elipri — 152, 227:
Էկեխելիթ — 277:
Էմբաս — 333, 334, 336:
E-pa-ar-nu-a — 297, 327:
Էսքիլոս — 344, 345:

էրի, էրոս — 373, 376:
Eria-ini — 181, 270:
Erikuahi — 155, 156:
Erimena — 182, 183, 195, 196:
Erina — 152, 258:
էրիսիննի — 140:
էրիրաթ — 311, 312:

Թ

Թաղուխեպա — 31:
Թամբե, Թափթի — 375—377:
Թամեուան — 369:
Թամուղ — 377, 380:
Թանաքսար — 333, 335, 344:
Թարիրիա — տե՛ս Tariria:
Թարխուլար — 96:
Թարխունազի — 121, 309:
Թեխպես — տե՛ս Չիշպիշ:
Թելեպինու — 30:
Թեշերա — 152, 153, 164, 177, 180, 181,
224, 225, 227, 229, 249, 250, 252,
253, 257, 268:
Թեշուպ — 48, 225, 268:
Թեոփանես Միտիլենացի — 322:
Թերզիբաշյան — 171:
Թեուման, Թեպ-Խումրան — 140—142:
Թիզլաթպալասար I — 19—21, 54—60,
62—65, 67, 68, 76, 84—86, 89, 120,
126, 185, 186, 197, 221, 270, 271,
347—352, 354:
Թիզլաթպալասար II — 362, 366:
Թիզլաթպալասար III — 91, 96—99,
188, 296, 308:
Թիլուսինա — 101—103:
Թիուշպա, Թեուշպա — 132, 136, 288,
289:
Թիտիա — 212:
Թիրաս — 311:
Թյուրո-Պանժեն — 236, 355, 357, 358,
360:
Թոբել — 311:
Թոմիրիա — 343:
Թովմա Արծրունի — 377:
Թուրուսի — 72, 74:
Թուղիսալիյա — 29, 30, 33, 35, 38,
46—48, 51:

Թուկղամմեն — 289:
Թուկուլթի-Նինուրտա I — 33, 52, 74,
349:
Թուկուլթի-Նինուրտա II — 70:
Թուննաուն — 127:
Թուշրատտա — 31, 33, 47—50:
Թուումես — 31, 33, 34, 37:

Ի

Իլլանու — 74:
Իլույա — 69:
Iḫaiduše — 171:
Inuanau — 154:
Inušpua — 150, 162, 194:
Ինտափերենես — տե՛ս Արտափերենես:
Iš(pi)-lubura-ni — 166:
Իշկալու — 139:
Իշկուզա, Իշկուզի, Իշկունզի — 134, 135,
288, 290, 294, 311:
Իշպարարա — 297:
Իշպակա — 132, 134, 290, 300:
Išpilini — 181:
Իշպուլինի — 93, 149—152, 154, 183—
185, 187, 191, 194, 196, 197, 202,
203, 215, 216, 224, 226, 228, 252,
260, 264, 265, 390:
Իշտապարիյա — 30:
Ištar — 46, 94, 141, 374, 377:
Iš-te-le-ku — 298:
Iš-te-su-ku — 297:
Իշտինա — 39:
Իշտուվեզու — տե՛ս Աստիագ:
Իովանա — 311:
Իպարնա — 132, 248:
Iḫbari — 154, 258:
Իվանովսկի Ա. — 10:
Իտտի — 73, 102:
Իրանզու — 101, 198, 239:
Irekuahi — տե՛ս Erikuahi:
Իրխուլին, Իրխուլինի — 77, 87:
Irmušini — 152:

Լ

Լաբարնա — 29:
Լագարդ, Պուլ դը — 367, 383:
Լալյան Ն. — 10, 14, 16:
Լալի — 77:

Լապտուրի — 72, 74:
Լեհման-Հաուպտ — 143, 147, 182, 184,
187, 188, 191, 194, 208, 209, 244,
269, 278, 284, 348, 355, 361, 366:
Լիզղամիս — տե՛ս Թուկղամմեն:
Լինշ — 244:
Lueruni — 176, 207, 212:
Luša — 150, 170, 204—206, 218, 221,
260, 261:
Լուտիպրի — 148, 149, 183, 184, 187,
194, 195, 207, 257:
Լուցիֆեր — 380:

Խ

Խաթթուսիլ — 29, 33, 51:
Խալդի, Խալդիա, Խալդ — 111, 112, 120,
150—155, 157—166, 168—182, 197,
216, 221, 224—231, 248—250, 252—
254, 257—259, 269, 278, 304:
Խալդիրի — 228:
Խալիբ — 278, 304:
Խալտի (Խաղտի-ք) — 275:
Խայանի — 77:
Խանի — 77:
Խանաշիրուկա — 296:
Խաուսիլի — 30:
Խարա-ա — 153:
Խեպես — 41:
Խիլարուզա — 165, 178, 179; 181, 191,
201, 223:
Խիրսին — 92, 93:
Խշաթրիտա — տե՛ս Կաշտարիտի:
Xoi — 273:
Խորիմ, Խորեպիթ — 267:
Խոխանի — 174:
Խուլի — 166, 227, 228, 230:
Խուսա-ալի — 174:
Խուլլի — 308:
Խուլլուշա — 130:
Խումրազարա — 141:
Խումրանիզա — 141:
Խուլուին-ե — 152, 162, 257:

Ս

Սերեթելի — 178, 262:
Սինալիրի — 189, 206, 207, 228:

Sinuiardi — 228:
Suininau — 227:

Կ

Qabiluḫi — 170, 223:
Կազանա-Արանա — 45:
Կալի-Քեշուր — 55, 277:
Կալպարուզա — 77:
Կակի — 84, 353:
Կակիա — 78:
Kamani — 176, 207:
Կակկազանու — 114, 115, 117, 119, 217:
Կամբիս I, Կամբուժիյա I — 337, 339, 340:
Կամբիս II, Կամբուժիյա II — 329, 333,
337—344, 346:
Կամնիու — 207, 213:
Կամսարականներ — 320:
Կաշտարիտի — 133, 135, 288, 298—302:
Qapurini — 177, 207, 222:
Կասկա, Կասկի — 30, 34, 35, 39, 43,
65:
Կատազիլու — 73, 77:
Katarza — 150, 151, 168, 170, 204—
206, 209, 210, 218, 221, 260, 261:
Կարալու — 102—104:
Կարաննիս, Կարաննի — 34, 35, 37, 46:
Ka-ru-ti — 298:
Կեզծ-Պլուտարբոս — 371—373:
Կենդի-Քեշուպ — 137:
Կիակի — 308:
Կիարսար — 145, 284, 290—294, 299—
303, 324, 328—330, 338, 365:
Կիրելե — տե՛ս Մեծ Մալր:
Qilibani-e — 153:
Կիլի-Քեշուր — 55, 277:
Կիմմերներ — 115—117, 138:
Կիրկիշա — 53:
Կիրուա — 128:
Կիրսիլու Ֆարսալացի — 316—318,
322, 323, 325:
Կղեմես Ալեքսանդրիացի — 373:
Կլուրոս I, Կուրաշ I — 337—340:
Կլուրոս II, Կուրաշ II — 283, 294, 327—
344:
Կորյուն — 314:
Quera — 152, 159:

Կուլիսի — 205, 206, 213, 270:
Qumenunauē — 153, 227:
Կունդաշպի — 77:
Կուշտաշպի, Կուշտաշպիլի — 96, 176,
189, 223:
Quturzani-ni — 165, 208, 260:
Կտեսիաս — 94, 302, 326 — 329, 335,
376:
Կրեսոս — 328, 329:

Հ

Հարեթ — 311:
Հախամանիշ — 339:
Համուրաբի — 25:
Հարկ — 380:
Har-ar-tuk-ka — 298:
Հարպագոս — 329:
Հարպեր — 114, 115, 122, 365:
Հեկատեսոս — 276, 278, 321:
Հեկտոր — 307:
Հեսիբիոս — 321, 386:
Հերակլես — 318, 370:
Հերոդոտ — 94, 103, 278, 289—291,
293, 294, 297, 299—302, 304, 306,
307, 309, 310, 316, 320, 322, 324,
327 — 329, 340—342, 345:
Հեփեստոս — 370:
Հիպպոլիտ — 313:
Հյուրշման — 367, 383, 390:
Հոմերոս — 307, 320, 321:
Հոմեմի — 211, 383:
Հովհաննես Նախակարապետ — 61:
Հովսեփոս Փլարիոս — 312:
Հուկկանա — 33, 35—38, 40, 46:
Հուստինոս-Տրոգոս Պոմպեոս — 316, 317:
Հոփսիսիմե կուլս — 381, 382:

Ղ

Ղուկաս — 386:

Մ

Ma-aš-da-ku, Ma-aš-ta-ku — 297:
Մազեր — 299:

Մազոզ — 311:
Մադաի — 311:
Մադակինա — 26:
Մադիաս — 290, 294:
Մաթթի — 308:
Մաթթիվազա — 33, 47, 50, 51:
Maqalt'u-ni — 165, 180, 205, 206, 270:
Մակդոնրի — 90, 92:
Մամիտարշու — 133, 135, 288, 298—300:
Մա — 379:
Մայսներ Բ. — 388:
Մանգա — 132:
Մատիլու — 96:
Մարդիս — տե՛ս Բարդիլա:
Մարդուկ-էրիբա — 200:
Մարիլա — 36—38, 46:
Մարկ Ավրելիոս — 382:
Մարկվարտ — 350:
Mapp H. 151, 156, 159, 161, 173, 174,
178, 182:
Մեդեա — 317, 318:
Մեդիոս Լարիսացի — 316 — 318, 322,
323, 325:
Մեդոս — 317, 318, 344:
Մելիդոն — 382:
Մեծ Մայր, Մեծ Աստվածուհի — 371—
375, 377—380:
Մելե Ա. — 385:
Մեննակ — 208:
Մենուա — 94, 108, 135, 150—152, 154—
164, 183, 185, 187, 188, 194, 196—199,
201, 203—205, 215, 218, 221, 222,
224, 226—228, 231, 236—238, 240,
241, 243, 247—253, 257—260, 262—
265, 351, 358, 363, 366:
Мещанинов — 150:
Մեսրոպ (Մարատյան) — 155:
Մեստատի — 101, 103, 106, 107, 297:
Մետրոդորոս Սկեպտիացի — 322:
Միդա, Միդաս — 116, 128, 136, 138,
208, 276, 289, 308—311, 372:
Միկտիարա — 92:
Միհր, Միթրա — 370, 371, 373, 380:
Միհրան — 382:
Մոսոր, Մոսոխ — 311, 312:

Մովսես Խորենացի — 94, 131, 336, 374,
387:
Մորդան Ժ. դր — 9, 10, 14, 17, 18:
Մուա — 89:
Մուդալլու — 136, 139:
Մութարիս-Աշուր — 92:
Մութթի(ս) — 44:
Մուշալլիմ-Նինուրտա — 95, 188:
Մուսիրի — 63:
Մուվատալլի — 33, 49—51:
Մուտալլու — 77, 121, 309:
Մուրինի (Murini) — 175, 207, 208, 223:
Murinu-ni — 173, 189:
Muruba, Muruza — 165:
Մուրսիլ — 29, 33—35, 38—45:

Յ

Յանգու — 103, 111, 112:
Yantiya — 320:
Յասոն — 316 — 320:

Ն

Նարո — 94:
Նարոնաիդ — 293—295:
Նարոպալուսար — 145, 281—283, 291—
295, 324:
Նարուզդոնոսոր — 283:
Նարուզամիկ — 141:
Նարուլիու — 115, 116, 126:
Նարու-Շալլիմ-շունու — 235:
Nalaini — 152, 228, 258:
Նակիա-Ջակատու — 129:
Նանա — 372:
Նանա-լու-իշ — 41:
Նանե — 380:
Նարամսին — 17, 18, 24, 26, 28:
Ներո — 338:
Ներու-սար՛եսեր, Նարուշարուսուր —
տե՛ս Սարասար:
Ներզալ-Մալիկ — 95:
Ներզալ-ուշեզիբ, Ներզիլ(ոս) — 130,
131:
Նիրե — 297:
Niduni, Նիեդունի — 177, 189, 207, 208,
223:
Նիկուսի — 210, 285, 365:

Նինո կուլս — 382:
Նինոս — 94, 326, 327, 329, 374—378:
Նուխասսի — 35:
Նուվանգա — 41—43:
Նուր-Գադան — 27:

Շ

Շադի-Քեշուր — 55:
Շաթի-Քեշերա — 270:
Շախու — 201:
Շախուխի — տե՛ս Խիլարուզա:
Շամաշ — 59, 106, 133—136, 138, 224,
225, 288, 290:
Շամաշիլու — 95, 96, 188:
Շամաշշումուկին — 143, 144:
Շամիրամ, Շամուրամաթ — 93, 94,
157, 236, 237, 240, 374, 375, 377—
380, 382, 387:
Շամշի-Ազադ I — 25:
Շամշի-Ազադ V — 92—94, 183, 198,
296, 358, 379:
Շանարուշու — 136:
Շա-Նարու-Շումամ — 133:
Šanatua-ini — 180:
Šaškīe Ardarakīhī — 170, 205, 223:
Շատուխի, Շատուխի, Շաթուխի — 55,
56, 270, 277:
Շարրուպի — տե՛ս Կիլի-Քեշուր:
Šeluini — 171, 172, 188:
Շերիս — 137:
Šebitu, Šebetu — 152, 228:
Šielardi — 152, 228:
Šiniri — 152:
Šiṣiriḫadirini — 168:
Շիտիրպարնա — տե՛ս Սիտիրպարնա
Շուզզա — 30:
Շութթարնա — 50:
Շուլց Յ. է. — 147, 156, 163, 165, 167—
169:
Շումամաթ — 94:
Šuba — 153, 170, 258:

Չ

Չիշպիշ — 337, 339:
Չինգիդ-խան — 369:

Պ

Pa-ar-ku-ur — 297:
 Padteu — 46:
 Pañhuteia — 46:
 Պակոր — 382:
 Պամբա — 28:
 Պասարգահես — 339:
 Պավսանիաս — 371, 372:
 Պատեյզիթես — 342, 344:
 Պարաթակեններ — 299:
 Պարիսիա — 299:
 Պարմենիոն — 318:
 Պարսաշատտա — 33:
 Pederson H. — 181:
 Պելեսա — 317:
 Պետերման — 367:
 Պերտիկաս — 323:
 Պիխոուենիյա — 39, 40:
 Puišta — 29:
 Պիտիանա — 29, 30:
 Պիրիշաթի — 93:
 Պլատոն — 328, 373:
 Պլինիոս — 274, 359:
 Պոմպեոս — 322:
 Puini-alhi, Պուինալիսի — 174, 213, 223:
 Պուասարմա — 29:
 Պսամմետիքոս — 290, 295:
 Պտղոմեոս — 43, 45, 128, 209, 308:
 Պրեքսասպես, Պրաքսասպես — 342—344:
 Պրիամ — 307:
 Պրոտոթիաս — տե՛ս Բարտատուա:
 Պֆայֆեր — 114, 115, 122, 220:

Ռ

Ռամատիա — 133, 299:
 Rašu-ni — 175, 206, 261:
 Ռիպլի — 23:
 Ռիֆաթ — 311, 313:
 Ռուրիկյաններ — 128:
 Ru-du-su — 297:
 Ռուսա — 257:
 Ռուսա I — 99, 101—103, 105—108, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 121,

123, 145, 180, 181, 183, 191—195, 198, 207—209, 211, 220, 223, 224, 228, 229, 234—238, 241, 287, 308, 309, 355, 357—360, 362, 364, 365:
 Ռուսա II — 20, 131, 136, 138—143, 145, 181—183, 195, 244, 249, 250, 288, 304, 314, 325:
 Ռուսա III — 20, 182, 183, 196, 244:

Ս

Սարարիս — 330, 334, 336:
 Sagastar — 182:
 Սագարիտիս — 372:
 Սալմանասար I — 33, 51:
 Սալմանասար II — 67:
 Սալմանասար III — 26, 60, 68, 73, 76—80, 84, 86, 87, 90—94, 98, 110, 111, 120, 126, 183—186, 197, 199, 200, 211, 215, 218, 246, 296, 347, 351—354, 360—363:
 Սալմանասար IV — 95, 87, 193, 198:
 Սալմանասար V — 99:
 Սալումալ — 96:
 Սախիկի — 299:
 Սակուատա — 114, 211:
 Սանասանա — 133, 299:
 Սանգար — 77:
 Սանգարիոս — 372:
 Սանդաշարմե — 139:
 Սանդուարմե — 132:
 Սանդուարրի — 132:
 Սանտախշաթրա — 289:
 Սաուլլատար — 33:
 Սապալուլմի — 77:
 Sa-tar-e-šu — 297:
 Sa-tar-pa-nu — 297:
 Սարասար, Սար՛եսար — 128, 130:
 Սարատի — 299:
 Սարգոն Ակկադացի — 17, 24—27, 29, 92, 383, 387:
 Սարգոն Աշշուրացի — 24, 26, 28, 29:
 Սարգոն II — 86, 98—113, 116—121, 123—125, 127, 128, 134, 139, 183, 185, 191—194, 198, 210, 211, 214, 215, 217—220, 229, 231, 232, 234—241, 243, 244, 246, 247, 287, 297,

300, 302, 308 — 310, 327, 347, 355, 362, 364:
 Սարդուրի — 228:
 Sardi — 154, 228:
 Սարդուրի — 228, 257:
 Սարդուրի (Սեդուրի) I — 89, 91, 93, 145, 183—187, 194, 195, 196, 215, 217, 236:
 Սարդուրի II — 91, 96—98, 101—111, 145, 163, 172—180, 183, 188, 190, 191, 193—196, 198, 201, 202, 204—208, 214, 216, 218, 222, 236, 237, 241, 243, 244, 260, 261, 263:
 Սարդուրի III — 139, 140, 142—144, 145, 183, 195, 196:
 Սեթիևու, Սեթիևի — 114, 115, 118, 211, 212, 219:
 Սեմիրամիս — տե՛ս Շամիրամ:
 Սեյս Ա. 2. — 147—150, 155—163, 165, 167—172, 179—182, 209, 216, 225, 255, 269:
 Սեննաքերիբ — 68, 115—117, 119, 121, 123—130, 212, 214, 234, 310, 311, 340:
 Si-il-li — 47:
 Silia — 40:
 Սիմե — 382:
 Սիմմա — 377:
 Sin — 228:
 Sinalibi-ni — 173, 179:
 Սինշարիշկուե, Սարակոս — 144, 281, 292, 302:
 Sinuirdi — 154:
 Սիպլիա — 114:
 Սիտիրպարնա — 133, 298:
 Սկամանդր — 307:
 Սմերդիս — տե՛ս Բարդիյա:
 Սոլմսեն — 389:
 Սոկրատ — 331:
 Սուա — 83, 89:
 Suli — 157, 201, 252:
 Սունա — 211, 212, 219:
 Սունաի — 115, 118, 212:
 Սուպպիլուլիումա — 33—38, 40, 45—50:
 Սուտարնա — 33:
 Su-tir-na — 297:
 Steinmetzer — 389:
 Ստրարոն — 132, 209, 278, 316, 318, 320, 322, 372, 377, 379:

Ստրատոնիկե — 374:
 Ստրուբաս, Ստրուսես — 335:
 Ստրուխաթներ — 299:

Վ

Վահագն — 370:
 Վայդներ է. — 383:
 Վանատուր — 380:
 Βαρζάνπος — 376:
 Վիլկեն — 375:
 Վինդաֆաունա — տե՛ս Արտափերեսս:
 Վինդիշման — 367:
 Վիշտասպա — 339, 340:
 Wüncb-Müller — 151:

Տ

Ta-a-ru-mu-uš — 46:
 Talapur-a — 153:
 Taraini — 152:
 Tariria — 160, 259:
 Տարոնացի Գրիգոր — 40:
 Tešeba — տե՛ս Քեշերա:
 Տիգրան Աքեմենյան — 335:
 Տիգրան (Երվանդյան) — 331—336:
 Տիգրան (Մեծ) — 69, 322, 370:
 Տիգրան (պարս. զորավար) — 335:
 Titiani — 163:
 Տիր — 370, 380:
 Տիրիբադ — 335:
 Tušpuea — 154:
 Տուտու — 114, 211:
 Turani — 152, 258:

ՈՒ

U-a — 152:
 Uainaue — 154, 227:
 Ուալլի — 90, 140, 295:
 Ուասարմե — 308:
 U(Gagša-an-na-aš) — 46:
 Uğur — 46:
 Uarubani — 151:
 U-ar-za-a — 297:
 Uduri — 165, 166, 171, 179, 207, 210, 213, 221:

Աւեղա-իւնի — 207:
 Uedipri — 180, 191, 194:
 Uia — 154, 258:
 Uidu-se — 173:
 Uiferuşi — 150, 165, 169, 204, 206,
 218, 221, 260, 270:
 Աւլլուսունու — 102 — 106, 108, 198,
 220:
 Աւմակիշտար — 299, 300:
 Աւմանալղաշ — 143:
 U-na-ag-ga-aş-tu-aş — 46:
 Unina — 152:
 Uş-da-a — 297:
 Աւշպինա — 92, 93, 145, 183:
 Աւպաիւր-Բել — 122, 123:
 Up-pa-am-ma — 297:
 Աւպպիա — 133, 298:
 Աւպաշթրա — 300—302:
 U(-Teşup) — 46:
 Utup urşini — 156, 169, 203, 205, 221, 226:
 Ούτιοι — 320:
 Ura — 153:
 Աւրզանա — 112, 116—119, 180, 192,
 193, 198, 235, 327, 361, 362:
 Աւրիս-Բեշուպ — 33:
 Աւրծինն — 217, 219:
 Աւրսա — տե՛ս Ռուսա:
 Աւրտակ — 140:

Փ

Փալլիմն — 342:
 Փանոս — 326, 327:

Փալստոս Բուզանդ — 242:
 Փիրատւլաս — 329:
 Փորկոս — 307:
 Փրատրոս — 299—303:

Ք

Քաւանթար Ա. — 150:
 Քշաթրիտա — տե՛ս Կաշտարիտի
 Քուերա — 149, 227:
 Քսեբրսես — 306, 307, 335:
 Քսենոփոն — 278, 327—329, 331, 333—
 335, 344:
 Քրիզանթաս — 329:

Օ

Օնենս — 377, 378:
 Օշին — 128:
 Օվիդիոս — 372:
 Օտանես — 342, 345:
 Орбели — 178:
 Օրիոն — 380:
 Օրմենոս — 321:
 Օքսիարտես — 327:

Ֆ

Ֆորեր է. — 123, 134, 277, 348, 351,
 354:
 Ֆրատրտես, Ֆրատրոս — տե՛ս Փրատրոս:
 Ֆրավարտիշ — տե՛ս Փրատրոս:
 Friedrich J. — 151, 181, 269:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Ա

Աւլե — 232:
 Արաննի — 58, 221, 270, 348:
 Արասինի — 64, 159, 241:
 Արասկի, Արասկոյ, Արասոոյ — 275:
 Արարսիունի — 58, 61, 270, 348:
 Արդադանա, Արդադանի — 94, 357:
 Արեշի — 65, 274:
 Abiana, Արիանի — 174, 207, 213:
 Abilianihini — 165, 174, 175, 208, 209,
 213, 221, 260, 261:
 Արիտիկնա — 101:
 Արոս — 317, 319, 320, 323:
 Արուկու — 354:
 Abuni — 165, 170, 177, 205, 208,
 213:
 Aburzani — 167:
 Ադդոս — 371, 372:
 Ադա — 159:
 Ադաննի — 58, 270, 348:
 Ադանի — 74:
 Adahuni — 177, 180, 207, 270:
 Ադաուշ — 58:
 Ադդուրի, Ալադադ — 61, 62, 83, 85, 89,
 111, 271, 351, 352, 354, 360:
 Ադա — 101, 102, 168, 172, 198, 273:
 Azamerun — 181:
 Ազզի — 36, 39—41, 43—46, 271, 273:
 Ազու — 57:
 Աթամխան — 179, 207, 212:
 Աթենք — 335:
 Աթունա — 308:
 Աթուրա — տե՛ս Ասորեստան:
 Աիա — 57, 258:
 Աիդու — 212:
 Aiduni — 158:
 Աինիանա — 317:

Ալալի — 214:
 Ալալա — 52:
 Ալաննիի դուռ — 290:
 Ալաշկերտ — 61, 62, 156, 160, 182, 202,
 203, 236, 241, 243—247, 350, 380:
 Alauni — 157, 212:
 Ալավերդի — 9:
 Alata — 168:
 Ալրանիա — 317:
 Alganinaue — 153, 227:
 Ալեքսանդրապոլ — 9:
 Alzini — 155, 182, 201:
 Alzirani — 180, 270:
 Ալթուն-քլոփրու — 356:
 Ալի, Ալի — 232, 241:
 Alia — 159:
 Ալիատտես, Ալիաթթես — 284, 289, 301:
 Ալիբ — 315:
 Ալիշահ — 43:
 Ալլարբիա — 94, 102—104, 355:
 Ալլուրիա — 111, 113, 361:
 Ալիա, Ալիսու — 47, 48, 50:
 Alqani, Ալկի — 167, 214, 227:
 Alkania-idi — 177:
 Ալլուր — 113:
 Alniun — 149:
 Ալշի, Ալշե, Ալշի, Անզի — 33, 35, 47—
 52, 55—57, 65, 70, 74, 84, 113, 123,
 201, 212, 271, 274, 275, 353:
 Ալտո — 104:
 Ալուարդա — 232:
 Ալուրա — 188:
 Ախալքալակ — 209:
 Ախթալա — 9:
 Ախթամար — 151, 159, 161:
 Ahiuni-kani — 159:
 Ախլաթ — 356, 360:
 Añu-a-ini — 180:

* Տառադարձված տեղանունները տրվում են այնպես, ինչպես ն. Ազոնցի տեքստում է՝ հոլովական վերջավորություններով:

Alhuriani — 171, 188, 204, 212;
Ակբա — 97;
Ակիլիսեան — 316, 317, 322, 325, 379, 380;
Ակկադ, Akkadu — 25, 29, 180, 192,
281, 282, 292;
Ἄλφα — 97;
Աղավնատուն — 12;
Աղբակ — 79, 113, 211, 235;
Աղիովիտ, Աղիտովիտ — 85, 194;
Աղց — 11;
A-ma-ak-ki — 297;
Ամաղա — տե՛ս Մեղիա;
Ամաղանի — 74;
Ամաղիա — 126;
Ամանոս — 25, 31, 53, 77, 202;
Ամաշտուրի — 353;
Ամաուշ — 58;
Ամատ — 77;
Ամրերդ — 11;
Amegu — 169;
A-me-is-ta — 297;
Ամիդ, Ամիդա — 18, 19, 24, 53, 65,
68—70, 74, 75, 81, 97, 122, 123,
201, 211, 214, 219, 325, 352;
Ամիուկ — 242;
Ամաշի — 89;
Ամուլ — 133;
Ամուկ — 163;
Ամուրրի, Ամուրրու — 25, 62, 347;
Այադի — 111—113, 210, 232, 234, 238,
359—362;
Այդին — տե՛ս Տրալես;
Այրարատ — 68, 208, 209, 213, 278;
Am(p)reutae — տե՛ս Իմերեթի;
Anaši — 156, 203, 212;
Անարա — 125;
Անարիակա — 323;
Անգեղտուն — 44;
Անգղ — 241;
Անդերա — 60, 61, 350;
Անդիա — 90, 94, 101—103, 105, 107,
108, 117—119, 355—358, 360, 361;
Անդիաբե, Անզաֆ, Անձավ — 58, 61,
242, 348, 350, 382;

Անդուարուլիա — 121;
Անզալիա — 232;
Անզան — 25;
Անդիտու, Անձիտ, Անգիտեան — 49, 55,
56, 60, 68, 69, 81, 82, 84, 87—89,
123, 212, 274, 276, 278, 307, 352, 353;
Անի — 171;
Անիաշտանիա — 109, 110, 232, 233;
Անի-Կամախ — 320, 380;
Անիկու — 181, 228;
Aništirue — 165, 260, 313;
Անիսու — 134;
Անիսուկու — 57;
Անկարա — 321;
Անկուվա — 42—45;
Անմուրու — 121;
Անշան — 294, 337—340;
Անտարպատի — 298;
Անտիոք — 97, 310;
An-tir-pat-ti-a-nu — 297;
Աշգուզա — 132, 294;
Ašqaiā — 167, 214, 253;
Ašqalaši — 170, 213, 223;
Aškuzā — տե՛ս Iškuza;
Աշա — 73, 74;
Աշտուկանի — տե՛ս Վաշտուկանի;
Աշտուր — 25, 26, 31, 32, 51, 59, 63, 64,
76, 78, 79, 82—84, 86, 90, 103, 107,
111, 117, 118, 120, 136, 137, 141,
166, 167, 183, 192, 200, 209, 216—
218, 224, 230, 235, 239, 264, 269, 291,
293, 347—349, 353, 355, 365;
Aššuriqiša — 200;
Aššur-nie — 173;
Աշուր — 338;
Աշուր-Բելու-դան — 126;
Ašū-ri-i-ni — 199;
Աշուրիկա — 97;
Aš-pa-an-da — 297;
Aštuaḫini — 171, 204;
Աշտուտ-դարգա — 151;
Աուկանե — 106, 108, 357, 358;
Ապահուսի, Ապահուսիք — 60, 85, 86,
350;
Առաջածոր — 10;

Առաջավոր Ասիա — 17, 274, 287, 312,
368;
Առաջիտիս — 267;
Առափիա, Առափա — տե՛ս Կերկուկ;
Աորբանի — 112;
Ասագարտա — 103, 297;
Ասապա — 233;
Ասիա — 290, 300, 306;
Ասիարպաիա — 39;
Ասկանիա — 307;
Ասկալոն — 376, 382;
Ասորեստան — 17, 31—33, 46, 50, 51,
53—60, 62, 64—67, 69—71, 73—78,
80, 81, 86, 89—113, 115, 117, 118,
121—128, 130—137, 139—146, 166,
167, 180, 183, 184, 187—189, 192,
194, 195, 197, 200—202, 208, 210—
212, 214, 215, 217, 220, 229—231,
234, 235, 239, 240, 269—271, 273,
276—285, 287—193, 295—298, 300,
307—311, 324—330, 333, 334, 338,
346—349, 351, 353, 356, 358—361,
363—366, 374, 379, 392;
Ասորիք — տե՛ս Սիրիա;
Ասորիանեան — 62, 85;
Ասովածաշեն — 179, 237;
Ասքանազ, Ասքենազ — 282, 283, 311—
313;
Ata-a — 182;
Ateza-ini — 181;
Atqaninaue — 153;
Ատկուս — 71;
Ատուրգինի — 58, 221, 270, 348;
Alubani — 171, 212;
Արարիա, Արարայա — 143, 326, 327,
329, 333, 334, 346, 364;
Արարիսոս — 308;
Արարկիք — 46;
Արագած, Ալագյոզ — 11, 208;
Արագածոտն — 11;
Արագիաշ — 94, 296;
Արագու — 232;
Արալեզք — 390;
Արախոզիա — 343, 346;
Արանե — 43;
Արավաննա — 47, 48;

Ara(t)-ni — 179;
Արարատ — 282, 283, 311—313, 362,
365;
Արաքս — 11, 12, 68, 91, 202—205,
209, 240, 241, 278, 317, 319, 320, 323,
351, 357, 371;
Արաքսեան — 323;
Արրակի — 72, 73, 185, 199;
Արրելա, Արրելի — 84, 140—142, 325,
353, 355;
Արրու — 111, 191, 193, 194, 232;
Արրեսոս — 274;
Argištiḫinili — 168, 172, 181, 204,
241, 262;
Արդևիան — 105, 134, 296;
Ardininaue — 153, 227;
Արդուսակ — 232;
Ar-du-ša-ka-a-i-ni — 181
Արևելք — 318;
Արևելյան Հայաստան — 312, 313;
Արևելքի մեծ ծով — տե՛ս Կասպից ծով;
Արևմուտքի վերին ծով — տե՛ս Սև ծով;
Արևմտյան, Արևմուտքի ծով — տե՛ս
Միջերկրական ծով;
Արզարիա — 110, 111, 124—126, 232,
359;
Արզանեան, Արզնիք — 26, 32, 52, 56,
69, 97, 123, 199, 201, 214, 228;
Արզանիքիս — 57;
Արզաշուս, Արզաշուս, Արզաշուսի —
60, 83—85, 87, 181, 184, 197, 210,
352—354, 362;
Արզավա — 39;
Արզուգու — 232;
Արթուրի — 214;
A-ri-a — 297;
Արիդու — 78;
Արիես — 346;
Արիպա — 43—45;
Ἀρῖαχων — 73, 199;
Արիզի — 57;
Arḫaue-di — 167, 214;
Arsuniuni — 153, 156, 163, 227;
Արծկե, Արզելակազ, Արք — 182, 314, 315;
Արծվաբերդ — 159, 163, 227, 241;
Արկանիա, Արզանա — 74;

Arquini — 176, 177, 179, 180, 205—
207, 260:
Արճակ, Արճիշակ — 113, 150, 235, 361:
Արճեշ — 85, 112, 113, 163, 173, 181,
194, 227, 235, 241, 356:
Արմավիր — 171, 172, 179, 180, 182,
204, 212, 241, 242, 374, 387:
Արմատահա — 47, 48:
Արմարիտ — 83, 85, 111, 113, 191,
210, 211, 232, 233, 238, 242, 353,
354, 359, 360, 362:
Arme -e — 173, 189, 214:
'Արմենյ — տե՛ս Եփեսոս:
Արմենիա — 316, 319, 320:
Արմենիոն — 316—320, 322:
Armina. Arminiya — տե՛ս Հայաստան:
'Արմյոյի [Սինապի ծովածոց] — 321:
Արմիրախա — 114:
Արմունա — 232:
Արնա — 232:
Ar-na-si-a — 298:
Ar-ni-ia — 46:
Արնիս — 354:
Արուբե — 354:
Արուսա — 58:
Արունի — 354, 355:
Aruđi — 179:
Արուրա — 354:
Արպաղ — 77, 96, 99, 145, 190, 311, 312:
Arpia-ni — 154, 198:
Արսանիա, Արսանիաս, Արածանի — 45,
47, 52, 58—60, 62, 82, 84—86, 89,
98, 185, 202, 274, 279, 348—353:
Arsitani — 166:
Արսիդու — 113, 233, 234:
Արտամետ — 157, 158, 241:
Արտավազ — 112:
Artarmu — 165, 214:
Արփա — 12, 204:

Բ

Babanaue — 154:
Բարանի — 178, 214, 227, 253:
Բարեխոն, Բարիբուշ — 27—32, 77, 87,
91, 99, 129—131, 143—145, 173, 195,

259, 282, 283, 291, 326—328, 333,
334, 341, 346, 364:
Բարեղ — 56, 69:
Բարբորդ, Բարբուրթ — 304, 305:
Babilu — 260:
Բարխի — 52, 55—58, 65, 67, 68, 270,
277:
Բարուզի — 232:
Բադայառիճ — 380:
Բազավան, Բազաուռնիա — 60, 61, 350,
352, 350:
Բազիստան — 103, 297:
Բազրևանդ — տե՛ս Ալաշկերտ:
Բազ — 79:
Բալահոփխտ, Բալազիստեն — 85, 354:
Բալազաթ — 90, 91, 246:
Բալդուարզա — 233:
Բալկաններ — 52:
Բալու — տե՛ս Պալու:
Բակարիա, Բակարիանն, Բակարիշ —
93, 329, 343, 346:
Բահիստան — 340, 342, 345:
Bamni — 169, 178, 214:
Բանն, Բերոզե — 104, 357:
Բանիու — 232:
Bašane-ni — 173:
Bašata-ni — 173:
Բաշ-բուլաղ — 161:
Բաշկալա — 79, 108, 113, 118, 356:
Բավիան — 68, 127:
Բատման — 97, 199, 201, 279, 325, 354:
Բարադոստ — 109:
Բարզուրիանի — 233:
Բարի — տե՛ս Սանգիբրուտու:
Բարձր Հայք — 32:
Ba-ri-ka-a-nu — 298:
Baršua — 151, 167:
Baruta-ini — 173, 257:
Bar-ra-ia — 46:
Բեթվաշե — 51:
Բեուլին — 162, 375:
Բերեսինտ — 307:
Բերզանիշտուն — 74:
Բերկրի, Բենդիմաշի — 113, 155, 156,
158, 160, 163, 194, 227, 235, 241:
Bia, Բիաի — 170, 217, 222:
Biana-idi — 150, 161, 165, 175, 180:

Բիաինա, Բիաննի — 169, 175—177, 179,
181, 216, 217, 221, 248, 250, 252, 253,
269, 277:
Բիանիլի — 219, 222, 257:
Բիանի — 213:
Բիբա(ս) — 51:
Bie-i — 173:
Բիզյուրի — 277:
Բիթ-Աբդաղանի — 104:
Բիթ-Բուրուտաշ — տե՛ս Թարալ:
Բիթ-Գալուկի, Գալուկու — 102, 301:
Բիթ-Չամանի — 70, 81, 353:
Բիթլիս — 199—201, 356, 360, 361:
Բիթ-Հաղիպեշ — 71:
Բիլան — 74:
Բիլ-Կալեն — 199:
Bilyurani — 169:
Բիկնի — 297:
Բինդյու-դաղ — 62, 85, 179, 374:
Բիսուտուն — 103:
Բիտաա — 232:
Bit-Bar-ba-ri — 297:
Բիտկարի — 134:
Բիրիսիլուզա — 232:
Բիրկալեն — 60, 62, 84, 87:
Բլուզանդիոն — 45, 194, 368:
Բլութանիա — 327:
Բու-դաղ — 179, 237, 242:
Բոհտան — 57, 58, 68, 97, 118, 211, 214,
215, 356, 360:
Բողազբյու — տե՛ս Պատրիա:
Բոյրեյիս — 316:
Բոստան-կայա — 161:
Բոսֆոր — 366:
Բուզ — տե՛ս Հիպանիս:
Բուլանիք — 85:
Բումն, Բումու — 56, 136:
Բուշե — 52, 368:
Բուշտու — 91, 166—168, 171, 253, 257,
296, 297, 327:
Բուրդիր — 121:
Գա-ak-kam — 297:
Ga-aš-mi-ia-իա — 47:

Գադհարիյա — 34:
Գազա — 100:
Գազապաս — 34:
Ga-zu-u — 46:
Գամիրրե — 297:
Գամիրրե, Gamirrai, Gimerrai — 287,
289, 311, 313:
Գանդարիա, Գանդարա — 346:
Ganie-ի — 175:
Գաննակ — 9, 20, 304:
Գաուրահան, Գորուն — 42, 310:
Գաուրենա — տե՛ս Թեղեբամա:
Գաննի — 22:
Գավրեք — 202:
Գետաբակ — 9, 10:
Գեթա — 232:
Գեֆշե — տե՛ս Կիրշունա, Գիֆշե:
Գիրբոս — 73:
Գիլիբունդի, Գիլիբունդա — 93, 94,
105, 296, 357, 358:
Գիլվան — 26, 71, 75, 79, 83, 84, 86—
88, 90, 353, 354, 361:
Gilurani — 181:
Գիրուարզա — 232:
Գիֆշե — 63, 69:
Գյուլլասան — 241:
Գյուլուկ — տե՛ս Կովք:
Գյուք-դերե — 60, 84:
Գյուք-սու — տե՛ս Կալիկադինու:
Գյուլակ — 155, 160, 161, 227:
Գյուլանիս, Գյուլանց — 172:
Գոզ — տե՛ս Լիդիա:
Գոզարենն, Գուզարբ — 209:
Գոդեբձական — 210:
Գոպ — 241:
Գորդին — 310:
Գործոս — 160:
Գորուն — տե՛ս Թեղաբամա:
Գորդուտեյքոս — 310:
Gulatabi-իա — 170, 205, 213, 221, 260:
Գուսիու — 25:
Գուրգու — տե՛ս Մարաշ:
Guria-ini — 180:
Gurqu-e — 168, 214:
Gurgumeli — 180:

Գ

Daarba-ni — 177:
 Գագոնա — 45:
 Dadika-i — 166:
 Dazani-nie — 171:
 Գաթազունա — 232:
 Dainalatin-ni — 168:
 Գալա — 110, 111, 113, 210, 217, 222, 232, 233, 359:
 Գաճար — 156:
 Գաղստան — 384, 387:
 Գայաննի, Գայաիի, Գայանի — 58, 59, 62, 64, 83—87, 89, 221, 270, 348—354:
 Գայե — 125, 126:
 Գայլակլա — 12:
 Գամասկոս — 53, 77, 87, 91, 99, 218:
 Գամղամոսա — 74:
 Գանաունա — 53:
 Գանկուվա — 40:
 Գաշտի-Հանդի — 84:
 Գաշ-քյոփրի — 180:
 Գատվան — 44, 45:
 Գարանադի — 351, 380:
 Գարդանուի — 53:
 Գարիա — 57, 65:
 Գարիալ — տե՛ս Ալանների գուռ:
 Գեզ — 79:
 Գեզիզու — 232:
 Գեիթ — 325:
 Գելիրարա — 156, 160, 203, 204:
 Գեհուկ — 63, 95, 96, 188, 190:
 Գեմավենդ — 297:
 Գենիզու — 46:
 Գերրենդ — 109, 290:
 Գերչան — 380:
 Գերսիմ — 45, 46, 52, 279:
 Գերքսեն, Գերքսենե — 278, 348:
 Գիադին — 350:
 Գիալա — 78, 103:
 Diaueh̄ini, Diaueh̄i — 156, 164, 165, 169, 170, 188, 203—206, 209, 213, 221—223, 359, 260, 270, 277:
 Գիարբեքիթ — տե՛ս Ամիդ:
 Didini — 170, 213:
 Գիզա — 113:

Գիլիզա — 232:
 Գիլիշան — 9:
 Dirgu-ni — 154, 214:
 Գիթ(ր)ա, Գիթա — 72—74:
 Գիտրփոս լեռ — 371:
 Դուաին — 232:
 Դուդդուկա — 39:
 Duqamai-(di) — 166:
 Դուկկամամա — 43—45:
 Դու՛ու — 136:
 Դու՛ուա, Դանա — 132:
 Du-uk-ka-am-ma-na — 46:
 Դուր-Բել — 133:
 Դուրդուկկա — 101:
 Դրանգիան, Դրանգիանե — 17, 346:

Ե

Եգիպտոս — 17, 30—32, 46, 53, 100, 139, 266, 290, 292, 327, 337, 341, 343, 346:
 Եթովպիա — տե՛ս Նուբիա:
 Եկեղյաց — տե՛ս Ակիլիսենե:
 Եվրոպա — 23, 246, 306, 368, 369, 370:
 Երեզ — 379:
 Երևան — 10, 85, 171, 179, 205, 207, 210:
 Երուսաղեմ — 283:
 Եփեսոս — 321:
 Եփրատ — 32, 35, 45—50, 53, 57—59, 61, 62, 64, 68, 73, 75, 77, 78, 80, 86—89, 91, 96—98, 120—122, 136, 145, 189, 190, 201, 208, 202, 235, 237, 267, 269, 271, 277, 278, 281, 291, 292, 311—314, 324, 325, 347, 348, 363, 366, 369, 384:

Զ

Zaapša — 178:
 Զար — 53, 58, 64, 68, 70, 75, 77, 79, 80, 89, 90, 98, 103, 104, 112, 119, 125, 127, 145, 197, 198, 211, 212, 233, 235, 271, 325, 348, 355, 356, 361, 363:

Zababae — 165, 213:
 Զագրոս — 31, 90—92, 104, 108, 109, 111, 145, 197, 198, 235, 347, 355, 358, 359, 363:
 Za-za-ak-nu — 298:
 Զագգիսա — 39, 47, 48, 50, 232:
 Zallara — 29:
 Զախո — 63, 69, 125:
 Զակրուտ — 296:
 Զաղալու — 179, 205—207, 212:
 Ճa-ma-a-ni — 180:
 Զամանթի — 308:
 Զամբա — 74:
 Զամուտ — 87, 104, 271:
 Զանգու — 10:
 Զանգիուենա, Զանգիուեն — 83, 85, 111, 211, 353, 354, 360:
 Զավան — 19:
 Զարանդա, Զոարանդա, Զարավանդ — 359, 362:
 Զարանկա — տե՛ս Դրանգիանե:
 Զարեանդ — 110:
 Զարիշատ — 269:
 Զեզա, Զիլե — 40:
 Զելա — 379:
 Զիրար — տե՛ս Կար-սիպարրի:
 Զիրենե(հ)-սու — 49, 71, 75, 199, 347:
 Չիդի-Սլա — 279:
 Զիլան — 61:
 Զիլուլիա — 39, 40:
 Զիխարիյա — 39:
 Զիկիրտու — 101—103, 105—108, 117—119, 297, 355—361:
 Զիմլիմ — 152:
 Զիմուր — 107, 108:
 Զինգուն — 67:
 Զինչիրլու — տե՛ս Սոլումալ:
 Զիրդիակկա — 105, 106:
 Զիրմա — 232:
 Զիրտա — 90:
 Զուլա — 109:
 Զուվաստան — 149:
 Zua — 170, 180:
 Zuaina-a — 156, 270:
 Zugube-e — 159, 241:
 Զուպրիյան Մարի, Զուպրի — տե՛ս Շուպ-րի:

Զուրզուկկա — 101:
 Զվարթնոց — 181, 212, 241:

Է

Ebimeli — տե՛ս Gurgumeli:
 Էգեական, Էգեյան — 18, 52, 311, 326, 337:
 Edia-ni — 174, 207:
 Etiu-ni, Etiuh̄ini — 150, 156, 165, 166, 168; 171, 174, 176, 177, 179, 188, 204, 206—210, 213, 221, 222, 257, 260, 261, 270:
 Ela-ini — 180:
 Էլամ — 17, 25, 130, 134, 139—141, 143, 144, 297, 338, 346:
 Էլամուսի — 63, 112:
 Էլար — 10, 11, 171, 204, 207:
 Էլիադիիա — 232:
 Էլիատ — 122:
 Էլիսկի — 124:
 Էլիսսադու — 115:
 Էլուանի — 204:
 Էկրատան — 317:
 Էլլի — 109:
 Էլուկ — 309:
 Էշումուա — 213:
 Ešuma — 177:
 Էպակ — 112:
 Էշմիաժին — 10, 155, 179, 181, 182, 212:
 Erabilieu-ni, Eratiadau-ni, Erataae-uda — 167:
 Էտերին — 163, 242:
 Էրզրում — 85, 379:
 Eriah̄ini-nie — 165, 168, 170, 171, 175—177, 204, 205, 207—210, 212, 221, 223, 236, 257, 260, 261, 264, 270, 277:
 Էրիդիանի — տե՛ս Երիտիա:
 Eri-el-tua-ini — 180:
 Էրիզա — 316:
 Էրիթրեական ծով — 342, 343:
 Erinui-di — 159:
 E-ru-u(-ni) — 199, 214:

Քարալ — 50, 77, 100, 116, 121, 125, 128, 136, 139, 193, 308, 310, 311:
 Քաթալ — 358:
 Tairşu-ni — 165, 214:
 Քալա — 63:
 Քարիկարիմա — 39:
 Քալին — 22:
 Քալիշ — 20:
 Քակրիտաին, Քակրիտ — 291:
 Քապտինա — 42:
 Քաս — 127:
 Քավիինա — 40:
 Քավրիզ — 356:
 Քավրիզի դարպաս — 150:
 Քատ — 156:
 Քատագուշ — տե՛ս Սաթթակիրիա:
 Քարզու — 128:
 Քարզուժա — 42:
 Քարմակիսա — 110, 232, 233, 238, 240:
 Քարուի — 110, 232, 233, 238, 240:
 Քեզարամա, Քերգամա, Քորգամա, Քորգամ, Քիլ-Գարիմձու — 41—43, 47, 48, 50, 128, 136, 310—315:
 Քեւ-Արմեն — 51, 69:
 Քեւ-Բեշ — 51:
 Քեւ-էնզիտ — 84:
 Քեւ-Նայասա — 47:
 Քեւ-Ռֆադ — 77:
 Քեւ-Յաֆան — 57:
 Քեհրան — 297:
 Քեմաննայ — 70:
 Քեմպե — 317:
 Քեղոսիոպոլիս — տե՛ս Կարանիտիս:
 Քեպուրզիա — 47, 48:
 Քեսալիա — 316—318, 320, 322:
 Քեսիմզի — 52, 74, 271:
 Քերմոզոն — 319:
 Քիակարի — 53:
 Քիանա Կիլիկյան, Քյուանա, Քուխանա — 29, 50, 132, 309:
 Քիանա Պոնտական — 50:
 Քիդու — 73:
 Քիլ — 380:
 Քիլ-Բարսիպ — 77, 80, 81:
 414

Քիլե — 114, 126, 138:
 Քիմար — 235:
 Քիմնա, Քիմինա — 47, 48:
 Քիմուրու — 214:
 Քինա — տե՛ս Աթունա:
 Քիպիա — 39, 40:
 Քիֆլիս — 9:
 Քոմ — 354:
 Քորդան — 380:
 Քորնավան — 111:
 Քոփզաուն — 192, 198, 255:
 Քոփրակ-կալա — տե՛ս Ալաշկերտ:
 Քուալի — 58, 348:
 Քուալադի — 102:
 Քուատեխիներ — 201:
 Քուլիխու, Քուլիու — 206, 207:
 Քուխպիա — 40:
 Քում — 79:
 Քումեիշկի, Քումիսան — 202:
 Քումմե — 58, 59, 61, 62, 64, 84—86, 211, 348—350, 351—355:
 Քումմեոք-դերեսի — 354:
 Քունուրե, Քունիբի, Քունիբունի — 58, 60, 86, 88, 89, 348, 353:
 Քուշխան, Քուշխա — 60, 63, 70, 72, 73, 75, 97, 200, 211, 214:
 Քուվանուվա — 29:
 Քուրխուժիտ — 40:
 Քուրմիտտա — 39, 40, 47, 48:
 Քուրքահայաստան — 10:
 Քուրքիա — 321, 369:
 Քոնդր — 315:
 Քրարի, Քուրար — 109, 214:
 Քրակիա, Քրարա — 52, 53, 307, 311, 315, 316, 322, 366:
 Քրմերդ — 157, 201:

Ի

Իբերի, Իմերի, Իբերիա — 277, 317:
 Iga-e — 170, 205:
 Iğana-ni — 165, 177, 206:
 Իգանի — 206—208, 213, 222:
 Իզդիր — 172:
 Իզիլ — 44, 45:
 Իզնի — 57:

Իզալա, Իսալա, Իծալա — 69, 72, 199, 281, 282, 292, 293, 324:
 Իզաուրա — 51:
 Իզուի — 178, 189, 201:
 Իզիրտու — 103, 104, 139:
 Ijani-ni — 167:
 Ildamuşa — 175, 206:
 Իլգարունի, Իլգարունիանի — տե՛ս Քասաղ:
 Իլինոն — 53:
 Իլինուն — 53:
 Իլիշա — 200, 201:
 Իլիպի — 94, 296, 297:
 Իլլիրիա — 319:
 Իլլուբրի — 128:
 Իլու-Մուկիին-ախ — 199:
 Իմերեթի — 274:
 Իլախրիսսա — 42:
 Ինգալավա — 43—45:
 Ինզիլա — 44, 45:
 Ինզիրա — 128:
 Ինդոս — 17:
 Ինզի — 97:
 Ինզիտի — տե՛ս Անզիտու:
 Իննաա — 111, 113:
 Işala-ni — 154, 199, 214:
 Իշխանի-զոմ — 158:
 Işququlıhi — 182:
 Իշուվա, Իշուա, Իսուա — 33, 45, 47, 48—51, 57, 65, 73, 81, 352:
 Işqigulu — 169, 171, 204, 212:
 Իշտարաուրա — 106, 357:
 Իշտատտի — 139:
 İsteluani-gidi — 177, 208, 213:
 İş-te-up-pu — 297:
 Իշտիարու — 136:
 İstikuniu — 171:
 Իշտիտինա — 41:
 Իոնիա — 311, 333, 334, 346:
 Իպոսս — 323:
 Իսուլ — 60:
 Իսուձր — տե՛ս Մուձր
 Իսպիր — տե՛ս Սպիր:
 Իսրայիլ — 283:
 Իտալիա — 390:

Իրան — տե՛ս Պարսկաստան:
 Իրանական սարահարթ — տե՛ս Պարսկաստան:
 Irdaniu-ni — 171, 188:
 Irdua-ni — 166:
 Irekua-đi — 155, 156:
 Իրիկուախի — 203, 212, 221:
 Իրինու — 212:
 Իրիտիա, Իրտիա, Իրիդի — 83, 86, 89, 110, 111, 227, 232, 259, 353, 354, 359, 360:
 Irki — 165:
 Irqima-ini — 180:
 Irqiuni-ni — 167, 171, 214:
 Irqua-ini — 174, 207, 213:
 Irma-ni — 174, 207:
 Irnuni—159, 241:
 Iruia-ni — 174, 203, 207:
 Irsini — տե՛ս Սասինի

Լ

Լալուկնի — 101:
 La-đi-ir-đi-la — 46:
 Լամբրոն — տե՛ս Իլլուբրի:
 Landa — 29:
 Լարիսա — 316:
 Լեզք — 150, 242, 377:
 Լիրիա — 337:
 Լիրիոս — 318:
 Լիկիա — 327:
 Likiue-edi — 174:
 Լիկոս — 39:
 Lubarđi-edi — 182:
 Լուբդի — 26, 140:
 Լուզդի, Լիդիա — 139, 284, 289—291, 301, 303, 310, 311, 316, 324, 327—329, 333, 334:
 Lueđu-đie — 173, 189:
 Lueruđi — 180, 207:
 Luipruni — 177, 207, 212, 223:
 Լուլուբրի — 25, 26:
 Լուլոն — 315:

Լուլուճու — 104:
Լուխա — 67, 68:
Լուխն — 57, 270:
Lubjuni — 155, 203, 204, 222,
Լուխուսու — 121:
Լուկիոս, Լիկուս — 207:
Լուկկա — 46:
Լուկկի — 53:
Լուշախի — 213:
Lupliuni — 176:
Lurupira — 165:
Lusna — 29:

Խ

Haate — 165:
Ha-ar-zi-a-nu — 298:
հարխի — 57—59, 64, 65, 68, 69, 71—
75, 90, 97, 200, 270, 349, 351:
հարուր — 63, 68, 69, 71, 124—126, 212:
Hade-di — 170, 182, 188, 201, 208:
Haza-ni — 179:
հազա — 47, 48:
հազիլ — 125:
հաթարուրա — 358:
հաթթի — 26, 28—32, 34, 36—39, 43,
46—53, 55, 56, 64, 73, 87, 217, 218,
307, 364:
հաթթինա, հաթթինի — 77, 96—97,
155, 157, 201, 214, 363:
հաթթուշա, հաթթուշ — 42, 43, 53, 266:
հաինի — 75:
հաինսխա — 42:
Haldini-li — 181, 269:
Haldiriulhi — 156, 203, 221, 222, 228:
հալդուլ-առիճ — 278:
Halidu — 182, 208:
Halila — 67:
հալիմանա — 44:
հալիվա — 47, 48:
Halitu — 315:
հալման — տե՛ս Սիմեոնյան Արմանի:
Halpa, հալպի, հալպա, հալվանի —
տե՛ս Հալիպ:
հալսու — 115, 126, 127, 212:
հալֆատ — 189:
հախա — 205:

Haḫia-u-edia — 166:
հաղամիլ — 199:
հաղտիք — 278, 305, 390:
համաթ — տե՛ս Ամատ:
համանննն — տե՛ս Կամմանու:
համրան — 296, 297:
հանեկին — 26:
հանլի(տ) — 84:
հանիզարատ — տե՛ս Միտանի:
հանուսա — 63:
հառան — 31, 42, 53, 64, 65, 97, 145,
281, 282, 292—294:
հառնուրդ — 241:
հասրանա — 232:
Ha-ta-li-na-a — 297:
Halte — 315:
Hatina-idi — 165, 166, 252:
հարակոնիս — 151,
հարբերդ, հարպուտ — 45, 47, 49, 84,
123, 325:
հարդա — 122, 123, 219:
հարզան — 199, 200:
հարիա — 57, 65:
հարխար — 94, 296:
հարշանա, հարսանա — 43:
հարուսա — 63:
Χαρσίον — 43:
հարրանա — 42, 47, 48, 90:
հարրուս — 308:
հիլակկու — տե՛ս Կիլիկիա:
հիմմն — 57, 67, 68:
հիմուս — 58, 348:
հիրիխի — 57, 270:
հիրուս — 67:
Χλομαρών — 199:
Χολαρσίζη — 209:
հոյ — 356:
հոշար — 80, 235, 241, 361:
հորամնիա, հորազմիա — 343, 346:
հորզոմ — 162:
հորխուրա — 105:
հորսարադ — 134, 243, 244:
հոտանլու — տե՛ս Յոնջալու:
հուբուշկի, հուբուշկու, հուբուշկիա —
68, 71, 78, 79, 84, 86, 87, 90—93,

95, 98, 100, 103, 111—113, 116, 119,
126, 134, 185, 233, 239, 275, 353,
354, 356, 360, 361, 362, 363:
հուբուշնա — 132, 135, 138, 288, 289:
Χοῦδῶν — 74:
Huzzanani, հուզանա — 157, 201, 212,
252:
Huzziia — 29, 30:
հուզիրինա — 73:
հուլի — 193:
հուլպ — 90, 97, 199, 200, 201:
հունդուր, հունդուրնա — 93, 232, 233,
242:
հուշալիխ — 205, 206:
Huša-ni — 165, 206, 213, 260:
Hu-ul-me-e-ru-u-ni — 154, 198, 199,
214:
հուսա — տե՛ս Ուսի:
(Hu)sani-ni — 170:
Hura-a — 173, 189:
հուրմա — 47, 48:
հուրրի — 50, 68, 69, 271, 272:

Մ

Մաղկունյաց — տե՛ս Ալաղադ:
Մանի — 277:
Մապարիա — 90:
Մովք — 353:
Մոփք — տե՛ս Սոֆենն:
Մուս — 74:
Մուխի — 227:
Մուժբ, Մուժբո — 60, 61, 350:
Տupa-ni — 157, 188, 201, 252, 260:

Կ

Qaamni — 177:
Կարալ — 316:
Կարխսոս — տե՛ս հուբուշնա:
Կադեշ — 53:
Կադիանի — 177, 213:
Qaduqani-ni — 167:
Կաթանիա — տե՛ս Քարալ:
Կաթարզախի — 213:
Կաթխաիդուվա — 39:
Qula-i — 170:

Կալախ — 238, 356:
Կալամասմա — 47:
Kalamtran — 199:
Կալաքեն(ե) — 317, 325:
Կալաքենդ — 10:
Կալարիճ — տե՛ս հալդուլ-առիճ:
Կալի, Կաղա — 213, 223:
Կալիկադնուս — 308:
Կալիսպի — 60:
Կալանիա — 111, 113, 232—234:
Կալսու — 95, 104, 325:
Qalrahi — 171:
Կակդի — 271:
Կամամա — 39:
Կամամալ — 34:
Կամանու — 308—310:
Kam(uḫa), Kumuḫa, Կամախ, Կոմմա-
խա — 34, 35, 45—47, 56, 277:
Կանաուվարա — 41:
Կաննշ — 28, 29:
Կանիուժ — 114, 115, 212:
Կանտիսիսա — 42:
Կաշիարի — 19, 49, 51, 52, 55, 69—
72, 74—76, 90, 199, 269, 271, 276:
Կաշի — 274—276:
Kauri — 201, 202, 214:
Կապադոկիա, Կատպատուկա — 40, 289,
311—313, 327—329, 346:
Καταρζίζη — 209:
Կատեպանց, Կատեպանների բերդ — 157,
158, 160:
Կատիսպի — տե՛ս Օրդսպու:
Կասպից ծով — 59, 92, 94, 103, 296,
298, 311, 317, 319, 347—349, 351:
Կարազյունդուզ — տե՛ս հարակոնիս:
Կարալու — 355:
Կարախան — 163:
Կարակա-դադ — 69:
Կարակալա — 172:
Կարակոյունլու — 155:
Կարանդու — 106, 358,
Կարանիտիս, Կարին, Կարենիտիս — 35,
278:
Կարա-սու — 80:
Կարատաշ — 173:
Կարզամիշ, Կարկենմիշ — 31, 41, 42, 77,
91, 129, 132, 363:

Kar-zi-nu-u — 298:
Կարիա — 53, 309, 316, 327, 333, 334:
Կարկանիշ, Կերպարուս — 308:
Կարկաշտի — 133, 298, 301, 302:
Kar-ka-si-a — 298, 301:
Կարկար — 99:
Կարմրավոր վանք — 163:
Կարնա — 47, 48:
Karnišie — 178, 201, 202:
Կար-Շուվամանու-Աշարիզ — 80:
Կար-սիպարրի — 126, 127, 211, 214:
Կարուն — 338:
Կելիշին — 108, 109, 150, 185, 194, 198,
215, 224, 255:
Կեմ — 241:
Կենա-զի, Κενεζαίος — 271:
Կեսարիա — 28, 43, 132, 308, 313, 383,
384:
Կերկուկ — 26, 267, 291, 293:
Կիակա — 121:
Կիրակի — 72:
Կիրշունա, Կիրշու — 63, 69, 125, 126,
212:
Qiešuni, Qiš-u-ni — 169, 171, 188,
205—207, 212:
Կիզզուվատնա, Կիզզատնա — 41, 49, 50:
Կիզիլ-կայա — 163:
Կիզիլ-ուզուն — 103, 134:
Կիզիլ-հիսար — տե՛ս Թիանա:
Ki-i-ta-nu — 298:
Qilibani — 182, 258:
Կիլիկիա — 77, 91, 100, 128, 132, 136,
139, 288, 289, 308, 316, 327, 333,
334, 369:
Կիլիկյան դուռ — 132, 315:
Կիլիսի — տե՛ս Խարխի:
Կիլման — 133:
Կինդարի — 58, 271, 348:
Կիշ — 97:
Qiša — 200:
Կիշասուռ, Կիսեշիմ — 133, 134,
Կիշթեիր — 236, 237:
Kiššati — 215—217:
Կիշպալ — 110, 232, 235, 237:
Կիշտան — 96, 202:

Կիունա — 232:
Կիսյանի — 72:
Կիսպա — 233:
Կիպրոս — 333—335:
Կիսկեսոս, Կիսկեն — 274:
Կիսրի — 127:
Կիրեկի — 82:
Կիրինի — 58, 270, 348:
Կիրպունու-նի — 214:
Կիրրուրի — 68, 70, 71, 75, 84, 271, 353,
354:
Կլաուդիա — 73, 202:
Կլաշիք — 106:
Κλίμα Γαρινῆς — 202:
Κλεισοῦρα — 199:
Կղարքը — 209, 210:
Կյուզնոս — 132:
Կոլարզենե — 348:
Colchi, Կորոխի, Կողքիս, Կոր-խի —
57, 274—277, 316, 317:
Կոխպանց — 161, 162:
Կոմանա — 63, 132, 379:
Կող — 11, 12:
Կոպ — 159:
Կոպ-գաղ, Կոպլի-գաղ — 73:
Կովկաս — 246, 384, 385:
Կովկասյան լեռներ — 273, 240, 300,
304:
Կովք — 275:
Կոտոր, Կոտուր — 111, 151, 359:
Corne — 202:
Qualba-ni, Կուալբանի — 177:
Կուալխին — 232:
Qualibila-ni, Quali-bilia — 154, 198,
199, 214:
Quarlini — 181, 212, 221:
Կուրբու — 73, 74:
Կուն — 308, 309:
Kuerai-Taše — 179:
Կութուզանի — 221:
Kulasi-ni — 166, 214:
Qulbitari-ni — 179:
Qulia-ni — 171:
Կուլիբարզինի — 58, 221, 270, 348:
Կուլիբան — 212:
Կուլլար, Կուլլար-դաղ — 104, 356:

Կուլլիմերի, Կուլմերի — 56, 136, 137,
140, 199, 200, 209:
Qulme — 157:
Կուլպ — տե՛ս Խուլպ:
Կուկուճա — 298:
Կուկունու — 72:
Կումա — 63:
Qumabābali — 176:
Qumabābāhi — 176, 189:
Կումանի — 41, 65, 69—71:
Կումենի — 227:
Qumenu-ni — 154, 199, 214, 259:
Կումեն, Կումայա — 69, 124, 125:
Կունդու, Կյուինդա — 132:
Կուշար — 29:
Quua — 151:
Quulba-ni, Qulbābālie, Qulbābāhie —
174, 175, 206:
Կուվախ — 72:
Kutemran — 199, 210:
Կուտմար — 49:
Կուտմուխի, Կումմուխի, Կումմախու —
52, 54—56, 64, 67, 69—71, 73, 77,
96, 100, 121, 202, 211, 218, 223, 270,
277, 308, 309, 363:
Կուտտա — 233:
Կուրիանի — 213:
Կուրիճան — 109:
Կուրխ — 70, 97, 187, 211, 276:
Կուրշուն մզկիթ — 162:
Kurupira — տե՛ս Lurupira
Կուրպան — 126, 127:
Կրուդա — 126:

Հ

Հալեպ — 26, 29, 48, 49, 77, 96, 176,
189, 190, 202, 311, 363:
Հալիլա — 39:
Հալիս — 31, 35, 39, 43, 284, 303, 309,
325, 366:
Հալֆատ — 96:
Հակպիսաս — 42:
Համա — 318:
Համադան — 134:

Համատ — 99, 102:
Հայանց-Քերդ — 242:
Հայասա — 32—38, 40, 42, 43, 46, 47,
51, 52, 56, 271, 273, 274, 277:
Հայաստան, Հայկ. լեռնաշխարհ, Հայք —
9—11, 16—20, 22—28, 32, 33, 51, 52,
54, 56, 58, 59, 63, 65—68, 76, 83,
94, 96, 109, 147, 200, 202, 205, 208,
213—215, 218, 224, 237, 246, 247,
269—271, 273, 276, 278, 279, 284,
303—306, 312, 324, 326, 327, 329—
337, 346, 348, 351, 354, 362, 364—
370, 371, 373—376, 379—381, 383,
387, 391:
Հայկավանք — 181:
Հայոց-ձոր — 235, 237, 238, 240:
Հանի — 84, 214, 320:
Հաշտյանք — 62, 85:
Հասան-կալա — 160:
Հասիս — տե՛ս Ազա:
Հարախվա — տե՛ս Արիեան:
Հարախուվարիշ — 346:
Հարիր — 325:
Հարպասոս — 310, 316:
Հարտ-բերդ, Հատ-բերդ — տե՛ս Խար-
բերդ
Հերբոս — 315:
Հելլադա — 52:
Հելլենոպոլիսական Փոյուզիա — տե՛ս
Փոքր Փոյուզիա
Հերիր — 70, 75:
Հերմոն — 27:
Հիրարոս — 317:
Հիերապոլիս — 379:
Հինի — 199:
Հին Ուայախ — 361:
Հիպանիս — 315:
Հիսն Քեյֆա — 73, 211:
Հնդկաստան — 326, 327, 337:
Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցի — 61,
350:
Հուվարազմի — տե՛ս Խորազմիա:
Հուրշամա — 42:
Հոդոս — 318:
Հոոմ — 368:

Չորովանք — 156:

Ղ

Ղազանչի — 172:
Ղանլի-թեփե — 172:
Ղանլիչա — տե՛ս Մարմաշեն:
Ղարաքիլիսա — 11:
Ղարս — 205:
Ղուլիչան — 171:

Ճ

Ճանի — 277:
Ճորոխ — 206, 274, 275, 279, 304, 305,
348, 350:
Ճուղ — 113:

Ս

Սադա, Սեդիա, Սադաի, Սարաստան —
93, 94, 105, 133—135, 283, 289,
293, 295—298, 300, 302—304, 311,
317, 324, 326—330, 338, 342, 346:
Սազախիր — 92:
Սազանի — 74:
Սադարա — 72, 74:
Սազաթա — տե՛ս Կեսարիա:
Սալլանու — 74:
Սալլաու — 232:
Սալխիսի — 90:
Սախմուդի — 235:
Սախունիա — 113, 233, 234:
Սակեղոնական Խալկիդիկա — 315:
Սակուր — 279:
Սակու — 182, 208, 212:
Սանա, Սաննա, Ման, Մինի — 90, 91,
93, 95, 98, 100—106, 108, 109, 113,
117, 119, 127, 132—135, 138—
140, 155, 167, 168, 171, 173, 176,
177, 182, 187, 198, 200, 214, 218,
220, 223, 232, 233, 253, 269, 282,
283, 288—291, 295—297, 300, 301,
312, 313, 348, 350, 355, 357—359,
363, 364:

Մանիաի — 124, 125:
Maninu-i — 179:
Մաշգուն — 67:
Մաշտակ, Մաշկակտակ — 158, 241:
Մասա — 34, 53:
Մասիուս — 19, 69:
Մասուրի — 52:
Ματζάρων — 52:
Մատիան — տե՛ս Ուրմիա լիճ
Մատիատի — 72, 75:
Մատնի — 72, 73:
Մարադա — 106, 356:
Մարանդ — 359:
Մարաշ, Մարգաշ, Գուրգում — 73, 77,
96, 100, 121, 130, 202, 363:
Մարդիանեն — 343:
Մարդաստան — 111:
Մարդին — 69:
Մարի — 109, 267:
Մարխաշի — 25:
Marmani — 154, 199, 214:
Մարմաշեն — 171, 204, 208, 212:
Մարմետ — 113, 242:
Մարմոս — 159, 241:
Marmua-ni — 166:
Մարտիրոսյուրի — 199, 200:
Մեդե — 318:
Մեիշտա, Մեյշտա — 108, 127, 148, 151,
155, 198, 218:
Մելազզերտ, Մանազկերտ — 59—61,
64, 85, 149, 159, 161, 210, 241,
347—350, 352, 354, 362:
Մելա-ինի, Մելաս — 166, 201:
Melitalhi — 178, 201, 206:
Meliteiaalhe — 157:
Melita, Meline — 166, 173, 179, 189,
201:
Melitani — 178:
Մելիդենեն, Մելիդու, Մելիդիա, Մալա-
թիա — 42, 43, 50, 55, 59, 73, 77, 87,
96, 100, 121, 136, 139, 145, 188,
201, 214, 223, 252, 308—310, 315,
325, 351, 352, 363:
Meluia-ni — 179:
Մելիսի — 69, 271:
Մեծ ծով — տե՛ս Կասպից ծով:

Մեծկերտ, Մազկերտ — 182, 208:
Մեծ Հայք — 25, 314, 315, 317, 322, 369:
Մեծոփա վանք — 163:
Մեկրան, Մակա — 346:
Մեհնեդիլեհ — 113:
Մեհրի-նար — 69:
Menabšunie-edi — 166:
Մենանդր — 310:
Menuaini — 159:
Menuahini(li) — 159, 161:
Մեր — 109:
Մերիֆոն — 40:
Մերծավոր Արեւիք — 386:
Միանդար — 106, 198:
Միդայուն — 310:
Միտաննի, Մատիննի, Մատիանի — 31—
33, 40, 45, 47—51, 59, 129, 266,
267, 270—273, 279, 351, 364:
Μηδία — 319:
Միդուկրեն — 310:
Միդիա — 327:
Միթրոս — 371:
Միլդիշ — 58:
Միլաֆարկին — 199:
Միշազետք — 17—19, 27, 30—32, 42,
46, 52, 65, 224, 266, 267, 270, 271,
273, 319, 362, 364, 369, 371, 384,
385:
Միջերկրական ծով — 23, 25, 64, 308,
322, 347, 351:
Միսի — 93, 105, 357, 358:
Միսու — 94, 296:
Մծրին — 114, 282, 292:
Մհերի դուռ, Մհեր կապուսի — 152, 199,
225, 227, 230, 258, 265, 270:
Մոխրաբերդ — 151, 159:
Μοσχελή ὄρος — 276:
Մուդրայա — տե՛ս Եզդիստոս:
Մուզուր, Մննուր — 385:
Մուզուր գետ — 52:
Մուսն — 52:
Մուսա — 94:
Munaa-ni — 172:
Մուշ — 85, 94, 157, 201, 349:
Mušanie — 178, 214:
Մուշկի, Մուսիսի, Մեսիսի, Μόσχοι — 56,

64, 65, 70, 71, 116, 182, 276, 309,
311, 315:
Mu-sa-na-a — 297:
Մուսասինա — 271:
Մուսասիր — 68, 71, 90, 91, 93, 98, 100,
108, 109, 112, 115—118, 120, 126,
127, 145, 149, 180, 185, 191—
194, 197, 198, 200, 211, 212, 215,
219, 225, 227, 229, 235, 239, 243—
246, 271, 327, 356, 360, 361, 363:
Մուրատաշ — 58:

Յ

Յազլի-տաշ — 156, 203, 205:
Յաունա — տե՛ս Իոնիա:
Յարփուզ — տե՛ս Թինա:
Յոզգատ — 40, 43:
Յոնջալու — 59, 60, 64, 85, 159, 241,
349, 354:
Յորդան-թեփե — տե՛ս Նուլի:

Ն

Նազան — 111:
Նադիանի — 208:
Նազարիա, Նազարի — 58, 61, 348, 350:
Նազիանզուս — 309:
Նաիրի — 23, 52, 58—64, 67—70, 72—
75, 78, 79, 83, 84, 86—88, 92, 94,
97, 111, 113, 123, 149, 186, 197, 215—
217, 233, 269, 271, 277, 285, 296,
347—354, 360—362, 364:
Նաիրի ծով — տե՛ս Վանա լիճ:
Նալ — 98, 200, 228:
Նահարաին — 271:
Նահիլ — 356:
Նամրի, Նամրու — 26, 68, 88, 91, 104,
271, 277, 296, 357:
Նաշտուն — 71:
Նասարի — 60, 61:
Նախահանդատի դարպաս — 148:
Նեղոս — 326:
Նեմրուն — տե՛ս Իլուբրի:
Nenašša — 29:

Նեսա — 29:
Ների — 113:
Նիրարոս — 320:
Nigibi — 151:
Նիխանի — 52:
Նիհիլպարի — 67:
Nidiria-ni — 173:
Նիմրուզ — տե՛ս Կալխու:
Նիմֆիուս — տե՛ս Բատման:
Նինվե — 114, 127, 281—283, 285,
290—295, 302, 303, 324, 338:
Նիշա, Նիսսա, Νησαίοι — 296, 297,
309:
Նիպուր — 71, 76, 125:
Nisi-ni — 179:
Նիսիրին — 65, 70:
Նիրբե — 74, 185, 199, 201, 215:
Նիրբու — 72:
Նիրզուն — 72, 74, 75:
Նիրիբ — 75, 84, 199:
Niriba-ni — 165, 201, 214:
Նիրիբ-դաղլար — 75, 199, 201:
Նիրխի — տե՛ս Խարխի:
Նկան — 111:
Նոր-Բայազետ — 181, 206—208, 212:
Նոր-գյուզ — 161:
Նուբիա — 337, 342:
Նուզի — 266, 267, 271:
Նուխաշշի — 48, 49:
Նուխի — 210, 304:
Նուամե — 354, 355:
Nunuli — 172:
Nušini-ni — 173, 189, 214:
Նփրկերտ, Նփրետ — 199, 200:

Շ

Šadaliēji-ni — 155:
Շադիշսինա — 232:
Շաթթերա — 211, 212:
Շալի — 233:
Շախ — 71, 126, 271:
Շակալա — 53:
Շակաշեն — 20, 304, 312:
Շահրիար — 172:
Շամիրամալթի — 10:
Շամիրան — 11:

Շաշգիսսա — տե՛ս Չազգիսսա:
Šašilu-ni — 156, 170, 203, 205, 233:
Šatirara-u, Šatirarau-ni — 166, 167,
214, 253:
Շարաուշ — 58:
Շարնի — 232:
Շարուարդի — 233:
Շարուսիկբի — 133:
Šebeteria — 157, 201, 212, 228, 252,
260:
Շելզու — 57:
Շեհրիձոր — 356:
Šešetina — 156, 203, 213:
Šeteria — 157:
Šeriazī — 165, 213:
Šerimutara — 165:
Շերիշա, Շերիշ — 53:
Շիլախա, Շիլայա — 84, 86:
Շիկկանու — 232:
Շինիրիբի, Շինիրբա — 58, 61, 270,
348:
Շինուխթու — 308:
Šiširihādīri -ni — 168:
Շիրակ — 208, 209:
Շիրվան — 105:
Շոշ — տե՛ս Սուս:
Շոր — 51:
Շորեբ — 61:
Շուանդուխուզ — 101:
Շուբարի — 51, 52, 56, 74, 271, 272:
Շուբարտու — 25, 27:
Շուիրա — 57:
Շումատար — 233:
Շուշանց — 161:
Շուշի — 11:
Շուպուրու — 69:
Շուպրի, Շուպրիա, Շուպրե — 26, 52,
56, 65, 70, 72, 90, 123, 124, 126, 132,
136—138, 185, 200, 208, 271, 279,
288, 317, 325:
Šuraue — 161, 168, 215:
Շուրի — 51, 216, 217, 219:
Šurieli — 170:
Šurili — 150:
Šurišili-ni — 167:

Շուրուրա — 122:
Շուրուրիա — 58, 61, 348, 350:
Շրեշ-բուր — 10:

Ո

Ոսկերակ — 149, 162:
Ոստան — տե՛ս Օստան:

Չ

Չելբրի-բադի — 181, 241:
Չրլլբր, Չալլիբ — 180, 205, 206, 208,
209, 212, 269:
Չինաստան — 17:
Չորբորդ Հայք — 202:
Չուխի, Չուք-դաղ — 361:

Պ

Pa-a-ad-te-u, Padteu — 46:
Pa-aḫ-ḫu-u-te-ia, Paḫḫuteia — 46:
Պազան — 151:
Պադասա — 53:
Պադգիրա — 68, 91:
Պազանիա — 260:
Պախտերի — 58, 271, 348, 351:
Պալա — 39, 40:
Պալալես, Պալալեսա — 40:
Պալու — 60, 61, 64, 85, 157, 201, 212,
251, 349—351, 353:
Պադեստին — 100:
Պադին — 60, 157, 163, 208, 212:
Պանզիշ — 105, 106, 356, 357, 358:
Panulua — 169:
Պաշատ — 71:
Պապա — 101:
Պասատա — 71:
Պատնոց — 86, 149, 159, 163, 179, 241,
354:
Պատուշարբա — 133, 298:
Parala-ni — 176:
Պարդա — 106:
Պարթևստան, Պարթավա — 343, 346:
Պարխար, Պարխարիս — 273, 278:
Պարսից ծոց, Պարսկական ծոց — տե՛ս
Ստորին ծով:

Պարսկաստան, Պարսա, Իրանական սա-
րահարթ, Իրան — 10, 17, 288, 319,
324, 329, 339, 340, 343, 346, 368—
370, 371, 380:

Պարսուա, Պարսուաշ, Պարսուձաշ —
26, 90, 93, 94, 104, 105, 296, 338—
340, 356—358:

Պարտակկա — 133, 298:

Պարտու — 297:

Պարտուկկա — 133:

Պախլազոնիա — 328, 333, 334:

Պենեսո — 317:

Պեսսինուս — 372:

Պերսեպոլիս — 319:

Պիզախնարիեսա — 42:

Pila-i — 166:

Պիլագի — 71, 271:

Պիլակիենի, Պիլակի-նի — 58, 221, 270,
348:

Պիզուրդի — 42:

Պիրի-գի — 271:

Պիր-Հուսեյն — 18, 24:

Պիսիդիա — 53, 309, 310:

Պիտուրա — 72, 73:

Pirua-ini — 180:

Պոնտոս — 319, 327:

Պոտանդա — տե՛ս Կիլիկյան դուռ:

Պորտակ — 171, 205, 206, 207:

Puzunia-inie — 177:

Պուլեշտի — 53:

Puluadi-edi — 176, 214, 223:

Պուամե — տե՛ս Ուպուամ:

Պուսունի — 213:

Պուտերիանի — 351:

Putie — 165:

Պուրիսա — 90:

Պուրուլուձգի — 52, 55, 56, 65, 271, 274:

Purunurdadi — 171, 212:

Պուրուշխանդա — 27, 29:

Պտերիա — 43, 266, 272, 273, 307, 309:

Պրոպոնտիս — 309, 327:

Ջ

Ջադաթու — 90, 103—106, 108, 198,
355, 357, 358:
Ջանիկ — 112:

Ջանֆիդա — 180:
Ջավախք — 209:
Ջերել-Արփադ — 63:
Ջեղիթիթ-Իրն-Օմար — 71, 125:
Ջելուն — 79:
Ջերապուլուս — տե՛ս Կարկեմիշ:
Ջուդի — 71, 97, 98, 118, 125, 126, 199, 212:
Ջուլամերկ, Ջ(ու)ղմար — 79, 80, 90, 92, 98, 113, 214:
Ջունիան-Սաճար — 105:

Ռ

Rabšak — 211, 214:
Ռազա — 297:
Ռախիսա — 214:
Ռամադանի — 298:
Ռաուզոնիա — տե՛ս Րազավան:
Ռապիդուս — 26:
Ռասապա — 292:
Ռաս-Շամրա — տե՛ս Ուգարիտ:
Ռեդկին-լազեր — 9:
Ռեդվան — 228:
Ռիար — 111, 191, 193, 194, 232:
Riḫiṣa — 173, 189:
Ռի(մա) — տե՛ս Ուրմիա:
Rišua-ini — 180, 270:
Ռշտունիք — 241:
Ռոզեթ — 254:
Ռովանդուզ — 70, 119, 145, 150, 197, 356, 363:
Ruiṣiani-e — 175, 213, 261:
Ռում-կալե — 96, 189, 202:
Ռուսասիսիլի — 180:
Ռֆադ, Ռֆաթ — 96, 190, 311:

Ս

Սարակ — 96:
Սազարիտիս — 372:
Սազրիտու — 296:
Սաթթազիդիա — 346:

Սաիրտ, Սղերդ — 356, 360:
Salatiwara — 29:
Սալլա — 73:
Սալմաս — 86, 354, 359:
Սալուա — 67:
Սալմու (Սև) — 115:
Սալուրի — 82, 352:
Sakasene, Saka-šayana — տե՛ս Շակաշեն:
Սակիզ — 105, 198, 357:
Sakkini — 182:
Σαχάρτιοι — տե՛ս Ջիկիրտու:
Սամ'ալ — 77:
Սամալլու — 202:
Սամարիա — 99:
Սամուխա — 34:
Սանգարիոս — 307, 310, 372:
Սանգիրուտու, Սանգիրուտի — 104, 109—111, 113, 210, 222, 232, 233, 238—240, 271, 357, 359, 362:
Սանդու — 133:
Սանի — 277:
Սապարդա — 133, 134, 298:
Սապ(պ)արիա (Šap(p)aria) — 185:
Սաջուր — 77:
Սասինի — 173, 189:
Սասուն, Սանասուն — 98, 199—201, 288:
Սատալա — 316:
Սարայ — 111:
Սարանդուս — 58:
Սարդարբադ — 172:
Սարդես — 289, 315, 328, 335, 346:
Սարդես — 228:
Sarduriḫurda — 234, 236, 237:
Սարեյսան — 55:
Սարիզամիշ — 171, 204, 212:
Սարիշա — 211:
Saritu — 151:
Սարմատիա — 313:
Սարոս — 308:
Սարրուպա — 49:
Սերաստիա — 43, 45:
Սելեկիա — 308:
Սելիվան — 200, 201:
Սելուինի (Šeluini) — 212, 221:

Սևան — 171, 179, 180, 188, 205—209, 213, 223, 229, 270, 304, 361:
Սևան-կալա — 242:
Սև ծով — 25, 39, 59, 64, 273, 275, 287, 321, 351:
Սերնախ — 97:
Սերջի — 23:
Սիբարա, Սիպարա (Sib/para) — 93:
Սիգրինա — 327:
Սիդիկա — 113:
Սիդիկան-Թոփզավե — 180:
Si-ig-ri-na-ai — 297:
Սիլաիա — 253:
Sila-ini — 180:
Silia — 258:
Sili-ni — 169:
Սիլվան — 73:
Սիկալաճուպատ — 342:
Սիկարրա — 233:
Սիկիանիս — 80:
Սիմախ — 104:
Սիմեսի — 26, 91:
Սիմեսիյան Արմանի — 26, 91:
Սին — 293, 294:
Սինարու — 73:
Սինիսինի — 104:
Սինիշպալա — 232:
Սինիունակ — 232:
Սինոպ — 289, 309, 316, 321:
Սիսիան — 11, 85:
Սիսու, Սիզա, Սիս — 132, 136, 308:
Սիտտուարզա — 232:
Սիրդակկա — 105, 357:
Սիրիա — 26, 29—31, 46, 48, 96, 99, 100, 216, 271, 272, 295, 327, 330, 369, 377, 382:
Սիրիմոսթարա — 213:
Սիրիշ, Սուրիշիլի — 134, 135:
Սիփան — 85:
Սկյութական պետություն, Σχόθοι,
Սակա — 283, 305, 346:
Սկուդիսես լեռներ — 304:
Սղգայ — 160:
Սոզդիան, Սուզուզա — 346:
Սուլումալ — 77, 202, 363:

Սոհենդ — 358:
Սոդանլու — 209:
Սոր — 72:
Սորուտ, Սորուա — 60, 61, 450:
Սոֆենե — 32, 56, 69, 97, 123, 201, 202, 212, 214, 322:
Սուանի — 277:
Սուբա — 133:
Սուբի — 109—111, 113, 210, 218, 232, 233, 238—240, 356, 359, 362:
Սուբնատ — տե՛ս Ջիրենե-սու:
Սուդի — 57:
Սուզունի (ա) — 78—80:
Սուզիանե — 334:
Sudala-di — 177:
Սուլումալ — 189:
Սուլեյմանի — 26, 58, 356:
Սուխմի, Սուխմե — 82—85, 87, 352—354:
Սուկան — 80:
Սուկկա — 101:
Սուլբի — 104, 356, 357:
Սուլբո — տես Իսուլբո:
Սուբրի — 92, 93:
Սուպնատ — 71, 75, 353:
Սուպրի, Սուպրիտիս, Սու(ս)պրիտիս,
Սիսպրիտիս — տե՛ս Շուպրիա:
Սուս, Սուզա — 144, 342, 344:
Սուտա — 49:
Սուրա — 72, 354:
Սուրբ Պետրոս (Եկեղեցի) — 150:
Սուրբ Պողոս (Եկեղեցի) — 150, 154, 172, 188:
Սուրբ Սահակ (Եկեղեցի) — 169:
Սուրբ Վարդան (Եկեղեցի) — 163:
Սուրբ Յան (Եկեղեցի) — 61:
Սուրբ — 232:
Սուրբալդիու — 232:
Սուրբկաշ — 104, 356, 357:
Surišili-ni — 155:
Սուֆան — 71:
Սպարդա — տե՛ս Սարդես:
Սպեր — 279, 325:
Ստորին ծով — 25, 342:
Ստրասբուրգ — 267:
Ստրիան — 316:
Սրմանց — տե՛ս Բինդյու:

Վ

- Վան — 10, 85, 94, 113, 148, 150—152, 154, 159—164, 169, 171—173, 180—182, 184, 210, 217, 222, 229, 236, 241, 243—246, 273, 353, 359, 361, 363, 377—378, 390;
- Վանա լիճ — 44, 45, 62, 80, 86, 98, 109, 119, 151, 155, 212, 234, 235, 315, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 360, 361, 382;
- Վանանդ — 205, 206, 209;
- Վաղարշապատ — 241;
- Βαυβήλων — 69;
- Վանք — 10;
- Վաշաշա — 53;
- Վաշտուղ — 29, 49, 51;
- Վաշտալ — 85;
- Վասպուրական — 111;
- Վարազ — 162, 163;
- Վելիքուխի — 189, 212, 213, 221, 223;
- Վելիքունի — 270;
- Վերին երկիր — 25, 34, 39, 41;
- Վերին ծով — 59, 64, 348;
- Wien — 151;
- Wilusa — 29;
- Վոլգա — 319;

S

- Ta-ba-a-ri — 297;
- Ta-ma-ad-ta, Tamadta — 46;
- Σαῖρα, Ταύροι, Σαοխի — 85, 209, 304, 350;
- Տանախ — 326, 327;
- Տանձուտ — 349;
- Տաշրուտուն — 155, 203, 204;
- Taše — 179;
- Տաշթեփե — 108, 155, 198, 358;
- Տավրոս — 58, 60, 76, 98, 185, 198, 215, 310, 317, 362, 363, 366;
- Tariu-ni — 165, 166, 169, 214;
- Tarḫigama — 155;
- Տարոն — 212, 223;
- Տարսոն — 309;
- Tarra — 165;
- Տեր — 109, 214;

- Teria-ni — 177, 213;
- Teruišaini — 180;
- Տիար — 79;
- Տիգրանակերտ — 69;
- Տիգրիս — 26, 45, 55, 62, 69—75, 86—88, 98, 114, 123, 124, 126, 132, 145, 188, 197, 198, 211, 212, 214, 228, 271, 274, 276, 282, 291, 298, 308, 356, 362;
- Τηβέννα — 40;
- Titia-ni — 157;
- Տոսպ, Tospitis — 211;
- Tuateḫini — 166;
- Tuaraši-ni — 168, 214;
- Տուգրիշ — 24, 25;
- Տուլա — 246;
- Tuliḫuni — 179;
- Tuliu — 173;
- Tumeiški — 178, 179, 201;
- Տումուրրի, Տմորիք, Տիմուրի — 125, 126, 212, 214;
- Tušurrielḫi — 154;
- Tušpaninaue, Tušpanaue — 153, 228;
- Tušpuea — 228;
- Tura — 167;
- Tur-ab-nu — 297;
- Տուր-Արդին — 51, 55, 69, 269—270;
- Տուրուշպա, Տուշպա — 98, 107, 115, 122, 127, 150, 161, 182, 184, 197, 210, 211, 215, 216, 228, 231, 242, 249, 250, 252, 259, 269, 270, 282, 357, 359, 363;
- Տրալլես — 315;
- Տրապիզոն — 40, 322;
- Տրոյա, Տրովադա — 19, 307, 327;

Յ

- Յանի — 277;
- Յուլակերտ — 115, 212, 222;

ՈՒ

- Ուազան — 211;
- Ուազաուն — 115, 119;
- Ուալտուկուխ — 233;
- Ուայախ — 111, 113, 134, 210, 211, 213, 360—362;

- Ուաշթալ — 83;
- Ուատուշ — 107, 108, 119, 120, 220, 357—359;
- Ուասի — 117, 118;
- Ուատկուն — 67;
- Ուարդին — 309;
- Ubarugildu — 165;
- Ուրիանդա — 111, 232, 360;
- Uburda — 166;
- Ուզաշտա — 51;
- Ուզարիտ — 267;
- Ուզինա — 58, 348;
- Ugišti — 167;
- Ուդա — 74;
- Ueduri-Etiuni — 176, 207;
- Ueirda-ini — 174, 213;
- Uelikubī, Uelikuni — 173, 177, 180, 181, 206—208, 260;
- Ուեսի — 108, 114, 115, 117—119, 134, 211, 360, 361;
- Ուզամունի, Ունզամունի — 58, 221, 270, 348;
- Uzinabitarna — 165;
- Ուզուլա — 58, 60, 348;
- Ուիբարդա — 213;
- Ուիզուկու — 232;
- Uihika — 168;
- Ուիշդիշ — 101, 106, 108, 109, 111, 113, 232, 238, 355, 357—359;
- Uišni, Uišini — 167, 227;
- Uišuši-ni — 166, 213;
- Uiteruḫini — 169, 170, 175, 205, 213;
- Uitani — 176, 202;
- Ուիտիա — 317, 320, 322, 323;
- Ուիրամ — 58, 348;
- Ուլիշու — 241;
- Ulišui-ni — 159;
- Ուլլուրա, Ուլլիբա, Ուլիբա — 90, 91, 97, 98, 123, 124, 126, 185, 198—201, 214;
- Ուլխու — 110, 232, 234—239;
- Uluanie — 171, 212;
- Ulitza-ini — 165, 208, 210, 213, 221, 260;

- Uhiemea-ni — 180, 205;
- Սիլինի — 177;
- Ուխունունի — 213;
- Ուկկի, Ուկկու — 114, 115, 118, 124, 125, 126, 211, 212;
- Ուկուա — 241;
- Uqu'ani — 159;
- U-qu-ut-ti — 297;
- Umeki — 165, 214;
- Ումիլդիշ — 297;
- Ումման-մանդա — 281, 291, 292, 294, 295;
- Ունկի — 96;
- Ušedua-ini — 180, 191, 194;
- Ուշինի — 108, 214, 227;
- Ուշիշի, Ուսի-իշ — 133, 134, 309;
- Ուշխու, Ուսխու — 71, 75, 126, 271;
- Ուշկալա — 109, 110, 232, 233, 242, 359;
- Uškiani — 178, 214;
- Ուշնի — 358, 359;
- Ուշու — 108, 109, 198, 214;
- Ուշշական — 51;
- Ուշ-քիլիսե — 61, 350;
- Ուպպա — 125;
- Ուպպում, Ուպպումե, Պումե, Ուպումե — 73, 90, 137, 199, 200;
- Up-pu-ri-a — 297;
- Ուսիանի — 309;
- Ususuani — 154, 198—200, 214;
- Ուվարդյա — տե՛ս էլամ;
- Ուտիք, Ուտի — 210, 304, 320, 348;
- Utubā — 156;
- Ուրա — 40, 41, 43;
- Uraia-ni — 175;
- Uraḫi, Ուրախի-նա — 179, 277;
- Ուրակ — 132;
- Ուրակազաբարնա, Ուրուկասաբարնա — 133, 299;
- Ուրարտու, Ուրատրու, Ուրուատրի, Ուրատրի, Ուրաշտու — 19, 20, 23, 32, 56, 60, 65, 67—69, 75—81, 83, 87—93, 95—109, 111, 113—124, 126—131, 134—145, 147, 148, 183—185, 187, 192, 195, 197, 198, 200—203, 205, 206, 208—215, 217—224, 227,

229, 231—235, 238—241, 265, 269,
270, 273, 276—278, 280—285, 287—
289, 292, 303—305, 308, 309, 311,
312, 314, 324, 325, 327, 334, 346,
348, 352—356, 358, 359, 361—366,
390—392:

Uria-ni — 165, 214:

Urieiu-ni — 165:

Աւրինի — 354:

Urme-di — 169:

Urmeniubini—157, 201, 212, 223, 366:

Urme-ini — 169:

Urmeniubidi — 157:

Urmeue-edi — 174:

Աւրմիա — 86, 90, 92, 108, 109, 127,

134, 135, 155, 210, 233, 279, 354—

358, 361, 363:

Աւրշա — 201:

Աւրուա — 57:

Աւրումի, Աւրումե — 65, 72, 75, 274:

Ursai-ni — 157:

Urtebi-ni — 179:

Աւրրախինա — 55, 56, 64, 270:

Փ

Փայտակարան — 320, 348, 351:

Փառախոտ — 161:

Փարպի — 11:

Փոքր Ասիա — 23, 27, 28, 53, 224, 272,

284, 307, 315, 316, 322, 324, 327, 364,

365, 368, 380, 382, 385, 391:

Փոքր Հայք — 25, 39, 40, 45, 128, 311,

312, 314—316, 322, 325, 384:

Փոքր Փոյուզիա — 309, 315, 329, 333,

334:

Փոյուզիա — 136, 138, 289, 307—311,

316, 327, 329, 333, 334:

Ք

Քաղղեա — 17, 18, 87, 88:

Քանա — 125, 212:

Քաշակաղ — 11:

Քասախ — 11, 181, 241:

428

Քարմանիա — 343:

Քեշիշ-գյուղ, Քահանայի լիճ — 180, 236,
241, 242:

Քեոյ-սանչակ — 356:

Քիունենց, Քազիմօղլի — 150, 204:

Քիրմանշահ — 134:

Քյոլաղուան — 180, 208:

Քյումուրխան — 178:

Ք(ու)ղիմար — 199:

Քուճանի — 199:

Քուռ — 206, 351:

Օ

Օբորդենն — 348:

Օդոմանտիս — 316:

Օիտա — 317, 319:

Օլթի — 85, 350:

Օլիմպոս — 317, 370:

Օձարեղ — 180:

Օշական — 11:

Օսեթիա — 20:

Օսիանա — տե՛ս Ուսիանի:

Օսսա — 317:

Օստան — 241:

Օսրոճեն, Օրրճոեն, Օսրոեն — 267,

272:

Otene — տե՛ս Ուտիք:

Օրբալիսենն — 316:

Օրբելոս — 316:

Օրբիսենն — 316:

Օրդակլու — տե՛ս Պորտակ:

Օրդսպու, Օրդսպոյ, Oatispi, Ostispi —

61, 350:

Օրկովի — 203:

Օրմենիոն, Օրմինիոն — 320, 322:

Օրմիւոն օբոս — 321:

Օրոնտես, Օրոնտաս — 267, 278:

Ֆ

Ֆերես — 316:

Ֆուճ — տե՛ս Ուզուճ:

ՔՐՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

| | |
|--|---------|
| Առաջաբան (Ռընն Գրուսեի) | 3 |
| Գլուխ առաջին: Նախապատմական դարաշրջան | 9—23 |
| Գլուխ երկրորդ: Հայաստանը հնագույն դարաշրջանում | 24—66 |
| 1. Արեւելքի պատմության ընդհանուր ուրվագծերը | 24 |
| 2. Առաջին թագավորությունները Հայաստանում՝ Հայասա Իշուվա և Ալշի | 33 |
| 3. Նաիրի պետությունները | 52 |
| Գլուխ երրորդ: Ուրարտու պետությունը (ըստ ասուրական աղբյուրների) 67—146 | |
| 1. Սալմանասար և Արամե | 76 |
| 2. Թիգլաթպալասար III և Սարգուրի II | 91 |
| 3. Սարգոն II և Ռուսա I | 99 |
| 4. Արգիշտի II և Սեննաքերիբ | 121 |
| 5. Ասարխազդոն և Ռուսա II | 131 |
| 6. Աշուրբանիպալ և Սարգուրի III | 139 |
| Գլուխ չորրորդ: Ուրարտու պետությունը (ըստ իւ վավերագրերի) | 147—285 |
| 1. Ուրարտական արձանագրությունների համառոտ տեսություն | 147 |
| Սարգուրի Լուտիպրիի որդի | 148 |
| Իշպուհինի Սարգուրիի որդի | 149 |
| Իշպուհինի և Մենուա | 150 |
| Մենուա, Իշպուհինիի որդի | 154 |
| Արգիշտի Մենուայի որդի | 164 |
| Սարգուրի Արգիշտիի որդի | 172 |
| Ռուսա Սարգուրիի որդի | 180 |
| Արգիշտի Ռուսայի որդի | 181 |
| Ռուսա Արգիշտիի որդի | 181 |
| Ռուսա էրիմեայի որդի | 182 |
| 2. Թագավորական ղինաստիան | 183 |
| 3. Ուրարտական պետության զարգացումը | 196 |
| 4. Պետության կազմը | 210 |
| 5. Կրոնը և մշակույթը | 224 |
| 6. Գրականությունը և լեզուն | 247 |
| 7. Ռասայի և ծագման հարցը | 269 |
| 8. Ուրարտուի վախճանը և նրա պատմական դերը | 280 |

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱԳՈՒՄԸ (ԱՆԱՎԱՐՏ)

| | |
|---|-----|
| Ա. [Կիմերները և սկյութները Առաջավոր Ասիայում] | 287 |
| Բ. Հին հեղինակների տեղեկությունները հայերի ծագման մասին | 305 |
| Գ. Նորածին Հայաստանը | 324 |
| Դ. Հայաստանը Աքեմենյան պետության կազմում | 337 |

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

| | |
|--|-----|
| Ասուրական արշավանքները Ուրարտուի դեմ | 347 |
| Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում | 362 |
| Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում | 370 |
| Վազ շրջանի փոխառություններ հայերենում | 382 |
| Վերջարանի փոխարեն | 393 |
| Անձնանունների և ցեղանունների ցանկ | 397 |
| Տեղանունների ցանկ | 407 |

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղ. խմբագիր՝ Դ. Դ. Սարգսյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ջ. Կ. Աղասյան

Հանձնված է արտադրության 101XII 1970 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 20/X 1972 թ.

Քուղթ տպագրական № 2 84×108¹/₃₂ տպ. 13,5 մամ. = 22,68

պայմ. մամ., հրատ. 25,9 մամ.+1 ներդիր, պատվեր 374 ՎՖ 06884

տպաքանակ 15000 գինը՝ 1ա. 76կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀՍՍՀ միևիստրենների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի

և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի

պոլիգրաֆարդյունաբերության վարչության Հակոբ

Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ: Երևան, Տերյան 91,